

Branko Damjanović
Savo Popović

**Šesta krajiška
narodnooslobodilačka
udarna brigada**

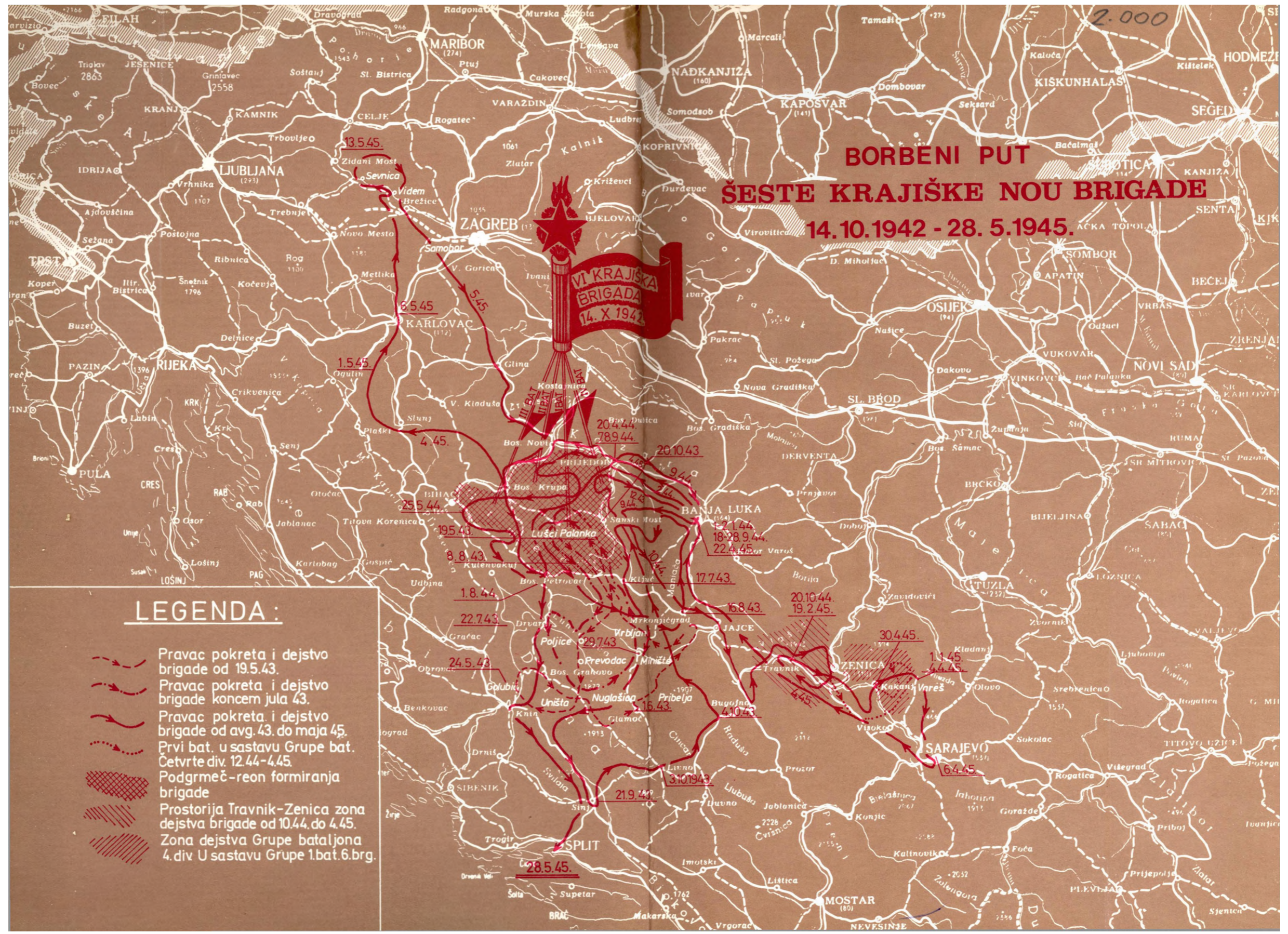

BORBENI PUT ŠESTE KRAJIŠKE NOU BRIGADE 14. 10. 1942 - 28. 5. 1945.

LEGENDA:

- Pravac pokreta i dejstvo brigade od 19.5.43.
- Pravac pokreta i dejstvo brigade koncem jula 43.
- Pravac pokreta i dejstvo brigade od avg. 43. do maja 45.
- Prvi bat. u sastavu Grupe bat. Četvrte div. 12.44-4.45.
- Podgrmeč-reon formiranja brigade
- Prostorija Travnik-Zenica zona dejstva brigade od 10.44. do 4.45.
- Zona dejstva Grupe bataljona 4. div U sastavu Grupe 1.bat.6.brg.

ODBOR ZA PRIPREMU I IZDAVANJE EDICIJE

Dimitrije Bajalica, Uroš Bogunović Roca, Mićo Došenović, Hajro Kapetanović, Mićo Kolundžija, Dušanka Kovačević, Stevo Kovačević, Nikola Kotle, Sveto Ličina, | Šefket Maglajlić, Jovanka Maran, Slobodan Marjanović, [Milan Miljević Milančić], [Milorad Mijatović], Milan Miljuš, Božo Stupar, Doko Stupar, [Ahmet Sehović], Dušan Vujatović (predsjednik), Rade Brkić i Zaim Dizdarević

Članovi odbora po društvenoj funkciji: predsjednici opštinskih odbora SUBNOR-a, po jedan predstavnik opštinskih konferencija Socijalističkog saveza i po jedan predstavnik izvršnih savjeta skupština opština iz opština Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Sanski Most, Ključ i Zenica

REDAKCIJA

Sveto Aleksić, Dimitrije Bajalica (predsjednik), [Milan Crnomarković], Branko Damjanović (urednik), Rade Erceg, Pero Gajanović (urednik), Božo Jokanović, Hajro Kapetanović, [Dorđe Marau], Levi Morie (urednik), Ratko Novaković, Sava Popović (glavni urednik), Drago Radišić, Veljko Vejinović

Stalni saradnici Redakcije: Dušan Drobac, Božo Stupar, Marko Stupar, Salih Talić i Pero Vukić

Branko Damjanović
Savo Popović

ŠESTA KRAJIŠKA
NARODNOOSLOBODILAČKA
UDARNA BRIGADA

BEOGRAD, 1985.

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

N a č e l n i k
ĐORĐE STANIĆ, pukovnik

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI
JUGOSLAVIJE

KNJIGA DVESTA ŠEZDESET TREĆA

MONOGRAFIJE
JEDINICA NOV I PO JUGOSLAVIJE

KNJIGA DEVEDESET PETA

UREĐIVAČKI ODBOR

RAHMIJA KADENIĆ, general-pukovnik, predsednik, članovi: ALI ŠUKRIJA, RISTO DŽUNOV, MILAN DALJEVIĆ, general-pukovnik, ĐAKO PUČIĆ, general-pukovnik, ŽIKA STOJŠIĆ, general-potpukovnik, FABIJAN TRGO, general-potpukovnik, VELJKO MILADINOVIĆ, general-potpukovnik, JOCO TARABIĆ, general-potpukovnik, METODIJE KOTEVSKI, general-potpukovnik, AVGUST VRTAR, general-potpukovnik, SVETOZAR ORO, general-potpukovnik, MIŠO LEKOVIĆ, pukovnik, AHMET ĐONLAGIĆ, pukovnik, VIKTOR KUČAN, pukovnik, RADOMIR PETKOVIĆ, pukovnik, IVAN MATOVIĆ pukovnik - glavni i odgovorni urednik

UREDNIK

MOMČILO KALEM, potpukovnik

STRUČNI REDAKTOR

Dr MIHAJLO VUCINIĆ

Pred borcima i njihovom najbližom rodbinom, pred porodicama poginulih boraca, njihovim rođacima i prijateljima, pred mladom generacijom i svima onima kojima je draga pisana riječ o narodnooslobodilačkoj borbi naroda i narodnosti Jugoslavije, kada su do tada neznani seljaci, radnici, đaci, studenti postajali hrabri ratnici i junaci, našla se ova monografija, prva od dvije knjige Šeste krajiške brigade.

To je knjiga o jednoj od prvih dvadesetak naših brigada koje su formirane u 1942. godini. Šesta je to po redu brigada koju je dala Bosanska krajina. Knjiga je ovo o »Podgrmečkoj brigadi«, kako se još u narodu nazivala.

Šestu brigadu su već u drugoj godini postojanja, pored Podgrmečlija, popunjavali borci Timara i Zmijanja, a u posljednjoj godini rata borci i sa zeničkog i travničkog terena. Zbog toga Brigada nije bila samo podgrmečka. Od osnivanja, a i prije toga, dok se njen borački i starješinski sastav borio u Prvom krajiškom odredu, pa do svršetka narodnooslobodilačkog rata, Brigada je bila kovačnica bratstva i jedinstva.

U vrijeme osnivanja, Šesta krajiška brigada imala je preko 2.400 boraca raspoređenih u četiri bataljona i prištapskim jedinicama. Bila je u to vrijeme najbrojnija brigada NOV Jugoslavije. O formiranju, borbenom putu i slavnom ratovanju ove brigade, o narodu krajeva kroz koje je prolazila, čitaoci mogu da pročitaju u ovoj knjizi.

Inicijativu za pisanje ove knjige dala je Sekcija boraca Šeste krajiške brigade beogradske boračke organizacije još u toku 1980. godine, šticajem prilika, u toj sekciji se našao najveći broj rukovodećeg vojnog i partijsko-političkog kadra Brigade, koji je shvatio potrebu i obavezu da se ova knjiga pojavi pred čitaocima. Na njenu inicijativu i uz dobijenu saglasnost i podršku svih ostalih sekcija Brigade, Odbora SUBNOR-a SR Bosne i Hercegovine, opštinskih odbora ŠUBNOR-a Bihaća, Bosanske Krupe, Bosanskog Novog, Sanskog Mosta i Ključa, a nešto docnije i Zenice, 14. oktobra 1980. godine održan je sastanak u Bosanskom Novom na kome su prisustvovali delegati svih navedenih opštinskih boračkih i drugih sekcija boraca Šeste krajiške brigade i beogradske boračke organizacije. Na tom sastanku izabran je Odbor za pripremanje i izdavanje monografije Šeste krajiške brigade i Zbornika sjećanje, prihvaćen je program i plan rada i imenovana Redakcija, koja je dobila zadatak da odmah pristupi radu.

U odbor je izabrano pet ratnih sekretara i jedan član Okružnog komiteta KPJ za Podgrmeč, po tri predstavnika iz pet podgrmečkih opštinskih boračkih i drugih društveno-političkih organizacija i opštine Zenica i osamnaest delegata boraca, istaknutih vojnih i partijsko-političkih rukovodilaca Brigade. U Redakciju je imenovano četrnaest ratnih rukovodilaca Brigade i jedan društveno-politički radnik iz Zenice, a naknadno je Redakcija proširena sa još pet saradnika.

Na inicijativu Skupštine opštine Bosanski Novi, kao domicilne opštine Brigade i koordinatora saradnje između podgrmečkih opština i opštine Zenica, zaključen je

samoupravni sporazum među njima o finansiranju rada na pripremi i izdavanju Zbornika sjećanja, a dijelom i rada na brigadnoj monografiji. Republički odbor SUBNOR-a Bosne i Hercegovine preuzeo je takođe obavezu da učestvuje u finansiranju ovih edicija. Troškove pisanja, uređivanja i izdavanja Monografije preuzeo je Vojnoizdavački zavod u Beogradu, uz obavezu Redakcije da obezbijedi prodaju određenog tiraža knjige.

Poslije sastanka u Bosanskom Novom i samoupravnog sporazuma pomenutih opština, Redakcija je pristupila organizovanju, rada na ovoj knjizi. Istovremeno su preduzete i sve potrebne mjere da borci naše brigade počnu sa pisanjem svojih ratnih sjećanja za Zbornik.

Odmah na početku rada Redakcija se našla pred dilemom: odakle početi i kakav sadržaj dati monografiji, da li slijediti iskustvo i metod većine drugih brigadnih redakcija, pa početi sa datumom osnutka Brigade, te, oslanjajući se na dokumentaciju, kretati se njenim borbenim putem, ili naći neki drugi put. Redakcija je odlučila da iskoristi sve one posebnosti koje razlikuju ovu brigadu od većine drugih brigada NOV. A to je značilo: prvo, dati osnovne karakteristike Podgrmeča (ekonomske, socijalne, političke, demografske, nacionalne i druge), kao zavičaja Brigade, drugo, dati osnovne karakteristike matičnog Prvog krajiškog odreda od njegovog osnivanja pa do pretvaranja u Brigadu, pa tek onda, kao treće, preći na borbeni put Brigade, čemu dati i najviše prostora.

Namjera Redakcije nije bila da se u knjizi iznesu svi podaci o prošlosti Podgrmeča, niti da se napiše monografija Prvog krajiškog NOP odreda, već da ono što je napisano posluži kao sigurna osnova za razumijevanje borbenog puta Brigade. U više poglavlja monografije Šeste krajiške brigade iznijete su njene velike i pobjedonosne borbe u jesenjim danima 1942. godine na Bihaću, Pounju, Bosanskom Novom, Suhaći, Djedovači, Brajića-Tavanu i Sanskom Mostu. Tu su i njene borbe u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi na Naglišu, Benakovcu, Grmeču i Podgrmeču u toku prve polovine 1943. godine, koje će ostati zapisane kao najsvjetlije pobjede u NOR-u. Redaju se, zatim, borbe protiv četnika na teritoriji Bosanske krajine, borbe za oslobođenje Sanskog Mosta, Ljubije i Prijedora, skoro svakodnevnne borbe za odbranu slobodne teritorije i borbe u operaciji za oslobođenje Banje Luke od polovine 1943. do jeseni 1944. godine. U jesenjim danima 1944. godine Brigada se konačno udaljuje od Podgrmeča i kreće na slavni borbeni put za oslobođenje Travnik, Kaknja i Sarajeva, da bi zatim krenula u borbu za oslobođenje Karlovca i učestvovala u poslednjim ratnim operacijama u Sloveniji, gdje se završio njen pobjedonosni ratni put.

Čitaoci će u monografiji naći podatke o tome kako se razvijao partijsko-politički rad, kako je i sa kakvim samoprijegorom Brigada radila na razvijanju političke svijesti boraca, kako je parola »Smrt fašizmu - Sloboda narodu« pretvarana u materijalnu snagu, kako je pokretala borce na požrtvovanje, izdržljivost i heroizam.

Još dok je na početku rata postavljala navedene zahtjeve, Redakcija je bila jedinstvena u stavu da kvalitet teksta mora biti dostojan slavnog borbenog puta naše brigade. Tu su, međutim, bili i izvori teškoća koje je Redakcija morala da savlada. Ostajući, naime, dosljedno na stanovištu da ne dozvoli improvizaciju i osrednjost u tekstu, Redakcija je mogla i morala da prihvati i ponudi samo takav rukopis koji, prema jedinstvenoj ocjeni njenih članova, predstavlja vjernu sliku borbenog puta Brigade. Tu su se nalazile i prepreke koje nije bilo lako savladati i u tome je ležao glavni razlog što je pisanje i izdavanje ove knjige trajalo preko četiri godine. Na zadovoljstvo Redakcije, a ubijedeni smo i svih preživjelih boraca naše brigade, kao i onih koji knjigu budu čitali, dvojica njenih članova, autori ove knjige, napravili su rukopis koji odgovara postavljenom zahtjevu i cilju.

Valja istaći da se Redakcija, zajedno sa predsjednikom Odbora koji je neprekidno učestvovao u njenom radu, pridržavala metoda da savjesno pregleda i daje usmene i pismene primjedbe na dobijene rukopise. Osim toga, Redakcija je umno-

Žavala i slala rukopise sekcijama u Beogradu, Sarajevu, Zagrebu, Novom Sadu i Banjoj Luci, posebno pojedinim istaknutim ratnim rukovodiocima Brigade i najzad opštinskim odborima SUBNOR-a Bihaća, Bosanske Krupe, Bosanskog Novog, Šanskog Mosta, Ključa i Zenice, primala njihove primjedbe i prenosila ih autorima. Sve relevantne primjedbe autori su uzeli u obzir i unijeli u tekst.

Pred čitaocima je sada ova knjiga, prije svega kao djelo autora, ali i kao rezultat višegodišnjeg napornog rada cijele Redakcije, odbora svih sekcija i brojnih boraca Šeste krajiške brigade.

Možda pojedinci i neće biti u svenni zadovoljni ovim što je napisano o Podgrmeču, Prvom krajiškom odredu ili o borbenom putu naše brigade. Međutim, po dubokom uvjerenju Redakcije, ova iionografija predstavlja veliko i istinsko svjedočanstvo o Šestoj krajiškoj brigadi i njenom borbenom putu, svjedočanstvo o mnogim poginulim borcima čiji je život isuviše bio kratak, i o svim onima koji su preživjeli, a koji su učestvovali u mnogim bojevima, marševima i drugim akcijama, praćenim naporima i žrtvama, ali i radostima pobjeda. Redakcija i autori su svjesni da je jedan od nedostataka knjige što nisu pomenuti svi oni brojni junaci, borci i starješine koji su svojim herojskim podvizima, umješnošću i snalažljivošću, najviše doprinijeli pobjedama i slavi Šeste krajiške brigade. Međutim, zbog oskudne dokumentacije, to se nije moglo učiniti. Redakcija se nada da će taj nedostatak u velikoj mjeri biti otklonjen u Zborniku sjećanja koji se upravo priprema za štampu.

Ova knjiga je i istinsko svjedočanstvo o tome kako su borci naše brigade bili pravi nosioci bratstva i jedinstva, kako su prvi put u svojoj krajiškoj i bosanskoj istoriji- Srbi, Muslimani i Hrvati - jedinstveno, svjesno i organizovano vodili zajedničku borbu za nacionalnu i socijalnu slobodu i ravnopravnost pod parolom »Smrt fašizmu - Sloboda narodu« pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije i svog vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita.

Redakcija je uvjerena da će se djeca i unučad boraca Šeste krajiške NOU brigade, čitajući njen životopis, nadahnjivati borbom i djelima svojih očeva i djedova, a sa njima i ostali čitaoci. U tome će nalaziti izvorišta za dalje napore u izgradnji našeg socijalističkog samoupravnog društva i novih humanih odnosa u njemu, za koje su se zajedno sa ostalim učesnicima narodnooslobodilačkog rata borili i borci naše brigade, a isto tako i nadahnuće za riješenost da, ako ustreba, brane slobodu i nezavisnost domovine za koje su se borili i žrtvovali njihovi djedovi i očevi u toku četvorogodišnjeg narodnooslobodilačkog rata.

REDAKCIJA

G l a v a I

PODGRMEČ PRED RAT I U NARODNOM USTANKU 1941.

GEOGRAFSKI POLOŽAJ, RELJEF I STANOVNIŠTVO PODGRMEČA

U Bosanskoj krajini na obroncima i u podnožjima planine Grmeč rasprostiru se brojna naselja i varošice. Ona na sjeveru, sjeveroistoku i sjeverozapadu od planine u luku tokova rijeke Sane i Une nazivana su u predratnim vremenima naselja »ispod Grmeča« ili »pod Grmečom«. Za vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka 1875-1878. godine protiv zuluma turske vladavine, ovuda su sa svojim četama prolazili i narod u bunu dizali poznate ustaničke vođe Golub Babić, Petar Pecija, pop Karan i drugi. Ostale su da žive u narodu priče i legende o tadašnjim događajima, borbama i ličnostima i sa njima slobodarski duh Podgrmečlija. U pripovijetkama književnika Branka Ćopića uoči rata, narod i sela ovog kraja ulaze i u pisanu književnu riječ.

Opštenarodni ustanak pod rukovodstvom Komunističke partije dao je ovom kraju neuporedivo veći i širi značaj. Podgrmeč je postao jedno od najsnažnijih žarišta narodnooslobodilačke borbe ne samo u Bosanskoj krajini, nego i u Bosni i Hercegovini, pa i šire. U toku razvoja narodnog ustanka 1941. godine, ovaj kraj se oformio kao relativno posebna vojno-politička i vojnogeografska cjelina sa čvrstom međusobnom organizacijom i akcionom povezanošću naruženih narodnih jedinica, narodne vlasti, društveno-političkih organizacija i drugih organa narodnooslobodilačkog pokreta. Kao relativno posebna vojno-geografska i vojno-politička cjelina Podgrmeč je nastao, prije svega, iz praktičnih potreba organizacionog i vojno-političkog učvršćenja i jačanja narodnog ustanka. Te potrebe su, naime, iziskivale da se uzimaju u obzir geografski položaj i reljef teritorije, raspored neprijateljskih vojnih uporišta i slično, a u vezi s tim i mogućnosti održavanja stalnih i neposrednih veza između partizanskih jedinica i organizacija i organa narodnooslobodilačkog pokreta.

Teritorija Podgrmeča nikada nije imala precizne granice i u toku NOR-a se pomjerala. Međutim, u svijesti naroda i boraca uglavnom je ostala kao teritorija između tokova rijeke Sanice, Sane i Une do u visini Štrbačkog buka - sjeverozapadne, sjeverne i sjeveroistočne padine Grmeča, podrazumijevajući tu i naselja neposredno uz lijevu obalu Une i desnu obalu Sane. Na ovoj teritoriji u oko 200 naselja živjelo je uoči rata preko 150.000 stanovnika. Neka veća sela, kao G. Sanica, Št. Majdan, Ljubija, Kamengrad, Lušci-Palanka, Budimlić-Japra, Otoka i Ripač, nazivana su varošicama. Četiri manja grada ili varoši - Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Novi i Sanski Most, koji su bili centri istoimenih srezova razmještenih na obe strane Une i Sane, uključena su vojno-politički u Podgrmeč 1941. godine.

Stanovništvo Podgrmeča činile su sve tri osnovne bosansko-hercegovačke nacionalnosti - Srbi, Muslimani i Hrvati. U gradovima su najbrojniji bili Muslimani, a u selima Srbi. Uoči rata na pripadnike srpske nacionalnosti približno je dolazilo između polovine i dve trećine, a samo u selima oko dve trećine ukupnog broja stanovništva Podgrmeča. Hrvatska nacionalnost u Podgrmeču bila je srazmjerno malobrojna.

Međunacionalni odnosi bili su dosta opterećeni nacionalizmom i šovinizmom. Ipak, uoči rata preovladavali su odnosi međunacionalne tolerancije, pa i sloge.*¹

Poslije oslobođenja Bihaća i obrazovanja »Bihaćke republike« krajem 1942. godine, u zvaničnim partizanskim dokumentima došlo je do promjene u tretiranju teritorije Podgrmeča. Naime, tada su od bihaćkog okružnog komiteta KPJ (za Podgrmeč i Cazinsku krajinu) formirana dva okružna komiteta - za Podgrmeč (sekretar Slobodan Marjanović) i za Bihać i Cazin (sekretar Hajro Kapetanović). U skladu sa tim reorganizovani su vojno-pozadinski i drugi organi i organizacije NOP-a, pa se u zvaničnoj partijskoj i drugoj dokumentaciji Bihać i podgrmečki dio bihaćkog sreza od tada ne tretiraju kao dio Podgrmeča. U svakom slučaju kao sastavni dio ustaničkog područja, odnosno jednog od ustaničkih žarišta u Bosanskoj krajini, bihaćki kraj je bio i ostao podgrmečki.

U ustanku 1941. godine i kasnije Podgrmeč je bio manje-više stalno povezan sa drugim susjednim ustaničkim žarištima, i to na jugu preko Grmeča sa drvarsko-petrovačkim područjem, na severu sa Kozarom, na zapadu sa Likom i Banijom. Od početka NOR-a Podgrmeč je bio povezan sa organima i organizacijama KP i NOP u Cazinskoj krajini.

Nastao kao relativno zasebna teritorijalna vojno-politička cjelina, tj. kao žarište narodnooslobodilačke borbe u specifičnim uslovima narodnog ustanka, Podgrmeč tu cjelovitost nije, niti je mogao da zadrži poslije rata. Ostao je uglavnom, kao vojno-politički pojam, vezan za NOR i socijalističku revoluciju. Ova okolnost ima za posljedicu da Podgrmeč kao teritorijalna cjelina do sada nije istraživana i izučavana. Postoje, međutim, napisana brojna sjećanja i neka parcijalna istraživanja i napisi publicista, prije svega boraca iz Podgrmeča, na kojima će se zasnivati i ova razmatranja o Podgrmeču.

Reljef Podgrmeča se po karakteristikama znatno razlikuje u južnom i sjevernom dijelu od linije Bosanska Krupa - Sanski Most. Južno od ove linije pravcem sjeverozapad - jugoistok proteže se dužinom od oko 70 km i širinom od 4 do 20 km Grmeč, jedna od najvećih bosanskih planina. Ona pripada centralnom pojasu Dinarskog planinskog sistema. Sa središnjih, dosta zaobljenih grebena na sjeveroistočnoj, sjevernoj i sjeverozapadnoj strani, Grmeč postepeno prelazi u srednje i nisko planinsko zemljište Podgrmeča prema Sani i Uni. Najviši vrh je Crni vrh (1604) na njegovom jugoistočnom dijelu. Grmeč je veoma pošumljena planina (bukva, jela, smreka) sa dosta proplanaka i pašnjaka. U pravcu dolina Sanice i Sane, Grmeč prelazi u kraški predio Podgrmeča sa nizom srednjih planinskih visova. U nešto nižim dijelovima ima dosta kraških polja, kao što su: Jelašinovačko, Dabarsko, Palanačko, Radanovo i Suvo polje. Ovaj predio je dosta siromašan vodom. Ima dosta šume, pašnjaka i livada. Obradive površine su nešto slabijeg kvaliteta, osim u pojedinim poljima, kao što su Palanačko i jelašinovačko polje, u kojima je zemlja žitorodna. Ovaj dio Podgrmeča je srazmjerno slabije naseljen. Veliki broj domaćinstava bavio se stočarstvom.

Podaci o naseljima, stanovništvu i nacionalnom sastavu Podgrmeča uzeti su iz sljedećih izvora: Slavko Odić: *Radnički pokret Bihaća i okoline*, Podgrmeč u NOB, knjiga 1, VIZ, Beograd, 1972. godine, str. 5-16; Đuro Agbaba: *Bosanska Krupa do rata i u danima okupacije*, Podgrmeč u NOB, knjiga 1, str. 225-226 i Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, izd. »Borba«, OCHJR »Ekonomska politika« i Skupština opštine Sanski Most, 1974. godine, dio 1, str. 193-206.

Sjeverno od linije Sanski Most - Bosanska Krupa- Bihać preovladava nisko planinsko zemljište koje bliže Sani i Uni prelazi u brežuljkasto, a mjestimično i u manje ravnice polja. Reljef karakterišu izražene kose i doline koje se granaju od viših ka nižim terenima. Zemljište je dobrim dijelom pošumljeno i ima dosta pašnjaka i livada. Obiluje vodenim izvorima i riječicama. Ovaj predio Podgrmeča najvećim dijelom sačinjavaju plodna zemljišta na kojima uspijevaju sve vrste žitarica, povrća i voća. Po kvalitetu obradive zemlje, ovdje spadaju i ravničasta polja i proširenja u dolinama Sanice, Sane i Une (Bihaćko i Sansko polje, Sanička dolina i drugi ravničarski krajevi).

Najvažnije *komunikacije* išle su periferijom Podgrmeča, dolinama Sane i Une, povezujući podgrmečke gradove, a one od Bihaća preko Ripča i Lipe, odnosno od Sanskog Mosta preko Vrpolja i Ključa, sa Bosanskim Petrovcem i Drvarom. Preko Sane i Une komunikacije su vodile u ostale krajeve Bosanske krajine i Hrvatske. Podgrmečki gradovi bili su povezani i željezničkim prugama dolinama Une i Sane, a istočnom periferijom Podgrmeča odvijao se željeznički saobraćaj prugom uskog kolosijeka od Prijedora preko Sanskog Mosta i Sanice do Drvara.

Najvažniji putevi na Podgrmeču bili su: Sanski Most - Lušci-Palanka - Gudavac- Bosanska Krupa (II r.), Gudavac- Risovac-Vrtoče (II r.), Bosanska Krupa - Arapuša - Dubavik (III r.), Brdari - Stari Majden - Budimlić-Japra - Blagaj (III r.), Stari Majdan - Ljubija- Prijedor (III r.), Bihać - Grabež-Bosanska Krupa (II r.).

Za eksploataciju šume u Grmeču bio je izgrađen put od sela Gudavca do mjesta zvanog Barake, a industrijski kolosijek od željezničke stanice Bravsko do Javornjače.

Veliki broj seoskih puteva osposobljenih za kretanje zaprežnih vozila povezivao je podgrmečka sela međusobno i sa važnijim komunikacijama. Mnogi putevi i staze iz sela uz Grmeč vodili su dublje u planinu i služili za prevoz drva i drvene građe zaprežnim vozilima. Bilo je i nekoliko staza kojima su preko Grmeča mogli prelaziti pješaci sa tovarnim konjima. Inače, Grmeč je teže savladiva planina za pješake samo zimi, kada napada duboki snijeg.

Zbog klanaca, klisura i šumskih predjela preko kojih su prolazili, putevi u Podgrmeču bili su pogodni za rušenje i zaprečavanje, za diverzije i partizanske zasjede.

EKONOMSKE, SOCIJALNO-POLITIČKE I KULTURNE PRILIKE U PODGRMEČU PRED RAT

Pred rat Podgrmeč je bio nerazvijen *agrarni* kraj. Oko 85% stanovništva živjelo je od poljoprivrede, a ostali dio od drugih djelatnosti. O njegovoj nerazvijenosti govori i to da su samo podgrmečki gradovi i nekoliko prigradskih naselja imali električno svjetlo. Međutim, u odnosu na druge krajeve Bosanske krajine (izuzev Kozare), Podgrmeč je bio poljoprivredno dosta bogat kraj, sa dosta plodnim i žitorodnim i za stočarstvo pogodnim površinama, što je pružalo relativno velike mogućnosti poljoprivredne proizvodnje. Na prosječno dobroj zemlji podgrmečki seljaci su uspijevali da pored sopstvenih potreba poljoprivrednom proizvodnjom ostvare i znatne viškove žita, povrća i stoke za tržište. Sanski Most, Bosanski Novi i Bosanska Krupa bili su značajni centri trgovine žitom, stokom i drugim poljoprivrednim proizvodima.

Iz postojećih podataka vidi se da je u Podgrmeču bilo najviše siromašnih seoskih domaćinstava sa zemljišnim posjedima od 0,1 do 5 ha. Relativno brojnih domaćinstava bilo je sa srednjim zemljišnim posjedom od 5 do 10 ha, a bilo je i domaćinstava sa preko 10 ha. Tako je, na primjer, prema statističkim podacima

iz 1931. godine, u predratnom krupskom srezu, 0,1 - 5 ha zemlje posjedovalo 3.430 ili oko 53% od ukupno 6.525 domaćinstava. Ona su raspolagala sa 9.650 ha ili 24% zemlje. Sa 5 i više ha bilo je 3.091 domaćinstvo, ili sa ukupno 75% zemlje. Od toga, 997 domaćinstava posjedovalo je po 10 i više ha, ili ukupno 15.262 ha, odnosno preko 40% zemlje. Imućnija domaćinstva posjedovala su, dakle, gotovo dva puta više zemlje od četiri puta brojnijih siromašnih domaćinstava. Proces usitnjavanja posjeda od 1931. godine do rata nije u tom pogledu doveo do značajnijih promjena. Ovaj srez je na podgrmečkoj teritoriji imao nekoliko sela u kojima su brojno preovladavala srednja i imućnija domaćinstva kao Rujiška (Krupska i Velika),¹⁾ Blatna, Donji Dubovik, Donji Petrovići i Matavazi.²⁾*

Prema istim izvorima, u sanskom srezu usitnjenost seoskih posjeda bila je nešto veća, a i zemlja u prosjeku slabija, pa je i broj siromašnih seljaka bio veći. Od ukupno 7.185 posjeda: sa 0,1 - 5 ha bilo je 5.559 domaćinstava, koja su raspolagala sa ukupno 11.730 ha zemlje; 1.632 srednja i imućnija domaćinstva posjedovala su ukupno 25.716 ha - od toga 739 domaćinstava posjedovalo po 10 i više ha, ili ukupno 12.050 ha zemlje - što je znatno više od osam puta brojnijeg siromašnog seljaštva. U nekim selima, kao što su Otiš, Krkojevci, Zdena, D. Lipnik, Lušci-Palanka, Modra, Pobrežje, Podlug i Koprivna brojno su preovladavala srednja i bolje stojeća domaćinstva.³⁾*

U bihaćkom srezu, koji se približno polovinom teritorije rasprostirao na podgrmečkoj strani, broj siromašnih seljaka bio je srazmjerno najveći. Tu se, međutim, radi i o srazmjerno malom dijelu podgrmečke teritorije.⁴⁾

U selima bosanskonovskog sreza (veći dio sreza je bio van Podgrmeča) prosjek imovnog stanja seoskih domaćinstava je, čak, nešto bolji od prosjeka u krupskom srezu. To isto se može reći i za desetak sela Saničke doline iz ključkog sreza.

U podgrmečkim selima je bilo veoma malo bezemljaša, a isto tako i veleposjednika. U podgrmečkim gradovima bilo je nekoliko veoma imućnih ljudi.

U poljoprivredi Podgrmeča glavnu ulogu imala je zemljoradnja. Najviše se gajio kukuruz, kao osnovno hljebno žito ogromne većine stanovništva, zatim pšenica, ječam i ovas. Od povrtarskih kultura gajili su se krompir, grah, kupus i bundeva, a od industrijskih biljaka lan i konoplja, isključivo za domaće potrebe.

Veći broj domaćinstava obrađivao je zemlju primitivnim sredstvima, kao što su drveni plug (ralica) i drljača sa govedom ili konjskom zapregom. Vršidba žita obavljala se konjskim gazom ili lupanjem drvenom palicom. Imućniji i znatan broj srednjih seljaka posjedovali su i nešto savremenija oruđa - gvozdeni plug obrtač i gvozdeni drljaču sa konjskom zapregom. Nekolicina, uglavnom imućnijih seljaka, posjedovali su i druga savremenija poljoprivredna oruđa, kao sejačice, kosačice, vršalice i druge poljoprivredne mašine.

Veoma važnu ulogu u poljoprivredi Podgrmeča, naročito u selima uz Grmeč, zauzimalo je stočarstvo. Uzgajale su se najviše ovce, zatim koze, goveda, svinje i konji. Uoči rata Podgrmeč je raspolagao sa relativno brojnim stočnim fondom.

Prije rata u Podgrmeču je preovladavala prirodna privreda na selu. Seoska domaćinstva su sopstvenom proizvodnjom i uzajamnom saradnjom u velikoj mjeri obezbjeđivala sopstvene potrebe u odjeći (od lana, konoplja, vune i ovčije kože) i obući (od govede, svinjske i konjske kože), kućnom namještaju, posudu, oruđima za rad itd. S tim u vezi oslanjali su se na dosta velik broj uglavnom sa-

1) Đuro Agbaba: *pome nulo djelo*, str. 230-231.

2) Postoje tri sela Rujiška - Velika Rujiška, Mala Krupska Rujiška (u stvari najveća) i Mala Novska Rujiška. Kako se nalaze jedno uz drugo i kako ih i stanovnici Podgrmeča često zamjenjuju, u ovom tekstu za sva tri sela upotrebljavaće se naziv Rujiška.

3) Branko Bokan: *navedeno djelo*, str. 199-206.

4) Slavko Odić: *isto*, str. 127.

moukih seoskih zanatlija. To su bili kovači, zidari, tesari, bačvari, kolari, stolari, zdjelari, lončari, zamadžije, krojači, obučari i drugi.

Život u podgrmečkom selu, kao uostalom i u drugim krajevima naše zemlje, bio je težak. Samo neograničenim i iscrpljujućim radom najširi slojevi podgrmečkog seljaštva obezbjeđivali su koliko-toliko snošljiv život. Kao i u drugim krajevima, i u Podgrmeču je selo bilo izloženo eksploataciji. Kapitalistička robna proizvodnja, industrijskim proizvodima namenjenim seoskim domaćinstvima, potiskivala je naturalnu seosku privredu i stavljala seljaka u sve veću zavisnost od kapitalističke industrije i trgovine. Težeći da povećaju proizvodnju, seljaci su nastojali da prije svega nabave savremena oruđa za rad. Međutim, makaze cijena između industrijskih i poljoprivrednih proizvoda stalno su povećavane u korist industrije i trgovine. Dok je 1928. godine za 3 mtc pšenice seljak mogao kupti gvozdeni plug, 1937. godine za isti plug morao je dati 7 mtc pšenice.⁵⁾ Seljaci su često bili prinuđeni da svoje proizvode prodaju tako reći u besćenje i da se zadužuju da bi mogli nabaviti neophodnu industrijsku robu. Seljake je ekonomski pritiskao i državni aparat - sreske i opštinske uprave - velikim porezima i nametima, raznim taksama, kulukom itd. Na razne načine ih je pljačkalo korupirano i podmitljivo državno činovništvo. Nezadovoljstvo postojećim stanjem u državi i društvu, odnosno sopstvenim položajem, bilo je uoči rata jako izraženo među najširim slojevima podgrmečkog seljaštva. To nezadovoljstvo se manifestovalo kroz razne oblike, kao kroz partijsko-političke borbe, brojne sukobe sa žandarima, policajcima, poreznicima i drugim organima vlasti.

Industrije u podgrmeču gotovo da i nije bilo. Drvna industrija uglavnom se svodila na 10-15 malih pilana u Bihaću, Bosanskoj Krupi, Lušci-Palanci, Budimlić-Japri i Hašanima. Dvije bosanskokrupske pilane bile su nešto većeg kapaciteta i zapošljavale su oko 300 radnika, dok sve ostale nisu zapošljavale više od 100 radnika.⁶⁾ Srazmjerno nešto više industrije bilo je u Bosanskom Novom i u njegovoj bližjoj okolini. Tu su na podgrmečkom dijelu radila tri mala industrijska preduzeća: preduzeće trikotaze i ciglana u Bosanskom Novom i preduzeće za eksploataciju željezne troske u Blagaju. U tim preduzećima bilo je zaposleno oko 200 radnika i službenika, uglavnom iz Bosanskog Novog, nešto iz okolnih, pri čemu i iz obližnjih podgrmečkih sela.⁷⁾ U Bosanskoj Krupi radio je omanji kožarski pogon koji je zapošljavao oko 80 radnika. U okviru preduzeća »Šipad« na Mijačici u Grmeču radila je mala fabrika eteričnih ulja, u kojoj je bilo zaposleno 33 radnika, dijelom iz Podgrmeča.⁸⁾

U Podgrmeču je uoči rata u eksploataciji bio rudnik boksita sa površinskim kopovima u Suvaji, Vojevcu i Grmeču. U rudniku je radilo 700-800 radnika, pretežno siromašnih seljaka iz okolnih podgrmečkih sela.⁹⁾ Znatan broj podgrmečkih seljaka (200-300) radilo je u rudniku željezne rude u Ljubiji i u kamenolomima »Bihacit« i »Vinicit« kod Bihaća. U zanatstvu, trgovini i ugostiteljstvu bilo je zaposleno srazmjerno najviše kvalifikovanih radnika, uglavnom u podgrmečkim gradovima, varošicama i u većim selima.

Po nekoliko stotina, pretežno siromašnih seljaka, radilo je u sezoni na eksploataciji šume u Grmeču, i to na sječi, utovaru i istovaru stabala na radilištima Mihjačice, Korčanice i G. Sanice za preduzeće »Šipad«, a i na ostalim šumskim radilištima za potrebe pilana u Bihaću, Bosanskoj Krupi, Lušci-Palanci itd.

Valja pomenuti da je individualni ili porodični rad na eksploataciji šume bio vrlo važno dodatno, a nerijetko i osnovno zanimanje priličnog broja siromašnih seljaka. Oni su od šumskih uprava otkupljivali ili »krali« stabla, od kojih su

5) Slavko Odić, *isto*, str. 24.

6) Slavko Odić, *isto*, str. 32; Branko Bokan, *isto*, str. 211 i 212 i Đuro Agbaba, *isto*, str. 236.

7) Hajro Kapetanović i Branko Obućina, *isto*, str. 344-348.

8) Zdravko Dizdar, *Radnički pokret u Pounju 1929-1941*, IRO »Veselin Masleša«, 1980, str. 170.

9) Zdravko Dizdar, *isto*, str. 120.

pravili građevinski materijal, alatke i druge predmete, prodavali ih na tržištu ili trampili za žito i drugu robu.

Izvjestan, manji broj radnika iz Podgrmeča bio je zaposlen na željezničkim prugama i putevima.

Najveći broj radnika, odnosno podgrmečkih siromašnih seljaka, radio je u sezoni na raznim građevinskim radovima. U tom pogledu najznačajniji privredni poduhvat, koji je predstavljao i najveću koncentraciju radnika u jednom podgrmečkom rejonu, bila je izgradnja željezničke pruge Bihać - Knin od 1936. do 1941. godine. Radove je izvodilo francusko preduzeće »Batinjol«, sa sjedištem u Bihaću. Na pruži je radilo oko 8.000 radnika, od kojih srazmjerno dosta velik broj iz Bihaća i siromašnih seljaka iz sela bihačkog sreza.¹⁰¹ Iz ostalih podgrmečkih dijelova radio je značajan broj seoskih »majstora«, kvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika.

Radnici su, kao i svuda u našoj zemlji, bili surovo eksploatisani. Naročito je bio težak položaj nekvalifikovanih radnika, u stvari zaposlenih siromašnih seljaka. U toku nekoliko godina pred rat, uključivanjem u sindikalnu borbu, i ovi radnici su uspijevali bar donekle da poboljšaju svoj položaj u pogledu ograničenja radnog vremena, zaštite na radu, povećanja nadnica, suprotstavljanja samovolji poslodavaca i slično.

Od *vanprivrednih djelatnosti* svakako je državni aparat zapošljavao najveći broj ljudi. Dostaje brojna činovnički aparat, naročito u srezovima i gradskim opštinama, zatim žandarmerija, policija, finansi, terenski poreznici (šikutori), lugari, popovi, odnosno hodže itd. U Podgrmeču osim 4 gradske, bilo je i 13 opština (Sanica, Lušci-Palanka, Budimlić-Japra, Suhača, Kamengrad, Ljubija, Stari Majdan, Dubovik, Rudice, Suvaja, Pokoj, Ripač i Lipa). U gradovima su bili sreski sudovi, a u Bihaću još i Okružni sud. Osim toga, u Bihaću je bio i stalni vojni garnizon sa pukom vojske.¹¹

Prosvjeta i kultura su u Podgrmeču bile na vrlo skromnom nivou. Broj obrazovnih i kulturnih institucija i radnika zaposlenih u njima, u odnosu na stvarne potrebe, bio je suviše skroman. U gotovo dve trećine sela nije bilo osnovnih škola, a da se i ne govori o drugim kulturno-prosvjetnim ustanovama. Primjera radi pomenimo da su u podgrmečkom dijelu sanskog sreza od 59 sela samo 20 imala osnovne škole, u bosanskokrupskom od 36 samo 13 i u bihaćkom od 30 samo 8 sela. Od 35 do 40% djece školskog uzrasta nije pohađalo osnovnu školu, od toga najviše ženske djece.¹²¹ U muslimanskim selima ženska djeca uglavnom nisu pohađala osnovnu školu. U podgrmečkim gradovima stanje prosvjete bilo je neuporedivo bolje. Pored osnovnih škola, treba pomenuti Realnu gimnaziju u Bihaću i četverorazredne građanske škole u Bihaću, Bosanskom Novom i Sanskom Mostu, zatim nekoliko domaćinskih, trgovačkih i drugih uglavnom konfesionalnih škola.

U podgrmečkim gradovima su postojala i građanska kulturno-prosvjetna društva, osnovana uglavnom na nacionalnoj osnovi, kao što su »Prosvjeta«, »Gajret« i »Uzdanica«. U Bosanskom Novom postojao je i klub »Seljačko kolo«, koji je osnovala Samostalna demokratska stranka. I pored obojenosti i ograničenosti, ova društva su u izvjesnoj mjeri imala i pozitivnu ulogu u širenju prosvete i kulture, naročito ako su u njima radili komunisti i drugi napredni ljudi, što je posebno bio slučaj sa »Seljačkim kolom«.

Potrebno je istaći da se pred rat počeo osjetno povećavati broj đaka koji su poslije osnovne škole nastavili školovanje u srednjim školama u Bihaću, Prijedoru, Banjoj Luci i drugim gradovima, i to ne samo iz podgrmečkih gradova

10) Zdravko Dizdar, *isto*, str. 134; Slavko Odić, *navedeno djelo*, str. 45 i 46.

11) Slavko Odić: *isto*, str. 19-21; Đuro Agbaba: *isto*, str. 238; Branko Bokan, *isto*, str. 252-257.

12) Hajro Kapetanović i Branko Obućina: *navedeno djelo*, knjiga 1, str. 341¹¹⁰.

nego i sela. Tako je, npr., iz sela podgrmečkog dijela krupskog sreza u 1940/1941. godini bilo je u srednjim školama 58 đaka.¹³⁾ Približno je stanje u tom pogledu bilo i u selima bihačkog i novskog sreza. Ovi đaci su bili većinom djeca imućnijih seljaka. Bilo je, međutim, i djece srednjih, pa i siromašnih seljaka. Srazmjerno veoma mali broj svršenih đaka srednjih škola nastavio je studije na Beogradskom i Zagrebačkom univerzitetu. Ali, i broj takvih je bio u porastu.

Stanje zdravstvene službe u Podgrmeču pred rat bilo je vrlo loše. Dovoljno je reći da je za 57.000 stanovnika sanskog sreza bila samo jedna ambulanta sa po jednim ljekarom i apotekarom. Jedino je u Bihaću bila bolnica sa svega 30 ležaja i tri ljekara. Postojali su još domovi zdravlja u Bihaću, Bosanskoj Krupi i Bosanskom Novom.¹⁴⁾

POLITIČKI ŽIVOT PRED RAT U PODGRMEČU

Stanje u privredi, kulturi, društvenim, nacionalnim i drugim odnosima, odražavalo se na politički život i na složena društveno-politička kretanja podgrmečkog kraja. Građanske stranke, režimske i opozicione, vodile su borbu za uticaj među stanovništvom sa promjenljivim uspjehom. Ta borba je dolazila do izražaja uglavnom u kampanjama pred parlamentarne i opštinske izbore. Iako su se političari svih stranaka naveliko služili demagogijom i lažnim obećanjima, među strankama je ipak bilo izvjesnih razlika. Kao izraz svoje klasne, buržoaske politike stranke su manje-više djelovale na nacionalnoj osnovi. Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS), Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ), Zemljoradnička stranka (ZS) i Samostalna demokratska stranka (SDS) ostvarivale su uticaj uglavnom među srpskim stanovništvom; Hrvatska seljačka stranka (HSS) među hrvatskim, a Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) među muslimanskim stanovništvom. Pri tome su režimske stranke, JNS, JRZ i JMO, i pored jugoslovenskog imena, gradile svoje političke pozicije i, zloupotrebjavajući nacionalne razlike, u praksi raspirivale nacionalizam i šovinizam. To se, također, može reći i za političare sa desnog krila opozicionih stranaka, naročito za HSS. Relativno pozitivnu ulogu imale su opozicione stranke SDS i ZS i lijevo krilo HSS, pored ostalog, i zbog toga što su u okviru ovih stranaka, odnosno na njihovom lijevom krilu, po direktivi KP djelovali, prije svega u podmlatku, komunisti studenti i drugi napredni mladi ljudi. Otuda su se ove stranke koliko-toliko suprotstavljale nasilju vladajućih režima i zalagale za veće demokratske slobode i osnovna prava širokih slojeva stanovništva. Naravno, i one su bile daleko od pravilne politike u vezi sa nacionalnim pitanjem i od pravih socijalnih programa.

Konstantno jake pozicije među muslimanskim stanovništvom u gradovima, a i selima uglavnom je imala JMO, jer je bila relativno kompaktna, bez liberalnih lijevih struja. Jak oslonac imala je u muslimanskom kleru.

Partije velikosrpske buržoazije, JRZ i JNS, oslanjale su se na najimućnije slojeve srpskog stanovništva i na aparat državne vlasti.

Dominantan uticaj na sve slojeve hrvatskog stanovništva imala je HSS, dok je bila u opoziciji, ali i kada je postala jedna od stranaka na vlasti.

Dok je ZS imala dosta jak uticaj u podgrmečkim selima krupskog sreza, a donekle i sanskog, SDS je imala preovladajući uticaj među stanovništvom novskog i u dijelu krupskog sreza koji gravitira prema Bosanskom Novom.

Režimske partije, velikosrpska JRZ i muslimanska JMO, pred rat su počele osjetno da gube uticaj u podgrmečkim gradovima i u selima. Uzrok tome je bilo

13) Đuro Agbaba: *navedeno djelo*, str. 239.

14) Branko Bokan: *navedeno djelo*, str. 214 i Slavko Odić: *navedeno djelo*, str. 22.

nezadovoljstvo naroda vladajućim režimom, zbog čega se više okretalo prema opozicionim strankama. Tome je, također, doprinio porast uloge i uticaja KPJ. Na poslednjim predratnim izborima 1938. godine, opozicione stranke pobijedile su u novskom i bihaćkom srežu, a režimske sa malom razlikom krupskom i sanskom.

Značajne karakteristike političkog života građanskih stranaka prije rata u Podgrmeču bile su: prvo, od većeg značaja za pobjedu na izborima bila je ličnost i sposobnost kandidata nego program njegove stranke; drugo, stranački aktivisti ili »korteši«, njihov ugled, bogatstvo i sposobnost često su bili od odlučujućeg značaja za uticaj stranke na široke slojeve nepismenog i zaostalog seoskog stanovništva.

RADNIČKI POKRET

Jačanje radničkog pokreta, odnosno uloge i uticaja KPJ, jedna je od najznačajnijih karakteristika političkog života nekoliko predratnih godina u Podgrmeču. U stvari, radnički pokret, odnosno snaga KPJ, rasla je istovremeno sa narastanjem nezadovoljstva najširih slojeva stanovništva vladajućim ekonomskim i političkim sistemom. Osim toga, nekoliko godina pred rat dolazi do brojnog narastanja i organizacionog sređivanja KPJ u podgrmečkim gradovima i, u vezi s tim, do jačanja njene političke aktivnosti i uticaja.

Organizaciono-političko sređivanje i učvršćivanje partijskih organizacija u Podgrmeču (u podgrmečkim gradovima), kao i u cijeloj Bosanskoj krajini, uslijedilo je poslije organizaciono-političkog sređivanja pokrajinske organizacije KPJ za Bosnu i Hercegovinu 1937. i 1938. godine i izbora Pokrajinskog komiteta BiH 1938. godine. Poslije toga došlo je do organizacionog povezivanja i objedinjavanja rada banjalučke i drugih partijskih organizacija u Bosanskoj krajini pod rukovodstvom Pokrajinskog komiteta. U organizaciono-političkom sređivanju i jačanju partijskih organizacija u Podgrmeču posebno važnu ulogu je imala snažna i uticajna banjalučka partijska organizacija i povezivanje sa njom počev od 1938. godine, a naročito izbor oblasnog partijskog rukovodstva (komiteta) za Bosansku krajinu sredinom 1940. godine, sa Đurom Pucarom Starim, članom pokrajinskog komiteta KP za BiH, na čelu, i djelovanje pod neposrednim rukovodstvom tog komiteta.¹⁵¹

Bihaćka partijska organizacija, koja je od obnavljanja svoga rada 1931. godine, uprkos provalama, i progonima, bila u stalnom usponu, neposredno se povezala sa banjalučkom partijskom organizacijom 1938. godine i nastavila da saraduje sa njom. Iste godine u Bihaću su formirani komiteti KPJ i SKOJ-a. Đuro Pucar i Osman Karabegović su u ime Oblasnog komiteta 1940. godine od komunističkih aktiva u Bosanskoj Krupi i Bosanskom Novom formirali partijske ćelije i mjesne komitete KP i SKOJ-a. Iste godine formirana je i partijska ćelija u rudniku Ljubija. Do rata partijska ćelija jedino nije bila formirana u Sanskom

15) Prilozi o partijskoj organizaciji Banje Luke i Bosanske krajine u *Istorijskom zborniku br. 2* Instituta za istoriju u Banjoj Luci od 1981. godine; Branko Babić: *Ludje in boji na Kozari*, izdanje Tržašnoga tiska u Trstu i založbe »Partizanska knjiga« u Ljubljani 1978. godine. U stvari, sredinom 1940. godine izabrano je privremeno oblasno partijsko rukovodstvo, a ne oblasni komitet. To se vidi i iz priloga Šefketa Maglajlića: *Partijska organizacija Podgrmeča 1941-1942. godine* (»Podgrmeč u NOB«, knjiga 2). Ni na prvoj Oblasnoj partijskoj konferenciji u Skender-Vakufu krajem februara 1942. godine nije biran oblasni komitet KP za Bosansku krajinu. Neposredno poslije ove konferencije, na osnovu odluke Pokrajinskog komiteta KP, formirano je Povjereništvo KP za Bosansku krajinu, u koje su ušli Đuro Pucar, Osman Karabegović i Lepa Perović. U praksi je privremeno oblasno partijsko rukovodstvo, izabrano sredinom 1940. godine, obavljalo funkciju komiteta i otuda se taj naziv i upotrebljavao. Inače, Oblasni komitet KP za Bosansku krajinu formiran je neposredno poslije oslobođenja Bihaća, početkom novembra 1942. godine u prisustvu delegata CK KPJ.

Mostu, već je djelovao aktiv skojevaca i simpatizera, povezan sa partijskom organizacijom u Prijedoru.

Partijska organizacija u Bihaću i komunistički aktiv u Bosanskoj Krupi i Bosanskom Novom bili su aktivni i ranije, prije organizacionog povezivanja sa banjalučkom partijskom organizacijom i Oblasnim komitetom i radili su na osnovu uputstava zagrebačke partijske organizacije sa kojom su bile povezane preko studenata članova KP. Međutim, poslije njihovog povezivanja sa banjalučkom partijskom organizacijom i Oblasnim komitetom, taj rad je postao organizovaniji i intenzivniji.¹⁶¹ Partijske organizacije podgrmečkih gradova razvile su vrlo veliku aktivnost među radničkom klasom, ali i u drugim društvenim sredinama.

Radnička klasa u podgrmečkim gradovima, u rudnicima i na drugim radilištima, iako malobrojna i veoma mlada, pod uticajem komunista sve je organizovanije i uspješnije vodila borbu prije svega za poboljšanje ekonomskog položaja. U podgrmečkim gradovima i na vangradskim radilištima, radnici svih kategorija, uključujući i nekvalifikovane radnike, većinom siromašne seljake, učlanjivali su se pretežno u URS-ove sindikate i preko njih vodili borbu za svoja prava. U tim sindikatima vodeću ulogu imali su komunisti. Uticaj režimskih sindikata, kao što je JUGORAS, ili sindikata pod patronatom HSS - HRS na radnike bio je vrlo mali. Ti sindikati nisu ojačali niti je uticaj komunista među radnicima oslabio zabranom URS-ovih sindikata od vlade Cvetković - Maček 1940. godine.

Glavni vid sindikalne borbe bili su štrajkovi. U nekoliko godina pred rat štrajkovi radnika u Podgrmeču bili su relativno česti i obuhvatili su većinu svih kategorija radnika - štrajkovali su zanatski, građevinski i fabrički radnici u Bihaću, Bosanskoj Krupi, Blagaju i Bosanskom Novom, rudari u Suvaji, Vojevcu i Ljubiji, građevinski radnici u Bihaću i na unskoj pruzi, šumski radnici u Gornjoj Sanici, željeznički radnici na pruzi Sanski Most i Drvar itd. Bilo je i spontanih štrajkova, ali su većinu organizovali komunisti preko URS-ovih sindikata. Na radilištima na kojima su uslovi bili teški i štrajkovi su bili češći. Tako je, na primjer, na Unskoj pruzi do rata bili 15 štrajkova, u kojima je učestvovalo oko 12.000 radnika. Od toga u štrajkovima koje su organizovali URS-ovi sindikati učestvovalo je oko 10.000 radnika.¹⁷¹ Zbog štrajkova komunisti su bili proganjani, što je povećavalo njihov ugled i ugled KP među radnicima među kojima je bio veliki broj podgrmečkih siromašnih seljaka. Mnogi od njih su se prvi put susreli sa komunistima na djelu i vidjeli ih u drugačijem svijetlu od onoga kako ih je prikazivala režimska antikomunistička propaganda.

Uticaj radničkog pokreta u Podgrmeču jačao je i kroz aktivnost partijskih organizacija, odnosno komunista među školskom omladinom, u sportskim, kulturno-prosvjetnim i drugim društvenim organizacijama. Tako je, na primjer, napredna školska omladina bihačke gimnazije pod rukovodstvom partijske organizacije preuzela još 1938. godine i do rata držala sva đačka udruženja. Komunisti su osnovali i držali sportski klub »Jedinstvo«, preuzeli upravu nad kulturno-prosvjetnim društvom »Uzdаница« itd. U Bosanskoj Krupi komunisti su držali sportski klub »Bratstvo«, u Bosanskom Novom »Slobodu«, a u Sanskom Mostu fudbalski klub »Sanu«. Komunisti su u Bosanskom Novom imali i dominirajuću ulogu i uticaj u kulturno-prosvjetnom klubu SDS »Seljačko kolo«. U svim podgrmečkim gradovima komunisti su imali posebno jak uticaj na zanatsku omladinu. Osim toga, komunisti su bili inicijatori osnivanja biblioteka i čitaonica, analfabetskih tečajeva, muzičkih orkestara, organizatori kulturnih priredbi, naučnih, kulturnih i političkih predavanja itd.

16) Do izbora Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH 1938. godine, i banjalučka, najjača partijska organizacija u Bosanskoj krajini, bila je povezana sa zagrebačkom partijskom organizacijom, odnosno sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Hrvatsku i Slavoniju i radila je po uputstvu ovog komiteta (*Istorijski zbornik* br. 2, za 1981. Instituta za istoriju u Banjoj Luci).

17) Zdravko Dizdar: *navedeno djelo*, str. 179.

U svim navedenim sredinama kroz razne oblike aktivnosti komunisti su izlagali i popularisali programske ciljeve i stavove KPJ u vezi sa unutrašnjim i međunarodnim pitanjima. Hapšenja i proganjanja komunista nisu zaustavila njihovu aktivnost nego, naprotiv, jačala su ugled i uticaj KP. Borba za socijalna i demokratska prava radnika i seljaka, za nacionalnu ravnopravnost, protiv fašizma i ratne opasnosti, nailazila je na sve snažnije odobravanje među radnicima i seljacima. O narastanju uticaja i ugleda KP uoči rata u Podgrmeču govori i činjenica da je ona počela i organizaciono da prodire u podgrmečkasela. Tako je sekretar tadašnjeg mjesnog komiteta Bosanske Krupe Ale Terzić u selima krupskog sreza formirao dvije partijske ćelije: jednu za sela Blatnu, Rujišku i Ivanjsku (sačinjavali su je Simo Bjelajac, Dragan Jovičić i Milan Dakić) i drugu za sela Gudavac, Suvaju, Vojevac i Radić (sačinjavali su je Sava Vulin, Dane Babić, Božo Narandžić, a od 1941. godine i Nikola Kovačević).¹⁸ Osim toga, oko partijske ćelije za Blatnu, Rujišku i Ivanjsku, odnosno oko njenog sekretara Sime Bjelajca, okupljao se jak aktiv skojevaca i simpatizera iz nekoliko sela krupskog i novskog sreza.¹⁹ Dosta brojna i aktivna komunistička grupa bila je formirana i u Ripću kod Bihaća, a omanja komunistička grupa sa radnikom Gojkom Majkićem na čelu postojala je i u Lušci-Palanci. Partijska ćelija u rudniku Ljubija djelovala je u okviru prijedorske partijske organizacije.

Porastu uticaja KP u podgrmečkim selima vrlo značajan doprinos su dali đaci srednjih škola i nekolicina studenata - djeca podgrmečkih seljaka, a i napredni seoski učitelji. Gotovo svi đaci srednjih škola i studenti ovih sela bili su skojevci ili simpatizeri KP. Bilo ih je u svim dijelovima Podgrmeča, a najviše u krupskom i bihaćkom srezu. Za vrijeme školskih raspusta djelovali su među seoskom omladinom. Izvjestan broj, naročito onih u krupskom i novskom srezu 1941. godine, ostao je u selima i našao se u ustanku. Svi su oni bili dragocjen oslonac KP u pripremanju, a kasnije u usmjeravanju narodnog ustanka.

Porast i uticaj KP u Podgrmeču, prije svega u podgrmečkim gradovima, odvijao se uz istovremeno njeno organizaciono i brojno jačanje. Tako je bihaćka partijska organizacija uoči rata imala 57 članova KP i oko 100 članova SKOJ-a. Imala je i dvije partijske ćelije u prigradskim naseljima. Krupska partijska organizacija u isto vrijeme imala je 18 članova i 12 skojevaca, a novska 22 člana KP, 36 kandidata i 13 članova SKOJ-a. Za tadašnje uslove bile su to brojno jake partijske organizacije.²⁰ Osim toga, broj simpatizera KP, spremnih da izvršavaju zadatke prema uputstvima članova KP, bio je mnogo veći i neprekidno se povećavao.

Očevidno je da su partijske organizacije, prije svega u podgrmečkim gradovima, uoči rata ostvarile značajan uticaj na radne slojeve stanovništva, počele da osvajaju pozicije i postigle značajne rezultate i u podgrmečkim selima. Ipak, u podgrmečkim selima njihov uticaj nije još bio dovoljno jak niti ravnomjieran u svim dijelovima Podgrmeča.

U cjelini uzev, mogli smo reći da su uoči sudbonosnih događaja koji će nastupiti 1941. godine, partijske organizacije Podgrmeča postigle velike rezultate, ostvarile jak uticaj među radnim gradskim slojevima stanovništva, ali i značajan uticaj u podgrmečkim selima. Njihov uticaj među podgrmečkim seljacima, mada još nedovoljan, bio je od izuzetno velikog značaja za onu ulogu koju je KP

18) Zdravko Dizdar, *navedeno djelo*, str. 150.

19) Prema kazivanju Voje Stupara, uoči rata člana Mjesnog komiteta KP u Bosanskoj Krupi na predjelu Blatne, Rujiške, Ivanjske i drugih okolnih sela tadašnjeg krupskog sreza, postojale su dvije komunističke grupe skojevaca i simpatizera KP: grupa za Blatnu i obližnja sela, za čiji rad je u Mjesnom komitetu bio odgovoran Simo Bjelajac, i grupa za Rujišku i obližnja sela, za čiji rad je bio odgovoran Vojo Stupar.

20) Zdravko Dizdar: *navedeno djelo*, str. 148-151; Hajro Kapetanović i Branko Obućina: *navedeno djelo*, str. 403-404.

u Podgrmeču imala u oružanom ustanku 1941. godine. Naime, bez obzira što su zbog nedovoljne organizacione čvrstine i budnosti neke od gradskih partijskih organizacija, kao, na primjer bihaćka, a dijelom i krupska, u uslovima izuzetno oštrog fašističkog terora polovinom 1941. godine, bile do znatne mjere onesposobljene za djelovanje, rezultati koje su one postigle ranijim radom i ostvarenim uticajem su ostali. Uz srazmjerno mali broj članova KP, u podgrmečkim selima ostao je značajan broj skojevaca i još više simpatizera i onih koji su to kao razboriti ljudi zbog stavova komunista prema okupatoru i ustašama postali pred ustanak, a naročito u njegovom početku.

OKUPACIJA I USTAŠKA VLAST U PODGRMEČU

Brz poraz i raspad Jugoslovenske vojske i države u aprilskom ratu 1941. godine i okupacija zemlje iznenadili su stanovništvo Podgrmeča. Skoro niko nije očekivao tako brzu propast kraljevine Jugoslavije. Isto tako, niko, pa ni podgrmečki komunisti, nije očekivao tako surovu vladavinu okupatora, izdaju i zločine kvislinga.

Rasparčavanjem Jugoslavije i stvaranjem tzv. Nezavisne Države Hrvatske, u kojoj su fašističke sile na vlast dovele teroristički, klerofašistički ustaški pokret s Antom Pavelićem na čelu. Podgrmeč se našao u toj novoj državnoj tvorevini. Istovremeno su okupacione fašističke sile podijelile cijelu jugoslovensku teritoriju demarkacionom linijom sa dvije sfere vojnog uticaja i angažovanja, i to: sjeveroistočnu njemačku i jugozapadnu italijansku. Demarkaciona linija prelazila je i preko Podgrmeča, i to iz pravca V. Kladaša - zapadno od Bosanskog Novog (preko Ivanjske i Blatne) - preko Ljubije - sjeveroistočno pored Sanskog Mosta i dalje prema Bronzanom Majdanu i južno od Banje Luke. Prema tome, Bosanski Novi s okolnim selima, Ljubija i sela sjeveroistočno od linije Ljubija - Sanski Most, što znači srazmjerno mali dio podgrmečke teritorije nalazio se u njemačkoj interesnoj vojnoj sferi, dok se ostali mnogo veći dio podgrmečke teritorije nalazio u italijanskoj interesnoj sferi.

U administrativnom pogledu Podgrmeč je pripadao dvjema župama (oblastima): velikoj župi Krbava i Psat sa sjedištem u Bihaću pripadali su bihaćki i bosankokrupski srezovi, a velikoj župi Luka i Sana sa sjedištem u Banjoj Luci pripadali su bosanskonovski i sanski srezovi.

Stvaranje tzv. NDH nije značilo samo nemilosrdnu pljačku nego i uspostavljanje terorističke vlasti bez presedana, tj. vlasti sile i nasilja usmjerenih prije svega protiv Srba, Jevreja, komunista i svih antifašista. Teror, bezakonje i samovolja ustaša ustanovljeni su vrlo brzo poslije okupacije i konstituisanja njihove države, donošenjem surovih zakonskih odredaba, kao što su odredbe »za odbranu naroda i države«, odredbe »o zabrani ćirilice«, odredbe o »zaštiti naroda i arijevske kulture hrvatskog naroda«, odredbe »o prijekom sudu« itd.²¹⁾ Ove odredbe predstavljale su otvoren poziv za progon Srba, Jevreja i svih antifašista.

Ciničnom propagandom, u kojoj su Muslimane nazivali »cvijećem Hrvatskog naroda«, ustaše su nastojale da za svoju vladavinu pridobiju podršku muslimanskog naroda i da što više raspire mržnju između Muslimana i Srba.²²⁾

Odmah po dolasku na vlast, ustaše su u Podgrmeču uklonile sve Srbe i Jevreje sa državnih i javnih funkcija. Samo su u Lušci-Palanci ostali Srbi u opštinskoj upravi, i to na zahtjev uglednih Hrvata iz mješovitih srpsko-hrvatskih sela. Pravoslavne crkve i jevrejske sinagoge su rušene ili pretvarane u skladišta. Sr-

21) *Vojna enciklopedija*, prvo izdanje, sveska X, str. 32.

22) Ustaške vlasti su se služile svim sredstvima da bi obezbijedile podršku muslimanskog stanovništva. Tako su, na primjer, u uniforme ustaških jedinica uveli fesove - kape iz muslimanske narodne nošnje.

bima i Jevrejima je oduzimana imovina-trgovine, zanatske radnje, stoka itd. Naziv Srbin bio je zabranjen i zamijenjen nazivom »Grkoistočnjak« ili »Vlah«. Srbi su nasilno prekrštavani u rimokatoličku vjeru. Beskrupulozno su vrijeđana srpska nacionalna osjećanja, skrnavljena njihova groblja, vjerski i nacionalni simboli. Svaki pokušaj suprotstavljanja divljanju ustaša kažnjavan je premlaćivanjem, odvođenjem u logore ili ubijanjem. Sva ta i druga nasilja i bezakonje u Podgrmeču su sprovedena sa najvećom surovošću. O karakteru tzv. NDH i o njenom odnosu prema srpskom stanovništvu u Podgrmeču upečatljivo govore istupanja dva visoka ustaška funkcionera. Tako je stožernik »Bosanske Hrvatske« u Banjoj Luci Viktor Gutić, na zboru u Sanskom Mostu 28. maja 1941. godine, između ostalog, izjavio: »... drumovi će poželjati Srbalja, al' Srbalja više biti neće. Izdao sam drastične naredbe za njihovo potpuno ekonomsko uništenje, a slijede nove za potpuno istrebljenje. Ne budite slabi ni spram jednoga. Držite uvijek na umu da su to naši grobari i uništavajte ih gdje god stignete, a blagoslov našeg poglavnika i moj neće vam uzmaknuti. Svaki onaj koji se za njih bude zauzimao postaje samim tim neprijatelj hrvatske slobode.«²³⁾ Nešto kasnije, 20. juna, Ljubomir Kvaternik, veliki župan u Bihaću, izdao je proglas u kome se, radi »očuvanja hrvatskog nacionalnog značaja grada Bišća i njegove bliže okoline«, zabranjuje »svim Vlasima, tzv. Srbima«, boravak u Bihaću i okolini do udaljenosti 15 km.²⁴⁾ Samo nekoliko dana kasnije svi Srbi i Jevreji, koji nisu bili pohapšeni, a zatim pobijeni, protjerani su bez ikakve imovine u okolinu Bosanskog Petrovca.

Ustaška vlast se, međutim, nije zaustavila na pomenutim oblicima terora i bezakonja. Ona je, kako je to Viktor Gutić i najavio u Sanskom Mostu, pristupila sistematskom fizičkom istrebljenju Srba. Ovom najdrastičnijem obliku terora ustaška vlast je pristupila poslije napada Njemačke na SSSR. Najprije su pobijeni Srbi komunisti i izvjestan broj najuglednijih građana u Bihaću. U prvoj polovini jula ustaše postepeno ubijaju grupe talaca pohapšenih u podgrmečkim selima i gradovima, a u drugoj polovini jula hapšenje Srba po okolnim selima i odvođenje na gubilišta poprimilo je široke razmjere. Ustaše su često hvatale ljude na prevaru. Govorile su im da idu na rad, da treba da izraze lojalnost »novoj državi« i slične laži. Gotovo bez ikakvog otpora ustaše su hvatale i odvodile svoje žrtve. Jedini ozbiljniji slučaj otpora zabilježen je 24. jula u Radiću, kada je mještani Bogdan Ognjanović, uz pomoć svoje braće, ubio zloglasnog žandarmerijskog narednika P. Petrinovića, koji je sa jednim ustašom pokušao da odvede grupu ljudi.²⁵⁾ Najveći broj ovih ustaških žrtava nije ni slutio šta ih čeka. Neki nisu htjeli da vjeruju svojim poznanicima Muslimanima i Hrvatima koji su ih savjetovali da bježe od ustaša. Ljudi nisu mogli da shvate da može postojati država koja bez krivice i suda ubija svoje podanike.

Najveći broj Srba pobijen je u posljednoj dekadi jula i prvih nekoliko dana nakon, otpočinjanja ustanka. Masovnija ubijanja pred ustanak vršena su uglavnom u Bihaću i Bosanskoj Krupi, dok su takva ubijanja u drugim podgrmečkim mjestima obavljena prva dva-tri dana poslije, otpočinjanja ustanka hvatanjem ljudi u okolnim selima u kojima do ustanka nije bilo došlo, odnosno likvidacijom svih onih koji su ranije pohapšeni. Prvih dana ustanka ustaše su u selima blizu gradova ubijale ne samo odrasle muškarce, već i žene i djecu. Ubijanju izvršavanom na razne načine često je prethodilo zvjersko mučenje žrtava. U Podgrmeču je genocid nad srpskim stanovništvom poprimio stravične oblike i razmjere.

23) List »Hrvatska krajina«, broj 19, od 30. svibnja 1941. godine. Ratni zločinac Viktor Gutić osuđen je neposredno poslije rata i obješen.

24) Proglas velikog župana župe »Krbava i Psat« od 20. juna 1941. godine. Muzej AVNOJ-a i Pounja u Bihaću.

25) Đuro Agbaba: *navedeno djelo*, str. 269.

Podataka o broju žrtava ustaškog terora u Podgrmeču nema. Može se samo tvrditi da se radi o veoma velikom broju. U izvještaju ustaškog predstojnika (sreskog načelnika) iz Sanskog Mosta iznosi se procjena daje samo od 1. do 3. avgusta u Sanskom Mostu ubijeno 3.000 Srba.²⁶⁾ U Bihaću, koji je u izvjesnom smislu centralno stratište ustaškog terora ne samo za veći dio Podgrmeča nego i za širu okolinu, ubijeno je pred ustanak i prvih dana poslije njegovog otpočinjanja mnogo više Srba.²⁷⁾ U najmanje desetak srpskih i mješovitih sela Podgrmeča (Pritoku, Kliševiću, Grmuši, Lohovu, Radici, Ivanjskoj, Kljevcima, Crnoj Rijeci, Matavazima, Kasapnici i dr.) odrasli muškarci Srbi bili su tako reći istrebljeni. Garavice kod Bihaća, Crno Jezero kod Bosanske Krupe i Šušnjar kod Sanskog Mosta su mjesta stravičnih masovnih pokolja Srba.

Većina muslimanskog i hrvatskog stanovništva, uključujući i većinu onih koji su blagonaklono dočekali okupaciju i stvaranje tzv. NDH, bila je razočarana ustaškom strahovladom. U atmosferi strašnog ustaškog terora muslimansko i hrvatsko stanovništvo pretežno se držalo pasivno. Bilo je, međutim, više slučajeva da su Hrvati i Muslimani, koji su se u početku prihvatili dužnosti u ustaškom aparatu vlasti, podnijeli ostavke čim su vidjeli pravi karakter te vlasti. Bilo je također više primjera da su Hrvati i Muslimani, građani i seljaci, rizikujući sopstvenu bezbjednost, istupali protiv ustaških zločina i na razne načine štitili i spašavali progonjene Srbe. Na taj način oni su u to teško vrijeme nastojali da održe mostove bratstva i jedinstva, a hrabro opovrgavajući shvatanje da su Muslimani i Hrvati uz ustašku vlast.

U ustaški pokret i u ustaške vojne jedinice²⁸⁾ stupio je i u njima ostajao srazmjerno mali broj Muslimana i Hrvata iz Podgrmeča. Uglavnom su to bili još od ranije poznati najzagriženiji nacionalšovinisti iz raznih slojeva i zanimanja. Pored njih, u ustaše su stupali kriminalci iz redova gradskog lumpenproletarijata i najzaostalije sirotinje. Stupajući u ustaške redove, ovi ljudi sa društvenog dna su računali da će se na srpskoj nesreći domoći vlasti i bogatstva i postati »neko i nešto«. Spadali su u najrevnosnije izvršitelje zločina ustaške vlasti - hvatanja, odvođenja, mučenja i ubijanja nekućinih ljudi. Bez obzira što ih nije bilo mnogo, oni su neposredno najviše doprinijeli raspirivanju nacionalne mržnje i stvaranju jaza između srpskog stanovništva, s jedne strane, i muslimanskog i hrvatskog stanovništva, s druge strane. Zbog njihovih zločina, dio, inače odranije šovinizmom opterećenog srpskog stanovništva, izjednačavao je Muslimane i Hrvate sa ustašama. A zbog svega toga muslimansko i hrvatsko stanovništvo, naročito u selima, strahovalo je od moguće osvete srpskog stanovništva, čiju pobunu su s razlogom očekivali. I, zaista, u julu 1941. godine, vladala je atmosfera u kojoj je izgledalo da se avet bratoubilačke borbe do istrebljenja nadvila nad Podgrmečom.

PRIPREME I POČETAK NARODNOG USTANKA U PODGRMEČU

Na savjetovanju koje je organizovao Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu 8. juna 1941. godine na brodu Šehitluci kod Banje Luke donijeta je odluka da se, u skladu sa majskim savjetovanjem SK KPJ, pristupi pripremama za oru-

26) Branko Bokan: *Sanski most u NOB*, knj. 2, str. 98.

27) Prema procjeni Komande mjesta u Bihaću od kraja 1942. godine (iz vremena Bihačke republike) oko Bihaća, a najviše na Garavicama, u ustaškim pokoljima ubijeno je oko 12.000 Srba. Vidi Vladimir Dedijer: *Dnevnik*, drugo izdanje, Jugoslovenska knjiga 1951, str. 264-265.

28) Ustaške vojne jedinice, lokalne i regularne, u stvari su vojska ustaškog pokreta sastavljena od dobrovoljaca, za razliku od domobranskih jedinica koje su bile regularna, regrutovana vojska na osnovu vojne obaveze.

žanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika u Bosanskoj krajini.²⁹¹ Iz Podgrmeča su ovom savjetovanju prisustvovali predstavnici partijskih organizacija iz Bosanskog Novog (Mićo Surlan, Relja i Drago Lukić) i iz Bosanske Krupe (Ale Terzić).³⁰¹ Nekoliko dana poslije savjetovanja došao je u Banju Luku Mahmut Bušatlija, član vojnog rukovodstva Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, i formirao oblasno vojno rukovodstvo za Bosansku krajinu u koje su ušli Osman Karabegović, Branko Babić, Kasim Hadžić i Josip Mažar Šoša. Međutim, Bušatlija je upoznao oblasno vojno rukovodstvo sa konkretnim zadacima na pripremi ustanka. Odlučeno je da se odmah pristupi određivanju sreskih vojnih povjerenika, s tim da oni odrede opštinske povjerenike, da se pristupi stvaranju vojne organizacije, tj. formiranju oružanih grupa, prikupljanju i popisu naoružanja i opreme, kako bi se moglo preći na oružane akcije.

Oblasni komitet i formirano vojno rukovodstvo za Bosansku krajinu pristupili su sprovođenju zadataka u vezi sa pripremom oružanog ustanka u veoma složenoj situaciji stvorenoj pooštavanjem ustaškog terora. Između 18. i 22. juna, Osman Karabegović je obišao podgrmečke partijske organizacije i održao sastanke sa članovima mjesnih komiteta KP u Bihaću, Bosanskoj Krupi i Bosanskom Novom, prenio im zadatke za pripremu ustanka i odredio sreske vojne povjerenike.

Zbog jakog terora i progona komunista i svih naprednih ljudi koje su ustaške vlasti sprovodile uporedo sa akcijom fizičkog istrebljenja srpskog stanovništva, naročito poslije napada Njemačke na SSSR, pripreme za oružani ustanak otpočele su i odvijale se u izvanredno teškim uslovima. Ustaše su pohapsile ili prinudile na bjekstvo mnoge komuniste. U Bihaću su, na primjer, uspjele »da bezmalo onemoguće partijsku organizaciju da pripremi oružani ustanak, a omele su i predustaničku aktivnost komunista i u drugim središtima Podgrmeča. Ipak, zahvaljujući velikom broju ljudi spremnih da pod rukovodstvom Partije pođu u borbu (baš u vrijeme kada smo se spremali za ustanak zbog odnosa komunista prema ustaškoj strahovladi, broj simpatizera Partije se naglo povećao), pripreme za oružani ustanak su se, i pored svih teškoća, uglavnom, povoljno razvijale«.³¹¹

Imajući u vidu brzo narastanje ustaničkog raspoloženja u toku priprema za oružani ustanak i odluke CK KPJ od 4. jula, Oblasni komitet KP za Bosansku krajinu organizovao je pred kraj jula 1941. godine savjetovanje partijskih funkcionera sa područja Kozare i Podgrmeča u selu Orlovcima kod Prijedora. Na savjetovanju je odlučeno da se pripreme za oružanu borbu ubrzaju i da se što hitnije otpočne sa oružanim ustankom.

Značajan momenat u pripremanju za oružani ustanak u Podgrmeču predstavlja neposredno angažovanje sekretara partijske organizacije u Velikoj Kladuši i vojnog povjerenika za Cazinsku krajinu Milana Pilipovića. On je tokom juna i jula 1941. godine u nekoliko navrata boravio u Rujiškoj i kontaktirao sa komunistima iz Rujiške, Blatne i obližnjih sela krupskog i novskog sreza u julu. Prvi sastanak održan je 10. jula u Rujiškoj, a drugi 20. jula u Blatni. Sastancima

29) Na majskom savjetovanju CK KPJ u Zagrebu, na kojem su prisustvovali predstavnici svih nacionalnih i pokrajinskih partijskih rukovodstava (osim makedonskog), donijeto je nekoliko važnih odluka u vezi sa pripremanjem za oružani ustanak u Jugoslaviji. Između ostalog, odlučeno je da se kao i pri CK KPJ pri svim partijskim rukovodstvima obrazuju vojni komiteti sa zadatkom da organizuju i sprovedu pripreme za oružani ustanak, da se partijske organizacije prilagode novim uslovima rada, da Partija svoje redove popunjava neustrašivim borcima protiv fašizma itd. (*Vojna enciklopedija*, Beograd 1964, sveska 6, str. 109).

30) Predstavnici bihačke partijske organizacije nisu bili pozvani na savjetovanje na Sehitlucima (Sefket Maglajlić: *navedeno djelo*, str. 9).

31) Sefket Maglajlić: *isto*, str. 9-10. Neposredno poslije napada Njemačke na SSSR ustaše su pohapsile najveći broj komunista u Bihaću da bi komuniste srpske nacionalnosti nekoliko dana poslije pobile. Sličan teror pretrpjeli su i komunisti u Bosanskoj Krupi.

je prisustvovalo po 15-20 ljudi (2 člana KP, ostali skojevci i simpatizeri), uglavnom onih koji su bili okupljeni oko partijske ćelije za Rujišku, Blatnu i Ivanjsku. Na tim sastancima prisustvovao je i predstavnik partijske ćelije za Suvaju i okolna sela. Milan Pilipović je prisutne upoznao sa razvojem vojno-političke situacije u svijetu i u našoj zemlji i sa zadacima na pripremi oružanog ustanka, kao što su: prikupljanje i evidentiranje oružja, stvaranje naoružanih grupa i okupljanje svih onih koji su spremni da se bore protiv okupatora i ustaša, razvijanje političko-propagandnog rada među stanovništvom radi razobličavanja okupatora i ustaša itd. Nagovijestio je i planirao sličan sastanak i kod sela Radića krajem jula.

Milan Pilipović je i kao Srbin bio pogodna ličnost za neposredno angažovanje na pripremama ustanka u srpskim selima Podgrmeča. Naime, zbog porasta međunacionalne netrpeljivosti i šovinizma, takvo angažovanje komunista drugih nacionalnosti u julu bilo je izuzetno rizično i praktično nemoguće. U svakom slučaju, angažovanje Milana Pilipovića, kao zrelog i iskusnog komunista, bilo je od velikog značaja za predustaničku aktivnost podgrmečkih komunista i za njihovu orijentaciju u prvim ustaničkim danima.³²⁾

Kontinuitet u pripremama za oružani ustanak u Podgrmeču uspjela je najpotpunije da održi partijska organizacija u Bosanskom Novom, u kome su i ustaške terorističke represalije bile nešto manje nego u drugim podgrmečkim gradovima. Međutim, težište rada ove organizacije bilo je usmjereno na veći dio novskog sreza izvan Podgrmeča. Ova organizacija je, ipak, znatnim dijelom učestvovala na pripremi oružanog ustanka u Podgrmeču, i to prije svega preko Partiji vrlo bliskog i energičnog simpatizera Milana Ličine, koga je Mjesni komitet iz Bosanskog Novog odredio za vojnog povjerenika na podgrmečkom dijelu novskog sreza i sa njim je održavao redovne kontakte. On je u Podgrmeču radio na pripremi ustanka zajedno sa komunistima i simpatizerima iz novskih sela i iz obližnjih sela krupskog sreza. Prisustvovao je sastancima koje je u julu održavao Milan Pilipović u Rujiškoj i Blatnoj. Isto tako prisustvovao je i sastanku koji je Josip Mažar Šoša, član vojnog rukovodstva za Bosansku krajinu, održao sa vojnim povjerenicima sa novskog sreza 27. jula u Bosanskom Novom, na kome je bila donijeta odluka da se sa oružanom borbom otpočne u prvoj dekadi avgusta 1941. godine. Ličina je bez sumnje bio jedan od najaktivnijih komunista u radu na pripremama ustanka u Podgrmeču.

32) Đuro Agbaba: *pomenuto djelo*, str. 280 i 281; Dušan Josipović: *Prva vojna rukovodstva Podgrmeča*, Podgrmeč u NOB, knj. 2, str. 42—43 i sjećanje Rade Ercega, učesnika na sastancima sa Pilipovićem.

Po svemu izgleda daje Pilipović pripreme za ustanak u Podgrmeču preduzeo samoinicijativno. To se može zaključiti i iz kazivanja Voje Stupara, uoči rata člana Mjesnog komiteta KP u Bosanskoj Krupi, inače bliskog Pilipovićevo drugu. Prema tom kazivanju, Stupar je u maju, dok se nalazio u ustaškom zatvoru u Bosanskoj Krupi, prilikom jedne Pilipovićeve posjete, uspio da mu preda svoje veze sa nekolicinom komunista iz sela bosanskokrupskog sreza. Te veze Pilipović je kasnije uspostavio i održavao. Povremeno je boravio u kući Nikole Stupara, Vojinog oca, u selu Rujiška. Vojina sestra, skojevka Stana Stupar, također mu je pomagala u uspostavljanju veza sa drugim komunistima iz tog kraja. Iz tih veza Pilipović je sigurno bio upoznat sa teškim položajem u kojem su se našle partijske organizacije u Bihaću i Bosanskoj Krupi, koje su bile onemogućene da se neposredno angažuju u pripremama za ustanak. Kao komunista revolucionar brzo je shvatio potrebu da u takvoj situaciji pomogne komunistima u podgrmečkim selima i da ih pokrene u organizovanu akciju.

Prema izjavi Velje Stojnića, tadašnjeg vojnog povjerenika za prijedorski srez i Kozaru, koji je Pilipovića dobro poznao iz rada u Banjoj Luci, Pilipović je krajem juna ili početkom jula iz Banje Luke, gdje je određen za vojnog povjerenika za Cazinsku krajinu, navratio kod njega u Prijedor. Tom prilikom su razgovarali o njihovim zadacima i radu kao vojnih povjerenika. Stojnić je ubijeden da se Pilipović samoinicijativno angažovao u Podgrmeču budući da se radilo o izuzetno preduzumljivom, energičnom i hrabrom komunisti. Istog mišljenja je i Boško Šiljegović, koji je jedno vrijeme radio u istoj partijskoj ćeliji sa Pilipovićem, i Mirko Turčić, koji je sa njim radio na pripremi oružane borbe u Cazinskoj krajini. Narodni heroj Milan Pilipović, rodom iz okoline Bosanske Dubice, pao je u ruke ustaša i strijeljan u Bihaću početkom avgusta 1941. godine.

U sanskom srezu radio je na pripremi oružanog ustanka izvjestan broj simpatizera KP, naprednih učitelja i omladinaca, uglavnom u selima bliže krupskom srezu. Oni su se povezali sa komunistima iz sela na krupskom srezu i sa njima se dogovarali o radu. Održavali su veze i sa komunistima u Sanskom Mostu i Prijedoru.

Valja reći da se u centralnom dijelu Podgrmeča (veći dio krupskog i novskog sreza, a i jugozapadni dio sanskog sreza), gdje su pripreme za ustanak bile najbolje organizovane, oko komunista okupio veliki broj simpatizera KP koji su, također, aktivno učestvovali u pripremanju za ustanak.

Zbog izuzetno oštrog progona komunista u Bihaću neposredno poslije napada Njemačke na SSSR, pripreme za oružani ustanak u podgrmečkom dijelu bihačkog sreza odvijale su se bez znatnijeg neposrednog angažovanja bihačke partijske organizacije. U osnovi su, ipak, te pripreme tekle kao i u ostalim predjelima Podgrmeča. Mada su u ovom dijelu Podgrmeča ostala tri, a od početka jula samo dva skojevca, u pripremanju za ustanak važnu ulogu je imao znatan broj otresitijih, mlađih ljudi koji su odranije ili u početku priprema postali simpatizeri Komunističke partije.

Iako pripreme za oružani ustanak u Podgrmeču, prije svega u pogledu stvaranja vojne organizacije, nisu potpuno bile u skladu sa brzinom i dramatičnim razvojem situacije, bile su od velikog značaja, naročito u moralno-političkom pogledu. U svakom slučaju, aktivnost i srazmjerno malog broja komunista, uz veći broj simpatizera KP, na pripremanju oružane borbe rezultirala je velikim uspjesima i, što je naročito bilo važno, otvarala je perspektivu izlaza iz tadašnje vanredno teške situacije u kojoj se posebno nalazilo srpsko stanovništvo ovog kraja. Otvaranju ove perspektive i uspješnom radu komunista na pripremi ustanka znatno je doprinio i ulazak SSSR-a u rat protiv fašističkih sila.

U pripremanju ustanka građanske partije i njihovi predstavnici nisu imali gotovo nikakvu ulogu. Mnogi lokalni političari srpskih građanskih stranaka pobjegli su u Srbiju ili su ih pobile ustaše. Seljaci, aktivisti ovih stranaka, nisu ni pokušali da se pozivaju na svoje stranke niti da oživljavaju njihovu aktivnost. Oni su se priklonili opštem razvoju situacije u kojoj su komunisti imali odlučujuću ulogu. Pri tome, ipak, treba reći daje u podgrmečkim srpskim selima bilo čvrsto klasno orijentisanih pristalica starog sistema, poznatih po antikomunističkoj orijentaciji, koji su uživali određeni ugled u narodu. Bez obzira što su nestale partije kojima su pripadali i što se, uglavnom, nisu suprotstavljali radu komunista na pripremi ustanka, oni su potencijalno mogli postati i ozbiljni protivnici oružanog ustanka. Velika zaostalost i porast međunacionalne mržnje takvu opasnost činili su realnom.

Nije bez značaja da se istakne i uloga koju su pripremanju za oružani ustanak imale i slobodarske tradicije naroda Podgrmeča i na toj osnovi samoinicijativa znatnog broja ljudi u preduzimanju određenih mjera, čak i prije nego što su pripreme za ustanak i počele. Prije svega radi se o sakrivanju i čuvanju oružja, uglavnom pušaka, pištolja i ručnih bombi. Podgrmečlije su poslije aprilskog rata i rasula bivše vojske donijele, posakrivale i čuvale oružje. Pojedinci su oružje imali još iz prvog svjetskog rata. Osim toga, izvjestan broj odvažnijih i otresitijih ljudi, među kojima je bilo radnika, aktivnih pripadnika bivše vojske, žandara itd., koji su poslije propasti bivše Jugoslavije došli u svoj zavičaj, počeli su da se međusobno pvezuju i dogovaraju o suprotstavljanju ustaškom nasilju. U najvećem broju slučajeva ovi ljudi su se u toku priprema za ustanak povezali sa komunistima.

I pored toga što u nastaloj situaciji nije bilo drugog izlaza osim oružanog ustanka, bilo je pojava malodušnosti i otpora, što se obrazlagalo da se »golim rukama ne može ići protiv državne sile«. Međutim, u opštem ustaničkom raspoloženju koje je krajem jula zahvatilo srpsko podgrmečko stanovništvo, takvi ot-

pori nisu imali ozbiljniji značaj. Stvoreno raspoloženje bilo je takvo daje opštenarodni ustanak u Podgrmeču tako reći »lebdio u vazduhu«. Bila je potrebna samo varnica pa da bukne ustanička eksplozija najširih razmjera. Ta varnica je upaljena ustankom u Drvaru 27. jula 1941. godine.

Poslije uspjeha ustaničkih odreda u razbijanju domobransko-ustaškog garnizona i oslobođenja Drvara, ustanak se velikom brzinom proširio na cijelu Bosansku krajinu. Za samo 2-3 dana ustankom je bila zahvaćena većina srpskih sela u Podgrmeču. Do ustanka nije došlo u srazmjerno malom broju sela u neposrednoj blizini gradova. Na ustanak su se 29. jula digli najprije stanovnici Suvaje, Gudavca, Vojevca i Radića. Već 30. jula ustanak je zahvatio ostala sela u krupskom, novskom i sanskom srezu, a 31. jula i u bihaćkom srezu. Prvi objekti napada ustanika bile su žandarmerijske stanice, opštinske uprave željezničke pruge i ustaške grupe u podgrmečkim selima. Za nekoliko dana likvidirani su opštinska uprava u Suvaji, žandarmerijske stanice u Drenovu Tijesnu (između Radića i Grabeža) i Benakovcu, opštinske uprave sa žandarmerijskim stanicama ili posadama u Duboviku, Lušci-Palanci i Lipi. Uništena je željeznička stanica i likvidirano žandarmerijsko obezbjeđenje u Blatnoj i Rudicama, porušena je pruga i oštećena lokomotiva sa nekoliko vagona u Tješnjaku kod Bosanskog Novog, porušen je put na Ripačkom klancu i željeznička pruga kod Sanice, pokidane su telefonsko-telegrafske veze na svim pravcima itd. Istovremeno su protjerane i ustaške grupe iz većeg broja podgrmečkih muslimanskih i mješovitih sela i spriječeni pokušaji ustaških snaga da prodru na oslobođeno područje. U opštem poletu ustanici su pokušali da zauzmu Bosansku Krupu, ali su zbog slabog naoružanja, a još više zbog loše organizacije, uz znatne gubitke odbačeni od grada. Iz istih razloga doživjeli su neuspjeh i pokušaji ustanika da zauzmu ustaška uporišta u bližoj okolini Sanskog Mosta. Poslije toga, ustanici su posjedali duge »frontove« prema neprijateljskim uporištima u Podgrmečkim gradovima i okolnim selima radi odbrane slobodne teritorije.

Početni vojni uspjesi i neuspjeli pokušaji da se u naletu zauzmu jača neprijateljska uporišta postaju nerazumljivi kad se, uz nedostatak oružja, imaju u vidu tadašnja vojna organizacija i način dejstva. Prije svega, na ustanak se diglo i krenulo u borbu gotovo sve odraslo i sposobno muško stanovništvo. U svakom selu takvih je bilo sto do nekoliko stotina ljudi, koji su između najuglednijih i najodlučnijih mještana izabrali komandira seoskog odreda ili čete. Komandir i po nekoliko ustanika koji su bili naoružani vojničkim i drugim puškama imali su glavnu riječ u seoskom odredu. Ostali ustanici, naoružani vilama, kopljima, sjekirama, kosama itd., nazvani »roguljašima«, bili su razvrstani u vodove i desetine u okviru odreda. U borbene akcije išlo se nakon dogovora nekoliko komandira odreda susjednih sela. Spontanost i stihija dominirali su u početku ustanka u većem dijelu Podgrmeča, što je i razumljivo ako se ima u vidu da se radilo o masovnoj pobuni čiji je osnovni cilj bio borba za opstanak. Osnovni uspjesi ostvarivani su, prije svega, napadom velike mase od po nekoliko stotina ljudi predvođenih malim brojem naoružanih ustanika. Pred tom masom posade žandarmerijske grupe ustaša hvatala je panika, pa su bježale, a u nekim slučajevima su se uz manji otpor i predavale. Međutim, čim je naišla na nešto veći otpor, ova slabo organizovana i naoružana ljudska masa trpjela je gubitke i neuspjehe. Logična posljedica toga bio je prelazak u defanzivu i obrazovanje odbrambenih »frontova«. Ovu slabo organizovanu ljudsku masu bilo je vrlo teško kontrolisati. Samo zahvaljujući komunistima, razboritijim komandirima i drugim naprednim ustanicima, kojih nije bilo malo, sprečena su veća nasilja nad manjim brojem hrvatskog i muslimanskog stanovništva, koje je ostalo kod svojih kuća. Inače, većina tog stanovništva pobjegla je u gradove i prigradska sela.

Ustanici su u početku ustanka bili slabo naoružani. Ipak, za tadašnje uslove njihovo naoružanje nije bilo za potcenjivanje. Tako je, na primjer, uoči ustanka

u podgrmečkim dijelovima krupskog sreza bilo 83, sanskog sreza 58 i bihaćkog sreza oko 30 vojničkih pušaka pored približno još toliko lovačkih pušaka i pušaka kremenjača.³³⁾ Osim toga, ustanici su prilikom likvidacije žandarmerijskih stanica, protjerivanja ustaških grupa i drugih akcija, već prvih desetak dana ustanka zaplijenili znatne količine oružja. Tako su zaplijenili 8 pušaka u Benakovcu, 25 u Duboviku, oko 10 Lušci-Palanci, u sukobu sa domobranima kod Radića 3 puške i 2 mitraljeza, Muslimani Potkolinje bez otpora su predali 18 pušaka itd.³⁴⁾ Ovim naoružanjem, uz dobru organizaciju, mogli su se postići i veći uspjesi. Moglo se nastaviti ofanzivnim dejstvima umjesto što se prešlo u defanzivu. Međutim, u postojećoj vojnoj organizaciji ustanka ovo naoružanje je bilo raspoređeno po velikom broju seoskih odreda, međusobno slabo povezanih i bez zajedničke komande, pa je razumljivo što nije moglo biti ni racionalno upotreb-
ljeno.

Defanziva i držanje drugih »frontova« nije mogla duže potrajati ni proći bez negativnih posljedica. Iako nisu imale dovoljno vojnih snaga da uguše ustanak, koji je bio zahvatio velike dijelove teritorije tzv. NDH, ustaška vojna komanda je ipak raspolagala snagama kojima je mogla da preduzme borbena dejstva i da probije ustaničke frontove u Podgrmeču. Takve mjere ustaška vojna komanda je preduzela u prvoj polovini avgusta. Za taj zadatak angažovan je sanski domobranski zdrug, čija se komanda nalazila u Prijedoru, i ustaška bojna iz Bihaća.³⁵⁾ Istovremeno ustaška vlada i vojna komanda pribjegle su novoj taktici. Polazeći od ocjene »vojskovođe NDH« Slavka Kvaternika »da divljanje nad domaćim Srbima ne odobrava ni pretežna većina Hrvata« i da »ustaški sistem radikalnog čišćenja ne samo da ne uspijeva u stišavanju pobune, već da to izaziva nova žarišta«, ustaški vlastodršci su svu odgovornost za zločine protiv Srba pokušali da prebace na »divlje«, tj. lokalne ustaše. Glavni stožar (generalistab) NDH izdao je 6. avgusta naredbu »da se sa akcijom čišćenja za sada prestane« i da se putem oglasa, onima koji se pokore, »garantira život i imetak od državne zakonite vlasti«. U istoj naredbi se kaže da će se »čišćenje sprovesti kasnije putem planskog iseljavanja«. Devetog avgusta Pavelić je izdao naredbu da »divlje ustaše imaju smjesta prestati sa svakom djelatnošću«.³⁶⁾

Uz intenzivnu propagandu navedenih stavova dosta jake snage domobrana i ustaša brzo su prodrle slobodnu teritoriju Podgrmeča. Ustanički frontovi su se raspali, a najveći dio ustanika se povukao u zbjegove Grmeča ili se vratio kućama. Većina naoružanih ustaničkih boraca se povukla u sela blizu Grmeča. Ustaše i domobrani su se dosta brzo povukli sa ranije oslobođene teritorije. Zadržale su se samo u nekoliko muslimanskih i hrvatskih sela u blizini gradova. U ustaničkim redovima, naročito u selima koja su se nalazila u blizini gradova, bilo je i kolebanja, ponegdje i bijelih zastava u znak predaje.

Kao što se vidi, prvi veći napad neprijatelja uz pomenutu propagandu uzdrmao je redove slabo organizovanih ustanika. Doduše, niko nije ni pomišljao

33) Đuro Agbaba: *navedeno djelo*, str. 283; Branko Bokan, *Sanski Most u NOB*, knj. II, str. 74; Savo Popović: *Bogata iskustva prve ustaničke godine*, Podgrmeč u NOB, VIZ, Beograd, 1972, knj. I, str. 814.

34) Boško Đurašević: *Prvi ustanički dani u Benakovcu i okolini*, Podgrmeč u NOB, knj. I, str. 574-576; Dane i Đuro Agbaba, Stevo Trtica i Dušan Uzelac: *Veliki i Mali Radić, Grmuša i Vranjska u ustanku, Podgrmeč u NOB*, knj. I, str. 584 i Branko Bokan: *navedeno djelo*, str. 45.

35) Dr Mladen Colić: *Oružane snage NDH u 1941. godini*, 1941. godina u istoriji naroda BiH, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1971, str. 503-510.

U zapovijesti Glavnog stožera NDH od 14. avgusta 1941. godine navode se ustaško-domobranske snage pod komandom generala Rumlera čiji je zadatak bio da obezbijede i od ustanika očiste teritoriju između Une i Sane. To su: grupa pukovnika Matagića sastava dvije bojne i jedna i po baterija topova na sektoru Bihać-Bosanski Petrovac, grupa bojnika Krupića sastava jedna bojna i dvije satnije i grupa potpukovnika Zorma sastava jedna bojna i dvije top-haubice (vidi *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga 1, d-257).

36) Novine »Novi list«, od 10. avgusta 1941. godine.

da ustašama preda oružje. Međutim, kolebanja i nedoumice u pogledu mogućnosti i potrebe nastavljanja oružane borbe bili su očigledni. Mnogi su smatrali daje ustanak i dignut zbog pokolja koje su izvršile ustaše, pa kako više nema pokolja, nema ni potreba za daljnom borbom. Osim toga, pojavama kolebanja među podgrmečkim ustanicama doprinijele su i tadašnje loše vijesti sa sovjetsko-njemačkog fronta.

PRESTROJAVANJE USTANICKIH REDOVA I OBRAZOVANJE ZAJEDNIČKE KOMANDE KRUPA - SANA

Izvjesta oseka ustanka u Podgrmeču do koje je došlo u avgustu 1941. godine bila je prolaznog karaktera. U stvari, nije se ni radilo o ozbiljnijoj krizi - prvo, zbog toga što ustanici nisu pretrpjeli veće gubitke i drugo, što su tragovi ustaških zločina bili toliko veliki i još svježi da je malo ko vjerovao u iskrenost ustaških obećanja. A što je pri tome najvažnije, osnovno jezgro ustanika, koje su činili naružani i najhrabriji ustanički borci, među njima prvenstveno komunisti, nije se kolebalo i bilo je za nastavljanje oružane borbe. Nastalo zatišje iskorišteno je za prestrojavanje ustaničkih snaga.

Komunistima i drugim naprednim ustanicima, starješinama i borcima bilo je jasno od početka da se sa rascjepkanom organizacijom i slabom disciplinom sa kojom se krenulo u ustanak ne mogu postići veći i trajniji uspjesi. Međutim, u uslovima masovnog i pretežno spontanog ustaničkog pokreta, oni su bili još slabi da stvari izmijene sve dok sama praksa sopstvenom logikom nije doprinijela porastu uloge svjesnog faktora i u vezi s tim nametnula neophodnost prevazilaženja takvog stanja. S tim u vezi postavljalo se više zadataka.

Prvi i najvažniji zadatak bio je objedinjavanje i stavljanje ustaničkih seoskih odreda pod jedinstvenu komandu. Isto tako, kao veoma važan zadatak bio je da se ustanički seoski odredi reorganizuju, da se poveća disciplina u njima, da se odredi oslobode dijela »roguljaša« koji nisu za borbu. Inicijative za preduzimanje konkretnih mjera u navedenom pravcu javljale su se na više mjesta i u više seoskih ustaničkih odreda. Ustaničke starješine i istaknuti borci, među kojima su u prvom redu bili komunisti, u više sela održavaju sastanke, na kojima se konsultuju o mjerama koje treba preduzeti. Takvi sastanci su održani u toku avgusta u Ruijskoj, Hašanima, Majkić-Japri i na njima su učestvovali ustanički predstavnici iz više podgrmečkih sela. Bili su poslani delegati iz Majkić-Japre i Ruijske (Mile Davidović, Đuro Rašeta i Đoko Štupar) u štab gerilskih odreda Drvara da upoznaju tamošnja iskustva, čuju mišljenje rukovodilaca ustanka u Drvaru i donesu eventualna uputstva za rad u Podgrmeču. Zaključci sa navedenih sastanaka i iskustva ustanka u Drvaru, odnosno mišljenje štaba drvarskih gerilskih odreda (Drvarske brigade), predstavljali su osnovu za saziv i rad šireg skupa komandira seoskih ustaničkih odreda i drugih najuglednijih predstavnika ustanka iz svih predjela Podgrmeča, izuzev sa terena Bihaća i dijela sanskog sreza. Ovaj skup je održan 21. avgusta 1941. godine u Suvom polju između Majkić-Japre i Grmeča, uz prisustvo oko 50. učesnika.

Predstavnici ustanka sa bihaćkog terena nisu bili pozvani na ovaj skup, vjerovatno zato što su seoski ustanički odredi ovog kraja tada bili više povezani sa ustaničkim seoskim odredima sa terena Bosanskog Petrovca i Like, sa kojima su djelovali na putu Bihać - Bosanski Petrovac. I ustanički seoski odredi južno od puta Sanski Most - Lušci-Palanka bili su tada više povezani sa ustaničkim odredima Drvara i Bosanskog Petrovca (Jelašinovci, sanička sela itd.), pa ni njihovi predstavnici zbog toga nisu bili pozvani na ovaj skup.

Od 29 poslije rata identifikovanih učesnika ovog skupa bila su dva člana KP i osam skojevaca, odnosno simpatizera KP, među kojima i jedna žena - omla-

dinka: Dane Babić, kovač, komandir ustaničkog seoskog odreda u Gudavcu, i Božo Narandžić, zemljoradnik, borac iz Gudavca, članovi KP; Branko Čopić, književnik iz Hašana, Ratko Novaković, službenik, rezervni potporučnik iz Hašana, Milan Ličina, službenik iz Čadavice, komandir odreda u Rujiški, Đorđe Maran, učitelj iz Kršalja, Dušan Josipović, poljoprivredni referent iz Bosanske Krpe, Milan Milešević, svršeni đak poljoprivredne škole iz Čadavice, Đorđe Stupar, trgovac iz Rujiške, i Stana Stupar, svršeni đak poljoprivredne škole iz Rujiške. Na skupu je bilo i nekoliko učesnika koji su odranije bili poznati po antikomunističkoj orijentaciji, kao Mile Gagić, učitelj iz Lušci-Palanke, Pero Jelača,ugar i vlasnik pilane u Lušci-Palanci, komandir odreda, Dušan Nedimović Marzan, opštinski bilježnik iz Jasenice. Navedeni su samo oni učesnici čija je politička orijentacija bila manje-više poznata prije ustanka. Većina učesnika skupa nije imala neku čvršću političku orijentaciju, a među njima je bio znatan broj onih koji su u toku priprema za ustanak postali simpatizeri KP. Ovo je potrebno spomenuti radi razumijevanja toka i rezultata ovog skupa, na kome se u vezi sa pojedinim važnim praktičnim pitanjima vodila rasprava očevidno sa različitim političkih pozicija.

Sastanak je vodio Petar Vojinović, aktivni poručnik bivše jugoslovenske vojske, koji je do tada objedinjavao komandu nad nekoliko seoskih gerilskih odreda oko Majkić-Japre.

Najvažnije odluke ovog skupa bile su: formiranje Zajedničke komande gerilskih odreda Krupa i Sana i izbor komandnog kadra ove komande. U Zajedničku komandu izabrani su: Petar Vojinović za komandanta, Branko Čopić za politkomesara, Trivo Drljača i Pero Jelača za zamjenika komandanta, Đorđe Maran, Dušan Josipović i Milan Milešević za zamjenika politkomesara. Evo još nekih važnijih odluka ovog skupa:

- ustanička vojna organizacija treba da obuhvati cjelokupnu teritoriju između Grmeča, Sane i Une;
- svako selo treba da organizuje svoj odred, s tim da manja susjedna sela formiraju zajednički odred;
- odredima rukovode štabovi sastava: komandir, politički komesar i njihovi zamjenici;³⁷⁾
- štabovi odreda su stalnog sastava, dok se borački sastav smjenjuje svake nedjelje, s tim što ljudstvo koje je na smjeni treba da živi u logoru vojničkim životom i da se hrani na kazanu;
- zvanični naziv ustanika treba da bude kao i u Drvaru - gerilci, koji kao simbol treba da nose na kapama crvenu petokraku zvijezdu, a međusobno da se pozdravljaju sa »zdravo - živio«;
- treba da se organizuje mreža relejnih stanica kako bi se gerilski odredi i sela međusobno što bolje povezali;
- politički komesar Zajedničke komande u dogovoru i zajedno sa politkomesarima odreda treba da vodi brigu o održavanju reda u selima i o političkom radu sa narodom, a Stana Stupar treba »da organizuje komunistički rad sa ženama na cijelom terenu Grmeča«;
- kovači treba da organizuju radionice za opravku oružja i za izradu kopalja i ručnih bombi;
- treba da se propiše sledovanje hrane za gerilce i da se žito sklanja na sigurno mjesto kako ga neprijatelj ne bi mogao pronaći;
- da se u Majkić-Japri organizuje ambulanta za liječenje ranjenika i bolesnika.

37) U gerilskim odredima Drvarske brigade, u njenim bataljonima, pa i u štabu brigade, namjesto naziva »politički komesar«, upotrebljavan je naziv »politički sekretar«. *Zbornik NOR*, tom IV, knj. 1, d. 73, 75, 76 itd.

Nekoliko dana poslije, komandant Zajedničke komande, nakon ovlaštenja i preporuke skupa, izdao je naredbu svim gerilskim odredima, u kojoj se regulišu neka pitanja discipline, odnosa prema narodu, čuvanja vojne tajne itd. Naredbom se, između ostalog, zabranjuju: »pljačkanje tuđe pokretne imovine, bilo to neprijateljska ili imovina našeg stanovništva, ubijanje neboraćkog stanovništva ma koje vjere i narodnosti bilo, silovanje i obeščašćivanje ženskih osoba svih vjera i narodnosti, izdavanje vojne tajne narodne vojske, špijunaža u korist neprijatelja«, itd. Zavisno od stepena kršenja naredbe, za prekršioce su predviđene kazne. Tako je za »istupe« predviđena kazna od 10 do 12 batina, za »prestup« 20-35 batina i za »zločine« zatvor ili »odgon do Vrhovne komande«, odnosno smrtna kazna strijeljanjem koju izriče prijeki vojni sud od 5 članova. Odredbe naredbe o kažnjavanju uglavnom u praksi nisu primjenjivane.³⁸¹

Odluke skupa u Suvom polju i odredbe naredbe Zajedničke komande jasno izražavaju stanje svijesti ustanka u Podgrmeču, njegovu političku i vojničku organizovanost i pravac razmišljanja i djelovanja njegovih glavnih aktera nepun mjesec poslije otpočinjanja oružane borbe.

Iako srazmjerno malobrojni i bez iskusnijih kadrova, komunisti su očevidno već imali solidne pozicije među ustanicima. Njihovom zaslugom skup je donio nekoliko važnih praktičnih odluka, koje su odgovarale I iniji KP u narodnooslobodilačkoj borbi. Bili su, međutim, još nedovoljno jaki da u potpunosti obezbijede platformu KP. Otuda su na skupu došli do izražaja i suprotni stavovi i donijeta neka suviše zastarjela ili kompromisna rješenja. Osim toga, na skupu gotovo da i nisu dotaknuta pitanja međunacionalnih odnosa i, u vezi s tim, pitanja borbe protiv šovinizma i si. Sa postojećim kadrovima među ustanicima u Podgrmeču partijska linija s tim u vezi teško se probijala. I u vezi sa nekim drugim konkretnim, doduše važnim, ali »lakšim« pitanjima, odluke za koje su se zalagali komunisti nisu lako prošle. U tom pogledu zaslužuje pažnju rasprava o nazivu i simbolu ustanka. Bivši narodni poslanik Zemljoradničke strane Trivo Drljača i antikomunistički nastrojen učitelj Mile Gagić predložili su za ustanike naziv »četnici«. Prijedlog je većina odbacila nakon vrlo žive diskusije. Naziv »četnik« se do tada često upotrebljavao za ustanike istovremeno sa nazivom ustanik, narodni borac i gerilac. Sličan tok i rezultat imala je i diskusija oko izbora političkog komesara Zajedničke komande. Ona se završila odbacivanjem prijedloga da se na tu dužnost izabere opštinski bilježnik Dušan Nedimović Marzan, odnosno prihvatanjem prijedloga komunista o izboru Branka Čopića.

Na skupu u Suvom polju bila je naročito zapažena aktivnost grupe komunista iz Rujiške i okolnih sela, u kojoj se posebno isticao Milan Ličina, jedan od najaktivnijih i najborbenijih podgrmečkih komunista.

Bez obzira na sve slabosti i nedostatke, skup u Suvom polju imao je izvanredno veliki značaj za ustanak u Podgrmeču. Manifestovao je riješenost da se nastavi oružana borba protiv ustaške vlasti i predstavljao je važan korak naprijed na organizacionom sređivanju i učvršćenju ustanka. Na tom putu stajale su, međutim, brojne i teške prepreke. Šovinizam i stihija, kao mora, pritiskivale su ustaničke seoske odrede manje ili više u svim predjelima Podgrmeča.

Ocjenjujući veliki vojno-politički i ekonomski značaj Podgrmeča za ustanak u Bosanskoj krajini, Oblasni komitet KP je odlučio da partijskim kadrovima iz podgrmečkih gradova i drugih krajeva Bosanske krajine ojača i podrži komuniste i ustanak u Podgrmeču. Pored Hajre Kapetanovića, člana partijskog rukovodstva u Bosanskom Novom, koji je iz Banije prešao na oslobođenu teritoriju Podgrmeča 12. avgusta,³⁹¹ početkom septembra 1941. godine uslijedio je dolazak

38) Prepis naredbe nalazi se u Muzeju AVNOJ-a u Bihaću, inv. br. 210.

39) Prema izjavi Hajre Kapetanovića, u toku priprema za ustanak 1941. godine, bio je formiran Okružni komitet KP za srezove Bosanski Novi i Dvor na Uni i on je bio član toga komiteta. Početkom ustanka ovaj komitet je prestao da postoji.

još nekoliko drugova. Tako su na oslobođenu teritoriju došli: Ale Terzić, sekretar mjesnog komiteta KP za Bosansku Krupu, sa skojevcima Salkom i Redžom Terzićem, Rada Vranješević i Dušanka Kovačević, članovi KP iz Banje Luke, Slobodan Marjanović, sekretar Mjesnog komiteta KP u Prijedoru (došao sa Kozare), Avdo Ćuk, skojevac iz Bosanske Dubice, i Vojo Stupar, član KP, koji je došao iz ustaškog zatvora. Dvanaestog septembra u Podgrmeč je stigao i štab Partizanskih odreda za Bosansku krajinu sa Dankom Mitrovim, komandantom, i Brankom Babićem, politkomesarom, na čelu. U sastavu štaba bila je grupa članova KP, među kojima: Rudi Kolak, Teufik Kadenić, Branko Lastić, Ivica Odić, Drago Lang, Jure Marek i drugi.⁴⁰¹

Ovim je KP u ustaničkim redovima Podgrmeča znatno ojačala. Poseban značaj je imao dolazak komunista Muslimana i Hrvata, jer su time ojačale pretpostavke za uspješnije prodiranje linije KP o bratstvu i jedinstvu u srpske ustaničke mase. Isto tako, i dolazak štaba Partizanskih odreda za Bosansku krajinu dao je značajan podstrek i predstavljao nesumnjivu pomoć zajedničkoj komandi Krupa-Sana i komunistima Podgrmeča na sređivanju i učvršćivanju ustanka. Treba, međutim, reći da je novodošlim komunistima iz gradova i drugih krajeva, koji su u većini slučajeva, bar za podgrmečke uslove, spadali među iskusnije i starije članove KP, bilo neophodno da se u novim uslovima snađu, da steknu iskustvo i ugled, odnosno da budu prihvaćeni od ustanika i naroda. U tome su izuzetno važnu ulogu imali komunisti i simpatizeri KP - ustanici iz podgrmečkih sela koji su se već bili afirmisali i stekli ogroman ugled u narodu i među ustanicima. Zahvaljujući upravo tim komunistima, pristigli komunisti i štab partizanskih odreda relativno brzo su bili prihvaćeni i uključeni u rješavanje brojnih problema ustanka i ustaničke vojne organizacije u Podgrmeču.

U rješavanju brojnih i složenih zadataka na organizaciono-političkom sređivanju ustanka, koji su se pred sve komuniste i vojne komande u Podgrmeču postavljali, bilo je u to vrijeme ne malo nejasnoća, lutanja i nesnalazjenja, što je kroz stalni rad i nova iskustva postepeno prevaziđeno.

Neposredno poslije dolaska štaba Partizanskih odreda za Bosansku krajinu izvršene su i neke kadrovske promjene u Zajedničkoj komandi. Tako je za zamjenika politkomesara došao simpatizer KP učitelj Stojan Makić, a dotadašnji zamjenici Dušan Josipović, Đorđe Maran i Milan Milešević upućeni su za politkomesare gerilskih odreda. Za operativnog oficira u Zajedničku komandu došao je Vojo Stupar. Dolaskom štaba Partizanskih odreda za Bosansku krajinu, u gerilske odrede Podgrmeča uvodi se namjesto naziva »gerilac« naziv partizan, a umjesto pozdrava »zdravo - živio« partizanski pozdrav »Smrt fašizmu - Sloboda narodu«. U stvari, direktivu o upotrebi naziva »partizan« donio je nekoliko dana ranije delegat Oblasnog komiteta KP Veljo Stojnić, koji je na putu sa Kozare za Drvar 2-3 dana boravio u Zajedničkoj komandi, pa se naziv partizan počeo upotrebljavati nešto prije dolaska štaba Partizanskih odreda za Bosansku krajinu. Međutim, u praksi će se zadržati i drugi naziv - »gerilac«, »ustanik« i, mada rijetko, »četnik« do kraja oktobra 1941. godine.

U okviru rada na sređivanju i učvršćenju ustanka u Podgrmeču poslije dolaska štaba Partizanskih odreda za Bosansku krajinu i pojačanja u partijskim kadrovima, valja pomenuti dva savjetovanja održana u Zajedničkoj komandi u poslednoj dekadi septembra 1941. godine. Oba savjetovanja održana su na zahtjev štaba Partizanskih odreda za Bosansku krajinu.

Prvom savjetovanju, održanom 20. septembra u Majkić-Japri, prisustvovali su komandiri i politkomesari svih partizanskih odreda (osim sa bihačkog terena) i izvjestan broj partijskih radnika i drugih najuglednijih predstavnika ustan-

40) Branko Bokan: *Sanski most u NOB*, knj. II, str. 155; Dušan Josipović: *Prva vojna rukovodstva Podgrmeča*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 42-51.

ka u Podgrmeču. Cilj savjetovanja bio je da se štab Partizanskih odreda za Bosansku krajinu bolje upozna sa stanjem u odredima i da se pospješi rad na njihovom organizacionom povezivanju, posebno da se podstakne njihova borbena aktivnost. Komandant Danko Mitrov je naročito insistirao na većoj borbenoj aktivnosti, ističući pri tome pozitivne primjere Jelašinovačkog, Radičkog i još nekih odreda. Bilo je riječi i o organizaciji odreda. U tom pogledu su, u osnovi, potvrđene odluke donijete u Suvom polju, s tim što je naglašena potreba da se partizanski odredi dijele na vodove, a oni na desetine. Isto tako, prihvaćenje zaključak da se udruživanjem više odreda izvode veće borbene akcije. Riješeno je da se od fizički nesposobnih, mlađih od 20 i starijih od 50 godina ljudi obrazuje pomoćna radna vojska, sa zadatkom da kontroliše slobodnu teritoriju i da radi na obradi zemlje. Danko Mitrov je oštro kritikovao pojave nediscipline, samovolje i šovinizma. Tada je odlučeno i da se u seoskim partizanskim odredima polaže partizanska zakletva.

Dva do tri dana kasnije održano je savjetovanje sa politkomesarima odreda, kome je također prisustvovao Danko Mitrov. Raspravljalo se o zadacima politkomesara u organizovanju političkog rada, razvijanju međuljudskih odnosa, pravilnog odnosa prema narodu itd. Posebna pažnja na savjetovanju je bila posvećena borbi šovinističkih ispada, pojava paljenja kuća, pa u pojedinim slučajevima i ubijanja nevinih ljudi u muslimanskim selima. I mada je među politkomesarima bilo malo članova KP i SKOJ-a, svi su oni na savjetovanju izražavali spremnost da politički rade i da se odlučno bore protiv raznih negativnih pojava u partizanskim odredima.

Sprovođenje zaključaka sa oba savjetovanja išlo je, međutim, vrlo teško. Otpori su bili veliki i raznovrsni. Otpor reorganizaciji partizanskih odreda dolazio je do izražaja u izboru vojnih starješina, izboru mjesta logorovanja odreda, izboru položaja koje treba braniti i objekata koje treba napadati itd. Seoski lokalizam bio je toliko jak da su manje-više svi htjeli da iz svog sela imaju komandira, da »brane« svoje selo itd. Imajući u vidu ove, tako reći, nesavladive barijere, Zajednička komanda je još prije dolaska štaba Partizanskih odreda za Bosansku krajinu riješila da formira jednu opštu pokretljivu jedinicu koja bi bila spremna i sposobna za dejstvo po potrebi na svim podgrmečkim pravcima. Tako je početkom septembra formiran konjički vod, prozvan u narodu - Konjička četa. Nešto kasnije Danko Mitrov je formiranje ovog voda odobrio kao dobru i korisnu stvar. U praksi se, međutim, pokazalo da je od formiranja ovog voda bilo više štete nego koristi. Zbog lošeg odnosa prema narodu i njegovoj imovini, a posebno zbog šovinističkih ispada i samovolje pojedinaca iz ovog voda, vod je krajem oktobra rasformiran.⁴¹⁾

Iako je sa reorganizacijom partizanskih odreda išlo teško, ipak je ostvarivan postepen napredak. U pojedinim slučajevima taj napredak je bio vidljiv. Jedan od rijetkih odreda u kome su odluke sa prethodnih sastanaka i savjetovanja bile dosledno sprovedene, bar što se tiče organizacije i discipline, bio je Jelašinovački odred pod komandom Petra Škundrića. Ovaj veoma razboriti i energični vazduhoplovni podoficir bivše jugoslovenske vojske okupio je oko sebe ustaničke borce iz nekoliko sela - iz Jelašinovaca, Bravska, saničkih sela, Tuk-Bobije, Bošnjaka, Otiša i Dabra. Njegov odred imao je kod Jelašinovaca uređen logor, stalno se nalazio na okupu i često izvodio borbene akcije. Već krajem septembra imao je 110 boraca, naoružanih sa 56 pušaka, 2 puškomitraljeza i 50 »roguljaša«. U odredu su za tadašnje podgrmečke uslove vladali red i disciplina. Odred je tijesno saradivao sa drvarsko-petrovačkim gerilskim odredima. U svakom slučaju bio je to po vojničkim kvalitetima uzoran odred u Podgrmeču već u septembru 1941.

41) Đuro Pucar Stari: *Žarište i uporište oslobodilačkog rata i revolucije*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga 3, str. 16.

godine, zahvaljujući prvenstveno vojničkim i ljudskim kvalitetima njegovog komandira.

U cjelini uzev, u odredima je još teže išlo sa političkim radom. Samo u pojedinim slučajevima pismeniji i politički uzdignutiji politkomesari uspijevali su da steknu potreban autoritet i da organizuju politički rad. U većini slučajeva autoritet politkomesara je bio nedovoljan, njihov rad potcjenjivan, a oni u praksi često pretvarani u »komesare za ishranu« odreda.

Slično je tekao i rad na stvaranju i učvršćivanju ustaničkih seoskih odreda na terenu Bihaća. Od kraja avgusta u tim odredima je radio i njima rukovodio delegat štaba Drvarske gerilske brigade Slavko Rodić.⁴²⁾ U radu na sređivanju odreda, tj. na jačanju discipline i političke svijesti, on se oslanjao na dva skojevca i izvjestan broj razboritijih komandira i boraca, koji su prije ili u početku ustanika postali i simpatizeri KP. Skojevci i jedan od simpatizera KP predstavljali su faktički politkomesare u odredima. Zahvaljujući radu i stečenom autoritetu među borcima i komandirima, prije svega autoritetu Slavka Rodića, izrazite pojave nediscipline, pljačke i šovinizma bile su već do kraja septembra 1941. godine prevaziđene.

BORBENA DEJSTVA DO SREDINE OKTOBRA 1941.

Među najvažnije rezultate borbe za ostvarivanje zaključaka skupa u Suvom polju svakako spada razvijanje borbene aktivnosti podgrmečkih gerilskih, odnosno partizanskih odreda.

Već krajem avgusta i početkom septembra, u najosnovnijim elementima reorganizovani partizanski odredi počeli su gotovo na svim pravcima da izvode borbene akcije, kao što su: zasjede, rušenja mostova i pruga, napadi na neprijateljske snage koje su upadale na slobodnu teritoriju itd. U tim akcijama podgrmečki odredi su učestvovali često zajedno sa pojedinim drvarsko-petrovačkim odredima. Evo, ukratko, najznačajnijih borbenih akcija podgrmečkih partizanskih odreda do sredine oktobra 1941. godine:

Jelašinovački odred pod komandom Petra Škundrića i jedan drvarski odred pod komandom Milana Zorića napali su krajem avgusta iz zasjede i razbili polubojnu 10. pješadijske pukovnije domobrana koja se kretala pješice i u 6 kamiona putem Bravsko - Bosanski Petrovac. U toku relativno kratkog okršaja ubijeno je 40, a zarobljeno 12 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 20 pušaka, 3 puškomitraljeza i znatna količina municije i opreme. Uništeno je svih 6 kamiona. U toj borbi poginula su 2 borca Jelašinovačkog odreda - Dušan Kondić i Miloš Kuruc.⁴³⁾

Uspješnu borbu početkom septembra vodili su odredi iz Velikog i Malog Radića i Suvaje uz pomoć Krnjeuško-risovačkog i Vodečkog odreda iz petrovačkog kraja. Ovi odredi vodili su 2. i 3. septembra žestoku borbu protiv jake ustaško-domobranske kolone koja je bila prodrła u Radić i Mosuru. Smjelim manevrima i jurišima uspjeli su da odbiju napad neprijatelja i da ga primoraju na povlačenje u Bosansku Krupu. Tom prilikom neprijatelj je na bojištu ostavio 4 poginula vojnika, dok ih je više bilo ubijeno i ranjeno; zaplijenjeno je 1 motorno vozilo i 54 artiljerijske granate. Povraćene su puške koje je neprijatelj bio zaplijenio od poginulih boraca Radićkog odreda. U toj borbi poginulo je 6 boraca Ra-

42) Narodni heroj Slavko Rodić, istaknuti rukovodilac-komandant u NOR-u, između ostalog, bio je i prvi komandant Pete krajiške NOU divizije i Drugog, odnosno Petog korpusa NOV. Umro je u Beogradu poslije rata kao zamjenik načelnika Generalštaba JNA.

43) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga I, str. 653-654; Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 132 i 133.

dičkog odreda: Bogdan Ognjanović, Perica Sekulić, Branko Kljajić, Rade Orej, Simo Banjac i Mirko Gvozden.⁴⁴⁾

Zajednička komanda je krajem septembra organizovala napad na neprijateljsko uporište u Budimlić-Japri. Cilj napada je bio da se ovo neprijateljsko uporište, dosta duboko uklinjeno u slobodnu teritoriju, likvidira i oslobodi Budimlić-Japri i tako stvore povoljni uslovi za daljna dejstva u pravcu Ljubije i Bosanskog Novog. Računalo se i na veći ratni plijen. U napadu je učestvovalo 5 partizanskih odreda (Jelašinovački, Lušcipalančki, Majkićjapranski, Hašanski i Smoljanski »leteći«) sa terena Bosanskog Petrovca i konjički vod. Bilo je predviđeno da napad počne noću između 31. septembra i 1. oktobra. Međutim, zbog slabe međusobne veze i guste magle, napad je počeo ujutro 1. oktobra. Nakon 7 časova borbe, partizanski odredi su bili prinuđeni na povlačenje. U pokušaju da izvuče ranjenog borca, smrtno je ranjen jedan od najtalentovanijih i najpopularnijih komandira podgrmečkog ustanka, komandir Jelašinovačkog odreda Petar Skundrić.

Neuspjeh napada na neprijateljsko uporište u Budimlić-Japri bio je posljedica još nedovoljne organizovanosti i borbenog iskustva partizanskih odreda. Još pri polasku u napad bili su poremećeni veza i sadejstvo između odreda, napad je zakasnio i, što je najvažnije, nije postignuto iznenađenje.⁴⁵⁾

Tri bihaćka seoska odreda, zajedno sa ličkim i petrovačkim odredima, učestvovala su od 1. do 5. septembra na sektoru Bihaća u likvidaciji neprijateljskih uporišta u Kulen-Vakufu i okolini. Krajem septembra ovi odredi vodili su žestoke borbe protiv jake ustaško-domobranske grupacije, koja je pod komandom pukovnika Matagića prodrla preko slobodne teritorije u pravcu Bosanskog Petrovca i preko Kulen-Vakufa u Liku. Tako je prema neprijateljskim dokumentima 27. septembra u okršaju kod Ripačkog klanca ubijeno 6, a ranjeno 20 neprijateljskih vojnika, dok su u drugom sukobu između Ripča i Lipe ubijena 3, a ranjena 4 neprijateljska vojnika.⁴⁶⁾ Početkom oktobra, dok je navedena neprijateljska grupacija vodila borbe protiv ličkih gerilskih odreda u rejonu Kulen-Vakuf, Donji Lapac, Nebljusi, predstavnik Drvarske brigade, Slavko Rodić, koji je komandovao bihaćkim odredima, organizovao je napad ovih odreda na neprijateljsko uporište u Ripču, 9 km udaljenom od Bihaća.

Cilj napadana Ripač bio je da se iznenadnim i brzim dejstvom razbije i uništi neprijateljska posada, zaplijeni što više oružja, municije i opreme i da se partizanski odredi povuku na ranije položaje. Zadatak partizanskih odreda koji su izvodili napad bio je da spale sve javne i privatne zgrade bez obzira u čijem su vlasništvu, kako bi se neprijatelju onemogućilo dalje držanje posade u ovom mjestu. U napadu je učestvovalo 5 partizanskih odreda i jedna partizanska grupa iz bihaćkih sela i 2 partizanska odreda (Krnjeuški i Vodečki) sa terena Bosanskog Petrovca. U napadu je učestvovalo 130-150 boraca naoružanih sa 120-130 vojničkih i drugih pušaka, 5-6 puškomitraljeza, kao i nešto manji broj »roguljaša«. Bilo je predviđeno da na lijevoj obali Une napad demonstrira jedan lički gerilski odred, ali do toga nije došlo zbog borbi oko Nebljusa. Ripač je branio jedan odred od 200 domobrana i oko 40 žandarma i lokalnih ustaša sa ukupno oko 250 vojnika.⁴⁷⁾

44) Dane Agbaba: *Septembarske borbe za odbranu Radića*, Podgrmeč u NOB, knjiga II, str. 647 i 649; Dušan Trtica: *Dvomjesečne borbe Radičkog gerilskog odreda*, isto, str. 644-645. *Zbornik dokumenata*, tom IV, knjiga I, str. 202 id. 102

45) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga 2, d-6; Branko Bokan: *pomenuto djelo*, knjiga 2, str. 169-170.

46) Izvještaj Vrbaskog divizijskog područja NDH za period od 1-10. oktobra, *Zbornik*, tom IV, knjiga 3, d-108.

47) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga II, d. 108 (domobranska dokumenta).

S obzirom na blizinu Bihaća i na konfiguraciju zemljišta, uspjeh napadaje zavisio najviše od iznenađenja, brzine dejstva i obezbjeđenja iz pravca Bihać - Pritoka. Dva gerilska odreda sa područja Petrovca imala su zadatak da početkom napada zatvore pravac Bihać - Pritoka - Ripač. Napad je počeo 7. oktobra ujutro u 6 časova i odvijao se prema utvrđenom planu. Iznenađenje je bilo potpuno. Za oko sat vremena neprijateljska posada bila je potpuno razbijena. Najveći broj neprijateljskih vojnika pobjegao je u Bihać ostavljajući i bacajući naoružanje i opremu. Održala se grupa ustaša i žandarma na malom otoku Une. Zaplijenjena su 3 teška mitraljeza (1 neispravan), 5 puškomitraljeza, oko 50 pušaka i veća količina opreme i municije. U borbi su poginuli borci Đurađ Mihajlović i Vujo Beslač, dok je 5-6 boraca bilo ranjeno. Šovinisti iz Krnjeuskog odreda sa komandirima Lazom Atlagićem na čelu ubili su nekoliko nedužnih Muslimana, među kojima i dva partizanska saradnika od prvih ustaničkih dana - Dedu i Avdu Ruždića.⁴⁸⁾ Stanovništvo je upućeno u Bihać. Likvidacija neprijateljskog uporišta u Ripču predstavljala je najuspješniju borbenu akciju koju su do tada izveli partizanski odredi u Podgrmeču. Uspjeh je postignut zahvaljujući dobroj organizaciji napada i postignutom iznenađenju.

Manjih borbenih akcija i sukoba sa ustaškim grupama koje su iz gradova i drugih uporišta upadale na slobodnu teritoriju bilo je u to vrijeme znatno više. Također su minirane ili rušene željezničke pruge Bihać - Bosanski Novi i Sanski Most - Sanica - Bravsko. U svim borbenim akcijama partizani su neprijatelju nanosili gubitke i zapljenjivali oružje i opremu. Na taj način se povećao broj naoružanih boraca u odredima. Sredinom oktobra 1941. godine u Podgrmeču su pod Zajedničkom komandom bila 24 odreda, konjički vod i u formiranju jedna četa (Ljubijsko-prijedorska četa), sa preko 500 boraca naoružanih sa 310 vojničkih pušaka, desetak puškomitraljeza i 2 teška mitraljeza.⁴⁹⁾ Istovremeno je na terenu Bihaća bilo još 5 odreda sa oko 150 boraca naoružanih sa oko 100 pušaka, 8 puškomitraljeza i 2 teška mitraljeza. To znači da je na cijeloj teritoriji Podgrmeča sredinom oktobra 1941. godine bilo 650 boraca naoružanih sa 410 vojničkih pušaka, 18 puškomitraljeza i 4 teška mitraljeza.

Treba istaći da su ustaško-domobranske snage od kraja avgusta 1941. godine pa nadalje, prilikom svakog prodora na slobodnu teritoriju, bezobzirno pljačkale, palile i ubijale sve redom - žene, djecu, i starce. To je bio povod izvjesnom broju nacionalističkih i šovinističkih nastrojenih boraca, pa i pojedinih starješina, da »uzvrataju« paljevinama i nasiljem nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom. Tako su u toku septembra i oktobra spaljena muslimanska sela Skucani-Vakuf, Modra, Gorice, Napralje, Fajtovci. U Fajtovcima je ubijeno i nekoliko nevinih stanovnika.⁵⁰⁾ Sličnim tragičnim događajima obilježena je od 1. do 5. septembra i sudbina Kulen-Vakufa sa nekoliko okolnih muslimanskih sela. To je bio period možda najkrupnijih šovinističkih ispada sa dosta teškim posljedicama. Disciplina i politička svijest većeg dijela boračkog, a i dijela stariješkog sastava bila je u to vrijeme još na niskom nivou.

REORGANIZACIJA U OKTOBRU 1941. I FORMIRANJE BATALJONA »SLOBODA«

Bez obzira na značajne rezultate, stanje u kome se nalazio narodni ustanak u Podgrmeču početkom oktobra 1941. godine bilo je još uvijek složeno. U vojno-političkom pogledu organizacija ustanka nije još bila dovoljno učvršćena. Bili su nužni daljni još veći napor i Oblasnog komiteta KP za Bosansku krajinu i ko-

48) Sava Popović: *Bogata iskustva prve ustaničke godine*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga I, str. 819-821; Sajo Grbić: *Napad na Ripač*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 352-356.

Lazo Atlagić je ubijen kao četnik u proljeće 1942. godine. Pet do šest Ripčana, među kojima i saradnika partizana, odveo je pri završetku borbe u Ripču u Grmeč i tamo ih pobio.

49) Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 189; Sava Popović: *Podgrmeč u NOB*, knjiga I, str. 819-821, i Sajo Grbić: *Podgrmeč u NOB*, knjiga II, str. 355 i 356 (proračun na osnovu naoružanja uoči napada na Ripač i zaplijenjenog oružja u Ripču).

50) Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 167, 177 i 178.

munista u Podgrmeču da bi se ustanak stabilizovao, i, što je s tim u vezi bilo posebno važno, da bi se učvrstila vodeća uloga KP u partizanskim odredima. Svjestan složenosti stanja u Podgrmeču, a i zbog novonastale situacije u Bosanskoj krajini, Oblasni komitet KP je još više pojačao snage i napore Partije u tom području. Naime, poslije prodora italijanskih trupa u Drvar krajem septembra 1941. godine, na tom području je došlo do privremene oseke ustanka i do prvih pojava izdaje. U nastaloj situaciji Oblasni komitet KP za Bosansku krajinu je usmjerio težište napora na sređivanje i učvršćivanje ustanka u Podgrmeču. Stalo se na stanovište daje Podgrmeč ustaničko područje koje treba braniti svim snagama.⁵¹ U skladu sa takvim stavom, u Podgrmeču je u prvoj polovini oktobra bio angažovan član Oblasnog komiteta KP Osman Karabegović. Nekoliko borbeno sposobnih odreda sa drvarsko-petrovačkog područja prebačeno je u Podgrmeč kako bi, s jedne strane, ojačali snage i borbeno dejstva u Podgrmeču i kako bi se, s druge strane, s obzirom na momentanu krizu na drvarsko-petrovačkom području, održali i učvrstili.

U prvoj polovini oktobra 1941. godine, aktivnost Oblasnog komiteta i partijske organizacije u Podgrmeču bila je usmjerena na sprovođenje vojne reorganizacije u skladu sa odlukama Pokrajinskog štaba partizanskih odreda Bosne i Hercegovine od septembra 1941. godine i na jačanje partijskih organizacija, između ostalog, i prijemom novih članova.

Odlukom Pokrajinskog štaba partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu od početka septembra 1941. godine, sve partizanske snage u Bosanskoj krajini trebalo je da obrazuju Krajinsku diviziju sa tri brigade. Svaka brigada trebalo je da se sastoji od bataljona, a oni od četa. U skladu sa tom zamisli, Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu, koji se nalazio u Podgrmeču, preimenovan je početkom oktobra u štab Krajinske divizije. Radi daljeg sprovođenja ove reorganizacije, u Podgrmeč je u prvoj polovini oktobra sa Kozare došao član Oblasnog komiteta Osman Karabegović. Prema njegovim uputstvima, počelo se sa sprovođenjem ove reorganizacije. Od podgrmečkih partizanskih odreda, koji su se nalazili pod Zajedničkom komandom Krupa - Sana, formiran je bataljon »Sloboda«, koji je ušao u sastav Prve (Drvarske) brigade Krajinske divizije, kao njen Četvrti bataljon. Shodno tome, Zajednička komanda Krupa - Sana preimenovana je u štab Četvrtog bataljona »Sloboda«. Ono što zaslužuje pažnju iz ove reorganizacije, koja je sprovedena oko 15 dana i samo djelimično realizovana, jeste formiranje, mada nepotpuno, četiri partizanske čete:⁵²

1. (krupska) četa od seoskih partizanskih odreda Velikog i Malog Radića, Suvaje, Gudavca, Gorinje i Jasenice. Komanda čete: komandir mile Davidović, politkomesar Ale Terzić, zamjenik komandira Lazo Tešanović;

2. (krupsko-novska) četa od partizanskih odreda Dubovika, Benkovca, G. Petrovića, Podkolinja i Rujiške. Komanda čete: komandir Milan Ličina, politkomesar Milan Milešević, zamjenik komandira Jovo Kličković, zamjenik politkomesara Hajro Kapetanović;

3. (ljubijsko-prijedorska) četa od partizanskih odreda Majkić-Japre, Hašana, Slatine, Halilovaca i Lipnika i od voda pod komandom Vlade Bajića sa područja Bosanskog Petrovca. Komanda čete: komandir Slobodan Marjanović, politkomesar Dušan Josipović, zamjenik komandira Stevo Vještica i zamjenik politkomesara Redžo Terzić;

51) Đuro Pucar Stari: navedeno djelo, str. 15.

52) Branko Bokan: navedeno djelo, glava III; Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 183-190.

Naziv »Krajinska divizija« bio je tada zvaničan naziv. Riječ »krajinska« uzeta je svakako od riječi krajina. Kasnije su, međutim, sve jedinice i ustanove u Bosanskoj krajini nazivane »krajiske« po nazivu »Krajišnik« koji se za stanovnike Bosanske krajine od davnina upotrebljavao.

4. (sanska) četa od Jelašinovačkog i Lušcipalanačkog odreda kao i vod iz Smoljane sa područja Bosanskog Petrovca. Komanda čete: komandir Dragija Milašinović, politkomesar Pero Morača, zamjenik komandira Mihajlo Škundrić.⁵³⁾ Zbog ranjavanja Milašinović je kratko vrijeme bio komandir i na tu dužnost je došao Mihajlo Škundrić.

Formiranje bataljona »Sloboda« i navedenih četa u njegovom sastavu svakako je predstavljalo značajan korak naprijed u nastojanju da se prevaziđe razdrobljenost vojne organizacije u Podgrmeču.

Iz vremena ove reorganizacije značajno je pomenuti da su starješine i borci svih partizanskih odreda i četa položili partizansku zakletvu, a partizanski pozdrav »Smrt fašizmu - Sloboda narodu« tek sada se masovno počeo upotrebljavati.^{54*}

Početak bolje organizovanog rada i brojnog jačanja partijske organizacije u Podgrmeču vezan je, također, za aktivnost Osmana Karabegovića u Podgrmeču u prvoj polovini oktobra 1941. godine. On je održao u Majkić-Japri sastanak sa podgrmečkim komunistima i simpatizerima KP, upoznao ih sa vojno-političkom situacijom u zemlji i svijetu, objasnio osnovna pitanja linije i platforme KP u NOR-u, i ukazao na najvažnije zadatke koji stoje pred komunistima. Na sastanku se diskutovalo o stanju u partizanskim odredima, pri čemu je posebna pažnja posvećena političkom radu, borbi protiv šovinizma, a za bratstvo i jedinstvo, učvršćenju discipline itd. Na kraju sastanka Karabegović je primio u KPJ politkomesara i zamjenika politkomesara bataljona »Sloboda« Branka Čopića i Stojana Makića i dva simpatizera KP iz Suvajskog partizanskog odreda - Kostu Vulina i Radu Narandžića. Također je prisustvovao partijskom sastanku u Rujiškoj, gdje je u KP primio grupu od 18 skojevaca i simpatizera, pretežno iz Rujiške i okolnih sela. U KP su primljeni: Vladimir Stupar, Mirko Stupar, Dušan Dajić, Stana Stupar, Desa Drobac, Đoko Stupar, Stojan Bjelajac, Milan Landup, Rade Erceg, Sveto Ličina, Rajko Jovčić, Slobodan Erceg Braco, Redžo Terzić, Salko Terzić, Avdo Čuk, Milan Ličina, Đuro Erceg i Marica Bjelajac.^{55*} Nekoliko ovih članova KP upućeno je u partizanske odrede sanskog sreza, gdje je u to vrijeme broj komunista bio izuzetno mali. Zanimljivo je istaći da je u Rujiškoj i okolnim selima, dakle u podgrmečkom predjelu sa najimućnijim domaćinstvima, bila u to vrijeme najjača partijska organizacija u Podgrmeču.

53) Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 191 i 192; Stojan Makić: *Krupske partizanske čete*, Podgrmeč u NOB, knjiga II, str. 165 i *Razvitak partizanskih jedinica*, ista knjiga, str. 104 i 105. Podaci za Prvu i Drugu četu koje daju drugi autori u istoj knjizi za komandni kadar se razlikuju. S. Makić je bio zamjenik politkomesara bataljona »Sloboda«, pa su njegovi podaci uzeti kao najtačniji.

54) Prije toga partizansku (gerilsku) zakletvu polagali su borci samo u pojedinim gerilskim odredima.

55) Vojo Stupar: *Borba protiv podmukle okupatorove propagande*, Podgrmeč u NOB, knjiga II, str. 91; Stojan Makić: *Razvitak partizanskih jedinica*, knjiga ista, str. 104. U napisu »Podgrmeč i Podgrmečlije« u istoj knjizi, str. 76, Hajro Kapetanović navodi da je početkom septembra Veljo Stojnić primio u KP Branka Čopića i Stojana Makića, a on takođe početkom septembra Milana Ličinu, Milana Maleševića, Bracu Ercega i Đoku Marana. To znači da je ponovnim prijemom u KP Karabegović u ime Oblasnog komiteta u stvari potvrđivao raniji prijem. Prema izjavi Hajre Kapetanovića, takvih ponovljenih prijema u KP bilo je tada u Podgrmeču više.

Glava II

PRVI KRAJIŠKI NOP ODRED I SLOBODNA PODGRMEČKA TERITORIJA

SPROVOĐENJE ODLUKA SA SAVJETOVANJA U STOLICAMA I FORMIRANJE BIHAČKOG OK KPJ I PRVOG KRAJIŠKOG NOP ODREDA

Vojna reorganizacija i svestrano organizovanje naroda na oslobođenoj podgrmečkoj teritoriji počela je krajem oktobra 1941. godine, na osnovu odluka Savjetovanja u Stolicama 25. septembra 1941. godine.⁵⁶¹

U Podgrmeču su se u protekla tri ustanička mjeseca za to stvorile bitne pretpostavke, stvorene su relativno brojne oružane snage, prostrana slobodna i već dijelom organizovana teritorija, jake pozicije KP u vojnim jedinicama i u narodu. Međutim, sprovođenju tih odluka partijska organizacija Podgrmeča pristupila je u dosta složenoj situaciji. Poslije prodora u Drvar, italijanske snage posjele su veći broj gradova u Bosanskoj krajini, a do 20. oktobra 1941. godine i podgrmečke gradove Bihać, Bosansku Krupu i Sanski Most. Italijani su u proklamacijama isticali riješenost da ponovo uspostave red i mir u zaposjednutim područjima. Istovremeno su razvili smišljenu propagandu udvaranja srpskom narodu. Predstavljajući se zaštitnicima srpskog naroda od ustaškog nasilja, italijanske vojne starješine su dozvolile povratak kućama srpskim izbjeglicama, slobodu kretanja i privredne djelatnosti. Kontaktirali su ili pokušavali da kontaktiraju sa partizanskim starješinama i borcima, pozivali ih na saradnju, odvrćali ih od komunista i si. Raspirivali su mržnju između Srba i Muslimana na taj način što su srpskom stanovništvu govorili da su Muslimani krivi za sva njegova stradanja. Iako je velikom broju partizanskih starješina i boraca bilo jasno da se radi o lukavoj taktici čiji je glavni cilj spašavanje ustaške države, a ne srpskog naroda, italijanski planovi nisu ostali bez odjeka. Došlo je do rasprostranjenog pacifističkog raspoloženja i miroljubivog odnosa prema italijanskom okupatoru stanovništva i velikog broja boraca, pa i nekolicine starješina u partizanskim odredima. Takvi postupci bili su u velikoj mjeri posljedica teških patnji i stradanja koje je narod pro-

56) Na Savjetovanju u Stolicama odlučeno je da se svuda u Jugoslaviji stvaraju slobodne teritorije i da se pristupi formiranju jedinstvenih i čvrstih vojnih formacija. Riješeno je da osnovna vojna jedinica u odredima bude partizanska četa jačine 80-120 boraca, svrstanih u 2-3 voda. Od 3-4 čete formiraju se bataljoni, s tim što u sastavu jednog odreda mogu da budu 3-4 bataljona. Odredima i bataljonima rukovode štabovi sastava: komandant, politkomesar i njihovi zamjenici, a četa- ma komande sastava: komandir, politkomesar i njihovi zamjenici. Na savjetovanju je, također, odlučeno da se na slobodnoj teritoriji intenzivno radi na stvaranju i jačanju organa narodne vlasti - NOO i na razvijanju partijsko-političkog rada u partizanskim jedinicama i u narodu. Odlukama je predviđeno organizovanje vojne obuke i vojnih kurseva, učvršćivanje vojne discipline, organizovanje obavještajne službe itd.

živio u proteklih nekoliko mjeseci. Očigledno da ustanak u Bosanskoj krajini, pa i u Podgrmeču, nije tada još u organizacionom i političkom pogledu bio na takvom stepenu da bi bilo moguće neposredno preći na oružanu borbu protiv italijanskog okupatora. Došlo je do neke vrste prećutnog primirja između italijanskih i partizanskih snaga.

Dolaskom Italijana u Bosansku krajinu, prvi put dolazi i do političke diferencijacije u ustaničkim redovima. Pojavile su se organizovane grupe »talijanaša« i četnika oko Drvara, Bosanskog Petrovca, Grahova, Mrkonjić-Grada, u Lici itd. Postojala je realna opasnost da se pojave i u Podgrmeču. Ni svjetska vojno-politička situacija nije išla u prilog daljem razvoju ustanka. Njemačke trupe nalazile su se pred Moskvom.

Takva situacija zahtijevala je ogromne napore i dobro organizovan rad partijske organizacije u Podgrmeču kako bi se uspješno sprovele odluke Savjetovanja u Stolicama. Pokrajinski komitet KP i Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu odlučili su da se u Bosanskoj krajini formiraju tri NOP odreda: Prvi krajiški NOP odred na području Grmeča i Drvara, Drugi krajiški NOP odred na području Kozare i Treći krajiški NOP odred na području Jajca i Banje Luke. Radi sprovođenja pomenutih odluka, sekretar Oblasnog komiteta KP za Bosansku krajinu Đuro Pucar došao je polovinom oktobra sa Šefketom Maglajlićem u Ataševce kod Drvara. Tu je upoznao rukovodioce štaba Drvarske brigade sa navedenim odlukama, saopštio im odluku o rasformiranju Brigade i sastav štaba Prvog krajiškog NOP odreda: komandant Ljubo Babić, politkomesar Veljo Stojnić, zamjenik komandanta Vojo Todorović i zamjenik politkomesara dr Morie Levi. U Ataševcima je donijeta odluka o formiranju okružnih komiteta KP za bihački i drvarski okrug. Poslije toga, Đuro Pucar i Šefket Maglajlić oko 20. oktobra stigli su u Podgrmeč.⁵⁷⁾

U toku nekoliko dana koliko je boravio u Podgrmeču, Pucar se upoznao sa tamošnjom vojno-političkom situacijom posebno sa stanjem u partizanskim odredima. Sa Šefketom Maglajlićem i drugim komunistima radio je na sprovođenju odluka sa Savjetovanja u Stolicama i Pokrajinskog komiteta, odnosno Glavnog štaba NOP odreda za BiH. Pored ostalog, rasformirao je štabove Krajinske divizije i bataljona »Sloboda«, a rukovodioce ovih štabova rasporedio na druge dužnosti. Novoformiranom štabu Prvog krajiškog NOP odreda naredio je da iz Ataševaca prede u Podgrmeč. Održao je i sastanak sa partijsko-političkim kadrovima iz Podgrmeča u Majkić-Japri, gdje je saopštio odluku o formiranju Okružnog komiteta KP za bihački okrug (za Podgrmeč i Cazinsku krajinu) sa sekretarom Šefketom Maglajlićem na čelu. U Okružni komitet su, pored Šefketa Maglajlića, ušli: Rada Vranješević, Dušanka Kovačević, Hajro Kapetanović i Ale Terzić. Istovremeno određen je i sastav prvog Okružnog komiteta SKOJ-a, i to: Rada Vranješević, sekretar, Hajro Kapetanović i Drago Lang, članovi.⁵⁸⁾ U toku razgovora poslije sastanka o stanju u partizanskim odredima i na terenu Podgrmeča, Pucar je oštro kritikovao tendenciju kod izvjesnog broja mlađih podgr-

57) Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 197. Tačan datum dolaska Đure Pucara i Šefketa Maglajlića u Podgrmeč nije utvrđen, a u vezi s tim ni datum formiranja bihačkog okružnog komiteta KP. Maglajlić, npr., pominje 17. oktobar kao datum formiranja Okružnog komiteta KP, a Đuro Pucar navodi daje to bilo krajem oktobra. Branko Bokan smatra da to nije moglo biti prije 20. oktobra.

58) Šefket Maglajlić, *navedeno djelo*, str. 16; Branko Bokan: *navedeno djelo*, knjiga II, str. 253. Šefket Maglajlić Mirko, prvi sekretar Okružnog komiteta KP u Podgrmeču, spada među najistaknutije partijske radnike Bosanske krajine za vrijeme NOR-a. Jedan je od najzaslužnijih ljudi za pobjedu i uvršćenje partijske politike u podgrmečkom ustanku, odnosno za uspjehe u uvršćenju vojnih jedinica i organizovanju stanovništva podgrmečke teritorije u opštenarodni front borbe protiv fašizma. On je jedna od najpopularnijih ličnosti u Podgrmeču. Poslije rata obavljao je visoke partijske i državne funkcije u SR BiH i Jugoslaviji. Umro je kao član Savjeta Federacije u Beogradu 1983. godine.

mečkih komunista da među imućnijim seljacima traže »klasne« neprijatelje, odnosno četnike i »talijanaše«, naglašavajući oslobodilački karakter naše borbe.

Početkom novembra u Podgrmeč je stigao štab Prvog krajiškog NOP odreda, koji je sa Okružnim komitetima za Bihać (Podgrmeč) i Drvar pristupio radu na vojnoj reorganizaciji partizanskih snaga. Na dužnost operativnog oficira u štab Odreda došao je dotadašnji komandant bataljona »Sloboda« Petar Vojnović, a u informacioni biro (agitprop) dotadašnji politkomesar bataljona »Sloboda« Branko Čopić. Zamjenik komandanta bataljona Vojo Stupar i zamjenik politkomesara Stojan Makić upućeni su na dužnost komandira, odnosno politkomesara četa u Odredu.

Na sastanku sa vojnim i političkim rukovodiocima partizanskih odreda Podgrmeča, štab Prvog krajiškog NOP odreda saopštio je odluku o formiranju partizanskih četa i o njihovom neposrednom potčinjavanju štabu Odreda. Određeno je da se formira sedam četa: Prva drvarska, Druga petrovačka, Treća sanska, Četvrta ljubijsko-prijedorska, Peta novska, Šesta krupska i Sedma bihaćka. Na sastanku je donijeta odluka da se odmah pristupi reorganizaciji seoskih partizanskih odreda tako što će se od tih odreda formirati vodovi koji ulaze u sastav četa. Reorganizacijom je predviđeno ukidanje smjena, a stalnost ne samo starješinskog već i boračkog sastava da se obezbjeđuje primjenom principa dobrovoljnosti. Predviđeno je, također, da vodovi i čete moraju živjeti vojničkim životom u uređenim logorima, odakle i odlaze na borbene zadatke.

Reorganizacija postojećih i formiranje novih četa i vodova od brojnih seoskih partizanskih odreda sprovedena je u Podgrmeču uz najveće angažovanje štaba. Prvog krajiškom NOP odreda i partijske organizacije sa Okružnim komitetom na čelu. Na konferencijama Odreda i na zajedničkim zborovima boraca i naroda sproveden je intenzivan politički rad da bi se partizanima i narodu objasnili ciljevi i karakter narodnooslobodilačke borbe i u vezi s tim potreba i značaj stvaranja dobro organizovanih i disciplinovanih partizanskih jedinica. Svakodnevnim i uporan rad štaba Odreda, Okružnog komiteta i svih komunista počeo je da daje rezultate. U ogromnoj većini starješine i borci su prihvatili novu vojnu organizaciju, zavođenje većeg reda i discipline u partizanskim vodovima i četama. Organizovanijim i sistematičnijim radom nego prethodnih mjeseci uspješnije su slamanje već poznati otpori lokalističkih i anarhističkih shvatanja.

Vojna reorganizacija je, razumije se, podrazumijevala i vojno-političko učvršćenje partizanskih jedinica. S tim u vezi su od posebnog značaja bila dva zadatka: prvo, razbijanje i iskorjenjavanje šovinizma, odnosno ostvarivanje linije KP o bratstvu i jedinstvu i, drugo, u najužoj vezi s tim, prevazilaženje pomirljivog odnosa prema italijanskom okupatoru. Od uspješnog rješavanja ovih zadataka zavisilo je i onemogućavanje uticaja četničkog pokreta na partizanske snage i narod Podgrmeča. A upravo tu su otpori politički KP bili najsnažniji, naročito u pojedinim krajevima Podgrmeča, u kojima je komunista bilo malo ili ih gotovo nije ni bilo od početka ustanka. Doduše, svi su se ti otpori, tj. lokalistička i anarhistička shvatanja, šovinizam i pomirljivost prema italijanskom okupatoru, međusobno prožimali i proizilazili iz zaostalosti i nedovoljne političke svijesti, ali su njihovi nasioci, po pravilu, bili pročetnički orijentisani pojedinci ili manje grupe. Bilo je tu i najzagriženijih šovinista. Tako se reorganizaciji partizanskih jedinica i liniji KP uopšte suprotstavljala grupa ljudi iz Lušci-Palanke. Ovoj pročetničkoj grupi, koja se počela i organizaciono da konstituiše, pripadali su Pero Jelača, Mile Gagić, Pavle Mutić, Miloš Đilas, Vladija Guteša i još neki. Među ostalim protivnicima vojne reorganizacije i linije KP u drugim krajevima bili su još Petar Bijelić, komandir voda u Sanskoj četi, Jovo Kličković, komandir voda u D. Petrovićima i zamjenik komandira Prve krupske čete, Ljubo Lajić, komandir voda u Hadrovcima, Lazo Tešanović, učitelj, koji je u Podgrmeč došao iz Drvara. Ovi, i još nekolicina pročetnički orijentisanih i zagriženih šovinista i anarhista, imali

su srazmjerno mali broj pristalica među borcima i stanovništvom Podgrmeča. Svi su oni u toku sprovođenja reorganizacije bili politički razobličeni i osuđeni do kraja 1941. godine i prvih mjeseci 1942. Neki od njih su pobjegli Italijanima, odnosno četnicima u krajeve u kojima su četnici imali jača uporišta.

Treba reći da su u toj političkoj borbi protiv »talijanaša« i zagriženih šovinista i anarhista, odnosno potencijalnih četnika, u nekim slučajevima primjenjivane i vojne mjere. Radi se o tri slučaja razoružavanja jedinica u kojima su anarhistički ili pročetnički nastrojeni komandiri imali izvjestan uticaj, pa je postojala bojazan da te jedinice mogu biti zloupotrebene za sprečavanje vojno-političkog učvršćenja ustanka u Podgrmeču. Tako su po odluci štaba Odreda, i uz saglasnost Okružnog komiteta KP, razoružani vod Jove Ključkovića u januaru, a Prekaj-skačeta Mile Stevandića sredinom marta 1942. godine. Na zahtjev štaba Odreda razoružan je i vod Nikole Dakića u Baniji, kamo je iz Ivanjske bio otišao u februaru 1942. godine.⁵⁹

Razbijanje svakog ozbiljnijeg četničkog uticaja u Podgrmeču ostvareno je prvenstveno intenzivnim partijsko-političkim radom u partizanskim jedinicama. Osim toga, i vojnoorganizaciona strana reorganizacije olakšavala je slamanje šovinističkog raspoloženja. Naime, ukidanjem smjena i odvajanjem partizanskih jedinica u logore, znatan broj starijih, jače šovinizmom opterećenih boraca, napuštao je vojne jedinice i odlazio kućama ustupajući mjesto mladim ljudima koji su lakše prihvatili liniju KP.

Vojna reorganizacija je i pored svih otpora i složenih problema uspješno napredovala. Do kraja 1941. godine u Prvom krajiškom NOP odred u Podgrmeču formirano je deset partizanskih četa, od toga šest u Podgrmeču: Prva sanska četa (komandir Mihajlo Šakundrić, politkomesar Pero Morača, zamjenik komandira Milančić Miljević), Druga prijedorsko-ljubijjska četa (komandir Mile Davidović, politkomesar Slobodan Marjanović, zamjenik komandira Stevo Vještica i zamjenik politkomesara Redžo Terzić), Treća novska četa (bila još u formiranju - komandir Milan Ličina, politkomesar Đorđe Maran, zamjenik komandira Relja Ličina i zamjenik politkomesara Zaim Dizdarević), Prva krupska četa (komandir Đuro Rašeta, politkomesar Vojo Stupar, zamjenik komandira Jovo Kličković), Druga krupska četa (komandir Mičo Kolundžija, politkomesar Stojan Makić, zamjenik komandira Đuran Ostojić i zamjenik politkomesara Božo Narandžić) i Bihačka četa (komandir Gojko Došenović, politkomesar Pavle Mašanović, zamjenik komandira Sajo Grbić i zamjenik politkomesara Vojo Stanarević).⁶⁰ U svakoj četi bila su 2-3 dobro organizovana voda. U prosjeku, čete su imale oko 100 naoružanih boraca.

Snažan podstrek radu partijske organizacije na sprovođenju reorganizacije i vojno-političkog učvršćenja ustanka dali su ponovni dolazak i rad u Podgrmeču sredinom decembra sekretara Oblasnog komiteta KP Đure Pucara i Prva okružna partijska konferencija KP za bihački okrug (Podgrmeč) održana 2. decembra 1941. godine u Hašanima.

Nakon dolaska u Podgrmeč sa Romanije, gdje je obavio razgovore u Glavnom štabu i Pokrajinskom komitetu KP za BiH, Đuro Pucar je najprije 12. i 13. decembra rukovodio Savjetovanjem svih vojnih i političkih rukovodilaca Odre-

59) Izvještaj štaba Prvog krajiškog odreda. *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga 3, d-16. Mile Stevandić, komandir Prekajske čete sa drvarskog područja, i Nikola Dakić, komandir voda u Ivanjskoj, bili su anarhistički nastrojeni i oba su streljana. Jovo Kličković, komandir voda u D. Petrovićima, bio je četnički orijentisan; pobjegao je Italijanima. Skoro svi borci iz ovih jedinica vrlo brzo su ponovo stupili u partizanske jedinice i hrabro se borili do kraja rata.

Slobodan Radišić: *Bjektvo i skrivanje Jove Kličkovića, Podgrmeč u NOB*, knjiga II, str. 186-190, i Boško Đurašinović: *Razoružanje Prekajske čete, Podgrmeč u NOB*, knjiga II, str. 401-405.

60) Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 247 i 248; Stojan Makić: *Krupske partizanske čete, »Podgrmeč u NOB«*, knjiga II, str. 160 i *Razvitak partizanskih jedinica*, str. 107; Sajo Grbić: *Formiranje prve bihačke čete, »Podgrmeč u NOB«*, knjiga II, str. 361-372.

da u Majkić-Japri, a zatim je 22. decembra prisustvovao Okružnoj partijskoj konferenciji u Hašanima. Na Savjetovanju u Majkić-Japri posebno je insistirao na otpočinjanju borbe protiv Italijana. Između ostalog, od svih vojnih starješina zahtijevao je da se pojedinačno o tome na savjetovanju izjasne. Otvoren otpor dao je komandir voda i zamjenik komandira Prve krupske čete Jovo Kličković, dok se još nekoliko komandira vodova, koji su se kolebali, na kraju saglasilo sa borbom protiv Italijana. I dok je Savjetovanje još trajalo, stigla je vijest da su borci Sanske čete napali Italijane kod Kamengrada. Time je, poslije skoro dva mjeseca, prekinuto primirje sa italijanskim okupatorom u Podgrmeču.

U zaključcima sa Savjetovanja naročito je istaknuta potreba jačanja discipline i borbene aktivnosti partizanskih jedinica. Jedan od zaključaka bio je da se u Odredu počne sa pripremama za formiranje bataljona.

U radu Okružne partijske konferencije 22. decembra 1941. godine učestvovalo je 18 predstavnika partijskih organizacija iz svih dijelova Podgrmeča, zatim politički rukovodioci Odreda i svi članovi Okružnog komiteta.

Osnovnu pažnju konferencija je posvetila jačanju partizanskih jedinica, učvršćenju svjesne discipline, razvijanju što veće borbene aktivnosti itd. U skladu sa odlukom Konferencije, bile su ubrzo formirane partijske ćelije i aktivni SKOJ-a u svim četama i u štabu Odreda, a kasnije i u štabovima bataljona. Konferencija se bavila i drugim važnim pitanjima, kao što su borba za bratstvo i jedinstvo, brojno i organizaciono jačanje partijskih organizacija na terenu itd.

Okružna partijska konferencija je posebno pažnju poklonila pitanjima partijsko-političkog rada, prije svega, u partizanskim jedinicama. Taj rad veoma brzo je postao tako organizovan da se gotovo svakodnevno odvijao u svim četama i vodovima. U razvijanju toga rada važnu ulogu je imao Informacioni biro (Agitprop) pri štabu Odreda, a zatim pri Okružnom komitetu. Svakodnevne informacije u radio-vijestima i drugim štampanim materijalima omogućile su održavanje i stalan rad u partizanskim jedinicama i narodu. U okviru toga rada odvijala se i kulturno-prosvjetna aktivnost, čiji sadržaj se zasnivao pretežno na pjesmama i skečevima Branka Čopića i Skendera Kulenovića sa antifašističkim porukama.

U okviru partijsko-političkog rada usmjerenog na učvršćivanje partizanskih jedinica Odreda, Oblasni komitet KP je u podgrmeču angažovao dr Mladena Stojanovića, popularnog komandanta Drugog krajiškog NOP odreda (Kozarskog). Kao poznati narodni ljekar u Prijedoru Mladen je još prije rata stekao veliku popularnost u Podgrmeču, odakle je veliki broj ljudi i žena odlazio da traži i nađe ljekarsku pomoć. Krajem decembra 1941. i u toku januara 1942. godine on je sa Osmanom Karabegovićem, Šefketom Maglajlićem, Veljom Stojnićem i drugim partijskim i vojnim rukovodiocima Podgrmeča obišao većinu partizanskih četa i vodova, izvršio vojnu smotru, održao sa borcima i starješinama konferencije i govorio na oko 20 zajedničkih zborova boraca i naroda. Navedene smotre i konferencije, kao i narodni zborovi na kojima su govorili Mladen i Osman, imale su snažan efekat, jer su povoljno uticale na moralno-političko raspoloženje boraca i naroda, na dalje učvršćenje partizanskih jedinica i na njihovu borbenu aktivnost.

BORBENE AKCIJE PRVOG KRAJIŠKOG NOP ODREDA OD FORMIRANJA DO POČETKA MARTA 1942.

Reorganizacija i vojno-političko učvršćenje partizanskih jedinica u Prvom krajiškom NOP odredu sprovedeni su uz istovremeno razvijanje njihove borbene aktivnosti. Iako gotovo dva mjeseca nije bilo borbi protiv Italijana, akcije protiv ustaško-domobraskih jedinica u uporištima oko gradova i na obezbjeđenju željezničkih pruga i mostova nisu prekidane.

Kao rezultat sprovođenja reorganizacije i učvršćenja partizanskih jedinica, postepeno je preovladavalo novo ponašanje boraca i starješina prilikom napada na manja ustaško-domobranska uporišta razmještena u muslimanskim i hrvatskim selima. Paljena sela i nasilja nad stanovništvom već krajem 1941. godine svela su se na pojedinačne slučajeve. Još u toku 1941. i prvih mjeseci 1942. godine slučajevi nasilja nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom samo su politički osuđivani. Jedino oštra kritika, bez drugih mjera, bila je uslovljena tadašnjim stepenom političke svijesti znatnog broja boraca u nekim jedinicama i na pojedinim sektorima Podgrmeča. Već od marta 1942. godine stanje se promijenilo i počinoci šovinističkih ispada bili su i oštro kažnjavani. Postepeno učvršćenje partizanskih jedinica i razbijanje šovinističkih shvatanja u njima pozitivno je uticalo na mijenjanje raspoloženja muslimanskog i hrvatskog stanovništva ne samo u gradovima već i u podgrmečkim selima. Sve veći broj Muslimana i Hrvata na neoslobođenoj teritoriji prihvatao je saradnju sa partizanskim komandama i na razne načine pomagao borbu. Tako su stvoreni povoljni uslovi za politički rad i aktivnost partizanske obavještajne službe. Preko saradnika na neoslobođenoj teritoriji razvijana je političko-propagandna djelatnost rasturanjem letaka i drugog propagandnog materijala, uspostavljena je veza sa pojedinim domobranskim starješinama, simpatizerima našeg pokreta radi organizovanja predaje njihovih jedinica itd.

Na proces stvaranja sve povoljnijeg raspoloženja muslimanskog i hrvatskog stanovništva prema NOP najveći je uticaj imao dolazak u partizanske redove nešto većeg broja Muslimana i Hrvata, prije svega članova KP, SKOJ-a i simpatizera KP iz podgrmečkih i drugih gradova krajem 1941. i 1942. godine. Suvišno je isticati od kakvog je značaja u tom pogledu bio dolazak poznatih književnika Skendera Kulenovića i Hasana Kikića.

U brojnim borbenim akcijama od kraja oktobra 1941. do proljeća 1942. godine partizanske snage Odreda u Podgrmeču postepeno su zadobijale sve veće količine naoružanja i opreme. To je omogućilo da se u jedinicama prime novi borci, formiraju novi vodovi i čete i da se pređe na formiranje bataljona. Istovremeno je proširivana i slobodna teritorija.

Krajem oktobra 1941. godine, prešao je iz Sanskog Mosta na stranu partizana domobranski poručnik, kandidat KP iz Zagreba, Vlado Beluhon. Na predaju je poveo vod domobrana, ali zbog nesporazuma u vezi, borci Sanske čete su otvorili vatru, pa je veći broj domobrana pobjegao. Predalo se 12 domobrana, a zaplijenjeno je 20 pušaka i 2 puškomitraljeza.

Početkom novembra, grupa boraca Sanske čete dočekala je iz zasjede kod crkve u Kljevcima i potpuno razbila domobransku patrolu. Tom prilikom zaplijenjeno je 10 pušaka i 1 puškomitraljez.

U toku novembra, Hašanski vod Ljubijsko-prijedorske čete razoružao je 10 naoružanih seljaka u s. Ovanjska, Tisova i Stara Rijeka. Tom prilikom je zaplijenjeno 10 pušaka.

Krajem novembra, Sanska četa, dva voda Ljubijsko-prijedorske čete i dva voda sa terena Bosanskog Petrovca, pod komandom zamjenika komandanta Odreda Voje Todorovića, napali su i razbili ustaško-domobransku posadu u Starom Majdanu. Tom prilikom je zaplijenjeno 5-6 pušaka. U borbi su poginula četiri borca (Luka Stojaković, Obrad i Pero Kravić i Uroš Stević). Vojnički akcija nije uspjela kako je planirano, ali je opšti rezultat bio značajan. Ustaše su odustale od držanja posade u tom mjestu, a slobodna teritorija se na taj način proširila. Ustanak je proširen na nekoliko obližnjih srpskih i mješovitih sela Suhaču, Brdare i Dževar. Veći broj omladinaca iz tih sela stupio je u partizanske jedinice. Stvoreni su povoljni uslovi za prenos partizanskih dejstava u dolinu Sane i za uključivanje u borbu više sela između Sanskog Mosta i Prijedora. Inače, u navede-

nim i drugim srpskim selima već je bio organizovan ilegalni rad, naročito omladine, radi saradnje i pomoći jedinicama u Podgrmeču.

Borci Sanske čete dočekali su 13. decembra iz zasjede vojnu kolonu Italijana kod Kamengrada, nanijeli joj gubitke i zarobili četiri vojnika.

Krajem decembra Sanska četa protjerala je manje ustaške grupe iz muslimanskih sela Vrš i Okreč. Odnos čete prema stanovništvu bio je u svemu pravilan, što je imalo povoljan odjek u obližnjim muslimanskim selima. Vod iste čete ušao je 1. januara 1942. bez otpora u muslimansko selo Ališiće, gdje su mu mještani predali 14 pušaka, 10 ručnih bombi, municiju i opremu.

Ljubijsko-prijedorska i Novska četa odbile su 1. i 2. januara pokušaj dviju ustaško-domobranskih satnija da iz pravaca Suhače i Ljubije prodru u Budimlić-Japru i deblokiraju opkoljenu neprijateljsku posadu. Neprijatelj je imao 10 poginulih i 4 ranjena vojnika. Zaplijenjeno je 8 pušaka.

Sanska četa razbila je 8. januara kod s. Brdari neprijateljsku patrolu koja je prevozila namirnice posadi u St. Majdanu. Tri neprijateljska vojnika su ubijena, a pet zarobljeno. Zaplijenjeno je 6 pušaka i 1 puškomitraljez.⁶⁰

Radički vod Druge krupske čete, u dogovoru sa željezničarem Jandrom Jerkovićem, partizanskim saradnikom, izveo je 17. januara akciju u kojoj je bez borbe razoružano 19 domobrana koji su se nalazili na obezbjeđenju željezničke pruge između Bihaća i Bosanske Krupe. Zaplijenjeno je 19 pušaka i 1 puškomitraljez.

Novska četa je na sektoru Bosanskog Novog, u toku novembra i decembra 1941. godine i januara 1942. godine, nekoliko puta uz pomoć naroda rušila željezničku prugu između Bosanskog Novog i Bosanske Krupe. Tako je početkom decembra kompozicija voza naišla na razrušenu prugu, pa se jedan vagon survao u Unu.⁶² U prvoj polovini decembra napadnuto je neprijateljsko obezbjeđenje pruge na željezničkoj stanici Blatna. Zarobljeno je 12 domobrana s oružjem i opremom. Nekoliko dana kasnije ista četa iznenadila je i bez otpora u selu Rudice zarabila 10 domobrana s oružjem.

Oklopni voz koji se kretao od Bosanske Krupe prema Bosanskom Novom 20. januara je miniran i rastrgan na dvije polovine. U razbijanim vagonima poginulo je 7, a ranjeno 13 neprijateljskih vojnika, među kojima jedan pukovnik i tri domobranska, odnosno ustaška oficira. Sutradan 21. januara, Novska četa je odbila pokušaj neprijatelja jačine oko satnije da iz Bosanskog Novog prodre do oklopnog voza. Tom prilikom ubijena su 3, a ranjeno 5 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 8 pušaka.

Novska i Krnjevska četa 29. januara napale su neprijateljsko uporište u Agićima. Napad je otpočeo u 06.00 i trajao je do podne. Ustaše i domobrani utvrdili su se u školi i u džamiji, pa napad nije potpuno uspio. Iz obe čete poginulo je 11, a ranjeno 20 boraca i starješina. Iz Novske čete poginuli su borci Stevo Ličina, Vladija Ceran i Lazo Dražić. Neprijatelj je, također, pretrpio znatne gubitke i poslije nekoliko dana napustio je selo. U toj akciji Novska četa zaplijenila je 15 pušaka.⁶³

Jedan vod Bihačke čete napao je 11. januara kod s. Pritoke neprijateljsko odjeljenje koje je prevozilo namirnice za posadu u Ripču. Neprijateljsko odjeljenje je razbijeno i tom prilikom je zaplijenjeno 6 pušaka, 1 puškomitraljez i izvjes-

61) *Zbornik dokumenata NOR*, tom V/3, d. 9 i 61; Dane i Đuro Agbaba; Dušan Uzelac i Stevo Trtica: *Učvršćenje ustaničkih redova* u Radiću i Vranjskoj, »Podgrmeč u NOB«, knj. II, str. 161.

62) U rušenju vozova i pruge između Bosanskog Novog i Bihaća krajem 1941. i početkom 1942. godine učestvovali su mineri-diverzanti iz Banijskog NOP odreda sa Ivanom Harišem, poznatim diverzantom, zvanim »Gromovnik«, na čelu. Ivan Hariš: *Diverzije na Unskoj pruzi*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 345 i 346.

63) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV/3, d. 31 - Izvještaj štaba Prvog krajiškog NOP odreda o borbenim akcijama. Cvijko Mazalica: *Formiranje Novske čete i njene prve akcije*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 307. i 308.

na količina namirnica. Dva voda Bihačke čete 15. januara sukobila su se sa jačim neprijateljskim obezbjeđenjem komore koja se kretala lijevom obalom Une od Golubića prema Ripču. Neprijatelj je odbačen uz gubitke od 6 poginulih, među njima 1 oficir i 6 ranjenih vojnika.⁶⁴

Noću 1/2. februara 1942. godine, Lušcipalanački vod Sanske čete prebacio se na desnu obalu Sane i kod s. Usorci i na željezničkoj stanici Pejići razbio neprijateljske posade, zarobio 5 domobrana i zaplijenio 5 pušaka, a i znatne količine opreme i materijala.

Noću 7/8. februara, snage Prvog bataljona napale su neprijateljsku stražu u Kljercima (Begina glavica) 2-3 km jugozapadno od Sanskog Mosta. Neprijatelj je razbijen. Zaplijenjeno je 5 pušaka.

Dva voda Prvog bataljona 9. februara prebacila su se preko Sane i kod Usoraca iz zasjede napala ustaško-domobranksu kolonu. Ubili su 20 i zarobili 8 neprijateljskih vojnika, zaplijenili 24 puške i 1 puškomitraljez. Ovi vodovi su 12. februara kod istog mjesta iz zasjede napali jaču domobranksu patrolu, zarobili 11 domobrana i zaplijenili 11 pušaka i 1 puškomitraljez. Ista dva voda upala su 13. februara u Ališiće, gdje im se posada od 22 domobrana bez otpora predala sa oružjem. Neposredno poslije te akcije, prikriveni ustaša ubio je sa tornja džamije desetara Lazu Latinovića i dva borca ranio.

Dijelovi Prvog bataljona 12. februara odbili su napad jakih neprijateljskih snaga iz Sanskog Mosta prema s. Kljevci. Ubijena su 2, a ranjeno je više neprijateljskih vojnika. Zaplijenjen je 1 puškomitraljez i 1 puška.

Bravska četa Prvog bataljona 28. februara razbila je jedan odred od oko 100 italijanskih vojnika kod sela Majkići, nedaleko od Ključa. U toj borbi zarobljeno je 9, ubijeno 7 i ranjeno 13 neprijateljskih vojnika, a zaplijenjeno 57 pušaka, 4 puškomitraljeza, nekoliko pištolja i veće količine municije i opreme.⁶⁵

FORMIRANJE BATALJONA U PRVOM KRAJIŠKOM NOP ODREDU I DRUGE ORGANIZACIJSKE PROMJENE

Naoružavanjem novih boraca oružjem zaplijenjenim u navedenim i još brojnijim manjim borbenim akcijama, narastali su vodovi i čete Prvog krajiškog NOP odreda u Podgrmeču. Zbog toga je bilo moguće da se već u januaru 1942. godine formiraju dvije nove čete. Tako je Bravski vod Sanske čete prerastao u Bravsku četvu (komandir Gliša Raca, politkomesar Dušan Ceko, zamjenik komandira Dušan Ožegović i zamjenik politkomesara Janko Radulović). Istovremeno je Radički vod Druge krupske čete prerastao u Radičku četvu (komandir Dane Uzelac, politkomesar Uroš Bogunović Roca, zamjenik komandira Dane Agbaba i zamjenik politkomesara Branko Bokan).

Krajem januara 1942. godine, u Podgrmeču je bilo 8 partizanskih četa u sastavu Odreda, pa se moglo preći na formiranje bataljona. Odluka o tome donijeta je na vojno-političkom savjetovanju u štabu Odreda 22. januara u Majkić-Japri. Realizacijom te odluke, krajem januara formirana su dva bataljona: Prvi bataljon »Petar Škundrić« sastava: Prva (Bravska) četa, Druga (Sanska) i Treća (Prijedorsko-ljubijska) četa. Štab bataljona: komandant Mihajlo Škundrić, polit

64) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV/3, d. 31 i d. 143 (domobranski dokumenti).

65) *Arhiv Vojnoistorijskog instituta*, kut. 140 - 3/22-25 - Izvještaj štaba Prvog krajiškog NOP odreda; *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga III, str. 179 i 61; Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 394, 395 i 407.

komesar Pero Morača, zamjenik komandanta Milančić Miljević, sekretar štaba Zdravko Prošić i intendant Stevica Crnomarković. Bataljon je djelovao na sektoru Bravsko - Sanica - Sanski Most - Ljubija; Drugi bataljon sastava: Novska četa, Prva krupska, Druga krupska i Treća krupska (Radićka) četa. Štab bataljona: komandant Vojo Todorović, politkomesar Slobodan Marjanović, zamjenik komandanta Mićo Kolundžija, sekretar štaba Rade Stupar i intendant Košta Dr-ljača. Bataljon je djelovao na sektoru Ljubija - Bosanski Novi - Bosanska Krupa. Bihaćka četa ušla je u sastav Trećeg (petrovačko-bihaćkog) bataljona, u kome je ostala do polovine februara 1942. godine, kada je ušla u sastav Drugog bataljona. Istovremeno su izvršene i promjene u štabu Odreda. Na mjesto Ljube Babića, za komandanta Odreda sa Kozare je došao Milorad Mijatović, a namjesto Voje Todorovića za zamjenika komandanta Petar Vojnović.

Krajem februara 1942. godine na sanskom sektoru su formirane još dvije čete: Eminovačka partizanska četa (komandir Đuro Banjac, politkomesar Rade Erceg, zamjenik komandira Vlado Prošić i zamjenik politkomesara Lazo Gajanović) i Palanačka partizanska četa (komandir Đurin Predojević, politkomesar Đuro Štrbac, zamjenik komandira Nikola Borojević i zamjenik politkomesara Zdravko Njegovan). Obe čete ušle su u sastav Prvog bataljona »Petar Škundrić«.

U okviru organizacionih promjena u vojnoj organizaciji ustanka u Bosanskoj krajini, krajem februara 1942. godine došlo je do promjene i u organizaciji Odreda. Tada su formirani Četvrti i Peti krajiški NOP odred i Operativni štab za Bosansku krajinu (komandant Kosa Nad, politkomesar Osman Karabegović i načelnik štaba Mladen Stojanović). U sastav Petog krajiškog NOP odreda ušle su partizanske jedinice sa teritorije drvarskog okruga, koje su do tada bile u sastavu Prvog krajiškog NOP odreda, a od kojih su formirani Petrovački, Drvarski i Grahovski bataljon. Tom reorganizacijom Bihaćka četa ušla je u sastav Drugog bataljona Prvog krajiškog NOP odreda. Na taj način Odred je, u stvari, postao Podgrmečki odred, tj. vojnoteritorijalna formacija, koja je obuhvatala isključivo podgrmečku teritoriju. Isti je slučaj još od kraja oktobra 1941. godine bio i sa Okružnim komitetom za bihaćki okrug. Istovetna teritorijalna nadležnost Okružnog komiteta KP za bihaćki okrug i Prvog krajiškog NOP odreda imala je veliki praktični značaj. Okružni komitet i štab Odreda lakše su mogli da koordiniraju rad i da zajednički rješavaju brojna pitanja vojne organizacije i organizacije vlasti.

OSLOBOĐENJE BUDIMLIĆ-JAPRE I BORBENE AKCIJE U MARTU I APRILU 1942.

Poslije navedene reorganizacije Prvi krajiški NOP odred je početkom marta 1942. godine imao dva bataljona sa po pet dobro naoružanih četa. U četama je bilo oko 100 naoružanih boraca. Ukupno je u Odredu bilo preko 1.000 naoružanih boraca i starješina. Borački i starješinski sastav već je imao značajna borbeno iskustva. Odred je predstavljao solidnu vojnu snagu, sposobnu za izvršenje i većih borbenih zadataka. Kako je u sastavu imao bataljone, Odred je mnogo lakše mogao da koncentriše veću snagu na izabranom pravcu ili objektu dejstva radi najsvrsishodnije upotrebe. Takvu sposobnost Odred je pokazao borbom za oslobođenje Budimlić-Japre 14. marta 1942. godine.

Napadu na neprijatelja u Budimlić-Japri prethodila je skoro tromjesečna partizanska blokada koju su uspješno održali Prijedorsko-ljubijska četa sa dijelovima Sanske i Novske čete. Neprijatelj je bio prinuđen da posadu u Budimlić-Japri snabdijeva vazдушnim putem.

Budimlić-Japru branila je jedna domobranska satnija, 30-40 naoružanih žandarma i omanja grupa ustaša. Ukupno je bilo 250-300 neprijateljskih vojnika, naoružanih streljačkim naoružanjem (puške i oko 10 puškomitraljeza). Neprijatelj je organizovao kružnu odbranu sa rovovima, saobraćajnicama i bunkerima, a pojedine zgrade (žandarmerijsku stanicu, školu i neke kuće) posjeo je kao otporne tačke.

Za razliku od prve akcije 1. oktobra 1941. godine, napad je ovog puta bio veoma dobro pripremljen i organizovan, a kvalitet jedinica neuporedivo viši. Štab Odreda imao je tačne podatke o jačini, rasporedu i moralno-političkom stanju neprijateljske posade. U svim jedinicama koje su učestvovala u napadu sprovedene su vojne i političke pripreme.

U napadu su učestvovala jedinice iz oba bataljona: iz Prvog bataljona Ljubijsko-prijedorska i Eminovačka četa, a iz Drugog Novska, Prva krupska bez jednog voda i Treća krupska (Radićka) bez jednog voda. U napadu su, također, učestvovali jedan vod Radomirovačke čete⁶⁶ iz Drugog krajiškog NOP odreda sa jednim minobacačem i topovsko odeljenje iz Petog krajiškog NOP odreda. Napad je počeo ujutro u 06.00 časova. U silovitom jurišu partizanske čete su brzo prodrle u naselje. Razvila se žestoka borba oko pojedinih zgrada u naselju i za robove po okolnim brežuljcima. Posljednji otpor grupe žandarma, ustaša i domobrana slomljen je u zgradi osnovne škole i u nekoliko okolnih kuća oko 12.000 časova. U borbi su zarobljena 174 neprijateljska vojnika i oficira, a zaplijenjeno preko 200 pušaka, 6 puškomitraljeza i veće količine municije i opreme. Poginula su 4 partizana: Kazimir Čurak, Dušan Zec, Nikola Mandić i kurir Novske čete Zdjelar.⁶⁷

Iz ove borbe valja posebno istaći disciplinu, red i kvalitativno novo ponašanje starješina i boraca prema stanovništvu. Jedan seljak uhvaćen u pljački je strijeljan odlukom vojnog suda. Presudom vojnog suda osuđeno je i strijeljano 25 ustaša i drugih zarobljenih zločinaca. Ostali zarobljeni neprijateljski vojnici i oficiri oslobođeni su i pušteni kućama.

Oslobođenje Budimlić-Japre bilo je najveći borbeni uspjeh partizanskih snaga Podgrmeča od početka ustanka. Sutradan poslije oslobođenja Budimlić-Japre neprijatelj je napustio Stari Majdan i pobjegao u Staru Rijeku i Ljubiju.

Zaplijenjeno oružje većim dijelom je dodijeljeno Novskoj i Prijedorsko-ljubijskoj četi koje su prijemom novih boraca, uglavnom omladinaca i pripadnika seoskih straža, brojno ojačane. Krajem marta Majkićjapranski vod Ljubijsko-prijedorske čete prerastao je u novu Majkićjapransku četvu (komandir Stojan Marjanović Dolinar, politkomesar Miroslav Majkić i zamjenik komandira Stevo Džakula), koja je ušla u sastav Prvog bataljona.

U toku marta i aprila 1942. godine, jedinice Prvog krajiškog NOP odreda imale su veći broj uglavnom ofanzivnih akcija. Bilo je i nekoliko sukoba sa relativno jakim neprijateljskim snagama, koje su pokušavale da prodru na slobodnu teritoriju.

66) Na osnovu dogovora o saradnji Prvog i Drugog krajiškog odreda početkom januara 1942. godine, dio podgrmečke teritorije između Ljubije, Suhače i Sane (sela Vladimirovci, Sokolište, Trgoviste i druga) kontrolisao je Drugi (Kozarački) odred. Od 7. januara 1942. godine tu se nalazila četa Drugog krajiškog odreda pod komandom komandira Steve Rauša i politkomesara Laze Lazića. Do oslobođenja Prijedora, pa i kasnije za vrijeme i poslije kozarske ofanzive, ovaj teren su vojnički kontrolisale partizanske snage sa Kozare, obezbjeđujući na taj način vezu i mostobran prema partizanskim snagama u Podgrmeču.

67) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga III, d. 116. Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 399-403. Milorad Mijatović: *Oslobođenje Budimlić-Japre*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 405-408.

Neprijateljske snage od preko 200 ustaša i domobrana 4. marta napale su iz pravca Prijedora dio snaga 3. čete 1. bataljona kod Rasavaca. Nakon višečasovne borbe neprijatelj je odbijen uz gubitke od 5 ubijenih i više ranjenih vojnika. Na poprištu ove borbe vod 3. čete našao je 9. marta 2 puške i 1 puškomitraljez.

Neprijateljske snage oko jedne satnije i sa većim brojem naoružanih civila pokušale su 9. marta da iz pravca Ljubije prodru preko položaja Ljubijsko-prijedorske čete u Budimlić-Japru. Neprijatelj je odbijen uz gubitke od 1 poginulog i 8 ranjenih vojnika. Iz Prijedorsko-ljubijske čete poginuli su borci Dane Mutić i Marko Bilbija.

Dvije čete 2. italijanske regimente 12. marta krenule su u pljačku iz Bosanske Krupe prema selu Radić i Vranjska Mosura. Dočekao ih je vod 3. krupske (Radičke) čete Drugog bataljona i nakon nekoliko časova borbe primorao ih na povlačenje. Tom prilikom poginuo je 1 italijanski vojnik, dok ih je 9 ranjeno, među kojima 1 oficir i 1 podoficir.⁶⁸⁾

Krajem marta, značajnije borbene akcije imao je Prvi bataljon u dolini Sane. Tako su 3. (Eminovačka) i 4. (Palanačka) četa ovog bataljona 20-25. marta vodile borbe oko Biševa i Usoraca. Četvrta četa 1. bataljona 21. marta iznenadila je neprijateljsku posadu u Briševu i bez otpora zarobila 28 domobrana i zaplijenila 17 pušaka i 1 puškomitraljez. U borbama oko Briševa 20. marta poginuo je Đuro Banjac, komandir 3. čete.

Jake ustaško-domobranske snage prodrle su 26. marta u Kljevce gdje su ubile 23 žene i djeteta i zapalile oko 200 kuća. Poslije višečasovne borbe snage Prvog bataljona uspjele su da ih odbace i da im nanesu osjetne gubitke. Zaplijenile su 4 puške.⁶⁹⁾

U prvoj polovini aprila snage Prvog krajiškog odreda vodile su oštre borbe oko Ljubije i u dolini Sane, između Sanskog Mosta i Prijedora. Naročito žestoke borbe vodile su 3. i 4. četa Prvog bataljona protiv ustaško-domobranske bojne iz Sanskog Mosta u rejonu s. Koprivna - Brdari - Stari Majdan. Pred nadmoćnijim neprijateljem čete su bile prinuđene na povlačenje. Ispred neprijateljskih snaga, koje su u toku nastupanja palile kuće i ubijale, bježalo je srpsko stanovništvo iz sela između Prijedora i Sanskog Mosta. Tada je došlo do šovinističkog ispada prema muslimanskom stanovništvu u Donjem i Gornjem Kamengradu. Naime, grupa stanovnika, koja je bježala ispred neprijatelja iz srpskih sela u dolini Sane, pri prolazu kroz Donji i Gornji Kamengrad, počelaje da pali kuće i ubija Muslimane iz tih sela. Njima se pridružila i jedna partizanska patrola. Intervencijom najbliže partizanske jedinice masovnije nasilje je spriječeno. Zbog odgovornosti za to šovinističko nasilje, vojni sud Odreda osudio je komandira partizanske patrola na smrt.⁷⁰⁾

DVIJE ČETE PRVOG KRAJIŠKOG NOP ODREDA U KRAJIŠKOM PROTIVČETNIČKOM BATALJONU I FORMIRANJE TREĆEG BATALJONA

Krajem marta i polovinom aprila izvršene su još neke promjene u sastavu Odreda. Naime, krajem marta Bihačka četa sa jednim vodom formiranim iz sastava 1. i 2. krupske čete i Novska četa iz sastava Drugog bataljona upućene su u sastav novoformiranog udarnog protivčetničkog krajiškog bataljona. Ovaj bataljon dobio je zadatak da djeluje na prostoru između Banje Luke, Ključa i Jajca. Namjesto navedenih četa već polovinom aprila 1942. godine formirane su 2.

68) *Zbornik dokumenata*, tom IV, knjiga III, d. 120, d. 144 i 165 (domobraska dokumentacija).

69) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, d. 50.

70) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga IV, d. 83, i Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 416.

bihačka četa (komandir Branko Pilipović, politkomesar Vojo Stanarević i zamjenik komandira Sajo Grbić) i 2. novska četa (komandir Mirko Vejnović, politkomesar Rajko Jovčić, zamjenik komandira Dušan Bokan i zamjenik politkomesara Cvijko Stojaković).⁷¹⁾

U drugoj polovini aprila izvršena je reorganizacija odreda. Formiranje Treći bataljon i promijenjen sastav ostalih bataljona. U sastav ovog bataljona ušle su Prva (krupska), 2. (Radićka) i 3. (2. bihačka) četa. Za komandanta bataljona postavljen je Hamdija Omanović, za politkomesara Uroš Bogunović Roca, za zamjenika komandanta Mičo Kolundžija, a za zamjenika politkomesara Slobodan Marjanović, za sekretara štaba Rade Stupar, a za intendanta Košta Drljača. Bataljon je djelovao na sektoru Bosanska Krupa - Bihać.

Razvoj događaja je pokazao daje Podgrmeč ušao u proljeće 1942. godine sa dobro organizovanim i vojnički jakim odredom. Na najvažnijem pitanju učvršćenja ustanka, tj. na stvaranju čvrste vojne organizacije, KP i NOP u Podgrmeču su izvojevali izuzetno važnu pobjedu. Međutim, sprovođenje odluka sa Savjetovanja u Stolicama, a time i kompleksno učvršćenje ustanka, ne bi bilo dosljedno ni potpuno da istovremeno nije obuhvatilo i organizovanje naroda slobodne teritorije u jedinstveni antifašistički front. Jer, samo tako se moglo osigurati uspješno nastavljanje teške borbe protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika.

ORGANIZOVANJE SLOBODNE TERITORIJE (NARODNA VLAST I DRUŠTVENO-POLITICKE ORGANIZACIJE)

Pored rada na učvršćenju borbene sposobnosti, aktivnosti i moralno-političkog stanja partizanskih jedinica, partijska organizacija Podgrmeča istovremeno je razvila aktivnost u pozadini na stvaranju i jačanju nove narodne vlasti i društveno-političkih organizacija. Zadatke s tim u vezi postavile su prva okružna partijska konferencija krajem decembra 1941. godine i Oblasna partijska konferencija održana krajem februara 1942. godine u Skender Vakufu.^{72*}

Uz istovremeno brojno, organizacijsko i idejno-političko jačanje podgrmečke partijske organizacije, odvijao se partijsko-politički rad u organizovanju stanovništva na slobodnoj teritoriji. Partijska organizacija je jačala svoje redove prijemom najhrabrijih skojevaca i boraca, a isto tako i najpožrtvovanijih radnika u pozadini. To su bili oni koji su borbom i radom dokazivali privrženost partijskoj liniji borbe za slobodu, bratstvo i jedinstvo, koji su na toj osnovi sticali ugled u narodu i vojsci.

U početku 1942. godine, na slobodnoj teritoriji Podgrmeča u partizanskim jedinicama i u pozadini radilo je 120 članova KPJ.⁷³⁾ Međutim, od tada, naročito poslije Prve okružne partijske konferencije, brojno stanje partijske organizacije u Podgrmeču se brzo povećavalo. Do proljeća 1942. godine ono se više nego udvostručilo, a do ljeta povećalo nekoliko puta. Brojno narastanje partijske organizacije pratilo je i njeno organizacijsko jačanje. Već početkom 1942. godine u svim četama radile su partijske ćelije. Istovremeno su formirane i partijske ćelije u podgrmečkim selima. Tako su do sredine marta formirane partijske ćelije

71) Sajo Grbić: *Druga bihačka četa*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 383 i 384 i Rajko Jovičić: *U Novskoj partizanskoj četi*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 339.

72) Šefket Maglajlić: *navedeno djelo*, str. 21.

73) "V" Oblasnoj partijskoj konferenciji u Skender-Vakufu iz Podgrmeča prisustvovali su sljedeći delegati: Šefket Maglajlić, Dušanka Kovačević, Hajro Kapetanović, Rada Vranješević, Drago Lang, Milorad Mijatović, Veljo Stojnić, Slobodan Marjanović, Pero Morača, Stojan Makić, Vojo Stupar, Stojan Bjelajac, Rade Erceg, Milan Ličina, Nikica Pavlič, Branko Čopić, Skender Kulenović i Hasan Kikić. Sa podgrmečkim delegatima na konferenciju je putovao i dr Mladen Stojanović, komandant 2. krajiškog NOP odreda, koji se prije polaska na konferenciju nalazio u Podgrmeču. (Šefket Maglajlić: *isto*, str. 24).

u Donjoj Suvaji, Gorinji, Hašanima i Malom Radiću, dok je jaka partijska ćelija u Velikoj Rujiškoj bila formirana još u oktobru 1941. godine. Poslije oslobođenja Budimlić-Japre formirana je partijska ćelija u Halilovcu, Jahovicu, Dugim Njivama, Čeli, Budimlić-Japri i Agićima.⁷⁴⁾ U toku marta i aprila partijske ćelije formirane su u većem broju sela novskog, krupskog i bihaćkog sreza, dok je formiranje partijskih ćelija u selima sanskog sreza počelo nešto kasnije - u maju 1942. godine, osim navedenih ćelija u Budimlić-Japri i okolnim selima.

Sreska partijska konferencija za srez Bosanski Novi održana je, 12. marta, a nekoliko dana poslije i za srez Bosanska Krupa.⁷⁵⁾ Na tim konferencijama izabrani su sreski komiteti za rukovođenje partijskim organizacijama u selima i vojnim jedinicama. Početkom aprila okružni komitet je formirao i sreski komitet za Sanski Most (sanski srez), dok je sreski komitet za bihaćki srez izabran početkom maja. U toku 1942. godine bili su formirani i opštinski komiteti u svim podgrmečkim srezovima.

Zbog neumornog rada partijskih aktivista, prije svega članova Okružnog komiteta i sreskih komiteta KP i SKOJ-a, zbog njihove skromnosti i požrtvovanja, u Podgrmeču se brzo afirmisao novi poziv terenskog političkog radnika. Ugled tih radnika postao je velik i zbog toga što su, po pravilu, odlazili na borbene zadatke u sastavu partizanskih jedinica. Rad u pozadini bio je važan zadatak svih članova KP i SKOJ-a iz partizanskih jedinica.

Partijske organizacije u podgrmečkim gradovima su relativno brzo prevazišle velike teškoće nastale zbog ustaškog terora polovinom 1941. godine i odlaska u partizanske redove najvećeg broja najiskusnijih komunista. One su uspjele da se prilagode teškim uslovima ilegalnog rada, da obnavljaju i popunjavaju svoje redove novim borcima, da razvijaju aktivnost i okupljaju pristalice NOP-a. Uspješno su organizovale i dostavljale razne vidove materijalne i druge pomoći podgrmečkim jedinicama. Naročito su uspješne bile u organizovanju prikupljanja obavještajnih podataka o neprijateljskim snagama i namjerama. Od kraja 1941. godine okružni komitet je imao redovne veze sa partijskim organizacijama u svim podgrmečkim gradovima. Isto tako održavao je i veze sa komunistima i pristalicama NOP-a u Cazinskoj krajini.⁷⁶⁾*

Jedan od najvažnijih zadataka partijske organizacije u Podgrmeču bio je organizovanje i usmjeravanje rada narodnooslobodilačkih odbora kao organa nove narodne vlasti. Organizovanje i rad nove vlasti nametalo se u Podgrmeču od početka ustanka. Stari organi vlasti, koje su prihvatili okupator i ustaše, bili su u ustanku srušeni. Oni su u narodu već do te mjere bili kompromitovani i omrznuti da se na oslobođenoj teritoriji nisu mogli ponovo uspostaviti, jer ih narod ne bi prihvatio. Podgrmečki komunisti od početka nisu imali problema oko toga da li treba ili ne treba stvarati novu vlast. Nedoumice su nastajale kada je novu vlast trebalo organizovati. Pitanje vlasti se moralo rješavati zbog brojnih zadataka u selima oslobođene teritorije, kao što su: održavanje reda, zbrinjavanje izbjeglica, obavljanje poljoprivrednih radova, snabdijevanje ustaničkih odreda itd. Zajednička komanda Krupa - Sana pokušala je to pitanje da riješi na taj način što su politkomesari seoskih ustaničkih odreda uz politički rad sa narodom bili zaduženi i za poslove u pozadini. U praksi se to brzo pokazalo kao neostvarljivo. Kako se bez vlasti nije moglo, nicali su brojne inicijative i različita rje-

74) Stojan Makić: *Sreska konferencija KPJ u Jasenici* 14. marta 1942. godine, »Podgrmeč u NOB«, knjiga III, str. 209 i 210 i Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 376.

75) Privremeni sreski komiteti za srezove Bosanski Novi i Bosanska Krupa (podgrmečki predjeli) bili su imenovani neposredno poslije formiranja Okružnog komiteta krajem oktobra 1941. godine.

76) Vezu sa komunistima Cazinske krajine Okružni komitet je održavao do kraja 1941. godine preko Muhameda Bajrića, izuzetno hrabrog borca i člana KP rodom iz tog kraja.

šenja u ustaničkim odredima i po selima. Najčešće su ustaničke starješine postavljale po selima seoske »starješine«, »povjerenike« ili »komesare«. U pojedinim selima stvarani su »odbori« ili »povjereništva«, uglavnom bez demokratske procedure.

Izboru prvih odbora uz demokratski postupak pristupilo se sredinom septembra 1941. godine na osnovu uputstva Sarajevske vojne oblasti od 4. septembra 1941. godine »za mobilizaciju ljudstva i organizaciju rada u jedinicama i na terenu«. ⁷⁷⁾ To uputstvo je početkom septembra na prolazu sa Kozare za Drvar u Podgrmeč donio Veljo Stojrić. Podgrmečki partijski radnici Hajro Kapetanović i Simo Bjelajac organizovali su narodni zbor na kome je 16. septembra 1941. godine u selu Ruijska izabran prvi NOO za Podgrmeč. ⁷⁸⁾ Do kraja septembra na isti demokratski način izabrani su i NOO u Majkić-Japri, Hašanima i u još nekoliko podgrmečkih sela. Po istom uputstvu i istim postupkom u toku oktobra 1941. godine izabrani su NOO u većini sela krupskog, novskog i u dijelu sanskog sreza. Od predstavnika NOO iz nekoliko posela izabran je početkom novembra i prvi opštinski NOO sa sjedištem u s. Rujiška. U skladu sa navedenim uputstvom, predsjednik opštinskog NOO nazivan je »komandant opštine«. ⁷⁹⁾

Od novembra 1941. godine rad na organizovanju NOO odvijao se planski na teritoriji cijelog Podgrmeča i prema jedinstvenim uputstvima Okružnog komiteta. Početkom 1942. godine gotovo sva podgrmečka sela imala su NOO. Seoski NOO imali su određene prostorije za rad i kurira. Pri NOO su bile organizovane i seoske straže radi održavanja reda i borbe protiv neprijateljskih špijuna, švercera itd. ⁸⁰⁾

Požrtvovanim radom ogromne većine svojih članova, NOO su bili ne samo široko prihvaćeni, nego su bili i stekli takav ugled u narodu da se već prvih mjeseci 1942. godine život na oslobođenoj teritoriji nije mogao ni zamisliti bez njihove odlučujuće uloge. Postali su nezamjenljivi politički i mobilizacijski centri i snažan oslonac oružanih snaga i oružane borbe.

Do jeseni 1942. godine vojno-pozadinske funkcije na cijeloj podgrmečkoj teritoriji imao je 1. krajiški NOP odred sa komandama mjesta koje su bile formirane u većim selima kao u Lušci-Palanci, Budimlić-Japri i Starom Majdanu.

U stvaranju masovnih društveno-političkih organizacija partijska organizacija je na prvo mjesto istakla zadatak organizovanja rada sa omladinom. Takva orijentacija bila je iz više razloga razumljiva. Mladi ljudi su brže prihvatili liniju KP u NOR-u. Smjelo i sa poletom prihvatili se i najtežih zadataka. Iako je i ranije bilo pojedinačnih inicijativa, prije svega komunista, da se omladina organizuje i uključi u izvršavanje brojnih zadataka u pozadini i u pomoći partizanskim odredima, stvarno organizovan i sistematski rad sa omladinom u Podgrmeču otpočeo je formiranjem okružnih komiteta KP i SKOJ-a.

Rad na vojnoj reorganizaciji u sprovođenju odluka Savjetovanja u Stolicama posebno je istakao značaj organizovanog rada s omladinom. Uključivanje mladih ljudi u reorganizovane partizanske jedinice i njihovo aktiviranje na brojnim zadacima u pozadini postavljeni su među najvažnije zadatke partijske organizacije Podgrmeča. Stvaranje čvrsto organizovanih partizanskih vodova i četa,

⁷⁷⁾ Zbornik dokumenata NOR, tom IV, knjiga 1, d. 86.

⁷⁸⁾ Hajro Kapetanović: *Prvi narodnooslobodilački odbor u Podgrmeču*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga 3, str. 260, i Branko Bokan: *navedeno djelo*, knjiga II, str. 280-284.

⁷⁹⁾ Zbornik dokumenata NOR, tom IV, knjiga 1, d. 142; Hajro Kapetanović: *Podgrmeč i Podgrmečlije*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga 2, str. 70.

⁸⁰⁾ Svetozar Vejinović: *Sjećanje na stvaranje i rad narodnooslobodilačkih odbora*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga 2, str. 277; Dane Babić: *Narodnooslobodilački odbori na području sreza Bosanska Krupa*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga 3, str. 285.

čiji borci su se morali odvajati od svojih kuća, uslovalo je proces odlaska relativno starijih, familijarnih boraca iz tih jedinica. Na njihovo mjesto dolazili su omladinci koji su u sve većem broju zahtijevali da budu primljeni za borce u partizanskim jedinicama. Osim toga, novo od neprijatelja zaplijenjeno naoružanje prvi su prihvatili dobrovoljci iz redova omladine. Brz priliv mladih ljudi predstavljao je jedan od ključnih faktora uspješnog sprovođenja vojne reorganizacije na osnovu odluka Savjetovanja u Stolicama.

Okružni komitet i štab Prvog krajiškog NOP odreda preduzimali su mjere i sprovodili akcije kojima je takav proces podstrekavan i ubrzavan. Već u jesen 1941. godine organizovani su omladinski vojno-politički kursevi. Za organizovanje i rad tih kurseva okružni komitet je zadužio svoje članove i istovremeno članove okružnog komiteta SKOJ-a Hajru Kapetanovića i Dragu Langa, a štab Odreda rezervne oficire Vladu Beluhina i Milu Ljubičića. Prvi tronedjeljni omladinski vojno-politički kursevi radili su u Srednjem Duboviku, Rujiškoj i u Jelašinovicima, a u proljeće još i u Majkić-Japri, Lipniku, Jasenicama i Hašanima. Do proljeća 1942. godine kroz omladinske vojno-političke kurseve prošlo je 360 omladinaca. Pored vojnostručnog, na kursevima je bio veoma razvijen i politički rad. Veliki broj najboljih omladinaca u toku trajanja kurseva primljeni su u SKOJ.

Kasnije tokom ljeta 1942. godine Okružni komitet i štab Odreda organizovali su prema uputstvima Vrhovnog štaba POJ veći broj znatno masovnijih omladinskih vojno-političkih kurseva koje su pohađali omladinci i omladinke iz Podgrmeča i drugih krajeva Bosanske krajine. Veći broj omladinaca i omladinki sa tih kurseva upućen je u krajiške i proletherske brigade radi njihove popune.⁸¹⁾

Od posebnog značaja za rad omladinske organizacije u Podgrmeču bilo je i stvaranje organizacije SKOJ-a. Najprije su u partizanskim četama, uglavnom istovremeno sa formiranjem partijskih ćelija, formirani i aktivni SKOJ-a. Zadatak tih aktivna bio je da politički djeluju među omladincima, da se zalažu za čvrstu vojnu disciplinu, da organizuju kulturno-zabavni život, takmičenje u rukovanju oružjem, u opismenjavanju nepismenih boraca i slično. Istovremeno se počelo i sa formiranjem aktivna SKOJ-a u podgrmečkim selima. Već do kraja 1941. godine bili su formirani aktivni SKOJ-a u više podgrmečkih sela: Rujiškoj, Čadavici, Kršljama, Matavazima, Hašanima, Suvaji, Jasenicama, Majkić-Japri, Halilovcima, Mrkaljima itd.⁸²⁾ Uticaj aktivna SKOJ-a na političko aktiviranje omladine došao je brzo do izražaja. Oni su razvili široku političku i kulturno-prosvjetnu djelatnost, organizovali omladinu na izvršavanju zadataka koji su stajali pred NOO, popularisali odlazak omladinaca na vojno-političke kurseve i u partizanske jedinice itd. Skojevska organizacija se naročito angažovala i postigla velike uspjehe u stvaranju raspoloženja daje odlazak u partizanske jedinice najviša vrlina. Članovi SKOJ-a i omladinci su se već prvih mjeseci 1942. godine tako masovno javljali na vojno-političke kurseve ili neposredno u partizanske jedinice da je srazmjerno vrlo mali broj od prijavljenih mogao biti primljen. U to vrijeme i prve omladinke javljale su se dobrovoljno na rad u partizanskim bolnicama i ambulancama, a već u proljeće i ljeto omladinke odlaze na omladinske vojno-političke kurseve i u partizanske jedinice.

Skojevska organizacija je brzo narastala i sticala veliki ugled. U drugoj polovini marta u Podgrmeču je već radilo 36 aktivna sa 251 članom SKOJ-a.⁸³⁾ Oslobođilački revolucionarni polet široko je zahvatio omladinu Podgrmeča. U takvoj situaciji 22. i 23. marta u Lušci-Palanci održana je i Prva okružna konferencija SKOJ-a. Konferencija je razmatrala i sumirala dotadašnje rezultate i iskustva i

81) Hajro Kapetanović: *Prvi omladinski vojno-politički kursevi u Podgrmeču*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga III, str. 439-452, i Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 467 i 468.

82) Prilozi o radu SKOJ-a i omladine, »Podgrmeč u NOB«, knjiga III, str. 472-532.

83) Dokumenti *Istorije omladinskog pokreta Jugoslavije*, tom I, knjiga II, str. 514-516 (Istorijsko odjeljenje CK NOJ, Beograd, 1954. godine).

postavila najvažnije zadatke za budući rad: okupljanje omladine u Narodnooslobodilački savez omladine Bosne i Hercegovine (NOSOBiH), borba za ostvarenje linije KP u NOB, tj. za jačanje vojne discipline i borbene spremnosti i sposobnosti partizanskih jedinica, za bratstvo i jedinstvo itd.

Na okružnoj konferenciji SKOJ-a i na omladinskom zboru održanom neposredno poslije njenog završetka, omladina Podgrmeča je snažno manifestovala riješenost da pod rukovodstvom KP nastavi borbu protiv okupatora i domaćih kvislinga do konačne pobjede. Bila je to istovremeno do tada neviđena manifestacija podrške SKOJ-a i omladine Podgrmeča politici bratstva i jedinstva. Konferencija SKOJ-a i omladinski zbor veoma jasno su pokazali daje u borbi za bratstvo i jedinstvo u Podgrmeču bila već izvojevana odlučujuća pobjeda. Poslije ove konferencije držane su seoske i opštinske konferencije na kojima su izabrani seoski i opštinski komiteti SKOJ-a. U prvoj polovini 1942. godine izabrani su na omladinskim konferencijama i odbori NOSOBiH-a.⁸⁴⁾

U okviru opšteg antifašističkog fronta naroda Podgrmeča stvorena je krajem 1941. i prvih mjeseci 1942. godine i Antifašistički front žena (AFŽ).

Prodor koji je napravila partijska organizacija Podgrmeča u pokretanju žena na aktivni rad u pokretu bio je složen i težak s obzirom na to da je žena ovdje bila pritisnuta teškim bremenom tradicionalnog konzervatizma. Skojevka Stana Stupar, koja je na prijedlog mladih komunista na skupu ustaničkih predstavnika 21. avgusta 1941. godine dobila zadatak »da organizuje komunistički rad sa ženama na teritoriji Podgrmeča«, nije ni mogla nešto značajnije postići. Ona je, doduše, obilazila sela, okupljala žene i objašnjavala narodnooslobodilačku borbu. Većih rezultata nije ni moglo biti sve dok razvoj događaja nije stvorio preduslove za aktivan i organizovan rad žena. A pretpostavka za takav organizovan rad, odnosno za stvaranje AFŽ, stvorena je u okviru opšteg organizaciono-političkog i vojnog učvršćenja ustanka u Podgrmeču. U nastalom ustaničkom raspoloženju i poletu, naročito početkom 1942. godine, otpori uključivanju žena u aktivan rad za narodnooslobodilačku borbu su oslabili ili, bolje reći, postali besmisleni.

Organizovan rad sa ženama počeo je krajem 1941. godine. Taj rad su prve pokrenule Rada Vranješević i Dušanka Kovačević, članovi Okružnog komiteta. U tom radu su im se, zatim, pridružile Stana Stupar, Marica Bjelajac, Raza Kovačević, Desa Drobac, Irena Kiš, Jela Perović, Ivanka Perković, Paula Humek, Pirika Šiber i mnoge druge aktivistkinje iz Podgrmeča. Prve konferencije žena na kojima su birani seoski, a zatim i opštinski odbori AFŽ, održavane su već krajem 1941. i prvih mjeseci 1942. godine. Do proljeća 1942. organizacije AFŽ već su obuhvatile većinu žena u Podgrmeču. Te organizacije su naročito aktivno radile na izradi i prikupljanju odjeće i obuće za borce partizanskih jedinica, na organizovanju posjeta ranjenim i bolesnim borcima u partizanskim bolnicama, na zbrinjavanju ratne siročadi itd. Mnoge žene iz podgrmečkih sela postale su poznate i ugledne aktivistkinje u organizacijama AFŽ i kao odbornici NOO, članovi partijskih komiteta itd.⁸⁵⁾ Imena Stane Stupar, Danice Medan, Soje Čopić, Smilje Rašete-Copić i drugih aktivistkinja postala su poznata širom Podgrmeča.

Stvaranjem dobro organizovanog i vojnički jakog Prvog krajiškog NOP odreda i masovnih društveno-političkih organizacija, uz istovremeno brojno, organizaciono i idejno-političko jačanje partijskih organizacija, već u proljeće 1942. godine bio je u izvjesnom smislu zaokružen period upornog, planskog i inetenzivnog rada KP za sprovođenje odluka sa Savjetovanja u Stolicama. Postignuti rezultati bili su od odlučujućeg značaja za onu ulogu i izvanredno veliki dopri-

84) Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 376-381; Boško Kecman: *Prva okružna konferencija SKOJ-a za Podgrmeč*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga III, str. 476-478.

85) Korišten materijal: *Prilozi o radu žena Podgrmeča*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga III, str. 292-309 i 347-348.

nos koji je Podgrmeč imao u NOR-u. Ogromni naponi oblasnog i okružnog komiteta, štaba Odreda i svih podgrmečkih partijskih organizacija i komunista bili su u punom smislu riječi plodonosni. Narod Podgrmeča i njegova vojska ušli su u proljeće 1942. godine i sposobni za nove velike pobjede u borbi protiv fašističkih okupatora i domaćih izdajnika. Politika bratstva i jedinstva izvojevala je odlučujuću pobjedu, a opasnost od četničke izdaje praktično je bila prevaziđena. Ti uspjesi su bili mogući, između ostalog, i zbog toga što je partijska linija o širokoj platformi NOB, tj. o uključivanju u borbu svih patriota bez obzira na socijalne, političke i druge razlike, dosljedno sprovedena. Oblasna partijska konferencija KP za Bosansku krajinu 22. i 23. februara 1942. godine, dakle u vrijeme kada su odlučujući uspjesi Partije u Podgrmeču bili nadomak ostvarivanja, opravdano je uz kritiku dala i pozitivnu ocjenu stanja i rada podgrmečkih komunista. Jedan od osnovnih zadataka koje je ova konferencija istakla, odlučna borba protiv četničke izdaje i potcjenjivanja opasnosti od četništva, u Podgrmeču je bio uspješno ostvaren. I ne samo to. Narod Podgrmeča i njegov prvi krajiški NOP odred bili su u stanju da već tada, u skladu sa odlukama konferencije, odnosno po odluci Oblasnog komiteta, upute značajan dio oružanih snaga u druge krajeve Bosanske krajine, prije svega radi borbe protiv četničke izdaje.

Tako je uoči Oblasne konferencije KP u Skender-Vakufu formirana i upućena u sastav Prvog krajiškog proleterskog bataljona Grmečka proleterska četa, u kojoj je oko dvije trećine boraca i starješina bilo iz Podgrmeča. Četa je u svom sastavu imala 107 odabranih boraca naoružanih sa 91 pušaka i 9 puškomitraljeza (komandir čete Zdravko Celar, politkomesar Avdo Ćuk). Četa je formirana u Jansenici, odakle je svečano ispraćena.⁸⁶ Bihacka i Novska četa upućene su krajem marta u sastav Udarnog krajiškog protivčetničkog bataljona. Upućivanje navedenih jedinica iz Podgrmeča u druge krajeve i na druge zadatke bilo je jasan dokaz dobrog vojnog i političkog stanja u Podgrmeču, posebno u Odredu. O tom stanju Operativni štab za Bosansku krajinu dao je u svom izvještaju Glavnom štabu NOV i POJ za Bosnu i Hercegovinu već 5. marta sljedeću ocjenu: »Sve snage u ovom odredu mogu se smatrati solidnim. Tu su uglavnom savladane sve vojne i političke poteškoće. Vojska se bori protiv italijanskog okupatora i brani odlučno slobodnu teritoriju.⁸⁷»

Uspješan razvoj i učvršćenje ustanka u Podgrmeču u navedenom periodu bio je u uzajamnom odnosu i uticaju sa stabilnim razvojem i poletom narodnog ustanka na Kozari i sa ponovnim narastanjem i jačanjem ustaničkih snaga u drvarskom okrugu. Ohrabrujući događaji u svjetskoj vojno-političkoj situaciji, kao što je uspješna odbrana i protivudar Crvene armije pred Moskvom, prije toga vojni uspjesi zapadnih saveznika u sjevernoj Africi, stvaranje i učvršćenje Anti-hitlerovske koalicije, također su povoljno uticali na razvoj NOB u našoj zemlji, Bosanskoj krajini i Podgrmeču.

PODGRMEČ - VELIKA PARTIZANSKA MATERIJALNA I SANITETSKA BAZA

Kao ustanički kraj Podgrmeč je imao izuzetno važnu ulogu u materijalnom obezbjeđenju i sanitetskom zbrinjavanju snaga NOV i POJ u Bosanskoj krajini. S tim u vezi Podgrmeč je bio najznačajniji oslonac borbe Bosanske krajine i šire. Imao je za to prirodne i druge objektivne pretpostavke - geografski položaj, reljef, veliku pošumljenu planinu Grmeč i velike privredne mogućnosti. Ove pretpostavke su maksimalno iskorištene zahvaljujući masovnosti i dobroj organizovanosti pokreta već u prvim mjesecima ustanka 1941. godine.

86) Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 368.

87) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga III, str. 175.

Jedan od najvažnijih zadataka naroda Podgrmeča i svih njegovih organa i organizacija bio je snabdijevanje partizanskih jedinica životnim namirnicama. Tom izuzetno važnom zadatku punu pažnju su poklanjali Okružni komitet i štab Odreda. Na organizovanju i sprovođenju zadataka prikupljanja životnih namirnica radili su, prije svega, NOO uz puno angažovanje partijskih i drugih društveno-političkih organizacija, štabova, komandi i jedinica odreda. Već sredinom oktobra 1941. godine na sastanku štabova Krajinske divizije i bataljona »Sloboda« sa drugim vojnim i političkim rukovodiocima Podgrmeča bilo je odlučeno da se pristupi prikupljanju životnih namirnica i izgradnji magacina u Grmeču. O tome se raspravljalo i na vojno-političkom savjetovanju u štabu Odreda sredinom decembra 1941. godine.

Sa prikupljanjem žita i drugih životnih namirnica, a istovremeno sa izgradnjom magacina u Grmeču, NOO su počeli u jesen 1941. godine. Žito i druge namirnice - kukuruz, pšenica, ječam, grah, krompir, mast, slanina, suvo meso, suvo voće i slično, najpre su smješteni u seoske kuće neposredno uz Grmeč, a zatim su prebačeni u sagrađene magacine.

Od septembra 1941. pa sve do jeseni 1942. godine, u Grmeču je bilo izgrađeno 11 magacina: u Podgori iznad Jelašinovaca, Mednjači iznad Lušci-Palanke, Vršiću iznad Lušci-Palanke, u Divljem Poljanku kod Suvajskog međugorja, u Velikoj vodi sjeverno od Javornjače (k. 1407), podzemni magacin u Dulinom brdu kod Benakovca, iznad Mačkova Vršića nedaleko od Benakovca, u Torovinama na platou Suvajskog vrha, Sibinjevoj poljani južno od Benakovca, na Oštrelju nedaleko od Benakovca i u Velikoj vodi kod Đujanovca. Pored nekih magacina bile su napravljene i kukuruzane. Ukupna površina izgrađenih magacina iznosila je oko 3.000 m². Osim toga, u Velikoj vodi sjeverno od Javornjače namješten je i parni mlin prenijet iz Jelašinovaca i izgrađena pekara. Motorni mlin namješten je i u Divljem Poljanku.

Magacini su bili značajki napravljeni, tako da su žito i namirnice bili obezbijedeni od kvara. Bili su i veoma dobro maskirani, naročito od izvidanja iz vazduha. Zahvaljujući tome, a naročito držanju naroda okolnih sela, neke od tih magacina neprijatelj nije uspio da otkrije za vrijeme Četvrte ofanzive, niti za vrijeme proljetnih ofanziva na Podgrmeč. Tako su magacini ostali sačuvani u Podgori, u Dulinom brdu, ispod Mačkova Vršića i u Velikoj vodi kod Đujanovca. Namirnice iz tih magacina bile su od velike pomoći vojsci i narodu poslije strašnih pustošenja koje je neprijatelj napravio za vrijeme četvrte ofanzive u Podgrmeču. Hrana u sačuvanim magacinima korištena je u toku cijelog rata.

Žito i druge namirnice prikupljani su prvenstveno na dobrovoljnoj osnovi. Odlukom donijetom na savjetovanju u štabu Odreda sredinom decembra 1941.

I ponovo 22. januara 1942. godine ustanovljenje i otkup žita i životnih namirnica. Otkup se sastojao od davanja priznanica o naknadnom plaćanju za predate količine žita i drugih namirnica. To je bila više politička predostrožnost nego stvarna potreba u Podgrmeču. U prikupljanju žita i namirnica NOO su vodili računa o imovnom stanju i mogućnostima domaćinstava. Najčešće je na konferencijama i sastancima odlučivano koliko i kakvih namirnica treba dati svako domaćinstvo. Bili su rijetki slučajevi da se tome neko suprotstavi, a često se dešavalo da domaćini preuzimaju i veće obaveze.

Posebna pažnja posvećivana je evakuaciji i smještaju u magacine žita i namirnica iz sela u blizini neprijateljskih uporišta. Isto tako, bile su organizovane radne akcije uz angažovanje omladinske organizacije za obradu zemlje i za sakupljanje ljetine sa napuštenih imanja.

Prikupljene namirnice iz magacina su slate partizanskim jedinicama u Podgrmeču, a najviše partizanskim jedinicama i narodu u susjednim pasivnim krajevima. Vodio se računa o tome da dio žita i namirnica neprekidno bude u rezervi. Tako je, na primjer, veći dio (oko 90 tona) prikupljenog žita i graha od ja-

nuara do marta 1942. godine štab 1. krajiškog odreda ustupio štabu 5. krajiškog odreda radi »pomoći drugarskom štabu« i da mu olakša »dalje vođenje akcije protiv okupatora i njegovih saveznika«. Dvadesetog maja 1942. godine, štab 1. krajiškog odreda odobrio je iz vojnih rezervi 15 tona kukuruza, pšenice i graha »za ishranu hrvatskih i dalmatinskih partizana koji vode borbu protiv četnika kninskog i grahovskog sreza«.^{88*}

Tokom cijelog rata, a naročito do četvrte neprijateljske ofanzive, žito, brašno i druge namirnice upućivani su karavanima iz grmečkih magacina za partizanske jedinice na područjima Petrovca, Drvara, Grahova, Glamoča, Like i Dalmacije, a isto tako i za proletherske jedinice dok su se nalazile u Bosanskoj krajini. Ne znaju se količine žita i drugih namirnica posiate iz Podgrmeča u druge krajeve, ali je sigurno da se one mogu mjeriti stotinama vagona. Za obiman rad na obezbjeđivanju životnih namirnica za naše jedinice u Podgrmeču vezan je nastanak omladinskih radnih jedinica, četa i brigada.

Već u proljeće 1942. godine pri seoskim i opštinskim NOO bile su organizovane omladinske radne grupe i čete sa zadatkom da obrađuju napuštena imanja na oslobođenoj teritoriji. Te omladinske grupe i čete radile su prema uputstvima partizanskih štabova i komandi i vrlo često pod zaštitom jedinica. Naročita potreba za angažovanjem tih omladinskih radnih jedinica ukazala se u toku ljeta i jeseni 1942. godine, kada je trebalo sabrati ljetinu ne samo sa napuštenih, već i svih drugih imanja u Podgrmeču.

Poslije oslobođenja žitorodne Saničke doline krajem jula 1942. godine, veliki broj domaćinstava pod uticajem ustaškog terora i propagande napustio je imanja sa tek dozrelom pšenicom i drugim vrstama žita. Radilo se o srazmjerno velikim količinama žita koje je trebalo požnjati, ovrći i prevesti u magacine. Osim toga, trebalo je obrati i otpremiti u magacine i velike količine voća i povrća. Zadatak je bio koliko važan toliko i hitan, jer se nije smjelo dopustiti da propadnu ogromne količine pšenice i drugog žita i voća i povrća. Oblasni komitet i Operativni štab za Bosansku krajinu su pokrenuli široku akciju da se za žetvu, vršidbu i prenošenje žita u magacine u Saničkoj dolini mobilise narod, da se u tom pravcu usmjeri veliki radni i borbeni polet omladine i da omladina drvarskog i drugih obližnjih područja Bosanske krajine pomogne omladini i narodu Podgrmeča. Okružni komitet KP i SKOJ-a za Drvar i za Podgrmeč angažovali su na tom zadatku brojne i istaknute kadrove, a Operativni štab i štabovi Prvog, Trećeg i Petog krajiškog odreda potreban broj intendantata i drugih vojnih i vojno-političkih rukovodilaca. Početkom avgusta omladinske čete koje su došle na žetvu i druge poljoprivredne radove u Saničku dolinu iz drvarskog i podgrmečkog okruga, a i iz ključkog sreza, brojale su oko 3.000 omladinaca i omladinki. Omladinske čete bile su organizovane u bataljone, a oni u Udarnu omladinsku radnu brigadu. Tako je u Podgrmeču bio stvoren masovni pokret omladine Bosanske krajine za izvođenje krupnih radnih akcija. To je bio prvi takav pokret u našoj zemlji. Sa velikim poletom i požrtvovanjem omladina je radila čak i kada je bila izložena bombardovanju neprijateljskih aviona i artiljerije.

Pored omladine, na žetvenim radovima u Saničkoj dolini učestvovalo je i 1.960 seljaka i radnika sa oko 200 zaprežnih kola, 245 tovarnih konja i 3 motorne vršalice. Kako su se žetva i vršidba obavljale u neposrednoj blizini jakih uporišta u Vrpolju i Sanskom Mostu, obezbjeđivale su ih jake partizanske snage 1, 3. i 5. krajiškog odreda i Prve proletherske brigade.

88) Mihajlo Skondrić: *Gradevinska djelatnost u Podgrmeču u toku NOR-a*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga III, str. 367-391; Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 464-466; *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV/3, str. 76 i 238, *Zbornik*, tom IV/4, str. 147; *Zbornik*, tom IV/5, str. 87.

U Saničkoj dolini je požnjeno i ovršeno, prenjeto i smješteno u magacine Grmeča, Smetice i Klekovače oko 100 vagona pšenice i drugih žitarica, a ubrane su i velike količine voća namijenjene partizanskim bolnicama.^{89*}

Bila je to još jedna naša velika pobjeda izvojevana u Podgrmeču.

Povoljni geografsko-topografski i ekonomski uslovi pružali su velike mogućnosti za izgradnju i razmještanje partizanskih bolnica u Podgrmeču, odnosno u Grmeču. Istovremeno, razmah oružane borbe u Podgrmeču i susjednim područjima u proljeće i ljeto 1942. godine diktirao je potrebu brže izgradnje bolnica. Izgradnjom većeg broja relativno velikih bolnica, Podgrmeč je 1942. godine postao najveći partizanski bolnički centar ne samo u Bosanskoj krajini nego, vjerovatno, na cijeloj slobodnoj teritoriji.

Organizovanje zdravstvenih ustanova u Podgrmeču počelo je u prvim danima ustanka. Pojedini ustanički odredi su organizovali u selima svoje ambulante. Takva ambulanta u Majkić-Japri postala je krajem avgusta 1941. godine ambulantom Zajedničke komande, a zatim bataljona »Sloboda«, koji ju je nešto kasnije proširio. U svim tim ambulantama ranjenike su liječili bolničari koji su u bivšoj jugoslovenskoj vojsci završili bolničarske kurseve.

Izgradnju prve bolnice u Grmeču organizovao je štab bataljona »Sloboda« na zahtjev štaba Krajinske divizije. Ta izgradnja se kasnije nastavila pod rukovodstvom okružnog komiteta i štaba 1. krajiškom NOP odreda i na puno angažovanje NOO. Bolnica je izgrađena do decembra 1941. godine u šumi Plećina između Suvog polja i Trovrha. Do tada je kao bolnica poslužila na tome mjestu od ranije izgrađena baraka - magacin za žito. Ovdje je bilo izgrađeno 11 bolničkih zgrada sa ukupnom površinom od 1.066 m². U toku proljeća i ljeta 1942. godine, okružni komitet i odred, na zahtjev Oblasnog komiteta i Operativnog štaba, organizovali su forsiranu izgradnju još nekoliko većih bolnica u Grmeču. Tako je u toku aprila i maja 1942. godine izgrađena bolnica u Korčanici pored istoimenog izvora u Grmeču. Ona se sastojala od 19 bolničkih i pomoćnih zgrada ukupne površine od 2.732 m². To je bila i najveća bolnica u Grmeču. U razdoblju maj-juli izgrađena je bolnica na Metli blizu izvora zvanog Zbjeg između Trovrha i zaseoka Majkići. Imala je 13 objekata ukupne površine 1.426 m². U periodu juli-septembar izgrađena je partizanska bolnica »Lastve« nedaleko od istoimenog sela istočno od puta Bosanska Krupa - Bosanski Petrovac. Imala je 3 objekta ukupne površine 822 m².

Pored navedenih bolnica, u seoskim kućama Kozina bila je organizovana bolnica još od kraja 1941. godine. Ta bolnica je radila kao sastavni dio bolnice u Plećinama. Bolnica u Kozinu se nalazila blizu pećine pogodne za skrivanje smještaja ranjenika i bolesnika. Pećina je bila pripremljena za prijem ranjenika i bolesnika, a upotreba je predviđena samo za slučaj prodora neprijatelja u Podgrmeču.

Bolnice su se najprije nazivale po bataljonima na čijoj teritoriji i pod čijom kontrolom su izgrađivane, a zatim po mjestu kod koga su izgrađene, po ulozu ili po geografskom položaju. Tako je prva bolnica izgrađena u šumi Plećina, nazvana »Centralna bolnica«, jer je bila zajednička za cio Odred, a kada je blizu nje napravljena bolnica na Metli, bolnica u Plećini nazvana je »Stara centralna bolnica«, a bolnica na Metli »Nova centralna bolnica«. Bolnica u Korčanici jedno vrijeme je nazivana »Bolnicom Prvog bataljona«, a zatim, zbog veličine i uloge, nazvana je »Glavna vojna bolnica«.

U grmečkim bolnicama liječen je veliki broj ranjenika i bolesnika iz podgrmečkih partizanskih jedinica krajiških i proleterskih brigada, banijskih partizanskih jedinica itd. Samo kroz Novu centralnu bolnicu u Plećini i Glavnu vojnu

⁸⁹⁾ Hajro Kapetanović: *Prva udarna poljoprivredna brigada*, Podgrmeč u NOB, knjiga III, str. 533-573; Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 513-514.

bolnicu u Korčanici prošlo je od završetka njihove izgradnje do kraja 1942. godine 1.893 ranjenih i 953 bolesnih partizana, od kojih je 151 umro. U prvoj, tj. Starijoj centralnoj bolnici, od njene izgradnje do proljeća 1942. godine, radili su isključivo bolničari, a Đuro Bajić, kvalifikovani bolničar, bio je i upravnik bolnice. Međutim, u toku proljeća i ljeta 1942. godine, podgrmečke partizanske bolnice dobile su veći broj ljekara, studenata medicine i kvalifikovanih bolničara koji su došli sa Kozare, iz novooslobođenih mjesta i sa neoslobođene teritorije. Naravno, čito se povećao broj kvalifikovanog medicinskog osoblja poslije bihačke operacije.

Prve ambulante i bolnice su oskudijevale u lijekovima i drugom sanitetskom materijalu, koji je nabavljen ratnim plijenom i preko partijskih organizacija i drugih saradnika iz podgrmečkih gradova. Situacija se znatno poboljšala tokom proljeća i ljeta 1942. godine poslije oslobođenja Prijedora, Ljubije, Bosanske Krupe, Ključa, Sanske doline, a naročito poslije bihačke operacije. Već u toku ljeta 1942. godine Glavna vojna bolnica i Nova centralna bolnica imale su ljekare i medicinska sredstva i bile sposobne i za najsloženija hiruška i druga liječenja.⁹⁰

Posebno valja istaći brigu naroda, naročito žena i omladine Podgrmeča, za ranjenike i bolesnike u partizanskim bolnicama. Delegacije žena i omladine redovno su nedjeljom i praznikom posjećivale bolnice i donosile ranjenim i bolesnim partizanima razne poklone i hranu. I djeca - pioniri brali su šumske jagode i skupljali voće i nosili ranjenicima. Žene su organizovale izradu i pripremale posteljinu, rublje i zavoje za bolnice. U bolnicama je omladina davala kulturne priredbe itd.

Za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive svi ranjenici iz podgrmečkih bolnica bili su evakuisani i uključeni u veliku ranjeničku kolonu koja se kretala u sastavu Operativne grupe Vrhovnog štaba. Iako su bolnice u Grmeču bile dobro maskirane, neprijatelj ih je za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive (Glavnu vojnu bolnicu za vrijeme proljetne ofanzive) pronašao i uništio. Ostala je Stara centralna bolnica u Plećini i njen odjeljak u Kozinu. U maju 1943. godine, zgrade Stare centralne bolnice prenijete su u Kozin i tu nedaleko od pećine ponovo podignute. Ta bolnica radila je punim kapacitetom do oslobođenja.

Poslije četvrte neprijateljske ofanzive, bolnice u Grmeču nisu obnovljane. Ranjenici i bolesnici u najvećem broju liječeni su u bolnici u Kožnu čiji kapacitet je povećan. Ostale bolnice razmještene su u selima u čijoj su se blizini nalazile pećine pripremljene za prikriveni smještaj ranjenika i bolesnika. Pećine su korištene za smještaj ranjenika i bolesnika samo za vrijeme proljetne ofanzive na Podgrmeč aprila 1943. godine. Tada je u Kozinskoj pećini bilo smješteno oko 200, a u dvije pećine kod Jelašinovaca 168 ranjenika i bolesnika.⁹¹

Vojnograđevinska i vojnotehnička djelatnost u Podgrmeču za vrijeme NOR-a, naročito u 1942. godini, bila je veoma razvijena. Na stotine podgrmečkih zanatlija i »majstora« - kovača, stolara, tesara, kolara, krojača itd., radilo je na partizanskim gradilištima i u radionicama. Ako se ima u vidu obim građevinskih radova u izgradnji bolnica, magacina, radionica itd., i istovremeno krajnja oskudica u građevinskom materijalu, osim u drvetu, onda to što je izgrađeno 1942. godine liči na izuzetan podvig. Rezultati su ostvarivani ulaganjem velikih napora, ali i uz veliku snalažljivost, inicijativu i stvaralaštvo podgrmečkih građevinara i podršku naroda. Za samo nekoliko mjeseci u toku 1942. godine oni su izgradili 136 građevinskih objekata lociranih na 21 mjestu. Ti objekti su imali 271 prosto-

90) Izvještaji referenta saniteta Prvog krajiškog NOP odreda, *Arhiv Vojnoistorijskog instituta*, kut. 1702-10/1-2 i kut. 1702-18/1-2.

91) Mihajlo Škondrić: *Građevinska djelatnost u Podgrmeču*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga III, str. 367-391; Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 322-324, 522-523, 586-592 i knjiga III, str. oo.

riju temeljne površine od 12.182 m². U njih je bilo ugrađeno 199 jednokrlnih i 146 dvokrlnih vrata, 63 dvokrlna i 376 trokrlnih prozora.

Od prvih ustaničkih dana poseban značaj u Podgrmeću imale su partizanske vojnotehničke radionice. Podgrmečki seoski kovači ulagali su sve svoje znanje i trud da pomognu u naoružavanju ustaničkih odreda. U Majkić-Japri, Lušci-Palanci, Hašanima, Suvaji, Loskunu (Doljani) i u drugim selima pravili su ručne bombe od metalnih cijevi, prangije ili topove, koplja za »roguljaše« itd. Pojedine kovačke radionice bile su osposobljene i za manje opravke streljačkog naoružanja.

U proljeće 1942. godine, štab Odreda organizovao je radionicu za opravku streljačkog oružja u Hašanima. Ona se razvila u dobro opremljenu vojnotehničku radionicu, naročito poslije oslobođenja Prijedora i Ljubije, kada je opremljena odgovarajućim mašinama i alatom. U vrijeme ofanzive na Kozaru, prema odluci Operativnog štaba, na mjestu Sajvan kod Suvajskog međugorja, izgrađeni su u julu 1942. godine objekti za dosta veliku vojno-tehničku radionicu. Građevinski objekti za tu radionicu imali su površinu od 408 m², među njima radionica 200 m². U Sajvan je prebačena radionica iz Hašana i mašine koje su evakuisane iz Ljubije pred početak kozarske ofanzive. Radionica je imala parnu mašinu i električnu centralu i narod ju je prozvao vojnom fabrikom. Radionicom je rukovodio inženjer Mile Ljubičić. Bila je osposobljena za opravke svih vrsta naoružanja i ratne tehnike. U njoj su proizvođene ručne bombe i protivtenkovske mine.

U radionici je radilo oko 80 kvalifikovanih radnika punim kapacitetom do četvrte neprijateljske ofanzive, kada ju je neprijatelj pronašao i uništio. Prije nailaska neprijatelja, najvažnije mašine i alat bili su sakriveni i sačuvani.⁹²⁾

U Podgrmeću je, i 1942. godine i kasnije u toku NOR-a, bilo organizovano i radilo više raznih radionica, najviše za izradu odjeće i obuće

OSNOVNA OBILJEŽJA ULOGE PODGRMEČA U NOR-u

Podgrmeč je, kako je u svojim sjećanjima zabilježio Đuro Pucar Stari, »od prvih ustaničkih dana pa sve do kraja rata bio snažno uporište oslobodilačkih snaga i oslobodilačkog pokreta ne samo Podgrmeča i Bosanske krajine, nego u mnogim razdobljima rata i čitave Bosne pa i Jugoslavije«.⁹³⁾ Nije, naravno, samo Podgrmeč u Bosanskoj krajini bio snažno uporište NOR-a, ali njegova uloga u odnosu na druga ustanička područja i žarišta bila je specifična. Pored opštenarodnog karaktera koji je u njemu NOB poprimila još u 1941. godini, Podgrmeč je imao i druge izuzetno značajne uslove za specifičnu ulogu u ratu. Imao je relativno velike privredne potencijale, povoljan vojnogeografski položaj, pogodan reljef, dosta veliku i kompaktnu teritoriju sa srazmjerno brojnim stanovništvom i, najzad, relativno dobru neposrednu povezanost sa drugim ustaničkim teritorijama Bosanske krajine i zapadne Hrvatske od početka ustanka. To je bilo od velikog značaja, naročito u prve dvije godine rata, s obzirom na odnos snaga i način dejstva i okupatorsko-kvislinške vojske i jedinica NOV u POJ. Ni jedno drugo ustaničko područje Bosanske krajine, pa i BiH, nije u isto vrijeme imalo sve te uslove. Otuda ni uloga drugih ustaničkih područja, ma koliko velika, nije bila niti je mogla da bude tako široka, višestрана i sveobuhvatna kao što je bila uloga Podgrmeča. S tim u vezi postaje jasnije koliko su dalekosežan značaj imale procjena značaja Podgrmeča i odluka Oblasnog komiteta KP za Bosansku kra-

92) Mihajlo Škondrić: *Građevinska djelatnost u Podgrmeću u toku NOR-a*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga III, str. 381-382; Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 324-327.

93) Đuro Pucar Stari: *Žarište i uporište oslobodilačkog rata i revolucije*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga III, str. 5.

jinu 1941. godine da se »ovo područje mora braniti svim snagama«. U donošenju svojih vojnih odluka i planova okupator je također imao u vidu navedene uslove i značaj Podgrmeča. Tako se u toku četvrte ofanzive, na primjer, svom žestinom sručio i na Podgrmeč.

Podgrmeč tako spada u rijetko ustaničko područje koje je za sve četiri godine rata većim dijelom svoje teritorije bio slobodan. Neprijatelj nije nikada, čak ni u toku četvrte ofanzive, držao pod kontrolom cijelu podgrmečku teritoriju. Veći dio podgrmečke teritorije neprijatelj nije kontrolisao ni pun mjesec dana. Nijedanput u toku NOR-a četnici nisu prodrli u Podgrmeč, osim što su se manje grupe pojavljivale u blizini njemačko-ustaških garnizona u gradovima. Ni jednu žetvu u Podgrmeču neprijatelj nije uništio ili spriječio, a samo je manjim dijelom omeo proljetnu sjetvu 1943. godine. Poslije oslobođenja Sanskog Mosta krajem oktobra 1943. godine, cijela teritorija Podgrmeča, izuzev gradova Bosanskog Novog, Bosanske Krupe i Bihaća i rudnika Ljubije sa najbližim okolnim naseljima, bila je do kraja rata neprekidno slobodna. Ograničeni prodori na pojedine dijelove oslobođene teritorije bilo je sve što je neprijatelj uspijevao da postigne.

Zbog toga je Podgrmeč i mogao biti vojno-političko središte NOP Bosanske krajine, a izvjesno vrijeme i BiH. Gotovo sve vrijeme rata u Podgrmeču je bilo sjedište najviših partizanskih štabova, odnosno štabova NOV i POJ za Bosansku krajinu, - Štaba partizanskih odreda i Krajinske divizije u 1941. godini, Operativnog štaba i štaba 1. bosanskog korpusa u 1942. godini, štaba Drugog, odnosno Petog korpusa NOV i POJ u 1943. i 1944. godini. U Podgrmeču je dosta dugo bilo sjedište komiteta KP i SKOJ-a za Bosansku krajinu. I Oblasni komitet NOO, formiran septembra 1943. godine u Mrkonjić-Gradu, od početka 1944. godine nalazio se na Podgrmeču. U Podgrmeču se nalazilo sjedište i drugih društveno-političkih organizacija Bosanske krajine, a od prve polovine 1944. godine i Pokrajinskog komiteta KP za BiH i ZAVNOBiH-a. U Sanskom Mostu 30. juna 1944. godine održano je Drugo zasjedanje ZAVNOBiH-a, na kome su donijete odluke o uspostavljanju državnosti federalne Bosne i Hercegovine u okviru Federativne Demokratske Jugoslavije. U selu Zdeni kod Sanskog Mosta 3. jula 1944. godine održana je Prva konferencija NOF Bosne i Hercegovine.

U Bihaću se dva i po mjeseca 1942. i 1943. godine nalazilo sjedište »Bihačke republike«. Tu je održano Prvo zasjedanje AVNOJ-a i bilo sjedište CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ sa drugim Titom na čelu. U Jasenici je 7. januara 1943. godine Vrhovni komandant izvršio smotru Četvrte krajiške divizije, što je bila prva smotra skoro kompletne divizije NOV u toku rata.

Oblasni komitet KP i Operativni štab za Bosansku krajinu su već od prve polovine 1942. godine u Podgrmeču pokretali i organizovali preko Okružnog komiteta KP za Podgrmeč i štaba Prvog krajiškog odreda rješavanje važnih vojnih, vojnoekonomskih, političkih i drugih zadataka izuzetno značajnih za NOB u cijeloj Bosanskoj krajini. Organizovano je prikupljanje životnih namirnica za vojsku i narod u pasivnim područjima, izgrađeni su magacini i bolnice, održavani su vojno-politički kursevi za obuku omladinaca i omladinki, partijsko-politički i vojni kursevi za partijsko-političke i vojne kadrove u Bosanskoj krajini itd.

Valja istaći posebnu ulogu koju je Podgrmeč imao i u prihvatanju i zbrinjavanju velikog broja izbjeglica, većinom žena i djece iz susjednih ustaničkih područja, a naročito iz neoslobođenih sela. U šest mjeseci prije četvrte neprijateljske ofanzive u Podgrmeču je bilo 24.500 izbjeglica. Narod Podgrmeča ih je primio u svoje kuće, a snabdijevani su uz pomoć NOO. I poslije ove ofanzive u Podgrmeču je boravio veliki broj izbjeglica, kad se naročito povećao broj ekonomskih izbjeglica. Na stotine porodica iz pasivnih područja Drvara, Grahova, Glamoča itd. nalazilo je spas od gladi u Podgrmeču u 1943. i 1944. godini.⁹⁴

94) *Arhiv CK KPJ*, Beograd, 5224, str. 1.

Podgrmeč je u toku prve dvije godine rata bio sigurno utočište i partizanskim jedinicama iz susjednih ustaničkih područja, koje su zbog neprijateljskih ofanziva privremeno napuštale svoje krajeve. Za vrijeme neprijateljske ofanzive na Baniju aprila 1942. godine, u Podgrmeč se prebacila glavnina Banijskog odreda sa ranjenicima, pozadinskim radnicima i dijelom naroda. Za vrijeme neprijateljske ofanzive na Kozaru (juni - juli 1942. godine), u Podgrmeč su se prebacili dijelovi 2. krajiškog odreda i kozaračkog stanovništva koji su se uspjeli probiti iz neprijateljskog obruča. Za vrijeme ponovne ofanzive na Kozaru oktobra 1942. godine, u Podgrmeč se probila Peta krajiška brigada sa oko 150 ljudi, žena i djece.⁹⁵⁾

Sredinom 1942. godine u Podgrmeču je bio organizovan dječiji dom ratne siročadi koji je radio do četvrte neprijateljske ofanzive. To je, vjerovatno, jedinstven slučaj, bar za to vrijeme, da na oslobođenim područjima ne samo Bosanske krajine i BiH, nego i cijele naše zemlje, radi takva ustanova. U dječijem domu u Jasenici bilo je smješteno oko 100 djece od 5 do 15 godina starosti. Ova djeca, pretežno sa kozare, bila su poslije ofanzive zatočena u ustaškom logoru u Jastrebarskom. Odatle su ih sredinom 1942. godine oslobodili kordunaški partizani.

Dječiji dom u Jasenici bio je za tadašnje uslove veoma dobro organizovan. Za nastavu i vaspitanje djece brinula se ekipa kvalifikovanih drugarica - partizanki. Zahvaljujući brizi i pažnji naroda, partijskih i vojnih rukovodstava, NOO i društveno-političkih organizacija, iscrpljena i oboljela djeca brzo su se oporavila. Za vrijeme četvrte ofanzive odrasla djeca su uključena u brigade, a ostala su raspoređena po seoskim familijama ili prebačena u Liku, tako da su preživjela ofanzivu.⁹⁶⁾

Prisustvo i rad velikog broja partizanskih jedinica i štabova, partijskih i drugih društveno-političkih organizacija i njihovih rukovodećih organa, NOO, brojnih kurseva, omladinskih radnih brigada, održavanje brojnih zborova, konferencija, kulturnih priredbi itd., učinili su daje u Podgrmeču vladala posebna ratna atmosfera koju su karakterisali neprekidna, izuzetno intenzivna aktivnost, život i borbena raspoloženje. Velike mase naroda i vojske stalno su bile u pokretu ili u nekoj akciji. U svako doba godine i u svako vrijeme imao se utisak da u Podgrmeču »vri kao u košnici«. Pojedina podgrmečka sela, kao na primjer Lušci-Palanka, Jasenica, Hašani, Jelašinovci itd., više su ličila na »uzavrele gradove« nego na uobičajena i zabačena mirna naselja.

I pored prisustva ogromnog broja naroda i vojske, ne samo iz Podgrmeča nego i iz drugih krajeva, Podgrmeč je bio veoma dobro obezbijeden od neprijateljske obavještajne službe, od špijuna i diverzanata. Opštenarodna društvena samozaštita funkcionisala je besprijekorno. Za sve vrijeme rata nije bilo većih neprijateljskih sabotaža i diverzija u Podgrmeču. On je bio koncentracijska prostorija partizanskih snaga za brojne napadne operacije na neprijateljske garnizone i položaje, između ostalih i za veliku bihačku operaciju početkom novembra 1942. godine. Neprijatelj nikad nije uspio da otkrije prikupljanje partizanskih snaga u Podgrmeču i pripreme za napad, ikao je narod to vidio i znao. Podgrmečke žene i djevojke ispraćale su partizanske jedinice u borbene akcije raspletenih kosa, izražavajući tim drevnim i mitskim običajem želju da se narodnoj vojsci »putevi ne zamrse«.

Najveća iskušenja i stradanja, koja su istovremeno predstavljala i probu čvrstine NOP, pretrpio je narod Podgrmeča sa svojom vojskom za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive. Jake neprijateljske snage tada su prvi put prešle preko većeg dijela podgrmečke teritorije i preko planine Grmeč. U toku ofanzive neprijatelj je nemilosrdno ubijao, pljačkao i palio. Podgrmeč je pretrpio velike

95) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV/7, str. 306.

96) Dušanka Božić-Stišović: *Dječiji dom u Jasenici*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 584 i 585.

gubitke i ogromnu materijalnu štetu. Prema podacima koje je prikupila Komanda podgrmečkog vojnog područja neposredno poslije ofanzive u 15 podgrmečkih opština (bez teritorije Bihaća i Bravska), Podgrmeč je pretrpio, između ostalog, slijedeće gubitke i štetu: ubijeno je 3.370 u zbjegovima Grmeča, promrzlo još 1.256, a nestalo ili odvedeno u ropstvo 1.720 ljudi, žena i djece, opljačkano 2.144 goveda, 1.388 konja, 4.926 ovaca, 320 koza i 1.963 svinje; opljačkano ili uništeno 360 tona kukuruza, 72 tone pšenice, 76 tona pasulja, 21 tonu masti, 20 tona suvog mesa i slanine i oko 50 tona stočne hrane; zapaljeno 2.520 kuća i drugih seoskih zgrada. Ako se tome dodaju druge opljačkane namirnice, uništen namještaj, oruđa za rad itd., onda je jasno da su materijalne štete bile mnogo veće.⁹⁷⁾

Svi ti gubici, štete i teške patnje nisu pokolebale narod u odanosti borbi, niti narušile jedinstvo između naroda i vojske. Moglo se očekivati da će tako jaka i surova neprijateljska ofanziva dovesti do osipanja krajiških brigada, pa i onih koje su se borile u Podgrmeču. U Podgrmeču se, međutim, dogodilo obrnuto. Na hiljade ljudi i žena sposobnih za vojsku stupilo je u 6. i druge krajiške brigade koje su se tu nalazile. Ni proljetna ofanziva na Podgrmeču u aprilu 1943. godine ni epidemija pjegavog tifusa koja je neposredno poslije četvrte ofanzive u dosta širokim razmjerama zahvatila podgrmečko stanovništvo nisu narušile moralnu čvrstinu i odanost naroda narodnooslobodilačkoj borbi.

Partijska organizacija i omladinska organizacija, AFŽ i NOO, zbog velikih gubitaka i odlaska ljudi u brigadu, ostale su bez znatnog broja svojih kadrova. Međutim, uz pomoć Četvrte krajiške divizije, a naročito 6. krajiške brigade, uspjele su se relativno brzo reorganizovati i pristupiti radu na sređivanju i normalizovanju stanja na terenu. Uz krajnje napore i angažovanje partizanskih jedinica, uspješno je obavljena i proljetna sjetva 1943. godine. Pored teških gubitaka i materijalne štete, narod Podgrmeča je i dalje, sa onim što je uspio da sačuva od neprijatelja, odmah poslije ofanzive produžio da pomaže ishranu jedinica i naroda u pasivnim krajevima Bosanske krajine. Narod Podgrmeča davao je i posljednje što je mogao dati. Tako je, recimo, u podgrmečkim selima sanskog sreza od završetka četvrte ofanzive do 25. septembra 1943. godine dobrovoljnim priložima prikupljeno, između ostalog, 42.592 kg pšenice, 69.905 kg kukuruza, 16.364 kg graha, 47.372 kg zobi, 76.592 kg krompira, 13.139 kg ječma, veliki broj grla stoke i znatne količine drugih namirnica.^{98*}

Poslije ofanzive u Podgrmeču nije bilo radne snage za poljoprivredne radove. Ovaj problem je uspješno rješavan, prvenstveno, dolaskom u Podgrmeč na sjetvene i žetvene radove omladinskih radnih brigada sa područja Drvara i Petrovca, Grahova, Glamoča itd. Osim toga, u podgrmečke omladinske i druge radne brigade uključivane su sve izbjeglice sposobne za rad.

Preko 700 omladinaca i omladinki iz Podgrmeča, velikim dijelom nakon završetka vojno-političkih kurseva, bili su prva popuna proleterskih brigada poslije njihovog dolaska u Bosansku krajinu jula 1942. godine.⁹⁹⁾

Računa se daje Podgrmeč dao preko 12.000 boraca, od kojih je preko 3.500 poginulo.¹⁰⁰⁾ Međutim, ako se imaju u vidu napori i žrtve naroda Podgrmeča u ratu, onda se bez dvoumljenja može konstatovati da je ogromna većina podgrmečkog stanovništva aktivno učestvovala u narodnooslobodilačkoj borbi.

97) Mihajlo Skondrić: *Gravevinska djelatnost u Podgrmeču u toku NOR-a*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga III, str. 390.

98) Branko Bokan, *Sanski Most u NOB*, knjiga III, str. 118.

99) Osman Karabegović: *Podgrmeč u ustanku*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga I, str. 35.

100) *Podgrmeč u NOB*, knjiga I, uvodna riječ, str. 7 i 8.

BORBENA DJESTVA I DALJE JAČANJE PRVOG KRAJIŠKOG NOP ODREDA
(MAJ-SEPTEMBAR 1942.)

Odlučujući značaj u borbenim dejstvima Prvog krajiškog odreda sve do proljeća 1942. godine imale su manje borbene akcije izvođene sa relativno malim snagama. Dominirale su zasjede, napadi na srazmjerno manje neprijateljske snage, diverzije itd. Takav način borbenih dejstava partizanskih snaga održavao je dostignuti stepen razvoja vojne organizacije, naoružanja jedinica i slično. Prva veća uspješnija akcija u Podgrmeču bila je borba za odlobođenje Budimlić-Japre i prije toga za likvidaciju neprijateljske posade u Ripču.

Počev od maja 1942. godine, fizionomija i način borbenih dejstava 1. krajiškog odreda se umnogome mijenjaju. Te promjene nisu uslovljene samo porastom organizovanosti, snage i iskustva Odreda i Podgrmeča, već i sličnim razvojem partizanskih snaga i borbe u drugim dijelovima Bosanske krajine, naročito na Kozari i na području Drvara. To isto se može reći i za druga susjedna ustanička žarišta, kao što su Lika, Kordun i Banija u zapadnoj Hrvatskoj. Sa partizanskim odredima u navedenim područjima, a posebno sa Drugim (Kozaračkim) i Petim (Drvarskim) krajiškim odredima, Prvi krajiški odred je već bio uspostavio stabilnu i dosta tijesnu borbenu saradnju. Iz te saradnje i povezanosti proizišla su zajednički organizovana borbena dejstva krupnijih razmjera i sa većim rezultatima. Poseban značaj u tom pogledu imao je i dolazak iz jugoistočne Bosne Vrhovnog štaba sa Operativnom grupom proleterskih brigada u Bosansku krajinu početkom druge polovine 1942. godine. Operativno-strategijska inicijativa partizanskih snaga koja je već u proljeće 1942. godine počela da dolazi do izražaja u Bosanskoj krajini i u zapadnim područjima Hrvatske, dolaskom Vrhovnog štaba i proleterskih brigada još je više bila izražena i održana do kraja godine i duže. Neprijatelj je natjeran u defanzivu, pri čemu se, uglavnom, orijentisao na odbranu gradova i najvažnijih komunikacija. Odbrana manjih isturenih mjesta (uporišta), radi kontrole što veće teritorije, postala je za njega neracionalna i neodrživa. Ispadi i intervencije iz gradskih uporišta na oslobođenu teritoriju imali su izviđačke ili druge ograničene ciljeve.

Zbog jačanja ustanka u Dalmaciji i zapadnim predjelima Hrvatske, italijanska vojna komanda je u sporazumu sa njemačkom vojnom komandom povukla snage iz Bosanske krajine. Krajem marta i početkom aprila 1942. godine, Italijani su napustili podgrmečke gradove, krajem maja Bosanski Petrovac, a do jula i ostale gradove u Bosanskoj krajini. Nijemci i ustaše nisu imale dovoljno snaga za preuzimanje inicijative od partizanskih snaga u Bosanskoj krajini. Oni su, dođuše, bili u stanju da prikupe snage i za veće akcije, ali samo na ograničena područja, kao što je bio slučaj sa njemačko-ustaškom ofanzivom na Kozaru juna i jula 1942. godine.

U navedenoj vojno-političkoj situaciji u Bosanskoj krajini, glavne partizanske snage su izvodile relativno krupna ofanzivna dejstva, što je dovelo do porastanja partizanskih snaga u Bosanskoj krajini i stvaranja prvih krajiških brigada. Ova srazmjerno krupna borbena dejstva izvođena su najčešće po zamisli i panu Operativnog štaba za Bosansku krajinu, koji se od maja 1942. godine preselio u Podgrmeč.

U okviru takvog razvoja vojno-političke situacije u Bosanskoj krajini, 1. krajiški odred učestvovao je u borbama većih razmjera, pretežno sa snagama 2. i 5. krajiškog odreda, a zatim sa prvim krajiškim brigadama. Odred, odnosno njegovi bataljoni i čete, imao je i nadalje veći broj manjih borbenih akcija, ali je težište njegovih dejstava bilo na izvođenju bojeva većih razmjera.

Prve borbe početkom maja 1942. godine imao je Prvi bataljon Prvog krajiškog NOP odreda (1. četa i dio 2. i 3. čete) protiv jakih italijanskih snaga koje su se iz rejonu Mrkonjić-Grada - Ključ izvlačile preko Bravska za Bosanski Petro-

vac i dalje ka Drvaru i Kninu. Zajedno sa jednom četom iz 5. krajiškog odreda snage bataljona su u nekoliko okršaja, među kojima je najveći bio 5. maja na Janjilskom polju, izbacile iz stroja nekoliko stotina neprijateljskih vojnika. Samo na Janjilskom polju Italijani su na poprištu borbe ostavili 25 ubijenih vojnika. U tim borbama 1. bataljon Odreda i četa iz 5. krajiškog odreda zaplijenili su 48 pušaka, 1 puškomitraljez, 50 ručnih bombi i veće količine drugog ratnog materijala. Zarobljeno je 30 neprijateljskih vojnika.¹⁰¹⁾

PRVI KRAJIŠKI NOP ODRED U BORBI ZA OSLOBODENJE PRIJEDORA

Jedna od najvećih borbi u kojima su učestvovala snage 1. krajiškog NOP odreda je borba za oslobođenje Prijedora. Odluku o borbi za oslobođenje Prijedora donijeli su predstavnici štabova Prvog i Drugog krajiškog odreda i okružni komitet Podgrmeča i Kozare na sastanku u Majkić-Japri krajem aprila 1942. godine. Zadatak organizovanja napada na neprijatelja u Prijedoru dobili su komandant Odreda Milorad Mijatović i zamjenik komandanta Drugog krajiškog odreda Josip Mažar Šoša. Početkom maja u 2. krajiški odred na Kozaru stigao je komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu Košta Nađ, koji se uključio u tok priprema i 14. maja izdao zapovijest za napad na Prijedor.¹⁰²⁾

U napadu na Prijedor učestvovala su glavne snage Drugog krajiškog odreda, Prvi bataljon Prvog krajiškog odreda sa tri čete (279 pušaka, 12 puškomitraljeza i 1 brdski top), dio snaga Krajiškog proleterskog bataljona (polubrigade) i Banijska proleterska četa (u rezervi). U napadu je učestvovalo oko 2.000 partizana. Osim toga, 1. krajiški NOP odred je dijelom snaga (2. bataljon) obezbjeđivao napad na lijevoj obali Sane iz pravca Bosanskog Novog prema Ljubiji i vršio pritisak prema neprijatelju u Ljubiji i Staroj Rijeci pravcem Agići - Surkovac, a glavne snage Protivčetničkog bataljona obezbjeđivale su napad iz pravca Banje Luke. Prijedor su branili dijelovi 2. 10. i 11. domobranskog puka ojačani baterijom 8. domobranskog artiljerijskog divizionara, zatim manje snage ustaša i žandarmerije. Ukupno je Prijedor branilo oko 1.500 vojnika naoružanih sa oko 1.000 pušaka, 45 puškomitraljeza, 14 teških mitraljeza, 2 haubice 105 mm i 5 minobacača. Neprijatelj je bio organizovao kružnu odbranu grada sa rovovima, a u gradu su sve veće zgrade pripremljene kao otporne tačke.

U Ljubiji su još bile 3 domobranske čete, a u selima između Ljubije i Prijedora oko 200 ustaša i pripadnika proustaške milicije.¹⁰³⁾

Prvi bataljon Prvog krajiškog NOP odreda imao je zadatak da se sa 1. četom, ojačanom vodom 2. čete, bez borbe ubaci u Tukove na ravan teren između Prijedora i s. Hambarine i da spriječi prodor neprijateljskih snaga iz Ljubije i Hambarina preko mosta na Sani radi pomoći napadnutom garnizonu u Prijedoru, odnosno da spriječi eventualno izvlačenje istim pravcem neprijateljskih snaga iz Prijedora. Druga četa, bez jednog voda, imala je zadatak da iz zasjede na desnoj obali Sane bočnom vatrom štiti 1. četvu u Tukovima. Treća četa imala je zadatak da likvidira uporište kod mosta na Žegeru, da spali most, a zatim da se probije u Tukove u sastav glavnih snaga bataljona.

Napad je počeo tačno u ponoć 15/16. maja. Snage 2. krajiškog odreda brzo su se uklinile u centar grada i dejstvima spolja i iznutra uspješno slamale otpor neprijateljske odbrane.

101) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga V, d. 16. Milančić Miljević: *Bravsko, Boltine bare, Brajića Tavan*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 435; Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 441 i 442.

102) Šefket Maglajić: *Partizanska organizacija Podgrmeča 1941-1942. godine*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 27; Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 447.

103) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga V, d. 13.

Treća četa 1. bataljona nije uspjela da likvidira neprijatelja kod mosta na Žegeru, ali se probila u Tukove u sastav glavnih snaga bataljona. Glavne snage 1. bataljona u Tukovima bile su uskoro nakon početka napada izložene jakom pritisku neprijateljskih snaga koje su iz Ljubije pokušale da se probiju u Prijedor preko Hambarina i Tukova. U toku 16. maja bataljon je odbio šest snažnih juriša neprijatelja. U popodnevnom časovima 1. bataljon je glavnim snagama izvršio juriš na most u Tukovima, zauzeo ga i zarobio 70 neprijateljskih vojnika. Poslije toga, bataljon je dijelom snaga prešao preko mosta u grad i učestvovao u slamanju poslednjeg otpora neprijatelja u centru grada.

Nakon zauzimanja Prijedora, zasute su artiljerijskom vatrom iz zaplijenjenih haubica neprijateljske snage u Hambarinama. To je unijelo paniku među neprijateljske vojnike u Ljubiji i u selima između Ljubije i Prijedora, pa su te neprijateljske snage, probijajući se uz velike gubitke i gonjene od 2. bataljona i dijela snaga 1. bataljona, pobjegle prema Blagaju i Bosanskom Novom.

Nakon 18 časova borbe, Prijedor i Ljubija s okolnim mjestima bili su oslobođeni. Neprijatelj je pretrpio teške gubitke. Poginulo je oko 100, a zarobljeno oko 1.300 neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je oko 1.000 pušaka, 15 puškomitraljeza, 5 minobacača, 8 teških mitraljeza, 2 haubice 105 mm i velike količine municije, opreme i drugog ratnog materijala.

Iz Drugog Krajiškog odreda i Protivčetničkog bataljona poginulo je 30, a ranjeno oko 60 boraca i starješina. Iz 1. bataljona 1. krajiškog odreda poginuli su zamjenik komandira čete Ostoja Majkić »Major« i borac Jovo Mandić, dok je više boraca bilo ranjeno. Ukupno su iz 1. krajiškog NOP odreda poginula 4, a ranjeno 12 boraca i starješina.¹⁰⁴⁾

Velika partizanska pobjeda - oslobođenje Prijedora, Ljubije i većeg broja sela u dolini Sane - imala je veliki vojni i politički značaj za dalji razvoj borbe u Bosanskoj krajini. Slobodne teritorije Kozare i Podgrmeča su se neposredno spojile, a oslobođena teritorija Bosanske krajine se znatno proširila. Ustanički polet dobio je nov snažan podstrek.

FORMIRANJE UDARNOG OMLADINSKOG BATALJONA

Ratni plijen dobijen u Prijedoru podijeljen je između Prvog i Drugog krajiškog odreda, a manji dio dodijeljen je novoformiranoj 1. krajiškoj brigadi (5 minobacača i nešto drugog naoružanja i opreme). Dobijeno naoružanje i još uvijek velike ljudske rezerve omogućavale su da se u Podgrmeču formiraju nove partizanske jedinice. Tako je po naredenju Operativnog štaba od haubice zarobljene u Prijedoru i haubice iz 5. krajiškog odreda formirana Prva partizanska artiljerijska baterija (komandir Dane Miljuš), koja je dejstvovala u sastavu Prvog krajiškog odreda. Krajem maja štab Odreda donio je odluku da se formira i Omladinski udarni bataljon. Kao jezgro Omladinskog udarnog bataljona uzeta je 4. (Palanačka) četa Prvog bataljona i jedan ojačan vod iz Ljubijsko-prijedorske čete Drugog bataljona. U sastavu bataljona formirane su tri čete: Prva četa bila je pretežno sastavljena od boraca i starješina Palanačke čete (komandir Vele Čurguz, politkomesar Zdravko Njegovan);¹⁰⁵⁾ Druga četa formirana je od voda iz Prije-

104) Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 447—450; Prilozi o borbi za oslobođenje Prijedora, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 427-458; Arhiv VII, kut. 1702-27/1-1 - Izvještaj Prvog krajiškog NOP odreda o akciji na Prijedor. U napadu na Prijedor učestvovala je i 1. bihačka četa koja se tada nalazila u protivčetničkom bataljonu. Iz čete su tada u borbi poginuli borci: Nikodin Krtinić, Rade Raič, Đukan Kolundžija i Đuro Jerković. Teško su ranjeni, a zatim poginuli na Kozari za vrijeme neprijateljske ofanzive komandir voda Ilija Balaban i predratni sekretar Mjesnog komiteta u Bihaću Salih Mušanović. Iz Prve brigade četa se polovinom juna 1942. godine vratila u sastav 1. krajiškog odreda, u 3. bataljon.

105) Zdravko Njegovan je kasnije iz Druge krajiške brigade pobjegao u četnike.

dorsko-ljubijske čete i popunjena omladincima, (komandir Milisav Peić, politkomesar Miroslav Majkić); Treća četa bila je sastavljena pretežno od omladinaca koji tek što su bili završili omladinske vojno-političke kurseve (komandir Ahmet Šehović, politkomesar Veljo Pjevač). Prvi štab Omladinskog udarnog bataljona sačinjavali su Đurin Predojević, komandant, Đuro Štrbac, politkomesar, Bogdan Čiča, zamjenik komandanta, i Milan Milešević, zamjenik politkomesara.¹⁰⁶ Za razliku od ostalih bataljona Odreda, Omladinski udarni bataljon je formiran kao pokretna jedinica za deistva na svim pravcima Podgrmeča.

AKTIVNOST PRVOG KRAJIŠKOG ODREDA ZA VRIJEME NEPRIJATELJSKE OFANZIVE NA KOZARU

Njemačka vojna komanda u NDH ocijenila je situaciju nastalu velikim porazom u Prijedoru krajnje ozbiljnom. Izgubljen je željezni rudnik Ljubija, važan za snabdijevanje njemačke ratne industrije. Bile su prekinute ili neposredno ugrožene važne komunikacije u dolinama Šane, Une, Vrbasa i Save. U datoj situaciji za njemačku komandu najveću opasnost su predstavljale partizanske snage na području Kozare. Zbog toga je donijela odluku da ofanzivom jakih snaga uništi partizanske snage i oslobodilački pokret na Kozari. Za ostvarenje tog zadatka njemačka komanda uspjela je da prikupi snage od oko 75.000 dobro naoružanih njemačkih i ustaško-domobranskih vojnika. Ofanziva je otpočela 10. juna prodorom jedne motorizovane kolone sa tenkovima iz Banje Luke u Prijedor. Poslije toga razvila se na svim pravcima Kozare žestoka borba između 2. krajiškog odreda i višestruko nadmoćnijeg neprijatelja koga je podržavala brojna avijacija. Za nekoliko dana neprijatelju je pošlo za rukom da okruži Kozaru.

U situaciji nastaloj početkom ofanzive na Kozaru, Operativni štab za Bosansku krajinu odlučio je da ofanzivnim dejstvima Prvog krajiškog odreda i Prve krajiške brigade, zatim Udarnog i Četvrtog bataljona Drugog krajiškog odreda, koji su se našli izvan obruča, pomogne 2. krajiškom odred i narodu Kozare. Namjera Operativnog štaba bila je da ofanzivnim dejstvima, prije svega u dolinama Une i Šane, iznuđi odvajanje dijela neprijateljskih snaga sa Kozare i na taj način rastereti Drugi krajiški odred.

OSLOBODENJE BOSANSKE KRUPPE

Prva borba sa tim ciljem bila je borba za oslobodenje Bosanske Kruppe. Za napad na Bosansku krupu štab 1. krajiškog odreda odredio je 3. i Omladinski udarni bataljon. Planom napada bilo je predviđeno da 3. bataljon prebaci dvije čete na lijevu obalu Une prikriveno dan ranije sa zadatkom da početkom napada likvidiraju neprijatelja na željezničkoj stanici i kod Tunela, a zatim da obezbjeđuju napad iz pravca Cazina i Bosanskog Novog. Sa dvije čete bataljon je dobio zadatak da napadne od brda Lipnik. Udarni bataljon dobio je zadatak da jednu četu neposredno pred napad prikriveno ubaci u centar grada da dezorganizuje neprijateljsko komandovanje i vezu i stvori paniku u redovima neprijatelja. Sa glavnim snagama zadatak bataljona je bio da napadne iz pravca Alana. Početak napada određen je noću 19. juna između 22 i 23 časa otvaranjem vatre artiljerijske baterije po centru grada. Bosansku Krupu branile su dvije satnije (čete),

¹⁰⁶ Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 419; Đurin Predojević: *Udarni bataljon Prvog krajiškog NOP odreda, »Podgrmeč u NOB«*, knjiga II, str. 476; Dušan Uzelac: *Udarni bataljon u napadu na Bosansku Krupu, »Podgrmeč u NOB«*, knjiga II, str. 460.

jedna domobranska i jedna ustaška, sa oko 240 vojnika, manji broj žandarma i naoružanih civila.¹⁰⁷¹

Napad je počeo i odvijao se tačno prema predviđenom planu. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen. Treći i Udarni bataljon dosta brzo su ovladali glavnim objektima neprijateljske odbrane i poslije 5 časova borbe slomili i posljednji otpor neprijatelja.

Neprijatelj je pretrpio znatne gubitke u mrtvim i ranjenim. Zarobljena je domobranska satnija i izvjestan broj ustaša i naoružanih civila. Dio neprijateljskih snaga uspio je pobjeći prema Cazinu i Bosanskom Novom. Zaplijenjeno je oko 500 pušaka, 1 top, nekoliko puškomitraljeza i veće količine municije i ratne opreme.¹⁰⁸¹

Poslije oslobođenja Bosanske Krupe, Omladinski udarni bataljon produžio je ofanzivna dejstva dolinom Une ka Bosanskom Novom. Ovaj bataljon i Drugi bataljon Prvog krajiškog NOP odreda su u toku 22. i 23. juna oslobodili Čore, Crkvine i Otoku i tom prilikom zarobili oko 100 neprijateljskih vojnika sa naoružanjem. Neprijateljska posada na željezničkoj stanici Blatna predala se 22. juna 4. bataljonu Banijskog odreda, a snage Prve krajiške brigade oslobodile su Rudice. Na taj način, poslije oslobođenja Bosanske Krupe, bila je oslobođena i dolina Une do Bosanskog Novog. Željeznička pruga između Bosanske Krupe i Bosanskog Novog je većim dijelom bila uništena.¹⁰⁹¹

Velike količine zaplijenjenog oružja omogućile su naoružanje novih boraca i formiranje novih partizanskih jedinica. Neposredno poslije oslobođenja Bosanske Krupe formirana je od omladinaca sa vojno-političkih kurseva nova omladinska četa, koja je kao 4. četa ušla u sastav Omladinskog udarnog bataljona. Četa je imala 108 naoružanih boraca.¹¹⁰¹

Neprijatelj nije ni pokušao da interveniše jačim snagama u pravcu Bosanske Krupe dok je trajala ofanziva na Kozari.

NAPAD NA SANSKI MOST

Nekoliko dana poslije oslobođenja Bosanske Krupe štab Prvog krajiškog NOP odreda organizovao je, po naredjenju Operativnog štaba, napad na neprijatelja u Sanskom Mostu sa zadatkom da se likvidira neprijatelj i oslobodi Sanski Most i okolna sela. Za izvršenje tog zadatka određeni su Prvi i Udarni bataljon Odreda, nepotpuni Četvrti bataljon Drugog krajiškog odreda, Treća četa Drugog bataljona i Treća četa Trećeg bataljona Odreda.

Sanski Most i okolna sela branile su dvije domobransko-ustaške bojne: Sanska posadna bojna i 1. jurišna bojna koja se sa glavnim snagama nalazila u Sasini, zatim manji broj žandarma i znatan broj naoružanih civila u okolnim selima.

Osnovna ideja napada bila je da se dio snaga neopaženo ubaci u centar grada, a zatim djestvima iznutra i spolja neprijatelj razbije i uništi. Udarni bataljon dobio je zadatak da se pred napad prebaci na desnu obalu Sane i da likvidira

107) Dušan Vujatović: *Borba oko Bosanskog Novog u junu i julu 1942. godine*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II; str. 495.

108) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga V, d. 100.

109) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga 5, d-114 i d-150; Prilozi o borbi za oslobođenje Bosanske Krupe, »Podgrmeč u NOB«, knjiga 2, str. 457-476; Dušan Vujatović: *Borbe oko Bosanskog Novog u junu i julu 1942. godine*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga 2, str. 495-96.

110) Izvještaj štaba Prvog krajiškog NOP odreda, A VII, kut. 161-29-3. Prema izjavi Duška Vujatovića, tada je formirana i omladinska četa u sastavu Drugog bataljona. Sastav komande ove čete prilikom formiranja bio je: komandir Dušan Bokan, politkomesar Spiro Milešević i zamjenik politkomesara Dušan Vujatović. Vujatović pretpostavlja mogućnost da je ova četa upućena u Omladinski bataljon, što on ne zna, jer je kratko vrijeme ostao u četi.

neprijatelja u gradu na desnoj obali rijeke. Prvi bataljon imao je zadatak da likvidira neprijatelja na lijevoj obali Sane, s tim da jednu četu neopaženo ubaci u centar grada, a sa jednom četom da obezbjeđuje napad iz pravca Sanice. Treća četa Drugog bataljona dobila je zadatak da obezbijedi napad od Pobrežja, a dijelom snaga da napada neprijatelja preko Podluga. Zadatak Treće čete Trećeg bataljona bio je da dijelom snaga napada preko Zdene lijevo od Prvog bataljona, a dijelom da bude u rezervi i ujedno da obezbjeđuje Operativni štab i štab prvog krajiškog NOP odreda. Četvrti bataljon Drugog krajiškog odreda imao je zadatak da napada neprijatelja u Sasini, a zatim da produži napad ka Trnovi, Šehovcima i Poljaku.

Početak napada bio je određen za 23.00 26 juna 1942. godine, s tim što su sve jedinice trebale krenuti u juriš u momentu kada komandir Treće čete Prvog bataljona raketom da znak da se njegova četa nalazi u centru grada.

Napad na grad je otpočeo prema utvrđenom planu. Treća četa Prvog bataljona se uspješno provukla u centar grada. Na ugovoreni znak sve jedinice krenule su u juriš. Brzo je slomljen otpor neprijatelja oko najvažnijih objekata u gradu - oko željezničke stanice, Sokolskog doma i katoličke crkve. Veći broj neprijateljskih vojnika je ubijen ili zarobljen. Dijelovi neprijateljskih snaga davali su otpor još iz nekoliko kuća. Izgledalo je da je kraj neprijateljskom otporu blizu. Međutim, u svanuće 27. juna situacija se naglo promijenila. Položaj partizanskih snaga se brzo pogoršao zbog intervencije neprijateljskih snaga iz okolnih mjesta. Četvrti bataljon 2. krajiškog odreda nije stigao na zadatak, pa je jurišna bojna iz Sasine bez teškoća intervenisala, napadajući s leđa Udarni bataljon. Istovremeno su intervenisale i vršile jak pritisak neprijateljske snage iz Pobrežja i Demišovaca. Osim toga, gusta magla i kiša otežavale su vezu između jedinica u napadu i ovih sa štabom Prvog krajiškog odreda. U takvoj situaciji sve jedinice Prvog krajiškog odreda povlačile su se iz grada pod vrlo teškim uslovima. Naročito je situacija bila teška za čete Omladinskog udarnog bataljona. Pojedini vodovi su se morali probijati iz okruženja.

Prvi krajiški odred je u toj borbi pretrpio gubitke najteže od svog formiranja. Prema neprijateljskim podacima, Odred je imao 57 poginulih i 7 zarobljenih boraca i starješina.¹¹¹ Osim toga, veliki broj boraca bio je ranjen. Među poginulima bio je i zamjenik politkomesara čete Filip Ćorak.

Neprijateljski gubici bili su: 13 ubijenih, 35 ranjenih i 9 zarobljenih vojnika i oficira.

Neposredno poslije povlačenja naših snaga neprijatelj je pojačao odbranu Sanskog Mosta jednom pješadijskom bojnom (četiri satnije) i vodom artiljerije, koje je doveo iz Bronzanog Majdana. U Sanskom Mostu je bila i jedna njemačka pješadijska četa, ali je pred večer otišla u Staru Rijeku, gdje je ostala kao posada.

Osnovni uzrok neuspjeha u napadu na Sanski Most najvjerojatnije je bio u tome što su za napad i njegovo obezbjeđenje bile angažovane nedovoljne snage. Naši štabovi nisu znali za Jurišnu bojnu u Sasini koja je tu stigla 20. juna. Čak i da je uspio stići na zadatak, Četvrti bataljon 2. krajiškog odreda teško bi spriječio intervenciju Jurišne bojne, jer je Sasinu odranije branio znatan broj domaćih ustaša i naoružanih civila. Osim toga, neprijatelj je bio riješen da Sanski Most po svaku cijenu brani, jer je taj garnizon obezbjeđivao ofanzivu njegovih glavnih snaga na Kozaru.

111) Bojna relacija Banjalučkog zdruza za juni 1942. godine, *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga 6, d-144. Neprijateljski podaci o gubicima Prvog krajiškog odreda mogu se smatrati uglavnom kao tačni. Branko Bokan navodi, na primjer, da je samo iz Jelašinovaca poginulo 5, a zarobljen 1 borac.

NAPAD NA BOSANSKI NOVI

Nekoliko dana poslije napada na Sanski Most uslijedile su pripreme za napad na Bosanski Novi. To je bio posljednji i ujedno najveći napor da se pomogne Drugom krajiškom odredu i narodu Kozare.

Za napad na Bosanski Novi bile su određene slijedeće jedinice: Prva krajiška brigada, Udarni i Drugi bataljon Prvog krajiškog odreda, Četvrti bataljon Drugog krajiškog odreda i Banijski partizanski odred, Artiljerijsko odjeljenje Prvog krajiškog odreda i 1 avion.¹¹²⁾

Bosanski Novi su branili dijelovi 2. i 11. puka 2 domobranske pješadijske divizije, Novska jurišna satnija, Biciklistički bataljon, vjerovatno njemačka grupa »Vedel« i oklopni voz. U odbrani Bosanskog Novog angažovano je preko 2.000 vojnika. Neprijatelj je branio grad nizom uporišta na spoljnim visovima, kao što su Tješnjak, Kamen, Vidorija, Jablanica na južnoj strani; Kulsko brdo i Blagaj na sjevernoj strani; Lebrenica sa Loudonovim šancem i Dvor na lijevoj obali Une. Ta uporišta su imala utvrđene rovove i izgrađene bunkere. Sve veće zgrade u gradu također su bile pripremljene za odbranu. Zbog ušća Sane u Unu u gradu, na većem dijelu neprijateljske odbrane napad je bio praktično neizvodljiv.

Planom napada Operativnog štaba, jedinicama su postavljeni slijedeći zadaci:

- Banijski odred da likvidira neprijatelje u s. Matijevići i na Lebrenici sa Loudanovim šancem, da demonstrira napad na Dvor i spriječi intervenciju neprijatelja od Dvora ka Bosanskom Novom;

- Prva krajiška NOU brigada da sa dva bataljona iz Potkozarja napadne i likvidira neprijatelja na Kulskom brdu i kod željezničke stanice, a zatim, da, obezbjeđujući se dijelom snaga iz pravca Kostajnice i Prijedora, produži napad preko mosta u Caprag. Prvi bataljon Prve krajiške NOU brigade da napadne sa podgrmečke strane na Jablanicu, s tim da dvije čete ubaci u grad prema mostu na r. Sani, a sa jednom četom produži frontalni napad;

- Udarni omladinski bataljon Prvog krajiškog NOP odreda da likvidira neprijatelja na Veljkića brdu, i da prodre u Vidoriju i dalje u centar grada. Sa jednom četom da u početku napada likvidira neprijateljska uporišta na Kamenu i Tješnjaku;

- Drugi bataljon Prvog krajiškog NOP odreda da se od Pošte spusti potokom Šuća, ostavi jednu četvu za obezbjeđenje iz pravca Blagaja, a sa tri čete prodre niz Urije ka bolnici i Capragu;

- Dijelovi Četvrtog bataljona Drugog krajiškog NOP odreda da vrše demonstrativni napad na Suhaču radi vezivanja neprijateljskih snaga.¹¹³⁾

Napad je počeo prema predviđenom planu noću u 01.00 8. jula. Napad se, međutim, od početka nije odvijao prema planu. Izostalo je iznenađenje, vjerovatno zbog obaviještenosti neprijatelja o napadu, pa određene jedinice nisu bile ubačene u centar grada. Neke jedinice su sa napadom zakasnile, a neke se suviše dugo zadržale na spoljnim uporištima. Bili su postignuti samo djelimični rezultati. Tako je Banijski odred zauzeo Loudanov šanac, a snage Prve krajiške brigade Kulsko brdo i dijelom Jablanicu. Udarni omladinski bataljon uspio je da ovlada Kamenom i Tješnjakom, a Omladinska četa sa komandiriom Ahmetom Šehovićem uspjela je da se probije u grad.

112) Pred početak napada stigla je vijest da su neprijateljski avioni uništili naš avion kod Lušci-Palanke. Đurin Predojević: *Udarni bataljon Prvog krajiškog NOP odreda*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 476-479.

113) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga VI, d. 10. Prema izjavi Hajre Kapetanovića, kasnije je ustanovljeno da je jedna četa obavijestila neprijatelja o napadu.

Ujutro 8. jula neprijatelj je snažnim protivnapadima uspio da zaustavi napad naših snaga, a zatim da ih odbaci iz zauzetih uporišta.¹¹⁴⁾

Mada su neprijatelju u Bosanskom Novom nanijeti osjetni gubici, osnovni cilj - privlačenje neprijateljskih snaga angažovanih u ofanzivi na Kozaru - ni ovdje nije postignut. Osnovni uzrok neuspjeha i u napadu bio je u srazmjerno malim angažovanim snagama za napad. Odnos snaga bio je nepovoljan za napadača ne samo u naoružanju, nego i u živoj sili. I garnizon u Bosanskom Novom predstavljao je važno uporište kojim je neprijatelj obezbjeđivao operaciju na Kozaru. Zbog toga je neprijatelj bio riješen, kao i u slučaju Sanskog Mosta, da Bosanski Novi po svaku cijenu brani.

FORMIRANJE ČETVRTOG BATALJONA

U teškim borbama koje su vodile u toku maja, juna i jula 1942. godine, snage Prvog krajiškog NOP odreda imale su i znatne gubitke u poginulim i ranjenim. Međutim, priliv novih boraca, prije svega omladinaca, a postepeno i omladinki, bio je neprekidan i nije se smanjivao. Sa omladinskih kurseva stizao je u jedinice sve veći broj omladinaca. Jedinice Odreda su se bez teškoća popunjavale novim borcima. Formirani su novi vodovi i čete. Sredinom jula 1942. godine u Slatini formiran je i novi, Četvrti bataljon sa tri čete i vodom teških mitraljeza. Nakon formiranja Bataljon je imao oko 420 boraca. Bili su to pretežno omladinci sa završenim vojno-političkim kursovima.

Prilikom formiranja komandni kadar u štabu bataljona i u komandama četa su sačinjavali:

Štab bataljona: komandant Bogdan Čiča, politkomesar Ratko Novaković, zamjenik komandanta Vlado Prošić, zamjenik politkomesara Rajko Jovčić, obavještajni oficir Miloš Predojević, sekretar Radosav Resanović, intendant Ilija Marčetić i bolničarka (referent saniteta) Zora Kreča;

Prva četa: komandir Trivo Jelisavac, politkomesar Uroš Damjanović i zamjenik komandira Pero Vukojević;

Druga četa: komandir Mirko Vejinović, politkomesar Ivo Oroz i zamjenik komandira Božo Čiča;

Treća četa: komandir Trivo Majkić, politkomesar Đuro Rašeta i zamjenik komandira Stevo Džakula.

Poslije formiranja bataljon je dejstvovao u rejonu Stara Rijeka - Stari Majdan - Ljubija.¹¹⁵⁾

Nešto poslije formiranja Četvrtog bataljona iz sastava Odreda otišao je Udarni omladinski bataljon. Udarni bataljon ušao je u sastav 2. krajiške brigade, koja je odlukom Operativnog štaba, a uz saglasnost Vrhovnog štaba POJ, formirana 2. avgusta u Bošnjacima u Podgrmeču. Pored Udarnog omladinskog bataljona Odreda, u sastav 2. krajiške brigade ušli su Udarni i 4. bataljon 2. krajiškog odreda.¹¹⁶⁾

OSLOBOĐENJE SANICE I SANIČKE DOLINE

Poslije ofanzivnih borbi u dolini Une i Sane, Operativni štab je krajem jula donio odluku i izradio plan za novu napadnu operaciju radi oslobođenja Ključa i Saničke doline.

114) Dušan Vujatović: *Borbe oko Bosanskog Novog u junu i julu 1942. godine*, »Podgrmeč u NOB«

Predojević: *Udarni bataljon Prvog krajiškog NOP odreda*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 476-479.

115) Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 476; Rajko Jovičević: *Formiranje i prve akcije Četvrtog bataljona Prvog krajiškog NOP odreda*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 604-606.

116) *Vojna enciklopedija*, sveska V, str. 1; Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, tom IV, knjiga VI, d. 162.

Najprije je Prva krajiška brigada sa dijelom snaga iz Trećeg i Petog krajiškog odreda 27/28. jula oslobodila Ključ, a zatim je noću 30/31. jula preduzet napad sa ciljem da se unište neprijateljske snage i oslobode Gornja Sanica i Sanička dolina.

Naredbom Operativnog štaba za napad u Saničkoj dolini određene su Prva krajiška brigada, Petrovački bataljon Petog krajiškog odreda, Prvi bataljon i Artiljerijska baterija Prvog krajiškog odreda. Saničku dolinu branila je jedna nepotpuna domobranska bojna Banjalučkog zdruga od 370 vojnika sa glavnim snagama u Gornjoj Sanici i oko 100 domaćih ustaša. Pored streljačkog naoružanja neprijatelj je imao i 2 minobacača. Neprijatelj je pripremio odbranu sistemom rovova i bunkera s uporištima po okolnim visovima.¹¹⁷¹

Planom napada jedinicama su dati zadaci:

Prva krajiška brigada da sa dva bataljona preko Ramića i Prisjeke napadne i likvidira neprijatelja u Donjem Budelju, a sa jednim bataljonom da preko Biljana prodre u Donju Sanicu;

Petrovački bataljon Petog krajiškog odreda da preko Medića-Glavice nastupa ka Donjem Budelju, a zatim da prodire prema zgradi opštine;

Prvi bataljon Prvog krajiškog NOP odreda da sa Prvom četom preko Mahale nastupa prema zgradi opštine i željezničkoj stanici, sa Drugom četom da od Korjenova napada željezničku stanicu i prodire prema zgradi opštine, a sa Trećom četom da obezbijedi napad od eventualne intervencije neprijatelja iz pravca Vrhpolja i Sanskog Mosta.

Napad je počeo 31. jula u 00.30 artiljerijskom vatrom, a zatim bacanjem ručnih bombi i opštim jurišem naših snaga. Sve jedinice su djelovale prema utvrđenom planu i nakon 5 časova borbe neprijatelj je bio razbijen, zatim uništen ili zarobljen. Manji dijelovi neprijatelja uspjeli su pobjeći u Vrhpolje.

Prvi bataljon Odreda zarobio je 120 neprijateljskih vojnika, a znatan broj ubio i ranio. Zaplijenio je 146 pušaka i 4 puškomitraljeza. Iz bataljona je jedan borac poginuo, a dva su ranjena.

Neposredno poslije oslobođenja Saničke doline, Prva (Bravska) četa Prvog bataljona Odreda otišla je po naređenju Operativnog štaba u sastav Petrovačkog bataljona Petog krajiškog odreda. Namjesto te čete, od omladinaca iz Gornje Sanice, Jelašinovaca i okolnih sela, formirana je nova četa u sastavu Prvog bataljona sa 110 boraca (komandir Stevo Kovačević, politkomesar Miloš Šobot, zamjenik komandira Dušan Gavran i zamjenik politkomesara Dušan Kokanović).¹¹⁸¹

NEPRIJATELJSKO POSJEDANJE »ZAŠTITNOG BEDEMA« (»POSTAV JUGOZAPAD«)

Oslobođenjem Saničke doline bila su privremeno prekinuta veća ofanzivna dejstva partizanskih snaga u dolini Sane i Sanice. Naime, komandant njemačkih snaga »Zapadna Bosna« general Stal je procijenio da u situaciji nastaloj prodorom Operativne grupe proleterskih brigada Vrhovnog štaba POJ u Bosansku krajinu, a i zbog gubitaka u Kozarskoj ofanzivi, postojeće njemačke i ustaško-domobranske snage nisu dovoljne ni sposobne da se suprotstave partizanskim snagama južno od demarkacione linije. Stoga je početkom avgusta 1942. godine predložio svojoj pretpostavljenoj komandi da se duž demarkacione linije u Bosanskoj krajini izgradi »Zaštitni bedem«, odnosno odbrambena linija zvana »Postav jugozapad«, i da se posjedne raspoloživim snagama radi odbrane njemač-

117) Zbornik dokumenata NOR, tom IV, knjiga VI, d. 162.

118) Branko Bokan: *Sanski Most u NOB*, knjiga II, str. 494-497; Stevo Kovačević: *Oslobođenje G. Sanice 1942. godine i formiranje Prve omladinske brigade*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 503-506; Zbornik dokumenata NOR, tom IV, knjiga VI, d. 74 i 162 (domobranski dokumenti).

kog okupacionog područja dok ne stignu jače snage za preduzimanje većeg poduhvata protiv partizanskih snaga.

Na osnovu prihvaćenog prijedloga generala Štala, njemačke i domobransko-ustaške snage uspjele su jakim protivnapadima u toku avgusta da potisnu snage Prvog krajiškog odreda iz doline Sane i Une i da ih odbace na liniju Novska planina - Suhača - Ljubija - Stari Majdan - Đedovača - Brajića-Tavan - Vrhpolje. Dio te linije neprijatelj je zapravo držao i uspio da održi još od početka kozaarske ofanzive, tj. od polovine juna 1942. godine (Suhača - Ljubija - Stari Majdan). Na toj liniji neprijatelj je prešao u odbranu, a položaje je fortifikacijski uređio izgradnjom rovova, saobraćajnica, bunkera, žičanih prepreka i drugih objekata.

»Postav jugozapad« u Podgrmeču bila je prva izgrađena odbrambena linija (izuzev položaja za odbranu gradova) u Bosanskoj krajini koju su okupacione i kvistlinške snage posjele i učvrstile prema slobodnoj teritoriji. Stanovništvo iz sela koje je zahvatila navedena linija prebjeglo je na slobodnu teritoriju Podgrmeča. Veza između oslobođene i neoslobođene teritorije Podgrmeča izgradnjom ove linije postala je jako otežana.¹¹⁹¹

PRODOR U CAZINSKU KRAJINU I OSLOBOĐENJE CAZINA

Posljednja ofanzivna borbena akcija od većeg vojno-političkog značaja u kojoj su učestvovala snage Prvog krajiškog odreda prije njegovog prerastanja u Šestu krajišku NOU brigadu bila je prodor u Cazinsku krajinu i u Cazin 1 /2. septembra 1942. godine. Za tu vojnu akciju, koja je imala veliki politički značaj, inicijativu su dali Okružni komitet i štab Odreda, a odobrio ju je i podržao Operativni štab.

Zadatak da se prebaci preko Une, prodre do Cazina i zauzme ga dobio je Treći bataljon Odreda. Operativni štab je angažovao novoformiranu Treću krajišku brigadu i Omladinski bataljon Drugog krajiškog odreda da obezbijede ovu akciju od vjerovatne intervencije neprijatelja od Bihaća i Bosanske Krupe. Cilj ovog prodora je bio da se razbiju laži o partizanima i oslobodilačkoj borbi uopšte kod naroda ovog kraja koji su okupatori i ustaše velikim dijelom uspješno zaveli i mobilisati protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Treći bataljon je bio tada jaka jedinica sa preko 500 dobro naoružanih i iskusnih boraca. Zadatak bataljona je bio da se nakon prebacivanja preko Une noću 1 /2. septembra što brže, po mogućnosti bez borbe, probije do Cazina, razbije neprijatelja u gradu i zauzme ga, a zatim da se istim pravcem vrati u Podgrmeč. Ako neprijatelju pođe za rukom da mu na tom pravcu presiječe odstupnicu, bilo je predviđeno da se probije u Kordun i da se zatim preko Like vrati u Podgrmeč.

Treća krajiška brigada imala je zadatak da dijelom snaga likvidira neprijateljska uporišta u Srbljanima i Grmuši i da spriječi neprijateljsku intervenciju od Bihaća desnom obalom Une. Dijelom snaga Treća brigada trebalo je da se prebaci preko Une, zauzme Ostrožac, a potom da izbije u Brekovicu na lijevoj obali Une i spriječi neprijateljsku intervenciju iz Bihaća tim pravcem.

Omladinski bataljon Drugog krajiškog odreda imao je zadatak da dio snaga prebaci na lijevu obalu Une u rejonu Bosanske Krupe i da spriječi neprijateljsku intervenciju od Bosanske Krupe prema Cazinu, a dijelom snaga da zatvori pravac Bosanska Krupa - Grmuša - Srbljani.

119) Mišo Leković: *Ofanziva proleterskih brigada u ljeto 1942.* VII, Beograd, 1965. str. 40; Morie Levi: *U izviđanju neprijateljskih položaja, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 256 i 257; Izvještaj zajedničkog štaba Prvog i Drugog KNOP odreda, Zbornik dokumenata NOR, tom IV, knjiga IV, str. 205.*

Akcija Trećeg bataljona odvijala se prema planu. Bataljon je iz pokreta upao u Cazin. Neprijateljska posada koju su sačinjavali ustaše, žandarmi i nešto naružanih civila, zahvaćena panikom, razbježala se.

Treća krajiška brigada je likvidirala neprijateljsko uporište na željezničkoj stanici u Grmuši, a zatim i u Srbljanima, i zatvorila pravac prema Bihaću na desnoj obali Une. Međutim, njen bataljon, koji se prebacio preko Une, nije zauzeo Ostrožac, jer je to bez artiljerije bilo nemoguće, pa nije uspio da zatvori ni pravac prema Bihaću na lijevoj obali Une.

Na osnovu podataka o pokretu neprijatelja iz Tršca i Velike Kladuše prema Cazinu, Treći bataljon se povukao blizu Ostrošca i tu posjeo odbrambene položaje prema Cazinu u prvim popodnevnim časovima 2. septembra. Sa tih položaja bataljon je odbio nekoliko protivnapada brojno jakih, ali slabo organizovanih i naoružanih ustaša i na brzinu prikupljenih civila. Predveče je, međutim, došlo do protivnapada jačih i dobro organizovanih ustaško-domobranskih snaga lijevom obalom Une iz Bihaća i iz pravca Cazina. Kako se bataljon Treće brigade od Ostrošca već bio prebacio na desnu obalu Une preko ostrožačkog mosta, Treći bataljon je bio prinuden da se pod pritiskom nadmoćnijih snaga također povlači na desnu obalu Une prije pada mraka. Povlačenje se odvijalo organizovano sve dok se u protivnapad neprijatelja nije uključila i žandarmerijska posada u Ostrošcu, koja se neko vrijeme držala pasivno, pa počela i pregovarati o predaji. Neposredno pored ostrožačke kule, iz koje je žandarmerijska posada otvorila vatru, povlačio se dio snaga Trećeg bataljona preko ostrožačkog mosta. Te snage pretrpjele su i najveće gubitke. Poginulo je 12 boraca, pretežno kod Ostrošca, među kojima i zamjenik politkomesara bataljona Mičo Šurlan, koji se utopio pri pokušaju da prepliva Unu.

Zbog držanja boraca i starješina, ta akcija Trećeg bataljona snažno je odjeknula među stanovništvom Cazinske krajine. Njeni rezultati su uskoro za vrijeme bihačke operacije i poslije nje, bili vidljivi.¹²⁰⁾

U dosadašnjem tekstu navedena su ukratko najvažnija borbena dejstva u kojima su učestvovala snaga Prvog krajiškog NOP odreda. Međutim, u istom periodu jedinice Odreda imale su mnogo veći broj manjih i pretežno uspješnih borbenih akcija kroz koje su također neprijatelju nanošeni gubici, zapljenjivano oružje i oprema itd. Odred je prošao put teških borbi, ali i velikih uspjeha i pobjeda. Kao što to u ratu uvijek biva, bilo je i neuspjeha i većih gubitaka, ali oni nikad nisu bili takvi da bi, makar i za kraće vrijeme, zaustavili stalan vojni i moralno-politički uspon Odreda. Starješine i borci neprekidno su u borbenoj praksi učili, sticali i koristili stečena iskustva. Hrabrošću i moralno-političkom čvrstinom nadmašivali su vojnike i oficire okupatora i domaćih izdajnika.

Iz redova najhrabrijih i najotresitijih boraca uzdizali su se veoma sposobni komandanti, komandiri i politkomesari koji su stekli veliki ugled u Odredu i narodu Podgrmeča. A narod Podgrmeča svuda i u svakoj prilici izražavao je neograničenu ljubav prema svom Odredu i davao mu sve što je mogao dati.

Odred je postao svojevrсни veliki kolektiv u kome su njegovani odnosi bratstva i jedinstva između boraca svih nacionalnosti. Vrijeme kada je Partija vodila tešku borbu u Odredu za pobjedu ideje o bratstvu i jedinstvu pripadalo je prošlosti. Prvenstveno kroz uspjehe, ali i teškoće, izgrađivali su se odnosi čvrstog drugarstva i solidarnosti između boraca i starješina. Odred je i u pogledu organizovanosti, odnosa između štabova i komandi, vojničke discipline itd., brzo izrastao u savremenu vojnu formaciju. Imao je dobro organizovanu službu veze, snabdijevanja, sanitet, obavještajnu službu itd.

120) Hamdija Omanović: *Prvo oslobođenje Cazina*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 519-521; Uroš Kukulj: *Oslobođenje Cazina*, »Podgrmeč u NOB«, knjiga II, str. 522-524.

U toku pet mjeseci proljeća i ljeta 1942. godine, Odred je više nego udvostručio svoje snage. Početkom oktobra 1942. godine brojao je oko 2.500 naoružanih boraca i starješina. U istom periodu dao je još oko 1.000 naoružanih boraca i približno toliko omladinaca iz Podgrmeča za popunu Prve i Druge krajiške brigade i proleterskih brigada.

U toku avgusta i septembra 1942. godine u štabu Odreda izvršene su kadrovske promjene. Tako je u avgustu namjesto dr Morica Levija, koji je premješten u sanitetsku službu, za zamjenika politkomesara Odreda došao Dimitrije Bajalica, do tada politkomesar Prateće čete Vrhovnog štaba. U septembru 1942. godine Bajalica je preuzeo dužnost politkomesara od Velje Stojnića koji je otišao u Oblasni komitet KP za Bosansku krajinu. Za zamjenika politkomesara Odreda došao je Uroš Bogunović Roca, do tada politkomesar Trećeg bataljona, a na njegovo mjesto došao je Slobodan Marjanović, do tada zamjenik politkomesara Trećeg bataljona. Redžo Terzić došao je na dužnost zamjenika politkomesara Trećeg bataljona.

G l a v a III

PRERASTANJE PRVOG KRAJIŠKOG NOP ODREDA U KRAJIŠKU NOU BRIGADU

U septembru 1942. godine, po unutrašnjoj organizaciji, formaciji, naoružanju i moralno-političkoj čvrstini, Prvi krajiški NOP odred nije se razlikovao od narodnooslobodilačkih udarnih brigada koje su do tada bile formirane. Tada je imao četiri bataljona, bateriju topova, vod za vezu i intendanturu sa 2.411 boraca i rukovodilaca, najboljih sinova i kćeri podgrmečkih sela i gradova.

Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu i Okružni komitet za Podgrmeč sa Operativnim štabom za Bosansku krajinu analizirali su borbene i moralno-političke kvalitete Odreda i zaključili da su se stekli svi uslovi da se od njega formira brigada. S tim u vezi su izvršene konsultacije sa VŠ, poslije kojih je donijeta odluka da se 14. oktobra 1942. godine Prvi krajiški NOP odred bez ikakvih promjena u organizaciji i formaciji preimenuje u Šestu krajišku NOU brigadu.¹²⁰

Naredba Operativnog štaba za Bosansku krajinu o formiranju Šeste brigade saopštavana je borcima i narodu Podgrmeča na bataljonskim smotrama koje su izvršene na narodnim zborovima. Borcima i narodu Podgrmeča o značaju formiranja Brigade na Miljevića-brdu i u selu Rakanima govorio je prvi komesar Šeste brigade Dimitrije Bajalica Baja, a u Rujiškoj sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Đuro Pucar Stari.¹²²⁾

Prilikom formiranja Brigada je imala 2.260 boraca i rukovodilaca,¹²³⁾ među kojima je bilo 105 drugarica. Od naoružanja imala je 1.300 pušaka, 5 automata, 40 mitraljeza i puškomitraljeza, 3 topa i 55.000 pušanih metaka.

Partijska organizacija Brigade imala je 22 partijske jedinice i isto toliko organizacija SKOJ-a, u kojima je radilo 195 članova KPJ, 100 kandidata KPJ i 403 člana SKOJ-a.¹²⁴⁾

U štabu brigade, štabovima bataljona i komandama četa na rukovodećim dužnostima 14. oktobra 1942. godine nalazili su se slijedeći drugovi i drugarice:

Štab Brigade: komandant Milorad Mijatović, komesar Dimitrije Bajalica Baja, zamjenik komandanta Petar Vojinović, zamjenik komesara Uroš Bogunović Roca, nešto kasnije za prvog sekretara brigadnog komiteta SKOJ-a postavljen je rukovodilac SKOJ-a Prvog bataljona Milan Daljević, obavještajac Vojin Mitrov, intendant Aćim Rašeta, sekretar štaba Morie Levi, referent saniteta Dane Madžar. U politodjel Brigade imenovani su Miloš Pajković u vezi sa orga-

121) *Zbornik Vojnoistorijskog instituta*, tom IV, knjiga VII, dok. br. 127 - Naredba Operativnog štaba za Bosansku krajinu o formiranju Šeste krajiške NOU brigade.

122) Sjećanje Hajre Kapetanovića, Rade Brkića, Đoke Šupara, Drage Radišića, Đure Rašete, Bože Šupara i Dušana Džopca.

123) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga VIII, dok. br. 3, i tom IX, knjiga III, dok. br. 2.

124) Arhiv VII, film IRP BiH broj 3, snimak 417.

nizaciono-partijskim pitanjima, Bosa Cvijetić za kulturno-prosvjetni sektor i Košta Bosnić u vezi sa pitanjima rada SKOJ-a i omladine;¹²⁵¹

Prateća četa Brigade: komandir Milan Miljuš, komesar Stipe Butorac, zamjenik komandira Lazo Kovačević, zamjenik komesara Srdo Zmijanac, komandiri vodova Spase Đukić, Stevan Brelja i Miloš Došenović.

Na dužnosti komandira Voda za vezu Brigade bio je Stevo Žakula;

Prvi bataljon: komandant Milan Miljević Milančić, komesar Rade Erceg, zamjenik komandanta Rade Brkić, zamjenik komesara Sveto Ličina, obavještajac Hazim Bilalbegović, intendant Stevo Crnomarković, sekretar SKOJ-a Milan Daljević, referent saniteta Ljubica Marčetić, sekretar Štaba Zdravko Prošić;

Komanda Prve čete: komandir Stevo Kovačević, komesar Slobodan Bogunović, zamjenik komandira Dušan Gavran, zamjenik komesara Dušan Predojević;

Komanda Druge čete: komandir Branko Medarević, komesar Adem Kovačević, zamjenik komandira Ratko Marjanović, zamjenik komesara Ratko Ilić;

Komanda Treće čete: komandir Đuro Latinović, komesar Lazo Gajanović, zamjenik komandira Mirko Domazet, zamjenik komesara Mićo Koridža;

Prateći vod: komandir Obrad Crnomarković, politički delegat Milan Žvanić;

Drugi bataljon: komandant Mićo Kolundžija, komesar Trivo Bogunović, zamjenik komandanta Mile Davidović, zamjenik komesara Zajko Dizdarević, sekretar SKOJ-a Luka Cvetičanin, obavještajac Branko Damjanović, intendant Košta Drljača, sekretar štaba Rade Stupar;

Komanda Prve čete: komandir Boško Đurašinović, komesar Dušan Vujatović, zamjenik komandira Dušan Košutić, zamjenik komesara Košta Vulin;

Komanda Druge čete: komandir Marko Karanović, komesar Cvijo Stojaković, zamjenik komandira Nikola Japundža, zamjenik komesara Proko Ugrenović;

Komanda Treće čete: komandir Lazo Čučković, komesar Dušan Milešević, zamjenik komandira Mile Drobac, zamjenik komesara Đoko Stupar;

Treći bataljon: komandant Hamdija Omanović, komesar Ratko Novačković, zamjenik komandanta Uroš Kukolj, zamjenik komesara Redžo Terzić, sekretar SKOJ-a Branko Agbaba, obavještajac Fiko Čoralić, intendant Savo Zigić, referent saniteta Vlasta Lenardić (udata Madžar), sekretar štaba Ilija Studen;

Komanda Prve čete: komandir Dane Agbaba, komesar Branko Mihajlović, zamjenik komandira Lazo Kolundžija;

Komanda Druge čete: komandir Miloš Belać, komesar Božo Narendžić, zamjenik komandira Štojan Đukić;

Komanda Treće čete: komandir Branko Pilipović, komesar Mahmut Ibrahimpašić;

Komanda Četvrte čete: komandir Gojko Kovačević, komesar Milovan Pilipović, zamjenik komandira Kaja Popović;

Četvrti bataljon: komandant Vlado Prošić, komesar Joahim Rajter Jaša, zamjenik komandanta Ratko Marjanović, zamjenik komesara Rajko Jovčić, sekretar SKOJ-a Milan Marčeta, obavještajac Miloš Predojević, intendant Ilija Marčetić, referent saniteta Zora Kreča, sekretar štaba Radoslav Resanović;

Komanda Prve čete: komandir Stevo Adamović, komesar Savo Popović, zamjenik komandira Pero Vukojević;

Komanda Druge čete: komandir Mirko Vejinović, komesar Ivo Oroz, zamjenik komandira Božo Čiča;

125) *Zbornik Vojnoistorijskog instituta*, tom IV, knjiga VII, dok. br. 127; tom II, knjiga V, dok. br. 141, i tom IX, knjiga II, dok. br. 9. Politodjeli su organizovani kao instruktorski organi CK za partijsko-organizacioni, opštepitički, propagandni i prosvjetno-kulturni rad. Njihov zadatak je bio da obezbijede pravilno tumačenje političke linije KPJ i njeno ispravno sprovođenje u praksi, pravilno vaspitavanje i podizanje partijskih kadrova i ispravno shvatanje narodnooslobodilačke borbe zasnovane na bratstvu i jedinstvu narodnih snaga i svih naroda Jugoslavije protiv okupatora i narodnih izdajica. Postavljani su od CK i njemu su direktno odgovarali i podnosili izvještaje o svom radu.

Komanda Treće čete: komandir Trivo Majkić, komesar Đuro Rašeta, zamjenik komandira Stevo Žakula.

Formirana Šesta krajiška brigada, poslije 14. oktobra, nije vršila promjene u borbenom rasporedu. Njene jedinice u toku formiranja Brigade nalazile su se na položajima u Podgrmeču u slijedećem rasporedu: Prvi bataljon prema Sanici, Vrhpolju, Sanskom Mostu i Donjem Kamengradu; Četvrti bataljon prema selu Demiševcima, Starom Majdanu, Staroj Rijeci i rudniku Ljubiji; Drugi bataljon prema Blagaju, Suhaći, Bosanskom Novom, Otoci i Blatnoj, i Treći bataljon prema Bosanskoj Krupi, Crnom jezeru, Grmuši i Bihaću. Zadatak brigade bio je da spriječi ispad neprijatelja na slobodnu teritoriju Podgrmeča, da izvodi manje napade na pojedina neprijateljska obezbjeđenja, i da ometa neprijateljski saobraćaj na komunikacijama u dolinama Une i Sane. Iz tog borbenog rasporeda 23/24. oktobra 4. bataljon sa jedinicama 2. krajiške brigade izveo je uspješan napad na Stari Majdan i Staru Rijeku.¹²⁶¹

Već od početka novembra Šesta krajiška brigada uspješno je izvršavala borbene zadatke u složenim dejstvima i operacijama NOVJ prema planu VŠ NOV i POJ i planovima Glavnog štaba za Hrvatsku i Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

Za vrijeme formiranja Šeste brigade, štab 714. njemačke divizije 1. oktobra 1942. godine formirao je operativnu grupu »Hofman«, sastavljenu od njemačkih i ustaško-domobranskih jedinica. Ona je izvršila čišćenje teritorije Kozare od 19. do 25. oktobra. U toj operaciji nije došlo do ozbiljnijih borbi, jer se Peta krajiška brigada po naređenju vrijeme izvukla na slobodnu teritoriju Podgrmeča. Štab njemačke divizije, ponesen »velikim uspjehom«, donio je odluku da poslije trodnevnog odmora u Prijedoru sa jedinicama operativne grupe »Hofman« produži dejstva (operacija »Zandman«) u luku rijeka Une i Sane u četvorouglu Prijedor - Dubica - Kostajnica - Bosanski Novi. Kako ni u toj operaciji čišćenja izvedenoj 30. i 31. oktobra 1942. godine navedena operativna grupa nije naišla na ozbiljniji otpor partizanskih snaga, koje su se po naređenju izvukle iz tog prostora, njemačka komanda je smatrala da je teritorija do linije utvrđenja »Postava Jugozapad« (Novska planina - Suhaća - Surkovac - Tromeda - visovi iznad Stare Rijeke i Starog Majdana - Malovan - Kamengrad - Umaci - Djedovača - Brajića - Tavan - Čaplje - Palanka k. 311) očišćena i osigurana od dejstava partizanskih jedinica. Istovremeno je donijela novu odluku da snagama grupe »Hofman«, dok su jedinice na okupu, nastavi operacije i južno od Sane, sve do demarkacione linije, kako bi se zaštitili i osigurali garnizoni Bosanski Novi, Prijedor i Sanski Most i rudarsko područje Ljubije, Kozina i Stare Rijeke i komunikacije u dolini Sane i spriječio prelazak jakih partizanskih snaga iz italijanske okupacione zone iz rejonu Bosanskog Petrovca, Drvara i Podgrmeča u njemačku zonu. Njemačke komande su bile naročito zainteresovane za bezbjednost i nesmetanu eksploataciju rudarskog područja Ljubije, jer su željeznu rudu iz tog bazena koristili za svoju ratnu industriju.¹²⁷⁾

126) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga VII, dok. br. 157.

127) Uprava za vojnu privredu Njemačke izradila je elaborat 8. oktobra 1942. godine, u kojem je iznesen značaj južne Evrope za njemačku industriju. U elaboratu se, između ostalog, govori o značaju željezne rude.

»... željezna ruda balkanskog područja nije danas od presudnog značaja za njemačku industriju, s obzirom na mogućnosti snabdijevanja sa druge strane, ali je treba predvidjeti kao rezervu za svaku eventualnost.

Vađenje željezne rude u Hrvatskoj iznosi približno 400.000 tona godišnje, to je samo 2/3 ukupne godišnje proizvodnje, a što dobro dođe njemačkoj ratnoj industriji. Iako je ova količina u odnosu na velike njemačke potrebe u željeznoj rudi kvantitativno nebitna, ipak je ova ruda kvalitativno značajna, jer ne sadrži škodljivi sumpor i fosfor, a sadrži mangana, pa je naročito korisna i pogodna za proizvodnju visoko kvalitetnog sirovog željeza i za izradu čelika. Tako je bosanska željezna ruda, koja u sebi ima mangana, sa oko 50% čistog željeza, od vojnog značaja za topionice željeza u Sleziji, Štajerskoj itd. U topionicama Vidkovic (CSR) istopljeno je 500 tona tzv. rimske šljake, koja je proizvedena u blizini Ljubije, a sadrži 50% željeza.« (Arhiv VII, NAV-N-T 77, film 1296/3-18; Mišo Leković: *Bihaćka operacija novembra 1942.* str. 91 i 92).

Prije operacije na slobodnu teritoriju Podgrmeča operativna grupa »Hofman« je reorganizovana. Formirane su tri borbene grupe, čiji su sastavi prilagođeni ispresijecanosti terena na kojem će dejstvovati. U njihov sastav ušla su četiri njemačka bataljona, 3. gorski ustaško-domobranski zdruk, 10. pješačka domobranska pukovnija bez jedne bojne, 1. jurišna bojna iz Starog Majdana, 1. i 2. bojna Pete pješačke pukovnije, 1. bojna Petrinjskog zdruka, dijelovi 8. i 18. pripremne ustaške bojne Banje Luke, Dobrovoljačka domobranska bojna Sanski Most i jedan tenkovski bataljon.

Od tako heterogenih njemačko-ustaško-domobranskih snaga štab 714. njemačke divizije formirao je tri borbene grupe koje su 2. novembra počele napad na sektor odbrane Šeste brigade sa polaznih položaja »Postava Jugozapad« u rasporedu: borbena grupa Gere (Görtz), u kojoj su glavna udarna snaga 3. gorski zdruk i njemačke jedinice na frontu od Novske planine do Šurkovaca kod Ljubije; borbena grupa Dauter, sastava domobranksko-ustaške i njemačke snage, na frontu od Šurkovca do Ruškovca, i borbena grupa Klainenberg (Kleinenberg), čiju su glavnu udarnu snagu sačinjavali 10. pješačka pukovnija bez jedne bojne i njemačke snage na ostalom dijelu fronta od Ruškovca do Brajića-Tavana. Zadatak kombinovanih njemačkih i domobranksko-ustaških snaga operativne grupe »Hofman« i njenih borbenih grupa bio je ograničenog cilja i sastojao se od odbacivanja Šeste krajiške brigade preko demarkacione linije, što dalje od garnizona u dolini Sane i od rudnika Ljubije, Starog Majdana i Sanskog Mosta, i skraćivanje fronta dotadašnje linije odbrane u blizini demarkacione linije.¹²⁸¹

Planirano je da operativna grupa »Hofman«, napadom iz šireg rejona Sanskog Mosta na zapad, pravcima Sanski Most - Fajtovci - Lukavica, i iz rejona Suhaća uz dolinu Japre na jug, razbije snage Šeste krajiške brigade, one njene jedinice koje su bile isturene prema Ljubiji, Staroj Rijeci i Starom Majdanu, po mogućnosti u što većoj mjeri okruži i uništi, a zatim se povuče u Prijedor i Bosanski Novi, ostavljajući ispred demarkacione linije, koja je nešto isturenija od linije utvrđenja »Postava Jugozapad«, odgovarajuće snage u odbrani sa zadatkom da izgrade dodatna nova utvrđenja na demarkacionoj liniji.

BIHAĆKA OPERACIJA I DEJSTVA ŠESTE KRAJIŠKE BRIGADE

U oktobru 1942. godine, Vrhovni štab NOV i POJ donio je odluku da snagama proleterskih, hrvatskih i krajiških brigada oslobodi Bihać sa širom okolinom. Govoreći o toj odluci 1967. godine, Tito je rekao da se Vrhovni štab, prilikom odlučivanja za bihaćku operaciju, rukovodio namjerom da se ošlobodi jedan veći grad u kome bi se održalo Prvo zasjedanje AVNOJ-a. »Mi smo tada imali veliku slobodnu teritoriju, ali smo bili izvan većih gradova«, rekao je drug Tito. »Vrhovni štab se nalazio u Bosanskom Petrovcu, a zatim se preselio u Oštrelj, gdje su nam kancelarije bile u kompozicijama voza. Ja sam mislio da, ako hoćemo da pripremimo jedno takvo zasjedanje, moramo zauzeti ijedan veći grad, koji bi imao ne samo strategijski vojni, već i politički značaj. To nije mogao biti Bosanski Petrovac, niti Drvar. Smatrao sam čak da je i Jajce premalo. Trebalo je, dakle, zauzeti jedan veći grad. A mi smo imali velike snage - hrvatske i krajiške jedinice i proleterske brigade - koje su bile manje-više koncentrisane baš na tom pravcu.«¹²⁹ U toj operaciji, koja je počela 2. novembra, učestvovala su Prva, Druga, Treća i Šesta krajiška i Druga, Četvrta i Osmo hrvatska brigada. Nepos-

128) *Arhiv VII*, NAV-N-T315, film 2248/1339-40; kut. 54, reg. br. 21/1-18 - Izveštaj Banjalučkog zdruka; kut. 15, 3/1-57 i 3/1-20; *Zbornik Vojnoistorijskog instituta*, tom IV, knjiga VIII, dok. br. 240 i Mišo Leković: *Bihaćka operacija novembra 1942. godine*, str 92.

129) »Borba« 28, 29. i 30. novembra 1967. godine

redni napad na Bihać izvodile su Prva, Druga i Treća krajiška i Osmi banijska hrvatska brigada.¹³⁰⁾ Šesta krajiška i ostale brigade koje su navedene izvodile su napadna dejstva u širem rejonu Bihaća i sprečavale da neprijateljskim snagama u Bihaću ne stigne pomoć iz Bosanske Krupe, Cazina, Otoke, Bosanskog Novog, Prijedora, Sanskog Mosta, Ljubije, Ličkog Petrovog Sela i Slunja.

Šesta brigada imala je zadatak da obezbijedi slobodnu teritoriju Podgrmeča i da sa Drugim bataljonom Pete krajiške brigade onemogući upućivanje pomoći garnizonu u Bihaću pravcima: Cazin - Ostrožac - Bihać; Bosanski Novi - Otoka - Bosanska Krupa; Suhaća - Majkić-Japra - Srpska Jasenica; rudnik Ljubija - Majkić-Japra; Stari Majdan - Lukavice - Benakovac i Sanski Most - Lušci - Palanka.

Desno u selu Korjenovu odbranu je izvodila Četvrta krajiška brigada, a lijevo u rejonu Cazina Druga hrvatska brigada.

Shodno novom zadatku, štab brigade učinio je izmjene u borbenom rasporedu svojih snaga. Treći bataljon sa Drugim bataljonom Pete brigade upućen je na lijevu obalu Une i u rejon Ostrošca. Njihov zadatak je bio da istovremeno sa početkom napada na Bihać napadnu neprijateljsko utvrđenje Ostrožac i njegove posade u široj okolini tog uporišta i na lijevoj obali Une (Prošići, Brekovića, Osredci, Jankovac, Zlopojac i Garevica), razbiju i zarobe neprijateljske snage u tim uporištima, presijeku komunikacije od Bosanske Krupe, Cazina i Ostrošca za Bihać i po svaku cijenu onemoguće upućivanje pomoći u Bihać tim pravcima.¹³¹⁾

Ranije položaje Trećeg bataljona Šeste brigade posjela je Peta krajiška brigada, sa zadatkom da spriječi upućivanje pomoći tokom napadana Bihać od Bosanske Krupe komunikacijama na desnoj obali Une.

Drugi bataljon upućen je u rejon između Bosanskog Novog i Otoke sa zadatkom da posjedne položaje na komunikacijama Bosanski Novi - Otoka sa obe strane Une, minira i presiječe te komunikacije, spriječi upućivanje pomoći iz Bosanskog Novog i ometa povlačenje demoralisanih i razbijenih neprijateljskih snaga iz Bihaća, Bosanske Krupe i Otoke.

Usljed takvog pomjeranja Drugog bataljona, došlo je do rokiranja četa Prvog i Četvrtog bataljona na njihovim ranijim sektorima odbrane. Prvi bataljon posjeo je položaje na liniji sela: Dabar - Bosanski Milanovac - Kamengrad i Okreč, sa zadatkom da spriječi ispade neprijatelja na slobodnu teritoriju i upućivanje njegovih pomoći napadnutom garnizonu u Bihaću od Sanskog Mosta komunikacijom Kamengrad - Lušci - Palanka.

Četvrti bataljon posjeo je položaje lijevo od Prvog bataljona ispred neprijateljskih utvrđenja »Postava Jugozapad« do željezničke stanice Rudice na desnoj obali Une. Njegov zadatak je bio da upornom odbranom spriječi ispade neprijatelja na slobodnu teritoriju i onemogući upućivanje pomoći garnizonu u Bihaću pravcima koji od Starog Majdana, Ljubije i Suhaće izvode u sela Lukavice i Majkić-Japru.

TOK BORBI NA SEKTORU ŠESTE BRIGADE

»Hofmanova« operativna grupa 2. novembra 1942. godine počela je planirati napad samo na sektoru Prvog bataljona Šeste krajiške brigade snagama borbene grupe »Kleinenberg«. Toga dana te snage su na pravcu Sanski Most - Umci - Bosanski Milanovac u prvom naletu uspjele da potisnu jednu četu Prvog bataljona Šeste brigade koja je zatvarala ovaj pravac u gotovo linijskom rasporedu na velikoj širini fronta. Poslije toga, ova četa se pribrala i prebacivanjem jednog

130) Mišo Leković: *Bihaćka operacija novembra 1942. godine*, str. 67.

131) *Arhiv VII*, kut. 2000, 8-6/2; kut. 161, 54/5, i *Zbornik VII*, tom IV, knjiga VIII, dok. br. 79.

voda iz Korjenova ojačala odbranu ispred sela Bosanski Milanovac, a štab brigade je iz doline Une na taj sektor 2/3. novembra prebacio Drugu četvu Drugog bataljona kao ojačanje. U isto vrijeme neprijatelj je izvršio napad sa glavnim snagama grupe Klainenberg i na pravcu Sanski Most - Kamengrad - Fajtovci na dvije čete Prvog bataljona koje su zatvarale taj pravac u rasporedu sa obe strane komunikacije u Kisku. I na tom pravcu je prvi udar neprijatelja bio snažan, te je došlo do potiskivanja ove dvije čete sa prvih odbrambenih položaja. Poslije prvih neprijateljskih prodora, na oba pomenuta pravca razvile su se žestoke borbe sa mnogo nadmoćnijim neprijateljskim snagama. Do kraja dana čete Prvog bataljona izvršile su više protivnapada, ali su uspjele samo djelimično da potisnu neprijateljske snage u Bosanskom Milanovcu, da zauzmu brda Kaja i Nagliš i potisnu neprijateljske snage do kuća Veselinovića. Na pravcu Kamengrad - Fajtovci u protivnapadima četa Prvog bataljona nije bilo uspjeha i neprijateljske snage su uspjele da djelimično zauzmu selo Fajtovce.¹³²⁾

Na ostalom dijelu fronta Šeste brigade od sela Fajtovaca do Novske planine u toku 2. novembra nije bilo promjena, jer ostale dvije borbene grupe neprijatelja još nisu stigle da zauzmu polazne položaje i izvrše planirani napad. U stvari, planom borbe je i predviđen nešto kasniji njihov napad, jer je forsiran prodor u selo Lukavice radi opkoljavanja snaga Šeste brigade. Došlo je do sukoba izviđačkih dijelova 3. gorskog zdruga u rejonu sela Agići koji su vršili borbeno izviđanje. Ovi izviđački dijelovi neprijatelja pravilno su ocijenili da se na ovom pravcu (selo Agići - Crni vrh - dolina rijeke Japre) nalazi partizanska jedinica jačine 80 ljudi, jer se radilo samo o snagama Treće čete Četvrtog bataljona.¹³³⁾

Prvog i 2. novembra, Treći bataljon Šeste brigade neopaženo se prebacio na lijevu obalu Une i zajedno sa Drugim bataljonom Pete brigade posjeo polazne rejone iz kojih će 2. novembra u 21.30 časova izvršiti napad na neprijateljske jedinice prema dobivenom zadatku. I Drugi bataljon Šeste brigade 2. novembra nalazio se u svom rejonu dejstva u dolini Une između Bosanske Krupe i Bosanskog Novog sa obe strane rijeke. U toku 2. novembra ovaj bataljon je postavio zasjedu sa obe strane rijeke i prekinuo komunikaciju Bosanski Novi - Bosanska Krupa.

Trećeg novembra ujutru, otpočeo je napad neprijateljskih borbenih grupa »Dauter« na pravcima Štari Majdan - Podvidača i Stara Rijeka - Gare vica - Ovanjska i »Gerc« na pravcima Ljubija - Šurkovac - Marini i Suhača - dolina rijeke Japre - Budimlić - Japra. I glavne snage borbene grupe »Kleinenberg« na pravcu Sanski Most - Fajtovci produžavaju napad, dok je napad pomoćnih snaga ove borbene grupe u selu Bosanskom Milanovcu poslije pristizanja dijelova Druge čete Drugog bataljona već bio zaustavljen. Tog dana Komanda 714. divizije forsira prodor glavnih snaga operativne grupe »Hofman« na pravcima Kamengrad - Fajtovci - Lukavica i Suhača - Budimlić-Japra preko Antonića-brda (459) i Crnog vrha (436) u nastojanju da prodorima spoji ova dva klina i okruži veći dio snaga Četvrtog bataljona Šeste brigade, kako je to i predviđeno osnovnom idejom napada i manevra sa glavnim snagama. Pomoćne snage, koje dejstvuju na frontu Podvidača - Garevica u Međuprostoru klinova, ostvaruju ideju krilnog obuhvata Četvrtog bataljona usporenijim napredovanjem radi njegovog vezivanja dok se ne izvrši opkoljavanje i odsijecanje na liniji Lukavica - Ženkovići - Antonića-brdo. Međutim, sačinjen plan na štapskim kartama u kabinetima komandi i štabova je propao.

Prvi bataljon je tokom noći 2/3. novembra pribrao svoje glavne snage u rejonu Kiska i sela Fajtovaca, dobro popunio praznine u svojoj odbrani uočene u

132) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga VIII, dok. br. 12 i 79 - Petnaestodnevni izvještaj Šeste brigade i Izvještaj političkog komesara Dimitrija Bajalice; kut. 15, 6/1-1 - Izvještaj oficira za vezu pri Štabu 714 njemačke divizije.

133) *Arhiv VII*, kut. 15, 3/1-20 - Izvještaj Trećeg gorskog zdruga o sukobu u selu Avdići.

toku prvog dana borbi, organizovao vatreno sadejstvo jedinica i borbenih sredstava i čvrsto povezoao odbranu na desnom krilu sa četom Četvrte krajiške brigade koja se prebacila u Korjenovo i na lijevom krilu sa Prvom četom Četvrtog bataljona. I Četvrti bataljon je preduzeo sve potrebne mjere na položajima svojih četa. Komesar Šeste brigade Dimitrije Bajalica i zamjenik komandanta Brigade Petar Vojnović su u neposrednoj blizini i stalnom kontaktu sa štabovima Prvog i Četvrtog bataljona, te direktno utiču na razvoj situacije. Komesar brigade o situaciji na vrijeme obavještava Operativni štab za Bosansku krajinu i, ne znajući za prave namjere neprijatelja, predlaže da se u pomoć Prvom bataljonu hitno uputi jedan bataljon Pete brigade. Istoga dana obavijestio je o prodoru neprijateljskih snaga na pravcu Suhača - Budimlić-Japra.

Pošto je bio obaviješten o napadu jakih snaga neprijatelja na Prvi i Četvrti bataljon Šeste brigade, Operativni štab je izdao naredenje Petoj brigadi da uputi jedan bataljon prema Fajtovcima i stavi ga pod komandu štaba Šeste brigade i da istovremeno izda naredenje još jednom bataljonu da bude spreman za pokret na pravac Budimlić-Japra. Vrhovni štab je također obaviješten o novonastaloj situaciji i spremnosti svih snaga Pete brigade da se u slučaju potrebe prebace na front Prvog i Četvrtog bataljona Šeste brigade i sigurno zaustave neprijateljski prodor, jer je situacija na frontu Pete brigade već to dozvoljavala. Pošlo se od pretpostavke da neprijatelj želi da preko fronta Prvog i Četvrtog bataljona uputi jake snage u pomoć garnizonu u Bihaću. Na toj procjeni situacije napravljen je plan sigurnosnog onemogućavanja takvih namjera neprijatelja. I da je neprijatelj imao takve namjere, on ih poslije preduzetih mjera ne bi mogao realizovati. Razvoj situacije 4. i 5. novembra će pokazati da je preduzimanje mjera za upućivanje dva bataljona Pete brigade u pomoć Prvom i Četvrtom bataljonu Šeste brigade bilo suvišno. Do takve odluke je došlo zbog nepoznavanja namjera neprijatelja, ali su, bez obzira na to, i prijedlog štaba Šeste brigade i odluka Operativnog štaba istorijski opravdani i pravilni, jer se uspjeh bihačke operacije ni po kpju cijenu nije smio dovoditi u bilo kakav rizik.

Četvrtog novembra ujutro, snage borbene grupe »Klainerberg«, »Dauter« i »Gerc« dostigle su liniju sela: Fajtovci - Lukavice - Mikanovo brod - Ruškovac (ispred sela Podvidača) - Garevica - Tromeda - Antonića-brdo - Crni vrh.

Prvi bataljon je na desnom krilu poslije pristizanja Druge čete Drugog bataljona odbacio neprijateljske snage iz Bosanskog Milanovca na polazne položaje na Umce. Glavnina Prvog bataljona nanijela je osjetne gubitke neprijatelju u Kisku i ispred Fajtovaca i na tom dijelu fronta stabilizovala situaciju zaustavljanjem neprijatelja na dostignutoj liniji. Poslije odbacivanja neprijateljskih snaga iz Bosanskog Milanovca na Umce, te snage Prvog bataljona su 4. i 5. novembra bočnim dejstvima na pozadinu neprijatelja u Kamengradu nanijele gubitke neprijateljskim snagama i pokidale poljske telefonske kablove kojima je održavana veza sa Sanskim Mostom. Na lijevom krilu glavne snage Prvog bataljona su uspješno dejstvovale sa Prvom četom Četvrtog bataljona koja je sprečavala prodor glavnih snaga borbene grupe »Klainerberg« preko sjevernog dijela Fajtovaca i Lukavice. U tim žestokim borbama neprijateljske snage su trpjele velike gubitke od bočne vatre četa Prvog bataljona. To je omogućilo uporniju odbranu Prve čete Četvrtog bataljona sa fronta, koja je tim neprijateljskim snagama također nanijela osjetne gubitke i zaustavila njihov daljnji prodor 4. novembra na Lukavicama. I neprijatelj je ocijenio da su njegove snage u Lukavicama nepovezane po frontu i da im je pozadina dejstvima u Kamengradu ugrožena.

Četvrti bataljon Šeste brigade elastičnom i upornom odbranom očuvao je i dalje čvrstu povezanost snaga na cijelom dijelu fronta: Prva četa na Lukavicama lijevom krilom uspješno sadejstvuje Drugoj četi na Podvidači i Garevici, koja također ima povezanu odbranu sa Trećom četom koja je zaustavila prodor neprijateljskih snaga na Antonića-brdu i Crnom vrhu ispred Budimlić-Japre. Sve

tri čete Četvrtog bataljona u toku 3. i 4. novembra imale su žestoke okršaje sa jakim neprijateljskim snagama u kojima su se smjenjivali međusobni protivnapadi za svako brdo i selo i kombinovala zasjeda sa pokretnom odbranom. Neprijateljske snage su neprekidno trpjele osjetne gubitke, a njihove komande istovremeno dolazile do zaključka da se plan manevra opkoljavanja što većeg dijela snaga Šeste brigade radi njihovog razbijanja neće ostvariti. Komanda 714. divizije koja rukovodi napadnim dejstvima 4. i 5. novembra imala je još jednu dramatičnu i neriješivu borbenu situaciju. Tih dana više puta joj se obraća Glavni stožer iz Zagreba sa molbom da uputi pomoć snagama u Bihaću koje se nalaze pred uništenjem. Njemački general Štal traženu pomoć nije mogao brzo uputiti, jer su mu sve raspoložive snage bile vezane na frontu odbrane Šeste brigade. Za njihovo odvajanje sa fronta morala se stvoriti odgovarajuća taktička situacija, do koje tih dana nije moglo doći, jer je odbrana Šeste brigade bila aktivna neprekidnim protivnapadima. U takvoj situaciji bilo je teško ostvariti odvajanje snaga iz borbe, a da ono ne dovede do neorganizovanog odstupanja i većih gubitaka koje general Štal nije želio, te je na sve zahtjeve za pomoć odgovorio Glavnom stožeru da je u datoj situaciji ne može uputiti prije završetka započete operacije protiv Šeste brigade. Glavnom stožeru u Zagrebu je bilo dobro poznato da ova operacija prema planu traje do 8. novembra, pa se morao pomiriti sa sudbinom uništenja i razbijanja svih svojih snaga u širem rejonu Bihaća i u dolini rijeke Une do Bosanskog Novog.

Nepobitna je činjenica da je Šesta brigada odbranom slobodne teritorije Podgrmeča na veoma širokom frontu od sela Dabra do Novske planine dala dragocjen doprinos za uspjeh bihačke operacije. Isto tako, ova operacija je zbunila i dovela do haotičnog razmišljanja i zaključivanja kod njemačkih komandi, Glavnog stožera NDH i komandanta 2. domobranske divizije, generala Čanovića, što je omogućilo da se Prvi i Četvrti bataljon uspješno suprotstave tako jakim njemačkim i ustaško-domobranskim snagama u izvedenom napadu 2-8. novembra.

U dubinu slobodne teritorije, u pozadinu odbrane Prvog i Četvrtog bataljona Šeste brigade u rejonu Malog Radića, 5. novembra stigao je Drugi bataljon Pete brigade, čime je oslabljena odbrana Trećeg bataljona Šeste brigade kod Ostrošca i Cazina, a 5. i 6. novembra u isti rejon pristiže i Treći bataljon Pete brigade. Ti bataljoni su u datoj situaciji bili suvišni, jer je tih dana Komanda 714. divizije, pošto je dostigla položaje demarkacione linije, na najvećem dijelu fronta obustavila napadna dejstva.

Neprijatelj se 5. novembra povukao sa Fajtovaca u Sanski Most, a snage Prvog bataljona su mu nanosile osjetne gubitke prilikom povlačenja. Tog dana Prvi bataljon je ponovo posjeo položaje na kojima se nalazio prije početka neprijateljskog napada.

Zasjede Prve čete Četvrtog bataljona u Lukavicama 6. novembra nanose neprijatelju gubitke od 40 ubijenih i mnogo više ranjenih. Te neprijateljske snage se povlače 9. novembra preko sjevernog dijela sela Fajtovaca, Okreča i Podvidače, te se ova četa vraća toga dana na položaje koje je držala na Podvidači.

Neprijatelj se 7. novembra povukao i sa Plavšića-brda i Crnog vrha u Suhaču. Njegove snage su se poslije 9. novembra zadržale samo na zauzetim položajima na pravcu Podvidače ispred Mikanovog brda i Ruškovca i u s. Garevica i Marini. Ispred r. Japre i navedenih sela zadržana su borbena obezbjeđenja i izviđački dijelovi, a 12. novembra u 12. časova snagama jedne bojne koja je bila ojačana artiljerijskom baterijom neprijatelj je izvršio novi napad preko Ovanjske u pravcu Slatine. Sa tim snagama Četvrti bataljon je vodio borbu oko 3 časa, nanio im je veće gubitke i natjerao ih da se u neredu povuku. Tim protivnapadom Četvrti bataljon je zauzeo Vujasinovu Glavicu i još više ispravio liniju odbrane Bataljona. Poslije tog napada neprijateljske snage su prešle u odbranu na

cijelom sketoru Šeste brigade od Korjenova do Novske planine. Na toj liniji, koja se približno poklapa sa demarkacionom linijom, pod zaštitom izviđačkih dijelova i borbenog obezbjeđenja, neprijateljske snage su pristupile užurbanom utvrđivanju i izgradnji novih dodatnih utvrđenja.

Dok su Prvi i Četvrti bataljon Šeste brigade od 3. novembra uspješno zaustavljali napad i odbacivali snage operativne grupe »Hofman« na frontu od s. Dabra do Novske planine, Treći bataljon Šeste brigade, poslije prebacivanja na lijevu obalu Une, 1/2. novembra u sadejstvu sa Drugim bataljonom Pete brigade, istovremeno sa otpočinjanjem napada na Bihać 2. novembra, u 21.30 časova, izvršio je napad na Ostrožac i okolna sela. Sa Drugim bataljonom Pete brigade 2. i 3. novembra zauzeo je Ostrožac sem ostrožačke kule, gdje je neprijatelj bio blokirani, i oslobodio sela Prošići, Brekovicu, Osredci, Jankovac, Zlopoljac i Garevica. Sa Trećom i Četvrtom četom Treći bataljon je tokom noći 3. novembra izbio ispred Cazina u rejon s. Gnjilavci i presjekao komunikaciju Krupa - Cazin, blokirao to mjesto i čvrsto povezo ove dvije čete u odbrani sa snagama Drugog bataljona Pete brigade koje su se nalazile na komunikaciji Ostrožac - Cazin. Na taj način bilo je onemogućeno upućivanje pomoći Bihaćkom garnizonu iz Cazina i Bosanske Krupe.

U borbama u Ostrošcu i oslobođenim selima u njegovoj okolini, Treći bataljon je 2/3. novembra zarobio 34 žandarma, 1 ustaškog podnarednika, 40 domobrana i svu njihovu ratnu opremu i naoružanje.

U toku 3. novembra snage jačine jedne bojne izvršile su tri napada iz Cazina na Treću i Četvrtu četom Trećeg bataljona i čete Drugog bataljona Pete brigade radi spajanja sa opkoljenim neprijateljem u ostrožačkoj kuli, a zatim i pružanja pomoći zajedno sa ovim snagama napadnutom garnizonu u Bihaću. Ti napadi u sadejstvu sa Drugim bataljonom Pete brigade su odbijeni, a neprijateljske snage su uz osjetne gubitke vraćene u blokirani i odsječeni Cazin.¹³⁴⁾

Krajem dana Treći bataljon Šeste brigade našao se u rasporedu sa Trećom i Četvrtom četom ispred Cazina i u zasjedi na komunikaciji koja od Bosanske Krupe izvodi u Cazin i Ostrožac. Sa tim četama nalazio se i Uroš Kukulj, zamjenik komandanta Trećeg bataljona. Ostali dio štaba Trećeg bataljona bio je sa Prvom i Drugom četom koje su držale u blokadi kulu u Ostrošcu, u koju su se povukle ustaše iz tog mjesta 2/3. novembra. Front Trećeg bataljona Šeste brigade Ostrožac - Cazin, kao i snage koje su se nalazile u zasjedi na komunikaciji Bosanska Krupa-Cazin, oslabljen je padom mraka 3. novembra, jer je Drugi bataljon Pete brigade po naređenju štaba te brigade i Operativnog štaba upućen u pomoć Četvrtom bataljonu Šeste brigade, na koji je operativna grupa »Hofman« od 3. novembra vršila napad. Tako je na pravcu Bihać - Cazin - Bosanska Krupa na lijevoj obali Une ostao krajem 3. novembra samo Treći bataljon Šeste brigade. Time su trenutno bili stvoreni povoljni uslovi za izvlačenje neprijateljskih snaga iz Bihaća tim pravcem i za upućivanje pomoći snagama u Bihaću iz Bosanske Krupe i Cazina. Iako te okolnosti nisu bile poznate neprijatelju, on ih je između 3. i 4. novembra iskoristio. Naime, komandant odbrane Bihaća, ustaški pukovnik Tomičić, 3. novembra je bio obaviješten od Glavnog stožera u Zagrebu da mu neće biti uskoro upućena pomoć, pa je procijenio da sa snagama u Bihaću, koje su bile demoralisane uslijed velikih gubitaka, neće moći odbraniti grad od nadmoćnijih partizanskih brigada. Stoga je donio odluku da Bihać u toku noći napusti i povuče se u pravcu Ostrošca i Cazina.

Ne proveravajući da li je naređenje stiglo do svih jedinica i ne sačekavši da se izvrše potrebne radnje koje bi omogućile organizovano odvajanje iz borbi i povlačenje, pukovnik Tomičić je sa komandantom 12. pukovnije u pratnji dijelova obe ustaške bojne i oko 100 domobrana 3. novembra oko 22 časa napustio

134) *Arhiv VII*, kut. 161. 54/5 - Izvještaj štaba Pete brigade.

Bihać. Te snage su zatim naišle na snage Prvog bataljona Četvrte kordunaške hrvatske brigade i bile su prisiljene da ove položaje zaobilaze skrećući prema s. Zlopoljcu. Tu su naišle na položaje Četvrte čete Trećeg bataljona Šeste brigade. U kraćoj borbi Četa je zarobila 50 domobrana, ali neprijateljska kolona se probila i nastavila povlačenje ka Cazinu i Bosanskoj Krupi. Četvrta četa Trećeg bataljona je zatim posjela položaje od Une do Garevičkih uzvišenja.¹³⁵¹

Ustaški pukovnik Tomičić nije znao da je 32. ustaška bojna u Bosanskoj Krupi primila naređenje Glavnog stožera da odmah krene u pomoć snagama u napadnutom Bihaću. Ova bojna je, čim je 3. novembra u 16.30 časova primila naređenje bačeno iz aviona, ostavila jednu satniju u Bosanskoj Krupi, a s ostalim snagama, u koje su uključene i domobranske jedinice, izvršila pokret komunikacijom koja od Bosanske Krupe vodi za Bihać preko sela i raskrsnica Gnjilavac. U tom rejonu došlo je do žestokog sukoba tih neprijateljskih snaga sa Trećom i Četvrtom četom Trećeg bataljona Šeste brigade. Neprijateljske snage uspjele su odbaciti Treću i Četvrtu četom Trećeg bataljona sa komunikacije i produžiti komunikacijom za Ostrožac. Kod Ostrošca su se sukobile sa Prvom i Drugom četom Trećeg bataljona koje su držale u blokadi ostrožačku kulu. Poslije žestokih borbi sa tim četama, neprijateljske snage su deblokirale ustaške snage u Ostrošcu i, ojačavši se njima, produžile u Bihać. Tokom ove borbe Prva i Druga četa Trećeg bataljona su razdvojene i bez međusobne veze, pa se Prva četa sa štabom Bataljona prebacila preko rijeke Une na desnu obalu u selo Pokoj i spojila sa snagama Pete brigade učestvujući narednog dana u borbama za Bihać, a Druga četa se povukla pred neprijateljskim snagama u pravcu Bihaća preko sela Jankovac, Zlopoljci i Garevica, gdje se povezala sa snagama Osme banijske brigade.

Iz Ostrošca se 32. ustaška bojna s ostalim snagama i ustašama probila u Bihać. Ona je 4. novembra prikupila ostatak snaga u garnizonu i donijela odluku za izvlačenje iz Bihaća preko Zlopoljca i Garevice za Ostrožac i Bosansku Krupu. Poslije izbijanja pred navedena sela, te snage su dočekane žestokom vatrom sa položaja Druge čete Trećeg bataljona Šeste brigade. Tom prilikom razvile su se žestoke borbe, u kojima je nekoliko prvih juriša neprijatelja bilo odbijeno. Ali, ustaše su jurišale i dalje, jer im je spas bio samo u proboju, nezavisno od gubitaka koje će imati. Uslijed nadmoćnosti neprijatelja i riješenosti da se po svaku cijenu probije za Bosansku Krupu, u ponovljenim jurišima dva voda Druge čete Trećeg bataljona bila su odbačena sa pravca proboja i djelimično razbijena, ali se na svojim položajima održao jedan vod ove Čete koji je neprijateljskim snagama nastavio da nanosi velike gubitke bočnom vatrom. Nakon proboja ovih neprijateljskih snaga, na Zlopoljačkim i Garevičkim barama, Druga četa Trećeg bataljona ubila je 150 neprijateljskih vojnika, a prema izvještaju ove Čete, oko 120 ih je bilo ranjeno.¹³⁶¹

Treća i Četvrta četa Trećeg bataljona, sa kojima se nalazio zamjenik komandanta Bataljona, poslije probijanja 32. bojne preko njihovih položaja, povezale su se sa Drugom hrvatskom brigadom i obavijestile njen Štab o opasnosti udara tih ustaških snaga u leđa našim snagama koje napadaju Bihać. Tada Druga hrvatska brigada ojačava ove dvije čete sa Drugom četom svog Prvog bataljona i daje prijedlog za rokiranje glavnih snaga Brigade prema Cazinu i Bosanskoj Krupi radi razbijanja neprijatelja za kojeg predviđa da će se izvući iz Bihaća.¹³⁷¹ Kako je ovaj prijedlog kasno stigao, a situacija se kod neprijatelja brzo mijenjala,

135) Mišo Leković: *Bihaćka operacija novebra 1942. godine*, str. 147, 148 i 149; *Arhiv Vojnoistorijskog instituta*, kut. 830, REG- BR- 13/2 i 14/2 - izvještaj Štaba Četvrte hrvatske brigade; *Zbornik Vojnoistorijskog instituta*, tom V, knjiga IX, dok. BR- 61 *Arhiv VII*, kut. 2000, reg. br. 8-1/2 - stenografske zabilješke.

136) *Arhiv VII*, k. 2000, reg. br. 8-1/2.

137) *Arhiv VII*, kut. 830, 14/2 — Izvještaj Druge hrvatske brigade; kut. 2000, 8-6/2 - stenografske zabilješke.

nije došlo do njegovog realizovanja, niti do sukoba, Treće i Četvrtе čete Trećeg bataljona Šeste krajiške NOU brigade sa neprijateljskim snagama prilikom povlačenja iz Bihaća. Poslije oslobođenja Bihaća 4. novembra poslije podne, čete Trećeg bataljona Šeste krajiške brigade su se spojile i u sastavu bataljona izvršile pokret preko Bosanske Krupe u pravcu Budimlić-Japre i Suhaće, gdje ulaze u sastav Brigade i kreću na nove zadatke.

Drugi bataljon Šeste brigade od 2. novembra nalazio se u zasjedi na položajima sa obe strane rijeke Une. Zbog potiskivanja Prvog i Četvrtog bataljona Šeste brigade jakim snagama operativne grupe »Hofman«, 2/3. novembra ovaj bataljon je uputio u pomoć Prvom bataljonu svoju Drugu četu.¹³⁸⁾ Glavnina Bataljona je u toku napada na Bihać presjekla i minirala komunikaciju Bosanski Novi - Bosanska Knapa i sprečavala upućivanje pomoći iz Bosanskog Novog u Bihać. Ovaj bataljon, pod komandom Miče Kolundžije, odbio je 4. novembra napad jakih neprijateljskih snaga koje su pokušale da se probiju iz Bosanskog Novog u Otoku i ubio 12 njemačkih vojnika. Narednog dana ponovo vodi žestoke borbe na istom mjestu sa njemačkim snagama koje su došle da pakuju mrtve, ostavljene prethodnog dana. Tom prilikom poginula su još 32 Nijemca. U fazi gonjenja neprijateljskih snaga dolinom Une od Otoke do Bosanskog Novog, Drugi bataljon sačekuje i napada ove neprijateljske jedinice i nanosi im gubitke. Neprijateljske jedinice koje su se 6. novembra povukle od Otoke za Bosanski Novi bile su ispred Bosanskog Novog zaustavljene na položajima Prve čete Drugog bataljona Šeste brigade. Neprijatelj nije očekivao da bi se tu, u dubini njegove teritorije nadomak Bosanskog Novog, mogle naći partizanske snage. Ustaše su, ipak, zbog brojne nadmoćnosti, uspjele da potisnu Prvu četu Drugog bataljona prema Banji. Poslije te borbe četa se prebacila na desnu obalu Une u sastav Bataljona. Tom prilikom su se utopila 3 borca.¹³⁹⁾ Tako su se svi bataljoni Šeste brigade ponovo našli na desnoj obali Une raspoređeni na visovima ispred neprijateljskih snaga na Novskoj planini, ispred Suhaće, Ljubije, Stare Rijeke, Starog Majdana, Kamengrada, Umaca, Djedovače i Brajića-Tavana.

U toku izvođenja bihačke operacije bataljoni Šeste brigade ranili su i ubili oko 600 neprijateljskih vojnika, među kojima je veliki broj poginulih. Zaplijenjeno je 115 pušaka, 4 puškomitraljeza, 1 strojica, 1 minobacač, 3 pištolja, 123.000 metaka, 215 bombi, 45 mina za minobacač i 45 granata za top 37 mm i dosta druge opreme.

Brigada je imala 14 mrtvih i 19 ranjenih boraca.¹⁴⁰⁾

Šesta krajiška NOU brigada nalazila se 8. novembra u slijedećem rasporedu: Prvi bataljon na položajima u s. Dabar, Bosanski Milanovac, Gornji Kamengrad i Fajtovci; Četvrti bataljon u s. Podvidači i na visinama ispred neprijatelja kod Stare Rijeke i Ljubije; Treći bataljon na lijevom krilu Četvrtog bataljona do Suhaće ispred utvrđenja »Postava Jugozapad«, i drugi bataljon od Suhaće do željezničke stanice Rudice na desnoj obali Une (ispred Novske planine).

Aktivnost neprijatelja pred Brigadom vodila se na manje ispade prema slobodnoj teritoriji. Bataljoni su odbijali te ispade i istovremeno razvili obavještajno-izviđačku aktivnost radi prikupljanja podataka o rasporedu i jačini neprijatelja i njegovih utvrđenja. Vrhovni komandant NOP i DVJ je odmah poslije završetka bihačke operacije borcima, komandantima, komandirima i političkim komesarima hrvatskih i krajiških brigada, koje su učestvovalе u bihačkoj operaciji, uputio slijedeću pohvalu i priznanje:

138) Mišo Leković: *Bihačka operacija novembra 1942. godine*, str. 190.

139) Mišo Leković: *Bihačka operacija novembra 1942. godine*, str. 190 i 191; *Arhiv Vojnoistorijskog instituta*, kut. 161a, reg. br. 9/7 - Izveštaj Štaba Šeste brigade; kut. 161a, br. reg. 15/V1 - Pismo Operativnog štaba; film br. 3, snimci 78 i 79 - Pismo načelnika Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

140) *Arhiv VII*, k. 161a, br. reg. 917 — Izveštaj Šeste brigade.

»U ime Vrhovnog štaba NOP i DVJ izražavam priznanje i pohvalu za vaše junačko držanje pri oslobađanju grada Bihaća i okolnih sela. Vi ste u tim bojevima pokazali da ste zaista dostojni potomci vaših slavnih predaka, da nosite visoko zastavu narodnog oslobođenja, da ste pošli putem herojske Crvene armije i sovjetskih partizana u borbi protiv okupatora i njegovih slugu.

Vi ste časno izvršili zapovijest Vrhovnog štaba da u čast 25. godišnjice velike Oktobarske socijalističke revolucije osvojite od neprijatelja grad Bihać i osvetite nebrojene žrtve koje su pale u gradu i okolini od krvničke ruke ustaških razbojnika.

Drugovi borci, komandiri, komandanti i politički komesari, vi ste u svim dosadašnjim bojevima protiv okupatora, ustaša i četnika, dokazali da stojite nepokolebljivo u prvim redovima naše Narodnooslobodilačke vojske i da ste ostali nemilosrdni u borbi protiv svih izdajnika, imajući pred sobom samo jedan cilj - konačno oslobođenje svog naroda. Budite i dalje tvrdi i nepokolebljivi u ovoj teškoj, krvavoj borbi. Neka vaša srca budu ispunjena mržnjom protiv izdajnika naših naroda, a ponosom što se borite rame uz rame sa herojskom Crvenom armijom protiv fašističkih osvajača, za bolju i sretniju budućnost našeg naroda.

Čestitam vam ovu najveću dosadašnju našu pobjedu i želim nove uspjehe u vašim budućim bojevima. Smrt fašizmu - Sloboda narodu! Vrhovni komandant NOP i DVJ - Tito.«¹⁴¹»

I Operativni štab za Bosansku krajinu izdao je saopštenje povodom ove pobjede u kome su iznijeti rezultati borbe i istaknuti podvizi jedinica u slamanju neprijateljske odbrane i uništenju njegovih jedinica.

Bihaćka operacija i njeni rezultati imali su ogroman vojni i politički značaj. Oslobođenje teritorije Bosanske krajine i zapadne Hrvatske mnogo su se povećale i neposredno spojile. Partizanske snage su brojno narasle i ojačale. U skladu sa velikim uspjesima i porastom partizanskih snaga, neposredno poslije bihaćke operacije Vrhovni štab NOP i DVJ i CK KPJ donijeli su nekoliko vojnih i političkih odluka od istorijskog značaja za dalji razvoj NOP u Jugoslaviji. Jedna od takvih istorijskih odluka bila je i odluka vrhovnog komandanta druga Tita od 9. novembra 1942. godine o reorganizaciji partizanskih snaga i stvaranju Narodnooslobodilačke vojske (NOV). Na tlu Podgrmeča formirani su Prvi bosanski korpus i Četvrta krajiška divizija. U sastav Četvrte krajiške divizije, pored Druge i Pete krajiške brigade, ušla je i Šesta krajiška brigada. Prvi bosanski korpus je tada u svom sastavu imao Četvrtu i Petu krajišku diviziju, a njegovo operativno područje obuhvatalo je teritoriju Bosanske krajine i srednje Bosne.

O tim promjenama u vojnoj organizaciji narodnooslobodilačkih partizanskih snaga i o njihovom značaju za razvoj narodnog ustanka u Jugoslaviji, drug Kardelj je, između ostalog, napisao: »Da bi ustanak zaista mogao biti uspješan, on je morao od partizanskih jedinica da stvori takvu udarnu snagu koja će biti u stanju da zadaje sve teže udarce neprijatelju i da, najzad, postane sposobna i za razbijanje koncentrisane snage neprijatelja, tj. da oslobađa gradove i konačno istera neprijatelja iz zemlje. Upravo takvu perspektivu Tito je stvorio svojom koncepcijom pretvaranja partizanskih odreda najpre u brigade, a kasnije i u krupnije jedinice koje će biti sposobne da vode rat u bilo kojem delu zemlje i da se uspešno bore i sa velikom koncentracijom snaga neprijatelja. To je bila II faza razvoja Narodnooslobodilačke armije i samog ustanka...«

»Osnovna karakteristika te druge faze u razvoju ustanka i njegove armije bilo je kombinovanje klasične partizanske taktike ratovanja sa krupnim operacijama na širim prostorijama i sa koncentracijom narodnooslobodilačkih jedinica pod jedinstvenim operativnim rukovođenjem. Time se udarna snaga narod-

¹⁴¹⁾ Arhiv VII, 4, br. reg. 27/2-2; Mišo Leković: *Bihaćka operacija novembra 1942. godine*, str. 171, izdanje VII.

nooslobodilačke armije znatno povećala, ali ona je istovremeno zadržala manevarsku sposobnost partizanskih jedinica. Drugim rečima, u toj drugoj fazi razvoja narodnooslobodilačke armije ona je postala sposobna da istovremeno ratuje i partizanskom taktikom u sve krupnijim ofanzivnim i defanzivnim operacijama sa koncentrisanim udarima protiv neprijatelja.¹⁴²¹

Poslije bihačke operacije ofanziva snaga NOV i POJ nastavljena je na svim pravcima prema neprijatelju oko velike oslobođene teritorije u Bosanskoj krajini i zapadnoj Hrvatskoj. Snage Prvog bosanskog korpusa nastavile su sa ofanzivnim dejstvima u dolinama Une i Sane u Podgrmeču.

Šesta krajiška NOU brigada je narednih dana i mjeseci 1942/1943. godine učestvovala u izvođenju krupnih ofanzivnih i defanzivnih operacija u sastavu Četvrte krajiške divizije i Prvog bosanskog korpusa. Prva takva operacija izvedena je u međuprostoru Bosanski Novi - Ljubija, a zatim su uslijedile napadne operacije za oslobođenje Bosanskog Novog i Sanskog Mosta. Poslije navedenih operacija uslijedila je Četvrta neprijateljska ofanziva, operacija velikih razmjera, čiji cilj je bio uništenje glavnih snaga NOV i POJ.

PRENOŠENJE NAPADNIH DEJSTAVA ČETVORTE KRAJIŠKE DIVIZIJE NA LINIJU »POSTAV JUGOZAPAD«

Na sastanku koji je održan 8. novembra 1942. godine u Operativnom štabu, zaključeno je da se predloži VŠ izvođenje napada na neprijatelja u Bosanskom Novom.¹⁴³⁾ Istog dana komandant Operativnog štaba Košta Nađ otputovao je u VŠ Bosanski Petrovac radi dobijanja saglasnosti za napad na Bosanski Novi. Poslije razmatranja prijedloga, Vrhovni komandant je prihvatio taj prijedlog.¹⁴⁴⁾ Istovremeno je ukazao na to da se predviđena operacija mora dobro pripremiti i izvesti uz sadejstvo sa hrvatskim jedinicama koje će iz Hrvatske sa zapadne strane napasti na neprijatelja u Dvoru na Uni i Bosanskom Novom. Kako je za dolazak hrvatskih brigada, koje su poslije zauzimanja Bihaća bile angažovane u ofanzivnim operacijama oko Šljuna, bilo potrebno oko deset dana, odlučeno je da se za to vrijeme nastavi ofanziva krajiških brigada na dio utvrđenja od Stare Rijeke do Bosanskog Novog i na rudnik Ljubiju radi razbijanja neprijateljskih snaga, njihovog zarobljavanja i oslobađanja Ljubije i teritorije između Bosanskog Novog i Ljubije.¹⁴⁵⁾

Shodno donijetoj odluci, izvršeno je pregrupisanje i dovođenje snaga u polazne rejone i na polazne položaje za napad. Šesta krajiška brigada prebacila je Prvi bataljon sa sektora Sanskog Mosta na liniju Kamengrad - Ruškovac, a njegove dotadašnje položaje posjela je Četvrta krajiška brigada. Četvrti bataljon grupisan je na liniji Stara Rijeka - Tromeda. Drugi i Treći bataljon Šeste brigade prebačeni su sa lijeve obale Une i grupisani ispred neprijatelja na Novskoj planini na liniji s. Kršlje - želj. st. Rudice.

Poslije oslobođenja Bihaća, Druga i Peta krajiška brigada prebačene su na sektor rudnika Ljubije i grupisane na liniji Ljubija - Suhača u međuprostor Drugog i Četvrtog bataljona Šeste brigade.

Poslije završenog pregrupisanja, iz takvog rasporeda naših jedinica otpočeće priprema za napad od 15. novembra na neprijateljska utvrđenja od Bosanskog Novog do rudnika Ljubije i na Ljubiju.

142) Edvard Kardelj: *Politička i vojna strategija narodnooslobodilačkog ustanka i socijalističke revolucije u Jugoslaviji i Titova stvaralačka uloga u njenom koncipiranju i realizovanju*, »Vojno delo« br. 6/1978.

143) *Arhiv VII*, kut. 161a, 15/6.

144) *Arhiv VII*, kut. 406, br. reg. 8/1-1.

145) *Arhiv VII*, kut. 406, br. reg. 13/1-2.

U ljeto 1942. godine, poslije ofanzive na Drugi krajiški odred i na Kozaru, pod rukovodstvom i instrukcijama štaba 714. njemačke divizije, izgrađen je neprekidni sistem utvrđenja u međuriječju Une i Sane između Bosanskog Novog i Sanskog Mosta na liniji: k. 294 (3,5 km od Bosanskog Novog) - Suhača - Šurkovac - rudnik Ljubija - Tromeda (k. 505) - te brdima iznad Stare Rijeke i Starog Majdana - zatim preko Ruškovca (k. 502) - Mikanovog brda - Kamengrada - Umaca- Djedovače - Brda (k. 332) - i Čaplja.¹⁴⁶⁾ Izgrađena utvrđena linija, u osnovi, kretala se demarkacionom linijom, jer je prema sporazumu između Nijemaca i Italijana, poslije napuštanja Sanskog Mosta od italijanskih jedinica, ovaj grad ušao u njemačku okupacionu zonu. Sastojala se na cijeloj dužini svog protezanja od više linija rovova i utvrđenih bunkera, koji su bili međusobno povezani i zaštićeni žičanim i drugim preprekama koje su branjene mitraljeskom i artiljerijskom vatrom. U njoj pozadini oko gradova Bosanskog Novog, Sanskog Mosta i rudnika Ljubije bile su izgrađene i utvrđene linije neposredne odbrane, a Ljubija je bila zaštićena i minskim poljima. Neprijatelj je navedenu liniju zvanično nazvao »Postav Jugozapad«, a partizanski odredi i brigade su je zvali »Mažino-linijom«. Njemačka okupaciona komanda i Vrhovna komanda kvislinške Nezavisne Države Hrvatske (Glavni stožer) smatrali su utvrđenu liniju neprobojnom i procjenjivali da su njenom izgradnjom potpuno onemogućeni upadi partizanskih snaga iz italijanske u njemačku okupacionu zonu.

Na dan napada naših snaga 18. novembra 1942. godine na dijelu navedene utvrđene linije od Bosanskog Novog do rudnika željezne rude Ljubije odbranu je izvodilo pet neprijateljskih bojni (bataljona): 1. bojna 1. pješačkog puka (Novska planina); 6. i 8. ustaška bojna (Mijska glava i Šurkovac) i 2. bojna 5. pješačke pukovnije jake ustaške i legionarske snage (rejon Tromede). Poslije izbijanja Druge krajiške brigade pred Ljubiju 19. novembra, u rejon Ljubije prebačene su 1. i 3. bojna 3. gorskog zdruga, a Tromeda (k. 505) ojačana je sa ustaškim snagama od Starog Majdana i Stare Rijeke. Zbog teške situacije na sektorima napada Pete i Šeste krajiške brigade, neprijatelj je 20. novembra u rejon Blagaja i Buline glave prebacio 2. i 4. bojnu navedenog Gorskog zdruga. Tako su tokom izvođenja napada naših jedinica od 18. do 26. novembra neprijateljske snage ojačane kompletnim 3. gorskim zdrugom, te su brojale devet bataljona (bojni).

ZADATAK ŠESTE KRAJIŠKE BRIGADE

U neposrednom napadu na »Postav Jugozapad«¹⁴⁷⁾ od Bosanskog Novog do Stare Rijeke i na rudnik željezne rude Ljubija učestvovala su Druga, Peta i Šesta krajiška brigada.

Zadatak Šeste brigade bio je da napadne na neprijateljska utvrđenja na Novskoj planini, Tromedi (k. 505), razbije i zarobi neprijateljske snage na sektoru napada i sadejstvuje Petoj brigadi u zauzimanju sela Hozići i Suhače i Drugoj brigadi u zauzimanju Ljubije. Za vrijeme izvođenja napada imala je zadatak da onemogući neprijatelja u upućivanju pomoći iz Bosanskog Novog pravcima koji preko Vješala (t. 338) izvode prema Suhači, Dolovljanima i Blagaju; sa jednim bataljonom da demonstrativno napadne neprijateljska utvrđenja na dijelu »Postava Jugozapad« od Ruškovca (k. 562) do Kamengrada i, vezujući neprijateljske snage na ovom sektoru, spriječi upućivanje pomoći iz Starog Majdana i Stare Rijeke.

¹⁴⁶⁾ Podaci uzeti iz izvještaja zapovjedništva Banjalučkog zdruga od 1. do 8. novembra 1942. godine.

¹⁴⁷⁾ Termin »Postav Jugozapad« dat je prema ustaškim dokumentima. Njegovo pravo značenje bilo bi »Zaprečna linija Jugozapad«.

Drugi i Treći bataljon imali su zadatak da napadnu neprijatelja na liniji želj. st. Rudice - s. Hozici i zauzmu Novsku planinu, potom da posjednu liniju Rudice - Hozici - Suhača - Dolovljani i zatvore pravce koji preko Novske planine izvode prema rijeci Japri. Nakon zauzimanja te linije, trebalo je da sadejstvuju sa dijelom snaga Petoj brigadi u zauzimanju s. Hozici, Suhače i Blagaja.

Zadatak četvrtog bataljona bio je da zauzme širi rejon Tromede i prodre preko Stare Rijeke u neprijateljsku pozadinu u Čarakovo i Briševo radi obezbjeđenja desnog boka Druge krajiške brigade prilikom zauzimanja rudnika Ljubije.

Prvi bataljon imao je zadatak da demonstrativno napada neprijateljska utvrđenja od Ruškovca do kamengrada i da vezuje neprijateljske snage u Starom Majdanu i Staroj Rijeci.^{148*}

Desno od komunikacije Sanski Most - Kamengrad nalazila se Četvrta brigada, čiji je zadatak bio da demonstrativnim napadima na utvrđenja »Postav Jugozapad« na sanskom sektoru vezuje neprijatelja i spriječi manevar njegovih snaga po frontu i upućivanje pomoći iz Sanskog Mosta.

Lijevo u rejonu želj. st. Rudice, sa obe strane Une, nalazile su se u zasjedi snage Prve brigade. Njihov zadatak je bio da spriječe dejstva neprijatelja od Bosanskog Novog uz Unu i da obezbijede lijevi bok Šeste brigade na Novsku planinu.

U međuprostoru Šeste brigade između Ljubije i s. Hozici napad na neprijateljska utvrđenja ovog dijela »Postav Jogožapad« i Ljubiju izvodile su Druga i Peta brigada.

Početak napada bio je određen za 18. novembar 1942. godine.

Od 15. do 17. novembra izvršene su detaljne vojne i političke pripreme, a 18. novembra u dva sata ujutro počeo je istovremeni napad na utvrđenja »Postav Jugozapad« od Bosanskog Novog do Stare Rijeke. Toga dana u toku noći Drugi i Treći bataljon Šeste brigade naišli su na žestok otpor neprijatelja. U ogorčenim borbama do svanuća uspjeli su da zauzmu utvrđenja između sela Hozici i Vedovice i da posjednu liniju sela Hozici, Suhače i Dolovljani na lijevoj obali Japre. Međutim, neprijatelj se ogorčeno branio na preostalom dijelu fronta od Vedovice do Rudice. Toga dana Drugi i Prvi bataljon Pete brigade, poslije proboja utvrđenja na frontu napada, izveli su niz uzastopnih napada na Hozice, Suhaču i Dolovljane sa istočne strane sa linije Pivnica (k. 292) - s. Gvozden (k. 238), ali se neprijatelj ogorčeno branio i uspio zaustaviti njihove juriše.¹⁴⁹ Tokom 19. i 20. novembra ovi bataljoni Pete brigade sa istočne i Drugi i Treći bataljon Šeste brigade sa zapadne strane sela Hozici, Suhače i Dolovljani vodili su borbu sa neprijateljima iz mjesta.

I Četvrti bataljon Šeste brigade naišao je na svom sektoru napada na ogorčen i žilav otpor ustaških i legionarskih jedinica. Svi pokušaji da u jurišima zauzme utvrđenja na Tromedi tokom noći i jutro 18. novembra bili su odbijeni i zadržani. U prijepodnevnim časovima neprijateljske snage su se sredile do te mjere da su počele preduzimati bočne protivnapade na snage Druge brigade koje su izbile pred Ljubiju.¹⁵⁰ Zbog toga, zamjenik komesara Šeste brigade Uroš Bogunović Roca, koji se nalazio sa Četvrtim bataljonom, organizovao je zajednički napad jedinica Druge brigade i Četvrtog bataljona na te neprijateljske snage. U žestokim okršajima neprijatelj je bio razbijen i uz velike gubitke povukao se u utvrđenja na Tromedi. Poslije toga čete Četvrtog bataljona blokirale su neprijatelja na Tromedi i nastavile borbu iz mjesta.

148) *Arhiv VII*, mikrofilm br. 3, snimak 87-89 - Zapovijest za napad Prvog bosanskog korpusa.

149) Peta krajiška brigada zauzela je 18. novembra neprijateljska utvrđenja, osim sela Hozica i Suhače, i uništila Prvu bojnu Prve pješake pukovnije zarobivši 473 domobrana i 6 oficira.

150) Druga krajiška brigada tokom 18. i 19. novembra u krvavim borbama zauzela je neprijateljska utvrđenja na svom sektoru napada i naveče 19. novembra pokušala da iz pokreta zauzme Ljubiju.

Prvi bataljon Šeste brigade 18. i 19. novembra neposredno je uznemiravao neprijatelja demonstrativnim napadima na širokom frontu od Kamengrada do Ruškovca i tako ga onemogućio da odvoji snage koje bi uputio u pomoć Ljubiji.

U toku 19. i 20. novembra, borbe sa neprijateljskim snagama na svim preostalim dijelovima utvrđene linije »Postava Jugozapad« postajale su sve žešće i krvavije. Neprijatelj se ogorčeno branio. Po cijenu najvećih gubitaka, pokušavao je da se održi na položajima oko Ljubije, zatim u Hozićima, Suhaći, Dolovljanima i na preostalom dijelu Novske planine, nastojeći da stvori povoljne uslove za ponovno uspostavljanje odbrane na slomljenoj liniji »Postava Jugozapad«. I pored toga, otpor njegovih preostalih jedinica sve više se sužavao na blokiranim položajima. Postajalo je sve jasnije da njegove snage ne mogu održati položaje i da će biti razbijene i uništene. U takvoj situaciji 19. novembra komandant 714. njemačke divizije prebacuje iz Prijedora i iz Dvora na Uni 3. i 5. bojnu 3. gorskog zdruga na sektor Ljubije, i 20. novembra 2. i 4. bojnu ovog zdruga¹⁵⁰ u dolinu Japre u Blagaj i na kose Utisnovac i Bulinu glavu. Ovim pojačanjima spriječio je zauzimanje Ljubije i Blagaja prije početka napada na Bosanski Novi. Na taj način zaštitio je komunikaciju Bosanski Novi - Prijedor i onemogućio neposredno angažovanje njegovih snaga u Prijedoru i Bosanskom Novom.

BORBE ŠESTE BRIGADE OD 21. DO 25. NOVEMBRA 1942.

Štabu Šeste brigade nije bilo poznato daje neprijatelj ojačao položaje na liniji Dolovljani (k. 331)-Utisnovac kosa (k. 251)-Bulina glava (k. 307) i u Blagaju, ali je na osnovu razvoja situacije i nanesenih gubitaka neprijatelju 18,19. i 20. novembra procijenio da su sazreli uslovi za novi napad i zauzimanje Novske planine, Hozića, Suhaće i Dolovljana. Zato je donio odluku da se 21. novembra organizuje novi napad u sadejstvu sa jedinicama Pete brigade na neprijatelja u navedenim selima i da se ta teritorija oslobodi. S tim ciljem komesar Brigade Dimitrije Bajalica, sa članovima štaba Pete brigade, formirao je 20. novembra zajedničku komandu koja je pripremila napad Drugog i Trećeg bataljona Šeste i Prvog bataljona Pete brigade u dolini Japre na neprijatelja u Hozićima, Suhaći, Dolovljanima i Stražbenici (t. 313). Napad je dobro pripremljen i počeo je 21. novembra u dva sata ujutro. I u tom napadu neprijatelj se ogorčeno branio na svim položajima. Nastojao je po cijenu najvećih gubitaka da održi položaje, a zatim da odbije i onemogući juriše naših jedinica. I pored toga, Drugi i Treći bataljon Šeste brigade nizom ponovljenih juriša toga dana zauzeli su položaje na Novskoj planini, Hozića i veći dio Suhaće. Poslije toga, neprijateljske snage su se noću povukle iz preostalog dijela Suhaće i iz Rudica. Narednog dana ti bataljoni su prešli u gonjenje neprijatelja i na Novskoj planini zaplijenili su 700 artiljerijskih granata koje neprijatelj u povlačenju nije stigao evakuisati. Gonjenje 23. novembra nastavljeno je i bataljoni su zauzeli Dolovljane i izbili na sjeverne padine Novske planine na liniju Veljkića-brdo (k. 294) - Vješala (t. 338) - Moslovare (k. 313).

Dok se ovako razvijao napad na sektoru Šeste brigade, Prvi bataljon Pete brigade na kosama na desnoj obali Japre nije imao uspjeha.¹⁵²⁾ Na njegovom sektoru od Stražbenice do Buline glave nalazile su se jake snage 3. gorskog zdruga (dvije bojne) koje su 20. novembra ojačale odbranu. Tokom uspješnog napada Šeste brigade na Novskoj planini, ove neprijateljske snage prešle su u napad na Prvi bataljon Pete brigade. Žilavim otporom njegovih četa i nizom oštrih protivnapada, napad je bio slomljen i odbijen. Poslije toga na istočnoj obali Japre ne-

151) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga VIII, dok. br. 240-3.

152) Dvadeset drugog novembra, poslije zauzimanja Suhaće, Peta krajiška brigada uputila je sve svoje snage sem Prvog bataljona na sektor Ljubije radi ponovnog napada na Ljubiju sa Drugom brigadom 23. novembra, koji nije uspio.

prijatelj se utvrdio na Bulinoj glavi i prešao u odbranu. Tako je poslije 23. novembra, južno od Blagaja, neprijatelj organizovao zaštitu komunikacije Bosanski Novi - Prijedor na položajima Utisnovac - kose i Buline glave, gdje će se održati do početka napada naših brigada na Bosanski Novi.

Na sektoru napada Četvrtog bataljona zamjenik komesara Šeste brigade Uroš Bogunović Roca koordinirao je napade sa jedinicama Druge krajiške brigade. Sa Četvrtim bataljonom izvršio je 21. novembra ponovni napad na utvrđenja na Tromedi i Jabučici. U krvavim jurišima na ustaške i legionarske snage, koji su trajali cijelog tog dana, čete ovog bataljona razbile su neprijatelja i zauzele Tromedu i Jabučicu. Naredni zadatak Bataljona bio je da istog dana preko Stare Rijeke izbije u sela Briševo i Carakovo radi obezbeđenja desnog boka Druge brigade u napadu na Ljubiju 21. novembra.¹⁵³⁾ Kako planirani napad na Ljubiju nije izveden toga dana, neprijatelj je uputio pojačanje iz Ljubije i onemogućio Četvrti bataljon da preko Stare Rijeke izbije u Briševo i Carakovo.

Prvi bataljon Šeste brigade na svom sektoru sa linije Kamengrad - Ruškovac nastavio je demonstrativne napade i pritisak na neprijatelja, onemogućujući mu da uputi pomoć Ljubiji.

U napadu u međuprostoru Bosanski Novi - Ljubija i na Ljubiju od 18. do 24. novembra 1942. godine, zajedničkim naporima Druge, Pete i Šeste krajiške brigade, prema neprijateljskim podacima,¹⁵⁴⁾ razbijene su i uništene tri njegove bojne. Njihov ostatak od 100 domobrana i ustaša i 4 oficira prikupio se u Prijedoru u toku borbe. Ukupni neprijateljski gubici bili su 1.500 izbačenih vojnika, podoficira i oficira iz stroja, od čega je 600 zarobljeno. Zaplijenjeno je 600 pušaka, 10 mitraljeza, 30 puškomitraljeza, 1 teški i 4 laka minobacača, velike količine puščane municije i druga ratna oprema. Za ove uspjehe podjednako su zaslužne sve jedinice, borci i rukovodioci sve tri brigade. Zbog toga su rezultati borbi na potpunom uništenju neprijateljske utvrđene linije »Postava Jugozapad« dati zbirno.

DEJSTVA ŠESTE KRAJIŠKE BRIGADE NA SEKTORU BOSANSKOG NOVOG

Za vrijeme uništenja neprijateljskih utvrđenja i njegovih snaga na dijelu »Zaprečne linije Jugozapad« od Bosanskog Novog do rudnika Ljubije, u rejonu Bosanskog Novog na lijevoj obali Une prikupile su se hrvatske brigade. Dvadeset četvrtog novembra obustavljen je napad na Ljubiju, te su Prva, Peta i Druga krajiška brigada izvršile pokret u svoje polazne rejone na sektoru Bosanskog Novog na desnoj obali Une. Do 26. novembra 1942. godine, na osnovu korpusnih zapovijesti za napad, štabovi hrvatskih i krajiških brigada izvršili su sve vojničke i političke pripreme za napad na Bosanski novi i 26. novembra noću posjeli polazne položaje. U neposrednom napadu učestvovala su Prva i Druga lička, Sedma i Osmo hrvatska i Prva, Druga i Peta krajiška brigada. Napad na Bosanski Novi i Dvor na Uni počeo je 26. novembra u 23.00 sata.¹⁵⁵⁾

Bosanski Novi branila je 12. pješačka ustaško-domobranska pukovnija, 1. ustaška bojna, 1. bataljon 721. njemačkog puka i tri artiljerijske baterije, a Dvor na Uni 3. bojna Drugog gorskog zdruge i jedna artiljerijska baterija. Snage neprijatelja u Bosanskom Novom bile su ojačane tenkovima i jednim oklopnim

153) Štabovi Druge i Pete krajiške brigade odložili su planirani napad na Ljubiju od 21. za 22. novembar, zbog sporog pristizanja bataljona Pete brigade.

154) *Arhiv VII*, k. 406, f. 2/1, d. 1 i 9-1.

155) *Arhiv VII*, kut. 406, reg. br. 3/1-1 i 10/1-1; kut. 3A, reg. br. 48-1/1.

vozom.¹⁵⁶ Na sektoru Blagaja i u dolini Japre branile su se 2. i 4. bojna 3. gorskog zdruga, a u Ljubiji i Staroj Rijeci 3. i 5. bojna ovog zdruga i ustaško-domobranske i legionarske snage na koje su naše jedinice napadale od 18. do 24. novembra.

Šesta krajiška brigada imala je zadatak da sa dva bataljona u sadejstvu sa jednim bataljonom Druge krajiške brigade demonstrativnim napadima vezuje neprijateljske snage u Starom Majdanu, Staroj Rijeci i Ljubiji, a sa ostalim snagama da napadne neprijatelja u širem rejonu Blagaja i dolini Japre, razbije i uništi te snage; zatim da u sadejstvu sa snagama Pete krajiške brigade, koje su se nalazile u zasjedi na desnoj obali Sane, presiječe komunikaciju Prijedor- Bosanski Novi i, obezbjeđujući pozadinu Druge brigade, onemogućujući upućivanje pomoći iz Prijedora napadnutom neprijateljskom garnizonu u Bosanskom Novom.

Za izvršenje postavljenih zadataka štab Brigade nije vršio promjene u borbenom rasporedu Prvog i Četvrtog bataljona, jer je to bilo najsvrsishodnije za izvršenje njihovih zadataka. Promjene u borbenom rasporedu Drugog i Trećeg bataljona sastojale su se samo od grupisanja za napad na njihovim sektorima. One su izvršene pošto su čete Drugog bataljona smijenjene na Novskoj planini jedinicama Prve krajiške brigade.

Prvi i Četvrti bataljon dobili su zadatak da sa linije Kamengrad - Ruškovac - Ljubija u sadejstvu sa jednim bataljonom Druge brigade demonstrativnim napadima vezuju neprijateljske snage u Starom Majdanu, Staroj Rijeci i Ljubiji i onemoguće njihovo upućivanje u pomoć Bosanskom Novom.

Zadatak Trećeg bataljona bio je da napadne, razbije i uništi neprijateljske snage na desnoj obali Japre u rejonu Stražbenica (t. 313), Bulina kosa (k. 281) i Bulina glava (t. 307), a zatim posjedne položaje na lijevoj obali Sane istočno od Blagaja i u sadejstvu sa Drugim bataljonom spriječi upućivanje pomoći iz Prijedora Bosanskom Novom.

Drugi bataljon, poslije smjene na Novskoj planini od bataljona Prve brigade, izvršio je pokret u Dolovljane na lijevoj obali Japre, gdje je ojačan sa jednom četom Četvrtog bataljona Šeste brigade. Njegov zadatak je bio da napadne i uništi neprijateljske snage u Moslovarama i Utisnovac - kosi (k. 257), a zatim da posjedne položaje na lijevoj obali Sane i u sadejstvu sa jedinicama Pete krajiške brigade, koje su se nalazile na desnoj obali Sane, zatvori komunikaciju Prijedor - Bosanski Novi i onemogućujući upućivanje pomoći iz Prijedora u Bosanski Novi tokom izvođenja napada.

Istovremeno sa početkom napada na Bosanski Novi i Dvor, 24. novembra oko 23.00 sata, Šesta brigada izvršila je napad sa svim bataljonima na svom sektoru. Drugi i Treći bataljon u silovitim i neprekidnim jurišima razbili su 2. i 3. bojnu 3. gorskog zdruga i do svanuća 27. novembra zauzeli njihove položaje. U tim borbama zarobili su 300 vojnika i oficira i veliki broj ubili i ranili, zaplijenili 27 puškomitraljeza, 7 mitraljeza, veliki broj pušaka i druge ratne opreme. Ostaci ovih bojni 3. gorskog zdruga u neredu su se povukli u Blagaj i prebacili na desnu obalu Sane. Poslije toga, pri pokušaju da se probiju u Bosanski Novi, naišli su na zasjedu Pete brigade. Tom prilikom te snage su ponovo razbijene, a jedinice Pete brigade zarobile su 84 vojnika, podoficira i oficira.¹⁵⁷

Do 30. novembra čete Drugog i Trećeg bataljona Šeste brigade, upornom borbom na lijevoj obali Sane, u sadejstvu sa snagama Pete brigade, spriječile su pokušaje neprijatelja da iz Prijedora uputi pomoć snagama u Bosanskom Novom.

156) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga VIII, dok. br. 239-240.

157) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga VIII, dok. br. 240.

Za to vrijeme Prvi i Četvrti bataljon izvodili su uspješne demonstrativne napade i neprekidno pritiskali na neprijatelja u Starom Majdanu, Staroj Rijeci i Ljubiji i tako onemogućili upućivanje dijela tih snaga u pomoć Bosanskom Novom.¹⁵⁸⁾

PREUZIMANJE INICIJATIVE NAŠIH SNAGA NA SEKTORU SANSKOG MOSTA

Sanski Most branila je 10. pješačka pukovnija sa 1, 2, 3. i 5. bojnom, 12. četa 721. njemačkog puka, Domobranska dobrovoljačka bojna Sanski Most, ustaške snage nepoznate jačine i oko 28 žandarma. Stari Majdan branila je Domobranska dobrovoljačka i jurišna bojna sa jednim vodom njemačkih vojnika iz 721. puka, a u selima Sasini i Kruharima nalazile su se neprijateljske snage jačine oko dvije bojne. Na frontu napada Šeste krajiške brigade na Brajića - Tavanu, Djedovači i Umcima bile su raspoređene dvije bojne 10. pješačke pukovnije, ustaške snage jačine do jedne bojne i Domobranska dobrovoljačka bojna Sanski Most.

Najjaču liniju odbrane zapadnog dijela grada činile su utvrđenja »Postava Jugozapad« u selima Demiševcima, Kamengradu, Husimovcima, Umcima, Djedovači i Brajića - Tavanu. Ta linija se produžavala na desnu obalu Sane preko Sela Čaplja, Tornine, Kijeva, Sasine, Šehovaca i Trnove. Cijelom dužinom označene linije izgrađena su poljska utvrđenja i bunker koji su bili povezani sa više linija rovovima ispred kojih je postavljena bodljikava žica. Periferijom istočnog dijela Sanskog Mosta u luku Sane od ušća potoka Radinovac, zatim ispred aerodroma, kuće Teje Praće i željezničkog mosta na Sani protezala se linija rovova i bunkera za neposrednu odbranu grada sa jednodrednom bodljikavom žicom. Sve tvrde kuće u gradu bile su uređene kao otporne tačke. Snage za odbranu Sanskog Mosta raspolagale su sa oko pet protivtenkovskih topova i isto toliko topova i haubica.^{159)*}

Poslije završetka napadne operacije na Bosanski Novi, na osnovu naredjenja Prvog bosanskog korpusa, izvršeno je pregrupisanje krajiških brigada i njihovo grupisanje za izvođenje napada na Sanski Most. Prvi, Drugi i Četvrti bataljon Šeste brigade izvršili su pokret u polazne rejone za napad u s. Dabar i Bosanski Milanovac.¹⁶⁰⁾ Desno u s. Tominu i Palanku (k. 311) bile su grupisane snage Četvrte brigade, a lijevo u s. Gornji Kamengrad i Fajtovci Druga brigada.

U toku dovođenja brigada u polazne rejone za napad, 5. decembra u štabu Prvog bosanskog korpusa održan je sastanak sa štabovima Četvrte i Pete krajiške divizije, na kojem je izvršena priprema za napad na neprijateljska uporišta preostalog dijela »Zaprečne linije Jugozapad« od Starog Majdana do Tornine na desnoj obali Sane i u Sanskom Mostu. Na sastanku su određeni zadaci divizija i određeni pravci napada i zadaci brigada.¹⁶⁰⁾ Narednog dana divizijama je dostavljena i korpusna zapovijest za napad. Od 7. do 9. decembra u jedinicama su

158) Napad na Bosanski Novi obustavljen je 29. novembra 1942. godine. Neprijatelju je u ovom napadu od Prve, Druge, Pete i Šeste krajiške brigade izbačeno iz stroja oko 1.500 vojnika, podoficira i oficira. Od ovog broja zarobljeno je 850 vojnika, podoficira i oficira, a zaplijenjeno 850 pušaka, veliki broj puškomitrafjeza i mitraljeza, 4 haubice, 2 brdska topa 75 mm i mnogo druge ratne opreme.

Navedene naše brigade imale su 44 poginula, 131 ranjenog i 80 obolelih boraca rukovodilaca (*Arhiv VII*, kut. 406, reg. or. 9-1, F 2/1 - Izvještaj Prvog bosanskog korpusa Vrhovnom štabu NOV i POJ).

159) *Arhiv VII*, kut. 162, reg. br. 31-1/6 i 37/1, f. 7; kut. 16, reg. br. 11/1-43 i 12/1-31; kut. 406, reg. br. 5-1, F 1.

160) Treći bataljon Šeste brigade zadržan je na novskom sektoru. Njegov zadatak je bio izvođenje blokade i demonstrativnih napada sa Petom brigadom na neprijateljska uporišta kod Bosanskog Novog.

161) *Arhiv VII*, kut. 406, reg. br. 1/1, 5.

izvršene vojne i političke pripreme za napad. Istovremeno štabovi Četvrte i Pete divizije sa štabovima brigada proučili su podatke o jačini i rasporedu neprijateljskih jedinica i karakteru utvrđenja. Poslije toga izvršeno je izvidanje i precizirani su zadaci brigada i bataljona, međusobno sadejstvo, oblici manevra u napadu i postupnost izvršavanja zadataka. Narednog dana štabovi brigada i bataljona izvršili su detaljne pripreme za napad sa komandama četa, određujući pravce napada i zadatke svake čete.

Za izvođenje sanske operacije decembra 1942. godine, štab Prvog bosanskog korpusa angažovao je Četvrtu (Drugu, Petu i Šestu brigadu) i Petu krajišku diviziju (Prvu, Četvrtu i Sedmu brigadu). Neposredni napad na Sanski Most prvoga dana izvodile su Prva i Četvrta brigada Pete divizije, a iz Četvrte divizije Drugi bataljon Druge brigade. Njihov zadatak je bio razbijanje neprijatelja u gradu i oslobodenje Sanskog Mosta. Ostale snage: Druga i Šesta brigada Četvrte divizije izvodile su napad na utvrđenja preostalog dijela »Zaprečne linije Jugozapad« od Stare Rijeke do ušća Dabra u Sanu i vršile obezbjeđenje od neprijateljske intervencije na pravcima Ljubije - Stari Majdan - Sanski Most i Prijedor - Sanski Most; Peta brigada sa Trećim bataljonom Šeste brigade izvodila je blokadu Bosanskog Novog i Ljubije i demonstrativne napade na neprijatelja u tim gradovima.

Četvrta krajiška divizija imala je slijedeće zadatke:

»... a) blokiranje Bosanskog Novog sa južne i istočne strane, prekidanje komunikacije Prijedor - Bosanski Novi. Za vrijeme napada na Sanski Most demonstrativno napasti Bosanski Novi radi vezivanja neprijateljskih snaga;

b) blokiranje Ljubije oko Tromede sa manjim snagama. Za vrijeme napada na Sanski Most vršiti demonstrativni napad na Ljubiju...;

c) blokiranje Starog Majdana i sigurno presijecanje komunikacija Stari Majdan - Sanski Most i Prijedor - Sanski Most na pogodnim položajima oko Koprivne... To je jedan od najvažnijih zadataka u akciji na Sanski Most;

d) sa izvjesnim snagama, pogodnim pravcima između Demiševaca i Djedovače, upasti u grad;

e) napasti i likvidirati neprijateljska uporišta na Umcima, Djedovači i Brajića - Tavanu poslije žestoke artiljerijske pripreme i uz primjenu žestokog dejstva minobacača. Primijeniti sistem prodora klinova...«¹⁶²⁾

U početku napada štab Korpusa se nalazio na Kamičku, a štab Četvrte divizije u rejonu Bosanskog Milanovca.

ZADATAK I DEJSTVA ŠESTE KRAJIŠKE BRIGADE

Šesta krajiška brigada imala je zadatak da napadne neprijateljska utvrđenja na dijelu »Zaprečne linije Jugozapad« na Brajića - Tavanu, Djedovači i Umcima, razbije i primora neprijateljske snage na predaju i zauzme navedena utvrđenja. Na sektoru napada Brigade branile su se dvije domobransko-ustaške ijedna ustaška bojna. U štabovima Korpusa i Četvrte divizije došlo se do zaključka da će se neprijateljske snage braniti po svaku cijenu, zbog čega u početnom grupisanju naših snaga nije bilo predviđeno angažovanje Šeste brigade za neposredni napad na Sanski Most.

Desno na neprijatelja u Čaplju napadala je Četvrta brigada Pete divizije, a lijevo u Donjem Kamengradu, Usimovcima i Demiševcima Druga brigada Četvrte divizije.¹⁶³⁾

162) Arhiv VII, kut. 406, reg. br. 5/1-3, F 1 i IRP BiH, film br. 3, snimak 219 - Zapovijest Štaba Prvog bosanskog korpusa za napad na Sanski Most.

163) Arhiv VII, reg. br. 5/1, F 1; kut. 986, reg. br. 8-1.

Prvi bataljon imao je zadatak da napadne utvrđenje Brajića - Tavan, razbije neprijateljske snage, primora ih na predaju i zauzme njihove položaje, a zatim da produži napad ka Sanskom Mostu.

Lijevo od Prvog napadao je Drugi bataljon, sa zadatkom da slomi neprijateljsku odbranu na utvrđenju Djedovače, razbije i prisili neprijatelja na predaju i osvoji njegove položaje, a zatim da produži napad prema Zdeni.

Zadatak Četvrtog bataljona bio je izvođenje napada na utvrđenja na Umcima, razbijanje neprijatelja, prisiljavanje na predaju i zauzimanje njegovih položaja. Poslije toga ovaj bataljon je imao zadatak da produži napad kosama desno od komunikacije Gornji Kamengrad - Husimovci prema Pobrježu.

Treći bataljon, prema naredenju VŠ i štaba Korpusa, bio je upućen sa položaja od Bosanskog Novog u Bihać za obavljanje službe obezbjeđenja u gradu i okolini i za predstojeće formiranje Osme krajiške brigade.

Napad je podržavao Artiljerijski divizion Korpusa sa položaja na Fajtovcima.

Početak napada bio je određen za 10. decembar u 23.00 sati.¹⁶⁴⁾

Dok su se jedinice Šeste krajiške brigade nalazile na jurišnim položajima očekujući početak napada, Mile Mijatović, Nikola Vukić, Dušan Damjanović i Gojko Čamber neopaženo su proveli kroz neprijateljski raspored jednu četu Prvog bataljona u njegovu pozadinu na Brajića - Tavanu. Kada je počeo napad u 23 časa, ova četa je otvorila žestoku vatru iz pozadine po neprijateljskim jedinicama na Brajića - Tavanu nanoseći im velike gubitke. To je stvorilo pometnju i paniku, te su preživjeli neprijateljski vojnici na Brajića - Tavanu panično napustili položaje i, odbacujući suvišnu ratnu opremu, a mnogi i naoružanje, pobjegli u Sanski Most. To je omogućilo Prvom bataljonu da poslije 2 časa borbe razbije neprijatelja i zauzme sva utvrđenja na Brajića Tavanu,¹⁶⁵⁾ koji je neprijatelj smatrao neosvojivim.

Neprijateljske snage pružile su žestok otpor Drugom i Četvrtom bataljonu na Djedovači i Umcima. Neprijatelj je odbio njihove juriše koji su se smjenjivali od početka napada i zaustavio ih na jurišnim položajima. Poslije zuzimanja Brajića - Tavana, što je bio i prvi prodor u opštem napadu na liniju utvrđenja i grad, stvorili su se uslovi da četa Prvog bataljona, koja se nalazila na njegovom lijevom krilu, sa desnokrlnom četom Drugog bataljona, tuče neprijatelja na Djedovači bočno od Brajića - Tavana. Iako se neprijatelj očajnički i žilavo branio, nastojeći da po svaku cijenu održi svoje položaje, navedenim manevrom četa Prvog i Drugog bataljona i neprekidnim frontalnim jurišima bio je prisiljen da napusti položaje i pobjegne u Sanski Most. Tako je i Drugi bataljon u 2 časa 11. decembra razbio neprijateljske snage i zauzeo Djedovaču i sva utvrđenja na sektoru napada.

Na utvrđenjima sela Umci i Kamengrad snagama Četvrtog bataljona Šeste brigade i Drugog bataljona Druge brigade neprijatelj je nametnuo frontalnu borbu. Ti bataljoni nisu uspjeli da se uklone u neprijateljsku odbranu, zbog čega Drugi bataljon Druge brigade kasni sa zabacivanjem u pozadinu neprijatelja preko sela Pobrježa u zapadni dio Sanskog Mosta radi izazivanja pometnje u gradu i onemogućavanja povlačenja neprijateljskih snaga u grad sa Brajića - Tavana, Djedovače i Umaca. još žilaviji otpor neprijatelj pruža ostalim snagama Druge brigade, čiji je zadatak da uklinjavanjem i brzim prodorom posjednu položaje u selima Brdari, Dževar i Koprivna i da blokiraju Stari Majdan i onemoguće upućivanje pomoći u Sanski Most iz Starog Majdana, Ljubije i Prijedora. U takvoj

164) Zadaci i raspored jedinica Šeste brigade rekonstruisani su na osnovu Arhive VII, kut. 6/1, reg. br. 14, F 4; kut. 986, reg. br. 8-1; IRP BiH, film br. 3, snimak 219; *Zbornik VII*, tom IV, knjiga VIII, dok. br. 172, jer dokumenti Šeste brigade i Četvrtog divizion koji se odnose na Šestu brigadu u sanskoj operaciji decembra 1942. godine nisu sačuvani.

165) *Arhiv VII*, kut. 1978, reg. br. 16/4, F 3 i kut. 16/1, reg. br. 14, F 4.

situaciji štab Korpusa i štab Četvrte divizije naređuju Šestoj brigadi da sa Drugim bataljonom, koji je slobodan na Djedovači, dejstvuje bočno na Umce i tako ubrza zauzimanje Umaca i Kamengrada, a da sa Prvim bataljonom produži dejstvo ka Sanskom Mostu. Istovremeno štab Druge brigade dobija naređenje da, poslije zauzimanja Umaca i Kamengrada, razmotri mogućnost upućivanja svojih jedinica preko sela Pobježeza radi blokade Starog Majdana i sprečavanja upućivanja pomoći od Prijedora i Starog Majdana.¹⁶⁶¹

Poslije angažovanja i Drugog bataljona Šeste brigade u napadu na utvrđenja u s. Umci, Četvrti bataljon Šeste i Drugi bataljon Druge brigade su do 3 časa 11. decembra napravili prodor u neprijateljskoj odbrani na cijelom frontu napada. Do 4 časa zauzeti su Umci, a do kraja noći Druga brigada oslobađa Kamengrad, Usinovce i Demiševce i sa Drugim bataljonom izbija u s. Pobježeza, a Treći bataljon upućuje u s. Brdare i Koprivnu. Istovremeno u prvim jutarnjim časovima 11. decembra manje snage Drugog bataljona Druge brigade i Prvog bataljona Šeste brigade, uglavnom izviđački dijelovi i patrole, nalazile su se na ivicama zapadnog dijela Sanskog Mosta. Glavnine snaga Prvog bataljona Šeste brigade i Drugog bataljona Druge brigade bile su u prikupljanju i u pokretu prema Sanskom Mostu. Ali, napad na grad iz pokreta 11. decembra Šesta brigada i Drugi bataljon Druge brigade nisu izvršili. Toga dana izgubljeno je dragocjeno vrijeme kada su se neprijateljske jedinice u zapadnom dijelu grada nalazile u rasulu i nisu bile sposobne za pružanje organizovanijeg otpora. Njihov položaj te noći još više je pogoršavao prodor Drugog i Prvog bataljona Prve brigade i Drugog bataljona Četvrte brigade u istočni dio grada.

Komanda 714. njemačke divizije procjenjuje daje stanje odbrane Sanskog Mosta kritično. Za sve bojne 10. pješačke pukovnije i ustaške bojne koje su se povukle u Sanski Most sa fronta napada Šeste i Druge brigade kaže da su razbijene i da su u bježanju većinom pobacale naoružanje i ratnu opremu. Od tako rasutih i razbijenih jedinica štab 10. pukovnije, uz pomoć 12. njemačke čete i komandanta Banjalučkog zdruga generala Ljubomira Brozovića,¹⁶⁷⁾ na brzinu formira nove jedinice i raspoređuje ih na položaje u istočnom i zapadnom dijelu Sanskog Mosta.¹⁶⁸¹

Ova najkritičnija situacija neprijateljskih jedinica u Sanskom Mostu ostala je neiskorišćena. Bilo je očigledno da štabovi Šeste i Druge brigade, a i Četvrte divizije, nisu bili spremni da produže napad i iz pokreta zauzmu zapadni dio grada. Ni štabovi bataljona nisu samoinicijativno preduzimali mjere za napad na grad. Zbog toga je uslijedila inicijativa VS i štaba Korpusa da se ubrza pokret jedinica i zauzme Sanski Most prije stizanja pomoći njemačkih, ustaških i domobranskih jedinica čije je prikupljanje bilo otkriveno u zaseoku Trkulje u selu Koprivnoj. Ali, do pada mraka 11. decembra takvo naređenje nije bilo upućeno ni od štaba Korpusa. A daje to bilo učinjeno još u toku tog dana, zapadni dio grada bi, vjerovatno, bio zauzet.

U toku prve noći prvog dana napada 10/11. decembra, u istočnom dijelu Sanskog Mosta dio jedinica Pete divizije postigao je zapažene rezultate. Prva brigada sa Prvim i Drugim bataljonom i Drugim bataljonom Četvrte brigade uspjela je da razbije neposrednu liniju odbrane istočnog dijela Sanskog Mosta u luku od katoličke crkve do željezničkog mosta na Sani, da zauzme žandarmerijsku stanicu, kuću Teje Praće, bolnicu i staru poštu, i da u iznenadnom i silovitom naletu zaplijeni topove i minobacače. Treći bataljon Prve brigade zauzeo je Še-

¹⁶⁶⁾ *Arhiv VII*, kut. 6/1, reg. br. 14, F4 - Izvještaj Prvog korpusa Vrhovnom štabu; kut. 986, reg. br. 8-1 - Izveštaj Druge brigade, i *Zbornik VII*, tom IV, knjiga VII, dok. br. 169 i 172.

¹⁶⁷⁾ *Arhiv VII*, kut. 16, reg. br. 10/1, 34 i 12/1, 10- telegram stožera Banjalučkog zdruga Glavnog stožeru u Zagrebu.

¹⁶⁸⁾ *Arhiv VII*, kut. 16, reg. br. 11/1,43 i reg. br. 12/1,31 - Izvještaj oficira za vezu 714. njemačke divizije.

hovce i Trnovu i tako onemogućio upućivanje pomoći desnom obalom Sane iz Prijedora. Međutim, napadi dvaju bataljona Četvrte brigade na Tominu i Čaplje bili su odbijeni. Tako je i jedna bojna u utvrđenjima Tornine i Čaplje sačuvala borbenu sposobnost za protivnapade i pomoć napadnutim snagama u Sanskom Mostu. Ni Sedma brigada Pete divizije nije imala uspjeha u Sasini, tako daje odbrana Sanskog Mosta mogla brzo pokrenuti u napad bojnu iz Sasine. I zaista, ta bojna nije gubila nijedan trenutak, pa se u prvim jutarnjim časovima 11. decembra pojavila iza leđa Prvog i Drugog bataljona Prve brigade i Drugog bataljona Četvrte brigade koji su vodili borbu u istočnom dijelu Sanskog Mosta. Napadom te bojne bio je doveden u pitanje postignuti uspjeh prvog dana u istočnom dijelu grada, jer su i neprijateljske snage iz Sanskog Mosta postepeno prelazile u protivnapad. U žestokim okršajima na dva fronta do 8 časova iz Sanskog Mosta povukao se Prvi bataljon Prve brigade prema Šehovcima gdje se nalazi Treći bataljon Prve brigade, poslije čega su bataljoni Prve brigade bili razdvojeni i ostali bez veze. Drugi bataljon Prve i Drugi bataljon Četvrte brigade vodili su borbu u gradu do 13 časova, a zatim su i ta dva bataljona napustila zauzeti dio grada. Poslije je uslijedilo naređenje odbrane grada bojni u Tomini i Čaplju da se pripremi za pojačanje odbrane u gradu. Na taj način u Sanskom Mostu dolazi do koncentracije snaga, među kojima su dvije neprijateljske bojne iz Sasine i Čaplja koje nisu bile razbijene tokom našeg napada prvog dana i koje su do povlačenja u grad imale relativno male i beznačajne gubitke.¹⁶⁹¹

Štab 714. divizije u prvim jutarnjim časovima 11. decembra izdao je naređenje snagama u Starom Majdanu da krenu u s. Koprivnu na kose južno od raskrsnice u zaseok Trkulja, i da na tim kosama zauzmu i održe prihvatne položaje. Do 11 časova 11. decembra u Trkulje su stigle dve satnije jurišne bojne iz Starog Majdana, 1 ojačani vod 6. čete 721. njemačkog puka, 4 tenka, pola baterija 661. artiljerijskog divizionu i još 80 domobrana. Po naređenju istog njemačkog štaba, iz Bosanskog Novog prevezen je vozom 3. bataljon 721. njemačkog puka noću 11. decembra u Prijedor, a odavde kamionima u Koprivnu u zaselak Kantari ispred prihvatnih položaja koje drži jurišna bojna iz Starog Majdana. Te snage se spajaju u zaseoku Trkulje 11. decembra oko 15 časova, vrše snažan napad na Treći bataljon Druge brigade koji sprečava upućivanje pomoći iz Prijedora,¹⁷⁰¹ do kraja dana odbacuju Treći bataljon sa komunikacije i probijaju se u Sanski Most.

Brza reagovanja Štaba njemačke 714. divizije i komande odbrane Sanskog Mosta prvog dana borbe upućuju na zaključak da je neprijatelj znao za napad (Smajo Ibrahimbegović u Štabu šeste brigade bio je ustaško-njemački obavještajac) i imao pripremljene varijante za odbranu koje je brzo prilagođavao razvoju situacije i na vrijeme realizovao. Komandant Banjalučkog združenja general Brozović je dan prije napada 10. decembra ujutru došao, navodno, u inspekciju

169) *Arhiv VII*, kut. 781, reg. br. 19/112 - Operativni izvještaj Štaba Pete divizije; kut. 787, reg. br. 33-2 - Operativni izvještaj Prve brigade.

170) Oficir za vezu ustaško-domobrinskih snaga pri 714. diviziji 12. decembra 1942. godine u 9 časova poslao je sljedeći telegram: »U toku odbrane Sanskog Mosta, 10.12. od 23 do 11. 12. u 12.00 pojačani žestoki napadi od 1.200 partizana i mnogobrojnog oružja. Neprijatelj probio liniju osiguranja u prostoru Dragiči (4 km južno od S. Mosta). Oko 2 sata iz zapadnog smjera pokraj Suhače (9 km s.z. od S. Mosta) i napada S. Most sa zapada, juga i istoka. Na sjeveru produljili napredovanje i zaposjeli prostor sjeverno od raskršća sela Koprivne (8 km s.z. od Sanskog Mosta). Domobrani 1, 2, 3. i 5. bojne 10. pješakog puka i domobranski dobrovoljci iz Sanskog Mosta povukli su se u Sanski Most dijelom bez oružja. 12. sat. 721. grenadirskog puka branio je S. Most i uz pomoć novoustrojjenih jedinica i zrakoplovstva odbacio neprijatelja prema J. Z.... Za pomoć poslata 3. bojna 721. pukovnije iz Bosanskog Novog željeznicom do Prijedora, a zatim samovozima do Kantari (17 km. j.z. od Prijedora). Daljina udarna skupina, jedan pojačani vod 6. sata 721. grenadirskog puka, polovina bitnice 661. topničkog sklopa, 4 borna kola, 1 boina 202. oklopnog puka i 1 domobranskog puka kod Trkulja (12 km južno od Prijedora) i tamo slomile neprijateljski prodor«. (*Arhiv VII*, kut. 16, reg. br. 11/1 - 43; *Zbornik VII*, tom II, knjiga VII, dok. br. 13 i 14 — depeša Vrhovnog štaba Prvom bosanskom korpusu).

jedinica u Sanskom Mostu. Tokom prvog dana borbi lično je rukovodio jedinicama. Sačekao je pomoć njemačkih jedinica iz Prijedora i odmah poslije toga, 11. decembra oko 19 časova, vratio se avionom u komandu u Banju Luku.¹⁷¹⁾ Od 11. decembra naveče u Sanskom Mostu je izmijenjen odnos snaga u korist neprijatelja, jer je odbrana grada ojačana za nove tri bojne, jednim njemačkim bataljonom, tri tenka (1 tenk je uništio Treći bataljon Druge brigade i pola artiljerijske baterije).

Snage Četvrtе i Pete divizije, angažovane u neposrednom napadu na Sanski Most i na sprečavanju upućivanja pomoći napadnutom garnizonu ukrađu, brzo su se prilagodile situaciji koja je nastala krajem prvog dana napada. Četvrtoj brigadi Pete divizije naređeno je da 11/12. decembra ponovo napadne i zauzme čaplje. Poslije izvršenog napada Četvrte brigade neprijatelj se do 19 časova 12. decembra povukao u grad. Tada Četvrta brigada ulazi u napuštenu Čaprije, a odmah zatim kreće prema Saini sa zadatkom da je zauzme i onemogućiti pristizanje pomoći Sanskom Mostu iz Banje Luke i Bronzanog Majdana. U isto vrijeme Sedma brigada djeluje na četnike i sprečava ih da upute pomoć Sanskom Mostu. Prva brigada 11/12. decembra napada na zapadni dio grada, ali bez uspjeha. Sa jednim bataljonom sprečavala je pristizanje pojačanja desnom obalom Sane preko Trnova i Šehovaca.

Druga brigada je iskoristila odlazak dviju satnija iz Starog Majdana. Zauzela je to mjesto 12. decembra i sa Prvim bataljonom izbila ispred Stare Rijeke i Briševa. Toga dana uspostavljena je čvrsta odbrana Druge brigade na liniji Stara Rijek - Briševo - Oštra Luka, koja je na desnoj obali Sane povezana u Usorcima sa Trećim bataljonom Prve brigade, a lijevo na Ruškovcu sa Petom brigadom.¹⁷²⁾

PRODUŽAVANJE NAPADA - BORBE ŽESTE BRIGADE OD 12. DO 15. DECEMBRA

Po naređenju štaba Četvrtе divizije, Šesta brigada 12. decembra u 22 sata sa Prvim, Drugim i Četvrtim bataljonom i Drugim bataljonom Druge brigade priprema i izvodi napad na Sanski Most. Neprijateljske jedinice koje su u gradu ojačane sa tri bojne, 3. bataljonom 721. njemačkog puka, 3 tenka i pola artiljerijske baterije pružile su žestok i snažan otpor. Ali, napad naših bataljona je od samog početka bio toliko energičan, snažan i silovit daje neprijatelj u zapadnom dijelu grada bio ne samo iznenađen, već je pretrpio i teške gubitke. Poslije ponovljenih juriša počeo je uzmicati na pojedinim dijelovima spoljne odbrane. To su iskoristili Prvi i Četvrti bataljon Šeste brigade i u sjevernim i južnim dijelovima grada na lijevoj obali Sane duboko prodrli klinovima u grad. To je omogućilo Drugom bataljonu Šeste brigade i Drugom bataljonu Druge brigade da frontalno brzo potisnu neprijateljske snage u zapadnom dijelu grada. Poslije dva časa juriša bataljona cio zapadni dio grada do Sane bio je oslobođen, a neprijateljske jedinice su se povukle u istočni dio grada na desnu obalu Sane. Čete Prvog i Drugog bataljona, koje su izbile na most na rijeci Sani, oko pola noći toga dana pokušale su iz pokreta u prvim minutama 13. decembra da pređu u istočni dio grada i da ga oslobode, ali su u tome bile spriječene snažnom artiljerijskom vatrom pod kojom se nalazio most na Sani. Poslije toga uslijedili su protivnapadi podržani i tenkovima. Neprijatelj je na mostu imao velike gubitke, te se zajedno sa tenkovima povukao na desnu obalu Sane. U toku noći 12. i do 12 časova 13. decembra smijenjivali su se pokušaji boraca Šeste krajiške brigade da savladaju most, a i neprijateljski pokušaji da to postignu protivnapadima i da poslije toga pre-

171) General Brozović, nakon povratka u komandu Banjalučkog zdruga, poslao je Glavnom stožeru u Zagreb depešu 11. decembra u 19 časova slijedećeg sadržaja: »Napad na Sanski Most odbijen. General Brozović se vratio zrakoplovom« (*Arhiv VII*, kut. 16, reg. br. 12/1, 10).

172) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga VIII, dok. br. 179.

laskom u opšti napad odbace Brigadu iz oslobođenog zapadnog dijela grada. Poslije podne 13. decembra neprijatelj je u protivnapadima upotrebio avijaciju i koordinirao dejstva svih raspoloživih oružja i tenkova. Posebno je uspio istovremeno organizovati koncentričnu vatru artiljerije i minobacača sa udarima avijacije po prvim linijama četa Prvog i Drugog bataljona koje su se nalazile na odbrani mosta. Nanoseći takvom koncentričnom vatrom velike gubitke, uspostavio je početni mostobran koji je postepeno proširivao ubacivanjem novih i odmornih jedinica iz istočnog dijela grada. I na kraju, poslije prebacivanja jačih snaga prelazio je iz mostobrana u opšti napad.

Bilo je predviđeno da i Prva brigada Pete divizije, istovremeno sa Šestom brigadom, izvrši napad na istočni dio Sanskog Mosta. Kako do tog napada nije došlo, jer su toga dana jedinice brigade po naređenju štaba bile na odmaranju,¹⁷³¹ neprijatelj je nakon uspostavljanja mostobrana bez ikakve bojazni od napada u istočnom dijelu grada mogao sukcesivno angažovati sve jedinice i preći u opšti napad na Šestu brigadu i Drugi bataljon Druge brigade, koji su se poslije žestokih borbi 13. decembra oko 17 časova morali povući iz grada pred mnogo nadmoćnijim neprijateljskim snagama iza zapadne periferije Sanskog Mosta na prve brežuljke. U povlačenju neprijateljskim snagama nanijeti su veliki gubici, a uništeni su 1 tenk i 1 avion.^{174*}

Napad na Sanski Most ponovljen je 14. decembra sa bataljonima Šeste brigade i Drugim bataljonom Druge brigade na zapadni dio grada u 22 sata i sa Prvim i Drugim bataljonom Prve brigade i Drugim bataljonom Četvrte brigade u 22.30 sati na istočni dio grada. Bataljoni Šeste brigade i Drugi bataljon Druge brigade do 15. decembra ujutru u naizmjeničnim jurišima su napravili niz uzastopnih prodora u zapadni dio grada. Te noći naišli su na mnogo žilaviji otpor, uporniju odbranu, bolju povezanost i vatreno sadejstvo, na riješenost neprijatelja da po cijenu najvećih žrtava ne dozvoli da se ponove brzi prodori i zauzimanje dijela grada, kako je to bilo u prethodnom napadu. Šesta brigada i Drugi bataljon Druge brigade i u tom napadu nanijeli su neprijateljskim jedinicama velike gubitke, ali su istovremeno i sami trpjeli osjetne gubitke te su, zbog toga, premorenosti jedinica i žilavosti neprijateljske odbrane, morali da se u zoru povuku na obližnje visove iza periferije grada u s. Zdenu, Pobrježe i na lijevu obalu Blihe.¹⁷⁵⁾

Napad Prve krajiške brigade na istočni dio grada bio je bezuspješan i njeni bataljoni su se krajem noći 15. decembra povukli na polazne položaje.¹⁷⁶⁾

Vrhovni štab NOV i POJ i štab Korpusa 15. decembra 1942. godine naredili su jedinicama Četvrte i Pete divizije da obustave napad, blokiraju Sanski Most sa svih strana i da dejstvima artiljerije i minobacača vrše neprekidno uznemiravanje neprijateljskih jedinica, stvarajući na taj način nesnosne uslove za život i rat tih jedinica.¹⁷⁷¹

Istoga dana naredbom štaba Četvrte divizije brigadama su postavljeni novi zadaci.

Šesta krajiška brigada dobila je zadatak da blokira Sanski Most sa zapadne strane i onemogući prodor neprijateljskih snaga iz grada prema oslobođenoj teritoriji i proboj prema Prijedoru komunikacijama na lijevoj obali Sane. Za izvršenje navedenog zadatka Brigada se nalazila u sljedećem rasporedu: sa Četvrtim bataljonom na položajima u Pobrježu; sa Drugim bataljonom na prvim visovima između s. Zdene i Djedovače, i sa Prvim bataljonom na istočnim visovima

173) *Arhiv VII*, kut. 781, reg. br. 18/112 - Operativni izvještaj štaba Pete divizije

174) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga VIII, dok. br. 178 - Izvještaj Prvog bosanskog korpusa i dok. br. 241 - Izvještaj oficira za vezu pri 714. njemačkoj diviziji.

175) *Arhiv VII*, kut. 406, reg. br. 30, F 2/1 - Operativni izvještaj Prvog bosanskog korpusa.

176) *Arhiv VII*, kut. 781, reg. br. 18/112 - Operativni izvještaj Pete divizije

177) *Zbornik VII*, tom II, knjiga VII, dok. br. 27 i tom IV, knjiga VIII, dok. br. 182.

Brajića Tavana do Sane. Bataljoni su sa tih položaja uspješno odbijali više neprijateljskih napada iz Sanskog Mosta, čiji je cilj bio potiskivanje naših snaga i proboj prema selu Pobrježu i Prijedoru.

Lijevo Druga krajiška brigada sa linije: Agići - Stari Majdan - k. 439 - selo Koprivna - Oštra Luka blokirala je Ljubiju i Kozin i sprečavala neprijateljski prodor iz Prijedora.¹⁷⁸¹

Druga i Seta krajiška brigada su odbijale pokušaje neprijatelja da deblokira garnizon u Sanskom Mostu do 21. decembra 1942. godine. Toga dana iz Prijedora su krenule u napad komunikacijama uz Sanu njemačke i legionarske snage jačine oko 2.000 vojnika i iz Ljubije i Stare Rijeke jačine oko 1.500 vojnika. U isto vrijeme koordinirano je izvršen napad svim raspoloživim snagama iz Sanskog Mosta u susret navedenim snagama iz Prijedora i Ljubije. Tokom cijelog dana te snage su podržavane bombarderskom avijacijom. Pod pritiskom navedenih neprijateljskih snaga koje su bile mnogo nadmoćnije, Četvrti bataljon Šeste brigade povukao se iz Pobrježa i Demiševaca na Kulerinu, Plješevicu i u Suhaču, a Druga brigada lijevo od Četvrtog bataljona na liniju Malovan - Igralište - Ruškoyac. Prvi i Drugi bataljon Šeste brigade ostali su na ranijim položajima. Druga i Šesta brigada ostale su na tim položajima do 1. januara 1943. godine i nisu izvodile ofanzivna dejstva.¹⁷⁹¹

Njemačke i ustaško-domobranske komande zapisale su u svoje izvještaje podatke o velikim sopstvenim gubicima, dramatičnim situacijama u Sanskom Mostu i hermetičkoj blokadi punih 10 dana. Prvi put od početka ustanka sve ove komande bile su nemoćne da razbiju blokadu. Da bi im jedinice u napadnutom garnizonu preživjele, morale su organizovati i održavati snabdijevanje jedinica i stanovništva svim životnim i borbenim potrebama vazdušnim putem punih 10 dana. Neprijatelj je vazdušnim transportom isključivo rješavao sanitetsko zbrinjavanje velikog broja ranjenih i bolesnih vojnika i starješina.

U napadu na Sanski Most zarobljeno je 75 ustaša, domobrana i četnika. Zaplijenjena su 3 protivtenkovska topa, 3 minobacača, 3 mitraljeza, nešto municije i ostale ratne opreme. Uništenje 1 tenk i 1 avion. Neprijatelj je imao na stotine mrtvih i ranjenih u zapadnom dijelu grada i utvrđenjima Brajića - Tavan, Djedovača i Umci, gdje je napadala Šesta krajiška brigada.^{180*} Uvid u nekoliko neprijateljskih dokumenata pokazuje daje prva tri dana borbe bilo 350 zarobljenih domobrana (Peta divizija zarobila je oko 300), 159 ranjenih vojnika, od toga 39 Nijemaca, 52 mrtva, od toga 6 Nijemaca, i 3 zarobljena Nijemca.^{181*} U štabu Korpusa registrovano je 430 zarobljenih domobrana, ustaša, legionara, Nijemaca i četnika, među kojima 6 oficira.^{182*}

U dokumentaciji štaba Šeste brigade, Četvrte divizije i Prvog korpusa, navodi se da su gubici brigade osjetni i daje iz stroja izbačen veliki dio dobrih boraca i starješina, među kojima su komandiri četa Branko Medarević, Dušan Gavran, Miloš Predojević i Dušan Milešević, kao i zamjenik komesara čete Miroslav Tubin. Dosadašnjim istraživanjima utvrđeno je daje Šesta brigada imala 250 boraca i rukovodilaca izbačenih iz stroja od bihačke operacije do 20. decembra. Na osnovu spiska poginulih u prilogu ove knjige, utvrđeno je da su iz Brigade u saskoj operaciji i neposrednim napadima na Sanski Most izbačeni iz stroja 193 borca i rukovodioca, od kojih je najveći broj položio živote za slobodu i tekovine NOR-a.¹⁸³¹

178) *Arhiv VII*, kut.406, reg. br. 33/1, 1 - Naredbe štaba Četvrte divizije.
179) *Arhiv VII*, kut.766, reg. br. 32/1, 1 - Operativni izvještaj štaba Četvrte divizije.
180) *Arhiv VII*, reg. br. 33/1 - Izvještaj štaba četvrte divizije.
181) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga VIII, dok. br. 241 - Dnevni izvještaj oficira za vezu u štabu 714. njemačke divizije.
182) *Arhiv VII*, kut.406, reg. br. 30, F 2 - Izvještaj štaba Prvog bosanskog korpusa.
183) *Arhiv VII*, kut.1965, F 3, d. 5, i *Zbornik VII*, tom IX, knj. II, d. 97 - Izvještaj Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu od 31. decembra 1942. godine.

Za Šestu krajišku brigadu na ovom mjestu treba zabilježiti da je od njenog Trećeg bataljona, kao kadrovske borbačke i starješinske jezgre, i dobrovoljaca iz Bihaća i Cazinske krajine, formirana 28. decembra 1942. godine Osmo krajiška NOU brigada. Već 7. januara 1943. godine ova brigada u vrijeme smotre Četvrte divizije ima u svom stroju veliki broj novih boraca muslimanske i hrvatske nacionalnosti iz Bihaća i Cazinske krajine. Bila je to još jedna pobjeda politike bratstva i jedinstva u Bosanskoj krajini, koju su svi borci i rukovodioci Šeste brigade doživjeli sa posebnom radošću i ponosom, jer u toj značajnoj pobjedi učestvuju sa svojim dotadašnjim Trećim bataljonom.

PARTIJSKO-POLITIČKI RAD, ODMOR I POPUNA JEDINICA

Teške i neprekidne borbe od 2. novembra do 25. decembra 1942. godine kod Cazina, Ostrošca, Bihaća, Bosanske Krupe, Otoke, Bosanskog Novog, Ljubije, Stare Rijeke, Starog Majdana i Sanskog Mosta, za sve borce i rukovodioce brigade bile su još jedna velika škola u kojoj su se stekla nova bogata iskustva za slamanje novih utvrđenih odbrambenih položaja i za zauzimanje naseljenih mjesta. U jurišima za bunkere i rovove i u uličnim borbama, borci su pokazali puno hrabrosti i smjelosti, a starješine, komande četa i štabovi dosta umješnosti, snalažljivosti i sposobnosti. Za divljenje su bili uspješni manevri koje su jedinice i grupe boraca primjenjivali prodiranjem u unutrašnjost utvrđenja, otpornih tačaka i gradova. Ne zadržavajući se oko pojedinih utvrđenja i vatrenih tačaka i ne obzirući se na opasnost da sami budu okruženi, borci i jedinice Brigade su smjelo prodirali u dubinu odbrane iza neprijateljskih utvrđenja i stvarali pometnju i paniku. U tim borbama neprekidno je dolazila do izražaja samoinicijativa nižih starješina i komandi, a to je, i pored nedostatka sredstava veze, omogućavalo sadejstvo i relativno brzo i pravovremeno intervenisanje viših štabova. Jednom riječju, taktika ratovanja obogaćena je novim i značajnim iskustvima koja će biti uspješno primjenjivana u narednim još složenijim borbama.

S druge strane, tokom dvomjesečnih borbi pokazalo se da još uvijek ima ozbiljnih slabosti, prije svega u komandovanju i organizovanju sadejstva tokom napada. Veze između jedinica, a naročito između štabova, tokom napada nisu stalno i brzo funkcionisale, što je remetilo sadejstvo i stvaralo krupne teškoće poslije dubljih prodora jedinica i tokom uličnih borbi. Nedovoljno su korišćeni zakloni u borbama. Jedinice i borci, pa u mnogim situacijama i rukovodioci, u želji za brzim uspjesima u borbi, neoprezno su pretrčavali brisane i dobro branjene prostore, što je neprijatelju omogućavalo da jedinicama Brigade nanosi gubitke koji su se mogli izbjeći.

Pošto su stvoreni uslovi za kraći predah, sva stečena iskustva trebalo je uopštiti i pretvoriti u nova znanja i novo oružje u narednim dejstvima pred kojima će se Brigada naći. I sve ispoljene slabosti su se morale brzo analizirati i otklanjati. Nije se smjelo čekati ni gubiti nijedan slobodan trenutak za popunu jedinica novim borcima, za oporavak i odmor oboljelih, iznemoglih i lakše ranjenih, a i za kadrovsku popunu starješinskog sastava od desetara do članova štabova bataljona, jer su jedinice imale osjetne gubitke i u starješinskom kadru. Sve su to bila pitanja koja su se poslije 21. decembra pretresala na brojnim sastancima sa starješinama u komandama četa, štabovima bataljona i brigada, zatim na političko-partijskim savjetovanjima, partijskim i skojevskim sastancima, četnim i vodnim konferencijama sa borcima i starješinama.

Na sastancima starješina, komandi četa, štabova bataljona i u štabu brigade ukazano je da se svi vojni i politički rukovodioci od komandira desetine, voda i delegata voda pa do komandanta i komesara bataljona moraju nalaziti na svojim mjestima u borbi, a ne uvijek među prvima na jurišima, kako je to često či-

njeno u proteklim borbama, zbog čega su jedinice pretrpjele osjetne gubitke u starješinskom kadru. Isticano je da se sve starješine, najhrabriji borci i jedinice u jurišima moraju organizovano štititi vatrenim sredstvima, a jedinice i pojedinci organizovano povlačiti kad to situacija nalaže, i to uz prethodne protivnapade, jaku i organizovanu vatrenu zaštitu. Preduzete su široke mjere u osposobljavanju desetina i vodova i njihovih komandira u dobrom nišanjenju, gađanju, privlačenju neprijateljskim bunkerima i utvrđenim zgradama, u korišćenju zaklona, presijecanju bodljikave žice u neprijateljskim preprekama i međusobnom štićenju vatrom u izvršavanju borbenih zadataka. S tim ciljem organizovana je i vojna obuka nižih jedinica i boraca u mjestima njihovog razmještaja za vrijeme odmora.

U svim jedinicama umjesto ranjenih, oboljelih i poginulih drugova postavljeni su novi rukovodioci za komandire desetina, vodova i četa, pomoćnike komesara, vodne delegate i komesare četa. Tako je za komandira Treće čete Prvog bataljona postavljen Đuro Latinović Gazda, za komandira Druge čete Prvog bataljona Stevo Kovačević, za komandira Druge čete Četvrtog bataljona Mićo Došenović, za komandira Treće čete Drugog bataljona Mile Drobac, a Mile Damjanović umjesto Dušana Gavrana, poginulog komandira čete.

Iz štaba Četvrtog bataljona na nove dužnosti otišli su komesar Jaša Rajter Luka i zamjenik političkog komesara Rajko Jovčić. Za komandanta ovog bataljona postavljen je Vlado Prošić, za zamjenika komandanta Ratko Marjanović, za političkog komesara Ivo Oroz i za zamjenika političkog komesara Ađem Kovačević. Komesar Drugog bataljona Trivo Bogunović premješten je na novu dužnost, a na njegovo mjesto postavljen je komandir Treće čete Prvog bataljona Stanko Marjanović.

Poslije temeljitog razmatranja i analize navedenih i svih drugih pozitivnih i negativnih iskustava u četama i bataljonima, na kojima su učestvovali i članovi štaba Brigade, i preduzimanja potrebnih mjera i kadrovskog popunjavanja, stvorili su se uslovi za Savjetovanje političko-partijskih rukovodilaca Brigade, koje je održano 3. i 4. januara 1942. godine. Na tom savjetovanju sumirani su rezultati rada u jedinicama na otklanjanju slabosti i nedostataka, izvlačenju korisnih iskustava iz proteklih borbi, stanju popunjenosti jedinica, i sagledano je stanje svake jedinice ponaosob, njena moralno-politička čvrstina i borbena sposobnost Brigade. Zaključeno je da se pojača politički rad sa borcima i preduzmu mjere za još veće vojničko osposobljavanje jedinica i boraca, a naročito starješina. Kao i uvijek, posebno je istaknuta neophodnost rada sa novim borcima na podizanju političke svijesti, razvijanju i učvršćenju bratstva i jedinstva, pravilnog odnosa prema narodu i narodnim vlastima i sprečavanju samovoljnih postupaka pojedinaca u borbi. Učesnici Savjetovanja dobili su instrukcije kako da objašnjavaju u jedinicama i narodu značaj konstituisanja AVNOJ-a kao najvišeg političkog predstavništva NOB-a i donesenih odluka na Prvom zasjedanju u Bihaću. Savjetovanje je poklonilo posebnu pažnju i svakodnevnom životu boraca, rukovodilaca i jedinica, sagledane su teškoće u snabdijevanju odjećom i obućom, slabosti u organizovanju ishrane i sanitetskom zbrinjavanju i određene konkretne mjere za prevazilaženje ispoljenih nedostataka.

Temeljito su sagledani uloga i zadaci organizacije KP i SKOJ-a, rad partijskih i skojevskih organizacija na podizanju i stvaranju političke svijesti i čvrstine jedinica. Ukazano je na sve slabosti u radu komunista - članova KP i SKOJ-a i njihovih organizacija i bataljonskih rukovodstava i istaknuta uloga koju moraju odigrati zamjenici komesara četa i bataljona i sekretari bataljonskih komiteta SKOJ-a u podizanju teorijskog nivoa svoga članstva. Tada je Brigada imala 195 članova KPJ, stotinu kandidata KPJ i 400 članova SKOJ-a. To je skoro jedna trećina ukupnog broja stanja, što znači daje gotovo svaki treći borac i rukovodilac bio član SKOJ-a i KPJ, pa se iz tih podataka najbolje može uočiti uloga i značaj organizacija KPJ i SKOJ-a u životu i radu, moralno-političkoj čvrstini i podizanju borbenih kvaliteta jedinica i Brigade kao cjeline.

NA SMOTRI PRED VRHOVNIM KOMANDANTOM

Poslije širokih i svestranih mjera sprovedenih u svim jedinicama, Šesta krajiška brigada je s ostalim jedinicama Četvrte krajiške divizije 7. januara 1943. godine pozdravila dolazak druga Tita na smotri u Jesenici. Toga dana komandant divizije i komandanti brigada podnosili su raport Vrhovnom komandantu, a zatim su sa tribine odjknule riječi kojima je komesar Korpusa Osman Karabegović pozdravio druga Tita.

»Junački Vrhovni komandante, pozdravljam Te u ime čitave krajiške vojske koja već mjesecima, od dana porobljavanja naše domovine, vodi junački boj za slobodu.

I onda kada su nas razdvajale neprijateljske kolone i garnizoni, kada su nas razdvajale velike daljine, i onda smo mi ovdje na Krajini osjećali tvoju čvrstu ruku u vođeu ustanka. Borbe na Krajini mogli smo da vodimo i velike pobjede da izvojujemo zahvaljujući tome što je u čitavoj našoj zemlji organizovana borba kojoj si Ti stajao na čelu. U času kada su dušmani nasrnuli da unište naše snage, kada su se Nijemci, Talijani, ustaše i četnici okomili na našu oslobođenu teritoriju, Ti si poveo junačke proleterske brigade koje su, zajedno sa krajiškim snagama, pretvorile Štalovu ofanzivu u prah i pepeo.«

Narod i njegova krajiška vojska, očekujući Titovu riječ, znali su daje NOVJ bila snažna i da je brojala 150.000 boraca, da je oslobođena teritorija, nazvana Bihačka republika, obuhvatala 50.000 km², kolika je bila veličina Srbije 1912. godine, daje ta teritorija veća od država kao što su Danska, Švajcarska, Belgija ili Holandija, i da se to postiglo pod rukovodstvom KPJ i druga Tita, koji im se toga januarskog dana pod Grmeč-planinom obratio riječima:

»Odavno smo već zajedno, odavno mi je bila želja da vas vidim ovako na okupu kao danas. Vi ste se digli na ustanak skoro goloruki, osvajali ste u borbi oružje koje i sada imate... A šta bi bilo da niste uzeli puške u ruke?... Vi ste znali da razlikujete krivce od nedužnih, vi ste znali da odvojite krvnika Pavelića i njegove ustaše od poštenog hrvatskog naroda - i to je takođe jedna velika vaša zasluga u današnjoj borbi... Pitam ja vas, da li biste mogli izdržati 19 mjeseci kada ne biste imali bratstvo i jedinstvo naroda, zar biste pobrali ovakve uspjehe kakve smo postigli bez toga? Ne bismo, jer bi nas neprijatelj razjedinjene brže savladao. A, eto, mi danas vidimo puške, topove, mitraljeze, koje ste vi sami u borbi zaplijenili od neprijatelja i nanijeli fašističkim okupatorima velike udarce, nanijeli ste udarce okupatorima, koji su imali paklene namjere da potpuno istrijebe naše narode...

Drugovi i drugarice, mi se danas ne borimo samo za uništavanje fašističkih osvajača, već i za našu sretniju budućnost. Među vama nema nikog, u Krajini nema čovjeka koji bi želio da se povrati ono što je bilo. Mi danas lijemo svoju dragocjenu krv da iz nje procvjeta sretnija budućnost za sva buduća pokljenja. Mi smo pokoljenje koje pati, ali mi smo ti koji našim potomcima stvaramo bolji i sretniji život.

Narod je stvorio svoju vojsku da mu ona stvori mir zauvijek. A to će biti samo onda ako se narod i dalje bori i ako zadrži vlast u svojim rukama... Mi imamo pred sobom još teških borbi, ali, vjerujte meni, drugovi, ono najteže smo prošli. Fašizam osjeća da mu idu zadnji dani i u svom bijesu on će sve pokušati. Ali, mi ćemo ga pobijediti. Mi ćemo na njegovim kostima stvoriti našu budućnost, nove gradove i sela, naša će zemlja procvasti. I vi nećete pustiti pušku iz ruke dok to ne bude stvoreno.. «¹⁸⁴⁾

184) *Tito - Vrhovni komandant*, ilustrovana publikacija, »Narodna armija«, Beograd, 1980, str. 34-40.

Poslije smotre na priređenom ručku u školskoj dvorani kome su prisustvovali Vrhovni komandant, gosti, oblasno i okružno političko i vojno rukovodstvo ovog kraja i izabrani delegati - borci i rukovodioci iz svakog bataljona, redali su se i pozdravni govori političkih komesara Druge i Pete krajiške brigade Nike Jurinčića i Žarka Zgonjanina. Zatim je uzeo riječ komesar šeste brigade Dimitrije Bajalica, koji je svoj pozdravni govor započeo riječima: »Druže Tito, naši govori nisu završeni... Tamo na Novskoj planini, tamo na krajnjim tačkama slobodnog Podgrmeča, iznad neprijateljskih rovova i žica, ostao je kompletan bataljon Šeste brigade da obezbjeđuje naše današnje slavlje. Pozdravljam te u ime boraca Šeste brigade i zadužen sam u ime boraca Drugog bataljona da te zamolim, druže Tito, da ponovo dođeš u Podgrmeč i da te i oni vide i pozdrave.«¹⁸⁵¹

Nakon što je dobio darove žena Rujiške, drug Tito je rekao:

»Sve ovo što sam ovdje doživio duboko me dira. Narod se ne vara ako ima povjerenje u naše vodstvo... Moramo biti svjesni da borba traži žrtava. Ali, moramo voditi borbu tako da barem sačuvamo cvijet našeg naroda, one koji će izgrađivati budući svijet. Mi moramo voditi računa da postignemo maksimum uspjeha sa najmanje gubitaka najdragocjenije krvi...«

Bilo je »svečano i razdragano kao u svatovima, najednom od mnogih vjenčanja vojske i naroda«, »pukle su pjesme narodne i ustaničke«, »vojska i narod, borci sa fronta i iz pozadine uzdigli su druga Tita na tribinu i on je ponovo govorio:

»... Ja vam kaž, m da niko nije pokazao toliko požrtvovanje i ljubav prema ovoj našoj borbi kao vi. Ja gledam vaše žene kako iznose i poklanjaju svoje rukotvorine našoj vojsci, rukotvorine koje su one radile uz svijetlost lojanica. Recite mi, drugovi, koja je armija doživjela tako nešto u našoj zemlji, osim naše armije? Takvog jedinstvenog bloka fronta i pozadine nikada nije bilo u istoriji naših naroda. A to je veliki zalog za našu pobjedu... Šta bi bilo od nas da nismo kovali jedinstvo i fronta i pozadine? ... Naša vojska nema magacina, vojnih liferanata, ali ona ima monolitnu pozadinu. Naš front je jedinstven i on je zaloga za našu konačnu pobjedu. I mi idemo smjelo naprijed, u buduće, nove pobjede, oslanjajući se na snagu, jedinstvo i bratstvo naroda, da zadamo što veće i konačne udarce njemačkom fašističkom osvajaču...«

Smotra vojske i naroda i izgovorene riječi druga Tita narodu i borcima Podgrmeča bile su podsticaj i nadahnuće za borce i rukovodioce Šeste krajiške brigade u svim predstojećim okršajima sa neprijateljem.

185) Tekst autorizovao prvi komesar 6. krajiške NOU brigade Dimitrije Bajalica.

Glava IV

ČETVRTA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Ofanziva jedinica NOP-a u 1942. godini, naročito u drugoj polovini te godine, izazvala je duboku krizu tzv. NDH i ustaškog pokreta. Domobranstvo nije više bilo sposobno za ozbiljnije samostalne vojničke akcije. Poslije bihačke operacije kriza NDH prerasla je u paniku.¹⁸⁶¹ Komandant 714. njemačke divizije general Stai, koji je do bihačke operacije i u toku nje rukovodio operacijama ustaško-domobrantskih snaga i svoje divizije u zapadnoj Bosni i južnoj Hrvatskoj, izvijestio je komandanta Komande jugoistoka generala Lera i Glavni štab domobranstva da raspoloživim snagama ne može osigurati linije Psunj - Bosanski Novi - Prijedor - Sanski Most - Mrkonjić-Grad, komunikacije u dolini Kupe i Save i transport željezne ruke iz Ljubije.

Komandant 2. italijanske armije, u izvještaju Vrhovnoj komandi, konstatuje da: »u najvećem dijelu Hrvatske ustanici mogu da rade šta hoće, ili skoro tako, računajući na pomoć stanovništva i slabu efikasnost hrvatskih trupa... Na svaki način nalazimo se pred akcijom jedne zajedničke komande i pred usklađenom upotrebom znatnih snaga.«¹⁸⁷⁾

186) U novembru stvorena je jedinstvena slobodna teritorija koja je obuhvatala gotovo čitavu oblast Bosanske krajine, Korduna i Banije. Uzim i širim pojasevima ova teritorija se naslanjala na slobodne teritorije u Dalmaciji, Gorskom Kotaru, Hrvatskom primorju i Žumberku, a preko Žumberka i na Sloveniju. Na jedinstvenoj slobodnoj teritoriji Bosanske krajine i južne Hrvatske stvoreni su NOO od mjesnih, opštinskih, sreskih i okružnih do AVNOJ-a, i predstavljali su jedinstven sistem nove narodne vlasti. Uporedo je stvoren i jedinstven sistem vojnoteritorijalnih organa od partizanskih straža, komandi mjesta do komandi područja. Stvaranjem AVNOJ-a, slobodna teritorija dobila je oblik nove države i značila je čvrst oslonac NOV i POJ za daljnja dejstva.

U drugoj polovini 1942. godine izrasle su krupne oružane snage NOP-a. Od partizanskih odreda zapadne Bosne i Hrvatske južno od Save formirano je 19 udarnih brigada. Takvo narastanje oružanih snaga NOP-a omogućilo je VŠ da u novembru 1942. formira divizije i korpuse. Naredbom VK formirane su Prva i Druga proleterska divizija, Treća, Četvrta, Peta, Šesta, Sedma i Osmu udarna divizija. U decembru formirana je i Četvrta (kasnije Dvanaesta) slavonska divizija. Istovremeno u novembru formirani su Prvi bosanski i Prvi hrvatski korpus.

I na savezničkim frontovima došlo je do sloma ofanzive osovinskih trupa i preuzimanja strategijske inicijative od strane saveznika. Dvanaestog novembra 1942. počela je velika sovjetska ofanziva kod Staljingrada, u kojoj je 23. novembra bila opkoljena staljingradska grupacija. Šesnaestog decembra počeo je drugi sovjetski udar sa Dona, koji je doveo do povlačenja njemačkih trupa sa Kavkaza. Američka Osmu armija iskrcala se u Maroku i Alžiru. Njemačkoj Vrhovnoj komandi bilo je jasno da takva situacija na istočnom frontu, u Africi i na jugoslovenskom ratištu označava odlučujuću prekretnicu u drugom svjetskom ratu. U njenim procjenama porastao je značaj jugoslovenskog ratišta i oružanih snaga NOP-a, koje su mogle u eventualnoj ofanzivi saveznika iz Sredozemlja na Balkanu u proljeće 1943. godine da sadejstvuju savezničkim snagama, da dovedu do sloma balkanskog fronta i da ugroze izvlačenje njemačkih snaga iz tog prostora. Zbog toga je trebalo u zimskim operacijama 1943. godine uništiti snage NOP-a i izbjeći takve opasnosti za njemačke snage i odbranu Balkana.

187) *Zbornik VII*, tom V, knjiga VIII, dok. br. 124.

Komandant Komande jugoistoka general Ler sa poglavnikom Antom Pavelićem razmatrao je situaciju u NDH, izvjestio Hitlera o teškoj situaciji i tražio da se u Jugoslaviju upute nove trupe.¹⁸⁸⁾

Novembra 1942. godine Hitler je pozvao na konsultovanje generala Lera i Antu Pavelića i saopštio im odluku da će jake osovinske snage na jugoslovenskom ratištu preduzeti ofanzivne operacije u zimu 1943. godine, radi razbijanja i uništenja snaga NOV i POJ.¹⁸⁹⁾ Bilo je predviđeno da se ofanziva izvede u tri operacije od Kupe i Save sa sjevera i linije Ogulin - Gospić - Gračac sa zapada i jugozapada pravcem jugoistok do crnogorske granice. U prvoj operaciji, poznatoj kao »VAJS 1«, planirano je da se okruže snage NOV i POJ na prostoriji između Karlovca, Ogulina, Gospića, Knina, Bosanskog Petrovca, Sanskog Mosta, Bosanskog Novog i Gline, a zatim postepenim stezanjem obruča unište u rejonu Plješevice, Grmeča i Podgrmeča. U drugoj operaciji, nazvanoj »VAJS 2«, planirano je uništenje jedinica NOV i POJ, koje bi se u prvoj operaciji izvukle ispod udara prema jugu, i onih snaga koje bi se u momentu otpočinjanja zimskih operacija »VAJS 1« zatekle južno od linije Bosanski Petrovac - Ključ - Mrkonjić-Grad do linije Bosansko Grahovo - Livno - Duvno - Bugojno.

Na navedenim prostorijama zahvaćenim operacijama trebalo je uporedo sa uništavanjem glavnih snaga NOV i POJ razoriti sva materijalna dobra, uništiti sve životne namirnice ako se ne bi mogle evakuisati i sve muškarce iznad 14 godina otjerati u logore.¹⁹⁰⁾

Poslije definitivnog sporazuma Nijemaca i Italijana u Rimu, Komanda jugoistoka je dostavila Vrhovnoj komandi plan operacije, koji je Hitler odobrio. Uporedo sa usvajanjem i odobravanjem planova za četvrtu ofanzivu, otpočelo je pregrupisavanje njemačkih, italijanskih i ustaško-domobranskih snaga i njihovo upućivanje na koncentracijske položaje. Za izvođenje ofanzive Nijemci su formirali korpus »Kroacija«, a Italijani 5. armijski korpus. Sve ustaške i domobranske snage uključene su u ova dva korpusa, jer su njima, prema Hitlerovoj odluci poslije bihačke operacije, komandovale njemačke i italijanske komande. I četničke snage iz Like, Dalmacije, Crne Gore i Hercegovine prikupile su se u zonama koncentracija njemačkih i italijanskih snaga u spremnosti za sve usluge koje se od njih budu tražile.

Njemački armijski korpus »Kroacija« sačinjavale su:

- Sedma SS »Princ Eugen« - divizija sastava: 13. i 14. brdski puk, svaki po 4 bataljona, 1. i 2. bojna ustaško-domobranskog zdruga, izviđački bataljon, bataljon za vezu, inženjerski bataljon, pola tenkovskog bataljona, konjički eskadron, protivavionski divizion, jedinice za snabdijevanje, sanitetske i druge jedinice jačine oko 22.000 vojnika i starješina. Ova divizija postepenim pomjeranjem zauzela je polazne položaje za napad na pravcu Karlovac, Slunj, Bihać. Njen zadatak je bio da dejstvujući glavnim snagama na tom pravcu i pomoćnim snagama na pravcu Pisarevina - Vrginmost - Cetinograd prvog dana uveče izbije u Bihać i Drežin-Grad, ovlada komunikacijama Karlovac - Bihać i spriječi izvlačenje snaga NOV i POJ sa Korduna i Banije prema zapadu; idućeg dana glavnim snagama da nastupa u pravcu Bosanskog Petrovca i da se toga dana u rejonu sela Vrtoča spoji sa 717. divizijom i zatvori cestu Bihać - Bosanski Petrovac. Za to vrijeme njene pomoćne snage imale su zadatak da pročešljavaju Petrovu goru.¹⁹¹⁾

188) *Arhiv VII*, film 12, snimci 305, 482 i 95.

189) *Arhiv VII*, kut. 70, reg. br. 1/a - Izjava generala Lera.

190) *Vojna enciklopedija (VE)*, II izdanje, sveska 2.

191) *Zbornik VII*, tom V, knjiga II, dok. br. 134; Branko Perović: *Borbe Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa NOV i POJ u januaru i februaru 1943. godine*, str. 29-40.

- Njemačka 717. divizija sastava: 737. i 749. pješadijski puk sa po tri bataljona, 3. domobranski gorski zdrug bez 1 bojne, 202. tenkovski bataljon, artiljerijski puk sastava dva divizion, inženjerijski bataljon, sanitetske jedinice i jedinice za snabdijevanje ukupnog brojnog stanja oko 7.000 vojnika i starješina 18. januara prikupila se u rejonu Prijedor-Omarska. Zatim se do 20. januara postepeno srediila na polaznim položajima kod Sanskog Mosta.⁹²⁾ Zadatak te divizije bio je da sa glavnim snagama nastupa pravcem Sanski Most - Ključ - Bosanski Petrovac - selo Vrtoče, gdje je drugog dana dejstva trebalo da se spoji sa 7. SS divizijom, a pomoćnim snagama da nastupa pravcem Sanski Most - Benakovac - Bosanska Krupa, spajajući se u tom rejonu sa 369. divizijom koja je dejstvovala na linije Glina - Kostajnica i imala zadatak da izbije u dolinu Une na frontu Bihać - Bosanska Krupa. Ovlađivanjem komunikacijama Sanski Most - Ključ - Bosanski Petrovac - Vrtoče i Sanski Most - Lušci-Palanka - Bosanska Krupa 717. divizija je sa istoka, sjevera i juga zatvarala obruč oko Grmeča i Podgrmeča radi sprečavanja svakog pokušaja snaga NOV i POJ da se probiju na jug, jugoistok i istok, a i pokušaja drugih snaga da deblokiraju okruženo područje;

- Njemačka 714. divizija sastava: 721. i 741. puk sa tri bataljona, 1 artiljerijski divizion, inženjerijski bataljon, jedinice veze, sanitetske i pozadinske jedinice, nalazila se na liniji Kostajnica - Bosanski Novi - Prijedor i samo sa manjim pomjeranjima u rasporedu grupiše jače snage na liniji Bosanski Novi - Ljubija. Njen zadatak je bio da sadejstvujući sa lijevim krilom 369. divizije koja nastupa preko planine Šamarice i sa desnim krilom 717. divizije na pravcu Sanski Most - Lušci

- Palanka, spriječi pokušaj proboja snaga NOV i POJ na sjever prema Kozari i da, koristeći se prodorom 717. divizije, očisti Podgrmeč i Grmeč i štiti komunikacije u dolini rijeke Sane;

- Legionarska 369. divizija sastava: 370. i 269. pješadijski puk sa po tri bataljona, 187. puk njemačke 187. divizije, 3. gorski zdrug, 1 artiljerijski divizion, specijalna grupa za taktičko izviđanje koju su sačinjavali izviđački dijelovi 187. divizije i izviđački bataljon 362. divizije,¹⁹³⁾ bataljon za vezu, inženjerijski bataljon, sanitetske jedinice i jedinice za snabdijevanje, jačine oko 14.323 vojnika i starješina,¹⁹⁴⁾ imala je zadatak da napada sa linije Glina - Kostajnica i očisti prostor u zoni dejstva. Nakon izbijanja na liniju Bihać - Bosanska Krupa da sa 7. SS i 714. divizijom napada na snage Četvrte krajiške divizije u Grmeču i Podgrmeču i u sadejstvu sa navedenim divizijama uništi naše snage i materijalna dobra i omogućiti transport stanovništva u koncentracione logore i njegovo uništenje.

Njemački korpus »Kroacija« imao je ukupno 30 njemačkih i 5 domobranskih bataljona, 30 artiljerijskih baterija i 40 tenkova. Ukupno je brojao oko 49.000 vojnika i starješina. Njegova dejstva trebalo je da podržavaju 5 njemačkih eskadrila i 3 grupe ustaškog zrakoplovstva (oko stotinu borbenih aviona). Od 30. januara sve te snage naći će se na prostoru Podgrmeča i Grmeča i učiniće sve da postepenim stezanjem obruča zvjerski u korijenu unište narod Podgrmeča i njegovu vojsku.

Dejstva i raspored 5. italijanskog korpusa, koji je brojao oko 30.000 vojnika i starješina pod italijanskom komandom, razvijali su se u 4. neprijateljskoj ofanzivi izvan područja dejstva Četvrte divizije i Šeste brigade.

192) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 81 i 208; *Arhiv VII*, film 313, rola 2268, snimak 44-45, 18-20; 23-27; rola 2264, snimak.

193) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XI, str. 440, indeks 13; *Zbornik članaka Sedma banijska divizija*, izdanje Beograd, 1967, str. 132; Branko Perović: *Borbe Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa nov i POJ u januaru i februaru 1943. god.*

194) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 236.

PLANOVI DEJSTVA NAŠIH SNAGA

Kako je slobodna teritorija u zapadnoj Bosni i južnoj Hrvatskoj krajem 1942. godine imala ogroman značaj za daljnji razvoj NOB-a i revolucije, to je vojno-političko rukovodstvo težilo njenoj upornoj odbrani.

U skladu sa tim težnjama, prije ofanzive jedinice NOV i POJ oslobodile su nove teritorije i nanijele neprijateljskim snagama osjetne gubitke. U tim borba- ma slomljena je »Zaprečna linija jugozapad«. Izvršeni su napadi na neprijatelja u Bosanskom Novom, Ljubiji i Sanskom Mostu, zatim u Prnjavoru, Tesliću, Žep- ču, Bronzanom Majdanu, Sitnici i Jajcu. Istovremeno je tim dejstvima vršeno i postepeno približavanje glavnih snaga Četvrte i Pete krajiške i Prve proleterske divizije Banjoj Luci, koju je trebalo napasti u slučaju prikupljanja neprijateljskih snaga za preduzimanje ofanzive na slobodnu teritoriju.¹⁹⁵⁾ Ako se u takvoj situa- ciji taj napad ne bi mogao izvesti na Banja Luku, bilo je predviđeno da Prvi bos-anski i Prvi hrvatski korpus odgovarajućim oblicima dejstva što upornije brane slobodnu teritoriju. Pod zaštitom njihovih snaga, VŠ bi grupom proleterskih i drugih divizija u pogodnoj situaciji preuzeo ofanzivu radi stvaranja nove slobod- ne teritorije i izvlačenja ranjenika.¹⁹⁶⁾ Poslije toga ostale naše snage - Prvi hrvat- ski i Prvi bosanski korpus - vještini bi manevrom skrenuli desno i lijevo i kon- tramanevrima i napadima na neprijateljske bokove i pozadinu osujetili njegovo nastupanje i izbjegli gubitke od jačih i tehnički nadmoćnijih neprijateljskih snaga.

Saglasno sa navedenim procjenama i planovima uoči ofanzive, Prvi bosan- ski korpus se nalazio u sljedećem rasporedu:

Četvrta krajiška divizija sa dvije brigade i Kozaračkim odredom na područ- ju Kozare, glavnim snagama orijentisani na komunikaciji Banja Luka - Bosan- ska Gradiška, a sa jednom brigadom bez jednog bataljona u Podgrmeču na fron- tu prema Sanskom Mostu, Ljubiji i Bosanskom Novom.¹⁹⁷⁾

Peta krajiška NOU divizija sa dvije brigade na području Timara i Manjače orijentisane prema Banjoj Luci, a sa jednom brigadom između Sanskog Mosta i Ključa.

Desno od rasporeda Korpusa u centralnoj Bosni, u rejonu Čelince i Kotor- -Varoši nalazila se Prva proleterska divizija, a lijevo u dolini rijeke Une prema Bosanskom Novom Osmo krajiška brigada (privremeno potčinjena VŠ). Na pod- ručju Banije Sedma banijska divizija i Banijski odred Prvog hrvatskog korpusa imali su zadatak da zatvaraju pravce koji preko Banije i Cazinske krajine izvode ka Bihaću i Bosanskoj Krupi.

RASPORED I ZADACI SNAGA ČETVORTE KRAJIŠKE DIVIZIJE

Saglasno zamisli VŠ da se aktivnim dejstvima jačih snaga u šire području Banje Luke i koncentričnim napadom na sam grad spriječi eventualna koncen- tracija glavnih neprijateljskih snaga u tom rejonu, štab Četvrte divizije sa Dru- gom i Petom brigadom prebacio se 8. januara preko Sane na Kozaru.¹⁹⁸⁾ Tako se glavnina Četvrte divizije, 20. januara 1943. godine, kada su 717. i 714. njemačka

195) *Zbornik VII*, tom II, knjiga VI, dok. br. 151, 166, 168, 169 i 175; knjiga VII, dok. br. 43; tom V, knjiga XI, dok. br. 40; Branko Perović: *Borbe Prvog bosanskog i Prvog hrvatskog korpusa NOV i POJ u januaru i februaru 1943. godine*, izdanje Vojnoizdavačkog zavoda, Beograd, 1977, str. 48-53.

196) *Zbornik VII*, tom II, knjiga VI, dok. br. 151, 166, 168, 169 i 175; knjiga VII, dok. br. 43; tom V, knjiga XI, dok. br. 40; Branko Perović: *Borbe Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa NOV i POJ u januaru i februaru 1943. godine*, izdanje VIZ, Beograd, 1977, str. 48-53.

197) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 20, 52, 89, 96; tom II, knjiga VII, dok. br. 140.

198) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 20 i 89.

divizija prešla u napad na slobodnu teritoriju Podgrmeča, našla u dolini Vrbasa daleko od napada ovih njemačkih divizija.

Šesta krajiška brigada poslije smotre u Jesenici smijenila je jedinice Druge i Pete brigade i posjela njihov front odbrane Podgrmeča od s. Krkojevaca južno od Sanskog Mosta do Novske planine širine oko 45 km. Kada je počela ofanziva 20. januara, njene snage nalazile su se u slijedećem rasporedu:

- Prvi bataljon na liniji Krkojevci, Brajića - Tavan, Djedovača, Vučkovići, Husimovići;

- Četvrti bataljon lijevo od Prvog bataljona i komunikacije Sanski Most - Husimovci - Fajtovci - Lušci - Palanka na položajima ispred s. Demiševci, Brdari, na Igralištu (424), Ruškovcu (562), s. Ranisavljevići (462), Tromeda (492);

- Drugi bataljon je nastavljao front odbrane na lijevom krilu Četvrtog bataljona do Novske planine i nalazio se na liniji Milojica (338), Crkvina (t. 271), Bulina kosa (k. 261), Bulina glava, Stražbenica (t. 313).

Zadatak Šeste brigade je bio da upornom odbranom kombinovanom sa protivnapadima i drugim oblicima aktivnih dejstava spriječi prodor neprijateljskih snaga na slobodnu teritoriju Podgrmeča. Drugi bataljon imao je - zadatak i da u rejonu Blagaja neprekidno održava i obezbjeđuje vezu sa štabom Četvrte divizije koji se nalazio sa Drugom i Petom brigadom. Zbog velike širine fronta, glavne snage bataljona Šeste brigade bile su grupisane za zatvaranje pravaca: Sanski Most - Lušci-Palanka preko sela Bosanskog Milanovca i Fajtovaca; Stari Majdan - Podvidača - Lukavica; Ljubija - Tromeda - Budimlić-Japra i Suhača - Budimlić-Japra - Jesenica, a sa manjim snagama su zatvarani i Kontrolisani međuprostori bataljona.

Desno na liniji s. Vrhpolje - Tomina nalazila se Sedma brigada Pete divizije. Njen zadatak je bio da upornom odbranom onemogući prodor neprijateljskim snagama na pravcu Sanski Most - Tomina - Ključ. Jedna četa ove brigade držala je položaj na lijevoj obali rijeke Sane, povezujući na taj način odbranu sa Šestom brigadom.¹⁹⁹¹

Lijevo sa obe strane Une na liniji: Dolovljani, Vratolom, Rudice, Mačja glava (k. 287), Čerkezovac (k. 304), odbranu je izvodila Osmo brigada, i njen zadatak je bio da onemogući prodor neprijateljskih snaga od Bosanskog Novog sa obe obale Une pravcem Otoka - Bosanska Krupa - Bihać.

Otpočinjanjem neprijateljskih dejstava u ofanzivi, 20. januara 1943. godine, pred frontom 717. i većeg dijela 714. divizije nalazile su se samo Šesta brigada Četvrte i Sedma brigada Pete divizije sa po tri bataljona. Drugoj i Petoj brigadi, koje su bile izvan zone neprijateljskih dejstava, trebalo je 8 dana da stignu u Podgrmeč. Za to vrijeme tri bataljona Šeste brigade trebalo je da zadržavaju znatne snage obe njemačke divizije i ustaško-domobranske snage iz garnizona Ljubije, Prijedora, Stare Rijeke, Starog Majdana i Sanskog Mosta, koje su takođe uzele učešće u početnim dejstvima. Prva brigada Pete divizije, koja se nalazila relativno blizu Sanskom Mostu, već 21. januara usiljenim maršem pristigla je u pomoć Sedmoj brigadi. Po naređenju štaba Prvog bosanskog korpusa, ova brigada je narednih dana ojačala Šestu brigadu Četvrte divizije sa jednim bataljonom, i to je za prvih 7 dana ofanzive imalo veliki značaj za odbijanje neprijateljskih napada na frontu Šeste brigade.

TOK BORBI OD 20. DO 30. JANUARA

Operacija »VAJS 1« otpočela je prema planovima njemačkih komandi 20. januara 1943. godine. Toga dana na frontu odbrane Prvog bosanskog korpusa iz rejona Sanskog Mosta prešla je u napad 717. divizija glavnim snagama pravcem: Sanski Most - Vrhpolje - Sanica - Ključ - Bosanski Petovac - Vrtoče, gaje se tre-

199) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 51 i 205.

bala spojiti već narednog dana sa 7. SS divizijom koja je djelovala pravcem Karlovac - Slunj - Bihać - Vrtoče. Pomoćne snage 717. divizije napadale su pravcem Sanski Most - Bosanski Milanovac - S. Bošnjaci - Lušci - Palanka. Tog dana 714. divizija nije preduzela napad. Vjerovatno su komandanti 714. i 717. divizije u taktičkom planu dejstva imali ideju da takvim manevrom izvrše opkoljavanje Grmeča i njegovo odsijecanje od Podgrmeča, da bi tako izmanevrisali i kompromitovali odbranu Šeste brigade, odsjekli i okružili ovu brigadu, a zatim je energičnim i sistematskim frontalnim potiskivanjem uništili jedinicama 714. divizije i ustaško-domobranskim snagama.

Na sektoru Šeste brigade 20. januara izvršen je napad samo na frontu Prvog bataljona snagama 2. domobranskog zdruga iz Sanskog Mosta. Dvije bojne tog zdruga ujutro tog dana iskoristile su gustu zimsku maglu i u više kolona nastupale su preko Krkojevaca i s. Zdene prema položajima Prvog bataljona na Brajića-Tavanu i Djedovači. Ipak nisu uspjeli postići iznenađenje. Na položajima Prvog bataljona bilo je više patrola, a iza njih, zbog niskih temperatura, u kućama su se nalazile desetine i vodovi u pripravnosti. Poslije prvih okršaja sa izviđačkim i prednjim dijelovima neprijatelja, čete su brzo zaposjele položaje. Zatim je nastupilo zatišje, jer su se izviđački dijelovi povukli ka glavnini svojih snaga, što je omogućilo Prvom bataljonu da se dobro organizuje za odbijanje glavnih neprijateljskih snaga.

Poslije izvršenih priprema 2. gorski zdrug je oko 10 časova počeo napad na frontu širine oko 5 km sa težištem napada prema visovima Djedovače i Brajića-Tavana. Smjenjivali su se juriši sve do iza 12 časova toga dana, u kojima neprijatelj nije uspio da odbaci prvi bataljon sa njegovih položaja. Poslije podne u žestokom bočnom napadu neprijatelj je prisilio Treću četvu na povlačenje sa Djedovače, a zatim i Drugu četvu sa Brajića-Tavana. Te čete su uspjele da zadrže neprijatelja u Dabru i Umcima, a zatim i da ga odbace protivnapadima na Djedovaču i Brajića Tavan.^{200>}

Štab Šeste brigade reagovao je na tu situaciju kod Prvog bataljona narednjem da izvrši napad i odbaci neprijatelja na prvobitne položaje. I štab Prvog bataljona donio je prije ovog naredjenja istu odluku i na čelu sa Milanom Miljevišem Milančićem uveliko pripremao čete za napad. Oko 23 časa 20. januara Bataljon je počeo napad, nakon 2 časa žestoke borbe protjerao je neprijatelja u Sanski Most i ponovo zaposjeo položaje na Djedovači i Brajića Tavanu.²⁰¹¹

Na desnom krilu Šeste brigade glavnina 717. divizije odbacila je Sedmu brigadu Pete divizije sa položaja na liniji sela Kruhari - Čaplje - Kljevci, zauzela Vrhpolje i relativno brzo i lako uspostavila mostobran na lijevoj obali Sane i uz angažovanje inženjerskog bataljona 714. divizije pristupila opravci i osposobljavanju mosta za prelazak tenkova, čije je angažovanje bilo značajno za daljnja dejstva na tom pravcu. U toj situaciji usiljenim maršem prebačena je Prva brigada Pete divizije sa komunikacije Prijedor - Banja Luka. Noću 20/21. januara, ova brigada sa Sedmom brigadom izvršila je bezuspješan napad na snage 717. divizije u selima Kruhari, Tomina i Vrhpolje.

U skladu sa narednjem koje je primio od VŠ, štab Korpusa je noću 20/21. januara naredio Četvrtoj diviziji da odmah povuče Drugu i Petu brigadu sa područja sjeverno od Banje Luke i da ih prikupi u rejonu Lušci - Palanke kao korpusnu rezervu koja bi se angažovala na pravcu na kome bi neprijatelj ispoljio težište napada. Prema istom narednju, Peta divizija i Šesta brigada su noću 21. januara ojačale spoj između Šeste brigade Četvrte divizije i Sedme brigade Pete

200) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 100 - Izvještaj štaba Prvog bosanskog korpusa od 21. januara 1943. godine o borbama kod Sanskog Mosta.

201) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 99.

divizije na lijevoj obali rijeke Sane i čvrsto povezale odbranu u Kljevcima i Korjenovu.²⁰²¹

Ojačavanjem pravca Sanski Most - Ključ - Bosanski Petrovac Prvom krajiškom brigadom, otklonjena je opasnost od brzog prodora glavnine 717. divizije na tom pravcu, ali je za pristizanje Druge i Pete brigade Četvrte divizije bilo potrebno još 4-5 dana. Za to vrijeme samo Šesta krajiška brigada morala je štititi pravce od Sanskog Mosta, Ljubije i Bosanskog Novog ka slobodnoj teritoriji Podgrmeča.

Kako 20. i 21. januara nije bilo značajnije intervencije neprijatelja od Ljubije, Stare Rijeke i Starog Majdana, štab Šeste brigade je rokirao Drugi i Četvrti bataljon bliže Prvom bataljonu. Štab Drugog bataljona je i dalje patrolama u rejonu Svodne na lijevoj obali Šane manjim snagama vršio obezbjeđenje skele i prelaza preko Sane i održavanje veze sa štabom Četvrte divizije i Drugom i Petom brigadom koje je trebalo da pristignu sa Kozare. Osloncem na Osmu brigadu, koja je držala položaje na Novskoj planini, manji dijelovi Drugog bataljona vršili su kontrolu prostora između Ljubije i Novske planine, a njegove glavne snage prebačene su na Podvidaču. Sa terena Podvidače Četvrti bataljon prebačen je na položaje prema Husimovcima i Fajtovcima.

Drugi domobranski zdrug ponovo je 21. januara pokušao da proдре preko Brajića-Tavana i Djedovače, ali je žilavom odbranom i energičnim protivnapadima Prvog bataljona Šeste krajiške brigade odbačen ka Sanskom Mostu. Poslije toga komandant 717. divizije donosi odluku da sa 737. pukom i 202. tenkovskim bataljonom prethodno odbaci snage Šeste brigade u s. Husimovci i Kamengrad i otvori put za prodor 2. gorskog zdruga na pomoćnom pravcu napada Divizije ka Lušci-Palanci, preko Umaca, Brajića-Tavana i Djedovače, Bosanskog Milanovca i Bošnjaka. Napadu prema toj odluci sadejstvuje 714. divizija pravcem Stari Majdan - Podvidača. Na takvu odluku, koja je značila prenošenje težišta napada Divizije, komandant 717. divizije prisiljen je zbog uporne odbrane Prvog bataljona Šeste brigade i opasnosti od napada u bok njegove glavne kolone koja napada pravcem Sanski Most - Ključ.²⁰³¹

Prema toj zamisli, 21. januara pregrupisane su snage 717. njemačke divizije. Narednog dana - 22. januara počeo je koncentrični napad 717. i 714. njemačke divizije na Šestu krajišku brigadu na frontu od Brajića-Tavana do Stare Rijeke: 2. gorski zdrug usmjerenje preko Djedovače i Brajića-Tavana ka Dabru i Bosanskom Milanovcu; jedan bataljon 737. puka i 202. tenkovski bataljon preduzeli su napad preko Husimovaca i Kamengrada ka Fajtovcima; a jedan bataljon 712. puka 714. divizije, ojačan domobranskim i ustaškim snagama, izvršio je napad pravcem Stari Majdan - Ruškovac (k. 562). U toku dana 2. gorski zdrug zauzeo je Djedovaču i Brajića-Tavan, ali je njegov daljni napad bio odbijen i zaustavljen odbranom Prvog bataljona; bataljon 737. puka i 202. tenkovski bataljon uveče su se probili do Kamengrada, gdje su zaustavljeni odbranom Četvrtog bataljona; Drugi bataljon je poslije žestokih okršaja sa jednim bataljonom 721. puka, koga je razbio i odbacio prema Staroj Rijeci.²⁰⁴¹

Štab korpusa obaviješten je 22/23. januara od štaba Šeste brigade o koncentričnom napadu na Podgrmeč, o situaciji na pravcima koje je branila ova brigada nakon što je u Kamengrad i Husimovce stiglo 14 tenkova i motorizovana kolona od 30 kamiona. Kako nije imao rezervu, jer Druga i Peta brigada nisu bile stigle sa Kozare sa kojim bi narednog dana mogao intervenisati u slučaju nepovoljnog razvoja situacije, naredio je štabu Pete divizije da uputi jedan bataljon, a po mogućnosti i dva iz Prve brigade u Bosanski Milanovac u Korpusnu rezervu.^{205*}

202) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br.99 i 100.

203) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 213.

204) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 113 i 230.

205) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 115.

Kada je neprijatelj 23. januara ujutro produžio napad na cijelom sektoru Šeste brigade, izdao je narednje štabu Brigade da po svaku cijenu mora spriječiti neprijatelja da prodre u Palanku.²⁰⁶ Istovremeno je naredio Petoj diviziji da Treći bataljon Prve brigade, koji je određen u rezervu štaba Korpusa, uputi preko Korjenova u Dabar i Bosanski Milanovac, stavi ga pod komandu Šeste brigade i s boka napadne neprijatelja koji nadire ka Dabru. Taj bataljon se kretao usiljenim maršem da bi što prije uticao na tok borbi na frontu Šeste brigade.

Produžavajući napad 23. januara, 2. gorski zdrug je zauzeo Dabar i Umce, ali je protivnapadom Prvog bataljona Šeste brigade noću 23/24. januara, poslije žestokih borbi odbačen iz tih sela na položaje sa kojih je krenuo u napad. U tim borbama poginuo je komandant jedne bojne, a njegov zamjenik je ranjen. Zaplijenjena je komora sa 20 tovarnih konja, 1 mitraljez, više puškomitraljeza i pušaka i veća količina municije.

Dijelovi 721. puka 714. divizije ponovo su izvršili napad 23. januara kod Starog Majdana prema Podvidači, pokušavajući da prodru na slobodnu teritoriju i sadejstvuju srednjoj koloni 717. divizije koja je napadala od Kamengrada komunikacijom prema Fajtovcima. Poslije žestokih borbi i uzastopnih protivnapada, Drugi bataljon je tim neprijateljskim snagama nanio osjetne gubitke i odbacio ih na polazne položaje.²⁰⁷

Neprijateljska srednja kolona - 1 bataljon 737. puka i 202. tenkovski bataljon produžili su napad i tokom 23. januara prodrli u Fejtovce. Noću 23/24. Četvrti bataljon je izvršio protivnapad na te snage, ali je uspio da protjera samo njihova obezbjeđenja s okolnih brežuljaka u Fajtovce. U tim borbama Četvrti bataljon je ubio 16 Nijemaca i zaplijenio 10 pušaka, 1 pištolj, 1 postolje za teški mitraljez, 3.600 metaka i nešto drugog ratnog materijala.²⁰⁸

Pošto su krilne kolone - 721. puk na Podvidači i 2. gorski zdrug u Dabru i Umcima - bile odbačene sa položaja tog i prethodnog dana, komandant 717. divizije odlučio je da po svaku cijenu učvrsti dostignutu liniju u Fajtovcima, kako bi osigurao što povoljniji oslonac za dejstva i produžavanje napada 25. januara, a 24. januara ponovo je pokušao napad na sektoru Prvog bataljona Šeste brigade pravcem Milinkovići - Bosanski Milanovac (k. 556), ali je energičnim protivnapadom Prvog bataljona odbačen na polazne položaje. Poslije toga, istog dana, neprijateljske jedinice vršile su pripreme za napad narednog dana.

Pravcem Fajtovci- Naprelje- Skucani Vakuf 25. januara jedan bataljon 737. puka i 202. oklopni bataljon prešli su ponovo u napad. Kako je taj bataljon vodio borbu cijele noći 23/24. januara sa Četvrtim bataljonom, u tom napadu nije mogao učestvovati sa svim snagama, niti ispoljiti silinu napada kao 23. januara kada je uspio zauzeti Fajtovce. I 202. oklopni bataljon u Naprelju bio je izložen jakoj bočnoj vatri Prvog bataljona, a nakon nailaska na prekopanu i razrušenu komunikaciju od nagazne mine izgubio je 1 tenk, zbog čega se tokom preostalog dijela dana zadržao na pokušaju da osposobi tu komunikaciju za prolaz tenkova za dejstva narednih dana, u čemu, takođe, nije uspio. Za odmazdu zbog neuspjeha, pretrpljenih gubitaka i uništenog tenka, zatvorio je više stotina žena, djece i staraca u jednu pojatu u Fajtovcima, polio pojatu benzinom i zapalio.

Na frontu odbrane Prvog bataljona Šeste krajiške brigade i Trećeg bataljona Prve krajiške brigade 2. gorski zdrug, ojačan jednom četom 737. puka, poslije kraće artiljerijske pripreme u 10 časova 25. januara počeo je ponovni napad. Glavni udar nanosio je na frontu širine 2 km pravcem Umci - Bosanski Milanovac - k. 556. Naši bataljoni, poučeni iskustvom iz borbi prethodnih dana, posjeli su položaje po vodovima, isturajući ispred vodova grupe boraca do jedne dese-

206) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 115.

207) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 125.

208) *Arhiv VII*, kut. 766, reg. br. F1, D7.

tine. Isturene desetine na vrijeme su otkrivala pokret, pravac i jačinu neprijateljskih snaga i o tome obavještavale komandire vodova i četa, koje su frontalnim dejstvima manjim snagama zadržavale pokret neprijatelja, a sa jačim snagama brzim pokretima po vodovima izvodile protivnapade na bokove neprijateljskih snaga. Prvi naleti su odbijeni. Uslijedili su novi juriši neprijatelja, koji su se cijelog dana smjenjivali sa protivnapadima četa Prvog bataljona Šeste i Trećim bataljonom Prve brigade. Kako naši bataljoni nisu posvetili dovoljno pažnje spojevima, neprijatelj je tokom dejstava otkrio tu slabost odbrane, usmjerio dejstva jačih snaga na spojeve bataljona i uspio se ukliniti u našu odbranu. Zatim je na pravcu prodora ubacivao svježe snage, dejstvovao na bokove oba bataljona, potiskivao njihove krilne čete i, razdvajajući ih krajem dana poslije ogorčenih borbi, ovladao Bosanskim Milanovcem i dominirajućom tačkom na Naglišu (k. 556). Odmah, zatim, pristupio je utvrđivanju te kote i Nagliša i obezbjeđenju veza sa pozadinom na Umcima i u Zdeni. Bilo je jasno da će 2. gorski zdrug konačiti na Naglišu, k. 556, i okolnim brežuljcima da bi narednog dana nastavio napad i spojio se u Naprelju sa 737. pukom i 202. oklopnim bataljonom, koji će odmah zatim produžiti napad pravcem Lušci - Palanka - Jesenica - Bosanska Krupa. Neodlučni napad jednog bataljona 737. puka i 202. oklopnog bataljona komunikacijom od Fajtovaca do Naprelja tog dana imao je za cilj da zavara naše snage koje su odbijale napade ojačanog 2. gorskog zdruga i odvрати im pažnju sa pravca glavnog napada na pomoćni udar. Ali, ova varka neprijatelja nije uspjela.

PORAZ I RAZBIJANJE 2. GORSKOG ZDRUGA

Prikupljanje 2. gorskog zdruga na Naglišu, k. 556, i okolnim brežuljcima, kopanje rovova i utvrđivanje jedinica i jedne čete iz 737. puka, pažljivo su posmatrali borci i starješine Prvog bataljona Šeste brigade i Trećeg bataljona Prve brigade. Osmatranjem je tačno otkriven raspored jedinica, položaji i borbena sredstva. To je omogućilo da izvrše precizne pripreme za noćni napad. Svaka jedinica i pojedinac je vidio koga će napasti i kakav mu je zadatak. Bila je to jedna od rijetko povoljnih prilika za napad na neprijatelja koga je trebalo uništiti. Preostao je samo dogovor štabova bataljona i preciziranje kako to do kraja izvesti i kada početi sa napadom.

Prvi bataljon Šeste brigade napadao je s istoka i sa jugoistoka sa težnjom i zadatkom da sa pravca Milinkovića što prije izbije na k. 556, uništi neprijatelja i spriječi povlačenje u Husimovce. Treći bataljon napadao je sa jugozapada, zapada i sjeverozapada sa zadatkom da uništi neprijatelja i spriječi mu izvlačenje na Umce i Husimovce i što prije sa jednom četom izbije na vrh Nagliša.

Sve jedinice su istovremeno krenule na izvršenje postavljenog zadatka oko 21 sat 25. januara i uspjele da neopaženo zauzmu jurišne položaje, a najveći broj i da priđe neopaženo ispred rovova koje su prije juriša obasuli bombama. Neprijateljska artiljerija otvorila je snažnu vatru, ali je njeno dejstvo bilo neefikasno, jer su granate padale 200-500 metara iza naših jedinica. Poslije pola sata borbe, jedinice su se znatno uklinile na svim dijelovima odbrane. Neprijatelj je pružao žilav otpor, nastojeći da po svaku cijenu održi položaje i odbije napad. Ali, pod snažnim pritiskom naših jedinica i zbog velikih gubitaka, bio je prisiljen da se povuče i grupiše oko artiljerijskih položaja u rejonu k. 556 i na raskrsnici Krunići - Milinkovići. Borbom prsa u prsa, naše čete su poslije bacanja ručnih bombi zauzele k. 556, raskrsnicu puteva Krunići - Milinkovići i zarobile artiljeriju. Poslije toga neprijatelj vrši protivnapade u kojima su topovi nekoliko puta zaplijenivani i ponovo gubljeni. Bila je to duža borba prsa u prsa u kojoj je bilo gušanja u rovovima i zaklonima oko topova. U tim borbama posebno su puškomitraljesci imali značajnu ulogu, među kojima su se hlabrošću istakli Đuro Vran-

ković, Marko Zorić, Vaso Stupar, Đorđo Knežević, Dušan Popović, Milan Crnomarković, Mile Dragišić i mnogi drugi. Poslije takvih okršaja i borba za neprijateljsku artiljeriju bila je okončana. Neprijatelj je odustao od daljnjih protivnapada, a Nagliš je bio već dobro pokriven neprijateljskim leševima. Preživjeli neprijateljski vojnici u grupama nastojali su da se spasu odstupanjem i povlačenjem u pravcu Sanskog Mosta. U pravcu Milinkovića i Klepića gonile su ih čete Trećeg bataljona Prve brigade. Kada su sa fronta bile dočekane od Prve čete, a s boka od Druge čete Prvog bataljona, došlo je do borbe prsa u prsa, u kojoj su borci kundacima i rukama ubijali i davili neprijateljske vojnike po vrtačama. U jednoj od njih sa desetak svojih vojnika zarobljen je komandant jedne bojne. Grupa boraca Trećeg bataljona Prve brigade, goneći neprijatelja, natjerala gaje u duboku jarugu, gdje su djelovali samo ručne bombe i kundaci. Tom prilikom poginulo je pet boraca Trećeg bataljona, što pokazuje nemilosrdnost i žestinu borbe.²⁰⁹⁾ U brojnim takvim okršajima poslije 4 sata borbi uspješno je završen napad Prvog i Trećeg bataljona, u kojem je najvećim dijelom uništen ojačani 2. gorski zdruk. Komandant Zdruga je 26. januara izvjestio da »više nije borbeno sposoban«. Tokom cijele četvrte ofanzive bio je izvan borbenog stroja. Poslije popune jednom bojom, upotrebljavan je samo za obezbjeđenje u neposrednoj pozadini njemčakih jedinica.

U borbi na Naglišu, zaplijenjeno je: 40 puškomitraljeza, 10 teških mitraljeza, 4 brdska i 1 protivavionski top, 1 radio-stanica, 60 konja, 1 kompletna komora i druga vojna oprema. Neprijateljski gubici u mrtvim, ranjenim i zarobljenim bili su veliki, a tačan broj se teško može utvrditi, pogotovo što su podaci u izvorima različiti.²¹⁰⁾

Naši gubici su: iz Prvog bataljona Šeste brigade poginuli su Joja Miljević, zamjenik komandira čete, Milan Jojić, desetar, Milinković Tode Toša, komandir voda, Dušan Oljača, hrabri mitraljezac, i borci Mihajlo Krunić, Đuro Veselinović, Lazar Jojić, Uroš Stupar i Jovo Mišić. Bilo je i ranjenih i povrijeđenih u gušanju po vrtačama. Iz Trećeg bataljona Prve brigade poginulo je 12, a ranjeno 18 boraca i rukovodilaca.²¹¹⁾

I Četvrti bataljon Šeste brigade je 25/26. januara vršio u toku borbi na Naglišu bezuspješan napad na neprijatelja na Fajtovcima.

Komandant 717. njemačke divizije obavijestio je 24. januara svog komandanta da se u zoni napada zapadno od Sanskog Mosta prikupio čitav 737. puk, 202. tenkovski bataljon i 2. domobranski gorski zdruk. To znači da je 737. puk imao ulogu drugog ešelona divizije i da je od 25. januara bio u spremnosti za uvođenje na pravcu dejstva 2. gorskog zdruga radi proširenja postignutog uspjeha i održavanja tempa napada na pravcu Sanski Most - Bosanski Milanovac - Naprelje - Lušci - Palanka - Jesenica - Bosanska Krupa. Taj puk je, prema planu dejstva nezavisno od uništenja i razbijanja 2. gorskog zdruga, uveden u napad sutradan 26. januara. Komandant 717. divizije nije se kolebao oko njegovog uvođenja u napad, vjerovatno zato što je procijenio da su snage koje su razbile i uništile 2. gorski zdruk prethodne noći isto tako imale gubitaka i da su istrošene, pa je to najpovoljniji momenat koji treba iskoristiti. Iznenadnim dejstvom 737. puk uspio je prodrijeti duboko u dubinu Podgrmeča i do kraja dana izbiti na liniju Skucani Vakuf - Predojevića-polje (k. 510) ispred Radanovog polja, gdje je zanoćio.²¹²⁾

209) *Vojni glasnik*, broj 6 od 1960. godine

210) Branko Perović navodi u knjizi *Borbe prvog hrvatskog i prvog bosanskog korpusa NOV i POJ u januaru 1943. godine* nastrani 105 daje zarobljeno 450, poginulo 53 i ranjeno 35 neprijateljskih vojnika. Milan Crnomarković Krljo, komesar čete u Šestoj brigadi, ličnim istraživanjem je utvrdio da je Milan Davidović, predsjednik NOO u Bosanskom Milanovcu, poslije borbe na Naglišu, organizovao četiri grupe ljudi koji su sakupljali i sahranjivali poginule neprijateljske vojnike i daje svaka od ovih grupa sahranila najmanje po stotinu leševa. U izvještaju Vrhovnog štaba NOV i POJ navodi se da je bilo 500 mrtvih iz 2. gorskog zdruga i 150 Nijemaca.

211) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 132 - Izvještaj štaba Trećeg bataljona Prve brigade.

212) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 236 - Izvještaj 717. divizije.

BORBE NA BENAKOVCU

Poslije prodora 737. puka preko Bosanskog Milanovca za njim se uputio Prvi bataljon brigade sa najvećim dijelom snaga (najvjerovatnije sa dvije čete) ijednom četom Trećeg bataljona Prve brigade, napadajući ga bočnim dejstvom i usporavajući mu napad. Tako je oslabljena odbrana na frontu od Fajtovaca do Kljevaca i ugrožen lijevi bok Pete divizije koja je vodila borbu na pravcu Sanski Most - Ključ i sprečavala 749. puk da ugrozi odbranu Podgrmeča s istoka.

Kada je sutradan, 27. januara, 737. puk, uz snažnu podršku avijacije, produžio napad preko Radanovog polja i zauzeo Majkić-Japru, Prvi bataljon Šeste brigade se vratio na položaje u Skucani Vakuf, Bosanski Milanovac, Dabar i Kljevice, te ponovo uspostavio front od Fajtovaca do Kljevaca i osigurao lijevi bok Pete divizije. Istovremeno i neprijateljska obezbjeđenja su protjerana od Naprelja do Skucanog Vakufa, a veza 737. puka sa 717. divizijom u Sanskom Mostu prekinuta. Neprijatelj je samo tenkovima kontrolisao komunikaciju Fajtovaca - Sanski Most.²¹³⁾

Poslije zauzimanja Majkić-Japre u dubini teritorije Podgrmeča, 737. puk je istog dana bez zadržavanja produžio napad komunikacijom ka Jesenici i Bosanskoj Krupi. Njegove prednje dijelove na Benakovcu dočekali su borci i rukovodioci Komande područja i dvije čete Drugog bataljona Šeste brigade koje su prebačene na Benakovac. Borbe sa najbližijih odstojanja bile su oštre i žestoke. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen, pretrpio je gubitke koje nije očekivao, jer je ocijenio da u toj dubini slobodne teritorije nema naših jedinica. Tako je tog dana zaustavljen daljnji prodor njemačkih snaga na Benakovcu,²¹⁴⁾ a komandant 737. puka odmah je preduzeo mjere za posjedanje dijela komunikacije od Majkić-Japre do Benakovca i organizovanje kružne odbrane u rejonima Benakovca, Stepanovića i Grubareve glavice (t. 547), Drenovoj glavi, (k. 571) i Koritima (k. 512). Na takvu odluku uticao je Prvi bataljon Šeste brigade, koji je jednom četom Prve brigade progonio te snage s boka i s leđa, a zatim vraćanjem svojih snaga prekinuo svaku njegovu vezu sa Sanskim Mostom preko Fajtovaca. Na osjećaj okruženja komandanta puka podsjećala je i četa Trećeg bataljona Prve brigade, koja ga je napadala bočno od Grmeča i s leđa od Lušci-Palanke, jer se ta četa nije vratila u sastav bataljona.

Po dvije čete iz Četvrtog i Drugog bataljoan Šeste brigade, koje su se povezale sa Vojnim područjem u Benakovcu i sa četom Trećeg bataljona Prve brigade, upućene su 27. januara za 737. pukom. Te snage su tokom dana okružile puk u obliku potkovice sa lukom od Grmeča i izvršile noćni bezuspješan napad.²¹⁵⁾

Zbog takvog razvoja događaja na tom pravcu, komandant Prvog bosanskog korpusa naredio je Petoj diviziji da 28. januara uputi bataljon Četvrte brigade prema Lušci-Palanci. Kako su se 27. januara sa Kozare vratile Druga i Peta brigada i prebacile preko Sane u Podgrmeč, taj bataljon nije bio upućen u Lušci-Palanku. Istoga dana štab Korpusa naredio je štabu Četvrte divizije da angažuje sve snage kako bi odsječeni 737. puk na prostoru Majkić-Japra - Benakovac razbio i protjerao.

U skladu sa naređenjem štaba korpusa, 28. januara na Benakovac je prebačena cijela Druga brigada i 2 bataljona Pete brigade. Noću 28/29. te snage su sa dijelovima Šeste brigade (po dvije čete iz Drugog i Četvrtog bataljona) i jednom četom Trećeg bataljona Prve brigade napale na 737. puk na prostoru Majkić-Jap-

213) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 139 - Izvještaj Petra Vojnovića štabu Prvog bosanskog korpusa.

214) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 26 - Izvještaj Komande područja upućen Moši Pijade.

215) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 152 i 143.

ra - Benakovac. Ali, zbog snažnog otpora neprijatelja i premorenosti naših jedinica, taj napad nije dao vidljive rezultate, mada je neprijatelj imao 19 mrtvih i 15 ranjenih. Iste noći i sutradan ostali dijelovi Šeste brigade i Treći bataljon Prve brigade orijentisani su prema Fajtovcima i Sanskom Mostu, sa zadatkom da spriječe prodor novih snaga, neprijatelja na Benakovac.²¹⁶⁾

Komandant divizije formirao je 29. januara borbenu grupu »Paschehe« od 4. bojne 2. gorskog zdruga, dvije čete 749. puka, jedne čete tenkova 202. oklopnog bataljona i nekoliko artiljerijskih oruđa. Ona je od Fajtovaca i Naprelja izvršila napad sa zadatkom da proдре do 737. puka na Benakovcu, doturi mu municiju, hranu i sanitetski materijal i evakuiše ranjenike u Sanski Most. Istovremeno s odlučnim napadom grupe »Paschehe« izvršio je napad i bataljon 737. puka od Majkić-Japre prema Radanovom polju i krenuo u susret borbenoj grupi koja je napadala prema Skucanom Vakufu. Energičnim protivdejtstvima Drugog i Četvrtog bataljona Šeste brigade taj bataljon je razbijen na Radanovom polju i protjeran u Majkić-Japru. Kolonu borbene grupe sačekao je Treći bataljon Prve brigade, nanio joj teške gubitke i zaplijenio dio komore. Te snage su uveče opkoljene u Skucanom Vakufu.²¹⁷⁾

Između 30. i 31. januara Druga i Šesta brigada obnovile su napad na okružni puk na Benakovcu, za čiju je sudbinu sve više zabrinut komandant 717. divizije, ali ni taj napad nije dao očekivane rezultate. Istovremeno je izvršen napad na okruženu kolonu borbene grupe »Paschehe« u Skucanom Vakufu, ali je neprijatelj izdržao napad naših jedinica. Poslije toga, 31. januara, uslijedili su uspješni istovremeni napadi borbene grupe iz Skucanog Vakufa i 737. puka od Majkić-Japre, te su se te snage spojile, a zatim probile do Benakovca, gdje su očekivale da prodorom 369. legionarske divizije iz Bosanske Krupe budu deblokirane.²¹⁸⁾

I front odbrane Četvrte divizije od Lukavica preko Ruškovca na položajima ispred Stare Rijeke, Ljubije i na Novskoj planini uspješno je održan snagama Šeste brigade, dva bataljona Pete brigade i Prvim bataljnom Osme brigade.

RAZVOJ SITUACIJE NA OSTALIM PRAVCIMA

Kada je neprijatelj osposobio most u Tomini za prelaz tenkova preko Sane, Peta divizija od 23. januara vodila je žestoke borbe na pravcu Sanski Most - Ključ - Bosanski Petrovac i spriječila 749. puk i 202. oklopni bataljon da se probiju tim pravcem i sa istoka i sjevera ugroze slobodnu teritoriju Podgrmeča, desni bok i pozadinu Šeste brigade i onemoguće evakuaciju ranjenika iz bolnica u Grmeču. Do 31. januara snage Pete divizije nanijele su velike gubitke 749. puku i ustaško-domobranskim snagama koje su se toga dana nalazile na liniji Ramići - Pudin-Han. Prva brigada je istog dana napala pozadinske jedinice, rezervu i artiljeriju puka u Ramićima, a Četvrta brigada isturene dijelove ispred prevoja Paunovac. U podilaženju Prva brigada zarobila je dva neprijateljska vojnika, dobila od njih znakove raspoznavanja, bez borbe ušla u selo i obasula vatrom njemačke jedinice na spavanju. Neprijatelj je trpio velike gubitke, a u bjekstvu je došlo i do međusobne borbe njegovih razbijenih dijelova. Tom prilikom poginuo je komandant 202. tenkovskog bataljona. Zarobljeno je 15 Nijemaca, 4 tenka i najveći dio komore.²¹⁹⁾

216) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 151 i 152.

217) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 4, 5, 9 i 25; *Arhiv VII*, film 315, rola 2263, snimci 209, 322, 326, 346; Branko Perović: *Borbe Prvog bosanskog i Prvog hrvatskog korpusa NOV i POJ u januaru i februaru 1943. godine*, br. 145.

218) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 4, 9, 179 i 180; knjiga IX, dok. br. 244.

219) Prva brigada, zbog nesnalažljivosti boraca i rukovodilaca i neposjedovanja odgovarajućih sredstava za uništenje tenkova, zarobljene tenkove nije uništila.

Naredna 4 dana 749. puk nije preduzimao napade na pravcu Sanski Most - Ključ - Bosanski Petrovac, što je omogućilo Prvoj i Čvrtoj brigadi da predahnu i da se srede poslije neprekidnih osmodnevnih borbi.

Na sjevernom i istočnom dijelu fronta na pravcu Karlovac - Bihać, u Kordunu, Baniji i Cazinskoj krajini jedinice Prvog hrvatskog korpusa i Osme brigade Četvrtre divizije vodile su danonoćne borbe sa 7. SS i 369. legionarskom divizijom i ustaško-domobranskim snagama. Nanijele su tim snagama do 29. januara osjetne gubitke i spriječile ih da brzo prodru u dolinu gornjeg i srednjeg toka Une. I Šesta lička divizija, štiteći sve pravce koji sa zapada i juga vode prema Lici, nanijela je u desetodnevnim borbama osjetne gubitke, italijanskim i četničkim snagama i spriječila im brz prodor na slobodnu teritoriju.

Saglasno ideji manevra VŠ, jedinice Prvog hrvatskog korpusa, vodeći žestoke odbrambene borbe i izvodeći uspješne protivnapade i noćne napade na neprijatelja, postepeno su se povlačile na pravcima koje su zatvarale.

OBOSTRANO PRESTROJAVANJE SNAGA I PRODUŽETAK NEPRIJATELJSKOG NAPADA

Nastupajući na frontu odbrane Sedme banijske divizije, 7. SS divizija izbila je sa prednjim dijelovima u Bihać 29. januara poslije 16 časova i zauzela grad. Istoga dana na širokom frontu na lijevu obalu Une izbili su i dijelovi 369. divizije. Ova divizija je 30. januara prikupila sve svoje snage na liniji Bihać - Bosanska Krupa - Otoka pripremajući se za forsiranje Une.²²⁰⁾

U toj situaciji Osmo brigada Četvrtre divizije i Banijski odred, koji je naredbom VŠ privremeno stavljen pod njegovu komandu, prebacili su se 28. januara u Podgrmeč preko mosta u Bosanskoj Krupi.²²¹⁾ Poslije povlačenja iz Bihaća, Sedma banijska divizija se 30. januara takođe nalazila u Podgrmeču na pravcu Bihać - Bosanski Petrovac i Bihać - Bosanska Krupa. Na njenom lijevom krilu branio se Banijski odred, koji je u Podgrmeču povezo odbranu na desnoj obali Une sa Petom brigadom na Novskoj planini, a Osmo brigada sa Sedmom banijskom divizijom.

U pozadini fronta u rejonu Benakovca nalazio se opkoljeni 737. puk koji su blokirale snage Druge brigade i dva bataljona Pete brigade, a i dijelovi Šeste brigade. Ostale snage Pete i Šeste brigade izvodile su uspješnu odbranu Podgrmeča na liniji Novska planina - Blagaj-Japra - Tromeđa kod Ljubije - Ruškovac - Lukavice - Fajtovci - Umci - Djedovača - Brajića-Tavan. Na desnom krilu Brigade do prevoja Paunovac kod Ključa u odbrani se nalazila Peta divizija sa Prvom i Čvrtom brigadom.

U takvom rasporedu naših i neprijateljskih snaga 7. SS i 369. divizija, pošto su prethodno popravile komunikacije za snabdijevanje i mostove za prelaz preko Une, 31. januara su prešle u energičan napad na Podgrmeč. Sedma SS divizija odbacila je prednje dijelove Sedme divizije i izbila sa zapadnim kolonama na liniju Golubić - s. Pritoka - s. Volarica, a sa istočnim kolonama na cestu Bihać

- Bosanska Krupa, i zauzela s. Radić. Istog dana 369. divizija prebacila je skelom 3. gorski ustaško-domobranski zdrug na desnu obalu Une, koji je u toku dana odbacio dijelove Osme brigade Četvrtre divizije, zauzeo Bosansku Krupu i s. Pučenik i obrazovao mostobran kod Bosanske Krupe.

Naveče 31. januara Sedma banijska divizija preduzela je napad na svim pravcima. Odbacila je neprijatelja na lijevom krilu i zauzela s. Golubić, dok je na des-

220) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 234 i 237; Branko Perović: *Borbe Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa NOV i POJ u januaru i februaru 1943. godine*, str. 90.

221) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga IX, dok. br. 234 i 237; tom V, knjiga XIII, dok. br. 6; tom V, knjiga XII, dok. br. 43 i 90.

nom krilu razbila neprijateljske snage koje su se uz teške gubitke i u neredu povukle prema Bihaću. I Osmu brigadu Četvrte divizije sa Banijskim odredom u energičnom napadu razbila je jedinice 3. gorskog zdruga na mostobranu kod Bosanske Krupe i odbacila ih u Bosansku krpu.²²²¹

Ovim protivnapadima, zatim protivnapadima Pete divizije na Ramiće i kod prevoja Paunovac i uspješnim protivnapadima Šeste brigade i Trećeg bataljona Prve brigade na borbenu grupu »Paschehe« i 737. puk na Radanovom polju i u Majkić-Japri, učvrstilo se uvjerenje njemačke komande da se glavne snage NOV i POJ nalaze u Grmeču i na Plješevici i da će odlučno braniti Grmeč. Zato će narednih dana neprijateljske snage pojačati dejstva i napore sa svim jedinicama, da bi na Grmeču okružile i uništile što jače snage NOV i POJ.

ZAVRŠNA ETAPA OPERACIJE VAJS 1

U toku borbi Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa od 23. januara do 1. februara, njemačkim i italijanskim komandama pošlo je za rukom da slome odbranu Prvog hrvatskog korpusa i zauzmu slobodnu teritoriju Banije, Korduna i sjeverne Like. Ali, suprotno očekivanju, na tom prostoru nisu uspjeli da okruže i unište nijednu jedinicu Korpusa, niti da im zadaju ozbiljniji udarac ili nanesu osjetnije gubitke. Neprijateljskim komandama postalo je jasno da su dejstva NOV i POJ čvrsto usklađena, da se izvode pod jedinstvenom komandom i da se sve jedinice brane i povlače po planu. Na osnovu toga, i zbog snažnog otpora Četvrte i Pete krajiške divizije njemačkoj 717. diviziji i lijevog krila Šeste ličke divizije italijanskoj diviziji »Sasari«, i zbog povlačenja snaga iz Hrvatske preko Une u Podgrmeč i Liku, njemačko i italijansko komandovanje je zaključilo da će u operacijama narednih dana naići na upornu odbranu Grmeča i planine Plješevice i dobiti mogućnost da u tom području okruže razbiju i unište naše jače snage. Na takvoj procjeni general Liters, komandant njemačkog korpusa, izdao je 30. januara zapovijest u kojoj je zadatke jedinicama postavio ovako:

Sedma SS divizija nastupa od Bihaća preko Bosanskog Petrovca i ima zadatak da spajanjem sa lijevom kolonom 717. divizije koja nastupa od Ključa, sa sjevera i zapada okruži Grmeč, a zatim pročešlja i raščisti njegove južne padine;

Njemačka 369. divizija da jednom kolonom nastupa pravcem Bosanska Krpa - selo Krnjeuša i da, raščišćavajući zonu u zahvatu grmečke ceste, pomogne 7. SS diviziji u raščišćavanju zapadnog dijela Grmeča, a glavnim snagama da pročešlja i raščisti sjeverne padine Grmeča od rijeke Une;

Njemačka 717. divizija da desnim krilom 737. pukom i borbenom grupom »Paschehe« (snage koje su okružene na Benakovcu od 27. januara) nastupa pravcem Benakovac - selo Gudavac, gdje se spaja sa 369. divizijom i čisti i pročešljava prostor sjeverno od ceste Gudavac - Sanski Most, a lijevom napadnom kolonom, nastupajući od Ključa prema Bosanskom Petrovcu i Vrtoču, da zatvori obruč oko Grmeča sa zapada i juga i omogući uništavanje i razbijanje naših snaga na toj planini snagama 7. SS i 369. divizije;

Njemačka 714. divizija ima zadatak da ostane na ranijim položajima, da sa dejstvuje 369. diviziji, desnoj koloni 717. divizije i da spriječi pokušaj izvlačenja naših jedinica na sjever preko Šane na Kozaru.

Završna etapa operacije VAJS 1, kojoj je cilj okruženje i raščišćavanje Grmeča i Podgrmeča, prema toj zapovijesti, treba da se završi 15. februara. Poslije od-

²²²⁾ Branko Perović: *Borbe Prvog hrvatskog i Prvog bosanskog korpusa NOV i POJ u januaru i februaru 1943. godine*, str. 144-146.

mora 717. divizija se prebacuje u zonu Bugojno - Gornji Vakuf, kao polaznu osnovicu za operaciju VAJS 2, a 7. SS i 369. divizija trebalo je da počnu nastupanje u toj operaciji od 25. februara, prva iz zone Sanski Most - Ključ, a druga iz Petrovačke kotline.²²³⁾

RASPORED NAŠIH SNAGA ZA ODBRANU PODGRMEČA

Kada je poslije prvih osam dana ofanzive neprijatelj ispoljio svoje najmere, Vrhovni štab NOV i POJ je zaključio da odbranom, i pored ispoljene upornosti naših jedinica, nije moguće slomiti otpor neprijatelja i spriječiti mu prodor na slobodnu teritoriju. Zato je 27. januara donio novu odluku za prelazak u protivofanzivu preko srednjeg toka Nerete radi stvaranja nove slobodne teritorije i izvlačenja ranjenika i centralnih ustanova ispred udara neprijatelja. Ofanzivnu grupu divizija za protivofanzivu sačinjavale su Prva, Druga i Treća proleterska divizija, Sedma banijska i Šesta lička divizija. Ova grupa je dobila naziv Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba.²²⁴⁾

U skladu sa takvom odlukom, zadatak ostalih snaga: Prvog bosanskog i Prvog hrvatskog korpusa pred frontom njemačkih snaga u Podgrmeču i Lici bio je da upornom odbranom Bosanske krajine stvore vrijeme za koncentraciju Glavne operativne grupe, zatim za izvlačenje ranjenika na pravac njenog dejstva i za njenu slobodu akcije u prvoj etapi protivofanzive. U skladu sa opštim zadatkom, kada neprijatelj ovlada Grmečkom i Petrovačkom kotlinom, Prvi bosanski korpus je imao zadatak da smijeni Sedmu diviziju, da zatvori sve pravce koji sa linije Bosanski Petrovac - Ključ - Mrkonjić-Grad izvode na jug i da odbranom preostalog dijela slobodne teritorije, u naslonu na Prvi hrvatski korpus, onemogućući brzi prodor njemačkih divizija prema Glavnoj operativnoj grupi.²²⁵⁾

Na osnovu primljenih naređenja od štaba Korpusa i situacije na frontu, štab Četvrtne divizije izdao je 1. februara naređenje za posjedanje položaja²²⁶⁾ prema kojem je Šesta brigada imala zadatak da sa dva bataljona zatvori pravce od Stare Rijeke, Starog Majdana i Sanskog Mosta i da na njima izvodi povremene akcije na neprijateljske napadne kolone. Sa jednim bataljonom obrazovala je rezervu u Skucanom Vakufu, koja je imala zadatak da iz tog rejonu onemogućući prodore snaga ka Lušci-Palanci i Benakovcu, i da napada opkoljenu grupu na Benakovcu (737. puk i borbena grupa »Paschehe«) ako ove snage krenu u pravcu Sanskog Mosta.

Desno pravac Sanski Most - Ključ - Bosanski Petrovac na liniji s. Hadžići, s. Vojnići, s. Kopljenica, s. Kantarevac zatvarala je Peta divizija sa Prvom i Četvrtom brigadom bez Trećeg bataljona. Sedma brigada ove divizije kontrolisala je pravce koji od Banje Luke izvode ka Mrkonjić-Gradu i Jajcu.

Lijevo od bataljona Šeste brigade na položajima kod Ljubije i na Novskoj planini odbranu su organizovala dva bataljona Pete brigade.

Osma brigada sa jednim bataljonom kontrolisala je i zatvarala prostor od s. Rakana i Otoke do iznad Bosanske Krupe, a sa dva bataljona nalazila se na frontu od Malog Radića do Vranjske Mosure. Privremeno pod njenu komandu stavljene Banijski odred; a naređenjem je bilo regulisano da mu štab Osme brigade dodjeljuje zadatke shodno situaciji.

223) Branko Perović, *navedeno djelo*, str. 139-140.

224) *Zbornik VII*, tom II, knjiga VII, dok. br. 157, 172 i 175.

225) *Zbornik VII*, tom II, knjiga VIII, dok. br. 17 i 23.

226) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 42.

U rejonu zapadno od Malog Radića na frontu odbrane do Bihaća nalazila se sedma divizija, koja je zatvarala pravac Bihać - Bosanski Petrovac sa glavnim snagama, a sa pomoćnim snagama greben Grmeča.

Druga i Peta brigada držale su u blokadi neprijateljske snage u rejonu Benakovac - Majkić-Japra.

PRODOR NEPRIJATELJA U GRMEČ

Pri takvom rasporedu Četvrte i Pete krajiške i Sedme banijske divizije i Banijskog odreda za odbranu Podgrmeča i Grmeča, 1. februara 7. SS i 369. divizija, uz snažnu podršku avijacije, prešle su u opšti koncentrični napad svim raspoloživim snagama na frontu Bihać - Bosanska Krupa. Sedma SS divizija nastupala je u tri kolone: glavninom koja je ojačana tenkovima pravcem Bihać - Ripački klanac - Bosanski Petrovac; lijevom kolonom od Grabeža, grebenom Grmeča, pravcem Cilj (t. 1071) - Javornjača- Gredoviti vrh (t. 1209), a desnom kolonom lijevom obalom gornjeg toka Une na pravcu Kulen - Vakufa. 1369. divizija je nastupala već drugog dana, tj. 2. februara, u prvom ešelonu: 3. gorski zdrug je povezivao napad lijeve kolone 7. SS divizije na pravcu Vranjska Mosura- Donja Suvaja - Risovac u zahvatu grmečke ceste; glavne snage su se kretale na pravcu Bosanska Krupa - Gudavac, odakle je 187. puk nastupao grebenom Grmeča pravcem Gornja Suvaja - Risovački dol i u zahvatu grmečke ceste povezivao napadna dejstva 3. gorskog zdruga; na pravcu Gudavac - Jesenice nastupao je 370. puk, a 939. puk upućen je u napad niz Unu pravcem Mali Radić - Velika Rujiška sa zadatkom da metodično pročešlja teritoriju Podgrmeča sjeverno od komunikacije Bosanska Krupa - Benakovac.

U takvom rasporedu i uz snažnu podršku avijacije njemačke divizije su u ogorčenim borbama potisnule Sedmu banijsku diviziju, Osmu brigadu Četvrte divizije i Banijski odred sa položaja i 2. februara na pravcu Bihać - Petrovac izbile u s. Gorjevac; na grebenu Grmeča na Gredoviti vrh i na pravcu Bosanska Krupa - Benakovac na liniju: Mali Radić - Gudavac - Mali Badić. Od 2. februara na pravcu Gudavac - Jesenice sa 370. pukom 369. divizije vode borbu Druga i Peta brigada Četvrte divizije. Poslije žestokih okršaja taj puk je 3. februara zauzeo Jesenicu, a 4. februara preko s. Potkalinja spojio se sa 737. pukom 717. divizije i borbenom grupom »Paschehe«, i poslije 10 dana borbi deblokirao okružene snage. Petog februara Glavnina 7. SS divizije izbila je pred Vrtoče, a 369. divizija i lijevokrilna kolona 7. SS divizije, koja je nastupala grebenom Grmeča, zauzele su Risovac na grmečkoj cesti. Jedinice 370. puka izvidale su na pravcu Benakovac - Lušci-Palanka, a deblokirani 737. puk i ostale snage koje su se nalazile sa njim izvršile su pokret od Majkić-Japre u Lušci-Palanku, gdje su u toku 6. februara izvršile pripremu za pokret u Sanski Most. Naime, štab 717. divizije poslije deblokade puka, a u nemogućnosti da probije odbranu Pete divizije na pravcu Paunovac, odlučio je da i njega odmah prebaci u s. Ramiće preko Sanskog Mosta i da, angažujući sve snage na tom pravcu, ubrza spajanje sa 7. SS divizijom i opkoljavanje naših snaga stezanjem obruča zapadnim, južnim i istočnim padinama u Grmeču. Na osnovu žestine borbi sa Četvrtom i Petom i Sedmom divizijom i gubitaka koje su njene snage imale od 1. do 5. februara, Njemačka komanda je još više učvrstila uvjerenje da se u Grmeču nalaze naše jake snage koje će od sudno braniti Grmeč i Podgrmeč. Zato se užurbano vrše pripreme i prestrojavanje dijelova borbenog poretka kako bi se te snage orkužile i uništile na istočnoj polovini Grmeča i preostaloj slobodnoj teritoriji Podgrmeča.

RASPORED NAŠIH SNAGA

U takvoj situaciji štab Četvrte divizije izdao je 5. februara naređenje za posjedanje novih položaja.²²⁷ Prema tom naređenju, Osmo brigada je dio snaga koncentrisala za odbranu Risovca, a s glavnim snagama organizovala je odbranu na liniji: Lastve - Krnjeuša - Vrtoče sa zadatkom sprečavanja spajanja neprijateljskih snaga iz pravca Risovca i Vrtoča.

Druga krajiška brigada sa dijelom snaga zatvarala je pravac Suvaja- Krnjeuša u Risovačkom klancu, a sa dva bataljona branila je Firmansku cestu. Jesenicu - Barake i pravac Jesenica - selo Gorinje. Lijevo u rejonu Risovca povezivala je odbranu sa Osmom brigadom, a desno u rejonu Jasena sa Petom brigadom.

Peta brigada branila je južne padine Grmeča paralelno sa grmečkom cestom od Jesenice do Lušci-Palanke sa dubinom odsjeka odbrane do linije Barake - Koričanica. Desno preko Predojevića-Glavice i sela Japre povezivala je odbranu sa Šestom brigadom.

Prema tom naređenju, štab Šeste brigade rasporedio je bataljon ovako:

Drugi bataljon na sektoru zaseoka Tadići, zaseoci Kondići, Bogojevača (k. 591). Njegova linija odbrane protezala se od Tadića preko Arnautovića, Davidovića, k. 504, sa dubinom odbrane do Bogojevače (k. 591), tako daje sa tako elastičnim rasporedom Drugi bataljon mogao da se uspješno brani od napada sa pravca Benakovca, a i eventualnih prodora neprijatelja sa pravca zapada i od Lušci-Palanke. Zadatak Bataljona je bio da spriječi neometan prodor neprijatelju preko potoka Japra.

Četvrti bataljon nalazio se desno od Drugog bataljona na liniji Lukavice - Podvidača i imao je zadatak da spriječi prodor neprijatelja od Starog Majdana i Fajtovaca.

Prvi bataljon je branio sve pravce koji su od Sanskog Mosta izvodili ka Lušci-Palanci i u širem rejonu Korjenova povezivao je odbranu sa Petom divizijom čije se lijevo krilo nalazilo u Sanici i Budelju. Linija odbrane Prvog bataljona približno je išla selima Bošnjaci, Bosanski Milanovac, Dabar i Korjenovo.²²⁸

Iz rasporeda i zadataka Šeste, Druge, Pete i Osme brigade, uočava se da je štab Četvrte divizije Šestu brigadu odredio za dejstva u neprijateljskoj pozadini u Podgrmeču. To izričito nije bilo rečeno u naređenju, ali će štab Divizije narediti Brigadi 10. februara da djeluje »partizanski i dalje na dodijeljenom joj sektoru sjeverno i istočno od Grmeča, koristeći održanje dosadašnjih položaja«.²²⁹

Neprijateljske kolone koje su se 5. i 6. februara kretale od Lušci-Palanke prema Sanskom Mostu, i obrnuto, bile su toga dana pod stalnom vatrom isturenih dijelova bataljona Šeste brigade.

Njemački 737. puk i ostali dijelovi 717. divizije, poslije izvršenih priprema 7. februara prije podne, počeli su pokret prema Sanskom Mostu iz Lušci-Palanke. Toga dana jače neprijateljske snage izvršile su istovremeni napad na Drugi bataljon u rejonu Bogojevače i na Četvrti bataljon u rejonu Podvidače, sa ciljem da vezuju te bataljone Šeste brigade i da im skrenu pažnju od komunikacije Lušci-Palanka - Fajtovci - Sanski Most, obezbjeđujući time ubrzani i nesmetani pokret 737. puka tom komunikacijom.

Kada je štab Šeste krajiške NOU brigade bio obaviješten daje 737. puk napustio Lušci-Palanku, 7. februara donio je samostalnu odluku da se sa Drugim i Četvrtim bataljonom prebaci iz sadašnjih rejonu preko Radanovog polja u napuštenu Lušci-Palanku, sa zadatkom da spriječi neometan prodor 369. divizije iz pravca Benakovca prema Lušci-Palanci, Tuk-Bobiji i sjevernim padinama Gr-

227) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 28.

228) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 28.

229) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 52 - Naređenje štabu Četvrte divizije o borbenom rasporedu jedinica od 4. februara.

meća. Zbog kratkog vremena za organizaciju ovog prebacivanja, borbi koje su vođene 6. i 7. februara, te nesređenosti i razvučenosti na položajima na širokom frontu, štab Šeste brigade 7/8. februara stigao je u Lušci-Palanku samo sa Četvrtim bataljonom bez jedne čete, koja se sa Drugim bataljonom 8. februara prikupila u Lipniku u šumi u rejonu Stanića (k. 528) i naredne noći prebacila u Lušci-Palanku. Devetog februara sve snage Šeste brigade nalazile su se južno i istočno od komunikacije Sanski Most - Lušci-Palanka u istočnom dijelu Podgrmeča, koji je još uvijek bio slobodna teritorija. Tada štab Šeste brigade donosi odluku da brani tu teritoriju i da istovremeno učini sve da bi se povezao sa Drugom i Petom brigadom u Grmeču i sa štabom Četvrtice divizije. S tim ciljem naređuje Četvrtom bataljonu da organizuje odbranu u rejonu s. Praštale na obroncima Grmeča i izviđanje u Grmeču; Drugom bataljonu da organizuje odbranu desno od Četvrtog bataljona u Lušci-Palanci sa jačim isturenim dijelovima u koritima; Prvom bataljonu da ostane u odbrani na ranijim položajima u selima Bošnjaci, Bosanski Milanovac, Dabar, i da preko Vitoroge kontroliše međuprostor sa Drugim bataljonom. Takvim rasporedom odbrana Šeste brigade bila je povezana u odnosu na raniju razdvojenost i nepovezanost bataljona prije 7. februara, odnosno prije odluke štaba Brigade o povlačenju Četvrtog i Drugog bataljona u sadašnje rejone odbrane.

U toku zauzimanja novog rasporeda 8. februara, neprijatelj nije preduzimao napade na položaje Šeste brigade, već mu je aktivnost bila ograničena na borbenu izviđanje iz pravca Benakovca i Sanskog Mosta. Ali, 317. puk je već 9. februara ujutru preduzeo snažne napade na Drugi i Četvrti bataljon i uspio da zauzme Lušci-Palanku i Korita, ulažući sve snage da produži napad na istok.

U toj situaciji Šesta brigada nije imala vezu sa Drugom i Petom brigadom, koje su od 5. do 9. februara bile potisnute sa položaja koje su posjeli prema naređenju štaba Četvrtice divizije od 5. februara i nalazile se duboko u Grmeču kod Baraka i Trovrha, bez međusobne veze i veze sa štabom Četvrtice divizije. Sedma SS divizija zauzela je Bosanski Petrovac 7. februara, a 8. februara poslije podne sa motorizovanim odredom napala je s leđa Prvu i Četvrtu brigadu Pete divizije, i u rejonu Jasenovca spojila se sa 717. divizijom. Zatim su te dvije divizije posjele položaje na istočnim i južnim padinama Grmeča i povezale se sa 3. gorskim zdruhom i 187. pukom 369. divizije istočno od grmečke ceste, stežući obruč oko Grmeča sa istoka, juga i zapada. Druga i Peta brigada su u Grmeču nanosile teške gubitke snagama 369. divizije. U žestokim borbama na Suvom Vrhju Druga brigada je potpuno razbila jedan bataljon 3. gorskog zdruha. Prema vlastitom priznanju, u tim borbama njemačke jedinice imale su 42 mrtva i 92 ranjena.²³⁰ Takav otpor Druge i Pete brigade bio je od presudnog značaja za usporeno nastupanje 369. divizije od 8. do 11. februara, što je olakšalo odbranu Šestoj brigadi i izvlačenje Druge brigade iz Grmeča sa 10-15.000 izbjeglog stanovništva Podgrmeča, Banije, Korduna i Like.

Opkoljavanje Četvrtice krajiške divizije i izbjeglica u Grmeču, pored ostalog, posljedica je naređenja za novi raspored od 5. februara. Katastrofa 10-15.000 izbjeglica u Grmeču je izbjegnuta zahvaljujući pravilnim odbranama i radu štabova Druge, Pete i Šeste brigade u kritičnim danima od 6. do 10. februara.²³¹

Ujutro 8. februara, prije spajanja 7. i 717. divizije, štab Četvrtice divizije prebacio se južno od ceste Bosanski Petrovac - Ključ. To su uspjeli i Osmo brigada, Banijski odred, Druga četa Drugog bataljona Druge brigade, Treći bataljon Pete brigade i Prateća četa Prvog bataljona Pete brigade. Štab Četvrtice divizije istog dana povezao se sa snagama Sedme divizije na Đurđevači i sa trećim bataljonom

230) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X dok. br. 193, 195 i 196; *Arhiv VII*, film 315, rola 2154, snimak 596.

231) *Zbornik VII* tom II, knjiga VIII, dok. br. 17.

Prve brigade Pete divizije u Kapljuvu, a Osmoj brigadi, Trećem bataljonu Pete brigade i četi iz Druge brigade²³² naredio je da posjednu položaje predviđene za Drugu, Petu i Osmu brigadu poslije izvlačenja Sedme divizije u Glavnu operativnu grupu VŠ. Desetog februara izdao je naređenje za novi borbeni raspored jedinica, prema kojem su Druga i Peta brigada trebale da se prebace na južnu stranu ceste Bosanski Petrovac - Ključ i da se koncentrišu na liniji: Kolunić - Vedro polje - Bravski Vaganac - Smetica. Šestoj brigadi je naređeno da ostane u pozadini neprijatelja na sektoru istočnog Grmeča i Podgrmeča i da djeluje na partizanski način.²³³ To naređenje štabovima Druge, Pete i Šeste brigade nije moglo stići zato što se kuriri štaba Četvrte divizije nisu mogli probiti preko ceste Ključ - Bosanski Petrovac u Grmeč i Podgrmeč. To je imalo za posljedicu da se Osmo brigada našla na zatvaranju pravca Bosanski Petrovac - Drvar sama pred glavnim snagama 7. SS »Princ Eugen« divizije, a taj zadatak trebalo je izvršiti glavnim snagama Četvrte divizije (osim Šeste brigade).

JOŠ JEDNA DRAMATIČNA ODLUKA I PROBOJ U ZAPADNI DIO PODGRMEČA

Zbog nepravovremenog predviđanja štabova Četvrte divizije i Prvog bosanskog korpusa i teške situacije u kojoj se našla Šesta brigada ne znajući za naređenje štaba Četvrte divizije od 10. februara, štab Brigade u Tuk-Boiji morao je da donese i drugu samostalnu odluku o daljim dejstvima u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Diskutovalo se o dvije moguće odluke u daljim zadacima Brigade. Jedna odluka je bila da se prikupi i izvrši pokret preko Jelašinovaca i Budelja, probije iz neprijateljskog obruča u s. Bravsko, pređe južno od komunikacije Ključ - Bosanski Petrovac i priključi glavnini naših snaga, a druga da Brigada ostane na teritoriji Podgrmeča i djeluje u pozadini neprijatelja. Bilo je i razmišljanja da se Brigada podijeli u manje grupe koje bi se prestankom ofanzive ponovo okupile. Na kraju, i ovog puta je donijeta najbolja odluka kojom je, u stvari, sprovedeno naređenje štaba Četvrte divizije od 10. februara - a to je da Brigada ostane u Podgrmeču i da djeluje na partizanski način. Na osnovu te odluke štab Brigade izdao je slijedeća naređenja:

Prvom bataljonu da posjedne položaj za odbranu na liniji Smrešnjak, k. 617, Ruda, Metla, sa zadatkom da sprečava prodor neprijatelja od Sanskog Mosta i Sanice u pravcu Jelašinovaca;

Drugom bataljonu da posjedne položaje lijevo od Prvog bataljona na liniji: Jojići, Voloder, k. 712, Rodići, k. 594, Naprelje i da odbranom na toj liniji spriječi neprijatelju neometan prodor od Sanskog Mosta prema Lušci-Palanci i obratno;

Četvrtom bataljonu da posjedne položaje lijevo od Drugog bataljona na liniji: od s. Miljevac, preko Mečke ispred Tuk-Bobije do južnih padina Grmeča u Čatrnji. Njegov zadatak je bio da sprečava prodore neprijatelja iz Lušci-Palanke i Grmeča u Tuk-Bobiju i da patrolama hvata vezu sa Drugom i Petom brigadom.

Na tim položajima Brigada je osvanula 10. februara, kada je neprijatelj napadao sa pravca Palanke na Četvrti bataljon, ali nije uspio da ga pomjeri sa njegovih položaja. Na položaju Prvog i Drugog bataljona tog dana neprijatelj nije napadao.

232) Štab Četvrte krajiške divizije formirao je Dvanaestu krajišku brigadu od Trećeg bataljona Pete brigade. Prateće čete Prvog bataljona Pete brigade, Druge čete Drugog bataljona Druge krajiške brigade i boraca iz drugih jedinica koji su se zatekli 10. februara 1943. godine pri štabu Četvrte divizije. Dvanaesta krajiška NOU brigada je u početku imala samo dva bataljona.

233) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 52, 42 i 57 - Naređenje štaba Četvrte divizije od 10. februara za posjedanje borbenih položaja; Izvještaj štaba Četvrte divizije štabu Korpusa od 8. februara i obavještenje Korpusa štabu divizije da preduzme sve mjere za izvlačenje Druge i Pete brigade i da sa njima smijeni Sedmu banijsku diviziju.

Jake neprijateljske snage nastupale su 11. februara iz Lušci-Palanke prema Četvrtom bataljonu u Tuk-Bobiji. Došlo je do žestokih borbi u kojima su se smje- njivali neprijateljski juriši sa protivnapadima Četvrtog bataljona. Neki dijelovi bataljoan bili su prisiljeni na uzmicanje sa položaja. U tim trenucima iz Grmeča u Tuk-Bobiju i Jelašinovce počele su da izbijaju kolone Druge brigade sa naro- dom koji je izbjegao u Grmeč. Videći to, štab Šeste brigade brzo je uočio važnost pravca Lušci-Palanka - Tuk-Bobija - Jelašinovci i naredio štabu Drugog bataljo- na da jednom četom, pojača odbranu Četvrtog bataljona, a štabu Četvrtog ba- taljona da mora odsudno do kraja dana braniti položaje četa. Na tom pravcu je tokom cijelog 11. februara neprijatelj ponavljao juriše. U jurišima se najčešće vo- dila borba prsa u prsa, jer je neprijatelj riješio da po cijenu najvećih žrtava spri- ječi izvlačenje Druge brigade i izbjeglog stanovništva iz Grmeča. Do oko 14 ča- sova poslije podne Četvrti bataljon sa četom Drugog bataljona nanio je nepri- jateljskim snagama velike gubitke. Na kraju je neprijatelj uvidio da ne može slo- miti otpor naših jedinica, pa je veći dio snaga preorijentisao u napad na pravcu Lušci-Palanka - Vitorog-Voloder (k. 712). Istovremeno od Sanskog Mosta i Faj- tovaca upućen je u napad bataljon Nijemaca ojačan tenkovima sa zadatkom da se spoje sa snagama 370. puka u Bošnjacima koji je napadao od Lušci-Palanke. U napad su krenule i snage 714. divizije koje su do 11. februara prebačene u širi rejon Kljevaca. U tim koncentričnim napadima sa pet pravaca na bataljone Šeste brigade neprijatelj je smatrao da ima uslove da slomi odbranu i razbije njene snage i snage Druge brigade i da zvjerski uništi 10-15.000 nezaštićenih ljudi, žena i djece koji su se povukli iz Grmeča. Poslije tri sata krvave borbe svi koncentrični napadi neprijatelja, sem napada od Palanke prema Bošnjacima preko Vitoroge, bili su slomljeni i odbijeni. Snagama 370. puka 369. divizije pošlo je za rukom da 11. februara do kraja dana zauzmu Vitorogu i Voloder, ali je daljni napad tih sna- ga bio zaustavljen.

Oko 20 časova 11. februara štabovi Šeste i Druge brigade donijeli su zajed- ničku odluku da se Druga brigada, Drugi i Četvrti bataljon Šeste brigade i izbjeg- lo stanovništvo izvuku preko Bošnjaka i u toku noći prebace u Lipnik. Izvlačenje pravcem Tuk-Bobija - Ždrelo (staza koja iz Jelašinovačkog polja izvodi u Grde- novce i Bošnjake) - Bošnjaci - Rovine - Skucani Vakuf- Lipnik, od Rovina i Na- prelja štiti je Drugi, a od Volodera i Vitoroga Četvrti bataljon Šeste brigade. Druga brigada, Šesta brigada bez Prvog bataljona i izbjegli narod osvanuli su 12. februara u Lipniku. Tako je tog dana uspješno završena jedna od najvećih drama Podgrmeča i njegovog stanovništva. Borci Šeste i Druge krajiške brigade uspješ- no su izvršili ovaj, može se slobodno reći, jedan od najtežih zadataka. Za takav ishod presudne su bile odluke štaba Šeste brigade donesene 7. februara za po- vlačenje Drugog i Četvrtog bataljona u Lušci-Palanku i Praštale i 9. februara za ostanak Brigade u pozadini neprijatelja. Za te dvije odluke slobodno se može reći da su od historijskog značaja. Bile su veoma smjele i spriječile su katastrofu podgrmečkog stanovništva.

U jugoistočnom dijelu Podgrmeča na prostoru između Jelašinovaca, Mede- deg brda, Crne vode, Dabra, Bosanskog Milanovca, Bošnjaka i Otiša 12. februara nalazio se još samo Prvi bataljon Šeste brigade. Njegov je zadatak bio da se što duže održi na položajima i da vješt看 dejstvima i elastičnim manevrom nadmud- ri neprijatelja, prikupljajući zaostale borce i stanovništvo koje se može pojaviti narednih dana iz Grmeča.

Ujutru 12. februara 187. puk i 3. gorski zdug nastavili su nastupanje kroz Tuk-Bobiju i Jelašinovce. U tim selima su na najzvjerskiji način strijeljali i poklali preko 400 ljudi, žena i djece. Tog dana ujutro na Prvi bataljon Šeste brigade pre- ko Dabra uslijedio je napad jakih ustaško-domobranskim snagama i jedinica 714. njemačke divizije koje su prethodnih dana prebačene u rejon Sanskog Mos- ta. Sa tim snagam vodila je žstoke borbe Prva četa, koja se zbog nadmoćnosti

neprijatelja povlačila preko Rujna prema Crnomarkovićima i Smrešnjaku. Nešto kasnije uslijedio je napad snaga 370. puka od Otiša, Volodera i Bošnjaka prema Smrešnjaku preko Zubovače i Lisca na Treću četvu Prvog bataljona. U krvavim borbama čete su zadržale neprijateljske snage ispred istočnih obronaka Smrešnjaka u Crnomarkovićima, na Zubovači, Liscu i na zapadnoj strani Smrešnjaka. Prije podne krenuo je u napad i 187. puk od Međeđeg brda i Metle preko Gradine.²³⁴¹ Druga četa je upornom odbranom i protivnapadima zadržavala njegovo nastupanje, ali se i ona tokom dana morala povući prema južnim padinama Smrešnjaka i Miljevićima. Tog dana naveče jače njemačke snage zakonačile su u zaseoku Domazeti na Grdenovcima. Tako je krajem dana Prvi bataljon bio okružen sa svih strana jakim njemačkim i ustaško-domobranskim snagama na uskom prostoru Smrešnjaka. Iza streljačkih strojeva Prve, Druge i Treće čete nalazilo se oko 1.000 izbjeglica do kojih su tih dana takođe dopirali puščani i mitraljeski meci, topovske i minobacačke granate. Zamjenik komandira Treće čete Mirko Domazet dobio je zadatak da ispita mogućnost izvlačenja Prvog bataljona i civilnog stanovništva u toku noći 12/13. februara preko Grdenovaca ispod Lisca. Pošto je ustanovljeno da se na tom pravcu nalaze jake njemačke snage, od izvlačenja te noći se odustalo. Sutradan, 13. februara, neprijatelj je uz podršku avijacije sa svih strana izvršio koncentrični napad na Smrešnjak. Toga dana su sve čete u žestokim borbama uspjele da odbiju neprijateljske juriše i da se održe na položajima. Kada je poslije podne situacija izgledala bezizlazna, na zapadnoj strani Smrešnjaka u rejonu Lisca primijećeno je povlačenje nekih neprijateljskih jedinica u manjim kolonama. Osmatranjem sa položaja Treće čete, u sumrak je otkriveno da na Liscu nema neprijateljskih vojnika, te je na te položaje prebačena jedna desetina iz ove čete, a zatim i cijela četa. Tim pravcem je u toku noći 13/14. februara izvučen Bataljon i izbjeglo stanovništvo u jednu šumu na Bošnjacima. Sada se Prvi bataljon Šeste brigade nalazio u neposrednoj blizini iza njemačkih snaga - 370. i 187. puka 369. divizije, koji će sutradan 14. februara produžiti nastupanje preko Smrešnjaka i, istog dana, udarajući u prazan prostor, izbiti na prostoriju Sanski Most - Kljevci, a 15. februara 3. gorski zdrug preko Jelašinovaca i Međeđeg brda u Sanicu.²³⁵¹ Izviđanjem su tokom dana prikupljeni podaci o rasporedu neprijatelja na komunikaciji Vitoroga - Naprelje, pa se Prvi bataljon sa narodom prebacio 14/15. februara preko Škucanog Vakufa i Radanovog polja na Lipnik. Kako se i Peta brigada 11/12. februara 1943. godine samostalno probila iz Grmeča preko Benakovca, glavnina Četvrte divizije našla se u sjeverozapadnom dijelu Podgrmeča.

I pored gubitaka u prethodnim borbama, Šesta krajiška brigada je brojno ojačala. Tokom borbi u njene jedinice neprekidno su dobrovoljno stupali novi borci pretežno iz redova omladine. To je omogućilo štabu brigade da od 13. do 16. februara na Lipniku formira Treći bataljon, jer je raniji Treći bataljon 28. decembra 1942. godine otišao u sastav Osme krajiške brigade. Novoformirani bataljon imao je 3 čete, intendanturu, sanitet, odjeljenje za vezu i zaštitno odjeljenje. Sve njegove jedinice bile su popunjene kao i ostali bataljoni, jer je Brigada u jednomjesečnim borbama zaplijenila dovoljno opreme i naoružanja. Bataljon je na dan formiranja brojao oko 450 boraca i starješina i bio je borbeno sposoban za izvršavanje zadataka. Šesta brigada je 16. februara 1943. godine ponovo imala u svom sastavu četiri bataljona, a njeno brojno stanje prelazilo je 2.000 boraca. U jednomjesečnim teškim i raznovrsnim borbama sa nadmoćnijim njemačkim i ustaško-domobranskim snagama sve čete i bataljoni stekli su nova borbeno iskustva. Moralna čvrstina i borbeno sposobnost Brigade u cjelini bila je visoka.

234) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 42 - Izvještaj italijanskog oficira za vezu pri štabu njemačkog korpusa od 15. februara 1943. godine.

235) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 212, 214 i 217.

PROTJERIVANJE NEPRIJATELJA IZ PODGRMEČA

Opšta situacija u Podgrmeču u februaru bila je veoma teška. Neprijatelj je sa tri njemačke divizije i ustaško-domobranskim i četničkim snagama u Podgrmeču spalio mnogo kuća, uništio velika materijalna dobra, opljačkao stoku i životne namirnice i na najzvjerskiji način ubijao nemoćno stanovništvo. Među 10.000 do 15.000 izbjeglica spašenih iz zbjegova u Grmeču veliki broj je promrzao i obolio. Prvi put poslije ustanka slobodna teritorija Podgrmeča pretrpjela je velike žrtve i razaranja, a stanovništvo tog ustaničkog kraja velika stradanja. Namjere neprijatelja bile su da u toj situaciji nastavi sa terorom, nasiljem i pljačkom sve do konačnog uništenja svih životnih potreba i odvođenja sposobnog stanovništva u koncentracione logore.

U takvoj situaciji privremeni Operativni štab, koji je formiran poslije probja iz Tuk-Bobije, Jelašinovaca i Grdenovaca na Lipnik, dao je zadatak Šestoj brigadi da najpogodnijim rasporedom i dejstvima po neprijateljskim posadama i kolonama zaštiti Podgrmeč i omogući odmor, popunu i sređivanje Druge brigade. Za izvršenje tog zadatka štab Šeste brigade dodijelio je bataljonima sektore dejstva i zadatke.²³⁶⁾

Prvom bataljonu dodijeljen je istočni dio Podgrmeča (istočno od komunikacije Lušci-Palanka- Sanski Most), sa zadatkom da se, poslije 16. februara, prebaci sa Lipnika u Gredenovce, Bošnjake i Dabar, da iz prostora tih sela napada neprijatelja u istočnom dijelu Podgrmeča, na komunikaciji Lušci-Palanka - Sanski Most, i da protjera neprijateljske posade sa te teritorije.

Trećem bataljonu dodijeljen je sektor Majkić-Japre i Benakovca, sa zadatkom da dejstvuje po neprijateljskim snagama i posadama na komunikaciji Lušci-Palanka - Jasenica i da izvida Grmeč.

Drugi bataljon je dobio zadatak da posjedne sektor sela Dubovika, da dejstvuje na neprijateljske posade i kolone na komunikacijama Bosanska Krupa - Jasenica na grmečkoj cesti i da štiti slobodnu teritoriju sa pravca Otoke i Velike Rujiške.

Četvrtom bataljonu je dodijeljen sektor sela Lukavica sa zadatkom zaštite i postepenog širenja slobodne teritorije na pravcima Lukavice - Fajtovci i Lukavice - Podvidača.

Na dan 16. februara 1943. godine, situacija kod neprijatelja bila je ovakva: glavnina 370. i 187. puka 369. divizije bila je prikupljena u rejonu Zdene - Kljevci - Sanski Most. Sa prednjim dijelovima 3. gorski zdrug je izbio iz Jelašinovaca u Sanicu i Ramiće, a 969. puk 369. divizije nalazio se razvučen na prostoru od Jasenice do Velike Rujiške. Dijelovi 7. SS divizije držali su grmečku cestu od Krnjeuše i Risovca i u rejonu Jasenice održavali su borbeni dodir i vezu sa 369. divizijom preko 969. puka. Neprijatelj je motorizovanim i posadnim snagama držao komunikaciju Bosanska Krupa - Bosanski Petrovac; Bosanska Krupa - Jasenica - Lušci-Palanka - Sanski Most. Zadatak 369. i 7. SS divizije bio je da se postepeno prikupe narednih dana u rejonima Sanski Most - Sanica i u Petrovačkom polju, gdje je trebalo da se odmore i srede, a zatim nastave operacije prema planu VAJS 2.²³⁷⁾

Neprijatelj je imao čvrste namere i zadatak da održi sve osvojene komunikacije u Podgrmeču držanjem posada duž njih i da iz tih rejonu pravi ispade u sela Podgrmeča, nastavljajući sistematsko pročešljavanje i čišćenje terena. On se, u stvari, nalazio u potpunoj zabludi da su naše jedinice razbijene, neutralisane i nesposobne za borbu, a Podgrmeč definitivno zauzet i slomljen.

²³⁶⁾ *Arhiv VII*, kut. 774, F 35, D 9.

²³⁷⁾ *Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 204, 210, 212, 214, 223 i 252 - neprijateljski izvještaj o dostignutim linijama.

Bataljoni Šeste brigade poslije 16. februara, tako reći bez predaha i odmora, krenuli su na dodijeljene im sektore i odmah prišli izvršavanju zadataka. Prvi bataljon je do 26. februara protjerao neprijateljske dijelove iz Jelašinovaca u Sanicu i iz Tuk-Bobije i Lušci-Palanke. Tako je Podgrmeč istočno od komunikacije Lušci-Palanka - Fajtovci bio slobodan i preko Jelašinovaca i Tuk-Bobije povezan sa istočnim Grmečom u kojem nije bilo neprijateljskih snaga. Poslije toga bataljon je usmjerio dejstva na komunikaciji Lušci-Palanka - Fajtovci. U jednoj zasjedi u blizini Lušci-Palanke dočekao je neprijatelja i ubio 6 Nijemaca. Tom prilikom od nagazne mine uništenje 1 neprijateljski tenk, 1 kamion i 1 top.²³⁸⁾ Četvrti bataljon je 12. februara odbio napad neprijateljskih jedinica koje su bile ojačane tenkom i pokušale da prodru u Lukavice.²³⁹⁾ Treći bataljon sa glavnim snagama nalazio se u Majkić-Japri i na položajima duž komunikacije Majkić-Japra - Benakovac. Sa dijelom snaga izviđao je u Grmeču i 19. februara utvrdio da neprijatelj u ofanzivi nije pronašao Staru centralnu bolnicu i da je nije spalio.²⁴⁰⁾ Drugi bataljon je izviđao na komunikaciji Jesenice - Bosanska Krupa, Dubovik - Bosanska Krupa i Dubovik - Otoka. Dijelom snaga prokrstario je po Grmeču, uhvatio vezu sa narodom u zbjegovima i jednom desetinom boraca koji su se nalazili s izbjeglicama. Bataljon nije imao značajnijih borbi sve do 1. marta.

Njemački 969. puk, koji se do 17. februara nalazio u zapadnom Podgrmeču u četvorouglu Bosanska Krupa, Otoka, Velika Rujiška i Jasenica, dobio je naređenje da se prikupi i izvrši marš u rejon Sanskog mosta, gdje su se već nalazile glavne snage 369. divizije. Kada se puk nalazio na maršu, dijelom snaga 20. februara upao je u dobro pripremljenu zasjedu Trećeg bataljona između Benakovca i Majkić-Japre kojom je komandovao Milan Miljuš, zamjenik komandanta bataljona. U borbi sa bliskih odstojanja, tek formirani Treći bataljon ubio je 40, zarobio 17 njemačkih vojnika i 1 oficira. Zaplijenio je 20 pušaka, 7 pištolja, dosta municije, 2 dvogleda, 18 pari čizama i ostalu vojnu opremu ove jedinice. Kako je ta jedinica 969. puka na maršu bila izložena zasjedi Trećeg bataljona, sama je uništila 2 protivtenkovska topa. Nakon kraće borbe, tim neprijateljskim snagama stigla je pomoć iz Srpske Jasenice, te se bataljon povukao u Majkić-Japru.²⁴¹⁾

Noću 20/21. februara dijelovi 369. divizije i ostale ustaško-domobranske snage koje su se nalazile u Okreču, Fajtovcima, Lušci-Palanci i u Jasenici, prikupile su se i 21. februara izvršile koncentričan napad u pravcu Lukavice na Četvrti bataljon; pravcem Majkić-Japra - Bogojevača - Lipnik na Treći bataljon i iz Kamengrada na položaje Prvog bataljona.²⁴²⁾ Cilj tog napada bio je da se snage Šeste rigade odbace što dalje od komunikacije Jasenica - Lušci-Palanka - Fajtovci i omogući nesmetano maršovanje 969. puka i ostalim dijelovima ove divizije koji su se nalazili na obezbjeđenju komunikacije. U napadu iz Fajtovaca i Kamengrada bilo je angažovano oko 800, a na pravcu Majkić-Japra - Bogojevača - Lipnik oko 500 neprijateljskih vojnika.

Na sektorima Trećeg i Četvrtog bataljona tokom cijelog dana vođene su žestoke i krvave borbe, jer je neprijatelj nastojao da po svaku cijenu ovlada Lukavicom. Naročito su borbe bile žestoke u rejonu lukavičke crkve na sektoru Četvrtog bataljona, jer je neprijatelj na tom pravcu bio najjači i ojačan protivtenkovskim topom i minobacačima. Poslije niza uzastopnih juriša neprijatelja i protivnapada Četvrtog i Trećeg bataljona neprijateljski napadi su bili slomljeni i odbijeni. U tim borbama samo u rejonu Lukaviča neprijatelj je imao oko 150 mrtvih i veći broj ranjenih vojnika. U Trećem i Četvrtom bataljonu bilo je 5 ranjenih boraca, a junački za slobodu položili su živote Đuro Sovilj, komandir čete u Čet-

238) *Arhiv VII*, kut. 767, F 1, D 7 - Dnevnik Šeste brigade.
 239) *Arhiv VII*, kut. 767, F 1, D 7 - Dnevnik Šeste brigade.
 240) *Arhiv VII*, kut. 767, F 1, D 7 - Dnevnik Šeste brigade.
 241) *Arhiv VII*, kut. 767, F 1, D 7 - Dnevnik Šeste brigade.
 242) *Arhiv VII*, kut. 767, F 1, D 7 - Dnevnik Šeste brigade.

vrtom bataljonu, i Savo Balaban, politički komesar čete iz Trećeg bataljona, koji su se u našim jurišima nalazili u prvim redovima, hrabreći tako svoje borce da izdrže napade nadmoćnijih neprijateljskih snaga.²⁴³¹

Prvi bataljon je 21. februara s uspjehom odbio neprijateljsku kolonu koja je iz Kamengrada pokušala da se probije u pravcu Lukavice.²⁴⁴⁷ Drugi bataljon 26. februara vodio je borbu na cesti Bosanski Novi - Bosanska Krupa sa ustaško-domobranskim snagama koje su krenule u pljačku. Tom prilikom ubijene su 3 ustaše i uništen je 1 auto. Neprijatelju je brzo pristigla pomoć, ali su njegove snage tokom dana vraćene u garnizon.

Narednih dana 969. puk i ostali dijelovi 369. divizije nastavili su ubrzano povlačenje u rejon Sanskog Mosta. Naglo i panično su 28. februara napustili i Lušci-Palanku, ostavljajući 1 tenk, 1 polubindirani auto i 1 sanitetski auto, koje su zatim uništile jedinice Prvog bataljona.²⁴⁵¹ Izviđanjem Trećeg bataljona ustanovljeno je da je neprijatelj 1. marta napustio i Benkovac. Tako je krajem februara Podgrmeč bio ponovo slobodan, a odbrana Šeste brigade dobro povezana po frontu i ojačana u dubini. Sada su se bataljoni ove brigade počeli ponovo približavati neprijateljskim garnizonima u dolini Sane u Kamengradu, Starom Majdanu, Staroj Rijeci i Ljubiji, i njihov pritisak u tim garnizonima počeo se osjećati. Ali, neprijatelj se osjećao nešto slobodnije u zapadnom dijelu Podgrmeča, u garnizonima u dolini Une, na pravcu Bosanska Krupa - Bihać i Bosanska Krupa - Petrovac. Zato se Drugi bataljon pomjerio bliže Bosanskoj Krupi i 1. marta postavio zasjedu na komunikaciji Bosanska Krupa - Petrovac u rejonu Vranjske Mosure i Risovca na komunikacije Bosanska Krupa - Bihać u rejonu Radića. Toga dana gotovo istovremeno u zasjedu Drugog bataljona upala je jedna motorizovana kolona 7. SS divizije u rejonu Risovca koja se kretala od Bosanskog Petrovca, a druga u rejonu Vranjske Mosure koja se kretala iz pravca Bosanske Krupe. Sa bliskih odstojanja čete Drugog bataljona dočekale su ohe kolone i potpuno ih uništile. Ubijen je 51 njemački vojnik i 1 oficir. Ranjena su 3 njemačka vojnika i zarobljeno 10 vojnika i 1 oficir. Uništeno je 8 teških kamiona, među kojima 1 pokretna radionica 7. SS divizije, zatim 1 tenk, 1 oklopna kola, 2 luksuzna automobila, 2 motocikla i preko 1.000 litara benzina. Zaplijenjeno je 5.000 metaka, 29 puška, 3 strojnice, 3 puškomitraljeza, 1 protivtenkovski mitraljez, 8 pištolja, mnogo bombi i ostale ratne opreme i odjeće.

U zasjedi se naročito istakao Bogdan Bandić, zamjenik komandira Treće čete, koji je na Risovcu pustio neprijateljsku kolonu do na 5 metara, a zatim ubitačnom vatrom po prvim kamionima, u kojima niko nije preživio, doprinio potpunom uspjehu zasjede.²⁴⁶⁷

Istovremeno sa uništenjem neprijateljskih kolona u pomenutim zasjedama, Drugi bataljon je u Suvaji razoružao i likvidirao jednu odmetničku grupu koja je pokušavala da širi i propagira nepovjerenje u NOB, da djeluje pročetnički i demoralizatorski na narod.

Krajem februara 1943. godine, za nepunih 15 dana poslije proboja iz Grmeča, Jelašinovaca i sa Smrešnjaka na Lipnik i u zapadni dio Podgrmeča, cijela teritorija Podgrmeča i Grmeča, uključujući i komunikaciju Bosanska Krupa - Sanski Most, bila je oslobođena i pod sigurnom kontrolom bataljona Šeste brigade. To je postignuto zahvaljujući izvanrednom snalaženju štaba brigade, njegovim pravilnim odlukama, rukovođenju i komandovanju bataljonima, a i energičnim i brzim dejstvima bataljona i četa. Sada je najvažniji zadatak bio da se na teritoriji Podgrmeča što prije normalizuje život naroda i organizuju organi na-

243) *Arhiv VII*, kut.767, F1, D 7 - Dnevnik Šeste brigade.
244) *Arhiv VII*, kut.767, F1, D 7.
245) *Arhiv VII*, kut.767, F1, D 7.
246) *Arhiv VII*, kut.767, F1, D 7, - Dnevnik Šeste brigade. Podatke je potvrdio i neprijatelj u svom izvještaju.

rodne vlasti koju su u ofanzivi pretrpjeli velike gubitke. Štab Šeste brigade je tokom posljednjih 10 dana februara formirao Komandu mjesta koja se nalazila u kući Mile Lukića, a 27. februara naredio je svim bataljonima da u Komandu područja upute ljude koji su prije ofanzive radili u vojnoteritorijalnim organima, a i sve starije borce koji su se u ofanzivi priključili Brigadi. Na taj način, uporedo sa vođenjem borbi za oslobođenje Podgrmeča, preduzete su i odgovarajuće mjere da se uspostave vojnoteritorijalni organi, organizuje pozadina u cjelini, tj. da se obezbijede zaštita magacina, bolnica, radionica, vojne i narodne imovine i stvore što bolji uslovi za život naroda. Istim naređenjem data su uputstva štabovima bataljona i komandama četa da pruže pomoć rukovodstvima društveno-političkih organizacija, seoskim partijskim organizacijama i pozadinskim političkim radnicima na oživljavanju i učvršćenju narodne vlasti. U naređenju je ukazano da ne postoji više onako organizovana vlast kao prije ofanzive, da organi narodne vlasti više ne mogu jedinicama i komandama davati ono što su davali ranije i da se jedinice moraju više osloniti na svoje snage u ishrani, prenosu ranjenika, prekopavanju komunikacija itd.

Radi sprečavanja izvora zaraze, jedinicama je naredeno da svojim snagama pronalaze i sahranjuju leševe koji tokom ofanzive nisu pronađeni i sahranjeni.

Takvim mjerama u pružanju pomoći narodnoj vlasti u selima će se najefikasnije spriječiti pojave pljačke zajedničke imovine i imovine porodica koje su stradale u ofanzivi i onemogućiti eventualne pojave odmetništva i širenje demoralizacije od malodušnika i neprijateljskih elemenata.²⁴⁷¹

Poslije svih ovih i drugih mjera Podgrmeč je uskoro ponovo oživio i postao sigurna pozadina i oslonac jedinicama u izvršavanju borbenih zadataka.

U Podgrmeč se 28. februara 1943. prebacio i štab Četvrte divizije sa zaštitnikom i Dvanaestom brigadom. Uskoro je održano Savjetovanje sa štabovima Druge, Šeste i Dvanaeste brigade na kome su sagledani situacija i zadaci brigada Četvrte divizije.²⁴⁸¹

Poslije Savjetovanja 4. marta, štab Četvrte divizije izdao je naređenje štabovima brigada za borbeni raspored na prostoriji Ključ - Bosanski Petrovac - Bosanska Krupa - Otoka - Bosanski Novi.²⁴⁹¹ Šestoj brigadi dodijeljen je sektor: Sanica, Kljevci, Dabar, Kamengrad, Batikovci, Brdari, Stari Majdan, Ovanjska, Mijaska Glava Radomirovac, Skakalište, Suhača i Kršlje, sa zadatkom da napada neprijateljska uporišta, prodire u dubinu neprijateljske teritorije, uništava saobraćaj, ometa snabdijevanje i čisti neprijateljska uporišta postavljena za zaštitu snabdijevanja, sve s ciljem zbijanja neprijatelja u gradove.

U skladu sa primljenim zadatkom, štab Šeste brigade izdao je naređenje bataljonima. Drugi bataljon dobio je zadatak da zaštiti sektor na liniji od lijeve obale Sanice kod Korjenova i dalje linijom sela Kljevci i Dabar, da aktivnim dejstvima prodire u neprijateljsku teritoriju prema cesti Sanski Most - Ključ i tu postavlja zasjede. Desno od dabarske crkve nalazila se jedna njegova četa, čiji je zadatak bio da sa četom Trećeg bataljona, koja je bila lijevo od dabarske crkve, uništava neprijatelja koji je od Sanskog Mosta, Đedovače i Umaca vršio ispade radi pljačke u selima slobodnog Podgrmeča. Treći bataljon dobio je zadatak da operiše na sektoru od dabarske crkve linijom sela Eminovci, Kamengrad i Suhača i da prodire na neprijateljsku teritoriju u pravcu Sanskog Mosta i Demiševaca i ceste Sanski Most - Prijedor. Četvrti bataljon dobio je zadatak da posjedne položaje lijevo od Trećeg bataljona na sektorima sela Batikovci, Brdari, Stari Majdan i Garevica i da prodire u pravcu Starog Majdana, Stare Rijeke, Koprivne, Briševa i Rasovaca i napada neprijatelja na komunikacijama Sanski Most

247) *Arhiv VII*, kut. 774, 1/10 - Naređenje štaba Šeste brigade.

248) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XI, dok. br. 22.

249) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XI, dok. br. 21 - Naređenje štaba Četvrte krajiške divizije.

- Prijedor i Sanski Most - rudnik Ljubija. Prvi bataljon dobio je zadatak da posjedanjem položaja na sektorima sela Ovanjska, Srpski Agići i Kršlje prodire na neoslobođenu teritoriju na pravcima Ljubije, Mijske Glave i Radomirovaca.

Desno na položajima od Međeđeg brda, Sanice i Bravska nalazila se Dvanaesta, a lijevo od željezničke stanice Rudice do Bosanske Krupe Druga brigada.²⁵⁰ Osnovni zadatak Šeste brigade bio je da u sadejstvu sa ovim brigadama na svom sektoru, kombinacijom uporne odbrane s aktivnim dejstvima i upadima na neoslobođenu teritoriju, zaštititi Podgrmeč i omogućiti normalan život i rad stanovništva, narodne vlasti i vojnoteritorijalnih organa.

DEJSTVA BRIGADE U MARTU I APRILU 1943.

Početkom marta odnos snaga i vojno-politička situacija u Podgrmeču su se znatno promijenili u našu korist. Glavne neprijateljske snage napustile su Podgrmeč i bile angažovane u nastupanju za Operativnom grupom u dolini Neretve. Snage u garnizonima u dolini Une i Sane sastojale su se od posadnih ustaškomobranskih snaga i 714. posadne divizije koja je bila razvučena od Bihaća do Bosanskog Novog i od Prijedora i Banje Luke do Kostajnice i Dubice. Poraz neprijatelja u trećoj dekadi februara u Lukavicama, Majkić-Japri i Lušci-Palanci, kao i 1. marta kod Vranjske Mosure i na Risovcu, uvjerali su njemačke komande da se u Podgrmeču nalaze jake snage kojima se ne mogu suprotstaviti manje jedinice, makar bile i njemačke. Međutim, neprijatelj je procjenjivao da su snage Četvrtre divizije istrošene i premorene i da im je potrebno duže vrijeme za sređivanje, pripremu i dovođenje u punu borbenu gotovost. Zaključio je da treba formirati jake goneće odrede od posadnih snaga, nastaviti čišćenje »poljuljane« i »uzdrmane« teritorije Podgrmeča i razbijanje snaga Četvrtre divizije. Početkom marta donio je odluku da takav goneći odred bude jačine 3 njemačka i 1 domobransko-ustaški bataljon.²⁵¹ Takvi vojnički sastavi, čiju su osnovnu snagu činili bataljoni 714. divizije, formirani su početkom marta u Bosanskom Novom, Bosanskoj Krupi, Ljubiji, Sanskom Mostu i Ključu. Od 6. do 11. marta preduzeli su napade iz Kamengrada na pravcima Fajtovaca i Bosanskog Milanovca (Dekića glavice), zatim 11. marta iz Ljubije i Stare Rijeke, 12. i 14. marta od Bosanskog Novog, Otoke i Bosanske Krupe na položaje Druge brigade, 23. marta iz Obljaja i Ramića na položaje Dvanaeste brigade, a 26. marta ponovljen je napad iz Ljubije i Stare Rijeke na Četvrti bataljon Šeste brigade.

Bataljoni Šeste brigade na vrijeme su upozoreni od štaba Četvrtre divizije i štaba Šeste brigade na novu taktiku koju neprijatelj primjenjuje. Štab Šeste brigade posebno je ukazao na to da štabovi bataljona i komande četa moraju pojačati budnost i izviđanje, a jedinice u što većoj mjeri držati na okupu, radi brzih intervencija prema situacijama koje se mogu nametnuti.²⁵² Štabovi bataljona, shvatajući pravilno situaciju i sprovodeći naređene mjere, držali su sektore odbrane tako što su na veće dubine isturali ojačane patrole iza kojih su se nalazile desetine i vodovi, a glavnina snaga bataljona bila je prikupljena po četama. Takvim rasporedom bataljoni Šeste brigade na vrijeme su otkrivali pokrete neprijatelja, a zatim najpogodnijim manevrima zadržavale ga na pravcima napada i poslije nanošenja gubitaka prelazili u protivnapade i protjerali goneće odrede u garnizone iz kojih su krenuli u tzv. zahvate čišćenja. Svim gonećim odredima neprijatelja nanijeti su osjetni gubici i tokom marta osujećene su njihove namjere. Neprijateljske snage na pravcu Kamengrad - Fajtovci i Kamengrad - Bosan-

250) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XI, dok. br. 73 - Naređenje Štaba Šeste brigade.

251) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XI, dok. br. 189, 198, 215 i 218 - njemački izvještaj.

252) *Arhiv VII*, kut. 774, 5-8 - Naređenje štaba Šeste brigade.

ski Milanovac, pored mrtvih i ranjenih, izgubile su tenk i kamion. Na položajima kod Ljubije i Stare Rijeke samo 11. marta imali su 22 mrtva i 18 ranjenih vojnika. U toj borbi istakao se Nikola Vejnović koji je puškom i traljezom ubio i ranio više neprijateljskih vojnika i jednu kolonu natjerao u panično bjekstvo.²⁵³⁾

Poslije slamanja napada neprijateljskih gonećih odreda tokom marta 1943. godine Drugi bataljon Šeste brigade izvršio je 31. marta napad na Ramiće, a Četvrti bataljon na Sabljica-brdo kod Stare Rijeke. U tim napadima bili su zauzeti prvi rovovi i neprijatelju su nanijeti osjetni gubici, ali su se Drugi i Četvrti bataljon morali povući i prekinuti napad, jer su neprijatelju pristigla pojačanja. Njemačke komande su na kraju u izvještajima mogle konstatovati da su u martu izvršeni naknadni zahvati čišćenja teritorije u luku Une i Sane sa gonećim odredima sa slabim rezultatima.²⁵⁴⁾

U borbenom rasporedu Četvrte divizije krajem marta došlo je do izmjene samo utoliko što je zbog odlaska Druge brigade na njen položaj došla Dvanaesta brigada. Raspored Šeste brigade ostao je nepromijenjen do 13. aprila. Tako je krajem marta na desnom krilu Šeste brigade od Sanice do Bravska položaje držala Peta divizija, a na lijevom krilu u dolini Une od željezničke stanice Rudice do Bosanske Krupe Dvanaesta brigada Četvrte divizije.

Komanda 714. divizije je, poučena neuspjesima iz marta pripremila zahvat čišćenja samo na sektoru Dvanaeste brigade. Iznenadnim koncentričnim napadom iz više pravaca: od Rudica, Otoke i Bosanske Krupe, sa snagama 187. i 721. puka i 3. gorskog zdruga, neprijatelj je uspio da 1. aprila neopaženo opkoli dio snaga Dvanaeste brigade i da joj nanese osjetne gubitke.²⁵⁵⁾ Poslije toga ove neprijateljske snage zadržale su se samo u Jasenici i na komunikaciji od Jasenice do Bosanske Krupe.

Prvi bataljon Šeste brigade, pošto je od štaba Dvanaeste brigade telefonom obaviješten o neprijateljskom napadu i teškoj situaciji u kojoj se ona našla, istog dana izvršio je pokret iz Kršlja da bi joj pružio pomoć. Međutim, neprijatelj je taj napad dobro pripremio i brzo izveo, pa kada je Prvi bataljon oko 12 časova stigao u Rujišku, mogao je samo da isprati minobacačkom vatrom neprijateljske kolone koje su se sa plijenom i pljačkom povlačile prema Rudicama i Otoci.²⁵⁶⁾ Poslije je Prvi bataljon produžio pokret prema Dubovicima, a kako su jače neprijateljske snage 2. aprila iz Bosanske Krupe prodrle u Jasenicu, cio bataljon je zauzeo položaje na Benakovcu i sa Dvanaestom brigadom i dijelovima Osmе brigade držao neprijateljske snage u blokadi do 6. aprila. Između 6. i 7. aprila organizovan je i izveden napad na blokiranog neprijatelja u Jasenici. U napadu je učestvovao samo Prvi bataljon Šeste brigade.²⁵⁷⁾ Zbog toga taj napad nije u potpunosti uspio, jer se neprijatelj poslije pola noći 7. aprila neometano povukao u Bosansku Krupu. Poslije protjerivanja neprijatelja iz Jasenice, Prvi bataljon je izvršio pokret preko Dubovika i Velike Ruijske u Kršlje i Srpske Agiće, gdje je poslije konačenja u Ruijskoj stigao 9. aprila. Na tim položajima je ostao do 13. aprila, kada gaje zamijenio Četvrti bataljon koji se rokirao i razvukao sa svojih položaja ulijevo. Poslije je Prvi bataljon po naređenju štaba Brigade izvršio pokret u Korjenovo i Sanicu i 14. aprila primio sektor Drugog bataljona Šeste brigade. Drugi bataljon je nakon smjene, po naređenju štaba Šeste brigade, posjeo sektor za odbranu u Dubovicima. Treći i Četvrti bataljon nisu mijenjali ništa u borbenom rasporedu od početka marta, sem što su se nešto više razvukli po frontu da bi se posjeli položaji u Kršljama i Srpskim Agićima koje je do 13. aprila držao Prvi bataljon.

253) *Arhiv VII*, kut. 767, F 1 - dokument broj 7 - Dnevnik Šeste brigade.

254) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XI, dok. br. 198, 215 i 218 - njemački izvještaj.

255) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XII, dok. br. 43.

256) *Arhiv VII*, kut. 744, 7-12 - Borbeni izvještaj Prvog bataljona od 1. do 15. aprila 1943. godine.

257) *Arhiv VII*, kut. 744, 7-12 - Borbeni izvještaj Prvog bataljona.

Uporedo sa izbijanjem neprijatelja u Jasenicu, 2. aprila kombinovane nje- mačko-domobranske snage, ojačane tenkom i bornim kolima, izvršile su napad iz Kamengrada kroz Kisak u pravcu Fajtovaca. Taj napad je razbio Treći bataljon Šeste brigade i odbacio neprijateljske snage na polazni položaj. Tom prilikom zarobio je 3 domobrana i zaplijenio 3 puškomitraljeza i nešto pušaka. Na sektoru Četvrtog bataljona neprijatelj je bio neaktivan od 31. marta. Poslije odbijanja na- pada u Kisku i protjerivanja neprijatelja iz Jasenice na sektore bataljona Šeste brigade, neprijatelj nije vršio napade do 19. aprila, a jedinice Šeste brigade izvo- dile su samo izviđačke akcije.

Jake neprijateljske snage 8. aprila izvršile su napad na Bosanski Petrovac. Od Bihaća u napadu je učestvovala borbena grupa 187. divizije, u čijem sastavu je bio i 3. gorski zdrug bez jedne bojne, a od Ključa borbena grupa 104. divizije sa jednom bojnom 3. gorskog zdruga. Te neprijateljske snage spojile su se u Vr- toču 10. aprila, poslije čega su koncentričnim dejstvima prema Oštrelju, Mede- nom polju i Grmeču od Bravska do s. Lastve zauzele cijelu Petrovačku kotlinu. Naše snage bile su potpuno istisnute sa južnih padina Grmeča, što je omogućilo neprijatelju da do 17. aprila grupiše snage 104. i 187. divizije i tri borbene grupe u rejonima Krnjeuša - Lastva, Smoljana - Bravsko za napad na Podgrmeč prav- cima: Bravsko - Međeđe brdo; Smoljana - Tuk-Bobija i Lušci-Palanka; Krnjeuša - Jasenica. Paralelno sa prikupljanjem snaga za napad navedenim pravcima, jake neprijateljske snage 14. i 15. aprila izvršile su napad iz Bosanske Krupe i 15. aprila zauzele Gudavac i Stojanov vrh (k. 756) u Grmeču u blizini Donje Suvaje i Suvajskog međugorja. Na taj način neprijatelj je do 17. aprila 1943. godine kon- centrisao glavninu (borbene grupe 104. i 187. divizije i 3. gorskog domobranskog zdruga) na južnim padinama Grmeča od s. Bravska do Krnjeuše, a na zapadnim padinama Grmeča na liniji Gudavac - Gornja Suvaja borbenu grupu 482. puka 187. njemačke divizije za napad na Podgrmeč u proljetnoj ofanzivi poznatoj kao zahvat »Paula« i operacija »Oto«. Pomoćne snage u tom aprilskom zahvatu po- novnog čišćenja Grmeča i Podgrmeča nastupale su iz Otoke i Bosanskog Novog dolinom Japre prema Dubovicima, a i iz Sanskog Mosta i Starog Majdana prav- cima: Podvidača - Lukavice i Sanski Most - Fajtovci - Skucani Vakuf. Nosioci napada na tim pravcima bile su borbene grupe sastavljene od 3. bataljona 721. puka i 10. pješačke pukovnije.²⁵⁸¹

PROLJETNA OFANZIVA NA PODGRMEČ I BORBE ŠESTE BRIGADE

Glavne neprijateljske snage nisu nikada do tada nastupale u napadu na Pod- grmeč navedenim pravcima kroz Grmeč iz Petrovačke kotline, niti je sa te strane ranije počinjao napad, te je neprijatelj takvim rasporedom i planom dejstva po- stigao taktičko i operativno iznenađenje. Prije početka dejstva Prvi bataljon Šes- te brigade branio je sektor Međeđe brda i Šanice; Treći bataljon branio je sek- tor Dabra, Eminovaca i Fajtovaca, Četvrti bataljon nalazio se razvučen na liniji Podvidača - Ovanjska - Kršlje; a Drugi bataljon zatvarao je pravce koji su od Oto- ke i dolinom Japre izvodili na slobodnu teritoriju. Sva tri bataljona zatvrala su pravce kojima su nastupale pomoćne snage neprijatelja, a samo jedan bataljon na Međeđem brdu nalazio se na pravcu nastupanja jedne kolone njemačke glav-

²⁵⁸¹ Arhiv VII, kut. 22, F 1, D 15/21 - neprijateljski izvještaj; kut. 22a - neprijateljsko dnevno izvješće broj 107.

Pothvat čišćenja Podgrmeča i Grmeča Nijemci nazivaju pothvat »Paula« (Zbornik VII, tom IV, knjiga XIII, dok. br. 163), a oficir za vezu pri njemačkoj komandi »Oto«. Uvidom u jedan dio njemač- ke dokumentacije vidi se da se jedna borbena grupa zvala »Oto«, a borbena grupa divizije »Erneifg- rup«. U Hronologiji oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, izdanje VII, Beograd, 1964, na str. 455 pothvat čišćenja Grmeča i Podgrmeča, koji je otpočeo 20. aprila 1943. godine, nazvao je operacijom »Oto«.

nine, dok na pravcima napada druge dvije kolone koje su činile drugi dio glavnine (Smoljana - Tuk-Bobije - Lušci-Palanke i Krnjeuše - Jasenica) nije bilo naših jedinica. Takvim rasporedom snaga Šeste brigade dio glavnine njemačkih snaga u proljetnom pothvatu čišćenja vršio je napad u leđa našim snagama, odnosno iz pozadine Podgrmeča, ne nailazeći na otpor.

Koncentričan i istovremen napad na Podgrmeč otpočeo je 20. aprila 1943. godine pravcima: Bravsko - Medede brdo; Smoljana - Tuk-Bobija - Lušci - Palanka; Krnjeuša - Jasenica; Gudavc - Jasenica - Majkić - Japra; Budimlić - Japra - Dubovici; Podvidača - Lukavice i Sanski Most - Fajtovci.

Glavninu 721. puka 104. njemačke divizije, koja je napala od Bravska preko Grmeča, dočekao je Prvi bataljon Šeste brigade na položajima koji su se nalazili na Mededem brdu i padinama Grmeča. U žestokom okršaju sa bliskih odstojanja naše jedinice nanijele su neprijatelju osjetne gubitke i poslije prvih juriša prisilile ga na povlačenje u Grmeč. U Grmeču se neprijatelj sudio i u streljačkom stroju izvršio novi napad na Prvi bataljon, koji se uslijed nadmoćnosti neprijatelja povukao na nove položaje na Mededem brdu. Na tim položajima ponovo je sačekao neprijatelj na bliskom odstojanju. Tom prilikom su mu nanijeti još veći gubici bliskom vatrom iz automatskog oružja i ručnim bombama. Neprijatelj se povukao radi organizovanja ponovnog napada, a Prvi bataljon je odstupio na nove položaje sa kojih je pokretnom odbranom nanio nove gubitke neprijateljskim snagama. Tokom dana, Prvi bataljon je nastavio pokretnu odbranu, sačekivao neprijateljske snage na položajima na Gradini sve do Ždrelo i zapadnih padina sela Grdenovca i padom mraka 20. aprila odstupio u šumu na Otišu južno od puta koji vodi od s. Bošnjaka kroz Ždrelo u Jelašinovce, dok su neprijateljske snage izbile na Grdenovce i Bošnjake. Za to vrijeme Prva četa Prvog bataljona imala je zadatak da izviđa i prati pokrete neprijatelja kroz Grmeč od Mededeg brda do 31. kilometra. Tokom dana ova četa nije imala sukoba sa neprijateljem u Grmeču. Noću 20/21. aprila Prvi bataljon se povukao kroz Ždrelo u Tuk-Bobiju i Grmeč iznad Tuk-Bobije, gdje se spojio sa Prvom četom. Tu je ostao do 25. aprila, organizujući osmatranje neprijatelja u Grmeču, Lušci-Palanci, Tuk-Bobiji i Jelašinovcima. Za to vrijeme noću je obilazio naše ranjene i bolesne borce smještene u pećinama u Tuk-Bobiji i pružao im pomoć snabdijevajući ih najnužnijim sanitetskim materijalom i hranom.

Snage 3. bataljona 721. puka i 10. pješake pukovnije koje su nastupale iz Sanskog Mosta i Starog Majdana dočekao je Treći i Četvrti bataljon. Ove neprijateljske snage izbile su ispred Fajtovaca i tu konačile na položajima 20/21. aprila.²⁵⁹⁾

Drugi bataljon vodio je žestoke borbe u Dubovicima sa neprijateljskim snagama koje su nastupale od Otoke, Rudica i Majkić-Japre i nanio im osjetne gubitke, ali je zbog dejstva avijacije morao odstupiti sa prvih položaja. Uslijed odstupanja Drugog bataljona i slabog obilježavanja dostignute linije, neprijateljska avijacija dejstvovala je i po svojim jedinicama. Sredinom dana Drugi bataljon je uspio te snage neprijatelja zadržati i spremao se da na njih izvrši protivnapad i povрати izgubljene prve položaje u Dubovicima. Međutim, pripremljeni protivnapad nije izvršen, jer je Bataljon primio naredenje od štaba Šeste brigade da se povuče u Majkić-Japru, gdje će primiti nova naredenja.

Napredne kolone 721. puka i 187. divizije, usmjerene preko Grmeča ka Jelašinovcima i Lušci-Palanci, tokom 20. aprila nastupale su neometano, jer ispred njih nije bilo naših jedinica. Štab Šeste brigade došao je do zaključka da su neprijateljske snage nadmoćnije na svim pravcima i da se radi o novoj ofanzivi na Podgrmeč kojoj se Šesta brigada ne može suprotstaviti. Sa tm ocjenom složio se i štab Divizije, t.e je 20. aprila poslije podne donijeta odluka da se bataljoni Šeste

259) *Arhiv VII*, kut. 22a, F 1, D 7/26 - Izvještaj oficira za vezu NDH pri 104. njemačkoj diviziji.

brigade povuku sa njihovih položaja i da se izvrši pokret sa ranjenicima i oboljelim borcima od tifusa preko Suvajskog međugorja na Hrgar u pozadinu neprijateljskih snaga. Drugi, Treći i Četvrti bataljon su se prema tom naređenju prikupili 20. aprila naveče u rejonu Predojevića-glavice i Majkić-Japre i tokom noći 20/21. aprila sa štabom brigade izvršili pokret predviđenim pravcem. Prvi bataljon je krajem dana na Gradini i Grdenovcima bio odbačen nadmoćnijim snagama neprijatelja u šumi na Otišu istočno od Volodera, zbog čega je bio onemogućen da se izvuče u rejon Predojevića-glavice prema naređenju štaba Brigade, te se noću 20/21, poslije konsultovanja sa zamjenikom komandanta Brigade, Milanom Miljevićem Milančićem, koji se nalazio sa štabom Prvog bataljona, povukao u Grmeč iznad Tuk-Bobije.

Tokom 21. aprila neprijateljske snage su nastavile neometano koncentrično nastupanje u pravcu Jelašinovaca, Lušci-Palanke, Tuk-Bobije i Majkić-Japre, i naveče istog dana izbile na položaje: Turinac, Zenkovići, Mrkalji sa 3. bataljonom 721. puka 104. divizije i dijelovima 10. pješačke pukovnije; Novakovići - Hašani sa dijelovima 482. puka 187. divizije i 3. bojnom 2. gorskog zdruha; Potkalinje - Adamovići - Majkić-Japra sa 3. gorskim zdruhom, i Preštale - Kovačevići (Tuk-Bobija, Lušci-Palanka) sa 721. pukom bez 3. bataljona 104. divizije. Sa tih položaja neprijateljske snage vršile su oprezne pokrete izviđanja i čišćenja u svim pravcima Podgrmeča 23. i 24. aprila.

Njemačke komande izdale su 25. aprila naređenje za novi raspored i povlačenje jedinica u garnizone.²⁶⁰ Prema tom naređenju, 721. puk povučen je u Bosanski Novi, 482. puk u Bosansku Krupu, a 2. gorski zdruh u Dvor na Uni i Kostajnicu.

U čišćenju Grmeča i Podgrmeča od 20. aprila 1943. godine, neprijateljske snage su zapalile bolnicu u Koričanici. Prema neprijateljskim izvještajima, u radionicama su pronašli samo neispravno naoružanje i opremu koju su uništili, zatim 5 sanduka pješadijske municije i oko 2 tone namirnica. O našim gubicima kaže se samo to da je zarobljeno 12 komunista,²⁶¹ vjerovatno se radi o zarobljenim seljacima iz sela kroz koja su jedinice prošle.

Poslije 25. aprila, kada se neprijatelj povukao, Prvi bataljon Šeste brigade izvršio je pokret od Tuk-Bobije preko Majkić-Japre do Rudica i Ruijske, a zatim preko Podvidače do Dabra, što je imalo pozitivan uticaj na raspoloženje i moral naroda. Istovremeno zamjenik komandanta Brigade, Milan Miljević Milančić, uhvatio je vezu sa štabovima Šeste brigade i Četvrte divizije i obavijestio ih o situaciji u Podgrmeču. Odmah poslije toga štab Brigade, štab Četvrte divizije i Drugi, Treći i Četvrti bataljon sa ranjenicima i oboljelim borcima su se vratili u Podgrmeč.

Krajem aprila, Prvi bataljon se nalazio na sektoru Dabar, Bošnjaci, Lukavice, Podvidača; Četvrti bataljon je bio lijevo od Prvog bataljona na položajima ispred Ljubije, Stare Rijeke sve do Budimlić-Japre, s tim što je imao zadatak da se u Volaru poveže sa predsjednikom NOO i da izvrši pokret pravcem Volar-Islam - Ljubija- Čarakovo - Rasavci-Oštra Luka - Briševo- Stara Rijeka - Stari Majdan i da pohapsi ustaše presvučene u civile, koji su ometali rad pozadinskih vlasti, a zatim da se vrati na sektor na kojem se nalazio Prvi bataljon; Treći bataljon imao je zadatak da manevriše na sektoru od Bosanskog Novog do Bosanske Krupe, a Drugi bataljon da posjeda položaje na komunikacijama Bosanska Krupa - Bosanski Petrovac i Bosanska Krupa - Sanski Most, sa zadatkom da ispituje mogućnost likvidacije neprijateljskih utvrđenja u Vojevcu i Gornjoj Suvaji i da postavlja zasjede na navedenim komunikacijama.²⁶² Svi bataljoni imali su zadatak

²⁶⁰ Arhiv VII, kut. 22a, F 1, D 12/23.

²⁶¹ *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIII, dok. br. 163 - Njemački izvještaj; *Arhiv VII*, kut. 21, F 1, D 10/3 - Izvještaj oficira za vezu u njemačkoj komandi.

²⁶² *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIII, dok. br. 29 i 30; *Arhiv VII*, kut. 774, F 1, D 6-8, 7-8 i 8-9 - Naređenje štaba Šeste brigade štabovima Prvog, Trećeg i Četvrtog bataljona.

tak da otkriju i da likvidiraju petokolonaše, švercere i špijune. U navedenom rasporedu svi bataljoni su ostali do 7. maja 1943. godine.

Poslije formiranja Podgrmečkog odreda, noću 12/13. maja Prvi i Treći bataljon napali su na neprijateljsko uporište u Bravsku i zaplijenili 3 brdska i 1 protivtenkovski top i 3 minobacača. Kako je jedna četa Trećeg bataljona zalutala, nije uspjela postaviti zasjedu na komunikaciji Bravsko - Bosanski Petrovac i obezbijediti naše snage u napadu od intervencije iz Petrovca. To je neprijatelj iskoristio i izvršio protivnapad, vratio zaplijenjene topove i minobacače i naše snage odbacio u Grmeč. Obostrani gubici u tom napadu bili su osjetni. Samo Prvi bataljon imao je oko 25 ranjenih boraca i rukovodilaca, a neprijatelj je imao veće gubitke.²⁶³¹

KADROVSKE PROMJENE U BRIGADI

Od januara do maja 1943. godine tri puta je dolazilo do promjene komandanta Šeste brigade i dva puta zamjenika komandanta Brigade. U februaru, kada je komandant Brigade Milorad Mijatović postavljen za komandanta Desete krajiške divizije, na dužnost komandanta Brigade postavljen je Petar Vojinović, a na dužnost zamjenika komandanta Milan Miljević Milančić, dotadašnji komandant Prvog bataljona. Već 27. aprila Petar Vojinović odlazio na dužnost zamjenika komandanta Četvrtke krajiške divizije, kada je na njegovo mjesto postavljen Uroš Bogunović Roca, koji je privremeno vršio dužnost komesara Brigade. Tada je na dužnost zamjenika komandanta Brigade postavljen komandant Drugog bataljona Mićo Kolnudžija, jer je Milan Miljević Milančić otišao za komandanta novoformiranog Podgrmečkog odreda.^{264*}

Poslije smrti komesara Četvrtke divizije Milenka Kušića, privremeno je njegovu dužnost vršio komesar Šeste brigade Dimitrije Bajalica Baja, koji se krajem aprila ponovo vratio na svoju raniju dužnost u Brigadu.²⁶⁵¹ Krajem februara za sekretara brigadnog komiteta SKOJ-a postavljen je Milan Marčeta, rukovodilac SKOJ-a Četvrtog bataljona. Za sekretara SKOJ-a u Drugom bataljonu postavljen je Dušan Drobac, a u Četvrtom bataljonu Veljko Vojinović.

Do većih kadrovskih promjena došlo je i u bataljonima i četama. Poslije odlaska komandanta Prvog bataljona, na tu dužnost postavljen je Rade Brkić. Na dužnost zamjenika komandanta Bataljona postavljen je Dušan Repajić.²⁶⁶¹ U isto vrijeme za pomoćnika komesara Prvog bataljona postavljen je komesar Treće čete Lazo Gajanović. U januaru 1943. godine na dužnost rukovodioca SKOJ-a Prvog bataljona postavljen je Petar Dodik. Za komesara Prve čete u Prvom bataljonu postavljen je Miloš Trnjina, za komesara Treće čete Milan Indić, za zamjenika komandira Prve čete Ratko Marjanović i za zamjenika komandira Treće čete Mirko Domazet.

Poslije formiranja Trećeg bataljona za komandanta je postavljen Mile Davidović, za političkog komesara Đordo - Đoko Stupar, za zamjenika komandanta Milan Miljuš, za pomoćnika komesara Savo Popović i za rukovodioca SKOJ-a Srđo Zmijanac. Na dužnosti referenta saniteta bila je Jovanka Bajić, obavještajca-Ratko Resanović, intendanta - Vaso Praštalo i sekretara štaba - Dušan Despot.

263) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga

264) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga

265) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga

266) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XI, dok. br. 21 (Dušan Repajić uskoro je sa Vladom Prošićem premješten u Dvanaestu krajišku brigadu).

XIII, dok. br. 89.

XIII, dok. br. 56 i 58.

XII, dok. br. 38.

Za komandira Prve čete Trećeg bataljona postavljen je Dušan Košutić,²⁶⁷⁾ za političkog komesara Lazo Kovačević, za zamjenika komandira Pavić Dušan, a za pomoćnika političkog komesara Stanko Đukić. Komandir Druge čete bio je Mile Kljajić, politički komesar Boško Drljača, zamjenik komandira Trivo Bokan, a zamjenik političkog komesara Dragomir Radišić. U Trećoj četi na dužnost komandira postavljen je Nikola Božić, političkog komesara - Sveto Popović, zamjenika komandira - Mićo Kovačević i zamjenika političkog komesara - Obrad Bajić.²⁶⁸⁾

267) Dušan Košutić za pokazano junaštvo proglašen je za Narodnog heroja. Poginuo je početkom januara 1944. godine u borbama kod Zenice kao komandant Drugog bataljona Seste brigade.

268) Postavljena rukovodilaca u Trećem bataljonu rekonstruisana su na osnovu sjećanja rukovodilaca Bataljona.

Glava V

BORBE BRIGADE U RAZBIJANJU ČETNIKA OD MAJA DO SEPTEMBRA 1943.

Porazi fašističkih oružanih snaga na Istočnom frontu i Africi i iscrpljujuće borbe u Jugoslaviji u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi oslabili su odbrambenu snagu Italije do te mjere da će svi naponi Nijemaca da se održi u ratu ostati uzaludni. U takvoj situaciji Nijemci su intervenisali upućivanjem novih snaga u Italiju i Jugoslaviju i spremili se da se svom snagom angažuju na odbrani Italije i Balkana.

Na Jugoslovenskom ratištu u prvoj polovini 1943. godine NOV Jugoslavije je vodila teške i najpresudnije bitke u kojima je osujetila Četvrtu i Petu neprijateljsku ofanzivu. Njemačkim i italijanskim snagama bili su nanijeti najteži gubici, dok je pobjeda nad četnicima bila tako reći potpuna. »U nekoliko velikih okršaja kod Kalinovika, Foče, Nevesinja, Mojkovca, na Sinjajevini četnici Draže Mihailovića bili su razbijeni i razbježali se, demoralisani, po svojim selima. Crna Gora, Sandžak, veliki dio Hercegovine i Bosne bili su očišćeni i oslobođeni od četnika i njihovog terora ... Draža Mihailović je bio likvidiran baš u onim krajevima gdje je bio najjače zasjeo, kao na primjer u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini. Od tada on više ne predstavlja ništa u vojničkom pogledu, a politički se potpuno raskrinkao. Rezultat toga je bio dolazak engleskih misija u naš Štab i početak slanja pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci od strane saveznika.«²⁶⁹

Nezavisno od težine bitaka i borbi u navedenim ofanzivama i brojnih žrtava vojske i naroda, naše oružane snage u svim krajevima Jugoslavije uspješno se razvijaju. Sve naše jedinice iz brojnih bitaka izašle su snažnije, borbene i moralno-politički jače i čvršće, a došlo je i do formiranja novih krupnih jedinica. U zapadnoj Bosni tokom zime i proljeća 1943. godine naše snage su se udvostručile. U Blagaju kod Kupresa od Trećeg krajiškog odreda formirana je Deveta krajiška brigada, a od bataljona Drvarskog vojnog područja i novog ljudstva 4. februara kod Bosanskog Grahova Deseta krajiška brigada. Neposredno poslije toga, 20. februara, kod Bosanskog Petrovca, od jedinica Druge i Pete brigade formirana je Dvanaesta krajiška brigada. Formiranjem novih brigada i odreda, bilo je omogućeno da se formiraju nove divizije (Deseta i Dvanaesta krajiška divizija). Prvi bosanski korpus ušao je u četvrtu neprijateljsku ofanzivu sa dvije divizije (Četvrtom i Petom), a poslije ofanzive njegove snage narasle su na četiri divizije (Četvrtu, Petu, Desetu i Dvanaestu).

²⁶⁹ Tito: *Peta neprijateljska ofanziva* »Bilten« VŠ NOV i POJ, jun-avgust 1943. Prve dvije grupe savezničkih oficira spustile su se na slobodnu teritoriju 21/22. aprila 1943. godine - jedna u istočnu Bosnu kod Sekovića, a druga na Crničko polje u Lici. Obe grupe uputila je saveznička komanda u Kairu bez znanja kraljevske vlade u Londonu. Kada je saveznička komanda u Kairu primila izvještaje od ovih grupa, uputila je Vojnu misiju u Glavni štab Hrvatske. Neposredno poslije toga 27/28. maja u Vrhovni štab NOV i POJ stigla je prva britanska Vojna misija, koja se spustila na slobodnu teritoriju kod Žabljaka.

Poslije narastanja snaga u zapadnoj Bosni, VŠ je 10. maja 1943. godine naredio da se formira Drugi bosanski NOU korpus²⁷⁰¹ (komandant Slavko Rodić, komesar Veljo Stojnić), koji je imao u sastavu:

- Četvrtu krajišku diviziju: Šesta, Osmi i Deseta brigada, Ribnički i Podgrmečki partizanski odred. Šesta i Deseta brigada djelovale su na grahovsko-glamočkom sektoru, Osmi na sektoru Cazinske krajine, Bihaćka i Pounja u sastavu Unske operativne grupe, Podgrmečki partizanski odred u Podgrmeču, a Ribnički na sektoru Ribnika i Ključa;²⁷¹¹

- Desetu krajišku diviziju: Deveta brigada, Kupreško-jajački, Glamočko-livanski i Travnički partizanski odred na sektorima Mrkonjić-Grada, Jajca, Travnika i Kupresa;

Dvanaestu krajišku diviziju:²⁷²¹ Peta i Dvanaesta brigada, Banjalučki i Kozarački partizanski odred u Centralnoj Bosni na prostoru između Bosne i Vrbasa.²⁷³¹

Korpusno operativno područje obuhvatalo je teritorije Bosanske krajine i centralne Bosne (teritorija koju na sjeveru ograničava Sava, na istoku Bosna i Neretva, a na jugu linija: Čabulja-planina - Aržano - Dinara-planina).²⁷⁴⁷ Njegov zadatak je bio da na tom operativnom području razvije borbena dejstva i vojno-politički uticaj narodnooslobodilačkog pokreta. Jedan od prvostepenih i najvažnijih zadataka Drugog korpusa bio je razbijanje četnika kao baze okupatorskim i kvislinškim snagama na sektorima centralne Bosne i u zapadnoj Bosni na grahovsko-livanjsko-glamočko i mrkonjičko-manjačkom.²⁷⁵¹

AKTIVNOST I NAMJERE NEPRIJATELJA

U proljeće 1943. godine glavnina njemačkih, italijanskih i znatne ustaško-domobranske snage bile su angažovane u petoj ofanzivi sa čvrstim namjerama da unište glavninu NOV i POJ. Do početka ofanzive 15. maja, ove snage bile su kružno raspoređene na koncentracijskim prostorijama oko slobodne teritorije Crne Gore, Šandžaka i Hercegovine, na kojoj su se nalazile divizije Glavne operativne grupe VŠ i političko i vojno rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta.

Ostale njemačke, italijanske i ustaško-domobranske dosta jake snage sa četnicima izvodile su akcije »čišćenja« na prostorijama Bosanske krajine i Hrvatske.²⁷⁶¹ Takvim dejstvima do kraja aprila 1943. godine uspjele su ponovo uspostaviti jače garnizone na komunikacijama Bihać - Jajce, u Vrtoču, Bosanskom Petrovcu, Bravsku, Ključu i Jajcu. Ista situacija bila je u Donjem Vakufu, Bugojnu, Kupresu, Glamoču i Livnu na Komunikaciji Jajce - Bugojno - Livno. Iz tih garnizona koordinirana su dejstva njemačkih, italijanskih, ustaških i domobran-

270) *Zbornik VII*, tom II, knjiga IX, dok. br.171; tom IV, knjiga XIII, dok. br.60.

271) Iz sastava Četvrti krajiške divizije 31. marta 1943. godine izašla je Druga krajiška brigada (*Zbornik VII*, tom IV, knjiga XI, dok. br. 36 i 157). Tada je u sastav Četvrti divizije ušla novoformirana Dvanaesta brigada koja je na sektoru Bosanske Krupe i Bosanskog Novog smijenila Drugu brigadu. Krajem aprila 1943. godine Osmi brigada ušla je u sastav Unske operativne grupe i privremeno se nalazila pod komandom GS NOV i PO Hrvatske. U isto vrijeme i Peta brigada upućena je iz Četvrti divizije u novoformiranu Dvanaestu diviziju. Sredinom maja 1943. godine iz Četvrti divizije izlazi Dvanaesta brigada upućuje se u centralnu Bosnu u novoformiranu Dvanaestu (Jedanaestu) diviziju (*Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIII, dok. br. 88, 89 i 113).

272) Dvanaesta divizija preimenovana u Jedanaestu 19. VIII 1943. godine i tada je ušla u sastav Prvog korpusa.

273) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIII, dok. br. 60.

274) *Zbornik VII*, tom II, knjiga IX, dok. br.175.

275) *Zbornik VII*, tom II, knjiga IX, dok. br.175.

276) *Arhiv VII*, kut. 207, reg. br. 7/14 - Drenovićeve četnici sa mrkonjičkog sektora učestvovali su u aprilu 1943. godine sa njemačkim i ustaškim jedinicama u zauzimanju Bosanskog Petrovca i Petrovačke kotline.

skih snaga sa »dinarskim četnicima« Momčila Đujića i četnicima Uroša Drenovića u mrkonjičko-manjačkom sektoru. Cilj tih dejstava bio je da Italijani, Nijemci i ustaše preko četnika uspostave kontrolu u što većem broju sela na livanjsko-glamočkom i mrkonjičko-manjačkom sektoru. Poslije eventualnog stavljanja pod kontrolu tih teritorija, bilo je planirano da se to postigne pomoću četnika i sa teritorijama Bosanskog Grahova, Drvara, Bosanskog Petrovca, pa i Podgrmeča.²⁷⁷⁾ Ti planovi okupatora, ustaša i četnika nisu ostvareni, jer je Bosanska krajina bila ponovo oslobođena poslije četvrte ofanzive i pod čvrstom kontrolom NOV i POJ. Istovremeno u Pounju i Cazinskoj krajini Unska operativna grupa, u čijem je sastavu bila i Osmo brigada,²⁷⁸⁾ povezala je slobodne teritorije Korduna, Banije i Like sa Bosanskom krajinom i centralnom Bosnom, što je poslije ofanzive bilo od velikog značaja za sprečavanje stagnacije ustanka u tim oblastima.

U toj situaciji Draža Mihailović je vidio neku novu šansu, jer je očekivao da će u petoj ofanzivi Nijemcima poći za rukom da unište glavninu naših snaga. Zato je postavio potpukovnika Mladena Žujovića, koji je više poznat pod pseudonimom potpukovnika Aćimovića, za komandanta četnika u Dalmaciji, Lici, zapadnoj Bosni, Hercegovini i Sloveniji i uputio ga u štab »dinarskih četnika« popa Momčila Đujića. Njegov zadatak je bio da reorganizuje četnike na navedenoj teritoriji, formira četničke brigade i korpuse i organizuje dejstva zajedno s okupatorskim i drugim kvislinškim snagama.²⁷⁹⁾

Prema uputstvima Žujovića, formirani su Bosansko-krajiški, Grmečko-klekovački i Srednjobosanski četnički korpus, a tzv. četnički odredi, odnosno grupe preformirani su u brigade. Sve te četničke snage preko četničke Komande zapadne Bosne i Mladena Žujovića trebalo je da budu potčinjene Vrhovnoj komandi Draže Mihailovića.²⁸⁰⁾ Upravo sa zamišljenom novom organizacijom, planirana su zajednička dejstva ovih četnika uz sadejstvo sa njemačkim i ustaško-domobranskim snagama protiv jedinica NOV i POJ na teritoriji zapadne Bosne i Like, a docnije i Dalmacije.²⁸¹⁾ Prema pojedinostima koje je bilo moguće utvrditi iz oskudnih četničkih dokumenata, po tom planu Đujićevi četnici koncentrisali su se u rejonu Dinare za dejstva u pravcu Grahova i Drvara; Drenovićevo četnici su planirali prodor u tri pravca: dijelom snaga između Glamoča i Drvara ka jugu u pravcu Staretine-planine, drugim dijelom u pravcu Kupresa preko Hrbine ka Livanjskom polju, trećim dijelom snaga planiranje zajednički prodor sa njemačkim pukom iz Bosanskog Petrovca pravcem Oštrej - Drvar - Bosansko

277) *Arhiv VII*, kut. 207, reg. br. 7/14 - Izvještaj U. Drenovića popu Momčilu Đujuću od 27. aprila 1943. godine.

278) *Arhiv VII*, kut. 105, reg. br. 2/4, 5/5 i 32/4; kut. 106, reg. br. 18/1 i 31/1; kut. 420, reg. br. 22/3 i kut. 1616, reg. br. 1/1.

279) Mladen Žujović bio je po zanimanju advokat. Draža Mihailović ga upućuje iz Beograda u štab »dinarskih četnika« popa Đujića u proljeće 1943. godine u svojstvu delegata Vrhovne komande i Ministarstva vojske, mornarice i vazduhoplovstva izbjegličke vlade u Londonu (*Arhiv VII*, kut. 152, reg. br. 1816). Po njegovim uputstvima i uz saglasnost i sporazum sa italijanskim generalom Cambarom, major Karlo Novak u proljeće 1943. godine počeo je formirati Dolenjski, Štajerski, Primorski i Gorenjski četnički odred u Sloveniji. Glavni štab NOV i PO Slovenije u rejonu Kočevlja sa Četrnaestom udarnom divizijom opkolio je prikupljene četnike i uništio ih (Branko Latas - Milovan Čelebić: *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941-1945*, izd. Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda, 1949, Beograd str. 258-262).

280) Komandant Komande zapadne Bosne bio je žandarmerijski major Slavoljub Vranješević, koga je na tu dužnost iz Beograda uputio Draža Mihailović, a komandant Srednjo bosanskog korpusa Lazar Tešanović (Branko Latas - Milovan Čelebić: *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941-1945*, str. 252), komandant Krajiškog četničkog korpusa Uroš Drenović, a Grmečko-klekovačkog korpusa Đuro Plečaš (*Arhiv VII*, kut. 207, reg. br. 52/5; kut. 152, reg. br. 19/6).

281) *Arhiv VII*, kut. 152, reg. br. 17/6 i 13/6.

Grahovo. U susret Drenovićevim četnicima išao je Đuro Plečaš, komandant četničkog korpusa »Gavrilo Princip« iz rejonu Grahova i Livna preko Mliništa, Crnog vrha i Potoka, da bi povezoj dejstva Drenovićevih sa Đujićevim četnicima, a zatim krenuo na zauzimanje teritorije Bosanskog Grahova, Drvara i Bosanskog Petrovca. On je Urošu Drenoviću trebao usmeno prenijeti pojedinosti plana, kako je to stajalo u dopisu Momčila Đujića upućenom Urošu Drenoviću, ali mu to nije pošlo za rukom, jer je bio uništen sa svojim četnicima u Mliništima od Šeste brigade.

Prema podacima generala Spige, komandanta 18. italijanskog korpusa, Momčilo Đujić je 28. februara 1943. godine imao oko 4.000 četnika. Krajem marta i početkom aprila naše jedinice su tim četnicima u Kninskoj krajini nanijele osjetne gubitke i satjerale ih u italijanske garnizone.²⁸²⁾ U toku operacije Momčilo Đujić je prisilno mobilisao oko 2.000 seljaka, pa su »dinarski četnici« poslije gubitaka u drugoj polovini maja 1943. godine ponovo brojali oko 4.000 četnika.

Zbog oskudnih dokumenata nije bilo moguće utvrditi tačan broj Drenovićevih četnika na manjačko-mrkonjićkom sektoru, ali je poznato da su ti četnici u ljeto i jesen 1942. godine više puta razbijeni dejstvima proleterskih brigada i satjerani u garnizone. Poslije toga, do četvrte ofanzive i u toku nje, ispoljavali su se samo zajedničkim dejstvima sa njemačkim i ustaško-domobranskim jedinicama. U maju 1943. godine, Deveta brigada uspješno ih je satjerala tokom borbi prema s. Podrašnici i Mrkonjić-Gradu. Kada je ova brigada, zbog upućivanja glavnine preko Vrbasa, ostala samo sa jednim bataljonom, četnicima Uroša Drenovića trebala je pomoć ustaško-domobranske satnije da bi potisnuli samo bataljon i ponovo se vratili u Podrašnicu.²⁸³⁾ Sudeći po borbenim dejstvima, mogli su imati najviše do hiljadu ljudi, od kojih je veliki broj bio prisilno mobilisan.

Očigledno je da četnici Momčila Đujića, Đure Plečaša i Uroša Drenovića nisu imali dovoljno snaga za ostvarivanje planova. Međutim, kao i uvijek do tada, oni su ih bazirali na snagama i dejstvima njemačkih i italijanskih okupatora i njihovih kvislinga - ustaša i domobrana.

Novoformirani četnički korpusi u Bosanskoj krajini i centralnoj Bosni brojali su od nekoliko stotina do 1.000 četnika, među kojima je bilo dosta prisilno mobilisanih seljaka. Zato je njihova borbeno vrijednost bila slaba. Najbrojniji su bili četnici ranije »Dinarske četničke divizije«, odnosno sad »Dinarskog četnič-

282) *Arhiv VII*, kut. 15, F 8, D 13 - Izvještaj Prvog bosanskog korpusa.

283) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XII, dok. br. 112 - Izvještaj štaba Devete brigade od 22. maja 1943. godine.

Uroš Drenović rodio je iz Mrkonjić-Grada. Bio je učitelj. Zagriženi je monarhista i opredijeljeni ideolog velikosrpstva i žandarmerijske vladavine Kraljevine Jugoslavije. U ustanku 1941. godine priključio se pobunjenim seljacima i u Trećem krajiškom odredu bio je komandant bataljona. Dosljedan ideološkom opredjeljenju, 10. decembra 1941. godine bataljon je proglasio četničkim i već marta 1942. godine prešao na stranu neprijatelja (*Zbornik VII*, tom IV, knjiga III, dok. br. 84 i 93 i tom IV, knjiga V, dok. br. 12 i 76). Potpisao je sporazum 27. aprila 1942. godine sa ustaškim vlastima o saradnji i zajedničkoj borbi protiv partizana i svog naroda. (*Zbornik VII*, tom IV, knjiga X, dok. br. 74). Docnije je potpisao takve sporazume i sa njemačkim okupatorima, kojima je vjerno služio do pogibije u maju 1944. godine. Po ugledu na njega, i sve ostale četničke vođe u dolini Vrbasa potpisale su takve sporazume sa ustašima i Nijemcima. Slavoljub Vranješević, komandant četnika u zapadnoj Bosni, kaže da su četnički komandanti »svoje jedinice prosto predali pod komandu Nijemcima«. Pri njemačkoj komandi u Banjoj Luci postojalo je odjeljenje »Ic«, obavještajnog karaktera, preko kojeg je, uglavnom, tekla takva saradnja. Radi boljeg funkcionisanja saradnje, na teritoriji četničkih jedinica u blizini i daljoj okolini Banje Luke, Nijemci su postavili radio-stanice sa posadama i kuririma u četničke komande u Karanovcu, Čelincu, Han-Kolima, Klačnicama i drugdje. Preko njih Nijemci su brzo dobijali podatke o pokretima i dejstvima naših jedinica i istim putem prenosili naredjenja za sprečavanje iznenadnih napada na Banju Luku i druge garnizone.

kog korpusa« Momčila Đujića. On je predstavljao najjači i najorganizovaniji četnički centar.²⁸⁴¹ Zato nije slučajno što je Draža Mihailović poslije pretrpeljenih poraza na Neretvi, u Crnoj Gori i Sandžaku preko Mladena Zujovića potražio oslonac u njima radi širenja uticaja u zapadnoj i centralnoj Bosni, Lici i Dalmaciji.

ZADATAK BRIGADE

Saglasno direktivi VŠ i komande Prvog korpusa, glavni zadatak Četvrte krajiške divizije u tom periodu bio je da u sadejstvu sa našim jedinicama iz Hrvatske razbije i uništi četnike popa Momčila Đujića na glamočko-livanjskom, grahovskom i kninskom sektoru, a zatim da očisti mrkonjičko-manjački sektor od četnika Uroša Drenovića. Poslije toga da razvija dejstva preko Manjače i prodre ka Banjoj Luci i Kozari i obezbijedi naše terenske baze Grmeča i Drvara.

Zadatak Šeste krajiške brigade bio je da se sa Desetom krajiškom brigadom i sa jedinicama iz Like i Dalmacije angažuje na konačnom razbijanju i uništenju dinarskih četnika.²⁸⁵¹ Jedinice Brigade su se prikupile u rejonu Jelašinovaca i Mededeg brda, odakle je 17. maja izvršen pokret na grahovsko-glamočko-livanjski sektor,²⁸⁶¹ radi izvršenja postavljenih borbenih zadataka.

Partijske i političke pripreme u Brigadi izvršene su uporedo sa formiranjem Podgrmečkog odreda, smjenom jedinica na borbenim položajima i pokretom do rejona prikupljanja na Mededem brdu. Na borbenim položajima i u pokretu održani su brojni sastanci sa partijskim rukovodstvima, organizacijama KPJ i SKOJ-a i sa svim rukovodiocima i štabovima. Rukovodeći sastav, članovi KPJ i SKOJ-a poslije toga, tako reći u hodu, objasnili su svim borcima značaj i cilj odlaska na grahovski sektor i politički i vojnički pripremili jedinice za nove zadatke. Jedna od specifičnih političkih priprema proistekla je iz odnosa prema mjesnom stanovništvu, jer se ovdje radilo o seoskom stanovništvu koje je bilo pod jakim uticajem četničke propagande. Zbog toga je snabdijevanje iz mjesnih sredstava, makar i u ograničenim količinama, imalo političku osjetljivost i težinu, što je potencirano ekonomskim siromaštvom krajeva u kojima su izvođena borbeno dejstva. I najmanje greške prema seoskom stanovništvu mogle su imati teške političke posljedice. Zato je donijeta odluka da komande i intendantski organi ne smiju od civilnog stanovništva ništa uzimati za ishranu. I borci su na to bili dobro pripremljeni. Ukazano im je da u potjerama za četnicima i pretresu naseља, čak i u uslovima najveće gladi, ne uzimaju hranu i da se moraju držati kao istinski narodni borci, jer će takvim držanjem razbiti četnički uticaj i propagandu i uporedo sa njihovim vojničkim razbijanjem potući ih i politički kod naroda. Članovi SKOJ-a i KPJ bili su zaduženi da budno paze na odnos prema narodu i da svim sredstvima spriječe eventualna iskušenja pojedinaca u koja bi mogla pasti u uslovima dugog gladovanja.

284) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIV, dok. br. 49; tom IV, knjiga XV, dok. br. 157; tom IV, knjiga XVI, dok. br. 13 i tom IV, knjiga XV, dok. br. 1.

Pop Momčilo Đujić uoči kapitulacije Italije piše italijanskom generalu u Kninu, između ostalog: »Od jula 1941. godine rame uz rame sa italijanskom vojskom borim se protiv zajedničkog neprijatelja - komunista u oblasti Dinare... Ne može mi se prebaciti da sam i najmanjim gestom pokazao akt neprijateljstva prema italijanskoj vojsci... Želim i dalje da tako nastavim.« Italijani su četnike Momčila Đujića snabdijevali oružjem, municijom i hranom, davali im plate i upućivali ih u borbu protiv jedinica NOVJ. Poslije kapitulacije Italije, Đujić je na isti način služio njemačkim okupatorima. Povukao se sa Nijemcima u Istru i dospio 1945. godine u saveznički logor kod Salerna (Bran-ko Latas - Milovan Čelebić: *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941-1945*).

285) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XII, dok. br. 13 - Naređenje štaba Prvog bosanskog korpusa Četvrtoj diviziji od 3. marta 1943. godine.

286) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XII, dok. br. 88. Prije napuštanja Podgrmeča Šesta krajiška brigada je, izdvajanjem potrebnog broja boraca, rukovodilaca, opreme i naoružanja iz svog sastava, formirala Podgrmečki partizanski odred, za čijeg je komandanta postavljen zamjenik komandanta Šeste brigade Milan Miljević Milančić (*Arhiv VII*, kut. 774, dok. br. 6-8, 7-8 i 8-8).

U vremenu od 17. maja do 30. jula, ishrana jedinica po prvi put je organizovana iz »partizanskih magacina«, daleko od teritorija na kojima su izvođena borbena dejstva. Ti »magacini«, u stvari, bila su sela u Podgrmeču iz kojih su narodne vlasti i vojno područje prikupljali životne namirnice i upućivali ih na grahovski sektor našim jedinicama na tovarnim konjima, uz borbena obezbeđenja koja je davala Šesta brigada. Takvo snabdijevanje borci su zvali popularno »Podgrmečki karavan«. Ovim, možda, jedinstvenim načinom snabdijevanja u NOR-u obezbjeđivala se ishrana jedinica tokom dva mjeseca i trinaest dana. Zbog četničkog ometanja, karavani nisu stizali redovno, a ponekad su se morali vratiti nazad u Podgrmeč. Kako na taj način nije bilo moguće dopremiti dovoljnu količinu hrane, ona je racionalno trošena, pa je ishrana jedinica bila veoma slaba. Pojedine jedinice su ostajale danima, pa i nedjeljama, bez dovoljno hrane. Preživjelim borcima i rukovodiocima brigade dobro su poznate halucinacije od gladi. Visokom političkom sviješću i moralnom čvrstinom boraca i rukovodilaca, prvenstveno članova SKOJ-a i KPJ, i te izuzetne teškoće bile su uspješno savladane. Samo su rijetki pojedinci poklekli, samoinicijativno se vratili u Podgrmeč, da bi privremeno stupili u Podgrmečki odred i poslije se ponovo vratili u svoju brigadu. U tako teškim uslovima života, rada i borbi Šesta krajiška brigada je, poslije napuštanja Podgrmeča kao svoje kolijevke, za tri i po mjeseca postala pokretna i sposobna za izvršavanje najtežih zadataka u svim krajevima naše zemlje.

TOK BORBENIH DEJSTAVA NA RAZBIJANJU ČETNIKA

Pokret Brigade iz rejonu prikupljanja na Mededem brdu počeo je 19/20. maja prebacivanjem jedinica preko komunikacije Bosanski Petrovac - Ključ pored neprijateljskih bunkera između Bravska i prevoja Paunovac. Od Bravska i prevoja Paunovac Pri bataljon je štiti prebacivanje svih jedinica, a zatim se pokušao sa položaja u zaštitnicu kolone. Sa brigadom u istoj koloni nalazio se i štab Četvrte krajiške divizije sa zatitnicom i Dvanaesta krajiška brigada²⁸⁷ koja se, poslije dolaska u Crkveno, odvojila i preko sektora Desete divizije prebacila preko Vrbasa u centralnu Bosnu u sastav Dvanaeste krajiške divizije.²⁸⁸

Iz Crkvena Šesta brigada nastavila je pokret 22. maja 1943. godine sa štabom Četvrte divizije pravcem Resanovača, s. Poljice, s. Preodac. Istog dana iz pokreta je izvršen pretres s. Crni vrh i s. Motike, ali do borbe sa četnicima nije došlo, jer su se na vrijeme povukli i razbjegli. Poslije kraćeg odmora u s. Poljice Brigada je nastavila pokret i u Preodcu uhvatila vezu sa jedinicama Desete brigade. Tu je štab Četvrte divizije narednog dana izdao naređenje Šestoj i Desetoj brigadi i Glamočko-livanskom odredu za razbijanje dinarskih četnika i njihovo protjerivanje sa grahovsko-dinarskog sektora. Poslije toga štab Šeste brigade dao je zadatak Prvom i Drugom bataljonu da od s. Preodca preko Dinare izbiju u Knisku dolinu, da dejstvima u toj dolini očiste sela Golubić i Strmicu, a zatim da produže dejstva ka Bosanskom Grahovu; poslije čišćenja grahovskog sektora da dejstvuju preko Gnjata na planini Dinari i da onemoguće povlačenje četnika ka italijansko-ustaškim garnizonima u Vrliki i Kninu preko Gnjata. Treći i Četvrti bataljon Šeste brigade sa Prvim bataljonom Desete brigade imali su zadatak da razbiju i unište četnike u selima Podinarja. Pravac njihovog dejstva bio je s. Preodac - s. Peulje. Sajkovački bataljon Glamočko-livanjskog odreda bio je ojačan sa još jednom četom iz tog odreda i imao je zadatak da u sadejstvu sa lijevim krilom Prvog i Drugog bataljoan koji su dejstvovali na južnim padinama Gnjat

287) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XII, dok. br. 13 i 88 - Naređenje štaba Prvog bosanskog korpusa štabu Četvrte krajiške divizije od 3. maja 1943. godine za razbijanje četnika Momčila Đujića i Naređenje štaba Četvrte divizije Šestoj i Dvanaestoj brigadi za pokret.

288) *Arhiv VII*, kut. 767A, reg. br. 10-2. Dvanaesta brigada je preko Busija i Vrbljana stigla u Pecku 22. maja i ovdje je prenoćila. Dvadeset trećeg maja 1943. godine produžila je pokret do sela Mujidžića, gdje je uhvatila vezu sa Desetom krajiškom brigadom i zatim se prebacila preko Vrbasa.

na vrijeme zatvori pravac povlačenja četnika ka Livanjskom polju i u garnizon Livno.

Prema zamisli štaba Šeste krajiške brigade, četnike »Dinarske divizije«, koji su se prebacili preko planine Dinare sa namjerom da djeluju ka Bosanskom Grahovu i Drvaru, trebalo je, u sadejstvu sa Prvim bataljonom Desete brigade i Sajkovačkim bataljonom Glamočko-livanjskog NOP odreda, opkoliti u sjevernom dijelu Livanskog polja, a zatim razbiti i uništiti, ne dozvoljavajući im povlačenje u italijansko-ustaške garnizone na koje su bili naslonjeni u njihovim dejstvima na slobodne teritorije Bosanskog Grahova i Drvara. Dejstva svih jedinica, prema toj zamisli, počela su 24. maja iz rejonu s. Preodac. Prvi i Drugi bataljon su narednih dana preko Dinare izbili u Golubić i Strmicu u Kninskoj dolini. Protjerali su četnike, a zatim preko Jeline poljane izbili u Bosansko Grahovo i očistili grahovski sektor. Prvi i Drugi bataljon su iz Grahova krenuli u akciju na Gnjat na Dinari, gdje je došlo do kraćeg sukoba sa četnicima, koji su se brzo razbježali i povukli. Prvi i Drugi bataljon zaplijenili su četničku komoru i jedan magacin sa hranom koju su dobijali od italijanskog garnizona u Kninu. Sajkovački bataljon Glamočko-livanjskog odreda zakasnio je i nije na vrijeme zatvorio pravac povlačenja četnika ka Livanjskom polju, te se glavnina četnika uspjela provući prije stizanja Trećeg i Četvrtog bataljona Šeste i Prvog bataljona Desete brigade. U borbama od 24. do 30. maja ubijena su 3, a ranjeno 8, a 1 četnik je zarobljen. Jedinice Šeste brigade imale su 3 ranjena i 6 nestalih boraca. Sve jedinice Šeste i Desete brigade i Glamočko-livanjskog odreda, koje su učestvovala u ovim borbama i potjerama, okupile su se 30. maja u s. Nuglašici u sjevernom dijelu Livanjskog polja na smotri koju je izvršio štab Četvrtke krajiške divizije.²⁸⁹⁾

Istoga dana poslije smotre, štab divizije izdao je naređenje Šestoj i Desetoj brigadi i Glamočko-livanjsko'm odredu za napad na Glamoč. Cilj je bio razbijanje i protjerivanje ustaško-domobrinskih i četničkih snaga i oslobođenje grada, zatim omogućavanje mobilizacije ljudstva sa tog sektora u Glamočko-livanjski odred i zaštita sektora Četvrtke divizije sa juga.²⁹⁰⁾

Šesta krajiška brigada dobila je zadatak da zauzme Glamoč i Koričnu. Poslije prijema zadatka za napad na Glamoč, štab brigade izdao je naređenje bataljonima za pokret u rejonu napada pravcem: s. Nuglešica - Sajkovići - s. Vrbice - s. Radaslije - Glamoč. Bilo je predviđeno da jedinice stignu 31. maja ujutro u rejon Točila (1484) i Vučje glavice (3115) i da se u toku dana u tom rejonu odmaraju. Za to vrijeme štab brigade sa štabovima bataljona trebalo je da izvrši izviđanje neprijateljske odbrane pravca za napad, poslije čega bi štabovi bataljona izdali konkretne zadatke četama i odredili pravce napada. Zbog velike udaljenosti sela Nuglešica i ispresijecanosti Staretine-planine, 30. i 31. maja jedinice Brigade provele su na maršu. U napad su morale preći noću 31. maja na 1. juni iz pokreta u najtežim uslovima nepoznavanja zemljišta i rasporeda neprijatelja.

Treći domobranski zbor koji je branio Glamoč bio je od četnika Momčila Đujića na vrijeme obaviješten o pokretu jedinica Brigade. To mu je omogućilo da zaključi da će uslijediti napad,⁹¹⁾ te je pojačao budnost i preduzeo ostale mjere za odbranu garnizona.

Napad na Glamoč izveden je 31. maja na 1. juni u tri napadne kolone:

- Prva kolona napada sa sjeverozapada između sela Radaslije i Velike Straže (1165), uključujući i komunikaciju Mliništa - Glamoč, sa zadatkom da brzo prodre komunikacijom u centar grada, s tim što je lijevo sadejstvovao bataljon Desete brigade;

289) *Arhiv VII*, kut. 766A, reg. br. 22-1/1 - Operativni izvještaj Četvrtke krajiške divizije za maj 1943. godine.

290) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XII, dok. br. 132 - Naređenje štaba Četvrtke krajiške NOU divizije od 30. maja 1943. godine.

291) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XII, dok. br. 282 - Izvještaj 3. domobranskog zbora od 2. maja 1943. godine.

- druga kolona ima zadatak da se klinom probije do Skoka (1150) preko Gradine u centar grada i da sadejstvuje lijevokrilloj koloni;

- treća kolona treba da se probije sa južne strane u grad pravcem Rajan (1238) - katolička crkva, s tim da prije upada u grad zauzmu Gradinu. Desno je demonstrativno izvodio napad Glamočko-livanjski odred na sela Makočevci, Jakir i Duličani radi njihovog zauzimanja i spriječavanja eventualnog povlačenja neprijatelja ka Kupresu.²⁹²⁾

Lijevo je djelovala Deseta krajiška brigada, čiji je napad određen dva sata prije napada Šeste brigade, jer je u okolnim selima prema Glamoču trebalo likvidirati četničke snage prije početka napada na grad. Bilo je zamišljeno da ranijim napadom Deseta brigada skrene pažnju neprijatelja na sebe, da ga zavara i tako olakša napad brigade. Napad jedinica Šeste brigade zakasnio je i nije počeo 31. maja u 20 časova, već nešto kasnije. Zbog usiljenog dvodnevnog marša, iz kojeg su jedinice neposredno prešle u napad, borci i rukovodioci bili su premoreni. To će, uz ostale nepovoljne okolnosti, otežati napad i usloviti neuspjeh. Ipak, i pored toga, sve napadne kolone su ispoljile punu silinu udara u prvom naletu, protjerale neprijatelja sa periferije i prodrle u grad. Najzapaženiji uspjeh postignut je na pravcu napada Prvog bataljona prodorom u rejon crkve. U tom trenutku četnici su izvršili napad na Treći bataljon s leđa, te se morao povući. To je ojačalo odbranu, pa su se i ostali bataljoni postepeno povukli iz grada. Gubici Šeste brigade u tom napadu su dosta veliki: 13 mrtvih, među kojima su deseteri Boško Raković i Gojko Domazet i 20 ranjenih. Napad na Glamoč nije uspio, ali je imao veliki politički odjek u narodu tog kraja, jer su četnici uporno širili laži da je NOVJ razbijena i uništena u Četvrtoj ofanzivi.

Glavnina snaga Četvrte divizije (Šesta i Deseta brigada i Glamočko-livanjski odred), djelujući na grahovskom, livanjskom i glamočkom sektoru od 22. maja do 1. juna, uspjela je razbiti četnike »Dinarske divizije« i satjerati ih u garnizone u Kninu, Glamoču i Livnu. Na taj način bila im je osujećena koncentracija u oblasti Dinare radi planiranih dejstava na grahovskom i drvarskom području u sadejstvu sa četnicima Uroša Drenovića. Tako su slobodne teritorije srezova Grahovo i Drvar bile potpuno zaštićene od četničkih upada i omogućen dalji uspješan razvoj NOP-a u tim krajevima. Bilo je predviđeno da se u ovim dejstvima dođe do sadejstva jedinica kninskog sektora (Druga lička brigada Šeste ličke divizije, Lički odred i dalmatinski odredi).²⁹³⁾ Do toga nije došlo, jer je koncentracija izvršena tek 11. i 12. juna u s. Pađenima sjeverozapadno od Knina.²⁹⁴⁾ Štab Četvrte divizije ipak je bio uvjeren da napadima Šeste i Desete brigade i Glamočko-livanjskog odreda sadejstvuje i jedinice kninskog sektora, jer ih pominje u svojim operativnim izvještajima, konstatujući da su dočekale četnike Momčila Đujića, koji su razbijeni i najureni sa sektora Grahova.

Situacija kod Devete krajiške brigade na mrkonjičkom sektoru izmijenila se u tom vremenu, jer je štab Korpusa, uslijed daljeg pokreta Pete divizije iz centralne Bosne ka rejonu Nemile i Begovog Hana u istočnu Bosnu, bio prinuđen da naredi štabu Desete divizije da preko Vrbasa prebaci Devetu brigadu i stavi je pod privremenu komandu Dvanaeste divizije, jer je prijetila opasnost da se Tešanovićeve četnici, koje je razbila Peta divizija, ponovo vrata u sela centralne Bosne. Deveta brigada je u toj situaciji na mrkonjičkom sektoru ostavila samo

292) *Zbornik VII, tom IV, knjiga XII, dok. br. 132- Naredenje štaba Četvrte krajiške NOV divizije Šestoj i Desetoj krajiškoj NOV brigadi i Glamočko-tivanjskom NOP odreda za napad na Glamoč i Glavice.*

293) *Zbornik VII, tom IV, knjiga XII, dok. br. 13 - Naredenje štaba Drugog bosanskog korpusa od 3. maja 1943. godine; tom II, knjiga IX, dok. br. 175 - Direktiva načelnika Vrhovnog štaba NOV i POJ Drugom bosanskom korpusu.*

294) *Zbornik VII, tom V, knjiga XVII, dok. br. 40-Operativni izvještaj Šeste ličke NOUbrigade; tom V, knjiga XVII, dok. br. 52 - Operativni izvještaj štaba Prvog hrvatskog korpusa Vrhovom štabu NOV i POJ. Druga lička brigada i Livanjski odred izvršili su 13. juna napad na neprijateljske garnizone u Mokrom polju i Kistanju zapadno i jugozapadno od Knina, ali on nije u vezi sa sadejstvom Šestoj i Desetoj krajiškoj brigadi.*

jedan bataljon koji je, takođe, trebalo da uđe u sastav Devete brigade u centralnoj Bosni kada ga smijeni Šesta brigada.²⁹⁵¹

Pošto se, nakon dolaska na dužnost, u štab Drugog korpusa, upoznao sa situacijom na mrkonjičkom sektoru, komandant Korpusa izdao je 22. maja naređenje Četvrtoj diviziji da na taj sektor, odmah poslije završetka započetih akcija na grahovsko-glamočko-livanjskom sektoru, uputi Šestu brigadu.²⁹⁶¹ Tako je ova brigada, odmah poslije neuspjelog napada na Glamoč, odnosno prikupljanja u s. Glavice u sjevernom dijelu Glamočkog polja, 1. juna izvršila pokret za s. Pribelju, odakle je, nakon konačenja i kraćeg odmora, produžila marš 2. juna i istog dana preko s. Čardaka stigla u s. Draginić-Podove na mrkonjičkom sektoru. Od tada je njen zadatak bio da sa Ribničkim odredom razvije dejstva na prostoriji Bravsko - Ključ - Mrkonjić-Grad - Banja Luka - Sanski Most. Prema tom zadatku njen sektor dejstva na istoku je dostigao do Vrbasa i Plive, a na sjeveru do željezničke pruge Banja Luka - Prijedor.²⁹⁷¹ Pošto su uskoro (13. juna) iz njenog sastava izašli Drugi i Četvrti bataljon, Brigada je do 19. avgusta iste godine ograničila dejstva samo na prostoriju sjeverno do linije Bravsko - Ključ - Mrkonjić-Grad.

DEJSTVA NA MRKONJIČKOM SEKTORU OD 2. JUNA DO 11. AVGUSTA 1943.

Prilikom izbijanja prvih dijelova prethodnice Šeste brigade u s. Draginić-Podove 2. juna, došlo je do sukoba sa četnicima Uroša Drenovića. Poslije kraće borbe četnici su protjerani prema Jezeru i Mrkonjić-Gradu, a jedinice brigade su istog dana izbile u s. Jezero. Štab Četvrte divizije i Treći bataljon Šeste brigade 3. juna izvršili su pokret iz Draginić-Podove za Vrbljane preko s. Barača. Za vrijeme prelaska Bataljona preko mosta na Sani kod vrela Sane napali su ga četnici iz zasjede i ranili 8 boraca. Bataljon je nakon toga napadao na te četnike i protjerao ih, a zatim produžio pokret i narednog dana zajedno sa štabom Četvrte divizije i Šeste brigade se razmjestio u Vrbljanima.²⁹⁸¹

Za to vrijeme tokom 3. 4. i 5. juna Prvi, Drugi i Četvrti bataljon očistili su i mrkonjički sektor između komunikacija Mliništa - Mrkonjić-Grada, Mrkonjić-Grad - Jajce i r. Plive od četnika. Poslije pretresa sela Barači, Podgorja, Draginić - Podovi, Sokolac, Potkraj i Gerzovo, četnici su se razbježali i povukli prema Mrkonjić-Gradu. Nakon toga, ovi bataljoni produžuju dejstva na četnike na prostoriji zapadno od komunikacije Mrkonjić-Grad - Mliništa i Sane u pravcu Ribnika. Do 10. juna i ta prostorija je bila očišćena od četnika,²⁹⁹¹ koji su se povukli u garnizone u Mrkonjić-Gradu i Ključu. Poslije povratka sa grahovsko-livanjsko-glamočkog sektora, brigada je od 2. do 11. juna očistila od četnika mrkonjički sektor južno od linije Ključ - Mrkonjić-Grad. Poslije toga Prvi bataljon Brigade prebačen je u Vrbljane, a treći bataljon je upućen u Podgrmeč na odmor i popunu. Tada su se štabovi Četvrte divizije i Šeste brigade premjestili iz Vrbljana u Busije i tamo razmjestili.

Štab Drugog bosanskog korpusa obavijestio je 10. juna štab Desete divizije o rezultatima dejstva Šeste brigade. Kako četnici nisu nigdje dali ozbiljniji otpor, štab Korpusa je ukazao Desetoj diviziji da budno prati njihove dalje pokrete,

²⁹⁵⁾ *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIII, dok. br. 112.

²⁹⁶⁾ *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XII, dok. br. 113.

²⁹⁷⁾ *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIV, dok. br. 1.

²⁹⁸⁾ *Arhiv VII*, kut. 766A, reg. br. 29-1/1 - Operativni izvještaj štaba Četvrte krajiške NOU divizije.

²⁹⁹⁾ *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIV, dok. br. 10 - Operativni izvještaj Četvrte krajiške NOU divizije.

kako bi ih brzim angažovanjem naših snaga sa prostorije sela Vrbljana, Jasenovih Potoka i Pecke definitivno razbili i uništili.³⁰⁰

Već 13. juna Drugi i Četvrti bataljon Šeste brigade upućeni su iz rejonu sela Pecke i Jasenovih Potoka u selo Blagaj kod Kupresa, gdje su sa još jednim bataljonom Devete brigade formirali lakopokretnu taktičku grupu. Za komandanta grupe određen je Mičo Kolundžija, zamjenik komandanta Šeste brigade, za komesara Dimitrije Bajalica, komesar Brigade, za partijskog rukovodioca Miloš Pajković, rukovodilac Politodjela, a za rukovodioca SKOJ-a Milan Marčeta.³⁰¹

Nakon tri mjeseca borbenih dejstava ovi bataljoni Šeste brigade ušli su u sastav Pete krajiške divizije: Drugi bataljon u Četvrtu, a Četvrti bataljon u Prvu brigadu. Tako je iz sastava Brigade, pored polovine njenih boraca i rukovodilaca, izašlo i 134 člana KPJ, 27 kandidata KPJ i 175 članova SKOJ-a.

Odlaskom ovih bataljona, na mrkonjičko-manjačkom sektoru, koji je određen za dejstva Šeste brigade i Ribničkog odreda, samo je Prvi bataljon vodio borbe sa četnicima, jer se Treći bataljon već nalazio u Podgrmeču. Naročito teške i žestoke borbe između sela Busija i Ribnika imao je Prvi bataljon 15. juna s oko 600 četnika, među kojima se nalazio i Uroš Drenović.³⁰² Poslije borbi koje su trajale cio dan, prvi bataljon, kojim je komandovao Rade Brkić, uspio je da potuče i natjera u bjekstvo ovu četničku grupaciju. Poslije toga čete Prvog bataljona energično su gonile demoralisane i razbijene četnike prema Sani. U tom paničnom bjekstvu i sam Uroš Drenović jedva je izvukao glavu plivajući preko Sane, jer nije imao vremena da od posilnog uzme konja. U toj borbi zarobljen je 1, ubijeno 12, a ranjeno 30 četnika. Zaplijenjen je minobacač, komora i kuhinja. Narednih dana Prvi bataljon je nastavio gonjenje četnika u Peckoj, Medni i drugim selima na sektoru između rijeka Sane i Plive.³⁰³ Poslije tog uspjeha Prvog bataljona, na mrkonjičkom sektoru južno od linije Ključ - Mrkonjić-Grad takođe je spriječen četnički uticaj i onemogućena njihova aktivnost. To je omogućilo neometan rad narodnih vlasti, društveno-političkih organizacija i vojnopozadinskih organa. I seosko stanovništvo je osjetilo daje došao kraj četničkoj kami na tom sektoru, pa se okrenulo poljskim poslovima i punoj podršci svim organima narodnooslobodilačkog pokreta. Čete Ribničkog odreda takođe su iskoristile novonastalu situaciju i atmosferu, jer su se neometano i ubrzano popunjavale novim borcima koji su pristizali u njihove vodove i desetine. To će omogućiti da taj odred ubrzo preraste u Trinaestu krajišku NOU brigadu, koja je u tom kraju dobro poznata po svojoj borbenosti, te ju je narod rado i sa ponosom zvao i »Trinaestom garavom«.

Treći bataljon Šeste brigade vratio se 26. juna sa odmora iz Podgrmeča i razmjestio se na sektoru Vrbljana, gdje se pridružio Prvom bataljonu koji je do tada sam razvijao dejstva na prostoru između Sane i Plive. Njegovim povratkom učvršćenje vojnički uspjeh koji je proteklih dana postigao Prvi bataljon i stvorena je mogućnost da se osjete eventualni novi pokušaji četnika Uroša Drenovića.

Kako se narednih deset dana nisu ispoljile značajne i veće aktivnosti četnika, Prvi bataljon je oko 9. jula upućen na kraći odmor i popunu u Podgrmeč.

300) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIV, dok. br. 16 - Obavještenje Drugog bosanskog korpusa Desetoj krajiškoj NOU diviziji.

301) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIV, dok. br. 22 i tom II, knjiga IX, dok. br. 256 - Naredenje Drugog bosanskog korpusa i VS NOV i POJ za formiranje taktičko-operativne grupe.

302) Ovdje se najvjerovatnije radi o grupaciji sa kojom je Uroš Drenović prema planu Mladena Žujovića i Momčila Đujića išao u susret »Dinarskoj četničkoj diviziji« radi zauzimanja Grahova i Drvara, jer Urošu Drenoviću nije bilo poznato da su Sesta i Deseta krajiška NOU brigada i Glamočkolivanjski NOP odred dejstvima od 22. maja do 1. juna ove četnike razbile i satjerale u neprijateljske garnizone u Kninu, Livnu i Glamoču. *Arhiv VII*, kut. 207, reg. br. 7/4 od 27. maja 1943. godine.

303) *Arhiv VII*, kut. 766A, reg. br. 29-1/1 - Operativni izvještaj Četvrte krajiške NOU divizije; *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIV, dok. br. 104 - Operativni izvještaj štaba Četvrte krajiške NOU divizije i tom IV, knjiga XVI, dok. br. 68 - Operativni izvještaj štaba Drugog bosanskog korpusa.

Približno u isto vrijeme kada je prvi bataljon razbio četnike Uroša Drenovića Momčilo Đujić je grupisao svoje snage na kninskom sektoru.³⁰⁴⁾ Radilo se o italijansko-četničkoj ofanzivi pripremljenoj na jedinice kninskog sektora. Postojala je opasnost od nastupanja prema Bosanskom Grahovu. Zbog toga je štab Drugog bosanskog korpusa naredio Četvrtoj diviziji da sa Desetom brigadom i Glamočko-livanjskim odredom, u sadejstvu sa jedinicama Kninskog sektora, po svaku cijenu spriječi prodor četnika u Bosansko Grahovo. Istovremeno je tražio od Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske da jedinice Kninskog sektora sadejstvuju Desetoj brigadi i Glamočko-livanjskom odredu i da se angažuju u sprečavanju eventualnog pokušaja četnika da zauzmu Bosansko Grahovo.³⁰⁵⁾ Za svaki slučaj, štab Korpusa naredio je Četvrtoj diviziji da Prvi i Treći bataljon Šeste brigade u svojim rejonima na mrkonjičkom sektoru budu u pripravnosti, kako bi u slučaju potrebe brzim pokretom preko Tičeva pritekli u pomoć Desetoj brigadi u odbrani Bosanskog Grahova.³⁰⁶⁾ To je uslovalo da se Prvi bataljon sa dijelom štaba Šeste brigade, poslije kraćeg odmora u Podgrmeču, 14. jula iz s. Zvolja preko s. Poljica prebaci u Tičevo, a ne na mrkonjički sektor kako je prvobitno predviđeno. Ovaj Bataljon je, poslije stizanja u Tičevo 16. jula, u tom mjestu ostao do 22. jula. Odavde je izvršio pokret za Drvar, gdje se nalazio na odmoru do 25. jula. Za to vrijeme, 24. jula, četnici su se provukli kroz šumu, došli od Tičeva i popalili 60 kuća porodica čiji su sinovi bili u redovima NOP-a. Jedinice Osme i Desete brigade Četvrte divizije i Druge ličke brigade Šeste ličke divizije prvog dana borbe odbacile su četnike iz sela i od njih je preoteta opljačkana stoka koja je vraćena seljacima. Bataljonima tih brigada 25. jula stigle su i ostale jedinice kao pojačanje. Poslije toga su se razvile borbe za razbijanje i uništenje Đujićevih četnika na prostoriji Šator - Gnjat - Dinara. Istovremeno borci ličkih i dalmatinskih jedinica Kninskog sektora prešli su na odsijecanje ovih četnika od okupatorskog garnizona u Kninu, došavši im na taj način iza leđa.³⁰⁷⁾

Iz Drvara je 25. jula prebačen i Prvi bataljon Šeste brigade kao pojačanje navedenih jedinica. Prve borbe sa četnicima ovaj bataljon je imao 26. jula na položajima kod Peulja i Grkovca u Podinarju. Odavde je protjerao četnike na Gnjat na planini Dinari, gdje se nalazila glavnina tih jedinica. Na Gnjatu su se razvile žestoke borbe koje su trajale više časova. Kako u tim borbama Prvi bataljon nije imao veze s ostalim našim jedinicama. Bilo je malo izgleda da će uspjeti da razbije četnike, te mu je naredeno da se povuče sa Gnjata. U tim borbama zarobljen je 1, ubijeno je 10 i ranjeno 6 četnika. Zaplijenjen je 1 sanduk municije, 8 bombi, veća količina životnih namirnica i stoke za klanje, a i manja količina intendantske opreme. Prvi bataljon imao je 1 poginulog i 2 ranjena.³⁰⁸⁾

Borbe sa četnicima Momčila Đujića bile su završene 29. jula 1943. godine. Iz tih borbi Prvi bataljon Šeste brigade izvučen je ranije i 28. jula upućen na za-

304) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XVII, dok. br. 40 i 53 - Operativni izvještaj Šeste ličke divizije i Prvog hrvatskog korpusa. Četnička brigada »Petar Kočić« grupisala se u selu Golubiću, a četnička brigada »Gavrilo Princip« i »Kosovska« iznad sela Golubića u Kninskoj kotlini. Ova grupacija »dinarskih četnička« brojala je oko 4.500 četnika.

Druga lička brigada Šeste ličke divizije sa Desetom krajiškom brigadom i Glamočko-livanjskim NOP odredom imala je zadatak da spriječi Đujićeve četnike u pokušaju zauzimanja Bosanskog Grahova. S tim ciljem 23. juna izvršen je napad na četnike u Golubiću i to mjesto je zauzeto.

305) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIV, dok. br. 49 - Obavještenje štaba Drugog bosanskog korpusa Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske od 19. juna 1943. godine

306) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XV, dok. br. 1 - Naredenje štaba Prvog bosanskog korpusa Četvrtoj krajiškoj NOU diviziji od 1. jula 1943. godine.

307) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XVIII, dok. br. 58 - Operativni izvještaj Štaba Šeste ličke divizije; tom V, knjiga XVII, dok. br. 62 - Zapovijest Druge ličke brigade za napad na četnike, i tom IV, knjiga XVI - Operativni izvještaj Prvog bosanskog Korpusa.

308) *Arhiv VII*, kut. 766A, reg. br. 13-2, - Operativni izvještaj štaba Šeste krajiške NOU brigade i *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVI, dok. br. 68 - Operativni izvještaj štaba Drugog bosanskog korpusa.

datak u Mliništa, gdje je trebalo razbiti četnike Đure Plećaša.³⁰⁹⁾ Kako se raspolagalo tačnim obavještenjem o rasporedu četnika u Mliništima, čete Prvog bataljona privukle su se na neposrednu blizinu stražarima u zoru 29. jula. Kada je stražar zapitao borce u streljačkom stroju: »Ko ide?«, na četnike koji su zatečeni na spavanju otvorena je vatra sa bliskog odstojanja. Kako je bila noć, a naše jedinice nisu poznavale teren, četnička glavnina se uspjela povući u šumu. U toj borbi četnici su imali 10 mrtvih, ubijen je vojvoda Đuro Plećaš i zarobljena su 4 četnika. Zaplijenjena je četnička arhiva, pola miliona kuna, 34.000 italijanskih lira, 4.000 dinara, 17 konja, 2 puške, 1 strojica, 2 pištolja, 1.000 pušcanih metaka, manja količina namirnica i intendantske opreme. Čete Prvog bataljona nisu imale gubitaka.³¹⁰⁾

Treći bataljon Šeste brigade, ojačan sa Drugom četom Drugog bataljona Nikole Japundže, od odlaska Prvog bataljona za Tičevo, izvodio je samostalno dejstva protiv četnika na mrkonjičkom sektoru od 16. jula. Toga dana prebačen je sa Drugom četom Drugog bataljona³¹¹⁾ iz sela Vrbljana u rejon Ključa. Noću 16/17. jula sa tom četom napadao je dio neprijateljskog sektora u Ključu prema Šehovićima i kuli Tomaševića, sa zadatkom da razbije i protjera neprijatelja. Uslijed žilavog otpora neprijatelja, jakih utvrđenja, brisanog prostora i mjesečine, Treći bataljon nije uspio da izvrši postavljeni zadatak. U zoru 17. jula čete tog bataljona i Druga četa Drugog bataljona povukle su se iz napada u s. Crkveno radi odmora i sređivanja. U napadu na Ključ zarobljen je 1 domobran sa ličnim naružanjem i manja količina vojne opreme neprijateljske posade u 5 zauzetih rovova. Gubici Trećeg bataljona bili su 4 poginula i 11 ranjenih boraca. Poslije podne 18. jula neprijatelj je otkrio jedinice Bataljona u s. Crkvenom, a zatim ih napao avionima, te je broj gubitaka bio povećan za još 2 mrtva i 6 ranjenih boraca.

Treći bataljon i Druga četa 2. bataljona izvršili su 9. jula pokret za Podgrmeč, gdje su ostali na odmoru i popuni do 26. jula. Naredna dva dana borci su pružali pomoć stanovništvu u obavljanju žetvenih radova, a 28. jula Treći bataljon je upućen na položaje u slijedećem rasporedu: Treća četa prema selima Djedovači i Kisku; na njenom lijevom krilu prema Starom Majdanu i Staroj Rijeci nalazila se Prva četa, a prema Otoci i Bosanskoj Krupi Druga četa. Prva i Treća četa vodile su borbu sa neprijateljskim snagama 31. jula. Uslijed nedovoljne koordinacije, sadejstva i nebudnosti, dio tih neprijateljskih snaga se probio u s. Lukavice, zarobio na njivama jedan broj mladih žetelaca i odveo ih u garnizone.

Za to vrijeme štab Šeste krajiške brigade pripremao se za formiranje novog Drugog bataljona. Sa vojnim područjem i organima narodne vlasti mobilisao je oko 150 novih boraca, koji su se prikupili u s. Potkalinju. Tu je od 1. do 7. avgusta formiran novi Drugi batalion od omladinaca i Druge čete ranijeg Drugog bataljona Šeste brigade.³¹²⁾ Za komandanta postavljen je Milan Miljuš, za komesara

309) *Arhiv VII*, kut. 766A, reg. br. 13-2 - Operativni izvještaj Šeste krajiške NOU brigade.

310) Đuro Plećaš se istakao u četničkim odredima Koste Pećanca, koji gaje za »zasluge« unaprijedio za »vojvodu«. Brzo stiče povjerenje Draže Mihailovića, koji ga šalje na povjerljive zadatke kao svog emisara u istočnu Bosnu. Prvog aprila 1943. godine dobio je zadatak i ovlaštenje Draže Mihailovića da organizuje Grmečko-klekovački korpus »Gavrilo Princip« i time pokuša da spriječi rasulo četnička na mrkonjičkom i manjačkom sektoru (*Dokumenti o izdaji Draže Mihailovića*, knjiga I, izdanje Državne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i domaćih izdajnika, Beograd, 1945). U tom svojstvu došao je u štab »dinarskih četnika« Momčila Đujića. Prema uputstvu Dražinog komandanta za Liku, Bosnu, Dalamaciju i Sloveniju, Mladena Žujovića, i planovima sačinjenim u štabu Momčila Đujića, upućen je kod Uroša Drenovića da koordinira aktivnost njegovih četnika sa četnicima popa Momčila Đujića radi zauzimanja Bosanskog Grahova. Svjestan svojih zločina, kada je bio ranjen u napadima Prvog bataljona Šeste brigade na Mliništima, izvršio je samoubistvo.

311) *Arhiv VII*, kut. 766, dok. br. 13-2 - Druga četa Drugog bataljona nalazila se u sastavu svog bataljona koji je upućen u Operativnu grupu, do napada Pete krajiške NOU divizije na Kakanj u ljeto 1943. godine. Tada je ova četa odsječena od svog bataljona, pa se vratila u s. Vrbljane u sastav brigade.

312) *Arhiv VII*, kut. 766A, reg. br. 13-2, i kut. 774, reg. br. 6-9 - Operativni izvještaji štaba Šeste krajiške NOU brigade od 28. jula i 3. avgusta 1943. godine.

Slobodan Bogunović, a za pomoćnika komesara Savo Popović. Obavještajni oficir bio je Stevo Crnomarković, sekretar bataljonskog komiteta SKOJ-a Đuro Korica, referent saniteta Ljubica Milinović-Kotur, a intendant Gojko Agbaba. Komandiri četa bili su Nikola Japundža, Milan Milašinović i Miloš Trninić, a zamjenici komandira čete Marko Đukić, Bogdan Ranović i Luka Latinović. Komesari četa Dušan Adamović, Marko Stupar Mako, a zamjenici komesara Dušan Bulj, Đoko Kecman i Branko Vranješ.³¹³¹

I štabu Šeste brigade tada je došlo do kadrovskih promjena zbog odlaska Miče Kolundžije i Dimitrija Bajalice s Operativnom grupom prema pruzi Sarajevo - Mostar. Za komesara Brigade postavljen je Ratko Novaković, za pomoćnika komesara Hajro Kapetanović, za zamjenika komandanta Rade Brkić, komandant Prvog bataljona, a na njegovo mjesto postavljen je Stevo Kovačević. Rukovodilac SKOJ-a Prvog bataljona Petar Dodik upućen je na partijsku dužnost na teren, a na njegovo mjesto postavljen je Svetko Brkić.³¹⁴¹

Poslije uspješnog napada na Mliništa, Prvi bataljon je upućen u Podgrmeč na odmor i popunu. Jedinice tog bataljona 31. jula razmjestile su se u Majkić-Japru. Poslije nekoliko dana odmora Bataljon je upućen na položaje na desno krilo Trećeg bataljona od sela Dabra i Vrhpolja prema neprijateljskom garnizonu u Sanskom Mostu. Borci tog i Trećeg bataljona, pored zaštite stanovništva i omladinskih četa u žetvenim radovima, i sami učestvuju sa narodom u žetvi. U operativnom izvještaju štaba Šeste brigade zabilježeno je da su borci Prvog i Trećeg bataljona učestvovali u žetvi 600 dana.³¹⁵¹

Do 6. avgusta sve jedinice Šeste brigade popunile su se i dobro odmorile u Podgrmeču. Moral i borbena sposobnost bili su vrlo visoki. Brigada je bila ponovo dobro pripremljena i vojnički i politički za nova naprezanja i zadatke. Ne-naoružanost većine boraca u novom Drugom bataljonu nije negativno uticala na njihov moral i borbenost, jer su to bili omladinci iz ustaničkog Podgrmeča koji su znali da će se uskoro dobro naoružati oružjem koje će Brigada otići od neprijatelja.^{316*}

Bataljone Šeste brigade 7. avgusta zamijenili su na položajima jedinice Podgrmečkog odreda, da bi krenuli na nove borbene zadatke. Preko Jelašinovaca i Mededeg brda brigada je stigla u Ribnik gdje se uveče 9. avgusta razmjestila na odmor.³¹⁷¹

PRENOŠENJE BORBI NA MRKONJIČKO-MANJAČKI SEKTOR

Ustaško-domobranske snage napustile su 8. avgusta Ključ i Mrkonjić-Grad,³¹⁸⁾ a u garnizonu Jajce vršile su se pripreme da ga napuste. U Manjači i mrkonjičkom sektoru između Vrbasa, Sane i komunikacije Sanski Most - Bronzani Majdan - Banja Luka nalazilo se oko 1.000 demoralisanih Drenovičevi četnika svrstanih u 3 četničke brigade.

Poslije akcija jedinica Četvrtke krajiške divizije (Osme i Desete brigade i Prvog bataljona Šeste brigade) i kninskog sektora, od Bosanskog Grahova i sela

313) Rekonstrukcija komandnog kadra novog Drugog bataljona izvršena je sa preživjelim rukovodiocima tog bataljona, jer za postavljenja prvih starješina nema dokumenata.

314) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVI, dok. br. 21 - Naredba štaba Drugog bosanskog korpusa.

315) *Arhiv VII*, kut. 766, reg. br. 13-2 - Operativni izvještaj štaba Seste krajiške NOU brigade - »Za pomoć u žetvi na terenu Podgrmeča naše su jedinice dale 600 nadnica...«

316) U septembru 1943. ovaj bataljon je opremljen kompletnim naoružanjem, opremom, odjećom i obućom iz italijanskih magacina u Dalmaciji.

317) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVI, dok. br. 96; *Arhiv VII*, kut. 774, reg. br. 6/9 — Operativni izvještaj štaba Seste krajiške NOU brigade

318) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVI, dok. br. 195 - Izvještaj Ministarstva unutrašnjih poslova Ministarstvu oružanih snaga tzv. NDH.

Tičeva preko planina Šatora, Dinare i Podinarja do Kosova Polja i Drniša, četnici popa Đujića su razbijeni i dobrim dijelom uništeni. Po šumama Šatora i Dinare nalazile su se samo manje grupice četnika koje su bile pasivne, jer im je glavni cilj bio da se dobro sakriju i prežive. Samo najokorjeliji četnici »Dinarske divizije« sa Momčilom Đujićem i Mladenom Žujovićem povukli su se u italijanski garnizon u Kninu.

Prvi bataljon Šeste brigade razbio je i uništio četnike »vojvode« Đure Plećaša na Mliništima. Poslije toga teritorija južno od Ribnika - Mrkonjić-Grada bila je očišćena od četnika i obezbijedena našim snagama.

Neprijateljski garnizoni u Sanskom Mostu, Bronzanom Majdanu i Banjoj Luci nisu imali uslova za ofanzivna dejstva, jer su Nijemci očekivali kapitulaciju Italije i pripremali se za protivakciju u italijanskoj okupacionoj zoni.

U takvoj situaciji donijeta je odluka da se razbiju i unište preostali četnici Uroša Drenovića na mrkonjićkom sektoru i u Manjači, da se očisti teritorija od četnika i da se, poslije izbijanja Četvrtke divizije na prugu Banja Luka - Prijedor, glavnina Drugog bosanskog korpusa odvoji za akcije na neprijateljske garnizone. Sa tim dejstvima usklađene su operacije Prvog bosanskog korpusa, te je istovremeno počelo i uništenje preostalih Tešanovićevid četnika na desnoj obali Vrbasa i čišćenje teritorije centralne Bosne od četnika.

Štab Drugog bosanskog korpusa postavio je zadatak Četvrtoj diviziji da glavninom svojih snaga od četnika Uroša Drenovića očisti teritoriju između Sane i Vrbasa koja je na sjeveru ograničena prugom Banja Luka - Prijedor, a na jugu linijom sela Barači - Gerzovo - Jezero. Desno od jezera nalazile su se snage Desete divizije.

Zadatak Šeste krajiške brigade bio je da iz rejonu razmještaja u Ribniku izvrši pokret pravcem Ribnik - Slatina na liniju sela Gerzovo - Barači, uključujući sela uz komunikaciju Mliništa- Mrkonjić-Grad. Sa te linije da počne dejstva radi razbijanja i protjerivanja, a po mogućnosti i uništenja brigade Mitra Trivunovića koja je imala oko 300 četnika, zatim da zauzme Mrkonjić-Grad i sa linije Vrbas - Mrkonjić-Grad - s. Marcete razbije i protjera četnike u pravcu sela Gustovare - Krupa na Vrbasu - rijeka Rečavica - s. Prnovar. U dejstvu do Mrkonjić-Grada Brigada je držala desno vezu sa jedinicama Desete divizije kod Jezera, a lijevo sa Ribničkim odredom. Nakon zauzimanja Mrkonjić-Grada Brigada je imala vezu sa Dvanaestom krajiškom brigadom Jedanaeste divizije, koja se nalazila na desnoj obali Vrbasa, a lijevo sa Osmom krajiškom brigadom, koja je dejstvovala sa linije Marcete - Čadavica pravcima Stričići - Han-Kola i Stričići - Bronzani Majdan. U toj fazi čišćenja mrkonjićkog sektora i Manjače lijevo od Osme brigade dejstvovao je Ribnički odred, a njegov lijevi blok osiguravao je bataljon Podgrmečkog odreda koji je prebačen na desnu obalu Sane.³¹⁹⁾

Šesta krajiška brigada počela je dejstva 11. avgusta sa Prvim i Trećim bataljonom sa linije Gerzovo - Barači - komunikacija Mliništa - Mrkonjić-Grad. Drugi bataljon ostao je u Ribniku, jer je kao novoformiran bio samo djelimično oružan.

Do 15. avgusta Prvi i Treći bataljon oslobodili su teritorije na pravcima nastupanja i izbili u s. Trnovo. Jače borbe sa četnicima vodile su čete Prvog bataljona na pravcu Trnova, u kojima su ubijena 2 četnika i zaplijenjene 4 puške, 150 metaka i manje količine odjeće i obuće. Treći bataljon zaplijenio je četničku arhivu u opštini Gerzovo. Poslije kraćeg odmora bataljoni su produžili nastupanje u pravcu s. Podrašnice. Prilikom pretresa šuma na Crnom Vrhru zarobljena su 2 četnika, a zaplijenjena 1 puška i manje količine odjeće. Poslije odmora u Pod-

319) Zbornik VII, tom IV, knjiga XVI, dok br. 53 - Zapovijest Četvrtke krajiške NOU divizije; dok. br. 60 - Izvještaj štaba Drugog bosanskog korpusa; dok. br. 96 - Izvještaj štaba Šeste krajiške NOU brigade; dok. br. 113 - Izvještaj štaba Četvrtke krajiške NOU divizije; dok. br. 16, 32 i 34 - Izvještaj Osme krajiške NOU brigade, komesara Četvrtke krajiške NOU divizije i Ribničkog NOP odreda.

rašnici produženo je nastupanje i 16. avgusta Prvi bataljon je ušao u Mrkonjić-Grad koji su četnici napustili bez borbe. Odavde je upućena Prva četa Prvog bataljona u pravcu Jajca radi hvatanja veze sa Desetom divizijom. Kako je garnizon Jajce neprijatelj napustio 16. avgusta, ta se četa poslije konačenja u Jajcu narednog dana vratila u sastav Prvog bataljona.³²⁰⁾

Prvi i Treći bataljon su do 18. avgusta bili na odmoru, sređivanju i prikupljanju jedinica. Poslije toga su produžili gonjenje demoralisanih četnika. Prvi bataljon je nastupao od s. Gustovara ka s. Šurjanu u Krupi na Vrbasu, a Treći bataljon od s. Pođbrda ka s. Lazičićima i Rekavici. Do 22. avgusta izvršenje pretresa sela i teritorije Manjače, poslije čega su ovi bataljoni izbili u s. Šurjan i Lazičić. Za to vrijeme štab Brigade sa prištapskim jedinicama i Drugim bataljonom premjestio se iz Ribnika u Mrkonjić-Grad i izvršio obezbjeđenje tog mjesta i pozadine Prvog i Trećeg bataljona.

Poslije kraćeg odmora nastavljeno je gonjenje četnika, u kome je Prvi bataljon izbio u Krupu na Vrbasu 22. avgusta, a Treći u s. Rekavicu. U tom nastupanju Prvi bataljon je naišao na četnike koji su imali iskopane rovove ispred Krupe na Vrbasu i namjeravali da brane to mjesto. U kraćem sukobu naše snage su zauzele položaje, a četnici su se povukli i uspjeli prebaciti preko Vrbasa u centralnu Bosnu. U tim borbama zarobljen je 1 četnik i zaplijenjen puškomitraljez. Narednog dana Treći bataljon produžio je nastupanje i prodro duboko prema Banjoj Luci do Prnjavora na lijevoj obali Vrbasa. U tom selu čete Trećeg bataljona naišle su na jak otpor četnika i imale 1 mrtvog i 1 ranjenog borca. Uslijed takvog otpora četnika, Treći bataljon se 24. avgusta povukao na liniju rijeke Rekavice, odakle je uspostavio čvrstu vezu sa četama Prvog bataljona koje su se nalazile desno prema Vrbasu i u Krupi na Vrbasu. Za to vrijeme u pozadini jedinica Četvrtre divizije, južno od Mrkonjić-Grada u rejonu planine Dimitor, pojavili su se četnici.³²¹⁾ Kako je Drugi bataljon bio slabo naoružan, a iza fronta Šeste i Osme brigade nije bilo drugih jedinica, Prvi bataljon primio je položaje od Trećeg bataljona na Rekavici, a taj bataljon je 25. avgusta upućen za Mrkonjić-Grad sa zadatkom pretresa terena i protjerivanja četnika u rejonu Dimitora.

Od 25. avgusta Šesta krajiška brigada se sa Prvim bataljonom nalazila u odbrani na liniji Krupe na Vrbasu - Rekavica - s. Rekavica,³²²⁾ a sa Trećim bataljonom južno od Mrkonjić-Grada u rejonu Pecke, Medne i Dimitora u potjeri sa četnicima koji su se tamo pojavili. Prvi bataljon je na položajima imao kraći sukob sa četnicima u s. Rekavica, dok Treći bataljon u pretresima i potjerama nije naišao na četnike. Do kraja avgusta Mrkonjić-Grad i teritoriju južno od linije Ključ - Mrkonjić-Grad preuzela je Deseta divizija. U isto vrijeme štab Šeste brigade sa prištapskom jedinicom i Drugim bataljonom napustio je Mrkonjić-Grad i izvršio pokret prema Čađavici. Odavde je sa Trećim bataljonom, koji se vratio iz pretresa rejonu Dimitor, Pecke i Medne, produžio pokret za Ratkovo, a Drugi bataljon i Intendantura Brigade otišli su u Ključ i tamo se razmjestili. U međuvremenu i Prvi bataljon je postepeno zamijenjen na njegovim položajima u Kru-

320) *Arhiv VII*, kut. 774, reg. br. 2-4

321) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVI, dok. br. 96 - Operativni izvještaj Šeste krajiške NOU brigade. Poslije zauzimanja Mrkonjić Grada 16. avgusta, četnička brigada Trivunčića nije se uspjela povući ispred jedinica Šeste krajiške NOU brigade u pravcu Banje Luke. Sakrivajući se po šumama, četnici su se izvukli prema Čardaku i Pribelji i prebacili za Hrblijinu, gdje su se spojili sa četnicima Dušana Duvnjaka. Vjerovatno se radilo o ovim četnicima. (*Zbornik VII*, tom UV, knjiga XVI, dok. br. 8 i 15 - Operativni izvještaj Desete krajiške NOU brigade i Drugog bosanskog korpusa).

322) Osma krajiška brigada 25. avgusta je izbila na pravcu Sitnica - Han-Kola pred Banju Luku na liniji: Čokari - Jovanići - Bistrica. Na toj liniji na njene jedinice Nijemci su izvršili protivnapad, te su se bataljoni Osme krajiške brigade povukli na liniju: s. Vujanovac - s. Vukelići - Kamzača k. 701 na lijevo krilo Prvog bataljona Šeste brigade. *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVI, dok. br. 80, 90 i 113 - Operativni izvještaj Osme krajiške brigade). U isto vrijeme lijevo od Osme brigade od s. Sasine do s. Kruhara nalazio se Ribnički odred koji je već bio preimenovan u Trinaestu krajišku brigadu.

pi na Vrbasu i s. Rekavici od jedinica Desete divizije, poslije čega je izvršio pokret preko Manjače u pravcu s. Radmanića i manastira Gomjenice. Na pravcima pokreta Prvog i Trećeg bataljona kroz Manjaču ponovo je vršen pretres terena i sela kojom prilikom su zarobljena 4 četnika, od kojih su dvojica imali oružje. Šestog i 7. septembra Prvi i Treći bataljon nalaze se na Manjači južno od Bronzanog Majdana u rejonu sela Radmanići, Vilusi i manastira Gomjenica. U tim rejonima za Šestu brigadu bilo je završeno čišćenje mrkonjičko-manjačkog sektora od četnika Uroša Drenovića, jer su njene jedinice od 8. septembra prebačene na sektor Sanskog Mosta.³²³ Na tom sektoru Prvi bataljon je sa dijelom snaga držao položaje na desnoj obali Sane prema neprijateljskom garnizonu u Sanskom Mostu, a sa većim dijelom bataljona nalazio se na odmoru u s. Tomini i Tramošnji. Na lijevoj obali Sane u s. Đedovači i Dabru bili su razmješteni na odmor Drugi i Treći bataljon. Ti bataljoni su manjim dijelom snaga držali položaje prema Sanskom Mostu. Desetog septembra vršene su pripreme za napad na Sanski Most, jer se raspolagalo podacima daje neprijatelj spreman da preda garnizon bez borbe. Pošto je u gradu izvršena neočekivana smjena jedinica, od napada na Sanski Most se odustalo.³²⁴

Narednih dana u rejonima odmora održana su savjetovanja sa starješinama po bataljonima, a u četama sastanci sa aktivima SKOJ-a i članovima KPJ u ćelijama. Na četnim i bataljonskim konferencijama izvršene su pripreme svih boraca za zadatke koji su stajali pred jedinicama u Dalmaciji.

Sa Drugim i Četvrtim bataljonom koji su upućeni u sastav Operativne grupe na planinu Bitovnju u susret snagama koje su se probijale sa Sutjeske, iz sastava Brigade izašli su sljedeći brigadni, bataljonski i četni rukovodioci: komesar brigade Dimitrije Bajalica, zamjenik komandanta brigade Mičo Kolundžija, rukovodilac Politodjela Miloš Pajković, sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a Milan Marčeta, komandanti bataljona Mile Davidović i Ratko Marjanović, komesari bataljona Stanko Marjanović i Ivo Oroz, zamjenik komandanta bataljona Mičo Došenović, zamjenici komesara bataljona Sveto Ličina i Brane Todić, obavještajni oficiri Đorđo Stupar Tučar i Branko Zvjerac, bataljonski rukovodioci SKOJ-a Dušan Drobac i Veljko Vejinović, intendanti bataljona Košta Drljača i Milan Kragulj, referent saniteta bataljona Rada Bogdanović, komandiri četa Trivo Adamović, Mile Drobac, Ljubo Brkić, Mičo Marjanović i Mirko Stričević, komesari četa Milan Kačavenda, Ljubo Galonja, Proko Ugrenović, Boško Srdanović i Adem Kovačević, zamjenici komandira četa Branko Jerković, Branko Vejinović, Stevo Stričević i Bogdan Vejinović, pomoćnici komesara četa Jovo Jakšić, Branko Krčmar, Dane Srdić, Dobroslav Šobot i Dušan Čušić.

323) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVII, dok. br. 55 - Naređenje štaba Četvrte krajiške NOU divizije.

324) *Zbornik VII* tom IV, knjiga XVIII, dok. br. 41 - Operativni izvještaj štaba Šeste brigade.

Glava VI

NASTUPANJE NAŠIH SNAGA U DALMACIJU I DEJSTVA ŠESTE BRIGADE OD 14. SEPTEMBRA DO 31. DECEMBRA 1943.

Poslije kapitulacije Italije 8. septembra 1943. godine, naše snage oslobodile su cijelu Istru, Hrvatsko primorje i Gorski kotar, sem Rijeke, Pule i Trsta, a i cijelu Dalmaciju, sem Zadra, Šibenika, Zemunika, Drniša, Kistanja, Sinja i Knina. Narodnooslobodilačka vojska se domogla ogromne količine lakog, automatskog i teškog naoružanja, znatnog broja tenkova, i brodova, te velikih količina ratnog i drugog materijala italijanske armije. Došlo je i do masovnog priliva novih boraca iz Istre, Hrvatskog primorja i Dalmacije i do osnivanja većeg broja novih jedinica.

U toj situaciji Vrhovni štab NOV i POJ donio je odluku da se Četvrta krajiška i Prva proleterska divizija upute u srednju Dalmaciju radi ojačavanja jedinica Četvrte operativne zone Hrvatske, s ciljem oslobađenja većih gradova u Dalmaciji. Shodno toj odluci VŠ, Štab Drugog bosanskog korpusa uputio je Četvrtu diviziju, bez Osme brigade, na prostoriju Cetinske doline u rejon Vrlike, sjeverno od Sinja.³²⁵⁾

Poslije smjene na položajima na sektoru Sanskog Mosta, Šesta krajiška brigada prikupila se u rejonu sela Tornine i Palanke, odakle je 15. septembra počelo nastupanje u srednju Dalmaciju pravcem sela Ramići - Ribnik - Maleševci (na komunikaciji Bosansko Grahovo - Tičevo) - Dinara - Vrlika (na komunikaciji Knin - Sinj) - s. Hrvače sjeverno od Sinja. Sa Brigadom na maršu se nalazio i štab Četvrte divizije. Nakon stizanja u Maleševce, u marševsku kolonu uključila su se po dva bataljona Desete krajiške brigade i Grahovsko-peuljskog odreda. Te snage su 21. septembra preko planine Dinare i naselja Vrlika stigle na komunikaciju Sinj - Knin u dolinu Cetine sjeverno od Sinja. Istog dana Šesta brigada se razmjestila na odmor u s. Hrvače, a Deseta brigada u s. Zelovo sjeverno od Sinja.³²⁶⁾

Prva proleterska divizija sa Prvom i Trećom brigadom počela je nastupanje iz rejona Gornjeg Vakufa i Bugojna pravcem D. Vukovsko - Šujica- Duvno - Aržano i 16. septembra izbila na Cetinu južno od Sinja u rejon sela Jabuka i Trilj. Odavde je Treća krajiška proleterska brigada prešla Cetinu i preko s. Turjaci na komunikaciji Sinj - Trilj izbila južno od Sinja na prostoriju Mojanka (526), s. Sićani, Gomilica (696) u pozadinu Treće brigade Devete dalmatinske divizije koja

325) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVII, dok. br. 69 - Naredjenjem Drugog bosanskog korpusa Četvrta krajiška NOU divizija bila je stavljena pod komandu štaba Prve proleterske udarne divizije.

326) *Arhiv VII*, kut. 766A, reg. br. 34-3 i 39-3; kut. 766A, reg. br. 34-3 i 39-3; kut. 766, reg. br. 7-8; 456, reg. br. 22/1-6 i kut. 774, reg. br. 12-9; *Zbornik VII*, tom V, knjiga XIX, dok. br. 117 i 118; tom IV, knjiga XVII, dok. br. 145.

je držala položaje dijelom snaga južno od Sinja na liniji Visoka (t. 891) - s. D. Radošić -s. Brnaze. Prva proleterska brigada, nakon izbijanja na Cetinu kod Trilja, zbog nastupanja 7. SS divizije »Princ Eugen« na pravcu Imotski - Aržano i Imotski - Cista, vraćena je na položaje na liniji Aržano - Cista - Lovreć.^{327>}

PROTIVDEJSTVA NIJEMACA

Kadaje objavljena kapitulacija Italije, Nijemci su 9. i 10. septembra prebacili avionima iz Mostara u Sinj 1. bataljon 13. puka 7. SS divizije. Njegov zadatak je bio da razoruža dijelove 5. puka italijanske divizije »Bergamo« i da se u Sinju spoji sa 27. ustaškom bojnom, a zatim da sa tim snagama prodre u Split, tamo razoruža italijanske jedinice i održi Split do dolaska jačih njemačkih snaga. Taj bataljon nije izvršio drugi dio zadatka, jer su ga poslije prodora od Sinja zaustavile i blokirale jedinice Prve dalmatinske brigade kod Klisa (k. 576).³²⁸⁾ Zbog toga su Nijemci prebacili iz Mostara avionima u Sinj 13. septembra 2. bataljon 13. puka 7. SS divizije, sa zadatkom da se iz Sinja probije u Klis, tamo deblokira 1. bataljon, a zatim produži u Split. Ni ovaj bataljon nije izvršio postavljeni zadatak, jer su ga 15. i 16. septembra u Dicmu potpuno razbile jedinice Treće dalmatinske brigade. Dio tog bataljona (oko 150 vojnika) ostao je blokiran u Dicmu i zaseoku Butige (Sv. Jakov), oko 150 vojnika se vratilo u Sinj, a ostatak je zarobljen ili uništen.³²⁹⁾ Poslije tog neuspjeha Nijemci su strahovali i za sudbinu garnizona u Sinju, gdje su se nalazili dijelovi 27. ustaške bojne i 150 traumiranih i tek prispjelih Nijemaca 2. bataljona 13. puka. Zbog toga su u Sinj prebacili avionima iz Mostara 20. i 21. septembra 2. bataljon 14. puka 7. SS divizije.³³⁰⁾ Istovremeno ubrzano je nastavljen prodor ostalih dijelova 7. SS divizije i 98 motorizovanog puka na pravcu Imotski - Aržano - Trilj - Sinj - Split, koji su 22. septembra izbili na liniju Lovreć - Studenci.³³¹⁾ Njemačka 114. divizija, koja je prije kapitulacije Italije počela nastupanje sa prostorije Bihać - Vrtoče preko Like u sjevernu Dalmaciju, do 17. septembra dostigla je liniju Knin - Drniš,³³²⁾ i u Drnišu razoružala italijanske jedinice i pripremala se za nastupanje sa sjeverozapada prema Sinju i Splitu.

NAPAD NA SINJ

Pripreme za napad na Sinj bile su izvršene u toku nastupanja Četvrte krajiške i Prve proleterske divizije u Dalmaciji. Štab Četvrte operativne zone izdao je zapovijest 20. septembra, prema kojoj je napad trebalo da se izvede 21. septembra: Treća dalmatinska brigada sa sjevera sa prostorije sela Hrvača i Karašica (sjeverna napadna kolona) i Treća proleterska krajiška brigada sa prostorije sela Sićane i Bučani (južna napadna kolona). Prva proleterska brigada nalazila se u opštoj rezervi na prostoriji južno od Sinja sa planom angažovanja snaga duž komunikacije Split - Sinj od s. G. Radošić i duž komunikacije Buč - Sinj

327) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XX, dok. br. 411; tom IV, knjiga XVII, dok. br. 83 - Izvještaj štaba Treće proleterske brigade i naređenja štaba Prve proleterske udarne divizije Prvoj i Trećoj brigadi za pokret u Dalmaciju.

328) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XIX, dok. broj. 74, primjedba 5, 109 primjedba 3 i 125, primjedba 7; *Arhiv VII*, kut. 29, 9/1-39 i kut. 72, 4/2.

329) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XIX, dok. br. 97, 109, 231.

330) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XIX, dok. br. 125, primjedba 7.

331) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XIX, dok. br. 175.

332) Njemačka 114. divizija nastupala je na pravcu Bihać - Lapac sa 721. pukom; na pravcu Kulen-Vakuf - Donji Lapac - Gračac sa 741. pukom, i na pravcu Bihać - Vrtoče - Kulen-Vakuf - Knin sa brzopokretnom grupom sa kojom se nalazio i Štab divizije. Opširnije o nastupanju 114. divizije videti *Arhiv VII*, kut. 28, reg. br. 16/1-3; kut. 456, reg. br. 19/1-6 i *Zbornik VII* tom V, knjiga XIX, dok. br. 8, primjedba 2.

od sela Lučane i Đipalo. Taj plan je izmjenjen, odnosno napad je odložen za 22. septembar u 21 čas, a dopunom prvobitne zapovijesti Prvoj proleterskoj brigadi je naređeno da napadne garnizon u Sinju sa sjevera pravcem s. Hrvače, Karakašica - Sinj umjesto Treće dalmatinske brigade kojoj je naređeno da napadne i likvidira neprijatelja u Dicmu. Četvrta krajiška divizija prema planu trebalo je da dadnu brigadu u rezervu Prvoj proleterskoj brigadi i brigadu u opštu rezervu.³³³ Prema tom planu, Treća krajiška proleterska brigada smijenila je Treću dalmatinsku brigadu na položajima južno od Sinja i počela sa neposrednim pripremama za napad. Međutim, Prva proleterska brigada morala je da se vrati sa marša prema Sinju na liniju Aržano - Cista - Lovreć, gdje je sa pravca Imotskog pristizala glavnina snaga 7. SS divizije, čiji su ciljevi bili zauzimanje Sinja i Splita u sadejstvu sa 114. divizijom koja je dostigla liniju Knin - Drniš.

U takvoj situaciji, 21. septembra preko Dinare i Vrljke pristigla je Četvrta krajiška divizija u Cetinsku dolinu sjeverno od Sinja i razmjestila se u rejone sela Zelovo i Hrvače. Tada dolazi do nove izmjene plana napada na Sinj. Štabu Četvrte divizije je naređeno da 22. septembra u 21 čas izvrši napad na Sinj sa sjevera (sjeverna napadna kolona), umjesto Prve proleterske brigade, koja je angažovana na sprečavanju prodora 7. SS divizije prema Sinju i Splitu.³³⁴ Zadatak Šeste brigade bio je da napadne Sinj sa sjevera na pravcima Čitluk - Sinj i Hrvače - Sinj. Desno napad je izvodila Deseta brigada pravcem Zelovo - Sinj.

U toku neposrednih priprema za napad, Nijemci su iskoristili nebudnost Treće brigade i, 22. septembra uoči samog napada, napali je i odbacili na liniju Gomilica (k. 696) - sjeverozapadno od s. Sićani - Mojanka (k. 526) - Radašuša (k. 417).³³⁵ Tako je odbačena od spoljne odbrane Sinja za oko 10 i više kilometara. Zauzimanjem linije Visoko - G. Radošić - Brnaze južno od Sinja, neprijatelj je popravio taktički položaj do te mjere da se više nije moglo govoriti o brzom zauzimanju Sinja, a, s obzirom na opštu situaciju i napredovanje 7. SS divizija od Aržana i Trilja, ni o uspjehu napada na Sinj.

Poslije izvršenih priprema i izvidanja neprijateljskih položaja, napad na Sinj otpočeo je 22. septembra u 21 čas istovremenim nastupanjem bataljona Šeste i Desete krajiške brigade na njihovim pravcima dejstva sjeverno od Sinja i bataljona Treće proleterske krajiške brigade sa južne strane grada.³³⁶ U garnizonu su se branili dijelovi 27. ustaške bojne, dijelovi 2. bataljona 13. i 2. bataljona 14. puka 7. SS divizije, čiji je odbrambeni sistem bio dobro povezan sistemom betonskih utvrđenja, koji je bio ojačan minskim poljima i žičanim preprekama.

U napadu na Sinj 22/23. septembra izvjesne rezultate postigao je samo Prvi bataljon Šeste brigade na lijevom krilu brigade i desnokrilni bataljon Treće proleterske brigade, koji je uz pomoć tenkova uspio zauzeti s. D. Radošić na komunikaciji Sinj - Split. Zbog bočne vatre neprijatelja, u zoru 23. septembra i ti bataljoni su bili prisiljeni da se povuku na polazne položaje. U toku tog dana sve jedinice koje su učestvovala u napadu bile su povučene u zaklonjene i pošumljene rejone iza jedinica koje su ostavljene prema neprijateljskim položajima za neposredno osiguranje. U tim rejonima izvršena je priprema za ponovni napad Šeste i Desete brigade na Sinj, koji je počeo 23. septembra od 21. čas.³³⁸ Svaka

333) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XIX, dok. br. 109 i 115 - Zapovijesti i dopuna zapovijesti štaba Četvrte operativne zone za napad na Sinj.

334) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XIX, dok. br. 124, 125, 117 i 118 Naredenje štaba Četvrte operativne zone i Prve proleterske udarne divizije Četvrtoj krajiškoj NOU diviziji za napad na Sinj i naređenje štaba Četvrte krajiške NOU divizije Šestoj i Desetoj krajiškoj NOU brigadi.

335) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XX, dok. br. 41 - Operativni izvještaj Treće proleterske krajiške brigade.

336) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XIX, dok. br. 273 - Izvještaj Zapovjedništva Glavnog stožera domobranstva od 24. septembra 1943. godine o napadu naših snaga na Sinj.

337) *Zbornik VII*, tom UV, knjiga XVII, dok. br. 145 - Operativni izvještaj štaba Četvrte krajiške NOU divizije; *Arhiv VII*, kut. 774, reg. br. 12-9 - Operativni izvještaj štaba Šeste krajiške NOU brigade; *Zbornik VII*, tom V, knjiga XIX, dok. br. 247 - Izvještaj zapovjedništva Glavnog stožera domobranstva.

od tih brigada napadala je na sektorima i pravcima kao i u napadu prethodnog dana, ali je i ovaj napad na Sinj bio bezuspješan. U jutro 24. septembra bataljoni Šeste brigade ostavili su manje snage ispred neprijateljskih položaja sjeverno od Sinja, dok su glavninu snaga povukli u s. Hrvače, u zaklonjene rejone, radi odmora i sređivanja jedinica.

Za to vrijeme promijenila se situacija i na položajima Treće brigade južno od Sinja. Motorizovana kolona 7. SS divizije na pravcu Imotski - Aržano - Sinj - Split savladala je položaje Prve proleterske brigade, izbila na Cetinu kod Trilja, forsirala je iz pokreta i preko s. Turjaci udarila u leđa snagama Treće proleterske brigade. Nakon oštih borbi, snage Brigade su se povukle zapadno od komunikacije Sinj - Split, a ova motorizovana kolona 7. SS divizije, krajem dana 23. septembra, spojila se sa snagama u Sinju.³³⁸⁾ Zbog takve situacije Treća proleterska brigada nije mogla obnoviti napad na Sinj 23/24. septembra, a zbog slabih veza 0 tome nije uspjela obavijestiti Četvrtu krajišku diviziju.

IZVLAČENJE NAŠIH SNAGA IZ SREDNJE I SJEVERNE DALMACIJE

Cijeneci novonastalu situaciju poslije prodora 7. SS divizije od Imotskog i 114. divizije od Knina ka Sinju, štab Četvrte operativne zone zaključio je da ima malo mogućnosti da onemogući neprijatelja da ovlada Splitom i srednjom Dalmacijom. Na osnovu takve procjene, donio je odluku da sačuva živu silu, naročito u novoformiranim jedinicama koje je bilo potrebno učvrstiti i ojačati, da izvuče materijal i vojnu opremu kako bi se zapadno od komunikacije Split - Knin u pozadini neprijatelja preuzela inicijativa i prešlo u ofanzivu. S tim ciljem izdao je naređenje Prvoj proleterskoj, Devetoj dalmatinskoj i Četvrtoj krajiškoj diviziji za prelazak u upornu odbranu kojom se mora dobiti potrebno vrijeme za izvlačenje snaga, velikog ratnog plijena, ustanova, bolnica, i za prelazak u ofanzivu sjeverozapadno od komunikacije Split - Knin.³³⁹⁾

Četvrta krajiška divizija imala je zadatak da upornom odbranom pravaca Muć - Sinj i Sinj - Knin omogućiti povlačenje motorizacije, ratnog plijena i jedinica Treće proleterske brigade i dalmatinskih snaga i ustanova preko Cetine. U vezi s tim zadatak Šeste brigade bio je zatvaranje pravaca Muć - Sinj, Sinj - Zelavo i Sinj - Hrvače - Satrić. Treća brigada nalazila se u odbrani na desnom krilu jugoistočno od Sinja, a Deseta brigada na lijevom krilu na pravcu Hrvače - Vrlika - Knin.

Prvi bataljon Šeste brigade zatvarao je pravce koji izvode od Sinja u s. Hrvače i prema Čitluku, Drugi bataljon pravac Sinj - Lučane, a Treći bataljon pravac Sinj - Muć.³⁴⁰⁾

Treći bataljon je izvršio pokret u s. Lučane sjeverozapadno od Sinja, sa zadatakom da zatvori pravac Sinj - Muć i time omogućiti izvlačenje Treće brigade južno od Sinja preko njegovih položaja na istočnu obalu Cetine.³⁴¹⁾

Deseta krajiška brigada zatvarala je pravac Knin - Vrlika - Satrić - Hrvače i imala je zadatak da spriječi prodor snaga 114. divizije od Vrlike u Sinj i njeno dejstvo u leđa Prvog i Drugog bataljona Šeste brigade.³⁴²⁾ Na njenom pravcu di

338) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XX, dok. br. 41 - Operativni izvještaj Treće proleterske udarne brigade.

339) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XIX, dok. br. 137 - Naređenje štaba Četvrte operativne zone štabu Četvrte krajiške NOU divizije.

340) *Arhiv VII*, kut. 766, reg. br. 18-8, 22-8 i 26-8; kut. 774, reg. br. 10-8 - Naređenje Četvrte krajiške NOU divizije Šestoj krajiškoj NOU brigadi.

341) *Arhiv VII*, kut. 766A, reg. br. 45-3 - Operativni izvještaj štaba Četvrte krajiške NOU divizije.

342) *Arhiv VII*, kut. 766A, reg. br. 45-3 - Operativni izvještaj štaba Četvrte krajiške NOU divizije.

jelovi 114. divizije, jačine oko 2.000 vojnika, 25. septembra su stigli do s. Ribarići 20 kilometara jugozapadno od Vrlike.³⁴³ Kako su u sastavu tih snaga djelovali i tenkovi, bilo je malo izgleda da će Deseta brigada spriječiti njihov prodor u Sinj.

Treća brigada je 26. septembra izvukla snage preko položaja Trećeg bataljona Šeste brigade pravcem s. Lučane - Hrvače, i na lijevu obalu Cetine prebacila tri bataljona. Toga dana, u toku prebacivanja posljednjih dijelova Brigade i artiljerije, 114. divizija, poslije savlađivanja odbrane Desete brigade, izbila je u pozadinu snaga Prvog bataljona Šeste brigade u rejonu Batrića. Sa tim snagama Prvi bataljon imao je teške borbe. Tu situaciju su iskoristile njemačke snage u Sinju, pa su sa nekoliko tenkova i oko 300 vojnika izvršile napad i preko s. Hrvača izbile na Cetinu. Njihov cilj je bio da spriječe prebacivanje artiljerije Treće brigade preko rijeke. Sa tim snagama primio je borbu Prvi bataljon Treće brigade, koji se nalazio u zaštitnici. Poslije nekoliko sati žestoke borbe, uspio je te snage odbaciti iz s. Hrvače prema Sinju, a zatim završiti sa povlačenjem na lijevu obalu Cetine.³⁴⁴ U toku tog dana i Prvi bataljon Šeste brigade bio je prisiljen da se prebaci preko Cetine i posjedne položaje na lijevoj obali rijeke.³⁴⁵

U takvoj situaciji štab Četvrte krajiške divizije naredio je Desetoj brigadi da posjedne položaje Šeste brigade iznad sela Hrvača i Satrića i da napadne i protjera neprijateljske snage iz tih sela, čime je omogućio izvlačenje motorizacije, ranjenika, bolnice i ratnog plijena. Narednih dana Prvi bataljon Šeste brigade povezo je odbranu preko s. Bitelić sa Desetom brigadom i postavio zasjedu na komunikaciji Hrvače - Vrlika. Istovremeno izviđanjem je utvrdio da nema neprijateljskih snaga na komunikaciji Sinj - Vrlika sve do vrela Cetine.³⁴⁶ I Drugi bataljon Šeste brigade izvršio je pokret na komunikaciju Vrlika - Sinj u visini s. Dabra i izveo akciju na četnike u s. Otišić, gdje je zarobio 4 četnika. Te aktivnosti utjecale su na odluku Nijemaca da iz s. Satrića povuku posadu, čime je bilo omogućeno izvlačenje motorizacije, bolnice, ranjenika i ratnog plijena prema s. Bitelić. Do 29. septembra povukle su se i snage Devete dalmatinske divizije na pravcu s. Otišić - s. Dabar preko Cetine. Zaključno sa 29. septembrom, na desnoj obali Cetine nije bilo više naših jedinica koje su se trebale izvući iz Dalmacije. Toga dana povučeni su i posljednji dijelovi Prvog bataljona Šeste brigade iz zasjede na komunikaciji Vrlika - Sinj. Tako je uspješno završeno izvlačenje Prve proleterske, Devete dalmatinske i Četvrte krajiške divizije, zaplijenjenog materijala, bolnica i ranjenika iz srednje Dalmacije, poslije čega se pristupilo organizovanju i izvođenju napada na Livno i Kupres.

OSLOBOĐENJE LIVANJSKOG POLJA, LIVNA I KUPRESA

Poslije povlačenja posljednjih dijelova Šeste krajiške brigade sa komunikacije Sinj - Vrlika preko Cetine, sve njene jedinice nalazile su se u rejonima sela Dabra, Vučipolja i Bitelića. Iz tih rejonu Brigada je 29. septembra izvršila pokret na greben Dinare u rejon s. Vrdova. Poslije kraćeg odmora i sređivanja jedinica u tom rejonu, štab Brigade sa štabovima bataljona izvršio je sve potrebne pripreme za dejstva u Livanjskom polju i napad na Livno.³⁴⁷ Ta dejstva Šeste bri

343) *Arhiv VII*, kut. 766A, reg. br. 45-3 - Operativni izvještaj štaba Četvrte krajiške NOU divizije.

344) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XX, dok. br. 41 - Operativni izvještaj Treće proleterske udarne brigade.

345) *Arhiv VII*, kut. 766, reg. br. 30-8 - Naredenje štaba Četvrte krajiške NOU divizije Šestoj krajiškoj NOU brigadi za ispitivanje uzroka povlačenja njenog Trećeg bataljona.

346) *Arhiv VII*, kut. 766A, reg. br. 52-3 - Operativni izvještaj štaba Šeste krajiške NOU brigade.

347) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVIII, dok. br. 14 - Zapovijest Prve proleterske divizije za napad na Livno; knjiga XVII, dok. br. 144 i 143 - Naredenje i prijedlog štaba četvrte krajiške NOU divizije za napad na Livno.

gade počela su 1. oktobra ujutru od s. Ruljana (oko 30 km sjeverozapadno od Livna). U toku tog dana u Lištanima, Ruljanima, Odžacima i drugim selima Podinarja Prvi i Drugi bataljon vodili su oštre borbe sa četničkim, ustaškim i domobranskim jedinicama, koje su poslije tri časa borbe pobjegle prema Livnu. U tim borbama ubijeno je 8 neprijateljskih vojnika, a više ih je ranjeno. Zaplijenjena je 1 puška, 700 metaka i nešto vojne odjeće. U Prvom bataljonu u Drugoj četi poginuo je vodnik Crnomarković, a ranjen borac Jovo Ilić.³⁴⁸⁾ Narednog dana sve jedinice odmarale su se u oslobođenim selima u Livanjskom polju. Trećeg oktobra Brigada je izvršila pokret preko Livanjskog polja u rejon Marjanovih košara (oko 6 km sjeverozapadno od Livna) radi napada na Livno, ali neprijatelj je u toku dana napustio Livno.³⁴⁹⁾ Drugi bataljon je upućen u Livno kao posadna jedinica, a ostale snage Brigade izvršile su pokret u rejon Šujice.³⁵⁰⁾

I Treća proleterska brigada sa motorizacijom od sela Biletića i Bilog Briga izbila je komunikacijom Sinj - Livno u grad i narednog dana stigla u Šujicu. Šesta brigada je iz Šujice izvršila pokret 5. oktobra zajedno sa motorizacijom i ostalim snagama u pravcu Kupresa radi napada na taj neprijateljski garnizon. Nakon ulaska u Kupreško polje, Prvi i Treći bataljon Šeste brigade zauzeli su raspored radi čišćenja sela oko Kupresa.³⁵¹⁾

Motorizacija zaplijenjena u Dalmaciji kretala se sa Trećim bataljonom Treće brigade i Trećim bataljonom Desete brigade komunikacijom Livno - Kupres. Neprijatelj je izašao sa dijelom snaga iz Kupresa u susret našim tenkovima, misleći da su to njemački tenkovi koji im dolaze u pomoć. Kada su se bataljoni Treće proleterske i Desete krajiške brigade sa tenkovima približili neprijatelju i sa bliskog odstojanja otvorili vatru, neprijatelj je panično pobjegao prema Žloselu, a zatim i iz Kupresa. Poslije toga bataljoni ovih brigada sa tenkovima ušli su u napušteni Kupres.³⁵²⁾ Pošto je u toku pokreta kroz Kupreško polje štab Šeste brigade obaviješten daje neprijatelj napustio Kupres i okolna sela, naredio je 5. oktobra poslije podne Trećem bataljonu da se razmjesti na odmor u s. Osmanlije, a Prvom bataljonu sa štabom brigade i prištapskim jedinicama u s. Olovo.³⁵³⁾

Sutradan iz tog rejona Šesta brigada je izvršila pokret prema Ribniku. Poslije konačenja u s. Vagnju kod Janja 6. oktobra i u selima Gerzovo i Baraći 7. oktobra, stigla je u Ribnik 8. oktobra. Tu su se jedinice Brigade nalazile na odmoru do 12. oktobra. Za to vrijeme i Drugi bataljon je iz Livna stigao u sastav svoje brigade. Poslije toga je sa svim jedinicama izvršila pokret u rejon Čadavice zapadno od Mrkonjić-Grada, gdje je pod zaštitom neposrednog obezbjeđenja nastavila odmor.³⁵⁴⁾

U tom rejonu do 19. oktobra na sastancima partijskih i skojevskih organizacija sumirana su iskustva iz napornih marševa i borbenih dejstava naših jedinica u Dalmaciji. Zatim su održane konferencije sa borcima radi otklanjanja uočenih nedostataka. Komande četa, komandiri vodova i vodni delegati, uz pomoć štabova bataljona, neprekidno su radili sa borcima politički i vojnički. Naoružanje i oprema boraca i jedinica je dobro prekontrolisana i dovedena u ispravno stanje. U vojničkom radu sa borcima i jedinicama posvećena je posebna pažnja

348) *Arhiv VII*, kut. 774, reg. br. 13-9 - Operativni izvještaj štaba Šeste krajiške NOU brigade.

349) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XVIII, dok. br. 183 i 185 - Neprijateljski izvještaj o napuštanju Livna.

350) *Arhiv VII*, kut. 774, reg. br. 13-9 - Operativni izvještaj Šeste krajiške NOU brigade.

351) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVIII, dok. br. 68 - operativni izvještaj štaba Šeste krajiške NOU brigade.

352) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVIII, dok. br. 24 - Izvještaj političkog komesara Desete krajiške NOU brigade štabu Četvrte krajiške NOU divizije.

353) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVIII, dok. br. 68 - Operativni izvještaj Šeste krajiške NOU brigade.

354) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVIII, dok. br. 68 i 157 - Operativni izvještaj Šeste krajiške NOU brigade.

poznavanju naoružanja i osposobljavanju što većeg broja boraca za rukovanje automatskim i teškim naoružanjem, kako bi se i najsavremenije naoružanje poslije zadobijanja od neprijatelja moglo odmah upotrijebiti i iskoristiti u borbi. Od svih boraca i rukovodilaca zahtjevalo se da posvete što veću pažnju vojnostručnom i političkom usavršavanju. Na kraju, uz pomoć štaba Divizije, o ovim i drugim pitanjima održano je savjetovanje sa svim vojnim, političkim i partijskim rukovodiocima Brigade.³⁵⁵

U rejonu Čadavice u Šestoj brigadi je formirano prvo inženjersko-pionirsko odjeljenje i radni vod, a izvršene su pripreme i za formiranje radnih vodova bataljona. Te jedinice su opremljene eksplozivnim, protivtenkovskim minama, potrebnim alatima i opremom za raščišćavanje prepreka i rušenja na komunikacijama, za sprečavanje brzih pokreta i manevara neprijateljskih jedinica. To je značilo početak razvoja novog roda - inženjerije, koji će odmah nakon oslobođenja Sanskog Mosta i do kraja rata imati važnu ulogu u svim dejstvima Šeste krajiške brigade.³⁵⁶

OSLOBOĐENJE SANSKOG MOSTA

JAČINA I RASPORED NEPRIJATELJA

U Sanskom Mostu branile su se oko dvije bojne 3. gorskog zdruga, čija je jačina bila oko 1.200 legionara i 5 topova. Od tih snaga u s. Čaplju, južno od Sanskog Mosta, nalazilo se oko 170 vojnika i oficira. Težište neprijateljske odbrane bilo je u dijelu grada na desnoj obali Sane i u Čaplju. Na tim položajima je bilo raspoređeno tri četvrtine neprijateljskih snaga. Neprijateljska odbrana tog dijela grada bila je ojačana neprekidnom jednorednom bodljikavom žicom ispred koje su postavljene nagazne mine. Iza bodljikave žice izgrađeni su rovovi i betonski bunkerji koji su bili dobro povezani i pripremljeni za brzo posjedanje i borbena dejstva. Odbrana po dubini grada oslanjala se na zgrade od tvrdog materijala, koje su posjedane odmah nakon otpočinjanja napada sa unaprijed određenim jedinicama i automatskim i teškim naoružanjem. Za odbranu betonskog mosta, na obe strane Sane, izgrađeni su bunkerji, jer je most obezbjeđivao manevar snagama u oba dijela grada. Neprijatelj u Sanskom Mostu ovog puta nije mogao organizovati predstraže u selima jugoistočno od Sanskog Mosta, jer su u avgustu i septembru na mrkonjičkom sektoru i u Manjači Šesta, Osma i Trinaesta krajiška brigada razbile i protjerale četnike. Tako je neprijatelj bio lišen uporišta u selu Sasini preko koga se u ranija dva napada na Sanski Most povezivala odbrana sa četnicima Uroša Drenovića i osiguravao protivudar u leđa našim snagama koje su izvodile napad.

RASPORED I ZADACI NAŠIH SNAGA

Za napad na neprijateljska uporišta u Sanskom Mostu i oslobođenje grada naše snage bile su podijeljene u tri napadne grupe.

Prvu napadnu grupu, kojom je komandovao štab Četvrte krajiške divizije, sačinjavale su Šesta i Trinaesta brigada, Sanski odred, Drvarski udarni bataljon i Prvi bataljon Osme brigade bez jedne čete. Njen zadatak je bio da napadne i uništi neprijateljsko uporište u gradu na desnoj obali Sane i u Čaplju, oslobodi

³⁵⁵) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVII, dok. br. 157 - Operativni izvještaj Šeste krajiške NOU brigade.

³⁵⁶) *Zbornik VII*, tom V, knjiga XVIII, dok. br. 43 i 109 - Naredenje štaba Četvrte krajiške divizije štabovima Šeste, Osme i Jedanaeste brigade.

taj dio grada i onemogućiti eventualnu intervenciju neprijateljskih snaga iz Banje Luke i Bronzanog Majdana preko Sasine i iz Prijedora komunikacijom na desnoj obali Sane preko sela Trnova i Šehovca.

Zadatak druge borbene grupe (Osma brigada bez Prvog bataljona i Podgrmečki odred), kojom je komandovao načelnik štaba Drugog bosanskog korpusa, bio je da po svaku cijenu likvidira neprijatelja na lijevoj obali Sane i da spriječi intervenciju neprijateljskih snaga iz Prijedora i rudnika Ljubije pravicima koji na lijevoj obali Sane vode u grad.

Trećom borbenom grupom (Jedanaesta brigada i Kozarački odred) komandovao je štab Jedanaeste brigade, a njen zadatak je bio dejstva na komunikaciji Banja Luka - Prijedor, rušenje komunikacije i vezivanje neprijateljskih snaga iz Prijedora i Banje Luke.

Za obezbeđenje napada komanda prve borbene grupe angažovala je Prvi bataljon Osme brigade bez jedne čete sjeverno od grebena Behremaginica u s. Usorcima i Tomašici; Sanski odred i Udarni bataljon Drvarskog odreda na pravcu od Bronzanog Majdana i Banje Luke i Drugi bataljon Šeste brigade u s. Trnovi. Na lijevoj obali Sane na obezbeđnju napada nalazio se Drugi bataljon Osme brigade sa protivtenkovskim oruđima. Obezbeđenju napada, kada se imaju u vidu i snage Jedanaeste brigade i Kozaračkog odreda, posvećena je velika pažnja. Rasporedom tih snaga na širokoj prostoriji, pravovremeno su stvoreni svi uslovi snagama za napad da, poslije oslobođenja Sanskog Mosta, brzo i sigurno zauzmu položaje za odbranu oslobođenog grada i njegove šire okoline.

Ideja manevra za napad sastojala se od prodora napadnih kolona u centar grada na tri pravca: jednim sa glavninom Osme brigade u zapadnom dijelu grada niz željezničku prugu od s. Suhaće uz rijeku Sanu do mosta; drugom kolonom sa glavninom Šeste brigade od katoličke crkve u istočnom dijelu grada uz Sanu do pijace i mosta na rijeci; na to mjesto izbila je i treća napadna kolona sa glavninom Trinaeste brigade niz Sanu i komunikacijom koja dolazi u centar grada od Ključa. Sastavljanjem sva tri prodorna klina u centru grada, u rejonu mosta na obalama Sane rasječene bi bile neprijateljske snage, onemogućeno je njihovo plansko povlačenje, odnosno njihovi manevri i izvodeje protivnapada. Snage sve tri brigade, poslije spajanja napadnih kolona u centru grada, bile su u stanju da se međusobno ispomažu, obrću front i dejstvuju u leđa neprijateljskim snagama i da omoguće našim snagama, koje su napadale na ostalim odsjecima neprijateljske odbrane, da brzo likvidiraju neprijatelja na dubini prve linije i u sadejstvu sa snagama napadnih kolona razbiju cijelu neprijateljsku odbranu. Napad je podržavala artiljerija Drugog korpusa.³⁵⁷¹

Svestrane političke i vojne pripreme jedinica za napad izvršene su u punoj tajnosti u rejonima za odmor koji su bili udaljeni od Sanskog Mosta i više od 30 kilometara. Istovremeno u štabu Korpusa održan je sastanak sa štabovima brigada, odreda i sa štabom Četvrte divizije, na kom su detaljno precizirani zadaci svih jedinica po pravicima i vremenu.

Zadatak Šeste krajiške brigade bio je da napadne istočni dio neprijateljskog uporišta Sanski Most od Sane do željezničke stanice. Glavne snage u napadu kretale su se između ceste Sanski Most - Sasina i rijeke Sane. Njihov zadatak je bio da se u prvom naletu probiju do osnovne škole i sreske zgrade. Nakon zauzimanja tih zgrada i mitraljeza na mostu, da osiguraju centar grada i da se spoje sa prodornim klinovima Trinaeste i Osme brigade, a zatim odvoje veći dio snaga za brzo dejstvo u leđa neprijateljskim snagama u Sokolskom domu i rejonu že-

³⁵⁷¹ Zbornik VII, tom IV, knjiga XVII, dok. br. 45 i 84 - Naredenje štaba Drugog bosanskog korpusa i Četvrte krajiške NOU brigade.

željezničke stanice, i tako u sadejstvu sa četama koje su napadale na dijelu odbrane od katoličke crkve do željezničke stanice nanesu teške gubitke neprijatelju, razbiju ga i unište u tom dijelu grada.

Lijevo napad je izvodila Trinaesta brigada, a desno na lijevoj obali Sane Osmu brigadu.³⁵⁸¹

Za izvršenje dobijenog zadatka štab šeste brigade naredio je Trećem bataljonu da se na uskom dijelu fronta od katoličke crkve do Sane uklini u neprijateljsku odbranu, a zatim brzo izbije u centar grada, zauzme bunker i mitraljez na mostu, zgrade osnovne škole i sreza i sansku pijacu; zatim da se manjim snagama poveže sa napadnim kolonama Osme i Trinaeste brigade, osigura centar grada na desnoj obali Sane, a glavne snage uputi na glavninu neprijateljskih snaga koja se nalazila u Sokolskom domu i u rejonu željezničke stanice.

Prvi bataljon napadao je neprijateljsku odbranu na širem sektoru od katoličke crkve do željezničke stanice, i imao je zadatak da se u prvim naletima uklini u odbranu neprijatelja i da širenjem klinova u sadejstvu sa četama Trećeg bataljona prisili glavninu neprijateljskih snaga na željezničkoj stanici i u Sokolskom domu na predaju.

Zadatak Drugog bataljona bio je da sa položaja u rejonu s. Trnove spriječi eventualnu neprijateljsku intervenciju iz Prijedora. Taj bataljon nalazio se u drugom ešelonu četa Prvog bataljona Osme brigade koje su bile na položajima u selima Usorci i Tomašica s istim zadatkom.

TOK NAPADA ŠESTE BRIGADE

Sve snage Prvog i Trećeg bataljona Šeste brigade 20. oktobra prije 23 časa posjele su jurišne položaje na pravcima napada i napravile prolaz u žičanim preprekama. Treći bataljon, pod komandom Rade Ercega, prije početka napada uspio se neopaženo infiltrirati u centar grada između katoličke crkve i rijeke Sane. Nakon izbijanja na most i gradsku pijacu zauzeo je zgradu osnovne škole i sreza i sve neprijateljske položaje u centru grada na desnoj obali Sane. Od posebne važnosti bilo je zauzimanje mosta na rijeci i onemogućavanje bilo kakvog manevra neprijateljskih snaga preko mosta u dijelu grada na lijevoj obali Sane, i obratno. I Treća četa Prvog bataljona infiltrirala se od katoličke crkve u centar grada, a zatim rasporedila vodove za dejstvo ulicom koja vodi za Sokolski dom i željezničku stanicu. Štab Trećeg bataljona rasporedio je čete u centru grada tako a je nakon otpočinjanja napada mogao uspješno sadejstvovati Prvom bataljonu i snagama Trinaeste brigade iz neprijateljske pozadine u pravcu bolnice i komunikacijom koja vodi prema Ključu. Neprijatelj nije ništa znao o infiltraciji Trećeg bataljona i Treće čete Prvog bataljona, te su sa početkom napada naših jedinica oba komandanta neprijateljskih bojni požurila ka centru grada i mostu na Sani radi posjedanja utvrđenih zgrada, pripremljenih položaja i samog mosta. Treći bataljon i Treća četa Prvog bataljona iznenadili su neprijatelja do te mjere da su u prvim trenucima borbe zarobljeni komandanti neprijateljskih bojni i razoružane njihove snage koje su hitale da posjednu položaje u centru grada. Tako je, u stvari, bilo obezglavljeno neprijateljsko komandovanje i spriječen organizovan otpor. U tim trenucima sa željezničkog mosta ka centru grada krenula su i dva laka tenka, što je dokrajčilo konfuziju i zabunu u redovima neprijatelja.³⁵⁹⁾

³⁵⁸⁾ *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVII, dok. br. 69 - Naredenje Četvrtje krajiške NOU divizije za napad na Sanski Most.

³⁵⁹⁾ Tenčovi na željeznički most dovezeni su konjskim zapregama prije početka napada.

Juriši Prvog bataljona izvršeni su silovito napadnim kolonama četa od katoličke crkve i pravcem željeznička stanica - zgrada Sokolskog doma ka centru grada na desnoj obali Sane, gdje se prije početka napada nalazila njegova Treća četa i Treći bataljon. Poslije žestokih početnih okršaja i nekoliko naizmjeničnih juriša Prvog bataljona, iznenadene neprijateljske snage bile su razbijene i savladane. Čete Prvog bataljona uskoro su savladale cijelu spoljnu odbranu i zauzele željezničku stanicu. Dejstvo Treće čete iz centra grada u pozadinu neprijatelja omogućilo je brzo prodiranje Prvom bataljonu i zauzimanje Sokolskog doma. Kod neprijatelja je ubrzo došlo do panike i dezorganizacije, jer su komandanti bojni na početku napada bili zarobljeni. To je omogućilo brzo spajanje Prvog i Trećeg bataljona i zarobljavanje glavnine neprijateljskih snaga i artiljerije koje su se nalazile u dijelu grada koji je napadala Šesta brigada. Poslije toga, neprijatelj nije imao nikakvih uslova za otpor, te su se i ostale jedinice u tom dijelu grada poslije jednog časa borbe predale.

Napad Osme i Trinaeste brigade i Podgrmečkog odreda razvijao se tačno prema predviđenom planu. Na sektorima tih jedinica takođe je prestao svaki otpor neprijatelja poslije jednog časa borbe. Sanski Most je tako oslobođen 20. oktobra 1943. godine do 24 časa.³⁶⁰⁾

Za vrijeme borbi u Sanskom Mostu borci i rukovodioci Šeste brigade pokazali su odlučnost, hrabrost, visoku političku svijest, borbenu disciplinu i snalaženje u promjenama situacije. To je, pored dobro isplaniranog i pripremljenog napada i smjele inicijative Trećeg bataljona, doprinijelo brzim rezultatima borbe, uz minimalne gubitke u jedinicama.

Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito napisao je 27. oktobra 1943. godine slijedeći izvještaj za Radio-stanicu »Slobodna Jugoslavija«: »U borbi kod Sanskog Mosta i Ljubije istakle su se: Šesta, Osma i Trinaesta brigada, a naročito Treći bataljon Trinaeste brigade na čelu sa komandantom Nikolom Bokanom i Prvi i Treći bataljon Šeste brigade s komandantom bataljona Ercegom Radom.«³⁶¹⁾

Jedinice Šeste brigade zarobile su 364 neprijateljska vojnika i oficira, među kojima i oba komandanta bojni, ranile 15, a ubile 32 neprijateljska vojnika i oficira. Zaplijenjeno je 5 topova, 4 mala minobacača, 2 teška mitraljeza, 7 puškomitraljeza, 200 pušaka, 17 automata, 85 pištolja, 20.000 metaka, 140.000 kuna i mnogo druge ratne opreme.

Iz Šeste brigade poginuo je 1, a ranjena su 3 borca.³⁶²⁾

Oslobođenje Sanskog Mosta značilo je veliki uspjeh Petog korpusa i posebno Četvrte krajiške divizije. Nakon nekoliko bezuspješnih pokušaja, najzad je likvidirano važno neprijateljsko uporište u Podgrmeču. Na taj način povećala se oslobođena teritorija i stvorena mogućnost za oslobođenje i kontrolu veoma razvijenog područja Timara - u trouglu Banja Luka - Prijedor - Sanski Most za mobilizaciju novih boraca i jačanje NOP-a na tom području koje je, oslobođenjem Sanskog Mosta i doline Šane do Prijedora, neposredno povezano sa Podgrmečom. I vojnički značaj oslobođenja tih teritorija bio je veliki, jer su stvoreni uslovi za snažan i neprekidan koordinirani pritisak na komunikaciju Bosanski Novi - Prijedor - Banja Luka sa Kozare i Podgrmeča i za efikasne napade na neprijateljska uporišta na toj komunikaciji.

360) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVIII, Operativni izvještaj Šeste i Osme krajiške NOU brigade.

361) *A - CK SKOJ*, fond CK KPJ - K1 reg. br. 1943/331 (prijevod s ruskog).

362) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XVIII, dok br. 157 - Operativni izvještaj Šeste krajiške NOU brigade: mikrofilm NMZ - neprijateljski, Zagreb, film broj 3, snimak 689 i 694. Iz Sanskog Mosta u Prijedor bi se uspjeli probiti 2 oficira, 3 podoficira i 42 domobrana.

ODBRANA SANSKOG MOSTA, I BORBE NA SEKTORU PRIJEDORA
I PODRUČJU TIMARA DO KRAJA DECEMBRA 1943.

Poslije likvidacije neprijateljskog uporišta u Sanskom Mostu, još u toku noći 21. oktobra, Šesta krajiška brigada prebačena je u sela Rakeliće i Miljakovac južno od Prijedora, sa zadatkom da po svaku cijenu spriječi prodor neprijatelja iz Prijedora u Sanski Most desnom obalom Sane. Sektor odbrane bio je na liniji: Petrov Gaj - Ribnjak - s. Ćela - r. Sana, a po dubini obuhvatao je sela Miljakovac i Rakeliće. Na tom sektoru Prvi bataljon je imao zadatak da brani rejon Petrov Gaj, Ribnjak, s. Rakelići; Treći bataljon: sela Ćelu i Miljakovac, a Drugi bataljon zatvarao je pravac koji je desnom obalom Sane preko zaseoka Aleksića i Kecmana izvodio u s. Usorce i Sanski Most.

Desno u s. Marićka, Trinaesta brigada Desete divizije zatvarala je pravce od Banje Luke i Bronzanog Majdana prema Sanskom Mostu, a lijevo na zapadnoj obali Sane sjeverno od s. Rasovaca Osmo brigada sprečavala je prodor neprijatelja iz Prijedora u Sanski Most lijevom obalom Sane.

RASPORED NEPRIJATELJSKIH SNAGA

Od kraja avgusta 1943. godine Nijemci su izvršili reorganizaciju oružanih snaga na Balkanu. Na teritoriji kvislinške Nezavisne Države Hrvatske od njemačkih i ustaško-domobranskih snaga formirali su 2. oklopnu armiju, a na teritoriji Bosanske krajine 15. brdski armijski korpus. Istovremeno 3. SS oklopni korpus, koji je ranije obezbeđivao teritoriju od Drave i Slovenije do Save, proširio je svoju zonu obezbeđenja na teritorije Korduna, Banije, Potkozarja, Bosanskog Novog, Prijedora i Banje Luke.³⁶³⁾ Raspored njemačkih i kvislinških snaga 20. oktobra bio je slijedeći:

- 373. »Tigar« - divizija bila je raspoređena na komunikaciji Otoka - Bosanski Novi - Prijedor - Banja Luka. U rejonima Otoke i Bosanskog Novog nalazilo se oko 1.500 vojnika ove divizije, u Prijedoru 2. bataljon 384. puka ojačan četom tenkova 202. oklopnog bataljona i u Banjoj Luci 384. puk bez 2. bataljona i 202. tenkovski bataljon bez jedne tenkovske čete;

- snage 3. oklopnog SS korpusa imale su u Bosanskom Novom oko 600, a u Banjoj Luci i njenoj široj okolini oko 1.000 ljudi. U Trapistima nalazila se diverzantska škola za obuku tzv. trupova;

- Treći ustaško-domobranski gorski zdrug sa štabom i prištapskim jedinicama bio je razmješten u Prijedoru. Njegova 11. gorska pukovnija posjedala je uporišta prema Bosanskom Novom, u Kozarcu i Omarskoj, a u Prijedoru se nalazio štab ove pukovnije sa prištapskim jedinicama i jednom bojnom. Treća gorska ustaško-domobranska pukovnija 3. zdruga imala je samo 3. bojnu, jer joj je jednu bojnu razbila i većim dijelom zarobila 15. oktobra Osmo brigada u Ljubiji a dvije bojne 20. oktobra zarobljene su u Sanskom Mostu. Treća bojna bila je razmještena u uporištu rudnika Ljubije, a štab sa prištapskim jedinicama u Prijedoru;

- Sedma lovačka pukovnija 4. lovačko-ustaško-domobranskog zdruga branila je uporišta na komunikaciji Prijedor - Banja Luka u Piskavici i Ivanjskoj i dalje prema Banjoj Luci.

U neprijateljskim garnizonima u Otoci, Bosanskom Novom, Prijedoru i Banjoj Luci, nalazile su se i jake ustaške snage, snage žandarmerije, policije i čet-

³⁶³⁾ Arhiv VII, kut. 80, reg. br. 2-1/39; kut. 118, reg. br. 4/5-9; NAV-N-T-314, Roll 560/887; 315 roll 2171/00.

nici, koje su takođe potpadale pod komandu 373. njemačke divizije. Štab ove divizije postavio je zadatak svim snagama da obezbijede komunikacije radi sigurnosti veze unskom prugom i putnom komunikacijom sa jadranskom obalom, da obezbijede eksploataciju privrednih dobara za potrebe Trećeg Rajha i da omogućće održavanje okupacijske vlasti.

TOK ODBRAMBENIH DEJSTAVA

Sabirajući rezultate borbi, neprijatelj je procijenio da 3. bojni 3. gorskog zdruga u rudniku Ljubiji prijeti neposredna opasnost, te je te snage povukao 22. oktobra noću u Prijedor. Na osnovu dobijenih podataka od obavještajne službe, starješina i 42 domobrana koji su se probili iz Sanskog Mosta u Prijedor procijenio je naše snage i donio odluku da ponovo vrati Sanski Most. Brzo je izveo sve potrebne pripreme i, već 24. oktobra ujutro, počeo napad sa jakim snagama iz Prijedora na položaje Šeste krajiške brigade. Toga dana jake snage legionara i Nijemaca kretale su se u koloni od s. Kozarca pored Ribnjaka ka s. Rakelići. Njihov zadatak je bio da razbiju i odbace čete Prvog bataljona, zauzmu dominirajuće visove u s. Rakelići i ugroze Treći bataljon bočnim dejstvima. Druga neprijateljska kolona izvršila je napad u streljačkom stroju od s. Čela na položaje Trećeg bataljona u s. Miljakovcu. Treća kolona, ojačana sa 2 tenka, napadala je komunikacijom Prijedor - Sanski Most na desnoj obali Sane, sa ciljem da brzo prodire preko Položaja Drugog bataljona i pokuša da u sadejstvu sa snagama koje su napadale Prvi bataljon okruži snage Trećeg bataljona u Miljakovcu.

Prije početka napada neprijatelj je tukao snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom položaje naših snaga o kojima je od četnika bio dobro obaviješten.

Treći bataljon sačekao je neprijateljske juriše na bliskom odstojanju i njegovim snagama nanio teške gubitke. Poslije kraćeg zastoja radi sređivanja snaga, neprijatelj je ponovio još žešći juriš na položaje četa Trećeg bataljona. I taj juriš je bio zaustavljen uz još veće gubitke neprijatelja. Nezavisno od toga, smjenjivali su se novi juriši. Na pojedinim dijelovima odbrane Trećeg bataljona dolazilo je do borbi prsa u prsa. Neprijateljski napad je bio zadržan. Tada je, umješnošću i dobrim snalaženjem rukovodilaca, Treći bataljon izvršio žestok i odlučan protivjuriš na neprijatelja. Zahvaljujući hrabrosti, prisebnosti i borbenoj disciplini boraca, u jurišu u kojem je ponovo dolazilo do hvatanja za guše, pojedini neprijateljski dijelovi bili su razbijeni i u neredu potisnuti unazad. To su iskoristile sve čete Trećeg bataljona za nove i snažnije juriše. Tada je neprijatelj pretrpio velike gubitke, a Treći bataljon je zajašio neprijatelju na leđa tako da se njegove snage nisu mogle organizovano povlačiti, niti izvlačiti veliki broj ranjenih i poginulih. U toj situaciji stekli su se svi uslovi da Treći bataljon u sadejstvu sa Drugim bataljonom uništi ove neprijateljske snage. Da bi izbjegao katastrofu, neprijatelj je iz Prijedora dovukao pojačanja pješadije sa 4 tenka i izvršio protivnapad na Treći bataljon. Taj protivnapad je slomljen i zadržan, ali su se snage neprijatelja kojima je zaprijetilo uništenje, pod zaštitom tenkova i izvršenog protivnapada, uspjele povući u Prijedor sa ranjenim i poginulim i njihovim ličnim naoružanjem.

Najjači pritisak neprijatelj je izvršio na Prvi bataljon, i, nakon žestoke borbe, uspio je da ga potisne do škole u s. Rakelići. Kada je neprijatelj pomislio da je nadomak cilja, čete Prvog bataljona izvršile su snažan protivnapad. Nanijele su mu veće gubitke i uspjele protjerati prema Prijedoru i vratiti sve svoje položaje.

U rejonu odbrane Drugog bataljona neprijatelj je bio žilav i uporan. Ali, zahvaljujući borbenosti boraca i rukovodilaca, i na tom dijelu odbrane njegovi su planovi propali.

Poslije šestočasovnih teških borbi napad neprijatelja, koji se nije mirio sa gubitkom Sanskog Mosta, bio je potpuno slomljen. Krajem dana sve neprijateljske snage sa sektora Šeste brigade povukle su se u Prijedor. Poslije toga duže vrijeme na položajima bataljona vladalo je potpuno zatišje, koje je dobro iskorišteno za odmor, sređivanje jedinica i popunu novomobilisanim borcima.

Gubici neprijatelja 24. oktobra na položajima Šeste brigade bili su oko 200 mrtvih i ranjenih vojnika i starješina. Treći bataljon zarobio je 9 domobrana i 1 četnika, zaplijenio 10 pušaka, 1 teški i 1 laki minobacač i nekoliko konja sa komorom. Gubici Trećeg bataljona bili su 2 mrtva i 5 ranjenih, a Prvog bataljona 1 mrtav i 15 ranjenih, od kojih su 2 borca umrli na putu za bolnicu.

U tim borbama istakli su se velikom hrabrošću borci puškomitraljesci Marko Zorić³⁶⁴⁾ i David Pilipović iz Prve čete Prvog bataljona, koji su ubili 36 neprijateljskih vojnika; desetar Milan Mršić i puškomitraljezac Crnomarković, koji su herojski pali u borbi, i drugarica Jovanka Božičić, bolničarka Druge čete Trećeg bataljona, koja je za vrijeme protivnapada neprijateljskih tenkova, iako bez vatrenog oružja, zarobila i razoružala neprijateljskog vojnika. Izuzetnu hrabrost pokazali su i komandiri četa Sveta Popović, Dušan Košutić i Veljko Vrućinić, od kojih su Popović i Vrućinić bili teško ranjeni.³⁶⁵⁾

Poslije 25. oktobra, zbog odlaska Osme brigade na nove zadatke na sektoru Bosanskog Novog, Šesta brigada dobila je zadatak da zatvori pravac prema Sanskom Mostu, zbog čega je došlo do promjene u borbenom rasporedu bataljona. Štab brigade naredio je Drugom bataljonu da se 26. oktobra prebaci na lijevu obalu Sane u s. Rasavce. Njegov zadatak je bio da zatvori pravac Prijedor

- Sanski Most preko s. Koprivne i da po svaku cijenu spriječi prodor neprijatelja na tom pravcu. Položaje na desnoj obali Sane posjeo je Treći bataljon. Na lijevom krilu Drugog bataljona nalazio se Treći bataljon Podgrmečkog odreda i imao je zadatak da spriječi prodor neprijatelja iz Prijedora u rudnik Ljubiju. Poslije dolaska na te položaje, ovaj bataljon je, po naredjenju štaba Četvrte divizije, ušao u sastav Šeste brigade kao njen Četvrti bataljon.³⁶⁶⁾ Tako je poslije 26. oktobra Šesta brigada imala na položajima prema Prijedoru od sela Gradine i Jeličke do desne obale Sane kod s. Čarakova Prvi i Treći bataljon, a u luku lijeve obale Sane od Zecova Drugi i Četvrti bataljon. Bataljoni su ostali u tom borbenom rasporedu do kraja prve dekade novembra.

Za to vrijeme na sektoru odbrane svih bataljona neprijatelj je više puta napadao, pokušavajući da ponovo prodre u Sanski Most. Najprije je izvršen napad 28. oktobra sa jakim snagama na položaje Četvrtog bataljona na pravcu rudnika Ljubije. Žilavim otporom četa Četvrtog bataljona neprijateljski napad je bio zaustavljen. Lijevo krilo Drugog bataljona je tuklo jakom bočnom vatrom neprijateljske snage i vršilo na njega snažan pritisak sa položaja sjeverno od s. Čarakova. To je omogućilo Četvrtom bataljonu da izvrši snažan protivnapad i da krajem dana protjera neprijatelja u Prijedor.³⁶⁷⁾ Slijedećeg dana neprijatelj je ponovio napad iz Prijedora sa dvije bojne i 4 tenka na lijevo krilo Drugog bataljona, pokušavajući da prodre u rudnik Ljubiju na spojevima Drugog i Četvrtog bataljona. Kada je Drugi bataljon privukao na položaje protivtenkovski top i otvorio vatru na tenkove, neprijatelj se povukao u Prijedor.³⁶⁸⁾ Novi napad na Četvrti ba-

364) A - CK SKJ, fond CK SKJ - K1, reg. br. 1943/331 - Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija« prenijela je u vijestima ratni izvještaj koji je napisao Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito: »Tri bataljona legionara kod Prijedora koji su pokušali da se probiju u pravcu Sanskog Mosta jedinice Četvrte divizije Petog korpusa razbile su... u ovoj borbi naročito se istakao mitraljezac Marko Zorić...«

365) Zbornik VII, tom IV, knjiga XIX, dok. br. 142 i 157 - Operativni izvještaj Četvrte krajiške NOU divizije i Šeste krajiške NOU brigade.

366) Arhiv VII, kut. 774, dok. br. 18-9 - Operativni izvještaj Šeste krajiške NOU brigade.

367) Arhiv VII, kut. 774, d. 18-9 - Operativni izvještaj Šeste krajiške NOU brigade.

368) Arhiv VII, kut. 774, d. 16-9 - Operativni izvještaj Šeste krajiške NOU brigade.

taljon uslijedio je 2. novembra još jačim snagama koje su bile ojačane tenkovima. U žestokoj borbi nadmoćnije snage neprijatelja uspjele su da potisnu Četvrti bataljon i uđu u rudnik Ljubiju. Ali, istog dana naveče, četvrti bataljon je izvršio snažan protivnapad na neprijatelja. Ovom protivnapadu sadejstvovale su i snage Drugog bataljona, koje su tukle neprijatelja bočno. Poslije toga neprijateljske snage su bile razbijene i uz osjetne gubitke ponovo satjerane u Prijedor.^{369*}

Na sektoru Trećeg bataljona 31. oktobra, neprijatelj se poslužio lukavstvom, dovlačeći noću do s. Rakelića tenkove konjima, kojima je ujutru podržao pješadiju i napadao položaje četa Trećeg bataljona. Poslije kraće borbe uspio je zauzeti i zapaliti nekoliko kuća i opljačkati nešto stoke, poslije čega se povukao u Prijedor. Istog dana neprijateljske snage izvršile su napad i na sektoru Prvog bataljona na pravcima sela Saničani i Tomašica. I taj napad bio je odbijen, a neprijatelj protjeran u njegova uporišta u Kozarcu i Prijedoru.

U toku noći 6/7. novembra Treći i Drugi bataljon sa dijelom snaga izvršili su napad na željezničku stanicu Baltine Bare i željeznički most na Sani u Žegar. Taj napad nije u potpunosti uspio. Snage Trećeg bataljona zauzele su i zapalile željezničku stanicu Baltine Bare i porušile prugu, dok bunkereri nisu bili zauzeti, niti je porušen željeznički most u Žegar. U toj noćnoj akciji poginuo je Mirko Kondić, vodnik voda iz Trećeg bataljona. Sutradan, 8. novembra, neprijatelj jačine oko 700 vojnika i 3 tenka napao je položaje Trećeg bataljona na pravcu Topića-brda. Čete Trećeg bataljona dočekale su neprijatelja na bliskom odstojanju i nanijele mu početne gubitke, a zatim su ga, vješt看im manevrisanjem, zabacujući mu se za leđa i na bokove, potpuno razbile i poslije sedmočasovne borbe satjerale u Prijedor. U toku tog neprijateljskog napada na Treći bataljon, Drugi bataljon, sa položaja na lijevoj obali Sane, vršio je snažan pritisak na željeznički most u Žegar. Ono što tom bataljnu nije uspjelo prethodnog dana u noćnom napadu na neprijateljsko uporište, uspjelo mu je ovog dana. Koristeći protivtenkovski top koji je privučen u streljački stroj, ovaj bataljon je porušio sve bunkere i zauzeo ih. Zatim je porušio i željeznički most u Žegar. Poslije tog uspjeha, iz Prijedora je na čete Drugog bataljona izvršen protivnapad neprijatelja, uz podršku 2 tenka, od kojih je jedan iz protivtenkovskog topa uništen, a drugi oštećen.

Gubici neprijatelja u borbi tog dana sa Drugim i Trećim bataljonom bili su oko 30 mrtvih i ranjenih, a naši gubici 2 ranjena borca. Poginuli su Stojan Novaković, desetar, i Milan Vukić, bombaš iz Trećeg bataljona.³⁷⁰

U prvoj dekadi novembra, zbog koncentracije neprijateljskih snaga u Banoj Luci i očekivanog napada tih snaga, zajedno sa četnicima Uroša Drenovića na pravcu Banja Luka - Mrkonjić-Grad, Trinaesta brigada Desete divizije rokirala je svoj bataljon sa desnog krila Šeste brigade iz sela Gradine i Jeličke na Manjaču južno od komunikacije Bronzani Majdan - Sanski Most.³⁷¹ Poslije toga štab Četvrte divizije naredio je Šestoj brigadi da rokiranjem snaga Prvog i Trećeg bataljona na desnoj obali Sane posjedne položaje sve do komunikacije Bronzani Majdan - Sanski Most. Štab Šeste brigade, izvršavajući to naređenje, ukazao je štabu Divizije na razređenost svojih snaga na desnoj obali Sane i na opasnosti od neprijateljskog prodora od Prijedora, jer se neće moći vršiti pravovremeni manevar snagama na frontu. Rješenje te situacije nađeno je u pomjeranju Jedanaeste brigade na pravac Prijedor - rudnik Ljubija, što je štabu Šeste brigade omogućilo da prebaci na položaje u Gradinu i Jeličku prema Omarskoj, Piskavici i Bronzanom Majdanu svoj Četvrti bataljon. Tako je poslije 10. novembra ponovo došlo do promjene u borbenom rasporedu Šeste brigade, prema kom se njen Četvrti bataljon nalazio na položajima od puta kod Bronzanog Majdana do s. Maričke,

369) *Arhiv VII*, kut. 767, d. 14-1, 25-1 i 18.

370) *Arhiv VII*, kut. 767, d. 14-1, 25-1/1 i 18-9.

371) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIX, dok. br. 57 i 116.

Prvi bataljon u s. Rakelići, Treći bataljon u s. Miljakovac i Drugi bataljon na lijevoj obali Sane u s. Zecovima. Na desnom krilu Brigade južno od puta kod Bronzanog Majdana položaje je držala Trinaesta brigada, a na lijevom krilu na sektoru Ljubije Drugi bataljon Jedanaeste brigade.³⁷²⁾

U tom borbenom rasporedu Šesta brigada je u novembru onemogućila tri neprijateljska položaja da prodre u Sanski Most.

Sedamnaestog novembra, kada su dva neprijateljska bataljona sa 7 tenkova u napadu iz Prijedora prema Ljubiji uspjela da potisnu Drugi bataljon Jedanaeste brigade, Drugi bataljon Šeste brigade sa položaja iz sela Čarakova i Zecova izvršio je snažan iznenadni bočni napad na neprijatelja. Tokom tročasovnih borbi neprijateljske snage imale su oko 50 mrtvih i ranjenih, među kojima je bio i jedan njemački oficir, i jedan kamion oštećen od protivtenkovskog topa. Uočavajući veće opasnosti od tog bočnog napada, do kojih uskoro može doći, neprijatelj je počeo postepeno uzmicati. Poslije petočasovne borbe povukao se u Prijedor.³⁷³⁾

Poslije dva dana - 19. novembra, te neprijateljske snage obnovile su napad na položaje Drugog bataljona u Čarakovu. Čete Drugog bataljona sačekale su neprijatelja na bliskom odstojanju i žestokom vatrom iz sveg pješadijskog naoružanja zaustavile ga i prikovale za položaje ne dozvoljavajući mu da izvrši juriš. Uskoro su i snage Trećeg bataljona sa položaja na desnoj obali Sane iz Čela otvorile snažnu bočnu vatru na neprijateljske snage. Nakon više neuspjelih pokušaja da potisne Drugi bataljon, neprijatelj je odustao od daljih napada i povukao se u Prijedor. Tog dana neprijateljske jedinice imale su 4 mrtva, među kojima i jednog njemačkog oficira i 6 teško ranjenih. Naši gubici u Drugom bataljonu bili su 1 poginuo i 3 teže ranjena borca.³⁷⁴⁾

Neprijatelj je 27. novembra organizovao i izveo još jedan napad na položaje Trećeg bataljona na desnoj obali Sane. Toga dana, po položajima tog bataljona najprije je izvršena snažna artiljerijska priprema od 6 časova ujutru. Zatim je uslijedio napad jedne bojne legionara i Nijemaca u pravcu Topića-Brda i jedne bojne ojačane sa 4 tenka uz rijeku Gomjenicu na desno krilo Trećeg i lijevo krilo Prvog bataljona. Borci Trećeg bataljona smireno i hladnokrvno sačekali su neprijateljske snage koje su nastupale u pravcu Topića-Brda. Pustili su ih na najbliže moguće odstojanje i otvorili žestoku, iznenadnu i preciznu vatru. Početni gubici koji su tom prilikom nanijeti neprijatelju, demoralisali su njegove jedinice do te mjere da su se odmah povukle i više nisu pokušavale da izvedu novi juriš. To je omogućilo Trećem bataljonu da u relativnom miru usmjeri svoju pažnju na neprijateljsku bojnu i 4 tenka koji su se kretali uz Gomjenicu. U borbi sa tim neprijateljskim snagama Trećem bataljonu sadejstvovao je Prvi bataljon. U žestokim okršajima vođenim 7 časova, zajedničkim snagama ova dva bataljona, bio je omogućen prodor i ovih neprijateljskih snaga. Kada je Treći bataljon privukao protivtenkovski top u streljački stroj i preciznom vatrom uništio neprijateljski tenk, i na ovom pravcu neprijatelj je počeo izvlačenje. Tada su Treći i Prvi bataljon izvršili protivnapad i sve neprijateljske snage protjerali u Prijedor. U borbama tog dana neprijateljskim snagama nanesen su veći gubici u mrtvim i ranjenim, a naše jedinice imale su 1 poginulog, 1 teže i 6 lakše ranjenih.³⁷⁵⁾

Prije odbijanja neprijateljskih napada iz Prijedora Druga četa Prvog bataljona postavila je zasjedu 13/14. novembra između željezničke stanice Omarska i s. Maričke, u koju je upala grupa od oko 40 neprijateljskih vojnika. Tom prilikom

372) *Arhiv VII*, kut. 744, d. 20-9 i 17-9.

373) *Arhiv VII*, kut. 774, d. 20-9 i 22/9.

374) *Arhiv VII*, kut. 774, d. 22-9 i kut. 767, d. 2-1/2.

375) *Arhiv VII*, kut. 774, d. 23-9 i 28-9; kut. 767, d. 2-1/2.

ova četa ubila je 10, a veći broj vojnika je teže i lakše ranila. U borbi je zaplijenjen 1 puškomitraljez, 5 pušaka, 2.000 metaka i nešto vojne opreme.³⁷⁶⁾

U decembru 1943. godine počela je šesta neprijateljska ofanziva,³⁷⁷⁾ što je uslovlilo pregrupisanje i veće promjene u borbenom rasporedu svih brigada Četvrte krajiške divizije. Najprije je od 20. do 24. novembra izvršena smjena jedinica Jedanaeste brigade jedinicama Osme brigade na sektoru rudnika Ljubije prema Prijedoru. Zatim je Jedanaesta brigada prebačena na Kozaru radi dejstva sa Šestom brigadom na komunikaciji Banja Luka - Prijedor. I Trinaesta brigada Desete krajiške divizije, koja se nalazila na desnom krilu Šeste brigade, rokirana je na pravac Banja Luka - Mrkonjić-Grad. Na njene položaje južno od Bronzanog Majdana prebačen je Sanski odred.

U toj situaciji Šesta krajiška brigada imala je zadatak da upornom odbranom na liniji: uključno komunikacija Bronzani Majdan - Sanski Most, sela Jelička, Gradina, Marička, Saničani i Cele na desnoj obali Sane, zatvori sve pravce koji od Prijedora i Banje Luke vode ka Sanskom Mostu, da ne dozvoli prodor neprijateljskih snaga u Sanski Most i da u sadejstvu sa Jedanaestom brigadom aktivno dejstvuje na komunikaciji Banja Luka - Prijedor, onemogućavajući manevre i pokrete neprijateljskih snaga tom komunikacijom. Za izvršenje tih zadataka raspored njenih bataljona u decembru bio je slijedeći: Prvog bataljona na početku mjeseca u s. Rakelići, zatim na komunikaciji Bronzani Majdan - Sanski Most i u selu Krivaji i poslije 25. decembra u selu Miljakovac; Drugog bataljona u prvoj polovini mjeseca na lijevoj obali Sane u s. Zecovi, a zatim na desnoj obali Sane u s. Rakejići; Četvrtog bataljona u Gradini i Jelički, i Trećeg bataljona od s. Rakelići do Cele i desne obale Sane, a poslije 25. decembra, zbog pogoršane situacije na sektoru Osme brigade, u rejonu Blagaja i Novske Suhače, na lijevoj obali Sane u rejonu Zecova prema s. Carakovu. Na desnom krilu Brigade, južno od komunikacije Bronzani Majdan - Sanski Most, nalazio se Sanski odred, a lijevo na lijevoj obali Sane Osma brigada.³⁷⁸⁾

U trenutku otpočinjanja šeste ofanzive za neprijatelja je značaj Sanskog Mosta još više porastao. Ponovnim zauzimanjem grada stvorile bi se bolje osnove za njegova dejstva, jer bi se i osiguralo i slobodno komuniciranje i manevar snaga komunikacijom Banja Luka - Prijedor - Bosanski Novi. Zbog svega toga neprijatelj je u decembru izveo dva veća napada, nadajući se da će uspjeti prodreti u Sanski Most.

Prvi njegov napad uslijedio je na lijevoj obali Sane 3. decembra, snagama ojačane bojne i 3 tenka, na položaje drugog bataljona šeste brigade, a sa još jačim snagama na položaje Trećeg bataljona Osme brigade u Hambarinama. U tom napadu, poslije teških osmočasovnih borbi, Drugi bataljon je uspio zaustaviti neprijatelja, nanijeti mu teže gubitke i uništiti jedan tenk. Zatim je izvršio protivnapad i neprijateljske snage protjerao u Prijedor. Još bolje rezultate postigao je Treći bataljon Osme brigade na sektoru Ljubije. Prema primljenim izvještajima

376) *Arhiv VII*, kut. 767, d. 28-1, i kut. 774, d. 19-9.

377) Operacije u šestoj neprijateljskoj ofanzivi 2. njemačke oklopne armije (5. i 15. korpusa) počele su početkom decembra 1943. a završile su se do marta 1944. godine. U toku decembra one su izvođene u Sandžaku i istočnoj Bosni («Kugelblic» i «Snešturm»), u Kordunu, Baniji i Cazinskoj krajini («Panter»), na srednjim dalmatinskim otocima i na sektoru Dinare («Citen»), a u januaru i februaru prenijele su se i na srednju i zapadnu Bosnu («Jajce»), srednju Dalmaciju, Liku, Gorski kotar i Hrvatsko primorje. Cilj šeste neprijateljske ofanzive bio je da se razbije glavnina NOVJ, otklone opasnosti od prenošenja dejstva u Srbiju i obezbijede komunikacije koje iz unutrašnjosti izvode na jadransku obalu. Nijemci su željeli da tom ofanzivom raščiste situaciju između Save i Jadranskog mora, kako bi do proljeća, kada bi moglo uslijediti iskrcavanje saveznika, učvrstili jadransku obalu i njeno zaleđe.

Opširnije o tome videti *Zbornik VII*, knjiga XX, d. 207 i 210; *Arhiv VII*, kut. 14, d. 42/6 i u mikroteci VII, film pod reg. Minhen 5/573 (588-589), 575-576 (590-591), 577-578 (592-593) i 580-581 (595-596).

378) *Arhiv VII*, kut. 774, d. 12-8 i 25-9; *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XX, dok. br. 50, 52 i 140.

od naših saradnika u gradu, neprijatelj je tog dana dovezao u Prijedor tri kamiona mrtvih i ranjenih, među kojima je bilo i Nijemaca. Naši gubici u Drugom bataljonu bili su 3 teže ranjena borca.³⁷⁹¹

Drugi još jači napad neprijatelj je izveo 10. decembra iz Prijedora sa oko 1.500 legionara, ustaša, četnika i Nijemaca i 7 tenkova na položaje Trećeg bataljona na desnoj obali Sane. U osmočasovnim borbama neprijatelj je izveo više juriša, pokušavajući da izmanevriše Treći bataljon. Dok ga je u tom uspješno i vješto sprečavao Treći bataljon sa fronta, dvije čete Prvog bataljona uspjele su se obuhvatnim manevrom niz Gomjenicu zabaciti i tući neprijatelja jakom pješadijskom vatrom sa boka i iz pozadine. Upornom odbranom i takvim vještim manevrom Prvog i Trećeg bataljona neprijateljskim snagama nanoseni su osjetni gubici u mrtvim i ranjenim i uništen mu je 1 tenk. Zatim su uslijedili protivnapadi oba bataljona, te je neprijatelj poslije sedam časova borbe bio prisiljen da se povuče u Prijedor. Naši gubici toga dana bili su 2 poginula i 1 lakše ranjeni borac. Neprijatelj je u tim borbama imao 50 mrtvih i ranjenih.³⁸⁰¹

Pored uspješnih odbrambenih borbi, Šesta krajiška brigada je u decembru izvela i više napada na neprijateljska uporišta na komunikaciji Banja Luka - Prijedor. Noću 8/9. decembra Prvi bataljon izvršio je napad na neprijateljsko uporište na željezničkoj stanici Kozarac, koje je branilo oko 150 legionara, ustaša i Nijemaca. Tom prilikom uništen je 1 neprijateljski bunker, u kojem se nalazilo 25 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjen je 1 puškomitraljez, 1 strojica, nekoliko pušaka i još nešto ostale opreme. Ostalo naoružanje posade u bunkeru nije se moglo iskoristiti, jer je bilo uništeno od ubačenih bombi, jer se posada nije htjela predati.

Noću 16/17. decembra, Prvi i Četvrti bataljon napali su uporište u s. Radosavsko u kojem se branio četnički bataljon sa 65 ljudi. Napadu je prethodilo uspješno opkoljavanje četnika. Te noći zarobljen je 31 četnik, među kojima zamjenik komandanta bataljona i jedan zamjenik komandira čete, a 3 četnika su ubijena u borbi. Zaplijenjeno je 27 pušaka, 2 puškomitraljeza i 1.000 metaka. Drugi napad ova dva bataljona izvršila su na neprijateljski garnizon Piskavicu. Ne znajući za to, u toku podilaženja Prvog i Četvrtog bataljona Kozarački odred izvršio je demonstrativni napad na ove neprijateljske snage. Uslijed toga neprijatelj je prije napada pobjegao u pravcu Ivanjske. Kada su naši bataljoni ušli u Piskavicu, pronašli su 1 teški mitraljez i 4 sanduka municije, koje neprijatelj u žurbi pri povlačenju nije uspio odnijeti.

Poslije prebacivanja sa lijeve obale Sane u drugoj polovini decembra, Drugi bataljon je porušio željezničku prugu između Omarske i Kozarca. Tokom decembra i putnu komunikaciju Prijedor - Banja Luka više puta rušili su i ostali bataljoni Šeste brigade, tako daje neprijatelju tom komunikacijom bio potpuno onemogućen bilo kakav pokret, manevar snagama ili prijevoz ratnog materijala.³⁸⁰

OBNAVLJANJE I ORGANIZACIONO-POLITIČKO UČVRŠĆENJE PARTIJSKE I SKOJEVSKE ORGANIZACIJE

Juna 1943. godine u petoj neprijateljskoj ofanzivi, po naređenju VŠ i štaba Petog bosanskog korpusa, polovina sastava Šeste brigade - Drugi i Četvrti bataljon upućeni su na planinu Bitovnju u lakopokretnu taktičku grupu.³⁸²¹ Ovim su iz sastava Brigade izašli većina članova štaba Brigade (komesar-Dimitrije Ba-

379) *Arhiv VII*, kut. 774, d. 24-9 i 25-9.

380) *Arhiv VII*, kut. 767, d. 5-2 i 11-1/2.

381) *Arhiv VII*, kut. 744, d. 26-9, 29-9, 31-9 i 33-9; kut. 767, d. 11-1/2.

382) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XIV, dok. br. 22 i tom II, knjiga IX, dok. br. 256.

jalica, zamjenik komandanta Mićo Kolundžija, rukovodilac Politodjela Miloš Pajković i sekretar Brigadnog komiteta SKOJ-a Milan Marčeta), dva kompletna štaba bataljona sa svim komandama četa i ostalim vojnim i partijsko-političkim rukovodiocima bataljona, zatim dva bataljonska biroa KPJ, dva bataljonska komiteta SKOJ-a, 138 članova KPJ, 27 kandidata za članove KPJ i 175 članova SKOJ-a.³⁸³⁾

Da bi se imala potpuna predstava koliko je Šesta brigada tada oslabljena, treba, između ostalog, naglasiti da su svi ti rukovodioci, borci i članovi KPJ i SKOJ-a, bili učesnici oboje koje je vodio Prvi krajiški odred i Brigada od početka ustanka, kroz koje su se kalili i sticali političko znanje i ratno iskustvo. Zbog toga su Oblasni komitet za Bosansku krajinu i Štab Prvog bosanskog korpusa krajem juna donijeli odluku da se u najkraćem mogućem roku obnovi Šesta brigada. S tim ciljem početkom jula popunjen je štab Brigade i formiran štab Drugog bataljona. U štab Brigade upućeni su: za partijskog rukovodioca Hajro Kapetanović, koji je od prvih ustaničkih dana kao član Okružnog komiteta KPJ za Podgrmeč i rukovodilac političko-partijskih kurseva dobro poznavao šestu brigadu učestvujući u formiranju partijske i skojevske organizacije još u Prvom krajiškom odredu; za komesara Ratko Novaković, koji je učestvovao u svim političkim i vojničkim pobjedama Brigade od početka ustanka, i za zamjenika komandanta Rade Brkić,³⁸⁴⁾ poznat svim borcima i rukovodiocima po sposobnostima i junaštvu. U štab Drugog bataljona postavljeni su za komandanta i njegovog zamjenika iskusni vojni rukovodioci Milan Miljuš i Rade Marjanović, a za političkog komesara i partijskog rukovodioca Slobodan Bogunović i Savo Popović, koji će svojim znanjem i iskustvom doprinijeti brzom organizovanju partijske i skojevske organizacije i njihovom učvršćenju. I na ostale dužnosti u štabu bataljona i komandama četa postavljeni su najiskusniji vojni i partijsko-politički rukovodioci iz Prvog i Trećeg bataljona.

Popunjeni štab Brigade i formirani štab Drugog bataljona, uz saradnju sa Podgrmečkim vojnim područjem i Okružnim komitetom KPJ, od mobilisanih i dobrovoljaca iz Podgrmeča i Druge čete ranijeg Drugog bataljona, formirali su Drugi bataljon od 1. do 8. jula 1943. godine.³⁸⁵⁾ Nešto kasnije - u novembru, od 180 boraca Trećeg udarnog bataljona Podgrmečkog odreda i novomobilisanih boraca iz sreza Sanski Most, sa sektora Ljubije i Timara, formiran je Četvrti bataljon. Prije njegovog formiranja u štab Četvrtog bataljona za zamjenika komandanta je upućen Milan Damjanović i za političkog komesara Dušan Vujatović, koji su dali značajan doprinos da taj bataljon za kratko vrijeme postane borbeno i politički spreman za izvršavanje svih zadataka koje su se postavljali.

Tokom formiranja Drugog i Četvrtog bataljona, pod rukovodstvom brigadnog komiteta KPJ i SKOJ-a, koje je od početka jula obnovio Hajro Kapetanović, u četama i samostalnim vodovima formirane su partijska i skojevska organizacija. Do kraja godine obe organizacije bile su organizaciono učvršćene i konsolidovane u radu, o čemu se u izvještaju pomoćnika politkomesara Brigade od 14. decembra 1943. godine,³⁸⁶⁾ kaže: »U posljednje vrijeme naša partijska organizacija znatno je uznapredovala u svome radu primanjem novih članova u Partiju i odvijanjem svakodnevnog partijskog života u rješavanju zadataka koji su se kao nužni postavljali pred našu organizaciju. U tome svome radu otkrivali su se i mnogi nedostaci koji su uočavani i odstranjivani. Može se reći da je naša organizacija stala na čvrstu nogu, podrazumijevajući tu rukovodeću ulogu i organizacionu sredenost jedinica (misli se na partijske jedinice - ćelije).«

383) *Arhiv VII*, mikrofilm IRP BiH, br. 3, snimak 534, 651-653; 753; mikrofilm IRP BiH, br. 4, snimak 148, 253, 321, 421-444; Zbornik, tom IX, knjiga III, dok. br. 1000.

384) Rade Brkić završio je rat kao komandant brigade. Za narodnog heroja proglašen je 27. 11. 1953. godine.

385) *Arhiv VII*, kut. 766A, reg. br. 13-2 i kut. 774, reg. br. 6-9.

386) *Arhiv VII*, IRP BiH, film br. 5, snimak 513, 514 i 515.

»U vezi sa vojno-političkom organizacijom, zatim ... našim političkim djelovanjem u Brigadi, održali smo i brigadno partijsko savjetovanje 12. o. m., na kojem je prisustvovalo 55 delegata.«^{387*}

»Naše partijsko članstvo je shvatilo važnost današnjih događaja i otišlo u svoje jedinice sa dosta jasnim perspektivama u budućnosti...«

O vojničkoj i borbenoj sposobnosti Brigade u izvještaju se konstatuje: »Naš II bataljon pokazao je rezultate u odbranama Sanskog Mosta, ali još nije učestvovao u krupnijim akcijama na gradove. Kod IV bataljona borbenost još nije isprobana, jer je to novoformirani bataljon. Jedinstvo u akciji zadovoljava i to je odlika naših jedinica u međusobnom ispomaganju.... Inicijativa štabovi bataljona je na zavidnoj visini.«³⁸⁸¹

Skojevski rad »dosta je koraknuo naprijed i oživio. Tome je doprinijela i veća pažnja koja je ukazana od strane Partije.« »Održano je brigadno savjetovanje SKOJ-a u cilju učvršćenja rada i odstranjivanja nedostataka. Osjeća se već sada rezultat rada toga savjetovanja u pojačanom radu.« »Brigadno rukovodstvo SKOJ-a sve više izrasta u rukovodstvo.« Može se konstatovati da je u decembru 1943. godine, poslije ovih konferencija, proces organizacionog učvršćenja i stabilizovanja rukovodeće uloge organizacije KPJ i SKOJ-a, koji je otpočeo u julu, uspješno završen.

Poslije decembra 1943. godine, uslijedila su brojna savjetovanja skojevskih i partijsko-političkih rukovodilaca kroz koja su se kadrovi i organizacije pripremali za nove zadatke u 1944. godini. Od posebnog značaja bilo je da se cio borački i starješinski sastav Brigade, naročito novomobilisani borci i oni koji su sve masovnije dolazili iz domobranskih i drugih kvislinških formacija, upoznao sa ciljevima NOB-e, izgradnjom nove narodne vlasti, odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a i Prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a.

MOBILIZACIJA NOVIH BORACA

Pored teških, uspješnih odbrambenih i ofanzivnih dejstava vođenih od 20. oktobra do kraja 1943. godine, Šesta krajiška brigada u tom vremenu primila je u jedinice preko 700 novih boraca,^{389*} koji nisu imali nikakvo vojničko znanje i ratno iskustvo. Ulagani su veliki naponi da se novomobilisani borci pravilno prihvate. Sa njima je u svakom slobodnom trenutku organizovana i izvedena vojnička obuka. Trebalo je sačuvati i još više učvrstiti vojničku disciplinu, podići borbenu sposobnost na viši stepen i ojačati moralno-političku čvrstinu jedinica. Intenzivnim i neprekidnim političkim radom od njih su stvoreni politički svjesni borci.

Zahvaljujući velikoj požrtvovanosti i upornom radu starih boraca, članova SKOJ-a i KPJ i rukovodilaca Brigade, i ovi zadaci bili su uspješno i dobro izvršeni.

I pored postignutih uspjeha, na sastancima starješina, partijskih i skojevskih organizacija pravilno je uočeno i isticano da je ogromna većina novomobilisanih boraca bila su područja Timara u trouglu Banja Luke - Prijedor - Sanski Most, koje se nalazilo pod jakim pritiskom ustaša i četnika sve do kraja oktobra 1943. godine. To je kod manjeg broja novomobilisanih boraca uslovljavalo kolebanje, što je trebalo savladati napornim političkim radom ne samo u Brigadi nego i na terenu. Za relativno kratko vrijeme u tom pogledu postignuti su

387) *Arhiv VII*, IRP BiH, film br. 5, snimak 513, 514 i 515.

388) *Arhiv VII*, IRP BiH, film br. 5, snimci 703-708. Odnosi se na brigadnu izbornu konferenciju održanu u Sanskom Mostu 28. novembra 1943. godine, na kojoj je konstatovano daje SKOJ u svim jedinicama učvršćen i stabilizovan i daje dostojan rukovodilac i vaspitač boraca, omladinaca i omladinki Brigade.

389) *Arhiv VII*, kut. 770, d. 13-1.

veliki uspjesi. Međutim, do određenog kolebanja u pogledu čvrste povezanosti sa NOP-om normalno je dolazilo kod onih boraca koji su samovoljno napuštali jedinice i vraćali se svojim kućama. Prilikom pokreta prema Banjoj Luci radi učešća Brigade u prvoj banjalučkoj operaciji, jedinice je samovoljno napustilo 100 boraca. Najveći broj kasnije se vratio u Brigadu ili je bio ponovo mobilisan. Mnogi od njih postali su dobri borci, koji su se hrabro borili do kraja rata.

U isto vrijeme u svim bataljonima formirani su prateći vodovi, a pri štabu Brigade vod protivtenkovskih topova i vod za vezu.³⁹⁰ Kada se ima u vidu da su nešto kasnije formirani Inženjerski i Radni vod, Brigada je krajem 1943. godine u svom sastavu imala sve rodove i službe, relativno jaku protivtenkovsku odbranu, i za ono vrijeme bila savremeno organizovana jedinica visokih borbenih i moralno-političkih kvaliteta i mogućnosti. Na dan 15. decembra brojala je 1.660 boraca i rukovodilaca. Od naoružanja imala je: 2 protivtenkovska topa, 4 protivtenkovske puške, 3 teška minobacača, 7 ručnih minobacača, 4 teška mitraljeza, 50 puškomitraljeza, 1.088 pušaka, 19 automata, 100 pištolja, 452 ručne bombe, 51.090 pušanih metaka, 370 metaka za protivtenkovske puške, 120 granata za protivtenkovske topove, 48 granata za teške minobacače, 57 granata za ručne minobacače, 40 kilograma eksploziva, 2 nagazne protivtenkovske mine, 1 telefonsku centralu, 6 telefona i 10 kolometara telefonskog kabla, 116 tovarnih i 15 jahaćih konja.³⁹⁰

KADROVSKE PROMJENE

Za političkog komesara Prvog bataljona, poslije premještaja komesara Prvog bataljona Dušana Vujatovića u Četvrti bataljon, postavljen je komesar Druge čete Sveto Aleksić,³⁹¹ a na dužnost rukovodioca SKOJ-a Branko Damjanović Obad. Novembra 1943. godine Đoko Maran, komesar Prve čete Trećeg bataljona, upućen je za komesara Šanskog odreda.

Od kadrovskih promjena u štabu Brigade treba pomenuti odlazak zamjenika komandanta Brigade Rade Brkića na dužnost komandanta Podgrmečkog odreda³⁹² i ponovni dolazak Miće Kolundžije za zamjenika komandanta Brigade.

Za uzdizanje i izgradnju kadrova od posebnog značaja bilo je upućivanje rukovodilaca 1943. godine na redovna vojnostručna školovanja. Na Viši oficirski kurs Vrhovnog štaba NOV i POJ bili su među prvima upućeni komandant Brigade Uroš Bogunović Raca, zamjenik komandanta Prvog bataljona Milan Damjanović i komandiri četa Dušan Košutić, Miloš Trninić i Mirko Vejinović.³⁹⁴ Za školovanje sanitetskog i podoficirskog kadra formirani su kursevi pri štabu Četvrtke krajiške divizije, a za redovnu vojnostručnu obuku boraca i rukovodilaca u slobodnim časovima starao se novoformirani Nastavni odsjek štaba Divizije.³⁹⁵

390) *Arhiv VII*, kut 774, d. 18-9, 22-9, 24-9 i 28-9; kut. 767, d. 11-1/2, i *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XX, dok. br. 75.

391) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXX, dok. br. 76.

392) *Arhiv VII*, kut. 767, d. 30-4.

393) *Arhiv VII*, kut. 757, d. 15/1-2.

394) *Arhiv VII*, kut. 767, d. 5-4.

395) *Arhiv VII*, kut. 767, d 18-4.

Glava VII

BRIGADA U PRVOJ BANJALUČKOJ OPERACIJI I BORBENA DEJSTVA DO POČETKA SEDME OFANZIVE

Decembra 1943. godine u Šestoj neprijateljskoj ofanzivi napad neprijatelja na snage NOVJ u istočnoj Bosni dostigao je najveće razmjere. Da bi se olakšao težak položaj tih snaga, VŠ je donio odluku da sa jedinicama Petog korpusa preduzme veću operaciju u donjem toku Vrbasa. Ocjenjivalo se da će u takvoj situaciji neprijatelj biti primoran da uputi ka Banjoj Luci znatan dio svojih snaga i tako oslabi dejstva u istočnoj Bosni. To bi otvorilo mogućnost da se snage NOV i POJ, zahvaćene neprijateljskom ofanzivom u istočnoj Bosni, odvoje od neprijatelja i sačuvaju za važne zadatke koje im je VŠ odredio u vezi sa prodorom u Srbiju 1944. godine.³⁹⁶

Za izvođenje banjalučke operacije Peti korpus je angažovao sljedeće snage: Četvrtu krajišku diviziju (Šestu, Osmu i Jedanaestu brigadu), Jedanaestu krajišku diviziju (Peta i Dvanaesta brigada), Treću krajišku proletersku brigadu Prve proleterske divizije, Trinaestu krajišku brigadu Desete krajiške divizije, Treću brigadu Šeste ličke divizije, Udarni drvarski odred, Sanski odred i Prvi artiljerijski divizion Petog korpusa.³⁹⁷

Od osam brigada i dva odreda u banjalučkoj operaciji pet brigada i jedan odred bilo je određeno za neposredni napad na Banju Luku i prigradska naselja, dok su tri brigade i jedan odred dejstvom na samostalnim pravcima obezbjeđivali napad.

Četvrta krajiška divizija nije kao jedinstvena cjelina učestvovala u operaciji, nego su njene Osmu i Jedanaestu brigadu dejstvovale na samostalnim pravcima. Istovremeno uz Šestu brigadu Četvrtoj diviziji potčinjeni su Trinaesta krajiška i Treća lička brigada i Prvi artiljerijski divizion Petog korpusa.

Zadatak Četvrte divizije (Šesta i Trinaesta krajiška, Treća lička brigada i Prvi artiljerijski divizion) bio je da napadne neprijatelja u sjevernom dijelu Banje Luke desno od lijeve obale potoka Crkvine i lijevo do lijeve obale Vrbasa uključujući i aerodrom Zalužani, da razbije neprijatelja, oslobodi taj dio grada i aerodrom Zalužani i izbije na Vrbasi spoji se sa snagama Jedanaeste divizije. Nakon likvidacije neprijatelja u Banjoj Luci, štab Divizije trebalo je da usmjeri dio snaga prema Ivanjskoj, Omarskoj i Kozarcu, likvidira neprijateljsko uporište i produži dejstva prema Prijedoru. Treća lička brigada bila je predviđena da ostane u rezervi u rejonu Zalužani - Klačnice.³⁹⁸

Desno na pravcu Han-Kola - Gornji šehar, između rijeke Vrbasa i potoka Crkvine, napadala je Treća proleterska brigada, ojačana Udarnim odredom, sa

³⁹⁶) Opširnije o tome vidjeti »*Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945.*«, knjiga II, izdanje VII, 1950. god.

³⁹⁷) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XX, d. 137.

³⁹⁸) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XX, d. 137 i 162.

zadatkom da likvidira neprijateljska uporišta na pravcu napada i oslobodi južni dio grada, sadejstvujući lijevo snagama pod komandom Četvrte divizije.

Jedanaesta divizija imala je zadatak da likvidira neprijatelja na desnoj obali Vrbasa, dijelom snaga da prede rijeku i u sadejstvu sa snagama Četvrte divizije da likvidira neprijatelja u kasarni »Kulin ban«.

Ojačana bataljonom Osme brigade, Jedanaesta brigada Četvrte divizije imala je zadatak da napadne i likvidira neprijatelja u Bosanskoj Gradiški.

Osma brigada (bez jednog bataljona) sa Sanskim odredom imala je zadatak da zatvori pravac Prijedor - Ivanjska - Banja Luka i, nakon zauzimanja Banje Luke, da se pridruži snagama Četvrte divizije u dejstvu prema Prijedoru.

Vrijeme početka napada na Banju Luku i Bosansku Gradišku bilo je određeno u 22 časa 31. decembra 1943. godine.

RASPORED I JAČINA NEPRIJATELJSKIH SNAGA

Tačan raspored i jačinu neprijateljskih snaga prema dokumentaciji nije se mogao utvrditi. Zato se na osnovu naših i ustaško-domobrantskih izvještaja iz Banje Luke³⁹⁹⁾ daje pregled neprijateljskih snaga.

U neprijateljskim uporištima u Banjoj Luci bilo je oko 4.500 domobrana, ustaša i legionara i preko 600 Nijemaca. Te snage imale su oko 6 tenkova i jedan broj oklopnih kola, zatim jaku artiljerijsku i minobacačku podršku.

Na spoljnoj odbrani grada u Han-Kolima, Karanovcu, Klašnicama, Čelincu, Zalužanima, Ivanjskoj, Mahovljanima i Laktašima nalazilo se oko 2.000 vojnika, više od 100 esesovaca i nepoznat broj Nijemaca i ustaša. Sa neprijateljskim snagama u gradu i na spoljnoj odbrani nalazili su se Tešanovićevi i Drenovićevi četnici.

Bosansku Gradišku branilo je oko 1.000 domobrana, Nijemaca i ustaša, a u okolini grada (Staroj i Novoj Gradiški, Donjoj, Gornjoj i Srednjoj Topoli i Aleksandrovcu) nalazilo se oko 650 neprijateljskih vojnika, od toga oko 400 esesovaca.

U neprijateljskom garnizonu Prijedor bilo je oko 2.500 domobrana, legionara, Nijemaca, ustaša i četnika.

Prema izvještaju ustaško-domobrantske komande,⁴⁰⁰⁾ u odbrani uporišta u Banjoj Luci učestvovali su 4. lovački zdrug, 7. 10. i 13. lovačka pukovnija, 3. oružnička pukovnija, zatim njemačka poljska bojna 373, Župsko redarstvo i ustaše, 8, 11. i 12. topnički sklop, oklopna vozila i tenkovi.

U cjelini gledano, neprijateljska odbrana oslanjala se na vanjsku liniju istaknutih uporišta (Čelinac, Karanovac, Han-Kola, Gornji šehar, Rakovačke bare, Trapisti) i na glavnu odbrambenu liniju na ivici grada: na lijevoj obali Vrbasa kasarna i logor »Kulina bana« i skupina Kaštel koji su bili međusobno povezani vatrenim sistemom, zatim Lauš, dojavna sat, zdravstvena sat, stožer zdruga i XV A. K. državna banka.⁴⁰¹⁾ Odbrambene linije bile su opasane jednorednom žičanom ogradom, iza koje su bili izgrađeni betonski bunker i rovovi. U unutrašnjosti grada sve zgrade su bile dobro posjednute i povezane jedinstvenim vatrenim sistemom.

Način izvođenja odbrane zasnivao se na aktivnim dejstvima, koja su usmjeravali i navodili obavještajci i specijalizovane izviđačke jedinice, a podržavali tenkovi, borna kola i jaka precizna minobacačka i artiljerijska vatra. U sumiranju iskustva neprijatelj konstatuje daje samo takvim načinom odbrane bilo mo-

399) *Arhiv VII*, kut. 60, reg. br. 25/2-1 i *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XX, d. 137.

400) *Arhiv VII*, kut. 60, reb. br. 25-2-1.

401) *Arhiv VII*, kut. 60, reg. br. 25/2-1.

guće odbaciti naše snage koje su probile glavnu odbrambenu liniju i uspjele se uvući između odbrambenih jezgara.

Jačina neprijateljskih snaga u Banjoj Luci i obližnjim garnizonima nametnula je punu angažovanost i, može se slobodno reći, veliku napregnutost svih naših raspoloživih snaga. A to je imalo za posljedicu istovremeno dejstvo na veoma širokoj prostoriji, na kojoj nije bilo moguće dobro i efikasno koordinirati napade naših jedinica i vršiti brze i pravovremene manevre prema situacijama koje su se mijenjale. Posebnu poteškoću pričinjavali su vremenski uslovi, jer su dejstva izvođena po snijegu i blatu.

ZADATAK BRIGADE

Šesta brigada imala je zadatak da napadne neprijateljska uporišta u sjevernom dijelu grada od Hotela »Bosne« i Državne banke do Bajića-hana, logor u kasarni »Kulina bana« na lijevoj obali Vrbasa i u rudniku Rakovačke bare (sjeverno od Petričevca na lijevoj obali potoka Rijeka), Likvidira neprijatelja i oslobodi taj dio grada. Poslije toga trebalo je da usmjeri napad prema Predgrađu i Strugari i oslobodi i te dijelove grada.

Ideja manevra i upotrebe snaga ispoljila se u slijedećem: glavnina Brigade u kojoj su se nalazila tri bataljona, jedan protivtenkovski top i minersko odjeljenje, trebalo je da se neprimjetno provuče u napadnoj koloni između Petričevca i k. 181 u centar grada. Nakon izbijanja na prugu nedaleko od Željezničke stanice glavnina Brigade trebala je jednim dijelom da likvidira neprijateljska uporišta oko Fabrike duvana i Učiteljske škole, a drugim, jačim dijelom snaga da prodre do kasarne »Kulina bana« i u sadejstvu sa Petom brigadom Jedanaeste divizije likvidira neprijatelja u kasarni.⁴⁰² Brigada je jednim bataljonom imala zadatak da likvidira spoljnu odbranu na pravcu prodora glavnine u grad i da štiti pozadinu i bokove glavnih snaga.

Zadatak Prvog bataljona bio je da se odvoji od napadne kolone glavnih snaga nakon izbijanja na željezničku prugu i da napadne Fabriku duvana, Učiteljsku školu i susjedne utvrđene zgrade. Poslije likvidacije neprijatelja u tom dijelu grada da nastavi napad sa Drugim i Trećim bataljonom na preostala uporišta preko Bojića-hana u pravcu Predgrađa.

Drugi i Treći bataljon imali su zadatak da se brzo uklone u pravcu aerodroma pored zgrade Narodnog pozorišta i da u sadejstvu sa Petom krajiškom brigadom likvidiraju neprijateljske snage u malom logoru i kasarni »Kulina bana«. Prilikom prodora na bokovima napadnog klina trebalo je da ostave manje snage, čiji je zadatak bio da likvidiraju neprijateljska uporišta, a zatim da sa istočne strane i iz pozadine sadejstvuju Prvom bataljonu u likvidaciji neprijateljskih snaga u Fabrici duvana i u Učiteljskoj školi. Poslije zauzimanja kasarne »Kulina bana«, zadatak tih bataljona bio je razvijanje dejstava prema Predgrađu na desnom krilu Prvog bataljona.

Zadatak Četvrtog bataljona bio je da, istovremeno sa prodorom glavnine Brigade u centar grada, likvidira preostala uporišta na spolinoj odbrani i u rudniku Rakovačke bare i da u toku noći rasporedi čete u gradu iza bataljona u prvoj liniji i štiti njihovu pozadinu i bokove.

Desno na Željezničku stanicu i Državnu banku napadala je Trinaesta brigada, a lijevo na Bajića-hanu nije bilo naših snaga.⁴⁰³ Pri takvom rasporedu snaga

402) Peta brigada Jedanaeste divizije napadala je na desnoj obali sjeverni dio grada i Trapiste. Njen zadatak je bio da brzo izbije na desnu obalu Vrbasa i da prebaci dio snaga na lijevu obalu Vrbasa, sa zadatkom da u sadejstvu sa napadnim klinom Šeste brigade zauzme kasarnu »Kulina bana« i sadejstvuje u daljem izvršenju zadatka Šeste brigade. Taj zadatak Peta brigada nije uspjela da izvrši.

403) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XX, dok. br. 164.

lijevo krilo Brigade, na kome se nalazio Prvi bataljon, bilo je izloženo opasnostima od neprijateljskih bočnih napada koji su mogli uslijediti iz više pravaca. Kako se napadni klin Drugog i Trećeg bataljona, da bi izbio pred kasarnu »Kulina bana«, na lijevoj obali Vrbasa udaljio od snaga Trinaeste brigade više od 2 kilometra, ostao je vrlo širok prostor između Prvog bataljona Šeste i Trinaeste brigade, te je i desno krilo tog bataljona ostalo izloženo opasnostima bočnog napada.

PRIPREME ZA NAPAD I DOVOĐENJE JEDINICA NA JURISNE POLOŽAJE

Napad na Banju Luku izveden je po teškim zimskim uslovima po snijegu i blatu. Neprijatelj je mogao lako da otkrije naše snage i da ih u marševskim kolonama tuče avijacijom. Iz uporišta na spoljnoj liniji odbrane grada mogao je da pravovremeno uoči približavanje naših snaga jurišnim položajima i da se pripremi za organizovano i efikasno sačekivanje napada. Posebna specifičnost tog napada je u tom što naše snage nisu poznavale grad i njegovu okolinu, ali im je bilo poznato da neprijatelj raspolaže tenkovima i bornim kolima. Savladavanje jakih otpornih tačaka u zgradama od tvrdog materijala takođe je zahtijevalo izuzetno velike napore boraca i jedinica.

Za uspješan napad u takvim uslovima bila je presudna dobra priprema svakog borca, rukovodioca i komandi četa. Trebalo je formirati posebne borbene grupe za borbu protiv tenkova i za savlađivanje jakih tvrdih zgrada kakve su bile kasarne i Fabrika duvana; isto tako, obezbijediti vodiče za čete i bataljone do grada i u gradu. Izvođenje predviđenih oblika manevra u napadu zahtijevalo je da se održavanju veze i organizaciji sadejstva posveti najveća moguća pažnja. Ali, takve pripreme zbog kratkoće vremena i angažovanosti bataljona u borbama oko Prijedora nije bilo moguće izvesti. Sve jedinice Brigade morale su za najkraće moguće vrijeme stići od Prijedora u rejon sela Slavičke kod Bronzanog Majdana. Odavde su istog dana -31. decembra, poslije odmora od nekoliko časova, morale produžiti pokret prema Banjoj Luci, jer je do jurišnih položaja po snijegu i blatu trebalo propješačiti više od 20 kilometara. U takvim uslovima tokom marša mogle su se izvršiti samo najneophodnije pripreme za napad, a to je bilo nedovoljno. Nešto bolje pripreme izvršene su u štabovima bataljona, jer je štab Divizije izdao zapovijest za napad dva dana ranije. Može se slobodno reći da je izostajanje potrebnih priprema za napad osnovni uzrok svim nedaćama u koje su Brigada i svaki bataljon zapali u toku napada.

TOK NAPADA NA BANJU LUKU

U rejonu Jašikova Voda neprijateljska avijacija je 31. decembra otkrila Šestu brigadu na maršu i tukla njene jedinice.⁴⁰⁴ Do prvog sumraka očekivan je ponovni napad neprijateljske avijacije, zbog čega su jedinice zastale da bi zauzele rastresitiji marševski poredak. To je dovelo do gubitka vidnog vremena za pokret. Noćni marš po raskvašenom snijegu i blatu i nepoznatom terenu bez vodiča povećao je kašnjenje jedinica. I pored uložениh napora da se ubrzanim pokretom nadoknadi izgubljeno vrijeme, jedinice su kasnile sa napadom jedan i po čas. Zbog toga, prilikom izbijanja pred neprijateljske položaje, nije bilo postignuto iznenađenje,^{405*} a nije se mogao izvesti ni predviđeni manevar uklinjavanja kroz neprijateljsku spoljnu odbranu.

404) *Arhiv VII*, kut. 768A, reg. br. 4-1; *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, dok. br. 74.

405) *Arhiv VII*, kut. 768A, reg. br. 4-1; *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, dok. br. 74.

Napadna kolona Brigade, na čijem se čelu kretao Prvi bataljon, bila je dočekana vatrom neprijateljskih predstraža ispred spoljne linije odbrane grada. Tu situaciju brzo je raščistio komandant Prvog bataljona Stevo Kovačević, koji se nalazio sa čelnom četom. Komandovao je preko veze da bataljonska kolona zalegne i uputio vodove čelne čete u napad, koji su iz pokreta razbili i protjerali neprijateljske snage. Odmah zatim, skoro bez ikakvog zastoja, nastavljen je pokret u koloni prema centru grada.

Na spoljnoj odbrambenoj liniji Prvi bataljon je bio dočekan žilavim otporom i žestokom vatrom. U toj situaciji bez razvijanja četa Prvog i Trećeg bataljona i izvođenja napada nije bilo moguće dalje prodiranje u grad. Zahvaljujući snalažljivosti štabova bataljona i komandi četa, sve su se snage brzo prestrojile i izvršile snažan i silovit juriš. U žestokim okršajima otpor neprijatelja je bio brzo savladan. Poslije pola časa borbe, u prvim minutima nove 1944. godine, Prvi i Treći bataljon izbili su na glavnu ulicu. Odmah zatim izvršeno je prikupljanje i sređivanje snaga i izveden je novi juriš, koji je neprijatelj dočekao i odbio snažnom vatrom iz Fabrike duvana, Učiteljske škole i drugih okolnih zgrada. Žestoka borba na liniji glavne ulice pokazivala je da će neprijatelj tu liniju braniti po svaku cijenu. Od tog trenutka neprijatelj je uspio da našim snagama nametne frontalne borbe, čime je stvarao i uslove za postepeno preuzimanje inicijative i preduzimanje protivnapada.

Krećući se na začelju kolone, Drugi bataljon nije naišao na otpor neprijatelja, te je za to vrijeme manjim snagama prešao glavnu ulicu kod zgrade Narodnog pozorišta i bez borbe ušao u domobranske kasarne i park oko njih (predratna komanda divizije preko puta Narodnog pozorišta). U prvim kontaktima sa domobranima, oni su se kolebali da li da se predaju bez borbe. Poslije toga ti dijelovi Drugog bataljona vratili su se preko glavne ulice glavnini Bataljona sa kojom je trebalo organizovati predaju i razoružavanje domobrana. U to vrijeme na položajima Prvog i Trećeg bataljona vodile su se žestoke borbe u kojima su se smjenjivali juriši bataljona i neprijateljskih snaga u glavnoj ulici. Poslije odbijanja juriša četa Prvog i Trećeg bataljona neprijatelj se sredio i izveo protivnapad u kome su učestvovali tenkovi i oklopna kola.⁴⁰⁶⁾ Te snage neprijatelja poslije odbacivanja naših bataljona iz glavne ulice produžile su prodor do Narodnog pozorišta i dalje odsjekle kolebljive domobrane od Drugog bataljona. Time je osujećen početni uspjeh Drugog bataljona, a slaba tačka u sistemu odbrane neprijatelja na pravcu glavnog napada Šeste brigade (pravac koji vodi prema kasarni »Kulina bana«, sada kasrna »Dr Mladen Stojanović« popravljena je i učvršćena.

Dok se sve to događalo na frontu napada Šeste brigade, očekivani uspjeh Trinaeste brigade je izostao, jer su njene jedinice naišle na žestok i žilav otpor. Zbog toga je Drugi bataljon pomjerio čete duž glavne ulice do Hotela »Bosne«. Na taj način sva tri bataljona Šeste brigade (Prvi, Drugi i Treći) bili su frontalno raspoređeni duž glavne ulice od Bojića-hana do Hotela »Bosne« i prisiljeni da prihvate frontalne borbe. A to je, u stvari, odgovaralo samo neprijatelju, koji je u toj situaciji imao ispred naših jedinica organizovanu glavnu liniju odbrane, sa koje je osmatrao i, otkivajući slabe tačke našeg napada, planirao i izvodio racionalna protivdejstva. Time su se, praktično, stekli svi uslovi da neprijatelj preuzme inicijativu u svitanje 1. januara 1944. godine.

U toj situaciji ni Peta brigada Jedanaeste divizije nije bila prešla Vrbas da bi ugrozila neprijatelja u kasarni »Kulina bana« sa sjevera iako je za to imala uslove.⁴⁰⁷⁾ To je neprijatelj brzo iskoristio i iz kasarne rasporedio svoje snage tako da može osujetiti eventualni prelazak Pete brigade preko Vrbasa, a sa ostalim

406) *Arhiv VII*, kut. 768A, reg. br. 4-1.

407) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, dok. br. 85.

snagama, koje je takođe ojačao tenkovima, izvršio je pokret prema zgradi Narodnog pozorišta, a zatim ih uputio u protivnapad na Treći bataljon.⁴⁰⁸ Poslije toga potpuno je osigurao slabu tačku u svojoj odbrani u domobranskim uporištima oko Pozorišta.

Za to vrijeme Četvrti bataljon Šeste brigade zauzeo je samostan Petrićevac, ali nije uspio likvidirati neprijateljsko uporište u rudniku Rakovačka bara, što će u zoru 1. januara 1944. godine imati teške posljedice za Prvi bataljon. Tako ni taj bataljon nije uspio u potpunosti izvršiti zadatak. Njega je do svitanja 1. januara neprijatelj vezivao u Rakovačkim barama. Zbog toga taj bataljon nije u toku noći ušao u grad, gdje je iza bataljona prve linije imao zadatak da osigura njihovu pozadinu i bokove i da se pripremi za eventualne protivnapade prema razvoju situacije.

Na položajima Prvog i Trećeg bataljona do svitanja 1. januara izvedena su još tri juriša radi zauzimanja neprijateljskih položaja. I neprijatelj je izvršio tri snažna protivnapada, u kojima je za kratko vrijeme iz Prvog bataljona bilo izbačeno iz stroja 18 boraca i rukovodioca.⁴⁰⁹

Prateći razvoj borbi, neprijatelj je otkrio da na lijevom krilu Prvog bataljona nema naših jedinica. Na osnovu toga donio je odluku za izvođenje novog protivnapada na Prvi bataljon i lijevo krilo Trećeg bataljona. Od Bajića-hana na lijevi bok Prvog bataljona protivnapad je izveden snagama koje su s tim ciljem u zoru 1. januara povučene iz rudnika Rakovačke bare, gdje je napad izvodio Četvrti bataljon. Za protivnapad sa fronta i na spoju Prvog i Trećeg bataljona dovedene su snage iz kasarne »Kulina bana«, ojačane tenkovima. Protivnapadi neprijatelja bili su dobro isplanirani, usklađeni i podržani snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom i tenkovima. U početnim dejstvima sve te snage su bile usmjerene na Prvi bataljon, koji se u toj situaciji praktično našao u unakrsnoj vatri i jurišima na oba boka. Borci Prvog bataljona sačekali su neprijatelja i sa njim stupili u teške i krvave okršaje. Prvi juriši neprijatelja bili su zaustavljeni i savladivani. Ali, naredne juriše, koji su se smjenjivali i pojačavali, nije bilo moguće slomiti i savladati. Najprije je potisnuta četa na lijevom krilu, čiji je komesar Dušan Kokanović bio raznesen topovskom granatom. Postepeno su pred nadmoćnijim neprijateljskim snagama morale uzmicati i ostale čete, te je 1. januara poslije svanivanja Prvi bataljon bio odbačen iz grada na okolna brda Petrićevca. Poslije povlačenja Prvog bataljona neprijatelj je postepeno pojačavao snage u protivnapadima na Treći i Drugi bataljon. Tokom tog jutra, najprije je iz grada odbačen Treći, a zatim nešto kasnije i Drugi bataljon.⁴¹⁰

Za vrijeme krvavih borbi i povlačenja Šeste brigade, jedan bataljon Pete brigade uspio je da prebaci dvije čete na lijevu obalu Vrbasa radi napada na kasarnu »Kulina bana«⁴¹¹ Ali, to je bilo prekasno, jer je neprijatelj već imao slobodne snage, koje je vratio prema kasarni »Kulina bana« i izvršio pritisak na ove čete, koje nisu bile učvrstile mostobran, jer su hitale da napadnu i zauzmu kasarnu. Poslije žestokih borbi bile su potisnute i prisiljene da se povuku na polazne položaje na desnoj obali Vrbasa.

Šesta krajiška brigada 1. januara se odmarala izvan grada i sređivala jedinice. U toku dana Četvrti bataljon je upućen us Busnove na položaje prema Omarskoj. Istog dana, u 22 časa, Prvi, Drugi i Treći bataljon izvršili su ponovni napad na grad. Na pravcima napada u rasporedu kao i prethodnog dana brzo su savladali otpor neprijatelja do glavne ulice, gdje je neprijatelj pružio odsudnu borbu, jer je bio obaviješten da će mu 2. januara stići u pomoć 901. grenadirska

408) *Arhiv VII*, kut. 768A, d. 4-1.

409) *Arhiv VII*, kut. 768A, d. 4-1.

410) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, d. 74.

411) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, d. 88.

školska pukovnija i 3. bataljon 383. njemačke pukovnije sa tenkovima.⁴¹² Na toj liniji u toku noći svi bataljoni izvršili su po dva juriša. Oba puta uspjeli su da bombama i vatrom automatskog oružja unište i protjeraju neprijatelja iz rovova ispred utvrđenih zgrada i zauzmu rovove. Odmah zatim neprijatelj je usredsredio vatru iz automatskog i drugog naoružanja na naše jedinice i izvršio napad tenkovima, koje su se morale povući na polazne položaje na drugoj strani glavne ulice. Ni jednoj četi Prvog, Drugog i Trećeg bataljona nije uspijevalo da se poslije zauzimanja rovova uklone u glavnu odbrambenu liniju i da manevrom sa bokova i iz pozadine potisnu neprijateljske snage. Neprijatelj je uspio da pozicionu odbranu dobro kombinuje sa snažnom artiljerijskom i minobacačkom vatrom i povremenim aktivnim dejstvima tenkova. Takvom taktikom postepeno je preuzeo inicijativu i dobijao bitku za vrijeme do pristizanja pomoći.

Vratimo se sada još jednom borbama Šeste brigade ispred glavne odbrambene linije od Bajića-hana do Hotela »Bosne«. Drugog januara oko 12 časova od Bosanske Gradiške, poslije probijanja položaja Treće ličke brigade u Zalužanima, motorizovana kolona 901. njemačke grenadirske pukovnije sa tenkovima izbila je u pozadinu Bojića-hana.⁴¹³ Poslije kraćih priprema, ove njemačke snage su se postepeno razvijale i uvodile u napad preko Bajića-hana na neosigurani bok Prvog bataljona. Istovremeno sa fronta na glavnoj odbrambenoj liniji neprijateljske snage pojačavaju vatru iz svih oruđa na čete bataljona Šeste brigade pripremajući se za opšti napad i sadejstvo 901. njemačkom puku. U toj situaciji štab Šeste brigade i štabovi bataljona nisu ništa znali o pristizanju tog puka i tenkova. Zbog toga je zajednice Šeste brigade to bio neočekivan i iznenadan napad. I pored toga, Prvi bataljon je organizovano dočekao napad tih njemačkih snaga. U žestokim i krvavim borbama zadržao je prve nalete neprijatelja i spriječio brzi prodor tenkova duž glavne ulice. Zatim su čete Prvog bataljona počele postepeno povlačenje, u kome je najveće gubitke trpjela lijevokrlna četa na koju je vršen najjači pritisak Nijemaca radi natkrivljanja i opkoljavanja Prvog i Trećeg bataljona. Poslije povlačenja Prvog bataljona, postepeno su se povukli i Treći i Drugi bataljon. U povlačenju na njihove čete na lijevom krilu neprijatelj je vršio najjači pritisak nadajući se da će uspjeti da dio snaga odsiječe i uništi. Do tako teške situacije u povlačenju poslije iznenadnog i neočekivanog bočnog napada njemačkog puka od Bajića-hana ne bi došlo da je na osnovu iskustva iz napada prvog dana upućen Četvrti bataljon Šeste brigade na lijevo krilo Prvog bataljona u Bojića-han, kako je u zapovijesti štaba Četvrte divizije bilo naredeno.

Poslije povlačenja iz grada snage Šeste brigade razmještene su u rejonu s. Motike na odmor i sređivanje jedinica.

Iz tog rejona Šesta brigada je 4. januara prebačena na prijedorski sektor na nove zadatke.⁴¹⁴

Tokom napada na Banju Luku od 31. decembra 1943. do 2. januara 1944. godine, bataljoni Šeste brigade ubili su 161 neprijateljskog vojnika i oficira, još veći broj su ranili, a 141 vojnika su zarobili. Zaplijenjen je protivtenkovski top, 5 puškomitraljeza, teški minobacač, 44 puške, 3 strojnice, 16 pištolja i manje količine municije i ostale ratne opreme.⁴¹⁵

Naši gubici bili su 21 poginuli borac i rukovodilac, među kojima komandir Treće čete Trećeg bataljona Mićo Kovačević i komesar Treće čete Prvog bataljona Dušan Kokanović, 48 ranjenih i 9 nestalih. Izgubljen je protivtenkovski top 37 mm, teški mitraljez i 14 pušaka koje su ostale na poginulim drugovima, jer ih nije bilo moguće iznijeti u teškim uslovima povlačenja. Utrošeno je 22.000 metaka, 90 granata za protivtenkovski top, 40 mina za minobacače i 70 ručnih bom-

412) *Arhiv VII*, kut. 6, reg. br. 25/2-1.

413) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, d. 22 i 74.

414) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, d. 8, 74 i 83.

415) *Arhiv VII*, kut. 774A, reg. br. 1-2 i *Zbornik*, tom IV, knjiga XXI, d. 74.

bi.⁴¹⁶⁾ Kako se u narednim borbama ta municija nije nadoknadila plijenom od neprijatelja, a trošene su nove količine, to će se odraziti na borbenu sposobnost Brigade na početku sedme ofanzive. Prvog dana ofanzive teški mitraljezi su raspolagali jedva sa 1.200-2.000 metaka, puškomitraljezi i sa manje od te količine, a borci u većini slučajeva sa 10-20 metaka. Još teža situacija je bila sa granatama za protivtenkovske topove i minama za minobacače.^{417*}

DEJSTVA NA SEKTORU PRIJEDOR - BANJA LUKA
(OD 2. JANUARA DO 10. FEBRUARA 1944).

Izvršavanjem naređenja štaba Petog korpusa, štab Četvrtke krajiške divizije naredio je⁴¹⁸⁾ Šestoj brigadi da poslije napada na Banju Luku izvrši pokret na prijedorski sektor, smijeni jedinice Osime brigade i posjedne položaje na desnoj obali Sane. Poslije završene smjene, 6. januara jedinice brigade bile su u sljedećem rasporedu: Četvrti bataljon u Gradini i Jeličkoj sa dvije čete, a sa 1 četom u s. Busnovima na obezbeđenju minobacačkog kursa;⁴¹⁹⁾ Drugi bataljon u s. Maričkoj; Treći bataljon u Rakelićima, i Prvi bataljon u s. Miljakovcima.⁴²⁰⁾ Zadatak Brigade bio je da spriječi prodor neprijateljskih snaga na slobodnu teritoriju na desnoj obali Sane i u Sanski Most, a zatim da napada na uporišta na komunikaciji Prijedor - Banja Luka i da ih ruši.

Desno prema Banjoj Luci nalazio se Sanski odred, a na komunikaciji Banja Luke - Bronzani Majdan Trinaesta brigada Desete divizije.

Lijevo na lijevoj obali Sane dejstvovala je Osma brigada. Do 19. januara u tom borbenom rasporedu Brigada nije imala borbi sa neprijateljem, što joj je omogućilo da pod zaštitom jakog borbenog obezbeđenja organizuje odmor, intenzivan politički rad, vojnostručnu obuku i kulturno-zabavni život. Ovaj predah dobro je došao štabu Brigade, štabovima bataljona i komandama četa za održavanje starješinskih sastanaka na kojim su sumirana iskustva iz dejstava u Banjoj Luci i organizovano otklanjanje uočenih propusta i nedostataka. Organizacije KPJ i SKOJ-a takođe su sumirale iskustva iz borbi u Banjoj Luci i radile na podizanju borbene sposobnosti jedinica i prijemu novih članova od boraca i rukovodilaca koji su se istakli u proteklim borbama.⁴²¹⁾

Za to vrijeme neprijatelj je u Šestoj ofanzivi prenio dejstva na područje Mrkonjić-Grada, Jajca, Travnika, Donjeg Vakufa, Bugojna i Kupresa, a i na dijelove srednje Bosne (»Operacija Jajce«). Zbog prodora neprijateljskih snaga u Mrkonjić-Grad i Jajce,⁴²²⁾ sa pravca Banja Luka - Bronzani Majdan prebačena je Trinaesta brigada Desete divizije u rejon Kočići - Sitnica - Čadavica radi odbrane pravca Mrkonjić-Grad - Ključ. Istovremeno je pomjeren i Sanski odred udesno prema Manjači. To je uslovalo promjene u borbenom poretku Šeste brigade. Najprije je 10. januara pomjeren Drugi bataljon na pravac Banja Luka - Bronzani Majdan - Sanski Most i sela Stratijsku, Komjanić i zaselak Tmići, sa zadat-

416) *Arhiv VII*, kut. 774A, reg. br. 1-2 i Zbornik, tom IV, knjiga XXI, d. 74.

417) Napad na Banju Luku obrađen je na osnovu postojeće dokumentacije i konsultacija sa komandantima Prvog i Trećeg bataljona Stevom Kovačevićem i Radom Ercegom, komesarom Četvrtog bataljona Dušanom Vujatovićem, zamjenicima komesara Drugog i Četvrtog bataljona Savom Popovićem i Božom Stuparom i komandirovom čete iz Drugog bataljona Nikolom Japundžom.

418) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga II, d. 8, 13, 18 i 23.

419) Četvrti bataljon upućen je na te položaje još 1. januara. *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, d. 74.

420) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 1-6 i 2-6.

421) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, d. 74 i 139.

422) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, d. 38, 39, 45, 49, 57, 96, 103, 198, 199, 201 i 202; *Arhiv VII*, kut. 14, reg. br. 42/6 i 128.

kom da po svaku cijenu spriječi eventualni pokušaj neprijatelja da iz Banje Luke preko Bronzanog Majdana prodre u Sanski Most.⁴²³⁾

Kada je Sanski odred prebačen na sektor Manjače, 13. januara štab Brigade izvršio je nove promjene u borbenom rasporedu.⁴²⁴⁾ Četvrti bataljon bio je upućen na zatvaranje pravca Banja Luka - Bronzani Majdan - Sanski Most, a Drugi je posio položaje Četvrtog u s. Gradini i Maričkoj; Prvi bataljon je prebačen u Rakeliće na raniji sektor Trećeg bataljona, s tim što je uputio u s. Busnove četu za zaštitu minobacačkog kursa; Treći bataljon je posio položaje od desne obale Sane do s. Rakelića, s tim što je glavninu držao prikupljenu u Miljakovcu. Tako je od 13. januara Šesta brigada dobila zadatak da brani cijelo područje između desne obale Sane, komunikacije Prijedor - Banja Luka i komunikacije Sanski Most - Bronzani Majdan i da ne dozvoli prodor neprijateljskih snaga iz Prijedora i Banje Luke u Sanski Most.

ideja štaba Šeste brigade bila je da sa takvim rasporedom u izvođenju odsudne odbrane sa Prvim bataljonom, koji se nalazio u centru odbrambenog sektora, izvodi bočne napade na neprijateljske snage koje bi napale bilo koji bataljon. Prvi bataljon je položajem i rasporedom četa mogao izvesti takav manevar brzo i u svim pravcima.

Poslije takve pripreme za odbranu, Brigada je ubrzo prešla iz tog borbenog rasporeda i na izvođenje ofanzivnih dejstava. Već 19/20. januara sa Prvim, Trećim i Četvrtim bataljonom izvršila je napad na neprijateljska uporišta na komunikaciji Prijedor - Banja Luka. Toga dana Četvrti bataljon porušio je željezničku prugu između Piskavice i Omarske, a Prvi i Treći su napali bunkere između Kozarca i Prijedora. U tom napadu Treći bataljon je uništio bunker, zarobio 4 vojnika iz 13. pješačke pukovnije, dok su ostali u bunkeru izginuli. Zaplijenio je 2 puškomitraljeza, 2 strojnice, 10 pušaka, 2 pištolja, 12.000 metaka, 112 granata za ručni bacač i nešto druge vojne opreme. Prvi bataljon nije imao uspjeha, jer zbog nepristupačnosti terena nije mogao privući protivtenkovski top blizu teških bunkera koje je napadao. Oba bataljona su porušila više kilometara željezničke pruge.

Naših gubitaka u tom napadu nije bilo.

Četvrti bataljon, ojačan jednom četom Drugog bataljona, 22. januara izveo je napad iz zasjede na voz na pruzi Prijedor - Banja Luka, uništio lokomotivu i prekinuo prugu. Poslije je uslijedio napad svih četa. Neprijatelj je pružio žilav otpor, ali je poslije pretrpljenih gubitaka u polučasovnoj borbi i juriša bio savladan. U toj borbi poginulo je 18 neprijateljskih vojnika, a 34 su zarobljena. Zaplijenjeno je 5 puškomitraljeza, 26 pušaka, 1 ručni bacač, 1 strojnica, 1 pištolj, 10 ručnih bombi, 2.200 metaka i nešto ostale ratne opreme.⁴²⁵⁾

Treći bataljon sa minerskim odjeljenjem izvršio je ponovni napad 26/27. januara na voz na pruzi između Prijedora i Kozarca. Tom prilikom onesposobljen je jedan oklopni vagon, prekinuta je željeznička pruga i neprijateljskim snagama su nanijeti gubici. Zbog nabujalosti rijeke Gomjenice, nije se uspio prevesti protivtenkovski top, zbog čega se rezultati napada nisu mogli iskoristiti.⁴²⁶⁾

I Drugi bataljon je 31. januara sa dvije čete i sa odjeljenjem minera izveo akciju na pruzi Prijedor - Banja Luka kod Kozarca. Nagaznom minom iz zasjede uništio je lokomotivu i oklopni vagon. Kako je gotovo istovremeno iz pravaca Prijedora i Banje Luke naišao još po jedan transportni voz, neprijatelj je dobio pojačanje, pa se Drugi bataljon morao povući. U toj borbi nanesen su gubici jedinicama 2. bojne 4. gorskog zdruga, koje su od samog početka pružile žestok otpor. U Drugom bataljonu jedan borac je poginuo, a dva su nestala. Iz nepri-

423) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 1-6.

424) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 2-6.

425) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, d. 139 i knjiga XXII, d. 2.

426) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, d. 139 i knjiga XXII, d. 91.

jateljskih dokumenata se vidi da su dvojica nestalih boraca bila ubačena u naše jedinice po zadatku, te ih je 2. bojna 4. zdruga vratila četnicima kao njihove špijune.⁴²⁷¹

Na desnoj obali Sane na komunikaciji Prijedor - Banja Luka Šesta krajiška brigada izvela je još dva napada.^{428*} Prvi i Četvrti bataljon sa odjeljenjem minera 7. februara postavili su zasjedu između Omarske i Piskavice. Toga dana, oko 10 časova, od Banje Luke naišao je voz sa jakim pobočnicima sa obe strane pruge. Zbog snijega, neprijatelj je postavljenu minu otkrio. U tom trenutku naše čete su otvorile žestoku vatru iz automatskih oružja i protivtenkovskog topa i nanijele mu osjetne gubitke. Kako su se neprijateljske snage i voz odmah povukli i vratili ka Banjoj Luci, rezultati napada nisu mogli biti iskorišteni. Četvrti bataljon napao je sutradan četnički logor kod Omarske. Prije početka borbe naše čete su uspjele da se neopaženo privuku ispred bodljikave žice i odsijeku četnički od ustaškog logora u Omarskoj. Poslije toga borci su presjekli bodljikavu žicu i pobacali bombe u kuće u kojima su se nalazili četnici i u prvim jurišima uništili četnički logor. Međutim, ustaške i legionarske jedinice tukle su naše borce unaprijed planiranom baražnom vatrom iz mitraljeza i minobacača. Zbog toga se Četvrti bataljon morao povući prije nego što je pokupio oružje i drugi plijen. U toj noćnoj akciji bilo je ubijeno 20, a ranjeno 17 četnika. Zaplijenjen je puškomitraljez i 4 puške. Naše jedinice nisu imale gubitaka.

BORBENA DEJSTVA NA LIJEVOJ OBALI SANE OD 10. FEBRUARA DO APRILA 1944.

Devetog i 10. februara 1944. godine izvršena je smjena jedinica Šeste i Osme krajiške brigade.⁴²⁹¹ Poslije toga Šesta brigada nalazila se na lijevoj obali Sane na prijedorskom sektoru i sektorima Bosanskog Novog i Bosanske Krupe u sljedećem rasporedu: Treći bataljon u s. Hambarinama i Čarakovu; Prvi bataljon u s. Rakovičanima, Rizvanovićima i Bišćanima; Drugi bataljon lijevo od Prvog bataljona do Novske planine i Četvrti bataljon od željezničke stanice Rudice na sektoru Blatne i Bosanske Krupe.⁴³⁰⁾

Zadatak Šeste brigade na novom sektoru bio je da izvodi aktivna dejstva na komunikacijama Prijedor - Bosanski Novi i Bosanska Krupa - Bosanski Novi, da ih ruši, ometa saobraćaj i manevar neprijateljskim snagama i da po svaku cijenu spriječi prodor neprijatelja preko sektora Brigade u Sanski Most i na slobodnu teritoriju Podgrmeča.

Desno na desnoj obali Sane na prijedorskom sektoru dejstvovala je Osma krajiška brigada, a lijevo od Bosanske Krupe do Bihaća Podgrmečki odred.

U borbenom rasporedu Brigade došlo je do promjene 21. i 22. marta, kada su Prvi i Drugi bataljon povučeni i upućeni na Suvaju, Krnjeušu, Vrtače i Medeno polje. Nakon dolaska na pomenute rejone, njihov zadatak je bio da osiguraju bezbjedan rad na aerodromu u Medenom polju i da obezbijede aerodrom od eventualnih prodora neprijateljskih snaga prema Krnjeuši i Vrtoču iz Bosanske Krupe i Bihaća.⁴³¹¹ Poslije kraćeg vremena, Prvi bataljon bio je upućen na položaje prema Bihaću, a Drugi prema Bosanskoj Krupi, gdje su ostali do napada na Prijedor 19/20. aprila. U toj situaciji Četvrti bataljon je od Blatne pomjeren udesno prema Blagaju i Ljubiji, a Treći od Hambarina na sektor rudnika Ljubije.

427) *Arhiv VII* kut. 774A, d. 5-22 i kut. 57, d. 2/2-40.

428) *Arhiv VII*, kut. 771, d. 25-1 i kut. 774A, d. 7-2.

429) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXI, d. 79 i 91.

430) Poslije 10 februara očekivanje napad na Podgrmeč »Plave divizije«, odnosno 392. legionarske divizije (opširnije vidjeti *Zbornik VII*, tom V, knjiga XXIV, d. 79 i tom IV, knjiga XXII, d. 79).

431) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIII, d. 147.

Na novim položajima Šesta brigada je 15. februara vodila prve borbe pod neočekivanim uslovima. Tog dana noću oko tri časa bojna legionara, ojačana manjom njemačkom jedinicom, izvršila je noćni napad na položaje Treće čete Prvog bataljona u s. Rizvanićima u tri kolone.⁴³² Sa predstražnih položaja ojačana patrola Treće čete primijetila je neprijateljsku kolonu i na vrijeme izvijestila komandu čete. Poslije toga na svojim položajima patrola je primila neravnomjernu borbu sa kolonom. Prisebnošću trojice boraca i hrabrim otporom patrole na čelu sa komandrom Milanom Savatovčem, koji je junački položio život da bi spasao četvu, zadržana je neprijateljska kolona. Dobijeno je dragocjeno vrijeme i neprijatelj je spriječen da iznenadi Treću četvu na spavanju u s. Rizvanovići. Poslije alarma patrole i dežurnog, komanda je brzo izvela vodove na položaje i prihvatila organizovanu boru sa neprijateljem. U tim trenucima druga neprijateljska kolona, koja se kretala lijevo od prve kolone ivicom sela do Rakovčana, uspjela je da se uklini, približi džamiji i školi i ugrozi protivtenkovski top. Tada se razvila krvava i ogorčena noćna borba Treće čete sa nadmoćnijim neprijateljem. Istovremeno komanda Treće čete naredila je komandiru topovskog protivtenkovskog odjeljenja da se povuče, a svojim komandirima vodova da po svaku cijenu zadrže neprijatelja dok se protivtenkovski top ne izvuče. To naređenje vodovi su izvršili, jer je neprijatelj zadržan oko jednog časa. Međutim, komandir topovskog odjeljenja izgubio je prisebnost. Kod topa su ostala samo dva borca. Ni oni nisu smogli dovoljno fizičke snage i prisebnosti da izvuku top, već su skinuli zatvarač i top spustili u živicu. Potom su se i oni povukli. Kada je komanda Treće čete obaviještena o povlačenju boraca topovskog odjeljenja, bila je uvjerena daje njeno naređenje o izvlačenju topa izvršeno, pa je pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja povukla vodove sa položaja.

Kako je neprijatelj prije noćnog napada, kao i u s. Rizvanovići tokom borbi, bio obaviješten o mjestu protivtenkovskog topa, lako je pronašao i zaplijenio oruđe.

U tim trenucima dva voda Druge čete, koja su se nalazila na lijevom krilu u s. Jugovci, stigla su u pomoć i napala neprijatelja bočno na položajima koje je bio zauzeo kada je zaplijenio top. I Treća četa tada ponovo kreće na juriš sa čvrstom riješenošću da se protivtenkovski top mora oduzeti od neprijatelja. U tom jurišu bilo je izbačeno iz stroja oko 20 neprijateljskih vojnika, poslije čega se neprijatelj povukao sa osvojenih položaja u rizvanovićima. Ali, taj iznenadni noćni napad bio je razrađen sa poznatom švapskom pedantnošću i za takvu situaciju. Dok je Treća četa progonila neprijatelja iz sela prema Prijedoru, njegova treća kolona, koja je još u 19 časova prethodnog dana izašla iz Prijedora niz obalu Sane do s. Jugovca i tu se pritajila, napala je dva voda Druge čete s leđa. To je omogućilo neprijateljskoj koloni, koju je progonila Treća četa, da se bez straha za svoj desni bok povuče sa zaplijenjenim topom.

Neprijatelj je taj plijen platio životima 20 svojih vojnika. Iz Treće čete teško je ranjen hrabri vođa patrole na predstražnim položajima, Na putu za bolnicu on je podlegao ranama. U ratnom izvještaju za Prvi bataljon Šeste brigade zabilježeno je da su još dvojica boraca Treće čete lakše ranjena, a da su dvojica nestala.⁴³⁴

432) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 10-2.

433) Nestali »borci« su domobran - obučar po zanimanju i četnik koji su »dezertirali« iz Prijedora. Obadvojica su bila njemački i ustaški špijuni upućeni po zadatku u naše jedinice. Na osnovu njihovih obavještenja izveden je neuobičajeni način napada na Treću četvu Prvog bataljona, sa ciljem da se Četa uništi. Obadvojica su smatrala da su izvršila zadatak, pa su se povukla sa neprijateljem u Prijedor, očekujući priznanje i nagradu od ustaša i Nijemaca. Međutim, domobrana su ustaše ponovo uputile na zadatak iz Bosanskog Novog u Šestu brigadu, a četnika, sa još dvojicom četnika i jednim ustašom, u diverziju na artiljerijski divizion u s. Brdarima. Poslije saslušavanja, domobran je priznao da je ustaški špijun, te je osuđen na smrt i strijeljan, a četnik je sa njegovom diverzantskom grupom likvidiran u aprilu 1944. godine, nedaleko od položaja divizona na koji je trebalo da izvrše diverziju.

Neprijatelj, jačine oko tri bojne legionara i Nijemaca, manjih ustaških i četničkih jedinica, uz podršku tenkova, 5. marta ponovo je napao Prvi i Treći bataljon na liniji sela Hambarine, Rizvanovići i Biščani. Najprije je izvedena snažna i sistematska artiljerijska priprema, zatim su u 6 časova uslijedili prvi juriši koje su borci čete Prvog i Trećeg bataljona sačekali organizovano i smireno. Preciznom vatrom iz automatskog oružja sa bliskih odstojanja neprijatelju su naneseni osjetni gubici, a jedinice su vraćene na polazne položaje. Kada je izgledalo da su juriši odbijeni, neprijatelj je poslije sređivanja jedinica krenuo u nove juriše. U krvavim borbama i ti juriši su slomljeni i odbijeni. Neprijatelj i dalje nije odustajao od napada. Na sve neuspjehe odgovarao je novim jurišima u koje je uvodio svježe snage iz dubine. To je dovođilo do uklinjavanja pojedinih njegovih dijelova, na koje su naše snage reagovala snažnim protivnapadima i ponovnim potiskivanjem neprijatelja na polazne položaje. Takva bespoštedna i krvava borba vodila se do prvih popodnevih časova. Za to vrijeme neprijatelj je uspio da pažljivim i sistematskim osmatranjem uoči i otkrije položaje oruđa i raspored naših snaga. Na osnovu toga, organizovao je i otvorao preciznu baražnu i koncentričnu artiljerijsku i minobacačku vatra po položajima četa Prvog i Trećeg bataljona. U takvoj situaciji naše snage su postepeno uzmicale, mijenjajući položaje, kako bi izbjegle nepotrebne gubitke. Do kraja dana, pred nadmoćnijim snagama, oba bataljona su organizovano odstupila na lijevu obalu Ljubije i u rejon Dubočaja sjeveroistočno od rudnika Ljubije. Na toj liniji bilo je zadržano i onemogućeno dalje prodiranje neprijateljskih snaga. Poslije toga neprijatelj je posjeo liniju sela Biščana, Rizvanovića i Hambarina i organizovao isturenu odbranu Prijedora na udaljenosti oko 5 kilometara od grada. To je platio visokom cijenom, jer je imao 80 mrtvih i ranjenih vojnika i oficira. Naši gubici tog dana bili su 5 mrtvih, od kojih komandiri četa Cvijo Kukulj i Petar Bokan, a 27 boraca, komesar Dmitar Indić i 2 podoficira bili su ranjeni.⁴³⁴

Na neprijateljske snage koje su 5. marta izbile na rijeku Ljubiju i do Dubočaja, 9/10. marta 1944. godine, izveden je napad sa Prvim i Trećim bataljonom Šeste brigade i sa dvije čete Drugog bataljona Osme krajiške brigade. Te noći neprijatelj je ponovo protjeran u Prijedor, pretrpjevši gubitke od oko 70 vojnika i starješina izbačenih iz stroja. Gubici Šeste brigade bili su: 6 mrtvih, a 14 boraca, 1 komandir čete i 1 komesar čete je ranjeno.⁴³⁵ Tokom daljeg izvođenja odbrane Šeste brigade na lijevoj obali Sane, neprijatelj je pokušao još samo 1. marta prodor ka rudniku Ljubiji na spojevima Prvog i Trećeg bataljona. U oštroj borbi desno krilna četa Prvog i lijevokrilna četa Trećeg bataljona odbile su napad i tom prilikom ubile 4 neprijateljska vojnika.⁴³⁶ Prije te borbe 25. 26. i 27. februara dijelovi snaga Četvrtog bataljona imali su sukobe sa neprijateljskim snagama na Čulića - brdu kod s. Rudica i na pruži Bosanski Novi - Prijedor, a Prvi bataljon sprečavao je 28. februara prebacivanje neprijateljskih snaga iz Prijedora za Bosanski Novi. U tim borbama naše jedinice izbacile su iz stroja oko 120 neprijateljskih vojnika i oficira.⁴³⁷

Tokom aprila sve do napada na Prijedor Prvi i Drugi bataljon Šeste brigade dejstvovali su na sektoru Bihaća i Bosanske Krupe, a Treći i Četvrti bataljon na prijedorskom sektoru i sektoru Bosanskog Novog. U to vrijeme Prvi bataljon je napao i likvidirao 3. aprila neprijateljsko uporište Orljane kod Bihaća i 9. aprila Krčevine na pruži Bihać - Lapac, dok u napadu na pruži Bihać - Bosanska Krupa na Gradini nije imao uspjeha uslijed neprijateljske nadmoćnosti. U tim borbama ubijeno je 19, a zarobljeno 26 neprijateljskih vojnika i oficira. Zaplijenjen

434) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 14-2.

435) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIII, d. 55 i 79.

436) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 14-2, i *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXII, d. 79.

437) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 14-2, i *Zbornik Vojnoistorijskog instituta*, tom IV, knjiga XXIII, d. 79.

je puškomitraljez, 12 pušaka, 3 pištolja, 8.000 metaka i nešto druge opreme. Gubici u jedinicama Prvog bataljona bili su 3 mrtva i 9 ranjenih boraca.⁴³⁸⁾

Drugi bataljon uništio je 4. aprila 12 neprijateljskih vojnika iz zasjede na željezničkoj pruzi Bosanska Krupa - Bihać, a 6. aprila vodilo je žestoke borbe sa dvije neprijateljske bojne koje su pokušavale da se probiju iz Bosanske Krupe na slobodnu teritoriju. Neprijatelj je u tim borbama imao oko 70 vojnika i oficira izbačenih iz stroja, te se krajem dana povukao u Bosansku Krupu. Toga dana iz Drugog bataljona poginula su 4 borca, a 16 je ranjeno. Narednog dana jedna četa tog bataljona napala je neprijateljsko uporište kod Blagaja (sektor Bosanskog Novog) i ubila 7, a ranila 2 neprijateljska vojnika.⁴³⁹⁾

Od 13. do 18. aprila Treći bataljon je prebacio snage na desnu obalu Sane radi napada na neprijateljsko uporište u Prijedoru. Iz pokreta izveo je tri napada na 2. satniju 3. bojne 12. pukovnije na pruzi Prijedor - Bosanski Novi (15. 16. i 18. aprila) i zarobio 3, a ubio 22 neprijateljska vojnika. Zaplijenjen je puškomitraljez, 2 puške, pištolj, 30 ručnih bombi i veća količina vojne opreme.⁴⁴⁰⁾

U to vrijeme četvrti bataljon je vodio dvije borbe; prvu 1. aprila u s. Dragotinji, a drugu 14. aprila na komunikaciji Prijedor - Bosanski Novi. Izbacio je iz stroja oko 20 neprijateljskih vojnika i oficira.

Uporedo sa vođenjem borbenih dejstava Šesta brigada je za sve to vrijeme neprekidno rušila komunikacije Prijedor - Bosanski Novi i Bihać - Bosanska Krupa - Bosanski Novi. Te komunikacije bile su za to vrijeme onesposobljene za saobraćaj, čime je usporen manevar neprijateljskih snaga na cijelom tom području.

NAPAD NA PRIJEDOR APRILA 1944.

Prema podacima štabova Četvrtje krajiške divizije i Petog korpusa, u Prijedoru je bilo oko 2.500 neprijateljskih vojnika.⁴⁴¹⁾

Iz istorijata 373. njemačke legionarske divizije poznato je da su se jedinice ove divizije 19. i 20. aprila nalazile u Banjoj Luci, Prijedoru i Bosanskom Novom. U Banjoj Luci tada su bile i neke štapske jedinice 15. SS brdskog korpusa. Pored tih njemačkih jedinica, na području Prijedora i Bosanskog Novog bile su i jedinice 3. gorskog zdruga, koje su sadejstvovale njemačkim trupama u odbrani uporišta u Prijedoru i obezbeđenju komunikacija Bosanski Novi - Prijedor i Prijedor - Banja Luka.⁴⁴²⁾ Od zarobljenih neprijateljskih vojnika neposredno pred napad na Prijedor saznali smo da su se u Prijedoru i na komunikaciji Prijedor - Bosanski Novi nalazile i jedinice 12. pješake pukovnije.

Odbrana u Prijedoru bila je organizovana po sistemu otpornih tačaka u gradu i utvrđenih položaja na spoljnoj liniji, ojačanih poljskom fortifikacijom, teškim i lakim bunkerima dobro povezanih vatrenim sistemom. Ispred spoljne linije odbrane protezala se žičana ograda ojačana branjenim nagaznim minama. I po dubini grada otporne tačke bile su povezane vatrenim sistemom, a sačinjavale su ih utvrđene zgrade, bunker, prenosne prepreke i minska polja. Odbranu u cjelini ojačavali su reflektori koji su se nalazili na »Silosu«.

Neprijatelj je u gradu imao i tenkovske jedinice, čija je prvenstvena namjena bila izvođenje protivudara. Uoči napada neprijatelj je garnizon Prijedor ojačao

438) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 16-2 i 77-2.

439) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 16-2 i 77-2.

440) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 19-2.

441) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIV, d. 75.

442) Opširnije vidjeti *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 68/2; kut. 112, d. 3/17-1, 4/17 i 10/20-1; kut. 120, d. 11/1 i, 15/12-4, 19/2-1 i 20/12-1.

novim snagama, što ukazuje na to da je neprijatelj bio pravovremeno obaviješten o našem napadu.

Napad na garnizon u Prijedoru izvodila je Četvrta krajiška divizija (Šesta, Osma i Jedanaesta brigada), ojačana Gradiško-lijevčanskim odredom i Prvim i Drugim artiljerijskim divizionom Petog korpusa. Divizija je imala zadatak da likvidira neprijatelja i oslobodi grad.

Dva bataljona devete, jedan bataljon Jedanaeste i jedan bataljon Šeste brigade, Kozarački odred, diverzantske grupe Četvrte divizije i jedna baterija artiljerije imali su zadatak da onemoguće prodor neprijatelja iz Bosanskog Novog i uporišta duž komunikacije Prijedor - Bosanski Novi za vrijeme napada na Prijedor i da likvidiraju neprijateljsko uporište u Martinbrodu.

Ovim snagama komandovao je Operativni odsjek Petog korpusa.

Trideset deveta divizija sa Trinaestom i Petnaestom brigadom imala je zadatak da onemogući prodor neprijatelja iz Banje Luke i Ivanjske za vrijeme napada na Prijedor i po mogućnosti da likvidira neprijateljsko uporište Ivanjsku.

ZADATAK BRIGADE

Šesta krajiška brigada imala je zadatak da napadne neprijateljska uporišta u Prijedoru od desne obale Sane do željezničke stanice iz pravca Bosanskog Novog i od Tukova iz pravca Sanskog Mosta, da uništi neprijateljske snage na pravcima napada i da u sadejstvu s ostalim našim snagama oslobodi Prijedor.

Drugi bataljon je imao zadatak da najpogodnijim manevrom prođe preko Tukova i da brzo zauzme most na Sani. Odavde je trebalo prodirati u grad pravcem glavne ulice, napadati neprijateljska uporišta bočno i u sadejstvu sa Trećim bataljonom, koji je izvodio napad na desnoj obali Sane, i osloboditi zapadni dio grada.

Zadatak Trećeg bataljona bio je da uništi neprijateljska uporišta u dijelu grada od desne obale Sane do ceste Prijedor - Bosanski Novi i da u sadejstvu sa Drugim bataljonom, koji je nakon zauzimanja mosta napadao bočno, oslobodi taj dio grada.

Prvi bataljon izvodio je napad lijevo od Trećeg bataljona i njegov zadatak je bio da brzim savlađivanjem spoljne odbrane oslobodi zapadni dio grada između ceste koja vodi za Bosanski Novi i željezničke stanice.

Zadatak Četvrtog bataljona bio je da s ostalim snagama spriječi eventualni prodor neprijatelja koji je bio upućen u pomoć iz pravca Bosanskog Novog.⁴⁴³

Na desnoj obali Sane iz pravca Gomjenice napadala je Osma, a lijevo iz pravca Puharske Jedanaesta brigada Četvrte divizije.

Poslije prebacivanja Prvog i Drugog bataljona sa sektora Bihaća i Bosanske Krupe na prijedorski sektor, štab Brigade izvršio je posljednje pripreme za napad i odredio pravce i zadatke bataljona u napadu. U bataljonima po četama formirane su borbene grupe za pravljenje prolaza u žičanim preprekama i borbene grupe za savlađivanje bunkera i utvrđenih tačaka sa kojima su izvršene sve pripreme. U Drugom bataljonu formirana je borbena grupa jačine od 20 boraca, kojima je komandovao zamjenik komandanta Nikola Japundža. Njen zadatak je bio da se gumenim čamcima prikriveno pribaci na desnu obalu Sane u rejon mosta i da dejstvom u leđa neprijatelja omogući brži prodor Drugom bataljonu preko Sane i zauzimanje mosta.

⁴⁴³) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 19-2. U postojećoj dokumentaciji nije navođena numeracija bataljona Šeste krajiške NOU brigade u napadu na Prijedor, te je ovo rekonstruisano na osnovu podataka koje su dali članovi štabova bataljona.

Organizacija SKOJ-a i KPJ su, kao i uvijek, održale sastanke i pred članstvom postavile zadatke da tokom napada razviju punu inicijativu, održavaju borbenu disciplinu i budu primjer za sve borce. Poslije toga na sastancima po četama izvršene su političke i vojničke pripreme sa borcima za predstojeći napad.

U toku noći, 18. aprila, Drugi bataljon je poslije smjene Četvrtog bataljona posjeo polazni položaj za napad. Prvi i Treći bataljon su se prebacili na desnu obalu Sane i izvršili približavanje Prijedoru u najpogodnije rejone za posljednje pripreme napada. Iz tih rejona tokom 19. aprila 1944. godine štabovi bataljona izvršili su izvidanje svojih sektora za napad. Sa komandirima četa i vodova precizirali su zadatke, pravce napada, postupnost izvršavanja zadataka i način sadržaja. Padom mraka sve čete su posjele položaje sa kojih su izvršene posljednje pripreme za napad a i upućene borbene grupe na izvršavanje zadataka.

Poslije izvršenih posljednjih priprema, 19. aprila u toku noći sve čete su izvršile pokret na polazne položaje za napad. Sa tih položaja organizovan je rad grupa za raščišćavanje, njihova vatrena zaštita, otvaranje prolaza u žičanim preprekama i izlazak čete na jurišne položaje. Oko 23 časa, poslije napada borbenih grupa sa bombama na neprijateljske bunkere i rovove, izvršeni su juriši svih četa na prvu liniju neprijateljske odbrane.

Drugi bataljon, zbog nabujalosti Sane, nije uspio prebaciti borbenu grupu u rejon mesta na desnoj obali. Njegove čete su u prvim jurišima zauzele neprijateljsko uporište u Hambarinama i izbile na most, ali im je dalje napredovanje bilo ukočeno, jer je izostao planirani napad jurišne grupe na most iz grada. To je omogućilo neprijatelju da sasređenom vatrom iz automatskog oružja, minobacača i artiljerije efikasno brani prilaz mostu od Hambarina, od čijeg je zauzimanja u tom momentu zavisilo brzo prodiranje Trećeg bataljona i izvršenje njegovih zadataka. Kako ni Osma brigada nije imala uspjeha na desnoj obali Sane od Gomjenice, Drugi bataljon nije mogao biti potpomognut vatrom u bok neprijatelja ni sa te strane. Tako je u tim trenucima neprijateljski sistem vatre i odbrane ostao nenarušen. To će mu omogućiti da potpuno blokira napad Drugog bataljona i snaga Osme brigade na njenom lijevom krilu i da postepeno usmjerava glavne snage na Treći i Prvi bataljon Šeste brigade, koji su bili zauzeli spoljnu liniju odbrane i uklinili se u grad na pojedinim pravcima i do glavne ulice.

Treći bataljon je u prvim jurišima savladao neprijateljska uporišta na spoljnoj liniji odbrane. Njegove čete su se zatim uklinile u zapadni dio grada do klanice i na nekim mjestima izbile na glavnu ulicu.

Napad Prvog bataljona takođe se uspješno razvijao od početka. Jurišne grupe, u kojima se naročito istakao vodnik voda Marko Zorić, brzo su savladale utvrđenja na koja su napadale. To je omogućilo istovremeno juriš četa na njihovim pravcima i ovladavanje spoljnom linijom odbrane na frontu napada Prvog bataljona. U tim odlučujućim trenucima jedinice Jedanaeste brigade, koje su napadale na lijevom krilu Prvog bataljona od Puharske prema željezničkoj stanici, nisu imale uspjeha u napadu. To je omogućilo neprijatelju da vrši jak pritisak vatrom automatskih oružja i minobacača na lijevokrillnu četu Prvog bataljona. Na njenom pravcu napada neprijatelj je ubrzo pojačao snage, te je, poslije uklinjanja glavnine Prvog bataljona do katoličke crkve u pravcu željezničke stanice i glavne ulice, bočno napadao ovaj naš bataljon težeći da ga natkrili i odsiječe dijelove njegovih snaga. Zbog uspjeha koje su postigli Prvi i Treći bataljon, u tom dijelu grada razvile su se krvave i ogorčene borbe.

Dalji napori Drugog bataljona da zauzme most na Sani i potpomogne prodor Trećeg bataljona ostali su bezuspješni. Na pravcima napada Osme i Jedanaeste brigade neprijatelj je uspio onemogućiti njihovo prodiranje i savlađivanje spoljne linije odbrane. Na tim sektorima napada sistem odbrane ostao je potpuno nenarušen. Na osnovu takvog razvoja situacije, neprijatelj je ocijenio daje do-

vedena u pitanje odbrana zapadnog dijela grada, a da mu na ostalim sektorima trenutno ne prijeti ozbiljnija opasnost. Na osnovu toga donio je odluku da orijentiše u protivnapade dio slobodnih snaga sa tenkovima prema Prvom i Trećem bataljonu. Nakon pristizanja tih snaga i početka protivnapada, 20. aprila poslije ponoći, najprije je u ogorčenim borbama bilo zaustavljeno dalje prodiranje četa Prvog i Trećeg bataljona Šeste brigade. Ali, ti bataljoni nisu uzimali, već su se naprezali do krajnjih mogućnosti i izvodili dalje juriše. Tada neprijatelj angažuje u protivnapadima još veće snage, te dolazi do još žešćih i krvavijih borbi, u kojima se broj ranjenih boraca povećao.

U takvoj situaciji odnosa snaga u zapadnom dijelu bio je ozbiljno poremećen i doveo je u pitanje dalje prodiranje i izvršenje zadatka snaga Šeste brigade. I štab Četvrte divizije reagovao je na tu situaciju upućivanjem jednog bataljona iz Devete brigade⁴⁴⁴ u pomoć Prvom bataljonu Šeste brigade. Ali, neprijatelj je prije stizanja tog bataljona preduzeo mjere za energičnije protivnapade tenkovima i drugim slobodnim snagama na lijevo krilo Prvog bataljona radi opkoljavanja njegovih snaga. Pod pritiskom nadmoćnijih snaga neprijatelja lijevokrila četa Prvog bataljona morala je postepeno uzmicati. Neprijateljski protivnapad pojačavan je svježim snagama iz rezervi i prerastao je u opšti napad na Prvi bataljon. Da bi se izbjeglo opkoljavanje, štab Bataljona je naredio četama da dobro osiguraju bokove i spojeve i da se, zavisno od neprijateljskog pritiska, postepeno povlače. U tako povoljnoj situaciji za neprijatelja, njegove snage su pred zoru prešle u opšti napad na Prvi i Treći bataljon svim slobodnim snagama i tenkovima. Poslije toga bataljoni su bili prisiljeni da organizuju povlačenje koje je izvršeno u zoru 20. aprila.

U toku napada na Prijedor, Šesta brigada je dobrim dijelom izvršila zadatak, zaplijenila 17 pušaka, pištolj, 6.000 metaka i manje količine vojne opreme. Njeni gubici bili su 24 ranjena i 5 poginulih boraca i rukovodioca.⁴⁴⁵

BRIGADA NA SEKTORU BIHAĆ - BOSANSKA KRUPA - BOSANSKI PETROVAC DO POČETKA SEDME OFANZIVE

Od 21. do 25. aprila Šesta brigada prebačena je na sektor Bosanske Krupe i Bihaća. Njen zadatak je bio da po svaku cijenu spriječi prodor neprijateljskih snaga prema Bosanskom Petrovcu od Bihaća i Bosanske Krupe i da se pripremi za borbe na tim pravcima u očekivanoj sedmoj neprijateljskoj ofanzivi. Na taj način Brigada je obezbjeđivala i održavanje Drugog kongresa omladine Jugoslavije u Drvaru, čije su pripreme bile u završnoj fazi, kao i radi našeg aerodroma u Medenom polju.

Prvi borbeni raspored Brigade poslije 25. aprila na tim sektorima bio je sljedeći: Drugi bataljon se nalazio u s. Pučeniku (sjeveroistočno od Bosanske Krupe) i imao je zadatak da ne dozvoli prodor neprijatelja pravcima Bosanska Krupa - Krnjeuša - Petrovac i Bosanska Krupa - Jasenica; na njegovom lijevom krilu u Donjoj Suvaji nalazio se Četvrti bataljon, a Treći bataljon u Velikom Radiću sa zadatkom sprečavanja prodora neprijateljskih snaga od Grmuše i Grabeža. Kada je sa prijedorskog sektora stigao Prvi bataljon, Treći bataljon je 28. aprila pomjeren uljevo u s. Tinotiņ i Ripač na pravac Bihać - Bosanski Petrovac. Njegov položaje posjeo je Četvrti bataljon. Položaje u Donjoj Suvaji, koje je do tada držao Četvrti bataljon, posjeo je prispjeli Prvi bataljon. U tom borbenom rasporedu nalazili su se svi bataljoni od 18. maja.⁴⁴⁶ Za to vrijeme Četvrti bataljon je

444) Deveta brigada nalazila se na obezbjeđenju napada na Prijedor prema Bosanskom Novom. Ovaj njen bataljon nije mogao stići u pomoć Prvom bataljonu Šeste brigade u toku noći uslijed udaljenosti od Prijedora. Ova dva bataljona susrela su se na komunikaciji za Bosanski Novi 20. aprila poslije povlačenja Prvog bataljona iz Prijedora.

445) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 19-2.

446) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 16-1 i kut. 774A, d. 22-2.

imao četiri borbe sa neprijateljskim snagama: prvu 27. aprila sa 1. ustaškom bojnom i drugu, tri dana kasnije, na pravcu Bosanska Krupa - Gornja Suvaja. U tim borbama neprijateljske snage nadirale su iz Bosanske Krupe, ali su oba puta bile odbačene u Bosansku Krupu. Neprijateljski gubici bili su oko 20 vojnika i oficira izbačenih iz stroja, a u Drugom bataljonu 1 borac bio je ranjen. U druge dvije borbe Četvrti bataljon je izvodio napade na neprijatelja 14. i 18. aprila na pruži Bihać - Bosanska Krupa.⁴⁴⁷⁾

I Treći bataljon je 19. maja napao na neprijateljsko uporište Spahići. Tom prilikom izbacio je iz stroja 15 neprijateljskih vojnika i oficira, a imao sopstvene gubitke 3 poginula i 7 ranjenih boraca.⁴⁴⁸⁾ Narednih dana na položaje Trećeg bataljona izvršila je napad neprijateljska bojna, koja je poslije višerasovne borbe bila odbačena na polazne položaje. U toj borbi neprijatelj je imao 12 vojnika i oficira izbačenih iz stroja, a u Trećem bataljonu poginula je jedna drugarica.

KADROVSKE PROMJENE

U prvih šest mjeseci 1944. godine u Šestoj krajiškoj brigadi došlo je do brojnih kadrovskih promjena. Komandant Brigade Uroš Bogunović Roca otišao je na dužnost zamjenika komandanta Četvrte krajiške divizije. Na njegovo mjesto postavljen je Mićo Kolundžija, a za zamjenika komandanta Rade Brkić. Zamjenik političkog komesara Brigade Hajro Kapetanović premješten je na dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za Kozaru i na njegovo mjesto postavljen je Radoman Jakić, a za sekretara brigadnog komiteta SKOJ-a Branko Damjanović Obrad umjesto Svetka Brkića koji je upućen u Okružni komitet SKOJ-a.

Usljed formiranja novih brigada i potrebe za rukovodećim kadrom, za zamjenika komandanta Petnaeste krajiške brigade postavljen je Rade Erceg, komandant Trećeg bataljona Šeste brigade, za komesara Šesnaeste krajiške brigade Dušan Vujatović, komesar Četvrtog bataljona, a za komesara Sanskog odreda Đoko Maran, komesar Prve čete Trećeg bataljona.

U Šestoj krajiškoj brigadi postavljeni su:

Branko Vignjević za komandanta Trećeg bataljona;

Boško Drljača za komesara Trećeg bataljona;

Dušan Košutić za zamjenika komandanta Trećeg bataljona;

Boško Đurašinović za zamjenika komandanta Prvog bataljona;

Nikola Japundža za zamjenika komandanta Drugog bataljona;

Milan Damjanović za zamjenika i vršioca dužnosti komandanta Četvrtog bataljona, jer je komandant tog bataljona Đoko Banjac upućen za komandanta bataljona u Prvu proletersku brigadu, a zamjenik komandanta Mihajlo Domazet za komandanta bataljona u dalmatinske jedinice;

Dragomir Radišić za pomoćnika komesara Trećeg bataljona;

Branko Davidović za pomoćnika komesara Četvrtog bataljona umjesto Bože Stupara koji je upućen za sekretara brigadnog komiteta SKOJ-a u Petnaestu krajišku brigadu;

Milan Crnomarković za obavještajnog oficira Trećeg bataljona;

Mirko Miladinović za rukovodioca SKOJ-a Prvog bataljona;

Marko Stupar za rukovodioca SKOJ-a Trećeg bataljona;

Nikola Drljača za rukovodioca SKOJ-a Četvrtog bataljona umjesto Dušana Miljkovića koji je upućen na školovanje u SSSR;

447) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 24-2 i kut. 768A, d. 47-2.

448) *Arhiv VII*, kut. 777A, d. 47-2.

Ljubica Nedimović za referenta saniteta Trećeg bataljona;
Petar Bokan za komandira Treće čete Trećeg bataljona umjesto poginulog Miće Kovačevića. Poslije pogibije i Petra Bokana za komandira ove čete postavljen je Sveto Pucar;
Cvijo Kukulj za komandira Druge čete Prvog bataljona. Poslije njegove pogibije za komandira ove čete postavljen je Luka Latinović;
Trivo Bokan za komandira Prve čete Trećeg bataljona;
Mile Kljajić za komandira, a Vajo Stričević za komesara Čete veze Šeste brigade;
Dušan Strugar za komesara Treće čete Trećeg bataljona. Za komesara Druge čete istog Bataljona Miloš Došenović, a za komesara Treće čete Rade Beslač umjesto poginulog Dmitra Indića. Vinko Gojić i Bogdan Zorić postavljeni su za pomoćnike komesara Prve i Druge čete Trećeg bataljona;
Referenti saniteta Drugog i Trećeg bataljona Ljubica Semiz i Jelisavka Banjac upućene su u Jedanaestu i Osmu krajišku brigadu, a Stojna Vignjević, referent saniteta bataljona iz Jedanaeste brigade, premještena je u Šestu brigadu na istu dužnost;
Milan Obradović, šef Obavještajnog centra Drugog bataljona Šeste brigade, upućen je za šefa Obavještajnog centra Jedanaeste brigade, a Stevo Crnomarković za šefa Obavještajnog centra Sanskog odreda.
Desetari iz Trećeg bataljona Nikola Marić i Pejo Jakšić upućeni su na nove dužnosti u Osmu i Jedanaestu krajišku brigadu.⁴⁴⁹⁾

449) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIV, dok. br. 139; *Arhiv VII*, kut. 744A, d. 27-6; kut. 1628, d. 30/1-6; kut. 770, d. 32-2 i sjećanja preživjelih rukovodilaca Šeste brigade Rade Ercega, Milana Crnomarkovića, Boška Drljače, Dragomira Radišića, Đoke Stupara, Milana Vukašinića i Bože Stupara.

G l a v a Vili
SEDMA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

STANJE I RASPORED NEPRIJATELJA

U zimu 1943/1944. godine fašistička Njemačka nalazila se u teškoj situaciji. Na Istočnom frontu u martu 1944. godine Crvena armija je izbila na granice Rumunije, a u aprilu na granice Čehoslovačke. Istovremeno podaci njemačke obavještajne službe ukazivali su na skoro iskrcavanje saveznika u Normandiji. Početkom maja Crvena armija je forsirala Dnjeper i počela bitku za Rumuniju. U takvoj situaciji u Bugarskoj i Mađarskoj došlo je do političkih previranja u kojima su bili stvoreni uslovi za prevrat i otkazivanje poslušnosti njemačkom Rajnu. To je prisililo Hitlera da sa trupama upadne u Mađarsku i na njeno okupaciono područje, posjedne sve važne strategijske tačke i pripremi se za obrazovanje fronta.

U našoj zemlji u novembru 1943. godine na Drugom zasjedanju AVNOJ-a donijete su odluke o stvaranju i izgradnji nove Jugoslavije. Formiranje Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), a na zasjedanjima zemaljskih antifašističkih vijeća Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Makedonije donijete su odluke o izgradnji Jugoslovenske federacije. Njihova predsjedništva i NKOJ privremeno su obavljali dužnosti nacionalnih vlada i vlade Jugoslavije. To je ubrzalo razvijanje svih aktivnosti nove Jugoslavije i zemlji i jačanje međunarodnih veza. Poslije toga NOP i NOV zadobili su još veći ugled u svijetu i zemljama Antihitlerovske koalicije. Misije VS upućene su u Moskvu i Alžir kod savezničkih komandi, a pri VS nalazile su se misije svih savezničkih zemalja. Tako je ojačala saradnja sa vladama savezničkih zemalja na pružanju pomoći NOV u opremi i naoružanju toliko potrebnim za vođenje rata.

Takvo snaženje NOP, NOV i nove Jugoslavije kaq nikad do tada ugrozilo je njemački Jugoistočni front i odbranu balkanskog prostora. Međutim, njemačko vrhovno komandovanje i komande na Balkanu iz iskustva su znali da ne mogu zadati odlučujući strategijski udarac NOVJ ofanzivnim dejstvima i tako neutralisati njene snage. Zbog toga se pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a rodila ideja da se na Jajce izvrši napad vazдушnim desantom i kopnenim snagama radi fizičkog uništenja Vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Josipa oroza Tita i rukovodstva NOP-a. Kako su za uspjeh takve operacije bile potrebne opsežne pripreme i dopremanje vazdušnodesantnih snaga, odlučeno ie da se u novembru 1943. godine pristupi planiranju⁴⁵⁰ i da se u maju 1944. godine u najpovoljnijim me-

450) Delegaciji opštine Drvar o značaju drvarske operacije Tito je, između ostalog, rekao: »Pošto mu nije uspjelo ni u šestoj ofanzivi da razbije Narodnooslobodilačku vojsku, pokušao je da uništi Vrhovni stab, da mene, na svaki način ili ubije, ili uhvati, da razbije AVNOJ.

Pripreme za to su počele poslije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, koje je strašno ozlojedilo Nijemce i ustaše. Svi su oni bili zabrinuti zbog odluka koje smo donijeli i zbog toga što smo tako brzo jačali. Zato su htjeli da nas svakako likvidiram. A mislili su da će to najlakše postići ako uhvate mene kao vrhovnog komandanta. Tako je došlo do tog desanta. Za Hitlera je tada bilajako nepovoljna i veoma teška situacija. On ie mislio da će mu taj desant uspjeti, kao što je pomoću padobranaca uspio da otme Musolinija. Ali, ovdje je malo drukčije ispalo...« (»Politika ekspres«, 1. jun 1974, str. 2).

teorološkim uslovima izvede ovaj desant. S tim ciljem tokom decembra 1943. godine sačinjen je plan operacije i angažovanja snaga, poslije čega su vrhovni komandant Njemačke, Komanda jugoistoka i 2. oklopna armija pristupile i prvim pripremama. Već početkom januara 1944. godine plan počinje postepeno da se realizuje. Tada je iz čehoslovačkog mjesta Gornjeg Hlumca prebačen 500. SS padobranski bataljon u rejon Kraljeva. Nešto kasnije, početkom marta 1944. godine, u rejon Brežica i Zagreba na aerodromima Cerklje i Lučko bio je prebačen i 1. vazduhoplovni jedriličarski puk.

Poslije šeste neprijateljske ofanzive, Komanda 2. oklopne njemačke armije izdala je naređenje za postepeno premještanje i kopnenih snaga ka koncentracijskim prostorijama sa kojih će početi operacije u sedmoj ofanzivi. U prvoj polovini februara komandat 2. oklopne njemačke armije naredio je 15. brdskom korpusu u Banjoj Luci da se sa štabom i samostalnim jedinicama premjesti u Knin, a sa 373. divizijom »Tigar« iz Prijedora, Banje Luke i Bosanskog Novog u rejon Bihaća i u Liku.⁴⁵¹ Prave razloge premještanja tih jedinica znali su samo oni oficiri u komandama jugoistoka 2. njemačke oklopne armije i 15. broskog korpusa koji su bili uključeni u poslove pripreme drvarske operacije. Sve ostale njemačke komande i jedinice istovremeno su dobijale pismena naređenja za pripremu operacija u suprotnim smjerovima od šireg područja Drvara.⁴⁵²

I pored opsežnih mjera čuvanja u tajnosti priprema za izvođenje drvarske operacije, Vrhovni štab NOVJ ipak je saznao da se priprema desant na Drvar. Glavni štab Hrvatske obavijestio je 4. novembra 1943. godine VŠ da Nijemci planiraju zarobljavanje Vrhovnog komandanta padobranskim jedinicama. Iz Moskve 11. novembra 1943. godine Georgi Dimitrov je obavijestio telegramom: »Nijemci pokušavaju da saznaju mjesto gdje se nalazi Vrhovni štab i da pomću padobranaca unište Štab i Tita.«⁴⁵³ Kada je priprema Drvarske operacije ulazila u završnu fazu, 3. maja 1944. godine, Jedanaesta krajiška brigada Četvrte divizije zarobila je od 383. puka 373. divizije »Tigar« skicu Drvara s ucrtanim mjestima rasporeda VŠ, stranih vojnih misija, najvišeg političkog rukovodstva, AVNOJ-a i NKOJ-a. Skicu je sačinio Gestapo na osnovu podataka špijuna koji se duže vrijeme nalazio u rejonu Drvara, zatim došao na Kozaru gdje se liječio, da bi odatle u martu pobjegao u Prijedor i dao iscrpne podatke koje je prikupio u Drvaru.⁴⁵⁴ Ova skica dostavljena je štabu Četvrte divizije i štabu Petog korpusa. Komandant Korpusa Slavko Rodić, pošto je ustanovio da su svi podaci na skici tačni, osim nepreciznosti o mjestu VŠ, lično je predao skicu drugu Titu i tom prilikom iznio svoje mišljenje da će neprijatelj uskoro napasti VŠ i ustanove NOP-a u Drvaru.

I Nijemci su budno pratili raspored naših jedinica da bi ustanovili da li je VŠ nešto saznao o predstojećoj operaciji. Početkom maja 2. lovački ustaško-domobranski združeni nasilnim izviđanjem na pravcu Bosanska Krupa - Suvaja i u rejonu Bihaća utvrdio je da se u tim rejonima nalazi Šesta i da pristižu dva bataljona Osme krajiške brigade. Kada je komandant 2. njemačke oklopne armije preko agenturne službe utvrdio da su ti podaci tačni, shvatio je da su naše komande i VŠ saznali nešto o planu predstojeće operacije. Procjenjujući da je situacija vrlo ozbiljna, jer to može dovesti do neuspjeha, naredio je komandi 69. korpusa⁴⁵⁵ da 92. samostalni motorizovani puk i 1. bataljon 383. trećeg puka 373.

451) Đuro Milinović, Drago Karasijević: *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, izdanje Bos. Gradiška, 1982, str. 219-220.

452) Zbornik VII, tom XII, knjiga IV, dok. br. 61, 65 i 73.

453) Slavko Odić: *Desant na Drvar*, izd. VII, Beograd, 1981, str. 16.

454) Đuro Milinović, Drago Karasijević: *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, izd. Bos. Gradiška, 1982, str. 256 i 257 - To je bio ubačeni agent Gestapoa Namik Tetarić, koji je radio u intendanturi Prvog proletarskog korpusa u Mokronogama, odakle je linijom snabdijevanja imao tačan uvid u raspoređivanje jedinica i ustanova u Drvaru.

455) Ovaj korpus smijenilo je 15. brdski korpus u Banjoj Luci, koji je marta 1944. godine izvršio pokret u Knin.

divizije »Tigar« ne izvrše predviđeni pokret iz Prijedora za Bosanski Novi, već da s ostalim ustaško-domobranskim snagama unište Jedanaestu krajišku brigadu Četvrte divizije na desnoj obali Sane u rejonima Miljakovaca i Rakelića i prodru u Sanski Most. Njegova namjera i uvjerenje bili su da će uspjeti da na taj način odvuče sa položaja kod Bihaća i Bosanske Krupe Šestu i Osmu krajišku brigadu na prijedorski sektor i tako brzo prodre u Drvar na pravcima od Bihaća i Bosanske Krupe.⁴⁵⁶⁾

Posljednje pripreme za padobranski desant na Drvar i sedmu ofanzivu završene su od 1. do 17. maja 1944. godine.⁴⁵⁷⁾ Poslije toga sve neprijateljske jedinice i komande nalazile su se u polaznim rejonima u punoj borbenoj spremnosti i očekivale su samo ugovoreni znak na koji će početi dejstva.

Komanda 2. njemačke oklopne armije 17. maja i formalno je prenijela neposredno rukovođenje borbenim dejstvima na štab 15. brdskog korpusa, koji se 24. maja prebacio u Bihać iz Knina.⁴⁵⁸⁾ Do tada, na osnovu zapovijesti 2. oklopne armije, štab ovog korpusa izdao je borbene zapovijesti i naređenja svim komandama i jedinicama za izvođenje operacije u Sedmoj ofanzivi.⁴⁵⁹⁾

Zadatak 15. brdskog njemačkog korpusa bio je da koncentričnim energičnim napadima i brzim prodorima pravcima: Bosanska Krupa - Krnjeuša - Bosanski Petrovac; Bihać - Vrtoče - Bosanski Petrovac; Donji Lapac - Kulen-Vakuf - Vrtoče; Srb - Trubar; Knin - Bosansko Grahovo - Tičevo; Livno - Bosansko Grahovo; Jajce - Mliništa i Banja Luka - Mrkonjić-Grad - Ključ, izbije prvog dana u rejon Drvara i Bosanskog Petrovca, spoji se sa padobranskim desantom i uništi Vrhovni štab i Vrhovnog komandanta NOV i POJ i rukovodstvo nove Jugoslavije i savezničke vojne misije. U narednim danima operacije zadatak 15. brdskog korpusa bio je da, držeći čvrsto rejon Drvar - Bosanski Petrovac, uništi komande, ustanove, rukovodstva i jedinice NOVJ na području operacija koje će pokušati da se probiju i tim pravcima.

Prema zamisli njemačkog vojnog komandovanja, *uspjeh operacije imao je odlučujući značaj za dalje vođenje rata u našoj zemlji.*⁴⁶⁰⁾

Za izvršenje postavljenih zadataka, štabu 15. brdskog korpusa stavljene su na raspolaganje sljedeće jedinice:

- 92. samostalni motorizovani puk, ojačan oklopnim izviđačkim bataljonom 1. brdske njemačke divizije, 1. kozačkim inžinjerijskim bataljonom 1. kozačke divizije i 1. pukom 2. lovačke hrvatske brigade. Zadatak tih snaga bio je da razbiju odbranu Četvrte krajiške divizije na pravcima: Bosanska Krupa - Krnjeuša - Bosanski Petrovac i Bihać - Vrtoče - Bosanski Petrovac, prvog dana dejstva ovladaju rejonima Vrtoče i Bosanski Petrovac i unište aerodrom, komande, jedinice i ustanove, a i izvore snabdijevanja naših jedinica. Poslije spajanja sa jedinicama 7. SS divizije »Princ Eugen«, koja je dejstvovala pravcem Banja Luka - Han-Kola - Ključ - Bravsko, da prodiru prema Drvaru i uhvate vezu sa 500. SS padobranskim bataljonom i 373. divizijom u Drvaru. Tim snagama sa-dejstvovala je borbena grupa »Lapac« pravcem Kulen-Vakuf- Doljane - Vrtoče, a njen zadatak je bio da izbije u rejon Vrtoča u pozadinu odbrane Četvrte divizije i na taj način olakša i ubrza prodor ojačanog 92. samostalnog njemačkog puka od Bihaća.⁴⁶¹⁾

- 373. divizija nastupa pravcem Srb - Trubar - Drvar, sa zadatkom da prodre u Drvar prvog dana dejstva i deblokira 500 padobranski bataljon;

456) Đuro Milinović, Drago Karasijević: *Jadanaesta krajiška NOU brigada*, izd. Bos. Gradiška, 1982, str. 255-266.

457) *Zbornik VII*, tom XII, knjiga IV, dok. br. 66 - Izvještaj komande 15. brdskog korpusa komandi 2. oklopne armije.

458) *Zbornik VII*, tom XII, knjiga IV, dok. br. 70.

459) *Zbornik VII*, tom XII, knjiga IV, dok. br. 63, 64, 66 i 67.

460) *Zbornik VII*, tom XII, knjiga IV, dok. br. 64 i 67.

461) *Zbornik VII*, tom XII, knjiga IV, dok. br. 64 i 67.

- 1. puk »Brandenburg« izrejona Knina preko Bosanskog Grahova i Tičeva nastupa prema Drvaru;
- dijelovi 369. divizije 21. oklopne SS divizije i 105. SS izviđački bataljon imaju zadatak da nastupaju od Livna prema bosanskom Grahovu i da spriječe probijanje VŠ iz Drvara na jug;
- 7. SS divizija »Princ Eugen« nastupa iz rejona Jajca i Mrkonjić-Grada prema Mliništu i iz Banja Luke preko Čačevice prema Ključu i Bravskom;
- 500. padobranski bataljon od momenta desantiranja na Drvar⁴⁶²⁾ imao je zadatak da uništi VŠ, Vrhovnog komandanta, rukovodstvo NOP-a i savezničke vojne misije.

Pored navedenih snaga, u rejon Vakuf - Bugojno prebačen je 4. puk »Brandenburg« radi ojačanja 7. SS divizije »Princ Eugen«. Tako je u ofanzivi angažovana i cijela brandenburška divizija. U borbama Nijemci su angažovali i oko 5.000 dinarskih i oko 1.000 mrkonjićko-manjačkih četnika popa Momčilo Đujića i Uroša Drenovića.⁴⁶³⁾

Jedinice 15. brdskog korpusa podržavalo je cjelokupno ratno vazduhoplovstvo tzv. NDH.

ZADATAK ČETVORTE KRAJIŠKE DIVIZIJE U SEDMOJ OFANZIVI I POČETNO GRUPISANJE SNAGA

Poslije referisanja VK o grupisanju i namjerama neprijatelja u napadu na Drvar, komandant Petog korpusa Slavko Rodić dobio je zadatak da organizuje odbranu slobodne teritorije u zoni Korpusa i da spriječi brz prodor neprijateljskih snaga ka Drvaru iz rejona: Banja Luka - Mrkonjić-Grad, Prijedor - rudnik Ljubija - Bosanski Novi i Bosanska Krupa - Bihać. Shvatajući situaciju veoma ozbiljno i uočavajući sve posljedice do kojih bi došlo uslijed brzog prodora njemačkih snaga u Drvar u sjedište VŠ, Slavko Rodić je već na putu za štab Korpusa donio odluku da sa prijedorskog sektora prebaci Osmu brigadu na pravac Bosanska Krupa Gudavac - Krnjeuša - Bosanski Petrovac, a da Šestu brigadu rotira ulijevo sa krupskog sektora samo na pravac Bihać - Vrtoče - Bosanski Petrovac; na tim pravcima da rasporedi snage obe brigade u dva ešelona i da organizuje upornu i žilavu odbranu po pravcima. Procjenjujući da bi jake njemačke snage mogle izvršiti brzo uklinjavanje najednom ili obadva pravca i odbaciti Šestu i Osmu brigadu sa komunikacija u Grmeč-planinu, štab Korpusa naredio je Četvrtoj diviziji da u tom slučaju izvodi elastičnu i upornu odbranu, povlači se ispred njemačkih snaga i organizuje odsudnu odbranu pravca Bosanski Petrovac - Oštrej - Drvar južno od Bosanskog Petrovca na liniji sela Kolunić - Drnić - Bravski Vaganac uz oslonac odbrane na teško prolazne planine Smeticu, Osječenicu i prevoj Oštrej. S tim ciljem naređeno je štabu Četvrtke divizije da na prostorijama Gornje Suvaje i s. Lipa - Oraško brdo zadrži po dva bataljona iz Osme i Šeste brigade kao rezervu za dejstva prema razvoju situacije, i da jednu, najbolju četu jačine 100 boraca iz Šeste brigade sa jednim članom štaba bataljona uputi na aerodrom Medeno polje.

Rejon Vrtoče - Krnjeuša određen je za komandno mjesto Četvrtke divizije, odakle je štab Divizije trebalo »neposredno da rukovodi snagama na bihaćkom, krupskom i novskom pravcu, povezujući se operativno sa snagama Šeste ličke divizije na pravcu Kulen-Vakufa, sa Komandom vazduhoplovne baze i Vrhov-

⁴⁶²⁾ Nakon desantiranja, 500. SS padobranski bataljon zbog složenosti izvođenja desanta i velike udaljenosti aerodroma (Zrenjanin, Zagreb, Brežice i Zalužani) bio je pod komandom 2. oklopne njemačke armije.

⁴⁶³⁾ *Arhiv VII*, kut. 460C, d. 1/1-69; kut. 468, d. 7/1-18.

nim štabom. .«⁴⁶⁴⁾ 0 spremnosti za odbranu u novom borbenom rasporedu štab Divizije je morao da izvjesti telefonski 18. maja do 16 časova štab Korpusa i Vrhovni štab.

Desno od Osme krajiške brigade na novskom sektoru odbranu je izvodio Podgrmečki odred, na ljubijsko-prijedorskom sektoru Jedanaesta krajiška brigada, a lijevo od komunikacije Bihać - Vrtoče Drvarsko-petrovački odred i Šesta lička divizija.

ZADATAK ŠESTE KRAJIŠKE BRIGADE U SEDMOJ NEPRIJATELJSKOJ OFANZIVI

Pošto je primio usmeno naređenje komandanta Petog korpusa, štab Četvrte krajiške divizije naredio je Osmoj brigadi da smijeni jedinice Šeste brigade na sektoru Bosanske Krupa i da preuzme odbranu pravca Bosanska Krupa - Krnjeuša - Bosanski Petrovac;⁴⁶⁵⁾ štabu Šeste krajiške da, poslije smjene na krupskom sektoru, organizuje odbranu pravca Bihać - Vrtoče - Bosanski Petrovac, sa zadatkom onemogućavanja prodora neprijatelja tim pravcem u Drvar i da svoje snage u odbrani grupiše ovako.⁴⁶⁶⁾

- Drugi bataljon na sektoru s. Veliki Radić sa zadatkom da brani pravac Bihać - Veliki Radić i da vrši bočni protivnapad na glavne neprijateljske snage čiji se napad očekivao pravcem Bihać - Grabež - Volarice - Tihotina na sektoru odbrane Trećeg bataljona. U slučaju neprijateljskog jačeg napada iz pravca Bosanske Krupa, zadatak Bataljona bio je da sa manjim snagama bočnim protivnapadom sadejstvuje jedinicama Osme krajiške brigade u razbijanju neprijateljskih snaga;

- Treći bataljon na položajima na pravcu Grabež - Turski Kozjan - k. 754, sa zadatkom da uz pomoć snaga Drugog bataljona spriječi prodor neprijateljskih snaga na težištu neprijateljskih napada. Na tom pravcu očekivan je napad glavnih neprijateljskih snaga, čije se slamanje trebalo da ostvari upornom frontalnom odbranom Trećeg i bočnim napadom Drugog bataljona;

- Prvi bataljon na sektoru Ripačkog klanca i s. Prašćjaka, sa zadatkom sprečavanja prodora neprijateljskih snaga prema s. Gorjevcu i Lipi komunikacijom Bihać - Vrtoče;

- Četvrti bataljon bez jedne čete upućen je u divizijsku rezervu u rejon Oraškog brda, sa zadatkom da organizuje kontrolu i odbranu pravca Kulen-Vakuf - Vrtoče i da izvodi protivnapade na neprijateljske snage u slučaju njihovog prodora na pravcu Lipa - Vrtoče.

Takvo početno grupisanje snaga Šeste brigade izvršeno je na osnovu procjene da će neprijatelj uputiti glavne snage na pravac Bihać - Grabež - Volarica

- Tihotina - Gorjevac, sa ciljem da izmanevriše Ripački klanac, udari u leđa Prvom bataljonu i tako odbaci naše snage sa komunikacije i otvori pravac Bihać

- Ripački klanac - Vrtoče za brzi prodor tenkovskih i motorizovanih jedinica u Bosanski Petrovac i Drvar. Ova procjena se najvjerojatnije zasnivala na saznanju da su glavne snage 7. SS divizije »Princ Eugen« tim pravcem vršile napad u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi na Sedmu banijsku diviziju.

Druga još veća greška početnog grupisanja je što se odstupalo od naređenja štaba Petog korpusa da se u rejon Oraško brdo - Lipa rasporede dva bataljona Šeste brigade,⁴⁶⁷⁾ koji bi vršili protivnapade na neprijateljske snage iz dubine i

464) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXV, dok. br. 84 - Naređenje Štaba Petog korpusa Četvrtoj i Trideset devetoj krajiškoj NOU diviziji.

465) Prema uvidu u dokumentaciju, to naređenje štab Četvrte krajiške NOU divizije izdao je najvjerojatnije oko 10. maja. Na osnovu njega napisana je zapovijest 18. maja 1944. godine.

466) *Arhiv VII*, kut. 774, d. 25-2; *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXV, dok. br. 93 i 149 - Naređenje štabu Četvrte krajiške NOU divizije i izvještaj Šeste krajiške NOU brigade.

467) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXV, dok. br. 84.

osiguravali prihvata snaga sa prve linije odbrane i obezbjeđivali da se sve snage Brigade neprekidno nalaze ispred neprijateljskih snaga, usporavajući i onemogućavajući prodor u Drvar. Pokazalo se da je takvim rasporedom snaga i načinom izvođenja odbrane bilo moguće da Šesta brigada i Četvrta divizija u potpunosti izvrše postavljeni zadatak u sedmoj ofanzivi. Kasniji razvoj dejstava pokazao je da su odluke za odbranu i naređenje Petog korpusa za grupisanje snaga Četvrte krajiške divizije bili pravilni i da su se zasnivali na realnoj procjeni neprijatelja i naših snaga.

ODNOS SNAGA

Šesta krajiška brigada 10. maja 1944. godine imala je 1.583 boraca i rukovodioca.⁴⁶⁸¹ Na dan početka sedme neprijateljske ofanzive, 25. maja, Brigada je, u stvari, imala 985 boraca, jer je 381 borac bio na bolovanju i liječenju, a 219 u Četvrtom bataljonu, koji se nalazio u rezervi Četvrte divizije. Od naoružanja Brigada je raspolagala sa 871 pušakom, 56 puškomitraljeza, 6 teških mitraljeza, 3 teška i 5 lakih minobacača, 1 protivtenkovskim topom, 4 protivtenkovske puške, 25 strojnica i 86 pištolja. Popunjenost municijom bila je nezadovoljavajuća. Raspolagalo se samo sa 17.765 metaka za puške, puškomitraljeze i teške mitraljeze (borci su imali uz pušku po 20 metaka, a uz puškomitraljez i teški mitraljez 2-3.000 metaka).

Njemački 92. motorizovani puk s ojačanjima brojao je oko 4.000 vojnika. Imao je dva tenkovska bataljona (formacijski i 1 izvidaki bataljon) u kojima je bilo 55 tenkova. Njegove napade podržavala je snažna artiljerija i avijacija.

Prvi bataljon Šeste brigade, koji je zatvarao komunikaciju na Ripačkom klanacu na pravcu Bihać - Ripač - Gorjevac, imao je 270 boraca, a od naoružanja 199 pušaka, 17 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 1 teški i 2 laka minobacača, protivtenkovsku pušku i protivtenkovski top. Na njegovom lijevom krilu nalazila se Prva četa Prvog bataljona Drvarsko-petrovačkog odreda, koja nije imala više od 40 boraca.⁴⁶⁹¹

Moral i borbenost naših boraca bili su na visokom stepenu.

Na položaje šeste brigade napadale su samo njemačke snage, čija je žilavost i borbena spremnost dobro poznata. Sve te snage i vatrena podrška neprijatelja, sticajem okolnosti koje se u ratu teško mogu predvidjeti, sručile su se samo na Prvi bataljon. To znači da su Nijemci na pravcu Bihać - Ripački klanac - Gorjevac imali 4.000 vojnika prema 270 naših boraca (1:15), snažnu artiljerijsku, tenkovsku i avijacijsku podršku prema protivtenkovskom topu i 2 teška minobacača. To je bio jedinstven primjer nepovoljnog odnosa snaga, ali na svu sreću Nijemci te činjenice nisu bili svjesni. Sve to kazuje kroz kakve je krvave borbe prošao Prvi bataljon, koji je sve te njemačke snage primio na sebe i zadržao ih punih 13 sati - od 05.00 sati ujutro do 18.00 sati naveče.

TOK BORBENIH DEJSTAVA PRVA DVA DANA U SEDMOJ OFANZIVI

Preko obavještajnih organa, povjerenika na slobodnoj teritoriji i četničkih grupa koje su obavještajno dobro obučili, Nijemci su prikupili tačne podatke o rasporedu naših snaga na bihaćkom i krupskom sektoru. Približno im je bio poznat raspored Šeste i Osme brigade i Drvarsko-petrovačkog odreda. Za svaki slučaj provjerili su ove podatke u dva nasilna izviđanja na sektoru Šeste brigade:

468) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 23-2.

469) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXV, dok. br. 28; *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 23-2 - Prvi bataljon Drvarsko-petrovačkog NOP odreda imao je ukupno 130 boraca.

prvom 20. maja na položaje Trećeg bataljona snagama oko jedne bojne; drugom 24. maja na položaje Drugog bataljona, takođe snagama oko jedne bojne ojačane sa 2 tenka. U borbenom izvještaju Šeste brigade,⁴⁷⁰ oba nasilna izviđanja zabilježena su kao odbijeni rutinski napadi neprijatelja u kojima je bilo izbačeno iz stroja na položaje Trećeg bataljona oko 12, a na položaje Drugog bataljona oko 30 neprijateljskih vojnika. U Trećem bataljonu poginuo je 1 borac - drugarica, a u Drugom bataljonu nije bilo gubitaka. Poslije tih provjera, sutradan, 25. maja, pred odbrambenim rejonom Prvog bataljona na Ripačkom klancu, na komunikaciji Bihać - Lipa - Vrtoče, osvanula je napadna kolona 92. samostalnog motorizovanog njemačkog puka, ojačana izviđačkim bataljonom 1. brdske i inženjerskim bataljonom 1. kozačke njemačke divizije. Komandant Prvog bataljona Stevo Kovačević izvijestio je štab Brigade na Hrgaru da se u toj koloni nalaze neprijateljske snage sa oko 100 kamiona i oko 13 tenkova i da očekuje njihov napad svakog časa. Odmah zatim uslijedila je snažna artiljerijska priprema po odbrambenim položajima četa na Ripačkom klancu. Oko 6 časova, uz podršku avijacije, njemačka pješadija i tenkovi izvršili su prvi juriš na čete Prvog bataljona. Borci i rukovodioci Bataljona smireno i hladnokrvno sačekali su pješadiju na blisko odstojanje pješadijskog naoružanja. Preciznom vatrom nanijeli su neprijatelju ozbiljne gubitke, a zatim slomili juriš i njegove snage odbacili na polazne položaje. Prateći vod oborio je neprijateljski avion i uništio tenk. Tada su se i tenkovi koji su podržavali juriš pješadije povukli u polazne rejone za napad. Nakon jednog časa Nijemci su sredili svoje jedinice, ponovo organizovali napad i izvršili drugi juriš na položaje četa Prvog bataljona. Uz još veće gubitke i taj juriš njemačke pješadije bio je uspješno odbijen. Nakon toga uslijedili su pokušaji inženjerskog bataljona da pod zaštitom pješadije i tenkova ukloni minske i ostale prepreke na komunikaciji u Ripačkom klancu i tako omogući postepeni pokret tenkova i njihovu podršku u narednim jurišima pješadije. Pošto su čete Prvog bataljona to osujetile, njemačka pješadija, uz snažnu podršku artiljerije, avijacije i tenkova, koji su dejstvovali iz mjesta, izvršila je treći još snažniji juriš. U ogorčenim okršajima i bliskoj borbi, borci Prvog bataljona slomili su i taj juriš, nanoseći neprijateljskim jedinicama nove gubitke.

O uspješnoj odbrani Prvog bataljona obaviješteni su štabovi Brigade, Četvrte divizije i Petog korpusa. Sudeći prema njihovom reagovanju, tada se smatralo da je njemački napad na Ripačkom klancu onemogućen. Na osnovu ranije procjene o težištu neprijateljskog napada pravcem Bihać - Grabež - Volarica - Krnjeuša (k. 754) - Tihotina - Gorjevac na rejonu odbrane Trećeg bataljona i ideje za odbranu pravca Bihać - Vrtoče - Bosanski Petrovac, štab Šeste brigade tek se pripremao za odbijanje i slamanje napada glavnih neprijateljskih snaga. Zato nije angažovan Treći bataljon za napad na neprijatelja s boka u toku njegovih juriša na Prvi bataljon, za što su postojali dobri uslovi, jer na Treći i Drugi bataljon neprijatelj nije vršio nikakav napad. I glavnina Prvog bataljona Drvarsko-petrovačkog odreda, koja se nalazila na lijevom krilu Prvog bataljona, na kosi iznad Velikog i Malog Račića, na koju takođe neprijatelj nije vršio napad, ostala je u toj situaciji potpuno neaktivna. Štabovi Šeste brigade i Drvarsko-petrovačkog odreda očigledno nisu pravilno procijenili namjere i mogućnosti neprijatelja u toku 6 časova borbi 25. maja na Ripačkom klancu, te je izostala njihova samoinicijativa i sadejstvo Prvom bataljonu bočnim napadima, a za to su, sudeći na osnovu razvoja situacije, postojali dobri uslovi u toku trećeg neprijateljskog juriša i neposredno poslije njegovog odbijanja.

To je štabu 92. motorizovanog njemačkog puka, a vjerovatno i komandantu 15. brdskog korpusa, koji je sa isturenog komandnog mjesta osmatrao tok borbi,

⁴⁷⁰) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXV, dok. br. 150.

omogućilo da se priberu i na vrijeme zakluče da neće uspjeti u toku 25. maja frontalnim napadima savladati našu odbranu na Ripačkom klancu. Na osnovu toga donijeli su odluku da napad pješadije usmjere uz Unu na Prvu četvu Prvog bataljona Drvarsko-petrovačkog odreda pravcem Šupljaja - Gorica (365) - Mali Račić i sjevernim padinama M. Ljutoča (t. 941). Tim pravcem izvršenje napad

25. maja oko 15 časova jakim snagama njemačke pješadije koja je uspjela da brzo potisne tu četvu. Odmah zatim iskorišteni su domaći četnici, dobri poznavaooci terena, koji su brzo proveli jake dijelove njemačkih snaga Račićkim potokom na komunikaciju u s. Gorjevac, u pozadinu odbrane Prvog bataljona. Ove njemačke snage osmatranjem oko 15 časova otkrio je komandant bataljona Stevo Kovačević. Smatrajući da se radi o slabim njemačkim izviđačkim dijelovima koji su se neopaženo provukli u pozadinu, naredio je komandiru pratećeg voda Radi Orloviću da ove dijelove neprijatelja napadne i protjera. Međutim, napad je odbijen, jer se radilo o jačim neprijateljskim snagama. Kada se iz tog napada vrlo teško povukao dio pratećeg voda, glavnina njemačke pješadije koja se uputila uz Unu preko s. Račića izbijala je na sjeverne padine m. Ljutoča i kretala se bez otpora snaga Drvarsko-petrovačkog odreda u pravcu Gorjevca. Protivtenkovski top, kojim je bio ojačan Prvi bataljon, uspješno je gađao ovu kolonu, ali su Nijemci, nezavisno od toga, bez pometnje i zastoja produžavali pokret u koloni i hitali ka Gorjercu da pojačaju snage na koje je već bio izvršen prvi napad.⁴⁷¹

Prodorom njemačke pješadije na sektor Prvog bataljona Drvarsko-petrovačkog odreda, odbrana Ripačkog klanca bila je kompromitovana, o čemu je odmah bio izviješten štab Šeste krajiške brigade. Ni u toj situaciji nisu bile izvršene nikakve promjene u početnom rasporedu snaga Brigade. Jedino je štab Drugog bataljona, pošto je osmotrio jake borbe na lijevom krilu, u duhu naređenja za odbranu prije početka ofanzive, samoinicijativno uputio glavninu svojih snaga (dvije čete) u pravcu Donje Suvaje radi izviđanja, bočnog napada na neprijatelja i pružanja pomoći jedinicama Osme krajiške brigade.

Sada je komandant 92. njemačkog motorizovanog puka, stvarajući relativno veliki slobodni prostor u rejonima M. i V. Račića, sjevernim padinama M. Ljutoča i u Gorjercu, ugrozio lijevi bok i pozadinu odbrane Prvog bataljona u Ripačkom klancu. Procjenjujući da su stvoreni dobri uslovi za zauzimanje Ripačkog klanca, krajem dana 25. maja usmjerio je novi napad na sektoru odbrane Prvog bataljona na međuprostor Treće čete čiji su položaji bili desno od komunikacije prema Grmeču i Prve čete koja se nalazila na lijevom krilu. Uočavajući opasnost od prodora tih snaga, komandant Prvog bataljona pomjerio je Treću četvu udesno radi zaustavljanja neprijatelja. Toj četi bilo je naređeno da drži vezu sa lijevokrillnom Drugom četom i da se u slučaju neprijateljevog prodora drži komunikacije dajući neprijateljskim snagama na komunikaciji uzastopni otpor i povlačeći se prema Dubovskom. Odmah poslije pomjeranja Treće čete uslijedio je jak frontalni napad neprijatelja duž komunikacije. U toj situaciji krajem dana (25. maja) Druga četa je odstupila lijevo od komunikacije na Baraćušu (k. 786), a Treća četa desno od komunikacije. Poslije povlačenja i Prve čete Prvi bataljon je sa glavninom snaga bio između neprijateljskih snaga koje su predveče 25.

471) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 26-2 - Izvještaj štaba Šeste krajiške NOU brigade; K. 458, reg. br. 47/7 - Izveštaj štaba 5. korpusa. U izvještaju Drvarskog NOP odreda od 31. maja 1944. godine Štabu Četvrtke krajiške NOU divizije o njemačkom napadu kaže se: »Oko pet sati izjutra neprijatelj je sa jačim snagama motorizacije i manjim snagama pješadije (oko dvije bojne) napao snage na Klancu uz pomoć jače artiljerije... Glavnu vatru izdržale su snage VI brigade, tj. I bataljon i I četa Bih. bataljona. Ostale dvije čete Bih. bataljona imale su manju torbu, jer neprijatelj na njih nije ni nailazio...»

Naš Drvarski bataljon bio je na lijevom krilu fronta na liniji: Bisovac - Loskum - Doljani, gdje smo imali vezu sa snagama VI ličke divizije. Taj bataljon za sve vrijeme nije imao kontakta sa neprijateljem, jer nije nastupao prema njemu...

Naši gubici u ovoj borbi jedan mrtav i jedan ranjen...« (*Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXV, d. 149, primjedba 3 i 5).

maja zauzele Ripački klanac^{472*} i onih snaga koje su se od 15 časova utvrdile u zidinama ranije izgorjelih kuća na komunikaciji u Gorjercu. Poslije zauzimanja Ripačkog klanca neprijatelj je pod zaštitom svojih snaga, poslije prvog sumraka, popravio komunikaciju u Klancu, a zatim tenkovima produžio napad na Prvi bataljon na novim položajima i brzo prodro komunikacijom u Gorjercu. Tada su se čete Prvog bataljona tokom noći povukle na komunikaciju u rejon Duhovskog,⁴⁷³¹ gdje su sutradan 26. maja postavile zasjedu i ubile 2 njemačka vojnika i oficira. Drugi i Treći bataljon ostali su na položajima i ni tog dana nisu imali kontakta sa neprijateljem. Četvrti bataljon koji se nalazio u divizijskoj rezervi 25. maja poslije podne otkrio je pokret neprijateljske pješadije padinama V. Ljutoča prema komunikaciji. Glavnom svojim snagama sačekao je te neprijateljske snage na komunikaciji Ripač - Vrtoče između sela Lipe i Dubovskog. Iznenađnom vatrom najprije je zadržao te snage, ubio 39, a ranio 15 vojnika, a zatim izvršio snažan juriš i potisnuo ih prema Dubovskom i Gorjercu. U tom momentu već je bila prodrila kolona neprijateljskih tenkova iz pravca Ripačkog klanca. Nakon njihovog pristizanja u rejon borbi, i Četvrti bataljon je bio odbačen sa komunikacije.^{474*}

Za izvođenje uspješne i uporne odbrane i onemogućavanje 92. ojačanog motorizovanog puka da ovlada Ripačkim klancem tokom 25. maja, komandant Petog korpusa pismeno je pohvalio Prvi bataljon i komandanta Stevu Kovačevića, »koji je u jednom jurišu ranjen...«, ističući ih kao primjer hrabrog držanja i vještog rukovođenja.⁴⁷⁵¹

Noću 25/26. maja, uočavajući svu ozbiljnost nastale situacije, u odsutnosti komandanta Četvrtе divizije, komesar divizije Dimitrije Bajalica učinio je pokušaj da ispravi grešku početnog grupisanja snaga Šeste brigade na pravcu Bihac - Vrtoče - Bosanski Petrovac. Te noći, u 03.00 sata, 26. maja, naredio je štabu Šeste brigade da se s glavnim snagama preko Smoljane i Bravskog Vaganca prebaci na pravac Drinić - Oštrelj, jer je zadatak Brigade da vodi upornu odbranu na pravcu Bihac - Bosanski Petrovac - Oštrelj i dalje prema Drvaru.⁴⁷⁶¹

Tada su snage Šeste brigade bile razvučene na širokom prostoru. Glavnina Drugog bataljona nalazila se u rejonu Donje Suvaje, Treći bataljon u rejonu Grabč - Tihotina, a Prvi bataljon u Dubovskom i na južnim padinama Jadovika. No, i pored toga, dobrom snalažljivošću i samoinicijativom bilo je izvodljivo da dva bataljona (Prvi i Treći) sa štabom Brigade prečicama u toku noći izvrše pokret i izbiju ispred neprijatelja u rejon Oštrelja, jer su se neprijateljske snage noću kretale oprezno i sačekivale izbijanje 1. njemačko-domobranskog legionarskog puka od Bosanske Krupe u rejon Krnjeuše.⁴⁷⁷¹

Iz Drvara je 25. maja evakuisan Vrhovni štab, rukovodstvo NOP-a i savezničke vojne misije u rejon Prvog proletarskog korpusa u bezbjednu zonu. Poslije toga jedinice Šeste ličke divizije i ostale naše jedinice u Drvaru vodile su borbu

472) *Arhiv VII*, kut. 774A, dok. br. 26-2 - Operativni izvještaj Štaba Šeste brigade.

473) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXV, d. 127 - Izvještaj Petog korpusa Vrhovnom štabu NOV i POJ

474) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXVI, dok. br. 108 - Operativni izvještaj štaba Šeste krajiške NOU brigade od 29. maja 1944. godine

475) *Arhiv VII*, kut. 774A, dok. br. 26-2 - Naredba Petog korpusa broj 47.

476) *Arhiv VII*, kut. 768, dok. br. 44-1/1 - Naredenje je upućeno preko Četvrtog bataljona Šeste brigade, koji se u toj situaciji kao divizijska rezerva iz rejon Oraško brdo - Lipa prebacio u s. Brestovac sjeverno od komunikacije Vrtoče - Bosanski Petrovac.

477) *Zbornik VII*, tom XII, knjiga IV, dok. br. 78 - U izvještaju komandanta 15. brdskog korpusa od 6. juna 2. oklopnoj njemačkoj armiji kaže se: »92 (mot.) gren. puk: rukovodstvo puka nije zadovoljilo. Nije težio, prema situaciji, da se ide naprijed. Izgleda da su se potvrdila ranija iskustva, na osnovu kojih puk nerado napušta komunikaciju i nerado izlazi na teren i na taj način nikad stvarno ne zahvata neprijatelja.«

sa 500. padobranskim SS bataljonom na život i smrt. Noću 25/26. maja bila je evakuisana i sva arhiva Vrhovnog štaba.⁴⁷⁸¹

Dvadeset šestog maja oko 11 sati u Drvar se prvi probio izviđački bataljon 373. divizije »Tigar« od Srba preko Bobare (t. 106) i deblokirao ostatak 500. padobranskog bataljona.⁴⁷⁹¹ Jedan sat kasnije u Drvar su stigli i dijelovi 92. motorizovanog puka iz Bosanskog Petrovca, sa snagama 373. divizije »Tigar«, što nije imalo presudan značaj na tok sedme neprijateljske ofanzive, jer je glavni cilj neprijatelja - uništenje rukovodstva naše zemlje u Drvaru, dejstvom svih naših snaga, uključujući i Šestu krajišku brigadu, već bio osujećen.

U dvodnevним borbama, prema izvještaju štaba Četvrte divizije, ubijeno je 216, a ranjeno isto toliko neprijateljskih vojnika (neprijateljski izvještaji priznaju 215 mrtvih). U izvještaju Šeste brigade navedeno je daje na Ripačkom klanacu ubijeno 114, a ranjeno 128 Nijemaca, zaplijenjeno 7 pušaka, 2 strojnice, 2 pištolja i 2.000 metaka i uništena 3 tenka, 1 avion i 1 motocikl.⁴⁸⁰⁷

ĐEJSTVA NA KOMUNIKACIJI RIPAČKI KLANAC - VRTOČE

Poslije prodora neprijateljskih snaga komunikacijom Ripački klanac - Dubovsko - Vrtoče bile su pokidane stalne telefonske linije preko kojih je održavana veza štaba Šeste brigade sa štabom Četvrte divizije. Slučaj je htio da radiostanica Šeste brigade, koja se nalazila na opravlju u štabu Divizije, baš 25. maja, kada su otpočela neprijateljska dejstva, bude u pokretu za Hrgar, gdje se nalazio štab Brigde. Naredna dva dana, 26. i 27. maja, zbog brzih neprijateljskih prodora u rejon Vrtoče - Bosanski Petrovac i dalje, komandno mjesto Četvrte krajiške divizije bilo je u pokretu, te je sa štabom Divizije uspostavljena veza tek 27. maja u 15 časova.⁴⁸⁰ U tim okolnostima štab šeste brigade donio je samostalno odluku da se povuče sa položaja na kojima se nalaze Drugi i Treći bataljon i da vrši pre-pade neprijatelja na komunikaciji Petrovac - Oštrelj. Zatim je uputio naređenje štabovima tih bataljona da izvrše pokret i da se prikupe u rejonu Jadovika. U novonastalim okolnostima donijeta odluka i izdata naređenja nisu se mogla sprovoditi zbog razvučenosti jedinica od D. Suvaje do Dubovskog. Poslije prikupljanja jedinica štab Trećeg bataljona uspio je 26. maja da stigne u određeni rejon. Drugi bataljon se u tom rejonu prikupio tek 27. maja. Samo je Prvi bataljon bio u mogućnosti da izvrši naređenje štaba Brigade, jer se nalazio u neposrednom dodiru sa neprijateljem koji je nastupao prema Vrtoču, ali je i taj bataljon, očekujući dolazak glavnine Brigade, osvanuo u rejonu Dubovskog. Tu je postavio zasjedu i 26. maja ubio 2 neprijateljska vojnika i oficira.

Budući da nije uspostavljena veza sa štabom Četvrte divizije, 26. maja štab Šeste brigade je zaključio da više nije u mogućnosti da postavi snage na pravac Bosanski Petrovac - Drvar. Stoga je donio odluku da do uspostavljanja veze sa štabom Divizije dejstvuje u neprijateljskoj pozadini na komunikaciji Ripač - Vrtoče. Naredio je Prvom bataljonu da sa jednom četom Drugog bataljona, koja je

478) Opširnije o tome vidi *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXV, dok. br. 111, primjedbe 3 i dok.

br. 137 - Izvještaj Šeste ličke divizije.

479) U knjizi »*GEKAMPET, GESIEGT, GESCHLAGEN*« (Borio se, pobijedio i bio putučen), general-pukovnik Rendulic napisao je: »Sljedećeg dana (26.5) prije podne, otprilike oko 11 časova«, izvještava poručnik Beger (Böter) iz sastava bataljona, »poslije srazmjerno teških borbi, koje je vodio u šumi I. eksadron pod komandom poručnika Hausmena, uspio je da kao prvi stupi u vezu sa padobrancima koji su bili u okruženju i zbijeni oko crkvenog dvorišta i fabrike. Tek poslije toga moglo se smatrati da je neprijateljski obruč bio raskinut. U ovoj borbi Padobranski bataljon imao je velikih gubitaka, te ia naš I. eksadron u to vrijeme dočekan sa velikim oduševljenjem, jer je malo trebalo pa da cio bataljon bude uništen« (*Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXV, dok. br. 137, primjedbe 6, 7 i 13, str. 494, druga alineja odozdo).

480) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXV, dok. br. 142 i 149.

481) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXV, dok. br. 149 - Izvještaj štaba Šeste krajiške NOU brigade.

bila pristigla 26/27. maja, postavi zasjedu u rejonu Duhovskog, a Trećem bataljonu da 27. maja organizuje izviđanje i obezbjeđuje od Ripča, Grabeža i Suvaje. Prema tom naređenju, Prvi bataljon sa jednom četom Drugog bataljona sačekao je neprijateljsku kolonu u rejonu Dubovskog i uništio neprijateljski tenk, poslije čega se, uslijed nadmoćnosti neprijatelja koji je raspolagao sa 13 tenkova, morao povući u Jedovik. U povlačenju jedna četa tog bataljona odsječena je južno od Dubovskog. Pomoćnik komesara bataljona je noću sa jednom ostavljenom desetinom uhvatio vezu sa tom četom i doveo je u rejon Bataljona.

Nijemci su procijenili da se Prvi i Drugi bataljon neće brzo povući sa komunikacije iz rejona Dubovskog, te su u toku borbi 27. maja uputili iz rejona Vrtoča jednu kolonu pravcem Selište - Rasoja - Međeđak, a drugu iz rejona Krnjeuše pravcem Krnjeuško međugorje - k. 982 - Crni potoci, čiji je zadatak bio da napadnu bataljone s leđa. Štab Šeste brigade ocijenio je daje cilj tih neprijateljskih kolona odsijecanje i opkoljavanje Šeste brigade, te je postavio zadatak Trećem bataljonu da ih u tome spriječi. Poslije pojave Trećeg bataljona neprijatelj se vratio u polazne rejone. Istog dana, oko 15 sati, uhvaćena je veza sa štabom Divizije, te je Šestoj brigadi postavljen zadatak da pređe u napad na komunikaciji Bosanska Krupa - Risovac - Bosanski Petrovac, protjera neprijatelja iz uspostavljenih uporišta i onemogućiti vezu njegovih snaga iz Bosanskog Petrovca sa Bosanskom Krupom. Izvršavajući postavljeni zadatak, Četvrti bataljon napao je neprijateljske snage na Mijačici, a Treći bataljon na komunikaciji Bosanska Krupa - Risovac. U tim sukobima ubijeno je 25, a ranjeno 5 njemačkih vojnika. Zaplijenjene su 3 puške, pištolj, 1.000 pušanih metaka i nešto druge vojne opreme.⁴⁸²⁾

NAPAD NA KOMUNIKACIJU MRKONJIC GRAD - MLINIŠTA

Dnevnom zapoviješću od 1. juna 1944. godine, Vrhovni štab NOV i POJ naredio je jedinicama da pređu u ofanzivu na neprijateljske snage na teritoriji zahvaćenoj sedmom ofanzivom. U vezi s tim štab Petog korpusa donio je odluku da izvrši napad dijelom snaga na neprijateljske snage na komunikaciji Mrkonjić-Grad - Mliništa, a ostalim snagama da vrši svakodnevne napade u korpusnoj zoni. Četvrtoj krajiškoj diviziji naredio je da sa svim snagama pređe u napade na neprijatelja u operativnoj zoni Bihać - Bosanska Krupa - Bosanski Petrovac - Bravsko - Drvar⁴⁸³⁾

Prema naređenju Korpusa, za napad na komunikaciju Mrkonjić-Grad - Mliništa bile su određene Šesta brigada Četvrte divizije, Trinaesta i Šesnaesta brigada Trideset devete divizije. Osnovni cilj napada bio je nanošenje što većih gubitaka njemačkim snagama, skretanje pažnje Nijemaca od rejona Kupresa u koji su se probili VŠ i rukovodstvo NOP-a i, zavisno od situacije, ovladavanje komunikacijom i njeno držanje⁴⁸⁴⁾

Navedene brigade Trideset devete divizije nalazile su se u neposrednom dotiru sa neprijateljskim snagama zapadno od komunikacije Mrkonjić-Grad - Mliništa, a šesta brigada prebacivana je po dijelovima u Crkveno i jugoistočno od

482) Zbornik VII, tom IV, knjiga XXVI, dok. br. 108.

483) Zbornik VII, tom IV, knjiga XXVI, dok. br. 13 - Naređenje štaba Petog korpusa od 3. juna 1944. godine.

484) Vrhovni štab NOV i POJ sa ranjenicima, rukovodstvom NOP-a i savezničkim misijama probio se 2. juna 1944. godine preko komunikacije Mliništa-Glamoč. Zatim je preko Vučijih poljana i Pribelje produžio pokret ka Kupreškom polju, odakle je noću 3/4. juna avionima otpočela evakuacija na otok Vis i u Bari u Italiju. Napadom na komunikaciju Mrkonjić-Grad - Mliništa u leđa njemačkim snagama olakšan je pritisak na Prvi proleterski korpus koji je štiti evakuaciju sa Kupreškog polja i odvracena je pažnja neprijatelja od ovog rejona (opširnije o tome vidjeti izvještaj S. Zujovića od 4. juna i operacijski dnevnik Treće proleterske krajiške brigade - *Arhiv VII*, kut. XV, reg. br. 29/2; kut. 712, reg. br. 23/4; kut. 712B, reg. br. 29-12; kut. 713, reg. br. 16U2; *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXV, dok. br. 11, primjedba 3).

Ključa, poslije čega je sukcesivno angažovana u napadu.⁴⁸⁵¹ Priprema napada izvršena je u toku pokreta jedinica tako što je štab Brigade, prema vremenu pristizanja bataljona u Crkveno i jugoistočno od Ključa, upoznao svaki štab bataljona sa primljenim zadatkom od štaba Petog korpusa i izdao mu sva potrebna naređenja za napad. Za to vrijeme jedinice Šeste brigade bile su obezbijedene municijom i hranom iz korpusne baze, a sa članovima KPJ i SKOJ-a održani su kratki sastanci na kojima je ukazano na njihove zadatke. Prvi i Četvrti bataljon izvršili su pokret iz Crkvenog u rejon Lisine, Ovčare i Vrbljana, a Drugi i Treći bataljon preko Ključa u rejone Klokotovca i Previje na komunikaciji Mrkonjić-Grad - Ključ. U tim rejonima 4. i 5. juna Šesta brigada smijenila je jedinice Trinaeste i Šesnaeste brigade Trideset devete divizije, poslije čega je počela pregrupacija tih jedinica prema njihovim pravcima napada.

Zadatak Šeste brigade bio je da napada na neprijatelja pravcima: Busije - Lisina - Ovčara - Jasenovi potoci; Vrbljani - Pecka - Nabojna i Orahovljani - Graci - Tomića brdo - Podselo - Štrbina, razbije njegove snage na pravcima napada i zauzme rejone Mliništa (zaseoci Lipovac i Ljubišina Dolina), Nabojne (k. 883) i Štrbine, i u sadejstvu sa Trinaestom i Šesnaestom brigadom Trideset devete divizije po mogućnosti održi komunikaciju Mliništa - Mrkonjić-Grad i onemogućí saobraćaj Nijemaca prema Glamoču.

Prvom bataljonu naređeno je da 3/4. juna izvrši pokret iz Crkvenog u Vrbljane, da bez zadržavanja u tom selu izvrši napad pravcem most kod vrela Sane - Pecka - Nabojna (k. 833), razbije neprijateljske snage na pravcu napada i izbije na komunikaciju istočno od Nabojne (k. 833); u tim rejonima da posjedne položaje, postavi zasjede i bude spreman za dejstva na neprijateljske snage koje naiđu komunikacijom.

Četvrti bataljon imao je zadatak da napadne neprijatelja na desnom krilu Prvog bataljona pravcem Busije - Lisina - Ovčara - Jasenovi potoci, razbije neprijateljske snage na pravcu napada, a zatim posjedne položaje u Mliništimu u rejonima zaselaka Lipovac i Ljubišina Dolina, minira komunikaciju, postavi zasjede i u sadejstvu sa Prvim bataljonom onemogućí saobraćaj neprijateljskim snagama iz pravca Glamoča.

Drugi i Treći bataljon izbili su 5. juna preko Jelašinovaca i Ključa u rejone Previje i Klokotovca, na komunikaciju Mrkonjić-Grad - Ključ. Njihov zadatak je bio da 6. juna nastupaju pravcem: Orahovljani - Graci - Tomića brdo - Podselo - Štrbina; nakon izbijanja na komunikaciju da napadnu i protjeraju neprijateljske snage, a zatim posjednu položaje na komunikaciji, postavu zasjede i onemogućí pokret neprijatelju od Mrkonjić-grada i Podrašnice.⁴⁸⁶¹

Kako je Brigada bila podijeljena na dva dijela, a napad je izvodila na desnom i lijevom krilu Trinaeste i Šesnaeste brigade Trideset devete divizije, odlučeno je da se štab Brigade podijeli na dva dijela. Sa Prvim i Četvrtim bataljonom nalazili su se zamjenici komandanta i komesara Brigade Rade Brkić i Radoman Jakić, a sa Drugim i Trećim bataljonom komandant i komesar brigade Mićo Kolundžija i Ratko Novaković. Brigadom je komandovao štab Petog korpusa, a

485) Prema postojećim dokumentima, Prvi bataljon Šeste krajiške brigade stigao je u Crkveno 2. juna 1944. godine i već 3. juna vršio je nastupanje od sela Vrbljana ka Peckoj. Dan kasnije pristigao je Četvrti bataljon koji je otpočeo nastupanje ka Jasenovim potocima 4. juna ujutro. Treći i Četvrti bataljon bili su na komunikaciji Mrkonjić-Grad - Ključ 5. juna i pripremili su napad za jutro 6. juna (*Arhiv VII*, kut. 768A, reg. br. 18-1/3).

486) *Arhiv VII*, kut. 768A, reg. br. 18-1/3 i 24-3; kut. 774A, ree. br. 31-2; *Zbornik VI*, tom IV, knjiga XXVI, dok. br. 108 - Izvještaji štaba Šeste krajiške NOU brigade.

rukovođenje jedinicama i koordinaciju borbenih dejstava sa štabom Trideset devete divizije ostvarivao je podijeljeni štab Šeste krajiške brigade.

Na desnom i lijevom krilu napadnih kolona bataljona nije bilo naših jedinica u napadu. U međuprostoru bataljona Šeste brigade od Nabojne (k. 883) do Podsela napad su izvodile Trinaesta i Šesnaesta brigada Trideset devete divizije.⁴⁸⁷

TOK NAPADA

Prvi i Četvrti bataljon Šeste krajiške brigade izbili su u Vrbljane i Lisinu, odakle je Prvi bataljon 4. juna ujutru bez zadržavanja produžio nastupanje preko Sane i poslije oštih borbi sa oko 400 Nijemaca iz 13. brdskog SS puka izbio oko 15 sati kod škole u s. Pecku. Kako se tog dana nije ispoljio napad Četvrtog bataljona prema Jasenovim potocima na desnom krilu Prvog bataljona, kao ni napad snaga Trideset devete divizije na lijevom krilu, neprijatelj je dovukao pojačanje prema Peckoj i protivnapadom odbacio Prvi bataljon iz sela.

U toku noći 4. i 5. juna, Prvi i Četvrti bataljon su se čvršće povezali i 5. juna ujutru izvršili istovremeni napad na jedinice 13. SS puka i četnike. Poslije oštih borbi, prvi bataljon je izbio na komunikaciju kod Nabojne (k. 883), gdje je posjeo položaje i postavio zasjedu na koje je naišlo nekoliko oklopnih kola sa kojima se nije stupilo u borbu. Poslije toga neprijateljske snage su izvele nekoliko protivnapada na lijevo krilo Bataljona, ali su snažnom vatrom i protivjurišima naših boraca odbijene. Tada je komandant 13. SS brdskog puka uputio pojačanje snagama iz Mliništa preko k. 1033 radi izvođenja novog protivnapada na Prvi bataljon. Te snage su naišle na Četvrti bataljon koji se nalazio u napadu prema k. 1033, poslije čega su se razvile žestoke susretne borbe koje su trajale cio dan. Krajem dana četvrti bataljon bio je potisnut na k. 771 više vrela Sane. U povlačenju neprijatelj je uspio da zarobi 2 konja sa minobacačem pratećeg voda Četvrtog bataljona. Tada je dio snaga Prvog bataljona izvršio bočno protivnapad i uspio preoteti zarobljeni minobacač i konje.

U toku izvođenja napada Prvog i Četvrtog bataljona, Drugi i Treći bataljon Šeste brigade završili su sa smjenom jedinica Šesnaeste brigade na komunikaciji Čadavica - Ključ. Istovremeno bilo je završeno pregrupisanje Trinaeste i Šesnaeste brigade, te je štab Petog korpusa izdao naređenje da Šesta, Trinaesta i Šesnaesta brigada 6. juna 1944. godine izvrše istovremeni napad na neprijateljske snage na komunikaciji Mliništa - Mrkonjić-Grad. Taj napad neće moći da se izvede zbog izmjene situacije, jer su naše jedinice 6. juna vodile teške odbrambene borbe sa jedinicama 7. SS divizije »Princ Eugen«.

PROTIVDEJSTVA 7. SS DIVIZIJE »PRINC EUGEN«

Neprijatelj je pažljivo pratio tok i oštrinu borbi sa Prvim i Četvrtim bataljonom Šeste brigade 4. i 5. juna, jer je tokom borbi imao oko 30 poginulih i više od 50 ranjenih. Istovremeno otkrio je grupisanje Drugog i Trećeg bataljona Šeste brigade na komunikaciji Mrkonjić-Grad - Ključ i pregrupisanje Trinaeste i Šesnaeste brigade Trideset devete divizije između Medne i Čadavice. Na osnovu toga zaključio je da će uskoro uslijediti organizovan i jak udar naših snaga. Ne želeći ništa da rizikuje, odlučio je da izvrši pregrupisanje snaga i da preduhitri naš napad. S tim ciljem prebacio je dio 2. bataljona 13. SS brdskog puka iz Mliništa u rejon Sitnice. Tim snagama i 1. bataljonom 13. SS brdskog puka, koji se

⁴⁸⁷ Zbornik VII, tom IV, knjiga XXVI, dok. br. 31 - Naređenje štaba Trideset devete krajiške NOU divizije.

nalazio u širem rejonu Mrkonjić-Grada, pripremio je napad na Drugi i Treći bataljon Šeste brigade i jedan bataljon Šesnaeste brigade.

Glavninu snaga 13. SS brdskog puka sa ojačanjima grupisao je u rejonu Mliništa za napad na Prvi i Četvrti bataljon Šeste brigade i jedan bataljon Trinaeste brigade.⁴⁸⁸⁾

Neprijatelj je poslije pregrupisanja 6. juna izveo jednočasovnu artiljerijsku pripremu, a zatim oko osam sati izvršio napad u pet kolona. Na pravcima Jasenovi potoci - vrelo Sane i Jasenovi potoci - Pecka - most na Sani, na položaje Prvog i Četvrtog bataljona, napadale su dvije kolone, jačine oko 2.000 njemačkih vojnika. U zahvatu komunikacije Čadavica - Ključ pravcima Čadavica - Kuk - Klokotovac i raskrsnice Medvedak - Rastoka, neprijatelj je napadao u dvije kolone položaje Drugog i Trećeg bataljona Šeste brigade snagama jačine oko 1.000 vojnika i dva topa. Jedna neprijateljska kolona izvodila je napad pravcem Rudina - Javorak - Ribnik na položaje Šesnaeste brigade.^{489)*}

U prvim satima borbe smatralo se da se ne radi o opštem napadu neprijatelja, pa su se naše jedinice i štabovi pripremali da, poslije zaustavljanja i odbijanja neprijateljskog juriša, protivnapadima izvrše pripremljeni napad na svojim pravcima. Tako su prvi juriši neprijatelja bili zaustavljeni, a njegovim jedinicama naneseni su osjetni gubici. Međutim, neprijatelj se nije osvrtao na pretrpljene gubitke, već je, ubacivanjem novih snaga iz neposredne dubine, brzo izvršio još snažnije juriše. Naše jedinice davale su žestok otpor i zadržale su i ove neprijateljske juriše, ali je neprijatelj, bez gubljenja vremena i bilo kakvog kolebanja, ubacivao nove jedinice i pojačavao silinu svoga napada. Poslije toga Prvi i Četvrti bataljon Šeste brigade u rejonima Jasenovih potoka i Pecke i jedan bataljon Šesnaeste brigade u rejonu Orahovljana bili su potisnuti i povukli su se na nove linije odbrane. Na tim položajima razvile su se žestoke borbe u kojima je neprijatelj pretrpio još veće gubitke i bio privremeno zadržan. Tada su uslijedili žestoki napadi na Drugi i Treći bataljon Šeste brigade od desne obale Sane do Klokotovca. I na tom dijelu fronta ponavljale su se iste slike. Poslije svakog zadržavanja i zaustavljanja njegovog napada, neprijatelj je iz dubine ubacivao nove snage i težio prodiranju po svaku cijenu.

U toj situaciji štab Petog korpusa zaključio je da se ne radi o neprijateljskim protivdejstvima i reakciji na naše napade 4. i 5. juna, već o organizovanom opštem napadu jakih snaga, čiji je cilj prodiranje kroz našu odbranu u dubinu teritorije. Zato je naredio štabovima Šeste brigade i Trideset devete divizije da sa svim snagama pređu u odbranu radi zadržavanja i onemogućavanja neprijateljskog prodiranja i nanošenja što većih gubitaka njegovim jedinicama.

Dio štaba Šeste brigade, koji se nalazio sa Prvim i Četvrtim bataljonom, poslije primljenog naređenja štaba Korpusa za prelazak u odbranu, čvrsto se povezo sa štabovima Trideset devete divizije i Trinaeste brigade koja se nalazila na lijevom krilu Prvog bataljona. Istovremeno je sa snagama svog Prvog i Četvrtog bataljona organizovao odbranu na desnoj obali Sane od vrela do mosta. Svim borcima i četama tih bataljona bilo je naredeno da, zbog nadmoćnosti neprijatelja i taktike prodiranja po svaku cijenu, puste neprijateljske jedinice na odstojanja za izbacivanje ručnih bombi i da mu preciznom i iznenadnom vatrom iz cjelokupnog naoružanja nanose što veće gubitke, zadržavaju ga što duže i tako obezbjeđuju organizovano povlačenje na nove linije odbrane. Takvom taktikom i žestokim otporom svih boraca neprijatelj je bio zadržan do 14.00 sati na desnoj obali Sane, kada su se Prvi i Četvrti bataljon morali povući na lijevu obalu

488) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXVI, dok. br. 123 - Dnevnik bataljona 13. SS brdskog puka.

489) *Arhiv VII*, kut. 768A, reg. br. 18-1/3 - Izvještaj Šeste krajiške NOU brigade.

Sane u Vrbljane. U tom selu Prvi bataljon je organizovao novu liniju odbrane u visini crkve i škole. Četvrti bataljon upućen je u Gornje Vrbljane. Njegov zadatak je bio da osigura Prvi bataljon od desnog bočnog udara koji je mogao uslijediti prugom Lisine - Ovčara. Na lijevom krilu Prvog bataljona održavana je uska veza sa bataljonima Trinaeste brigade koji su štitili most na Sani između Vrbljana i Medne.

U tom rasporedu borci Prvog bataljona u Vrbljanima 6. juna oko 15.00 sati pustili su njemačke vojnike i četnike Uroša Drenovića na najkraće moguće odstojanje. Obasuli su ih ručnim bombama, a zatim dočekali snažnom vatrom cjelokupnog naoružanja. Poslije toga, za kratko vrijeme, ispred naših boraca ostao je veliki broj ranjenih i izginulih neprijateljskih vojnika. Ali, jedinice 13. SS brodske puka ovog puta odstupile su samo do najbližih zaklona, gdje su zalegle, sačekale nove snage iz neposredne dubine i nastavile jurišati u talasima nezavisno od gubitaka koje su trpjele. Čete Prvog bataljona pružale su snažan i žilav otpor, jer su se samo pod sopstvenom zaštitom mogle uredno i organizovano povući iz Vrbljana. Od velike pomoći Prvom bataljonu bila je bočna vatra Četvrtog bataljona i bataljona Trinaeste brigade na lijevom krilu.

I na desnom krilu Trećeg bataljona Šeste brigade na komunikaciji Čađavica - Ključ situacija se pogoršavala. Neprijateljske snage uspjele su još više odbaciti bataljon Šesnaeste brigade na pravcu Podrašnica-Javorak - Ribnik. I snage Trećeg bataljona Šeste krajiške brigade bile su potisnute neprijateljskim jurišima.

Prateći izmijenjenu situaciju na frontu od Jasenovih potoka do Čađavice, štab Petog korpusa ocijenio je da je glavni cilj naših dejstava postignut i da je neprijatelj odlučio da tog dana preuzme inicijativu. Na osnovu toga naredio je štabu Šeste brigade da se organizovano i postepeno povuče na lijevu obalu Sane. To prebacivanje izvršeno je 6. juna poslije podne ubrzanim povlačenjem Drugog bataljona pravcem Javorak - Treskavica i posjedanjem položaja prema Rastoki. Lijevo krilo ovog bataljona bilo je čvrsto naslonjeno na desnu obalu Sane. Poslije toga Drugi bataljon je postavio zasjede, sa bliskih odstojanja iznenadnom vatrom nanio neprijateljskim snagama osjetne gubitke i zaustavio njihovo prodiranje. Za to vrijeme Treći bataljon prebacivao se na lijevu obalu Sane. Pod zaštitom njegovih snaga na mostobranu preko Sane prebacio se i Drugi bataljon.

Na pravcu napada Prvog i Četvrtog bataljona, koji su se povukli u Busije, poslije 16.00 sati 6. juna očekivanje odlučan napad jakih neprijateljskih jedinica. U to vrijeme u Crkvenom je bio štab Petog korpusa, za čije je izvlačenje i evakuaciju bio potreban preostali dio tog dana i noći 6/7. juna. Borci i rukovodioci Prvog i Četvrtog bataljona Šeste brigade znali su da su Busije posljednje linije odbrane Crkvenog i da neprijatelj ne smije prodrijeti preko Busije i ugroziti izvlačenje iz Crkvenog. Zato su na toj liniji organizovali odsudnu odbranu za onemogućavanje neprijateljskog prodora po svaku cijenu. Glavnina Četvrtog bataljona držala je položaje na desnom krilu u šumi Resanovači iznad Vrbljana, jer je tim pravcem bilo moguće da neprijatelj prikriveno prodre u pozadinu i bok naših snaga.

U Busije se iz Vrbljana može doći samo uskim klancem kroz koji vodi put prema Ribniku. Zemljište u klancu je strmo i nepristupačno i tu se ne mogu organizovati ni napad ni odbrana. Zato je klanac bio pogodan za ulazak neprijateljskih snaga u Busije. Druga mogućnost ulaska u Busije bila je preko Četvrtog bataljona od Gornjih Vrbljana preko teško pristupačnih terena Resanovače. Poslije izlaska iz klanca, nailazi se na malo i tijesno polje kroz koje, njegovom sredinom, prolazi put za Ribnik. Od tog puta odvajaju se šumske staze kojima se stiže u Crkveno. U cjelini, Busije su idealno mjesto za odsudnu odbranu. Klisura kroz koju se ulazi u Busije omogućava da se kroz nju propusti onoliko protivničkih snaga koliko to braniocu odgovara. Borci i rukovodioci Prvog i Četvrtog bataljona Šeste brigade dobro su znali da ujedine sve ove prednosti sa upornom,

žilavom i odsudnom odbranom. Njihovi položaji nalazili su se na rubu šume kojom je bila obrazovana »kružna petlja« u koju je neprijatelj dva puta beznadežno uletio. Bilo je to prvi put 6. juna približno između 17.00 i 18.00 sati, kada su se jedinice 13. SS brdskog puka sa četnicima pojavile iz klisure u Busije. Odavde su nastavile pokret putem kroz Busije koji vodi za Ribnik u koloni po dva. Naši borci su pustili ovu kolonu do kraja polja Busija prema Ribniku, a zatim su na neprijatelja otvorili paklenu i preciznu vatru i zasuli ga ručnim bombama. Neprijatelj se našao na uskom prostoru i pretrpio je velike gubitke. Pod pritiskom juriša boraca Prvog i Četvrtog bataljona morao se povući klancem za Vrbljane odnoseći mrtve i ranjene vojnike. Naši borci i rukovodioci uvjerali su se tokom borbi cijelog toga dana da imaju posla sa jakim i hrabrim protivnikom, koji je riješen da prođe po svaku cijenu. Zato su poslije prvog povlačenja neprijatelja održali visoku vojnu disciplinu i pripremili se za još žešći i krvaviji obračun u sljedećim pokušajima prodora preko Busija. I zaista, neprijatelj je oko 18 sati ponovio napad. Ovog puta primijenio je drukčiju taktiku. Izlaskom iz klisure razvio se u tri kolone. Dvije su se kretale ispod ivice šume polukružno, a jedna putem sredinom Busija. Pokret njegovih kolona na izlazu iz Busija prema Ribniku sastavljao je krug koji je bio po sredini presječen prečnikom kruga koji je obrazovala srednja kolona. Kada su se sve tri kolone približile izlazu iz Busija prema Ribniku, naši borci su napravili reprizu prethodnog napada. Neprijatelj je bio doveden u još teži položaj, jer su se njegove dve kolone ispod ivice šume nalazile nadohvat ruku naših boraca. Na njin su istovremeno pobacane ručne bombe i otvorena paklena vatra. Na tako zbunjenog neprijatelja, kome su naneseni teški gubici, naši borci ubrzo su izvršili juriš. Na pojedinim mjestima došlo je do borbe prsa u prsa. I pored svega toga, neprijatelj je davao žilav i organizovan otpor, povlačeći se prema klancu u Vrbljanima i evakušući ranjene i mrtve. Na položajima u Busijama naši borci su dočekali noć. Očekivali su i treći napad neprijatelja i bili spremni da ga osujete i odbiju. Do tog napada nije došlo ni 7. juna do 12.00 sati.

U toku noći 6/7. juna iz Crkvenog se povukao štab Petog korpusa i evakušao svu opremu, oružje i municiju koja je bila bačena padobranima iz savezničkih aviona. Prvi bataljon ostavio je u Busijama jednu četu, koja je imala zadatak osmatranja i izviđanja neprijatelja i povlačenja ispred njegovih snaga bez borbe. Ostale snage sa Četvrtim bataljonom, 7. juna ujutru, izvršile su pokret prema Bravskom, gdje su stigle poslije 12.00 sati tog dana.⁴⁹⁰ Prije tog bataljona povukli su se i Drugi i Treći bataljon. I Šesta brigada se toga dana nalazila u novom borbenom rasporedu. - Drugi i Treći bataljon na Paunovcu i Pudinom Hanu i sa Prvim i Četvrtim u Zavolju i Budelju. Zadatak brigade bio je da zatvori pravce Ključ - prevoj Paunovac i Ključ - Sanica.⁴⁹¹ -

U operativnom izvještaju Šeste brigade zabilježeno je da je u borbama od 4. do 7. juna neprijatelj imao 83 poginula i 119 ranjenih,⁴⁹² a jedinice Brigade 6 poginulih, 24 ranjena i 4 nestala borca.

BORBE BRIGADE U PERIODU JUNI - AVGUST 1944.

U junu 1944. godine Šesta brigada izvodila je napadna dejstva u Petrovačkoj kotlini na dijelove 384. puka 373. treće »Tigar« divizije, na 1. njemačko-domobranski legionarski puk i četnike poznatog zlikovca Mane Rokvića.

490) Od 4. do 7. juna 1944. godine završena je evakuacija ranjenika sa Kupreškog polja u Bari u Italiji i rukovodstva naše zemlje na otok Vis. Dejstva Šeste krajiške NOU brigade sa brigadama Trideset devete krajiške NOU divizije od 4. do 7. juna doprinijela su slabljenju pritiska na Prvi proleterski korpus u toku evakuacije.

491) *Arhiv VII*, kut. 768A, reg. br. 18-1/3.

492) *Arhiv VII* ne raspolaže izvještajem 7. SS divizije »Princ Eugen« iz sedme ofanzive, a gubici iz njenih jedinica nisu navedeni ni u izvještaju 15. brdskog njemačkog korpusa, te ih nije moguće uporediti sa podacima iz naših izvještaja.

Neprijatelj je 9. juna sa oko 150 vojnika vršio nasilno izviđanje od Bravska preko Pločevca prema Mijačici. Sa tim snagama sukobile su se dvije čete Prvog bataljona na Mijačici i poslije kraće oštre borbe protjerale ih u uporište u Dravskom. Prvi i Četvrti bataljon izvršili su 10. juna napad na neprijateljsko uporište na brdu zvanom »Visoko« (1083) sjeverno od komunikacije Bravsko - Bosanski Petrovac kod s. Jasenovca. Prije početka napada, čete tih bataljona uspjele su se privući prikriveno neprijatelju na blisko odstojanje, otvoriti iznenadnu mitraljesku vatru i obasuti ga ručnim bombama. Tom prilikom ubijeno je 45 neprijateljskih vojnika, ali se plijen nije mogao izvući pošto je brzo uslijedila intervencija. Narednih dana ta dva bataljona izvršila su pokret preko Janjila, Bravskog Vaganca i Drinića sa zamjenikom komandanta Brigade Radom Brkićem i 16. juna postavila zasjedu u rejonu Oštrelja na komunikaciji Bosanski Petrovac - Drvar. Oko 9 sati na zasjedu je naišla kolona kamiona iz Bosanskog Petrovca u pratnji 3 kamiona vojnika, koja je prevozila municiju i hranu za 384. puk 373. divizije »Tigar« u Drvar. U borbi je ubijeno 47 neprijateljskih vojnika, od kojih je 18 izgorjelo u zapaljenim kamionima sa benzinom i municijom. Sa njima je izgorjelo i 6 puškomitraljeza, top i ostalo lično naoružanje i oprema. Poslije pola sata borbe uslijedila je intervencija 3. bataljona 384. puka sa Oštrelja. Zato su preostalih 14 kamiona, 2 topa i oklopna kola zapaljena i uništena na komunikaciji. Zaplijenjeno je 6 pušaka, pištolj, 8 bombi, 2.800 metaka i nešto ostale vojne opreme. Naši gubici bili su 2 poginula i 6 ranjenih. Među ranjenima bio je i komandant Prvog bataljona.

Na komunikaciji Petrovac - Bihać 18. i 19. juna vođene su borbe u kojima je 10 neprijateljskih vojnika izbačeno iz stroja, a uništeni su tenk i oklopna kola dvadeset prvog juna napad četnika iz Bosanskog Petrovca ka Gornjoj i Donjoj Vodenici odbijen je. Tom prilikom ubijeno je 9, a ranjeno 10 četnika. Narednog dana na komunikaciji Bosanski Petrovac - Vrtoče, između Medne Glavice i Korita (k. 625), Prvi i Četvrti bataljon dočekali su neprijateljsku kolonu 1. bataljona 1. njemačko-domobranskog legionarskog puka i inženjerskog voda 2. lovačkog zdruge, jačine oko 125 vojnika. Poslije žestokog otpora, u kojem su mnogi neprijateljski vojnici utrošili svu raspoloživu municiju, ubijeno je 60, a zarobljeno 20 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 6 puškomitraljeza, 29 pušaka, 7 strojnica, 12 pištolja, laki minobacač, 40 ručnih bombi, 2 minodetektora i 5.000 pušanih metaka. Iz naših bataljona poginula su 2, a ranjeno je 8 boraca.

Poslije pretrpljenih gubitaka u Petrovačkoj kotlini od Šeste brigade i ostalih jedinica Četvrte divizije, neprijatelj je 23. juna reagovao napadom jakih snaga iz Bosanskog Petrovca pravcima Matejevača (k. 1028) i Gradina (k. 955) - Stražbenica (k. 1131). Drugi bataljon Šeste brigade prihvatio je frontalne borbe, dok su Treći i Četvrti bataljon bili upućeni u bočni protivnapad na neprijatelja sa lijevog krila Drugog bataljona. Prije nego što se ispoljio ovaj protivnapad, neprijatelj je uspio da prođe dijelom snaga do Božića glavice (k. 813). Poslije dvosatovnih borbi neprijatelj je protivnapadom oko 18.00 sati protjeran u Bosanski Petrovac. Naši bataljoni imali su toga dana 6 ranjenih boraca, a neprijatelj 17 mrtvih i 14 ranjenih.

Napadom iz zasjede 27. juna, i Četvrti bataljon na komunikaciji Bosanski Petrovac - Drvar izbacio je iz stroja 22 neprijateljska vojnika, od kojih je polovina poginula.^{493*}

Krajem juna Šesta brigada izvršila je pokret na sektor rudnika Ljubije i Prijedora. Do 13. jula bataljoni su se nalazili na liniji: Oštra Luka - Rasavci-Briševo - Stara Rijeka - Tromeda u sljedećem rasporedu: Prvi u rejonu Oštra Luka, Drugi u s. Rasavcima, Četvrti u rejonu Starog Majdana i Stare Rijeke, a Treći bataljon

⁴⁹³⁾ Arhiv VII, kut. 458A, reg. br. 6/1-6; kut. 768A, reg. br. 34-3, 48-3, 48-3 i 50-3; kut. 769, reg. br. 16-2 i 43-11 i kut. 774A, reg. br. 35-2 i 48-3; *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXVII, dok br. 9, 15 i 27.

u rejonu Tromede. Od 13. jula Prvi bataljon je prebačen u Usorce i Maričku, a njegov sektor preuzeo je Drugi bataljon.⁴⁹⁴⁾

Zadatak Brigade bio je da napada neprijateljske snage na sektorima Prijedoru i Ljubije, nanosi im što veće gubitke i onemogućiti prodor na slobodnu teritoriju i u Sanski Most.

U to vrijeme u Prijedoru su se nalazila dva bataljona 383. puka 373. divizije, 3. gorski ustaško-domobranski zdrug, 400-500 četnika poznatog zlikovca Vase Mijatovića, ustaške snage nepoznate jačine i policijsko-žandarmerijske snage. U rudniku Ljubiji, na Briševu i prema Tromedi bila su dva bataljona 383. puka 373. divizije, oko 1.000 dobrovoljaca ustaške milicije poznatih ustaških zlikovaca i ratnih zločinaca Jage i Šefke i ustaške snage nepoznate jačine.⁴⁹⁵⁾

Izvršavajući postavljene zadatke, Šesta krajiška brigada je već 30. juna, snagama Trećeg bataljona, napala neprijateljsko uporište u Briševu. Napad je izveden udarnim grupama četa koje su se prikriveno probile u pozadinu neprijateljskog rasporeda i tokom borbi ubile 11, a ranile 16 neprijateljskih vojnika. Ranjene i poginule neprijatelj je evakuisao pod zaštitom snaga koje su izvršile protivnapad, a zatim se povukao prema rejonu Runjevici. U borbama je iz Trećeg bataljona poginula jedna drugarica - borac, a jedan drug je ranjen.

Četvrtog jula neprijatelj je reagovao napadom na položaje Trećeg bataljona snagama jačine oko 250-300 vojnika. Jača kolona njegovih snaga kretala se preko kote 485, na položaje jedne čete, koja se uslijed neprijateljske nadmoćnosti povlačila pod borbom. Ostale dvije čete na njenom desnom i lijevom krilu nisu se upustile u borbe, već su neprijatelja pustile da prodrje blizu Starog Majdana, a tada ga napale bočno s obe strane njegovog prodora. Jedan vod, koji je imao zadatak da se zabaci duboko u neprijateljsku pozadinu, nije uspio to učiniti, te je neprijatelju poslije naših bočnih protivnapada pošlo za rukom da se izvuče. Njegovi gubici bili su 2 zarobljena, 25 ranjenih i 20 poginulih, od kojih je 5 ostalo neevakuisano. Zaplijenjeno je 5 pušaka, radio-stanica, 1.000 metaka za puške, konj i nešto vojne opreme. Čete Trećeg bataljona imale su 2 poginula i 1 ranjenog borca.

Narednih dana uslijedili su novi neprijateljski napadi na naše jedinice. Četničko diverzantska grupa pokušala je napad na štab Prvog bataljona, ali je u tome spriječena od naše patrole, u kojoj je jedan borac teže ranjen, pa je poslije umro. Na Četvrti bataljon 9. jula napala je ustaška milicija, koja je poslije kraće borbe protjerana na polazne položaje. Narednog dana oko 6 časova uslijedio je napad jačih snaga iz Ljubije na položaje Trećeg bataljona na Tromedi. Neprijatelj je uspio da potisne jednu četu tog bataljona sa njenih položaja. Na taj pravac brzo je upućena još jedna četa, a zatim su sve tri čete izvršile protivnapad, odbile neprijatelja i preduzele gonjenje. Zbog guste magle, neprijatelj je uspio na vrijeme da se izvuče, uz gubitke oko 20 ljudi izbačenih iz stroja (10 je poginulo). U Trećem bataljonu jedan borac je poginuo a jedan je ranjen.

Poslije prebacivanja Prvog bataljona na desnu obalu Sane u s. Usorce, 300 četnika iz Gomjenice izvršilo je napad 14. jula na Drugi bataljon u s. Rasavcima. Poslije kraće borbe četnički napad je odbijen. Tom prilikom su poginula 3, a ranjeno je 8 četnika. Narednog dana Prvi i Drugi bataljon s izviđačkom četom Brigade izveli su napad na četničko uporište u Gomjenici. U tročasovnoj borbi nije postignut očekivani uspjeh, te su se naše snage morale povući. Četnici su imali 10 mrtvih i 15 ranjenih, a u našim jedinicama dva borca su ranjena, a jedan je nestao.

494) *Arhiv VII*, kut. 769, reg. br. 11-1, 15-2 i 28-1.

495) *Arhiv VII*, kut. 112, reg. br. 6/12-1; *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXVII, d. 15, primjedba 3 i 5 i knjiga XXVIII, d. 43, primjedba 8, 25 i 28.

Treći i Četvrti bataljon 18. jula izveli su noćni napad na neprijateljsko uporište u Briševu u kome se branilo oko 150 Nijemaca iz 383. divizije »Tigar« i pripadnici ustaške milicije. U borbama neprijatelj je protjeran iz sela uz gubitke od 2 poginula i 2 ranjena vojnika, ali su i naši bataljoni imali 5 ranjenih i 1 poginulog. Narednog dana Prvi bataljon u Maričkoj ubio je 2 četnika i 2 zarobio, a zaplijenio 3 puške i 300 metaka.

Izviđačka četa Brigade 23. jula iz zasjede u s. Zacovi ubila je 4, a ranila 2 neprijateljska vojnika. U borbi se istakao borac Mirko Santrač, koji je na kapu pored petokrake zvijezde stavio i polumjesec. Imitirajući »šefkinovca«, prišao je njemačkom oficiru i obratio mu se, a zatim ga pokosio iz automata. Sa njega je mirno skinuo automat i nastavio pokret. Ovim posljednjim postupkom bio je otkriven od neprijateljskih vojnika, koji su uzviknuli: »Držite ga, partizan je!« Jurnuli su na Santrača bacajući za njim ručnu bombu, ali ga ipak nisu uspjeli uhvatiti.

Do kraja tog mjeseca neprijatelj je izvršio još tri napada iz Ljubije na Treći bataljon, koji su odbijeni. U tim borbama neprijateljske jedinice imale su 24 ranjena i 25 poginulih, među kojima je bio i zloglasni ustaški zločinac Jago i još jedan oficir. U borbama 21. jula bila je teže ranjena jedna drugarica-Borac, koju je tek poslije 5 dana u šumi pronašla naša patrola i iznijela je ukazujući joj prvu pomoć.⁴⁹⁶¹

Šesta krajiška brigada 28. jula krenula je s navedenih položaja preko Jelašinovaca na sektor Bosanskog Petrovca radi napada na taj neprijateljski garnizon.

NAPAD NA BOSANSKI PETROVAC

RASPORED I NAMJERA NEPRIJATELJA

U Bosanskom Petrovcu nalazio se 2. bataljon 384. puka 373. divizije, dijelovi 1. njemačko-domobranskog grenadirskog puka, nepoznate snage, 2. lovačkog zdruga i oko 200 zloglasnih četnika Mane Rokvića. Ukupna jačina neprijateljskih snaga bila je preko 2.000 vojnika. U toku juna i jula te jedinice su se dobro učvrstile. Na spoljnoj liniji i po dubini odbrambenih rejonu četa i bataljona izgradile su bunkere, poljska utvrđenja i rovove, ispred kojih su najvećim dijelom postavile bodljikave žice i minska polja. Sve jače zgrade u gradu i raskrsnice ulica bile su pripremljene za odbranu. Utvrđeni rejonu na spoljnoj odbrani i u gradu bili su povezani jedinstvenim sistemom vatre. Nijemci su svaki utvrđeni rejon, kao i uporište Bosanski Petrovac u cjelini, pripremili za kružnu odbranu. Namjera neprijatelja je bila da se ovaj garnizon odsudno brani. Proučavanjem neprijateljske dokumentacije vidi se da su za odsudnu odbranu po istom sistemu pripremili i sva ostala uporišta na komunikaciji Bihać - Bosanski Petrovac - Drvar, i daje štab 373. divizije »Tigar« dobio zadatak da tu komunikaciju mora po svaku cijenu održati.

RASPORED I ZADACI ŠESTE BRIGADE

Šesta brigada imala je zadatak da napadne zapadni dio uporišta u Bosanskom Petrovcu između Smoljana i komunikacije Oštrelj - Bosanski Petrovac. Na sektoru napada trebalo je da razbije i uništi neprijateljske jedinice i u sadejstvu sa Trinaestom krajiškom brigadom Trideset devete krajiške divizije oslobodi

⁴⁹⁶⁾ Arhiv VII, kut. 768A, reg. br. 52-3; kut. 769, reg. br. 8-1, 15-1/1, 15-1/2, 28-1 i 31-1/1; 23-1; Zbornik VII, tom IV, knjiga XXVII, d. 9 i knjiga XXVIII, d. 43.

grad, a zatim da se spremi za čišćenje ostalih uporišta na komunikaciji prema Vrtoču i Lipi.

Prema ideji manevra, napad se izvodio sa dvije napadne kolone: jednom na težištu napada u zahvatu komunikacije Krnjeuša - Bosanski Petrovac; i drugom južno od komunikacije Bihać - Bosanski Petrovac, sa ciljem brzog prodora ka centru grada, razdvajanja neprijateljskih snaga u gradu, njihovog razbijanja i uništenja po dijelovima.

Prvu napadnu kolonu sačinjavali su Prvi i Drugi bataljon, sa zadatkom da se što prije probiju do centra grada komunikacijom od Krnjeuše, a zatim da se iz centra grada razviju i obuhvatnim napadom razbiju i unište neprijateljske jedinice na tom pravcu.

Treći bataljon iamo je zadatak da brzo prodre u grad na sektoru južno od puta koji od Bihaća ulazi u Bosanski Petrovac, a zatim da obuhvatnim manevrom iz pozadine napadne i uništi neprijateljske snage.

Četvrti bataljon bez jedne čete kretao se sa Trećim bataljonom ispomažući ga u brzom prodoru ka centru grada. Zatim je njegov zadatak bio da obuhvatnim manevrom iz pozadine napadne i uništi 3. četu 2 bataljona 384. njemačkog puka.

Jedna četa Četvrtog bataljona, sa zamjenikom komandanta Bataljona, ostavljena je ispred groblja na periferiji grada u rejonu komunikacije Bihać - Bosanski Petrovac. U njenom sastavu bila su minobacačka odjeljenja pratećih vodova Trećeg i Četvrtog bataljona. Zadatak te čete bio je da sadejstvuje glavnini snaga bataljona pri uništavanju i razbijanju 3. čete 2. bataljona 384. njemačkog puka, i da minobacačkom grupom neutrališe neprijatelja u centru grada, podržavajući tako brze prodore Prvog, Drugog i Trećeg bataljona. Desno nije bilo naših jedinica u napadu, a lijevo napad je izvodila Trinaesta brigada Trideset devete divizije.

Napad je izvršen 1. avgusta 1944. godine u 23.00 časova.⁴⁹⁷⁾

Sve snage Šeste brigade izvršile su pokret iz polaznih rejonu u Grmeču 1. avgusta poslije 18.00 sati i posjele polazne položaje u predviđeno vrijeme. Poslije posljednjih priprema grupe za otvaranje prolaza u preprekama nastavljen je pokret najurišna odstojanja. Zbog jake mjesečine, ove pokrete neprijatelj je otkrio i na naše jedinice otvorio žestoku vatru. U toj situaciji komande četa i štabovi bataljona ubrzali su rad grupa za otvaranje prolaza i bez zadržavanja na jurišnim odstojanjima povelu jedinice na juriše, čime su se izbjegli gubici na početku napada. Prvi i Drugi bataljon prošli su kroz otvorene prolaze bez gubitaka. Odmah zatim izvršili su snažan juriš, protjerali neprijateljske jedinice i brzo prodrli u centar grada. Na pravcu prodora Trećeg i Četvrtog bataljona nije bilo vještačkih prepreka, pa su i oni, poslije savlađivanja otpora neprijatelja u rovovima na spoljnoj liniji odbrane, brzo prodrli u centar grada.

Prema rezultatima napada u prvom satu borbi, izgledalo je daje nepostizanje iznenađenja nadoknađeno silinom juriša u prvim naletima i brzinom prodora jedinica. Dalji tok borbi ubrzo je pokazao da, ipak, nije bilo tako. Otkrivajući naš napad, neprijatelj se brzo pripremio za odbranu i doček naših jedinica. Na vrijeme je uspio da posjedne sve položaje po dubini, održi jedinice u rukama i obezbijedi čvrst sistem komandovanja. Zahvaljujući tome, onemogućio je pomjetnje u jedinicama i otklonio svaku mogućnost kolebanja pojedinih ihovih dijelova. Te početne prednosti vrlo brzo je iskoristio. Najprije je očuvanim sistemom odbrane dočekao i zaustavio prodore naših jedinica u centru grada. Tada je dobro uočio i označio položaje naših jedinica. U tome mu je pomoglo i to što su njegove jedinice na pravcima povlačenja zapalile pojedine zgrade koje su osvijetlile naše jedinice na položajima. Zatim je uslijedila paklena vatra minobacača, artiljerije i automatskog naoružanja po našim jedinicama, koje poslije

497) *Arhiv VII*, kut. 769, reg. br. 13-1/2, i *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXVII, d. 131.

prodora u centar grada još nisu uspjele razgranati i razviti svoje napade. I minobacačka grupa pod komandom zamjenika komandanta Četvrtog bataljona bila je otkrivena i neutralisana dejstvom artiljerije. Ni četa tog bataljona u rejonu minobacačke grupe nije mogla sadejstvovati vatrom glavnim snagama četvrtog bataljona u razbijanju 3. čete 2. njemačkog bataljona. Tako je u toj situaciji, uspješnim aktiviranjem neprijateljskog mehanizma odbrane, razvoj naših jedinica za eksploataciju rezultata prodora bio onemogućen. Istovremeno sve jedinice su imale neočekivano veliki broj ranjenih oko kojih su se morale angažovati, zbog čega se broj boraca na položajima smanjio.

U tim trenucima uslijedili su i prvi protivnapadi neprijatelja, koje su naši borci uspješno dočekali i zadržali. Sto je vrijeme više odmicalo smanjile su se mogućnosti da se pojačaju naši napadi i pokuša ostvariti predviđeni manevar obuhvatanja i rasijecanja neprijateljskih jedinica. U našim četama, koje su ostale bez artiljerijske i minobacačke podrške, ta situacija se mogla prevazići aktiviranjem »džon bula«. Ali, uslijed nesnalaženja to nije učinjeno. Neprijatelj je slabosti brzo uočavao i započinjao nove protivnapade, koji su bili najžešći i najjači na položajima Prvog i Drugog bataljona. Ta dva bataljona su zbog toga bili prisiljena da se povuku nekoliko stotina metara unazad. To je neprijatelja ohrabrilo, pa je ulagao sve moguće napore da ih izbací iz grada. Ali, u tome nije uspio sve dok naše jedinice nisu dobile naređenje da se postepeno povlače.

Napad Trinaeste krajiške brigade Trideset devete divizije nije se razvijao prema predviđenom planu. Štab te brigade, pravilno ocjenjujući da ne postoje realni uslovi za uspjeh napada, povukao je jedinice iz Bosanskog Petrovca, ali zbog slabih veza nije uspio da o tome obavijesti jedinice Šeste brigade. To je u znatnoj mjeri otežalo položaj Šeste brigade u napadu i povlačenje iz grada.

Borbe u Bosanskom Petrovcu trajale su do 3.30 sati 2. avgusta, kada su se naši bataljoni po naređenju organizovano povukli. U izvještajima 384. puka zabilježena je silina našeg napada i borbenost jedinica. Istaknuto je da su se četnici uporno održali na položajima sve do povlačenja naših jedinica, da su domobranske jedinice popustile i povukle se pod naletom naših jedinica i da su njemačke čete uz naslon na četnike uspjele srediti domobranske jedinice i osujetiti zauzimanje grada.

Jedinice Šeste brigade u napadu na Bosanski Petrovac imale su velike gubitke - 6 poginulih, 66 ranjenih i 3 nestala borca.⁴⁹⁸ U tim borbama poginuli su hrabro mitraljezac Gojko Stojana Trkulja, rodom iz sela Dževara, i borci Aziz, Bobač, Bogdan Vidojević, Nikola Vejinović, Mirko J. Kesman, Slobodan Mirka Desnica, Vid Milana Savić i Vlado Karanović.

Naše jedinice ubile su 65, ranile 79 i zarobile 5 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 6 pušaka, puškomitraljez, pištolj, 1.300 puščanih metaka, nešto intendantske opreme, i uništeno 7 radio-stanica.

Poslije povlačenja iz napada na Bosanski Petrovac, Šesta brigada zadržala se kraće vrijeme na petrovačkom sektoru radi odmora i sređivanja jedinica. Zatim je upućena na sektor Prijedora i Timara, gdje je stigla 7. i 8. avgusta. Na tom sektoru njen zadatak je bio da zatvori sve pravce od desne obale Sne do komunikacije Sanski Most - Bronzani Majdan - Banja Luka, ne dozvoli prodor neprijatelja na slobodnu teritoriju i u Sanski Most iz Prijedora i Banje Luke i da razvije aktivna dejstva protiv neprijateljskih snaga nanoseći im što veće gubitke.⁴⁹⁹

Jedinice Brigade 8. avgusta nalazile su se u slijedećem rasporedu: Drugi bataljon u s. Stratinjska u rejonima zaselaka Marušića, dubokog Ponora ik.274; Četvrti bataljon u rejonu s. Krivaja; Prvi bataljon u s. Tomašići u rejonima Ba-

498) Nestali su poginuli borci koje nije bilo moguće evakuisati.

499) *Arhiv VII*, kut. 769, reg. br. 13-1/2.

bića-kuća, k. 258, zaseoka Stankovića i k. 212; Treći bataljon u s. Usorci u rejonima zaseoka Novakovići, k. 320 i k. 303; štab Brigade sa prištapskim jedinicama u s. Tomašići.

Do 19. avgusta jedinice Brigade su u tom borbenom rasporedu izvele tri napada iz zasjede na prijedorskom sektoru i jedan istočno od Ivanjske u rejonima Taraševca i Mišinog Hana. U tim akcijama neprijateljske jedinice su imale 62 mrtva i oko 30 ranjenih vojnika. Zaplijenjeno je 6 pušaka i pištolj. Naši gubici bili su 1 poginuo, 1 ranjen i 1 nestali borac.⁵⁰⁰⁾

Šesta brigada je 26. avgusta izvršila pokret na novski sektor⁵⁰¹⁾ na liniju: Maslovare - Vješala - Rudice - D. Rakani, sa zadatkom rušenja komunikacija Bosanski Novi - Otoka i Bosanski Novi - Blagaj i čišćenja neprijateljskih uporišta na tim komunikacijama.⁵⁰²⁾

Krajem avgusta jedinice Brigade već su se nalazile u novom borbenom rasporedu i bile su spremne za izvršavanje zadataka koji su pred njih postavljeni. Treći bataljon bio je u rejonima kota 301 i 302 sa četama isturenim na položaje južno od komunikacije Bosanski Novi - Blagaj. Na njegovom lijevom krilu u rejonu k. 331 (Dolovljani) nalazio se Prvi bataljon i štab Brigade sa prištapskim jedinicama. Zadatak Prvog bataljona bio je da ruši komunikacije i dejstvuje na neprijatelja u rejonu zapadno od Vješala. Lijevo od Prvog bataljona iz rejonu Krčevina (k. 331) i zaseoka Umićevci prema Rudicama bile su raspoređene čete Drugog bataljona sa zadatkom rušenja komunikacije Bosanski Novi - Rudice. Četvrti bataljon se nalazio u rejonu Čadavice i na položajima prema D. Rakanima, sa zadatkom da u sadejstvu sa Drugim bataljonom ruši komunikaciju Rudice - D. Rakani i nanosi što veće gubitke neprijateljskim snagama i uporištima.⁵⁰³⁾

Na novim položajima jedinice Brigade razvile su borbene aktivnosti i do 4. septembra porušile su komunikacije Bosanski Novi - Blagaj i Bosanski Novi - Otoka. U tom vremenu ubijeno je 15 neprijateljskih vojnika, a 13 je ranjeno. Gubici Brigade bili su 4 poginula i 10 ranjenih boraca.⁵⁰⁴⁾

ORGANIZACIJSKO-FORMACIJSKE I KADROVSKE PROMJENE

U junu 1944. godine pri štabu Šeste krajiške brigade formirana je izviđačka četa.⁵⁰⁵⁾ Njen zadatak je bio da pod rukovodstvom obavještajnog oficira Brigade u svim uslovima, a naročito pri promjeni sektora dejstva Brigade, upućivanjem izviđačkih grupa u pozadinu neprijatelja, brzo prikupi podatke o njegovom rasporedu i jedinicama.

Jedan i po mjesec dana kasnije formirana je i prateća četa,⁵⁰⁶⁾ u koju su ušli protivavionski topovi, teški minobacači i potreban broj puškomitraljeza i pušaka. Njen zadatak je bio obezbeđenje podrške jedinicama na težištima dejstava Brigade. Formiranjem tih četa, Brigada se po organizaciji, formaciji i borbenim sposobnostima još više približila najsavremenijim regularnim jedinicama u to vrijeme i pripremala se za izvršavanje predstojećih borbenih zadataka.

U periodu maj - septembar 1944. godine u Šestoj brigadi došlo je do značajnih kadrovskih promjena. U junu komandant Brigade Mićo Kolundžija po-

500) *Arhiv VII*, kut. 769A, reg. br. 1-1/1; kut. 769, reg. br. 22-2, 30-2, 34-2, 38-2 i 40-2; Zbornika VII, tom. IV, knjiga XXVIII, dok. br. 57 i 71.

501) *Arhiv VII*, kut. 774A, d. 20-1.

502) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXVIII, dok. br. 77 i 106.

503) *Arhiv VII*, kut. 769A, d. 1-1/1.

504) *Arhiv VII*, kut. 769A, d. 29-1/1 i 20-1; kut. 774A, d. 39-9.

505) *Arhiv VII*, kut. 1625, reg. br. 2/1-4.

506) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 65.

šavljenje za komandanta Jedanaeste brigade, a na njegovo mjesto postavljen je Milan Miljević Milančić, dotadašnji komandant Osme krajiške brigade, koji je na ovoj dužnosti ostao do kraja rata. Za zamjenika političkog komesara Brigade istog mjeseca postavljen je Savo Popović. Za zamjenika komandanta 8. brigade postavljen je Stevo Kovačević, do tada komandant 1. bataljona 6. brigade.

Za komandanta Prvog bataljona postavljen je Milan Miljuš, za komandanta Drugog bataljona poznati junak u mnogim bitkama Dušan Košutić⁵⁰⁷⁾ i za komandanta Četvrtog bataljona Nikola Japundža. Za komesara Prvog bataljona postavljen je Milan Inđić, za zamjenika komandanta Drugog bataljona Lazar Šušnica, Trećeg bataljona - Mirko Vejinović i Četvrtog bataljona - Veljko Vručinić, a za zamjenika političkog komesara Prvog bataljona Veljko Bogunović, Drugog bataljona Branko Vranješ i Trećeg bataljona - Izudin Čaušević. Poslije pogibije Mirka Miladinovića, za rukovodioca SKOJ-a u Prvom bataljonu postavljen je Vaso Aničić.

U bataljonu i pri štabu Brigade postavljeni su: za komandire četa Slobodan Stupar, Ilija Mudrinić, Dušan Radić i Vujo Crnomarković; za političke komesare četa Vojo Stričević, Milan Stupar, Miloš Toljagić i Miloš Čurguz; za zamjenike komandira četa Dušan Grbić, Bogdan Radaković, Đuro Đukić, Marko Đukić, Spase Knežević i Petar Sekula; za zamjenike političkih komesara četa Trivo Jokić, Božo Kolundžija, Đuro Korica, Tihomir Stojnić i Božo Adamović.

Za obavještajnog oficira u Prvom bataljonu postavljen je Bogdan Čamber, a u Četvrtom bataljonu Mile Čosić.

Sigurno je da su kadrovske promjene, s obzirom na težinu borbi i pretrpljene gubitke, bile veće u četama, ali su ovdje navedene samo one za koje su sačuvani dokumenti.

507) Za herojska djela u toku rata Dušan Košutić proglašen je narodnim herojem. Poginuo je 1944. godine u borbama na sektoru Zenice.

Glava IX

PROTIVOFANZIVA PETOG KORPUSA U DOLINAMA SANE I VRBASA

Tokom avgusta 1944. godine došlo je do korjenite promjene vojno-političkog položaja fašističke Njemačke i njenih satelita. U to vrijeme zapadni saveznici su oslobodili Pariz i preko Holandije i Belgije izbili na granicu Njemačke. Crvena armija kao lavina sručila se na Poljsku, Čehoslovačku, Rumuniju i Bugarsku uništavajući krupne grupacije oružanih snaga fašističke Njemačke. U Čehoslovačkoj i Rumuniji izbili su oružani ustanci, poslije kojih je u Rumuniji oborena fašistička vlada Antoneskua, a rumunske oružane snage uključene u rat protiv Njemačke. U Mađarskoj pripremljen je državni udar, koji su Nijemci spriječili upućivanjem u Budimpeštu 8. SS i 22. tenkovske divizije.

U našoj zemlji NOVJ slomila je sedmu neprijateljsku ofanzivu, nanijela velike gubitke njemačkim snagama i širom zemlje izvodila ofanzivne operacije. Naše jedinice prodrle su u centar Srbije, a Četrnaesti srpski korpus NOVJ nastupao je u susret Crvenoj armiji oslobađajući istočnu Srbiju.

U takvoj situaciji došlo je do previranja i u vrhovima ustaške Nezavisne Države Hrvatske i Nedićeve fašističke Srbije. Ministri rata i unutrašnjih poslova tzv. NDH povezali su se sa Mačekom i pripremili državni udar.⁵⁰⁸ Panika je zahvatila i Milana Nedića i Dražu Mihailovića, koji su se tajno sastali u selu Ražani kod Kosjerića. Na tom sastanku je zaključeno da Milan Nedić posreduje kod njemačke komande za pomoć Draži Mihailoviću i naoružanju, municiji i ratnoj opremi za naoružanje 50.000 četnika koje je planirao da mobilize. Zauzvrat, Draža Mihailović, pod čiju bi se komandu stavile i Nedićeve fašističke jedinice, branio bi njemačke interese u Srbiji.⁵⁰⁹

U isto vrijeme u oružanim snagama NDH, uključujući i legionarske divizije koje su završile obuku u Njemačkoj, došlo je do pojave rasula. Pojedine jedinice po četama, bataljonima pa čak i pukovima napuštale su položaje i prelazile na stranu NOVJ. U izvještaju Komande Grupe armija »F« o nesigurnosti domobranskih jedinica kaže se da je na stranu NOVJ prešlo 4.600 vojnika i podoficira i 142 oficira, od čega preko 2.000 iz SS divizije »Handžar«, a iz legionarskih jedinica 152 vojnika, podoficira i oficira. Oni su sa sobom odnijeli 5.107 pušaka, 134 puškomitraljeza, 14 teških mitraljeza i ostalo naoružanje.⁵¹⁰

508) Riječ je o dr. Mladenu Lorkoviću, ministru unutrašnjih poslova, i Anti Vokiću, ministru rata NDH, koji su zbog pripremanja državnog udara smijenjeni sa dužnosti, a zatim stavljeni u pritvor i osuđeni (opširnije o tome vidjeti *Arhiv VII*, film NAV-t-77, rolna 781, snimak 7648 i rolna 883, snimak 1309-10, snimak 511329. Obavještenje Glavne uprave bezbjednosti Rajha od 6. septembra 1944. godine; detaljne pripreme puča i hapšenja; *Zbornik VII*, tom XII, dok. br. 130 - Zabilješka načelnika vojne policije pri Komandi Grupe armija »F« od 31. avgusta 1944. godine).

509) Opširnije o tome vidjeti *Zbornik VII*, tom XII, knjiga IV, dok. br. 112 - Službena zabilješka oficira Abvera Komande jugoistoka od 22. avgusta 1944. godine sa referisanja komandanta jugoistoka vodi Trećeg Rajha A. Hitleru.

510) *Zbornik VII*, tom XII, knjiga IV, dok. br. 134 i tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 148.

U Bosanskoj krajini tako tešku situaciju Nijemci su pokušali da riješe pojačanim naprežanjem prorijedenih i razvučenih jedinica, mobilizacijom i okupljanjem najzloglasnijih četničkih jedinica koje su dovodili u garnizone i okupljanjem ustaškog ološa, od kojeg su osnovali muslimansku i hrvatsku dobrovoljačku miliciju.⁵¹⁰

Na osnovu opšteg položaja neprijatelja, jačine, rasporeda i razvučenosti njegovih snaga, štab Petog korpusa NOVJ zaključio je da su se stekli svi uslovi za prelazak u kontraofanzivu u cijeloj zoni Korpusa. U vezi s tim donio je odluku da težište kontraofanzive usmjeri na područje doline Sane i Vrbasa, da na tim teritorijama u Prijedoru, rudniku Ljubiji, Banjoj Luci i u svim uporištima u široj okolini tih gradova uništi neprijateljske snage i oslobodi dolinu Sane i Vrbasa.

OSLOBOĐENJE PRIJEDORA

Raspored, zadaci i namjere neprijatelja

Četvrti lovački ustaško-domobranski zdrug sastava: 13. i 7. pukovnija i li-topnički sklop (artiljerijski divizion), imao je zadatak da organizuje odbranu komunikacija Rudice - Bosanski Novi - Dvor na Uni - Dobrljin i Bosanski Novi - Prijedor i odbranu Prijedora i rudnika Ljubije sa širom okolinom. Za izvršenje zadatka ovako je rasporedio svoje snage:

- Štab Zdruga sa samostalnim jedinicama u Bosanskom Novom;
- 13. pukovnija sa jednom bitnicom (baterijom) 11. topničkog sklopa na željezničkoj komunikaciji u dolini Une zaključno Rudice, zaključno Dobrljin;
- 7. pukovnija u Prijedoru i na željezničkoj komunikaciji Bosanski Novi - Prijedor. Štab ove pukovnije rasporedio je 2. bojnu (bataljon) u uporište u Blagaju, Petkovcu, Martin-Brdu, D. Dragotinji i Brežičanima za obezbjeđenje željezničke komunikacije Bosanski Novi - Prijedor. Ostale snage Pukovnije: 1. bojnu sastava 1,2,3. i 4. satnije (četa); tri samostalne satnije (13,14. i 15) i štab Pukovnije s ostalim samostalnim jedinicama nalazile su se u Prijedoru. Njihov zadatak bio je odbrana Prijedora sa širom okolinom. Za izvršenje zadatka štab 7. pukovnije ojačan je 11. topničkim sklopom bez jedne bitnice, a pod njegovu komandu u taktičkom smislu stavljeni su u uporištu Prijedor četnici V. Mijatovića, 6. ustaška bojna »Sana« 8. ustaškog stajaćeg zdruga, muslimanska milicija i oklopni voz sa posadom od 40 vojnika. Pored tih snaga, u Prijedoru se nalazilo oko 47 policajaca, 120 gestapovaca i feldžandara i oko 60 Nijemaca - instruktora za obuku iz sastava njemačkog štaba za obuku pri 4. lovačkom zdrugu (Ausbildungsstab). Prijedor je branilo ukupno oko 2.500 neprijateljskih vojnika i starješina.

U rudniku Ljubiji sa širom okolinom nalazile su se slijedeće snage neprijatelja: 1. bataljon 383. puka 373. divizije »Tigar«, 4. ustaška bojna 8. ustaškog zdruga, Jagina milicija i dio Šefkine milicije, jedan topnički vod iz 11. topničkog sklopa i inženjerski vod inženjerske čete 4. lovačkog zdruga koja se nalazila u Bosanskom Novom. Sve ove snage, jačine preko 2.000 vojnika, činile su operativnu grupu »Arent«, koja je nazvana po imenu komandanta 1. njemačkog bataljona (Ahrendt.). Zadatak ovih snaga je bio odbrana rudnika Ljubija sa zaleđem teritorije koja se oslanjala na odbranu Prijedora preko sela Carakova, Hambarina, Jugovaca i mosta na Sani. U taktičkom pogledu operativna grupa »Arent« bila je potčinjena komandantu 14. lovačkog zdruga u Bosanskom Novom.⁵¹²

⁵¹¹) Te jedinice nazvane su po ustaškim i četničkim zlikovcima: »Jagina milicija«, »Noginovci«, »Šefkina milicija«, »Četnici Vase Mijatovića« i si.

⁵¹²) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, d. 31, primjedba 10, 11, 12 i 24; d. 37, 43, 58, 165 i 182; *Arhiv VII*, mikrofilm NAV-N-T-311, F. 100, 193, snimak 275, 317, 684, 777, 793-798, 829-833 i 965-969 - Izvještaj Grupe armije »F«, *Arhiv VII*, kut. 770A, reg. br. 1/1-4.

Neprijatelj je Prijedor utvrđivao duže od godinu i po dana. Za to vrijeme otkrivao je slabosti u sistemu odbrane, pa je podigao nova utvrđenja i usavršio izgrađene objekte i odbrambene linije. Dogradnja odbrambenih linija izvršena je naročito poslije našeg napada na garnizon u Prijedoru 20. aprila 1944. godine. Odbrana grada organizovana je u tri odbrambene linije. Prva se protezala udaljenom periferijom grada, u jugoistočnom dijelu grada bila je u visini naselja Gomjenice; druga je, u osnovi, išla ivicom periferije grada, a treću liniju odbrane činio je centar Prijedora. Na svakoj liniji po cijeloj dubini bili su izgrađeni bunker i poljska utvrđenja, a u njih su uklopljene sve zgrade od jačeg materijala. Naročitu pažnju neprijatelj je poklonio izgradnji bunkera od periferije do centra grada duž komunikacija koje ulaze u Prijedor. U sistem odbrane po pravcima bile su uklopljene sve raskrsnice na kojima su takođe izgrađeni betonski bunker. Ispred prve i druge linije odbrane postavljene su žičane prepreke i minska polja branjena unakrsnom vatrom iz mitraljeza i puškomitraljeza i planiranim koncentracijama minobacačke i artiljerijske vatre. Takav sistem utvrđivanja i odbrane omogućavao je kružnu odbranu i brze manevre po pravcima. Neprijateljske komande su smatrale da će uspjeti da prisile naše jedinice na frontalne napade; u slučaju pojedinačnih prodora naših snaga prema centru grada da će ih zaustaviti, a zatim protivnapadima izbaciti iz grada. Sve je to iz iskustva bilo poznato našim komandama i borcima, te će se ovaj napad, kao i mnogi drugi prije i poslije toga, odvijati prema planovima naših komandi i jedinica.

ANGAŽOVANJE SNAGA PETOG KORPUSA I ZADATAK ČETVRTE KRAJIŠKE DIVIZIJE

U operacijama za oslobođenje Prijedora, rudnika Ljubije i doline Sane štab Petog korpusa angažovao je Četvrtu krajišku diviziju (Šestu, Osmu i Jedanaestu brigadu), Trideset devetu krajišku diviziju (Trinaestu, Petnaestu i Šesnaestu brigadu), Kozaračku grupu odreda (Kozarački, Gradiško-lijevčanski i Timarski odred) Podgrmečki odred i Drugi artiljerijski divizion Petog korpusa.^{513>}

Za neposredni napad na Prijedor angažovane su dvije brigade, jedan odred i jedan artiljerijski divizion. Sa jednom brigadom bez bataljona i jednim odredom obezbjeđivan je napad u dolini Sane od Bosanskog Novog, a sa jednom divizijom od Banje Luke. Dio snaga za obezbjeđenje napada istovremeno je izvodio demonstrativni napad na Bosanski Novi i Ivanjsku, a za demonstrativni napad na rudnik Ljubiju bila je angažovana privremeno formirana grupa bataljona i jedan odred.

U prvoj fazi operacije za oslobođenje Prijedora i doline Sane, idejom manevra i upotrebom snaga petog korpusa, bilo je predviđeno da se uz obezbjeđenje od neprijateljskih intervencija iz Bosanskog Novog i Banje Luke po svaku cijenu uništi neprijatelj u Prijedoru i oslobodi grad, a zatim bez pregrupisanja da se sa istim snagama produži napad na rudnik Ljubiju i uporišta u dolini Sane, uništi neprijatelj i oslobodi ova teritorija.

Zadatak Četvrte divizije bio je da napadne uporište Prijedor, uništi neprijateljske snage i oslobodi grad. Istovremeno sa dijelom snaga, demonstrativno napadajući Bosanski Novi i rudnik Ljubiju, da onemogući intervenciju i pružanje pomoći napadnutom garnizonu u Prijedoru pravcima na lijevoj obali Sane i iz rudnika Ljubije. Poslije oslobođenja grada, Četvrta divizija imala je zadatak da bez pregrupisanja snaga produži napad i oslobodi rudnik Ljubiju i dolinu Sane.^{514>}

513) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 8, 31, 37 i 43.

514) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 8 i 31.

Za sve to vrijeme obezbjeđenje napada od Banje Luke i Ivanjske izvodila je Trideset deveta divizija.

Napad na Prijedor podržavao je Drugi artiljerijski divizion Petog korpusa sa položaja u rejonu Puharski potok i k. 288.

ZADATAK ŠESTE BRIGADE

Šesta krajiška brigada bez Četvrtog bataljona imala je zadatak da napadne zapadni dio uporišta u Prijedoru na liniji isključno željeznička pruga Bosanski Novi - Prijedor uključno desna obala Sane, da uništi neprijateljske snage na sektoru napada i da u sadejstvu sa Jedanaestom brigadom oslobodi Prijedor. Poslije oslobođenja Prijedora zadatak Brigade bio je da posjedne položaje na liniji sela Tukovi - Hambarine, da razbije i protjera neprijateljske snage iz rejona tih sela, da onemogući pokušaj neprijatelja da protivnapadom iz rudnika Ljubije povrate Prijedor i da sa tih položaja bez zastoja, u sadejstvu sa ostalim snagama Divizije, napadne i uništi neprijateljske snage u Ljubiji i njenoj široj okolini i oslobodi ovu teritoriju.

Imajući u vidu utvrđenja, sistem odbrane i raspored jedinica po linijama i pravcima na cijeloj dubini grada, štab Šeste brigade donio je odluku da izvrši proboj Komunikacijom Bosanski Novi - Prijedor, a zatim da istovremeno ubaci sve snage u grad, da razbije sistem odbrane i komandovanje neprijatelja, da uličnim borbama energično uništava pojedinačne nepovezane otpore i tako prisili neprijatelja na predaju. Za ostvarivanje ideje manevra borbeni poredak Brigade sastojao se od tri borbena ešelona i borbene grupe za proboj. Sva tri ešelona bila su jačine bataljona, a sve snage u napadu do proboja prve borbene linije kretale su se komunikacijom u napadnoj koloni.⁵¹⁵¹

Udarne borbene grupe za proboj imala je 40 odabranih junaka - udarnika iz Prvog bataljona naoružanih sa 12 puškomitraljeza, teškim minobacačem, ručnim minobacačem »džon bulom«, protivtenkovskom puškom. U grupi je bilo 9 bombaša. Njen zadatak je bio da pod zaštitom Prvog bataljona, koji se nalazio u prvom borbenom ešelonu, otvori prolaze u preprekama u zahvatu komunikacije, zatim da u sadejstvu sa tim bataljonom uništi neprijatelja, njegova vatrena sredstva i utvrđenja, izvrši proboj prve i druge linije odbrane duž komunikacije i omogući ubacivanje prvog, drugog i trećeg borbenog ešelona u grad. Sa grupom za proboj komandovao je Marko Zorić iz Dabra, koji se proslavio junaštvom u dosadašnjim borbama Šeste brigade.

Zadatak Prvog bataljona bio je da udarnom borbenom grupom uništi neprijatelja i njegova utvrđenja sa obe strane ceste Bosanski Novi - Prijedor, izvrši proboj odbrane na dubini prve i druge linije i omogući ubacivanje u napad i razvoj Drugog i Trećeg bataljona desno i lijevo od komunikacije, a zatim da nastavi napad na centar grada; nakon uništenja i zarobljavanja neprijatelja u centru grada, da produži napad i izbije na istočnu periferiju Prijedora u visini Gomjenice. Prvi bataljon je zatim imao zadatak da se prebaci na lijevu obalu Sane, da posjedne položaje prema Hambarinama, da u sadejstvu sa Drugim i Trećim bataljonom napadne neprijatelja na liniji Hambarine - Čarakovo i da onemogući eventualni pokušaj njegovih snaga da napadom iz Ljubije povrate oslobođeni Prijedor. Naredni njegov zadatak bio je priprema za napad na neprijateljsko uporište Ljubiju.

Treći bataljon se kretao u napadnoj koloni u ulozi drugog ešelona za Prvim bataljonom, sa zadatkom da poslije proboja odbrane ubaci sve snage u napad,

⁵¹⁵¹ Arhiv VII, kut. 769A, reg. br. 29-1/1; kut. 769, reg. br. 29-1/1; kut. 769, reg. br. 7/1 i Zbornik VII tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 31, 37, 43, 58 i 60.

da, ojačavajući silinu prodora, u sadejstvu sa Prvim bataljonom, razbije i prisili neprijatelja na predaju; istovremeno da dijelom snaga uništi utvrđenja oko mosta na Sani i da ga zauzme; potom da postavi manje snage za obezbjeđenje mosta i desne obale Sane, a glavnim snagama da zauzme Gomjenicu i most kod Žegara; poslije oslobođenja Prijedora u zoru 7. septembra da se prebaci na lijevu obalu Sane, napadne neprijatelja i Čarakovu i, nakon uništenja i protjerivanja njegovih snaga, sa linije Hambarine - Čarakovo, bude spreman za napad na uporište u Ljubiji.

Drugi bataljon nalazio se u trećem ešelonu u ulozi rezerve Brigade. Sa početkom napada kretao se cestom Bosanski Novi - Prijedor u spremnosti za uvođenje u napad poslije proboja druge linije odbrane, sa zadatkom pojačavanja napada Prvog i Trećeg bataljona tokom uličnih borbi i ubrzavanja uništenja i predaje dezorganizovanih neprijateljskih jedinica koje budu davale nepovezane otpore iz zgrada zidanih od jačih materijala. Poslije oslobođenja Prijedora, Bataljon je imao zadatak da se prebaci na lijevu obalu Sane preko mosta u Prijedoru na položaje ispred Hambarina, napadne neprijatelja u Hambarinama i u sadejstvu sa Prvim i Trećim bataljonom protjera i uništi njegove snage na liniji Hambarine - Čarakovo, a zatim da iz pokreta produži napad na neprijateljsko uporište u Ljubiji.

Četvrti bataljon i izviđačka četa Brigade nalazili su se u sastavu grupe bataljona⁵¹⁶ na položajima prema Ljubiji i s. Jugovići. Zadatak Četvrtog bataljona bio je da demonstrativno napadne neprijatelja pravcem Miloica - Krupa (447)

- rudnik Ljubija radi vezivanja njegovih snaga tokom napada na Prijedor.

Izviđačka četa Brigade imala je zadatak da sa jednom četom Trećeg bataljona Osme brigade napadne i protjera ustašku miliciju i ostale snage neprijatelja u selima Jugovci, Biščani, Rizvanovići i Rakovičani i onemogući njihovu intervenciju i pružanje pomoći garnizonu u Prijedoru pravcem Hambarine - most na Sani.

Na lijevom krilu Brigade, na liniji uključno željeznička pruga Bosanski Novi - Prijedor, uključno cesta Prijedor - Banja Luka, napad je izvodila Jedanaesta brigada sa zadatkom brzog proboja odbrane na prvcima željezničke pruge koja iz Bosanskog Novog ulazi u Prijedor i ceste Bosanska Dubica - Prijedor, izbijanja u rezone zgrade u kojoj se nalazila Komanda 7. pukovnije, artiljerijski položaji, željeznička stanica i silos, uništenja neprijatelja na sektoru napada i oslobođenja Prijedora u sadejstvu sa Šestom brigadom. Nakon oslobođenja Prijedora Jedanaesta brigada imala je zadatak da bez zastoja produži napad na Brežičane i ostala uporišta na desnoj obali Sane do njenog ušća; dijelom snaga da uspostavlja red u Prijedoru i omogućava urednu evakuaciju ratnog plijena.

Na cijeloj dužini istočne periferije Prijedora od desne obale Sane i naselja Gomjenice do komunikacije Prijedor - Banja Luka demonstrativno su napadale jedinice Kozaračke grupe odreda,⁵¹⁷ čiji je zadatak bio da vežu neprijatelja u istočnom dijelu Prijedora i da mu spriječe izvlačenje u pravcu Banje Luke i Ljubije.

Napad je podržavao Drugi artiljerijski divizion Petog korpusa, sa zadatkom da u početku napada neutrališe artiljeriju, zapovjedništvo i položaje na željezničkoj stanici, a u toku napada da u dubini odbrane neutrališe neprijateljske snage u rejonima gimnazije, pravoslavne crkve i mosta na rijeci Sani.

Napad na Prijedor i demonstrativni napadi na Ivanjsku, rudnik Ljubiju i Bosanski Novi planirani su 6. septembra u 22.00 sata.

516) Grupa bataljona bila je sastava: Treći bataljon Osme, Četvrti bataljon i Izviđačka četa Šeste krajiške NOU brigade. Njen zadatak je bio da demonstrativno napadne neprijatelja u Ljubiji i njenoj široj okolini, vežu ove snage i onemogući njihov napad preko Hambarina i Čarakova radi ponovnog zauzimanja oslobođenog Prijedora. U demonstrativnom napadu grupe bataljona učestvovali su i Podgrmečki NOP odredi

517) Ova grupa narodnooslobodilačkih partizanskih odreda formirana je po naredenju štaba Petog korpusa od 28. jula 1944. godine (vidjeti *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXVIII, dok. br. 27).

PRIPREMA I TOK NAPADA

Jedinice Šeste brigade izvršile su 4. septembra pokret sa novskog na prijedorski sektor. Tog dana Prvi i Treći bataljon prebacili su se na desnu obalu Sane i porušili oko 500 metara željezničke pruge između Martin-Brda i Blagaja. Narednog dana na Kozaru se prebacio i Drugi bataljon, a Četvrti bataljon i izviđačka četa izvršile su pokret na sektor Ljubije. Prvi, Drugi i Treći bataljon 5. septembra nalazili su se na Kozari i Svodnoj u rejonima k. 320, k. 292 i zapadno od Petkovca u zaseoku Oljače.⁵¹⁸⁾ Pod zaštitom neposrednog obezbjeđenja, koje je Prvi bataljon postavio prema uporištu u Martin-Brdu, a Treći bataljon prema Petkovcu, štabovi bataljona, štab Brigade i komande četa počeli su pripreme za napad na Prijedor. U tim rejonima dobro su proučeni podaci o rasporedu neprijateljskih jedinica u utvrđenjima u Prijedoru. Na osnovu toga i iskustva iz napada na to uporište 20. aprila 1944. godine, razrađen je način savladivanja žičanih prepreka i uništavanja bunkera i utvrđenih zgrada na pravcu proboja duž puta Bosanski Novi - Prijedor. Iz Prvog bataljona formirana je udarna borbena grupa za proboj, sa kojom su izvršene detaljne pripreme i razrađena organizacija podrške i sadejstva sa Prvim bataljonom. Sa štabovima bataljona i komandama četa utvrđeno je plan napada i zadaci jedinica poslije proboja i nakon oslobođenja Prijedora. Zajedno sa vojničkim izvršene su i političke pripreme po četama i vodovima.

Svim komandama, jedinicama i borcima bilo je dobro poznato da su se u uporištima Prijedora i Ljubije nalazili najveći četnički i ustaški zlikovci koji će se boriti na život i smrt. I pored toga, svi borci i rukovodioci Brigade bili su čvrsto uvjereni da će ti zlikovci biti savladani i uništeni, a Prijedor i Ljubija oslobođeni.

U prvi suton 6. septembra sve jedinice Brigade na sektoru Prijedora i Ljubije izvršile su pokret iz polaznih rejonu za napad na jurišne položaje. Poslije 21.00 časa na pravcu Bosanski Novi - Prijedor duž puta u napadnoj koloni grupisali su se bataljoni Šeste brigade. Sa jurišnih položaja Prvi bataljon, koji se nalazio na čelu proboja, još jednom dobro je osmotrio neprijateljske žičane prepreke i utvrđenja, a komandant Bataljona je zatim izdao dopunska naređenja i detaljna uputstva komandiru udarne grupe Marku Zoriću za otvaranje prolaza u žičanim preprekama i zauzimanje bunkera. Komandiri četa su istovremeno izvršili posljednje pripreme za juriš i odredili pravce napada i zadatke vodova. Poslije toga, pod zaštitom mitraljeza i puškomitraljeza, borbena grupa za proboj presjekla je žičane prepreke i otvorila prolaze bombašima i puškomitraljescima za juriš i osvajanje bunkera. Neposredno poslije toga uslijedio je prasak bombi hrabrih bombaša i juriš grupe za proboj. U prvom naletu borci su se jednim dijelom probili u neprijateljsko uporište. Međutim, bombaši nisu uspjeli uništiti dva velika pokrivena bunkera sa jedne strane i jednu utvrđenu kuću sa druge strane komunikacije. Iz tih utvrđenja neprijatelj je otvorio paklenu unakrsnu vatru kojom je za kratko vrijeme izbacio iz stroja dvije trećine boraca udarne grupe i njenog komandira Marka Zorića. To je onemogućilo dalje napredovanje jedinica Prvog bataljona i proboj neprijateljskih linija. Brzo uočavajući težinu situacije, štab Prvog bataljona i štab Brigade formirali su novu grupu za proboj iz Prvog bataljona, u kojoj su se nalazili i preživjeli borci iz prve borbene grupe. Borcima su data uputstva da se ručnim bacačem »džon bulom« privuku bunkerima i da ih direktnim pogocima iz ovog efikasnog oružja unište. Prilaženje prvom bunkeru bilo je podržano zaslepljujućom vatrom iz automatskih i artiljerijskih oruđa i minobacača. Na taj način bunker je prvim pogotkom uništen, što je omogućilo lakše prilaženje i uništenje drugog bunkera. Odmah zatim uslijedili su nezadrživi juriši

518) *Arhiv VII*, kut. 769A, reg. br. 17-1 i 20-1.

boraca grupe za proboj i četa Prvog bataljona, u kojima je neprijatelj uništen, a njegova prva borbena linija probijena. Na drugoj liniji odbrane čete Prvog bataljona naišle su na još žešći otpor. Neprijatelj se branio na život i smrt i činio sve što je mogao da onemogući proboj u centar Prijedora.

U toj situaciji štab Brigade brzo je korigovao ranije sačinjen plan manevra i upotrebe snaga, pa je na pravcu izvršenog proboja prve linije na desnom krilu Prvog bataljona odmah ubacio u proboj Treći bataljon.⁵¹⁹¹ Prva i druga linija odbrane na njegovom pravcu nisu bile utvrđene kao položaji duž komunikacije. Energičan juriš četa i dobro korištenje ručnog bacača »džon bula« omogućilo je uništenje neprijatelja koji se bio utvrdio u klanici. Zatim je slijedio juriš nadru-gu neprijateljsku liniju i njeno zauzimanje. Napredovanjem Trećeg bataljona, neprijatelj je bio zbunjen, što je omogućilo Prvom bataljonu da uništi neprija-telja i probije drugu liniju odbrane. Tada je štab Brigade ubacio u proboj i Drugi bataljon, koji je bio predviđen za čišćenje grada i ulične borbe. Poslije toga, pod snažnim pritiskom sva tri bataljona, za kratko vrijeme neprijateljska odbrana bila je potpuno dezorganizovana. Treći bataljon uskoro je zauzeo utvrđenja na mostu i most na Sani, a Drugi bataljon gimnaziju. Oba bataljona istovremeno su uputila jake snage ka istočnom dijelu grada i Gomjenici. Poslije prvih sati 7. sep-tembra, kod neprijatelja je došlo i do dezorganizacije komandovanja i prvih zna-kova kolebanja jedinica, što su bataljoni Šeste brigade iskoristili za još snažnije juriše na jedinice koje su se ogorčeno branile u utvrđenim zgradama. Naši borci su u jurišima postepeno slamali jedinice čiji je otpor bio nepovezan, pa su se demoralisale i počele u grupama predavati. Do svitanja 7. septembra, u devetoča-sovnoj krvavoj borbi, na sektoru Šeste brigade bio je savladan i posljednji otpor neprijatelja, i sve njegove jedinice bile su razoružane. Istovremeno Drugi i Treći bataljon zauzeli su istočni dio Prijedora i Gomjenicu.

U vrijeme zastoja Prvog bataljona i grupe za proboj, bataljoni Jedanaeste brigade, koji su vršili proboj neprijateljske odbrane na lijevom krilu Šeste bri-gade sa obe strane željezničke pruge prema zgradi štaba 7. pukovnije i silosu, pos-tigli su dobre rezultate. To je onemogućilo neprijatelja da interveniše protivna-padom na Prvi bataljon Šeste brigade i grupu za proboj koja je bila u tim mo-mentima u krizi. Dalje još uspješnije napredovanje tih bataljona dovelo je do raz-bijanja štaba 7. pukovnije i komandovanja neprijatelja, što je u dobroj mjeri do-prinijelo da se proboj i napad jedinica Šeste brigade razvije bez zastoja. Četvrti bataljon Jedanaeste brigade bio je zaustavljen na dubičkoj cesti cijelu noć ispred neprijateljske odbrane. Njemu je 7. septembra u zoru bio upućen u pomoć Drugi bataljon ove brigade iz grada sa položaja ispred silosa, te je neprijatelj i na tom pravcu bio savladan oko 07.00 sati. Nakon toga, na sektoru Jedanaeste brigade držalo se samo uporište u silosu. Uskoro, oko 07.30 sati, koncentracijom jake ar-tiljerijske i minobacačke vatre, dejstvom oružja za neposredno gađanje i »džon bula«, silos je bio zauzet i Prijedor se našao u zagrljaju slobode koju su mu do-nijeli borci Šeste i Jedanaeste krajiške brigade.

Početak napada na Prijedor grupa bataljona i Podgrmečki odred izvršili su demonstrativni napad na sva neprijateljska uporišta na sektoru Ljubije. Izvi-đačka četa Šeste brigade i jedna četa iz Osme brigade uspjele su da u tom na-padu protjeraju ustašku miliciju i ostale snage neprijatelja iz sela Jugovaca, Biš-ćana, Rizvanovića i Rakovičana na lijevoj obali Sane, i da liše neprijatelja osno-vice za eventualni protivnapad iz Ljubije preko mosta na Sani na naše snage koje su oslobodile Prijedor. Ostale snage Trećeg bataljona Osme brigade, Četvrtog bataljona Šeste brigade i Podgrmečki odred bile su zadržane u napadu na ne-prijateljsko uporište u Ljubiji, poslije čega su držale neprijatelja u blokadi na tom sektoru.

519) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 58 i 60; Arhiv VII, kut. 769, d. 29-2/1.

Iz pravca Bosanski Novi - Prijedor i Banja Luka - Prijedor neprijatelj nije intervenisao, te dva bataljona Osme brigade i snage Trideset devete krajiške divizije koje nisu demonstrativno napale Bosanski Novi i Ivanjsku, 6/7. septembra, nisu imale kontakta sa neprijateljem.

Tokom borbi za Prijedor uništene su ili zarobljene skoro sve snage neprijatelja, a zaplijenjena je velika količina naoružanja, municije i ratnog materijala. Od preko 2.000 neprijateljskih vojnika i oficira, preko mosta na Sani uspjelo se povući samo oko 200, među kojima se nalazio i komandant 13. lovačke pukovnije, koji je uoči napada na Prijedor privremeno postavljen na dužnost komandanta 7. lovačke pukovnije i odbrane Prijedora.

SITUACIJA KOD NEPRIJATELJA I NJEGOVE NAMJERE POSLIJE OSLOBOĐENJA PRIJEDORA

Neprijateljske visoke komande bile su šokirane ofanzivom Četvrte krajiške divizije i Petog korpusa. Na oslobodjenje Prijedora različito su reagovale. Vrhovna komanda (Glavni stožer) tzv. Nezavisne Države Hrvatske izdala je naređenje i uputstva štabu 4. lovačkog ustaško-domobranskog zdruza u Bosanskom Novom da protivnapadom snaga iz Ljubije povрати Prijedor.⁵²⁰ Komandant njemačkog 15. armijskog korpusa zaključio je da je situacija na sektoru Ljubije i u dolini Sane beznačajna. Zato je naredio komandantu grupe »Arent« da napusti Ljubiju i da se sa ustaškim, domobranskim i četničkim snagama probije u Bosanski Novi, a ratni materijal i teško naoružanje u Ljubiji da uništi. Takvo naređenje primio je i komandant 4. lovačkog ustaško-domobranskog zdruza u Bosanskom Novom, pod čijom su se komandom nalazile sve snage na sektoru Ljubije, u dolini Sane i Une od Rudica do Dobrljina. Bilo mu je naređeno da snagama iz uporišta u Brežićanima, Martin-Brdu, Petkovcu i Blagaju organizuje prihvatanje operativne grupe »Arent« iz Ljubije, a zatim da i te snage povuče u Bosanski Novi. To naređenje komandant 4. lovačkog zdruza je prenio svim jedinicama na sektoru Ljubije i u dolini Sane.⁵²¹

RASPORED I ZADACI NAŠIH JEDINICA

U prvim jutarnjim časovima 7. septembra sve snage Šeste krajiške brigade nalazile su se na lijevoj obali Sane u sljedećem rasporedu: Prvi i Drugi bataljon na liniji sela Rakovičani- Hambarine; Treći bataljon južno od Hambarina ispred neprijateljskih položaja u Čarakovu i Četvrti bataljon jugoistočno od rudnika Ljubije na liniji Klupa (447) - zaključno komunikacija Stara Rijeka - Ljubija. Između Trećeg i Četvrtog bataljona na položajima prema Ljubiji na liniji Raljaš - Lisina nalazio se bataljon Podgrmečkog odreda. Na lijevom krilu Četvrtog bataljona sjeverno od Ljubije na liniji Šurkovac - rijeka Ljubija obruč oko neprijateljskih snaga u Ljubiji zatvarao je Treći bataljon Osme brigade.⁵²²

Dva bataljona (Treći i Četvrti) Jedanaeste krajiške brigade poslije oslobodjenja Prijedora upućena su prema Brežićanima desnom obalom Sane, gdje se nalazio i Kozarački odred.

Na lijevoj obali Sane u rejonima sela Trgovišta, Vitasovaca i Buline glave (t. 307) nalazila su se dva bataljona (Prvi i Četvrti) Osme krajiške brigade.

520) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga 29, dok. br. 161 - Izvještaj Operativnog odjeljenja Ministarstva oružanih snaga NDH od 8. septembra 1944. godine.

521) Sve neprijateljske snage na sektoru Ljubije bile su svrstane u jednu operativnu grupu »Arent« (1. bataljon 383. puka, 4. bojna 8. ustaškog zdruza, dijelovi 11. topničkog sklopa, divizion, sanitetska četa 4. lovačkog zdruza, zdravstvena sat., ustaška milicija i jedan dio četnika koji su se uspjeli povući iz Prijedora).

522) *Arhiv VII*, kut. 769A, reg. br. 29-2/1.

Snage Trideset devete krajiške divizije (Petnaesta i Šesnaesta brigada) i dalje su zatvarale pravac Banja Luka - Ivanjska - Prijedor.

U tom borbenom rasporedu snaga Četvrte divizije, njen štab izdao je zapovijest 7. septembra ujutru svim jedinicama za produženje napada, »za dovršenje zadatka datog ovoj diviziji po zapovijesti Štaba Petog korpusa«⁵²³⁾ odnosno oslobodjenje Ljubije i doline Sane.

Šesta brigada (bez Trećeg bataljona) dobila je zadatak da sa Podgrmečkim odredom, Trećim bataljonom Osme brigade i artiljerijskim divizionom Petog korpusa bez zastoja napadne i uništi neprijateljske snage na sektoru Ljubije i oslobodi tu teritoriju.⁵²⁴⁾

Prvi, Drugi i Četvrti bataljon imali su zadatak da napadnu neprijatelja 7. septembra ujutro na liniji Hambarine - Čarakovo, razbiju i unište njegove snage i izbiju pred Ljubiju; zatim da Prvi, Drugi i Četvrti bataljon produže napad na uporište u Ljubiji i u sadejstvu sa Podgrmečkim odredom i Trećim bataljonom Osme brigade oslobode to mjesto.⁵²⁵⁾ Do tog napada na Ljubiju nije došlo, jer je neprijatelj u popodnevnom časovima 7. septembra napustio mjesto i počeo proboj i izvlačenje preko Cikota i Sane za Bosanski Novi.

Zadatak Osme brigade bio je da spriječi izvlačenje neprijatelja iz Ljubije lijevom obalom Sane preko sela Trgovišta i Vitasovaca i onemogući intervenciju neprijateljskih snaga iz Bosanskog Novog.

Jedanaesta brigada i Kozarački odred dobili su zadatak da unište neprijatelja na desnoj obali Sane u Brezičanima, Martin-Brdu i Petkovcu, i spriječe izvlačenje neprijateljskih snaga iz Ljubije komunikacijom Prijedor - Bosanski Novi.

TOK BORBI 7. I 8. SEPTEMBRA

Saglasno zapovijesti štaba četvrte divizije, Prvi i Treći bataljon Šeste brigade izvršili su 7. septembra ujutro napad na neprijateljske snage na liniji Hambarine - Čarakovo. Kako je napad uslijedio odmah nakon oslobodenja Prijedora, u jedinicama nisu bile izvršene potrebne pripreme, pa je napad izveden frontalno iako je zemljište ispred neprijateljskih položaja bilo ravno i otkriveno. Te okolnosti omogućile su neprijatelju da preciznom vatrom zadrži prve juriše i prisili naše jedinice da se povuku na polazne položaje. Kako su i ponovljeni frontalni juriši bili bezuspješni, štab brigade naredio je Trećem bataljonu da se zabaci preko sela Zecova neprijatelju za leđa i da ga napadne iz pozadine. Tim manevrom neprijatelj je bio prisiljen na povlačenje. Međutim, njegove snage su se povukle samo iz Čarakova u Hambarine i tu se grupisale, što je onemogućilo Prvi i Drugi Bataljon da ih potisnu i sa fronta. Tako je došlo do kraćeg zastoja u našem pritisku na Hambarine.

Neprijatelj je istovremeno primio naređenje da napusti Hambarine i da se povuče u Ljubiju radi spajanja s ostalim snagama i zajedničkog proboja za Bosanski Novi. Do prijema tog naređenja njegove snage u Hambarinama i Čarakovu odsudno su branile položaje, jer su prema ranije utvrđenom planu ti položaji trebalo da budu osnovica za izvođenje protivnapada na oslobođeni Prijedor. Sada, saglasno novonastaloj situaciji, neprijatelj je uputio iz Hambarina prethodnicu jačine oko jedne čete lijevom stranom komunikacije Prijedor - Ljubija, sa zadatkom da se pošumljenim zemljištem neopaženo provuče i zauzme dominantne položaje u Dubočaju (k. 328) radi prihvata i zaštite glavnine u povlačenju.

523) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 43.

524) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 43, 58, 60; *Arhiv VII*, kut. 769, d. 29-2/1.

525) Analizom dokumenata vidi se da Treći bataljon Šeste brigade poslije proboja neprijatelja iz Hambarina nije produžio napad, mada ni u jednom dokumentu nije rečeno kakav je njegov zadatak tada bio.

Treći bataljon Osme brigade nije ranije bio posjeo ove položaje, te je neprijateljska prethodnica brzo i bez borbe izvršila postavljeni zadatak. Međutim, štab tog bataljona brzo je uputio jednu četu prema Dubočaju koja je energičnim napadom protjerala neprijateljsku prethodnicu u Hambarine. Poslije toga, tog dana, oko 11.00 sati, neprijatelj je ponovo sa svih strana bio okružen u Hambarinama. Svoj položaj ocijenio je veoma kritičnim i zaključio da prije novog napada jedinica Šeste brigade sa fronta izvrši proboj za Ljubiju preko Dubočaja.⁵²⁶⁾ U Hambarinama prema jedinicama Brigade ostavio je zaštitnicu, a sve ostale snage, oko 350 najokorjelijih ustaša i četnika, usmjerio je na proboj na četu Trećeg bataljona Osme brigade. Na položajima u Dubočaju borci te čete pružili su energičan otpor i uspjeli zadržati i odbiti nekoliko neprijateljskih juriša, ali su poslije nekoliko časova krvavih borbi bili prisiljeni da se pred nadmoćnijim neprijateljskim snagama povuku u Ljeskare. Tada je neprijatelj imao otvoren put za Ljubiju. Povukao je zaštitnicu iz Hambarina i u prvim popodnevnim satima, 7. septembra, spojio se s operativnom grupom »Arent« u Ljubiji.

Dok su se napadi Šeste brigade i Trećeg bataljona osme brigade neuspješno razvijali, Osmo brigada sa dva bataljona likvidirala je neprijateljsko uporište Petkovac i Blagaj i popalila sve neprijateljske bunkere i utvrđenja. Ispred Jedanaeste brigade neprijatelj je pobjegao iz Brežičana, a zatim su ova brigada i Kozarački odred, u sadejstvu sa Osmom brigadom, likvidirali uporište u Martin-brdu. U povlačenju, odnosno u paničnom bjekstvu, neprijateljske jedinice koje su držale Martin-Brdo, Petkovac i Blagaj pretrpjele su velike gubitke i napustile veće količine ratnog materijala i naoružanja. Suprotno primljenom naređenju, one nisu sačekale i prihvatile operativnu grupu »Arent« iz Ljubije, koja se praktično u prvim popodnevnim satima, 7. septembra, našla okružena snagama Šeste i Osme brigade i Podgrmečkog odreda, i odsječena od Bosanskog Novog, jer je dolina Sane do ušća bila oslobođena i posjednuta sa četiri bataljona Osme i jedanaeste brigade i Kozaračkim odredom.

U takvoj situaciji operativna grupa »Arent« u Ljubiji odmah je izvršila sve pripreme za proboj i izvlačenje. Prema izvršenoj rekonstrukciji na osnovu sačuvanih dokumenata, to je organizovano približno ovako. Glavnina snaga određena za proboj oko 17.00 sati 7. septembra prikupila se u širem rejonu Islam-Ljubije. Od rudnika Ljubije, duž komunikacije, pod osiguranjem zaštitnice, formirala se marševska kolona pozadinskih i drugih jedinica. Zaštitnica je formirana od jedinica koje su se nalazile u utvrđenjima po okolnim brdima prema Četvrtom bataljonu Šeste brigade. Bočna osiguranja formirana su od jedinica neprijatelja koje su držale položaje prema Šurkovcu na pravcu Trećeg bataljona Osme brigade i Raljašu i Lisini na pravcu Podgrmečkog odreda. Sa takvim borbenim poretком neprijatelj je zamislio da će na relativno širokom frontu desnom i lijevom pobočnicom odbaciti Podgrmečki odred i Treći bataljon Osme brigade, zaštitnicom uspješno zadržati Četvrti bataljon Šeste brigade i time osigurati marševsku kolonu na cijeloj dubini, a glavnini osigurati slobodu manevra u probouju prema Cikatama, uspješno stvoriti mostobran na Sani i spojiti se sa snagama u Martin-Brdu.

Prije formiranja bočnih osiguranja i zaštitnice neprijatelj je tukao položaje naših jedinica brdom artiljerijskom vatrom. Vatru je prenosio naizmjenično sa položaja na položaj. Režim vatre bio je takav da su pojedina okolna brda bila zavijena oblacima dima, stvarajući vrijeme za odvajanje jedinica sa okolnih brda

⁵²⁶⁾ Sa neprijateljskim snagama u Hambarinama najvjerovatnije je bio komandant 13. lovačke pukovnije, koji je uoči napada na Prijedor, kao pouzdan i provjeren, privremeno postavljen za komandanta 7. lovačke pukovnije u Prijedoru. Tokom oslobođenja Prijedora uspio se povući s oko 200 ustaša i četnika preko Sane i pridružiti se snagama u Hambarinama i Čarakovu.

.iz utvrđenja od naših snaga i njihovo savijanje u bočna osiguranja i zaštitnicu. Na kraju, pred samo povlačenje u Ljubiji su odjeknule snažne eksplozije, kojima su uništena artiljerijska oruđa i skladišta municije i ostalog ratnog materijala.

Na početku izvlačenja Operativna grupa »Arent« brojala je oko 3.000 ljudi. U sastavu imala je: 1. bataljon 383. njemačkog puka 373. divizije »Tigar« i preživjele Nijemce iz štaba za obuku pri 4. lovačkom zdrugu koji su se povukli iz Prijedora (800-1.000 Nijemaca), 4. ustašku bojnu, oko 200 domobrana 7. lovačke pukovnije, ustašku miliciju, 400-500 četnika Vase Mijatovića i oko 100 civila.⁵²⁷¹ Komanda grupe je namjeravala da u toku dana izbije u širi rejon Cikota i iz pokreta forsira Sanu, preko stvorenog mostobrana u D. Dragotinji bezbjedno prebaci snage na desnu obalu Sane, a zatim u marševskom poretku nastavi pokret komunikacijom i izvuče se u Bosanski Novi. Očigledno je da je neprijatelj precijenio borbenu vrijednost i mogućnosti svojih snaga. Nije uočio težinu njihovog položaja, složenost taktičkih postupaka u izvlačenju i proboja iz okruženja uz forsiranje rijeke. Te greške još više će otežati njegov položaj i omogućiti snagama Četvrtе divizije da ga teško poraze.

RAZBIJANJE OPERATIVNE GRUPE »ARENT« U CIKOTAMA

Grupisanje i manevre neprijateljskih snaga u Islam-Ljubiji na vrijeme je otkrio Treći bataljon Osme brigade, koji je držao u blokadi neprijatelja sa zapadne strane komunikacije Ljubija - Prijedor na liniji Šurkovac - Cikote. Bataljon je pravovremeno grupisao snage na pravcu izvlačenja i proboja neprijatelja i od početka njegovog pokreta iz Islam-Ljubije uspješno ga napadao bočno i iz pozadine i sprečavao brz pokret. Oko 21.00 sat, kada je čelo neprijateljskih snaga izbijalo u Cikote, štab Bataljona jednom četom uhvatio je vezu sa Šestom brigadom u Hambarinama i obavijestio je o situaciji, položajima i jačini neprijatelja. Odmah zatim štab Brigade uputio je u Cikote Prvi, Drugi i Četvrti bataljon i naredio im da iz pokreta napadnu neprijateljske snage. Taj napad počeo je 8. septembra oko 03.00 sata.⁵²⁸⁾ U prvim naletima bataljona Šeste brigade neprijatelj je izbačen iz svih položaja i nabačen na Sanu. Poslije toga uslijedili su neprijateljski protivnapadi i novi napadi naših jedinica, što je dovelo do krvavih i ogorčenih borbi koje su trajale do 11.00 sati. U osnovi, ovdje se radilo o tome da su neprijateljske snage, sa izuzetkom 200 domobrana 7. pukovnije koji su se uspjeli povući iz Prijedora, sačinjavali najveći ustaški, četnički i njemački zlikovci. Švjesni zločina koje su počinili od početka rata, borili su se na život i smrt, jer drugog izbora nisu mogli imati.

O tim borbama u ratnom izvještaju Šeste brigade zabilježeno je da su se napadi i protivnapadi ponavljali iz časa u čas, da su pojedine njene čete izvele po jedanaest juriša i protivjuriša, od kojih je neprijatelj sa svih strana košen kao snoplje, ali se i pored toga nije predavao.

Ujutro oko 7.00 sati, 8. septembra, iako već naveliko desetkovane, prve neprijateljske jedinice prešle su Sanu da bi spas potražile u stvaranju mostobrana i odstupanju. Na desnoj obali rijeke bile su dočekane paklenom vatrom Jedanaeste brigade sa položaja iz s. D. Dragotinje. Tek tada je za njih nastupio pravi pakao. Mnogi Nijemci, ustaše i četnici koji su prelazili rijeku, ranjeni ili smrtno pogodeni, tonuli su u valove Sane. Ali, i pored takvih žrtava, forsiranje Sane je nastavljeno. Neke neprijateljske jedinice, izbezumljene nastalom situacijom, potražile su spas u proboju lijevom obalom Sane preko Vitasovaca u pravcu Blagaja. Prvi bataljon Osme brigade dočeka ih je paklenom vatrom i u još težem

⁵²⁷⁾ *Arhiv VII*, mikrofilm NAV-N-T311, reg. br. f. 193, snimak 358; *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok: br. 58, primjedba 20.

⁵²⁸⁾ *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 60.

stanju vratio u Cikote ili nabacio na Sanu. Rejon borbenih dejstava s obe strane Sane ispod sela Cikota, Trgovišta, D. Dragotinje i Martin-Brdasve više je bio prekriven leševima neprijateljskih vojnika, konja, uništenih komora i razbacane ratne opreme. Oko 11.00 sati neprijateljske jedinice bile su potpuno razbijene i nalazile su se pred uništenjem. I pored toga, preživjeli se nisu priklonili predaji. Ranjeni komandant 13. lovačke ustaško-domobranske pukovnije prikupio je dobrovoljce-ustaše i četnike i sa njima, kao ranjena zvijer, jurišao na Martin-Brdo.⁵²⁹⁾ U krvavim jurišima zauzeo je te položaje i bočno zaštitio povlačenje razbijenih jedinica koje su pobacale naoružanje i ličnu opremu i spasavale se bježanjem po grupama.

U popodnevnom satima neprijatelj je sa 5, 6. i 7. četom 13. pukovnije, njemačkom četom »Brandenburg« i haubicom izvršio napad iz Bosanskog Novog u pravcu Blagaja sa ciljem da pruži pomoć razbijenim jedinicama grupe »Arent« i potpomogne izvlačenje u Bosanski Novi. Jedinice Osme brigade su porazile ove snage i natjerale ih u bjektsto ka Bosanskom Novom. Istovremeno ova brigada prebacila je jednu četvu na desnu obalu Sane koja je bočno i iz pozadine napadala razbijene dijelove grupe »Arent«. U sadejstvu sa vatrenim sredstvima na lijevoj obali Sane, nanosila im je nove teške gubitke. U neprijateljskim ratnim izvještajima zabilježeno je da su od kasnijih popodnevni sati 8. septembra u Bosanski Novi počeli da pristižu razbijeni dijelovi operativne grupe »Arent«. Vojnici su bili bez ratne opreme i naoružanja, u bijednom i izbezumljenom stanju, što je unijelo paniku u garnizon Bosanski Novi.

Ovako je krajem dana 8. septembra izvršen zadatak Četvrte krajiške divizije. Ne bi trebalo isticati da je neka od brigada više, a neka manje zaslužna za takav uspjeh. Sve su jedinice i njeni štabovi radili složno i međusobno se ispomagali u pravi čas. Zato su za taj uspjeh podjednako zaslužne sve tri brigade, Podgrmečki i Kozarački odred. Zahvaljujući toj činjenici, u dvodnevnom borbama uništeni su i potpuno razbijeni 7. ustaško-domobranska pukovnija 4. zdruga, zloglasni četnici V. Mijatovića,^{530*} ustaška zaštitna milicija, 4. i 6. ustaška bojna 8. ustaškog zdruga i 1. bataljon 383. njemačkog puka. Zarobljeno je oko 1.300 neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira, od kojih je dvije trećine (714) bilo ranjeno, što jasno govori o žestini borbe i neprijatelju koji je bio riješen da se bori na život i smrt. Ukupan broj poginulih naveden u ratnim izvještajima nije pouzdan zato što su izvještaji jedinica pisani tokom borbi, a mnoge mrtve neprijateljske vojnike i starješine odnijela je Sana kod Cikota. Samo najednom mjestu voda je na obalu izbacila 40 leševa.

I plijen u tim borbama bio je ogroman.⁵³⁰ Zaplijenjene su 4 haubice, 2 brdska topa, 3 protivtenkovska topa, 10 teških minobacača, 10 lakih minobacača, 28 puškomitraljeza i mnogo drugog naoružanja, municije i ratnog materijala koji su danima prebrojavani. Ni podaci o plijenu u ratnim izvještajima nisu pouzdani.

U ratnom izvještaju Šeste brigade⁵³²¹ zabilježeno je da su njene jedinice od 6 do 8. septembra u borbama na sektorima Prijedora, Ljubije i Cikota ubile 395 i zarobile 324 (od čega 140 ranjenih) neprijateljska vojnika, podoficira i oficira i zaplijenile 313 pušaka, 12 puškomitraljeza, 5 »breda«, 5 lakih i 1 teški minobacač, 28 pištolja, 10 automata, 152 ručne bombe, oko 66.000 puščanih metaka i mnogo druge ratne opreme.

Iz Šeste brigade u dvodnevnom borbama ranjeno je 66 boraca i rukovodilaca. Poginuli su Dušan V. Stupar, Stojan S. Novaković, Nazif H. Mešić, Ostoja Botonica, Hakija M. Deronja, Milan B. Janjičić, Ljuboje Nedimović, Božo Guž-

529) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 182, str. 763.

530) Ostatak četnika V. Mijatovića razoružale su ustaše u Bosanskoj Gradiški. Opširnije o tome vidjeti *Arhiv VII*, kut. 461A, d. 6/5.

531) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 51.

532) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 60; *Arhiv VII*, kut. 769, reg. br. 29-2/1.

vica, Bogdan Bundalo, Mirko Čulibrk, Nikola N. Kresoje, Rade Čučak, Ljubica Nedimović, Zdravko Kragulj, Branko Bjelovuk, Gavro Bogić, Milan Miljević, Drago Praštalo, Miloš Čulibrk, Milica Mulić i komandir udarne grupe za proboi u Prijedoru Marko S. Zorić iz sela Dabra, neustrašivi junak koji je u svim okršajima kao najhrabriji mitraljezac i bombaš uništio desetine neprijateljskih vojnika, bunkera, utvrđenja i tenkova i doprinio mnogim pobjedama. Za učinjena junačka djela i neustrašivost u borbama on je bio i ostao heroj za sve drugove Prvog krajiškog odreda, Šeste krajiške brigade i narod Bosanske krajine.

Od zadobijenih rana u tim borbama podlegli su: C. Jovo Koridža, Đuro M. Đurić, Drago B. Ševo, Ilija A. Kovačević, Boja Bosančić, Đuro Đurić, Đorđe Grujić, Dučo Praštalo, Milan D. Banjac i Pero S. Čanković.

RAZBIJANJE NEPRIJATELJSKIH UPORIŠTA U OKOLINI BANJE LUKE

Poslije velikih pobjeda Četvrte krajike divizije i oslobođenja Prijedora, Ljubije i doline Sane, razne neprijateljske grupacije u Bosanskoj krajini, uviđajući propast fašizma, počele su se masovno predavati. Kozaračkom odredom 8. septembra predala se 1. bojna 13. pukovnije 4. zdruga u Ravnicama. Istoga dana pripremana je predaja 2. bojne ove pukovnije u Bosanskom Novom ali je predaja bila otkrivena i spriječena. Domobranske jedinice 3. gorskog zdruga u Banjoj Luci stavile su se pod komandu Petog korpusa NOVJ.⁵³³⁾

Moral neprijatelja bio je sve slabiji, a osjećala se pometnja čak i u najčvršćim jedinicama, jer su one predosjećale skoro uništenje. Tako su se stekli uslovi da se energičnim i snažnim nastavljanjem ofanzive Petog korpusa konačno unište neprijateljska uporišta u Banjoj Luci. Štab Petog korpusa već 10. septembra izdao je naredenje potčinjenim štabovima za ovladavanje neprijateljskim uporištima u okolini Banje Luke.⁵³⁴⁾ Istovremeno ovaj štab je donio odluku da odmah poslije toga snagama Četvrte, Trideset devete i novoformirane Srednjobosanske divizije napadne na uporišta Banju Luku i Bosansku Gradišku.

Četvrtoj krajiškoj diviziji naredeno je da smijeni Trideset devetu diviziju, posjedne prostoriju Jašikova voda - Piskavica - Popovići - Turjak, a zatim pristupi ispitivanju mogućnosti likvidacije neprijateljskih garnizona u Ivanjskoj, Bosanskoj Gradiški i na komunikaciji Banja Luka - Bosanska Gradiška.

Zadatak Šeste brigade bio je da 11. i 12. septembra izvrši pokret iz rejonu sela Hambarine, Tukova, Rakovičana, Rizvanovića i Biščana⁵³⁵⁾ na prostoriju Jašikova Voda-Ivanjska-Popovići, oslobodi Ivanjsku, približi se Banjoj Luci i pripremi za predstojeću drugu banjalučku operaciju.

Već narednog dana, 13. septembra, Četvrtom bataljonu predala se 1. bojna 3. pukovnije 3. gorskog zdruga u Ivanjskoj.⁵³⁶⁾ Poslije toga nastavljeno je dalje nastupanje njenih bataljona ka Banjoj Luci. Treći bataljon je 15. septembra dočekao na položajima u Dragočaju dvije satnije ustaša i nakon kraće borbe protjerao ih u Banju Luku uz gubitke od 10 poginulih i 7 ranjenih. Sutradan u istom selu ovaj bataljon vodio je borbu sa muslimanskom milicijom. Tom prilikom je ubio 15, zarobio 2 vojnika i zaplijenio 2 puške, 100 puščanih metaka i 2 ručne bombe. Prvi i Drugi bataljon su u isto vrijeme nastupali prema Banjoj Luci na desnom krilu i u zahvatu komunikacije Bronzani Majdan - Banja Luka, ali nisu imali dodire sa neprijateljem.

533) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 57, 80, 155 i 182.

534) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 57.

535) Poslije razbijanja neprijateljskih snaga u Cikota, 8. septembra Šesta krajiška brigada razmjestila se u te rejone radi odmora, sređivanja jedinica, popune i pripreme za drugu banjalučku operaciju (*Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 60).

536) *Arhiv VII*, kut. 769A, reg. br. 29-2/1 i kut. 773A, d. 55/1.

Za to vrijeme Osma brigada izvršila je približavanje Banjoj Luci, a Jedanaesta brigada Bosanskoj Gradiški i Klačnicama. Iz tog garnizona se toj brigadi predala 1. bojna 11. pukovnije 3. gorskog zdruga.⁵³⁷ Tako su se do 17. septembra sve brigade Četvrte divizije, kroz nove značajne pobjede, približile Banjoj Luci i Bosanskoj Gradiški, posjele polazne položaje i bile spremne na napad na neprijateljske snage u tim garnizonima.

DRUGA BANJALUČKA OPERACIJA

Raspored, jačina i namjere neprijatelja

Područje grada Banje Luke branile su ljeđe neprijateljske snage: 3. gorski zdrug sa 3. i 11. pukovnijom,⁵³⁸ 3. i 4. ustaška bojna 8. stajaćeg delatnog ustaškog zdruga, 3. oružnička pukovnija, 14. bataljona njemačke SS policije, Nastavni njemački bataljon (D. A. B. - Deutche ausbildungs bataillon), 2. i 22. topnički sklop (artiljerijski divizion), samostalni tenkovski vod (3 tenka), oko 750 žandarma, policajaca, gestapovaca i agenata i 5. zrakoplovna luka (baza). Ove neprijateljske jedinice imale su preko 8.000 vojnika, podoficira i oficira, a od naoružanja, između ostalog, raspolagale su sa preko 300 puškomitraljeza, preko 50 minobacača, 25 topova, 7 aviona i velikim zalihama ratnog materijala i municije za vođenje dugotrajnih borbi u okruženju.

Obrana Banje Luke bila je dobro utvrđena i sastojala se od tri odbrambena pojasa.

Spoljni pojas odbrane protezao se linijom željeznički most na Vrbasu - rijekom Vrbas nizvodno - željeznička stanica Predgrađe - Trapisti - rudnik Rakovačke bare - Petrićevac - Lauš - Gornji i Donji šehar. Taj odbrambeni pojas neprijatelj je podijelio na odsjek Vrbas koji je obuhvatao rijeku Vrbas na cijeloj dužini od Gornjeg šehara do Trapista, odsjek Budžak u koji su ulazili Trapisti, željeznička stanica Predgrađe, rudnik Rakovačke bare, samostan Petrićevac i odsjek Lauš koji se protezao od samostana Petrićevac preko Lauša i Gornjeg šehara do Vrbasa.

Unutrašnji, drugi pojas odbrane protezao se linijom logora »Kulin ban«, koji se nalazio na Vrbasu uzvodno od Trapista do željezničke pruge, zatim prugom do glavne željezničke stanice, ispred zgrade Žandarmerijske komande i Higijenskog zavoda, obuhvatajući kaznionu »Crna kuća«, most na Rebrovcu i tvrđavu Kaštel.

Treći, najutvrđeniji pojas odbrane nazvan je »Citadelom«, a obuhvatao je najuži centar grada sa zgradama pozorišta, banske palate, županije, hipotekarne banke i njemčake komande mjesta (Platzkommandantura).

U dijelu grada na spoljnom i unutrašnjem odbrambenom pojasu, koji je napadala Šesta brigada, odbranu su izvodili dijelovi 3. gorske pukovnije i dijelovi 4. bojne 8. ustaškog zdruga. Na trećem pojasu odbrane, »Citadel«, na koju je poslije proboja u centar grada napadala Šesta brigada, nalazila se glavnina njemačkih i ustaških snaga sa komandama.⁵³⁹

Sva tri odbrambena pojasa bila su dobro utvrđena u otporne tačke, čvorove odbrane i jedinstvene odbrambene odsjeke koji su bili pripremljeni za samos-

537) Zbornik VII, tom IV, knjiga XXX, dok. br. 26.

538) Prva bojna 3. pukovnije predala se 16. septembra u Ivanjskoj Četvrtom bataljonu Šeste brigade, a 1. bojna 11. pukovnije Jedanaestoj brigadi u Klačnicama.

539) Opširnije o rasporedu neprijateljskih snaga i organizaciji njihove odbrane vidjeti *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 57, 80, 111, 139 i 156.

talnu kružnu odbranu. Izgrađeni su brojni rovovi, tranšeje, saobraćajnice, bunker i žičane prepreke kojima je odbrana na svakom pojasu bila međusobno povezana. U unutrašnjosti grada sve jače zgrade bile su uređene i pripremljene za odbranu u kojima su posjednuti svi spratovi i krovovi i organizovana višekratna vatra iz sveg naoružanja. Utvrđene zgrade bile su povezane rovovima i saobraćajnicama, a između njih odbrana je bila dopunjena neprobojnim zaobljenim bunkerima. Neprijatelj je takvom odbranom i dobro organizovanim vatrenim sistemom imao namjeru da Banju Luku brani odsudno i po svaku cijenu.

U pozadini grada na jugu u četvorouglu Kotor-Varoš - Teslić Doboje - Prnjavor nalazili su se Krajiški i Srednjobosanski četnički korpus, čiji je zadatak bio da za vrijeme borbi u Banjoj Luci vrše napade iz pozadine da bi pomogli ustaškim i njemačkim snagama da potisnu naše snage i povrate grad u slučaju njegovog zauzimanja. Ove snage imale su oko 2000 ljudi.⁵⁴⁰⁾

Na komunikaciji Banja Luka - Bosanska Gradiška u Zalužanima nalazilo se oko 1.000 neprijateljskih vojnika sa 3 tenka, u Klašnicama jedna bojna koja se prije napada na Banju Luku predala Jedanaestoj brigadi, u Topoli 7. i 8. njemački policijski SS bataljon i znatne snage neprijatelja u Aleksindrovcu, Bosansku Gradišku branili su dijelovi^{541)*} 11. gorske pukovnije ojačane bitnicom (baterijom) 2. topničkog sklopa (divizion), četa policijskog njemačkog SS bataljona i dvije satnije ustaša. Te snage bile su jačine oko 630 domobrana, 240 ustaša i 180 Nijemaca. Budući da su Nijemci saznali za naš napad na Bosansku Gradišku, dva sata prije početka napada, 18. septembra, ojačali su garnizon 3. pukom 1. kozačke divizije iz Slovenije jačine oko 2.000 ljudi.

RASPORED, JAČINA I ZADACI NAŠIH JEDINICA

U drugoj banjalučkoj operaciji Peti korpus angažovao je sljedeće snage:⁵⁴²⁾ Četvrtu krajišku diviziju (Šestu, Osmu i Jedanaestu brigadu), Trideset devetu krajišku diviziju (Trinaestu, Petnaestu i Šesnaestu brigadu), Srednjobosansku diviziju (Četrnaestu, Osamnaestu i Tesličko-tešanjsku brigadu), Banjalučki i Zmijanjski odred,⁵⁴³⁾ Drugi artiljerijski divizion Petog korpusa i avijaciju.⁵⁴⁴⁾

Od devet brigada i dva odreda za neposredni napad na grad angažovano je osam brigada. Jedanaesta brigada Četvrte divizije izvodila je napad na Bosansku Gradišku i most na Savi. Tesličko-tešanjaska brigada Srednjobosanske divizije vršila je obezbjeđenje napada od četnika na desnoj obali Vrbasa, dok se jedna brigada Trideset devete divizije nalazila u rezervi u Han-Kolima i za eventualno obezbjeđenje od četničkog napada na lijevoj obali Vrbasa.

Suština odluke štaba Korpusa za izvođenje Druge banjalučke operacije bila je da se istovremeno napadnu neprijateljska uporišta u Banjoj Luci i Bosanskoj Gradiški sa ciljem likvidiranja neprijatelja u tim gradovima, a zatim da se svim snagama koje su učestvovala u napadu izvrši čišćenje neprijateljskih snaga sa prostorije Banja Luka - Bosanska Gradiška - Kotor-Varoš radi oslobodjenja tih teritorija i izbijanje na desnu obalu Save.

Četvrta krajiška divizija, ojačana Prvim artiljerijskim divizionom Petog korpusa, imala je zadatak da sa dvije brigade (Šestom i Osmom) napadne Banju

540) Opširnije o četničkim jedinicama vidjeti *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 107, 116 i 127.

541) Đuro Milinović - Drago Karasijević: *Jedanaesta krajiška brigada*, izd. Bosanska Gradiška, 1982, str. 317.

542) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 80.

543) Banjalučki i Zmijanjski odred angažovani su za borbu i obezbjeđenje od četnika južno od Banje Luke.

544) O dejstvu naše avijacije vidjeti *Zbornik VII*, tom X, knjiga I, dok. br. 84, 85, 87, 88, 91, 93 i 94.

Luku između potoka Crkvine i komunikacije Prijedor - Banja Luka, probije prvi i drugi odbrambeni pojas, brzo izbije u centar grada, uništi neprijatelja na trećem odbrambenom pojasu, »Citadeli«, i u sadejstvu sa Trideset devetom krajiškom i Srednjobosanskom divizijom oslobodi Banju Luku. Sa Jedanaestom krajiškom brigadom Četvrta krajiška NOU divizija istovremeno je izvodila napad na Bosansku Gradišku, sa zadatkom zauzimanja grada i rušenja mosta na Savi.

Desno na neprijateljsko uporište u dijelu grada između potoka Crkvine i Vrbasa napadala je Trideset deveta divizija. Njen zadatak je bio brzo savladavanje prvog i drugog odbrambenog pojasa, zauzimanje Gornjeg Šehera, Lauša i Kaštela i ispomaganje Četvrte divizije u zauzimanju »Citadele«.

Lijevo između komunikacije Banja Luka - Bosanska Gradiška i Vrbasa napadala je Srednjobosanska divizija, sa zadatkom oslobodenja dijela grada na desnoj obali Vrbasa, a zatim forsiranja Vrbasa i zauzimanja logora »Vrbas« (karsne »Kulin ban«).

Četvrta krajiška i Srednjobosanska divizija, sa po jednim bataljonom Osme i Četnaeste brigade, imale su zadatak da zauzmu Klačnice⁵⁴⁵ i osiguraju naše snage koje su napadale Banju Luku od eventualne neprijateljske intervencije sa pravca Bosanske Gradiške.

Drugi artiljerijski divizion Korpusa sa vatrene položaja iz rejonu k. 304 - Vranovice i Koprivnjaka imao je zadatak da početkom napada neutrališe neprijatelja na trećem pojasu odbrane, »Citadeli«, i u tvrđavi Kaštel, a u toku napada da djeluje prema zahtjevima štabova divizija i brigada i prema razvoju situacije.

Zadatak avijacije bio je da 18. septembra do 19.00 sati tuče i neutrališe neprijatelja u Banjoj Luci, u utvrđenjima »Citadeli« i Kaštelu, na Petrićevcu i u Trapistima, a i u Gornjoj i Donjoj Topoli, i da bombarduje most na Savi. U toku napada da djeluje prema situaciji i zahtjevima štabova divizija i brigada.

U pojedinim dijelovima grada organizacije KP i SKOJ-a Banje Luke organizovale su udarne grupe⁵⁴⁶ sa zadatkom da djeluju iz pozadine u toku borbi za oslobodenje grada sa simpatizerima NOP-a u domobranskim jedinicama.

Preko Gradskog komiteta KPJ i SKOJ-a bile su uspostavljene veze i dogovorena je predaja kompletnih jedinica.⁵⁴⁷ U domobranskim redovima u cjelini nije bilo vojničke čvrstine i spremnosti za borbu, što je dovelo do nepovjerenja i trvenja između njih i ustaša i stvaralo određene preduslove za nešto lakši uspjeh naših jedinica u napadu, ali se iskorišćavanje ovih slabosti neprijatelja moglo postići samo razbijanjem i uništavanjem ustaških i njemačkih jedinica, energičnim i snažnim napadima naših snaga, i uz relativno velike žrtve.

ZADATAK SESTE BRIGADE

Zadatak Brigade bio je da napadne sektor Banje Luke u četvorouglu: lijeva obala potoka Crkvina - Petrićevac (k. 303) - Fabrika duvana - hipotekama banka i zgrada bivše vrbaske banovine; u bližem zadatku da izvrši proboj spoljnog i unutrašnjeg odbrambenog pojasa, razbije i prisili neprijateljske snage na predaju, a zatim da se energičnim dejstvima probije u blok utvrđenih zgrada »Citadela«, razbije i uništi neprijatelja u tom dijelu grada, zauzme zgrade bivše vrbaske banovine, hipotekarne banke, županije, pozorišta i njemačke komande mjesta i oslobodi centar grada.

Za izvršenje tog zadatka štab Brigade odlučio se za ideju manevra i upotrebe snaga proboja prvog i drugog odbrambenog pojasa glavnim snagama pravcima:

545) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 80.

546) *Isto*.

547) *Isto*.

Petrićevac k. 303 - Pištelici - željeznička stanica; i Petrićevac (k. 303) - Fabrika duvana njemačka komanda mjesta (zgrada bivše divizije Kraljevine Jugoslavije) i likvidacije neprijatelja na pravcima napada, a zatim okruženja glavnine njegovih snaga u utvrđenom bloku zgrada »Citadeli« i zauzimanja centra grada u sadejstvu sa Trinaestom brigadom Trideset devete divizije i Osmom brigadom Četvrte divizije.

Treći bataljon, koji se kretao na čelu napadne kolone Šeste brigade, imao je zadatak da probije spoljni odbrambeni pojas u rejonu Petrićevca (k. 303) i omogući ubacivanje u proboj Prvog i Četvrtog bataljona. Poslije toga njegov zadatak je bio da prodire u centar grada pravcem Fabrika duvana - banska palata; u centru grada u sadejstvu sa snagama Osmo brigade da blokira utvrđeni blok zgrada »Citadela« sa sjeverne i zapadne strane i s ostalim snagama Brigade uništi neprijatelja u zgradama banske palate, njemačke komande mjesta i pozorišta.

Zadatak Prvog bataljona bio je da potpomogne proboj Trećeg bataljona na prvom odbrambenom pojasu na njegovom desnom krilu, a zatim da brzim i energičnim dejstvom izvrši proboj drugog odbrambenog pojasa; nakon uništavanja neprijatelja na tim položajima da izbije pred zgradu županije pravcem Petrićevac (k. 303) - Pištelici - željeznička stanica, u sadejstvu sa Trećim i Četvrtim bataljonom Šeste i lijevokrillnim bataljonom Trinaeste brigade blokira utvrđene zgrade »Citadele« u centru grada sa zapadne i južne strane, a zatim razbije i uništi neprijateljske snage i zauzme zgradu županije i hipotekarne banke.

Četvrti bataljon, koji se u napadnoj koloni kretao za Prvim bataljonom, imao je zadatak da poslije proboja Trećeg i Prvog bataljona energičnim dejstvima savlada preostala neprijateljska uporišta iza ovih bataljona i da, izbijajući u centar grada između Prvog i Trećeg bataljona u rejon hotela »Bosna«, sa ovim bataljonima razbije i uništi neprijatelja u »Citadeli«.

Drugi bataljon nalazio se u drugom ešelonu, sa zadatkom da nastupa za Prvim i Četvrtim bataljonom do njihovog izbijanja pred »Citadelu«, a zatim da bude spreman za uvođenje u borbu i napad u sadejstvu sa ostalim bataljonima Brigade na glavne neprijateljske snage u centru grada, oslobađanje utvrđenih zgrada Županije, hipotekarne banke, banske palate i pozorišta.

Desno na Lauš, pravcem Higijenski zavod - hotel »Palas«, napadala je Trinaesta brigada Trideset devete divizije. Njen zadatak je bio razbijanje i uništenje neprijatelja na pravcu napada, zauzimanje hotela »Palas«, odsijecanje centra grada od neprijateljskih snaga u tvrđavi Kaštel i blokiranje zgrada županije i hipotekarne banke sa južne strane.

Lijevo, pravcem rudnik Rakovačke bare - Vojna bolnica - centar grada, napadala je Osmo brigada Četvrte divizije, sa zadatkom razbijanja i uništenja neprijateljskih snaga na pravcu napada, blokiranja neprijatelja u »Citadeli« iz pravca hipotekarne banke i povezivanja dejstva Četvrte divizije sa Srednjobosanskom divizijom u rejonu Predgrađa i kasarne »Kulin ban« logora »Vrbas«. Sa jednim bataljonom ova brigada je i uništila neprijateljske snage u samostanu na Petrićevcu i rudniku Rakovačke bare.

PRIPREMA NAPADA

Jedinice Šeste brigade 17. septembra nalazile su se u rejonu sela Dragočaj - Motike - Jašikove Vode. Pod zaštitom četa na položajima prema neprijatelju, nakon prijema zapovijesti za napad, štab brigade u tim rejonima izvršio je pripremu napada na Banju Luku. Tog dana sa štabovima bataljona proučeni su podaci o neprijatelju, rasporedu jedinica, organizaciji odbrane na spoljnom i unutrašnjem pojasu i u utvrđenim zgradama »Citadele« u centru grada. Na osnovu toga utvrđen je način proboja prvog odbrambenog pojasa i ubacivanja svih snaga u napad poslije toga. Svakom bataljonu određen je pravac i zadatak

u napadu, način sadejstva unutar jedinica Brigade i sa Osmom i Trinaestom brigadom koje su napadale na lijevom i desnom krilu i oblik manevra u zauzimanju utvrđenih zgrada i centru grada.

Sa štabom Trećeg bataljona, koji se nalazio na čelu proboja do unutrašnjeg pojasa neprijateljske odbrane, precizirano je mjesto proboja, jačina borbene grupe za proboj i mjere za pripremu. Ostalim štabovima bataljona određeno je mjesto u napadnoj koloni i postupnost uvođenja u proboj drugog odbrambenog pojasa. Posebno je bilo ukazano na značaj brzog ubacivanja svih snaga u proboj tog pojasa, međusobnog sadejstva bataljona i energičnog dejstva radi izbijanja u centar grada. Štabovima Prvog i Trećeg bataljona, koji su se u napadu nalazili na desnom i lijevom krilu Brigade, precizirano je sadejstvo sa Trinaestom i Osmom brigadom u odsijecanju, okruženju i uništenju glavnih neprijateljskih snaga u »Citadeli«.

Narednog dana sa borbenih položaja jedinica štabovi bataljona su izvršili izviđanje neprijatelja sa komandama četa i odredili zadatke i pravce napada svakoj četi.

Štab Trećeg bataljona formirao je borbenu grupu za proboj jačine dvije čete. Starješinama tih četa odredio je mjesta proboja i precizirao zadatke od jurišnih položaja do drugog odbrambenog pojasa.

Poslije završenih vojničkih priprema za napad sa starješinama i komandama, politički komesari i delegati vodova izvršili su političke pripreme sa svim borcima. Partijski i skojevski rukovodioci ukazali su na zadatke članova KPJ i SKOJ-a u pripremi boraca i jedinica za izvođenje napada.

Svi borci i rukovodioci Brigade bili su duboko svjesni daje druga banjalučka operacija dio širih operacija NOVJ za skoro oslobođenje Beograda i konačnu pobjedu nad okupatorima i njihovim slugama. Zato su bili uvjereni u puni uspjeh napada i spremni na nove žrtve.

TOK NAPADA PRVOG DANA

U prvi suton 18. septembra bataljoni Šeste brigade krenuli su iz polaznih rejonu pravcem s. Otpočivaljka-k. 303 na Petrićevcu. Načelu napadne kolone Brigade, poslije 21.00 sati, Treći bataljon izbio je prikriveno pred prvu liniju odbrane, i sa Prvom i Trećom četom, koje su se nalazile u grupi za proboj prvog odbrambenog pojasa, posjeo jurišne položaje. Istovremeno iz napadne kolone i Prvi bataljon produžio je pokret u četnim kolonama desno od Trećeg bataljona i sa grupom za proboj posjeo jurišne položaje na njegovom pravcu napada. Do 22.00 sata sa jurišnih položaja komandanti Prvog i Trećeg bataljona izvršili su posljednje pripreme za proboj i izdali posljednje naređenje i zadatke grupama za proboj i ostalim jedinicama. Poslije toga podgrupe za otvaranje prolaza u preprekama, pod zaštitom automatskog i teškog naoružanja grupa za proboj, otpočele su sa prosijecanjem žičanih prepreka. Najprije su prolazi otvoreni na pravcu proboja Trećeg bataljona. Kroz te prolaze oko 22.00 sata prikriveno su se provukle Prva i Treća četa tog bataljona. Bombaši u grupi za proboj iznenadno su obasuli neprijatelja u prvoj liniji odbrane ručnim bombama, a odmah zatim uslijedio je energičan juriš Prve i Treće čete. Iznenadene neprijateljske snage pokušale su da zaustave prodor Trećeg bataljona, ali su u oštrim okršajima za kratko vrijeme bile razbijene i savladane. Poslije toga sve snage Trećeg bataljona produžile su bez zastoja prodiranje ka centru grada i brzo izbile pred bansku palatu u rejon hotela »Bosna«. Neposredno poslije toga Trećem bataljonu se predao tenkovski vod i stavio se pod komandu komandanta Bataljona Branka Vignjevića.

Kako se Prvi bataljon kretao za Trećim bataljonom u napadnoj kolini Brigade, njegova grupa za proboj izbila je nešto kasnije najurišne položaje, te njen napad nije mogao uslijediti istovremeno sa napadom grupe za proboj Trećeg bataljona. To je neprijatelj iskoristio i na snage Prvog bataljona otvorio unaprijed planiranu snažnu koncentričnu vatru iz minobacač i artiljerije. Uslijed toga Prvi bataljon se pomjerio ulijevo, iskoristio rejon proboja Trećeg bataljona i, ubacujući sve svoje snage tim prostorom, izvršio snažan juriš na svom pravcu napada na dijelu prvog odbrambenog pojasa. U kraćim, žestokim okršajima neprijatelj je bio razbijen i prisiljen na predaju. Prvi bataljon je zatim nastavio prodor pravcem Pištelići - željeznička stanica i istovremeno sa Trećim bataljonom izbio pred blok utvrđenih zgrada »Citadele« ispred zgrade županije.

Drugi bataljon, za vrijeme proboja Prvog bataljona, krećući se na njegovom pravcu kao rezerva Brigade, izbio je pred prednji kraj neprijateljske odbrane u četnim kolonama. Ne čekajući nikakva naređenja, iz pokreta je napao ustaške snage na desnom krilu Prvog bataljona. Energičnim prodorom njegove udarne grupe, kojom su komandovali Osman Osmančević i Rade Petrović, u prvom nalletu izvršenje prodor kroz neprijateljsku odbranu i ustaškim snagama nanoseni veći gubici. I pored žestokog otpora ove ustaške snage brzo su razbijene i protjerane, poslije čega je Drugi bataljon izbio u rejon ustaškog stožera. Uslijedili su novi juriši i oštri okršaji, u kojima je i na tom pravcu zauzet spoljni odbrambeni pojas. Zatim je nastavljen prodor u kome su se sve snage Drugog bataljona probile u centar grada i posjele položaje prema »Citadeli« na desnom krilu Prvog bataljona, od željezničke stanice do ivice parka, ispred hotela »Palas«.

Prvi, Drugi i Treći bataljon, nakon izbijanja u centar grada, sredili su čete i međusobno se čvrsto povezali. Zatim su, tako reći iz pokreta, u prvim satima 19. septembra izvršili juriš na njemačke i ustaške snage u »Citadeli«, nastojeći da zauzmu utvrđene zgrade županije, banske palate i hipotekarne banke. Njihovi juriši bili su dočekani snažnom mitraljeskom i minobacačkom vatrom i uz osjetne gubitke odbijeni. Poslije toga sve snage tih bataljona povukle su se i posjele položaje duž glavne ulice od parka ispred hotela »Palas« do pozorišta. Sa tih položaja 19. septembra sa neprijateljskim snagama u utvrđenim zgradama »Citadele« nastavljena je borba iz mjesta.

Za to vrijeme Četvrti bataljon Šeste brigade izvršio je napad na neprijatelja u rejonu kote 303 na Petrićevcu. Na tim položajima, poslije prvih naših juriša, sve domobranske jedinice su se predale. Kako je sektor napada Šeste brigade bio potpuno očišćen od neprijateljskih snaga na spoljnom i unutrašnjem odbrambenom pojasu, i Četvrti bataljon je produžio pokret ka centru grada. U zoru 29. septembra snage tog bataljona posjele su položaje prema »Citadeli« u međuprostoru Prvog i Trećeg bataljona u rejonu hotela »Bosna« i sa ostalim snagama Brigade uključile se u borbu sa neprijateljem iz mjesta.

U tom vremenu Trinaesta brigada Trideset devete divizije, koja je napadala na desnom krilu Šeste brigade, zauzela je neprijateljsko uporište Lauš, izbila u centar grada, oslobodila hotel »Palas« i odsjekla neprijateljske snage u tvrđavi Kaštel od utvrđenih zgrada »Citadele«. Treći bataljon ove brigade blokirao je Nijemce i ustaše sa južne strane »Citadele« i čvrsto se povezoao sa Drugim i Prvim bataljonom Šeste brigade Četvrte divizije.

Međutim, snage Osme brigade⁵⁴⁸⁾ Četvrte divizije nisu uspjele izvršiti prodor u centar grada pravcem Nova Varoš (Bojića-Han) - Fabrika duvana - njemačka komanda mjesta-pozorište. Zbog toga blok utvrđenih zgrada »Citadele« nije bio blokirao i okružen sa sjeverne strane, a neprijateljske snage su iz ove četvrti imale čvrstu vezu sa svojim snagama u zgradama pozorišta, njemačke komande mjesta i preko Fabrike duvana i malog logora sa snagama u Novoj Varoši

⁵⁴⁸⁾ Opširnije o dejstvu Osme krajiške NOU brigade u drugoj banjalučkoj operaciji vidi *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 139.

i u logoru »Vrbas« (kasarni »Kulin ban«), U takvoj situaciji 19. septembra ujutro štab Seste brigade izvukao je Četvrti bataljon iz borbi u centru grada i uputio ga u napad na neprijateljske snage u rejonu Nove Varoši (Bojića-Han).⁵⁴⁹⁾ Ovaj bataljon je u dvanaestočasovnim oštrim borbama toga dana savladao i protjerao neprijateljske snage iz njegovih uporišta u učiteljskoj školi, Fabrici duvana, staroj diviziji, malom logoru i pozorištu, poslije čega je sa sjeverne strane blokirao njemačke i ustaške snage u »Citadeli«.

U isto vrijeme snage Trinaeste brigade prodrle su od hotela »Palas« nizvodno Vrbasom i sa snagama Četrnaeste brigade Srednjobosanske divizije zauzele kasarnu »Kulin ban«.⁵⁵⁰⁾ Te snage su zatim upućene u napad na aerodrom Zalužani.

Poslije toga, 19. septembra poslije podne, neprijatelj je pružao otpor u Banjoj Luci samo iz opkoljenih uporišta u »Citadeli«, tvrđavi Kaštel i poljoprivrednoj školi, na odbrambenom odsjeku Budžak.

Položaje Šeste brigade u tom vremenu obilazili su komandant Petog korpusa NOVJ Slavko Rodić i komesar Četvrte krajiške divizije Dimitrije Bajalica. Oni su sa Štabom Šeste brigade i sa Štabovima bataljona sa borbenih položaja procjenjivali situaciju kod neprijatelja, njegova utvrđenja, i na osnovu toga iznalazili mogućnosti likvidacije njemačkih i ustaških snaga u zgradama »Citadele«. Nakon izvršenih konsultacija i procjene neprijatelja, zaključeno je daje brisani prostor ispred utvrđenih zgrada i betonskih bunkera u njihovom međuprostoru prekriven ubitačnom unakrsnom vatrom i da preko njega jurišem sa naših položaja nije moguće savladati bunkere i utvrđene zgrade županije, banske palate i hipotekarne banke. Na osnovu toga donijeta je odluka da Prvi bataljon pokopa zidove iz »Batine« radnje⁵⁵¹⁾ do zgrade županije, a Četvrti bataljon iz pozorišta do zgrade bivše vrbavske banovine; potom da ti bataljoni kroz prokope u zidovima prodru u županiju i bansku palatu i novim prokopavanjima zidova u tim zgradama zauzmu prostoriju po prostoriju. Tako bi uništili njemačke i ustaške snage i u sadejstvu sa Drugim i Trećim bataljonom, koji su izvodili frontalne napade, oslobodili centar Banje Luke.

Saglasno donijetoj odluci i naređenjima štaba Brigade, Prvi i Četvrti bataljon formirali su borbene grupe koje su se sastojale od podgrupa za probijanje zidova, podgrupa za zaštitu i prodiranje u prostorije utvrđenih zgrada kroz prokope u zidovima i uništavanje neprijatelja, podgrupa za održavanje telefonske veze i podgrupa za sanitetsko obezbjeđenje. Bobene grupe bile su dobro naoružane automatskim naoružanjem, puškomitraljezima, ručnim minobacačima »Džon Bul«, ručnim bombama, eksplozivom, flašama sa benzinom, špricima za ubacivanje benzina kroz prokope zidova, krampovima i ostalim alatima za probijanje zidova.

Komandir borbene grupe Prvog bataljona bio je hrabri komandir Druge čete poručnik Lazo Medić.⁵⁵²⁾ Sa borbenom grupom Četvrtog bataljona nalazio se i komandant Bataljona Nikola Japundžija, koji je sve vrijeme usmjeravao njen rad.

I zamjenik komandanta Šeste brigade Rade Brkić, poslije naknadne odluke štaba Brigade, formirao je još jednu borbenu grupu za uništenje neprijatelja u hipotekarnoj banci i betonskom bunkeru ispred nje. Od izbijanja Brigade pred tu utvrđenu četvrt centra grada on se stalno nalazio u štabovima bataljona i ko-

549) *Arhiv VII*, kut. 769A, reg. br. 29-1/1, 2/1, 3/1, 4/1 i 5/1.

550) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 108.

551) Riječ je o prodavnici obuće »Bata«. Taj naziv su u Kraljevini Jugoslavije nosile sve prodavnice čiji se kombinat nalazio u Borovu, po imenu čehoslovačkog industrijalca Bate. Poslije rata kombinat je nacionalizovan i nazvan »Borovo«.

552) *Arhiv VII*, kut. 769A, d. 29-3/1.

mandama četa. To je omogućilo štabu Brigade da u neposrednim kontaktima sa starješinama prouči neprijateljsku odbranu, uoči njenu ranjivost i pronađe mogućnosti za uništenje neprijatelja u »Citadeli«. Na osnovu toga, a poslije izdatih naredjenja Prvom i Četvrtom bataljonu za probijanje zidova do prostorija županije i banske palate, u štabu Brigade došlo se do zaključka da se istovremeno moraju izbaciti iz stroja i neutralisati neprijateljske snage i vatrena sredstva u hipotekarnoj banci i bunkeru ispred te utvrđene zgrade. Ta utvrđenja nalazila su se između utvrđenih zgrada županije i banske palate i frontalno prema glavni snaga Brigade. Takvim položajem mogle su nanijeti teške gubitke snagama Brigade u opštem jurišu u momentu prodora borbenih grupa u županiju i bansku palatu kroz prokope zidova i onemogućiti njihov prodor spolja u te utvrđene zgrade. To je dobro uočio i Rade Brkić. Zato je donio odluku da sa posebno formiranom borbenom grupom lično rukovodi, uništi i neutrališe te neprijateljske snage i tako osigura sigurnu pobjedu nad neprijateljem u opštem jurišu koji je pripreman za 20. septembar. Njegova borbeno grupa sastojala se od tenka, dvojice tenkista i zaprežnih dvoosovinskih kola natovarenih sa oko 700 kilograma eksploziva koja je tenk morao dovući tadašnjem Gospodskom ulicom pred hipotekarnu banku između betonskog bunkera i hipotekarne banke i tu ostaviti do momenta eksplozije. Komandir ove jedinstvene borbene grupe bio je Rade Brkić,⁵⁵³⁾ kao treći član posade tenka. Kao stari iskusni miner u kamenolomu prije rata borbeno grupu je opremio i pripremio za dejstvo noću 19/20. septembra iza položaja četa u rejonu Kastelovog čoška. U zaprežna dvoosovinska kola sa minerima i sekretarom štaba Brigade Trivom Korać upakovao je pažljivo eksploziv koji je spojio sa šest linija sporogorećim štapinima, čija je dužina odgovarala rastojanju između naših položaja kod Kastelovog čoška (izlaz Gospodske ulice ka hotelu »Palas«) i hipotekarne banke. Željeznom sajlom spojio je kola natovarena eksplozivom sa tenkom i čekao obavještenje telefonima komandira borbenih grupa Prvog i Četvrtog bataljona o njihovom stizanju kroz prokopane zidove do Županije i banske palate. Tada je isplanirao potpaliti svih šest linija sporogorećeg štapina, za koje je proračunao da će dogorjeti za dvanaest minuta, koliko je tenku bilo potrebno da se probije do hipotekarne banke, tu ostavi kola sa eksplozivom i povuče se iza naših položaja u Gospodsku ulicu.

Snage Prvog i Četvrtog bataljona koje se nisu nalazile u borbenim grupama imale su zadatak da sa položaja štite rad borbenih grupa u »Batinoj« prodavnici i pozorištu, a nakon njihovog prodora kroz zidove u zgrade županije i banske palate da sa ostalim snagama Brigade frontalnim jurišem zauzmu ta neprijateljska uporišta.

Zadatak Drugog bataljona bio je da pod neprekidnom vatrom drži neprijatelja u županiji, hipotekarnoj banci i betonskom bunkeru između njih, omogućavajući tako uspješan i nesmetan rad borbene grupe Prvog bataljona. Nakon prodora te borbene grupe kroz zidove u prostorije županije, zadatak Drugog bataljona je bio da izvrši opšti juriš na neprijatelja u županiji i hipotekarnoj banci radi njegovog uništenja i prisiljavanja na predaju.

Treći bataljon imao je zadatak da vrši neprekidni pritisak vatrom iz sveg naoružanja na neprijatelja u banskoj palati, a u momentu prodora borbene grupe Četvrtog bataljona kroz prokopane zidove u tu utvrđenu zgradu da opštim jurišem na bansku palatu u sadejstvu sa Četvrtim bataljonom uništi neprijatelja i oslobodi ovaj dio utvrđene četvrti grada.

Artiljerijska oruđa privučena su u streljački stroj. Njihov zadatak je bio da neposrednim gađanjem u prozore utvrđenih zgrada i bunker nanose što veće gubitke neprijatelju, a u izvodenju opšteg juriša da podrže naše snage i omogućе im uništenje neprijatelja u »Citadeli« i oslobodjenje centra Banje Luke.

⁵⁵³⁾ Pukovnik Rade Brkić završio je rat kao komandant brigade. Za junaštvo u borbama od početka ustanka do završetka rata odlikovan je Ordenom narodnog heroja Jugoslavije.

Tako je 19/20. septembra bio formiran borbeni poredak Šeste brigade za uništenje neprijatelja i oslobodjenje centra Banje Luke. On se sastojao od tri borbene grupe, koje su po mnogo čemu bile jedinstvene u našem NOR-u, napadnog borbenog poretka bataljona koji su čekali signal za opšti juriš i artiljerijskih grupa za podršku.

TOK NAPADA DRUGOG DANA

Borbene grupe Prvog i Četvrtog bataljona u prvi suton, 19. septembra, počele su probijanje zidova »Batine« prodavnice prema neprijatelju u županiji i pozorištu u pravcu banske palate. Dok je borbeno grupa Četvrtog bataljona probila oko deset zidova neopaženo i bez borbe, borbeno grupa Prvog bataljona 20. septembra sukobila se sa neprijateljskim snagama u prostorijama prodavnice. U svakoj prostoriji, u koju su borci borbene grupe prodirali kroz zidove i prolaze zgrada, neprijatelj se očajnički borio na život i smrt. U jednoj od prostorija bilo je zaustavljeno napredovanje borbene grupe i dovedeno u pitanje izvlačenje ranjenika. Tada je komandir Lazo Medić sa nekoliko boraca bombaša bacio na neprijatelja veliki broj ručnih bombi⁵⁵⁴¹ da bi uspio izvući ranjene drugove. Tom prilikom i sam je zadobio teže rane kojima je podlegao. Kroz naredne prokope u zidovima borci su ubacivali napunjene jastuke eksplozivom, ušpricavali benzin u prostorije ispred sebe i palili ih. I tako je bilo nastavljeno njeno dalje napredovanje.

Borci iz borbene grupe Četvrtog bataljona uspjeli su se u prijepodnevnom satima probiti do pretposljednog zida prema neprijatelju u banskoj palati, koga su u tim trenucima osmatrali sa krovova zgrada kroz napravljene otvore smicanjem crepova. Tada je stupio u dejstvo Rade Brkić sa borbenom grupom. Najprije je kod Kasteovog čoška potpaljeno šest linija sporogorećeg štapina, a zatim su tenkisti sa njim krenuli prema bunkeru pred hipotekarnom bankom. Primijetivši neobični tovar koji je tenk vukao u zaprežnim kolima, neprijatelj je naslutio da mu se približava smrtna opasnost. Zato je sa svih prozora utvrđenih zgrada i iz bunkera na ovaj borbeni karavan Rade Brkića otvorio paklenu vatru. Ali, i naša su artiljerijska oruđa, minobacači, mitraljezi i puškomitraljezi istovremeno otvorili paklenu vatru na sve prozore utvrđenih zgrada i bunkera, zasljepili neprijatelja i omogućili uspješan pokret borbene grupe do cilja. U momentu kada je od tenka između bunkera i hipotekarne banke otkočena željezna sajla kojom su bila privezana zaprežna kola sa eksplozivom i kada se Rade Brkić spremio da sa tenkom umakne iza položaja naših jedinica u Gospodsku ulicu, neprijatelj je sa svežnjevima bombi kroz prozor pogodio gusjenicu tenka. Svi pokušaji tenkista da pokrenu tenk ostali su bezuspješni, te je tenk ostao zatočen pored zaprežnih kola s eksplozivom, čija je detonacija očekivana svakog časa. Kada je izgledalo da je položaj dvojice tenkista i Rade Brkića bezizlazan, on iz tenkovskog mitaljeza zasljepljuje neprijatelja u uporištu i sa tenkistima hitro napušta tenk povlačeći se prema našim položajima. Ali, u povlačenju, jedan tenkista, teže ranjen, ostao je ležeći na ulici. Vidjevši to Rade Brkić se vratio i, iznoseći ranjenog tenkistu, u posljednjem trenutku se zaklonio u najbližu zgradu iza naših položaja u Gospodskoj ulici. U tim trenucima eksploziv u zaprežnim kolima najprije se oglasio snažnim bljeskom, a zatim je cijelim gradom odjeknula zaglušujuća eksplozija koju su pratili oblaci dima i prašine. Svi naši borci i jedinice bili su obaviješteni o toj eksploziji, pa su se na vrijeme sklonili u sigurne zaklone.

554) *Arhiv VII*, kut. 769A, d. 29-3/1; *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXX, dok. br. 26.

Poslije eksplozije bunker ispred hipotekarne banke bio je uništen. Iz prostorija koje su bile do ulice kuljao je dim i plamen. Na ulici je ležalo izvaljeno drveće, a voda iz pokidanog gradskog vodovoda tekla je potocima. Svi prozori na utvrđenim zgradama »Citadele« bili su polomljeni, a velike gomile crijepa sručile su se na ulicu. U uporištima neprijatelj je bio kontuzovan i zaprepasčen, pokušavajući da objasni što se to dogodilo, ali u očekivanju još strašnije eksplozije. Tu situaciju su iskoristili naši bataljoni za opšti juriš s fronta, jer je tada otpočeo i napad borbene grupe Četvrtog bataljona koja je uspjela probiti posljednji zid do banske palate. Iako su ti juriši bili uspješni, neprijatelj se još nije predavao. Uslijedili su novi snažni pritisci naših jedinica sa fronta i iz pozadine kroz prokopane zidove. U banskoj palati benzinom, eksplozivom i ručnim bombama bile su zapaljene pojedine prostorije, ali su sa neprijateljem i dalje vođene ogorčene borbe. Ipak, neke neprijateljske jedinice više nisu mogle da izdrže dim, vatru, uraganske detonacije topovskih i minobacačkih granata i juriše, pa su se počele predavati isturanjem bijelih zastava. Najprije su likvidirana neprijateljska uporišta u hipotekarnoj banci i njenoj okolini. To je neprijatelja lišilo bočne vatre ispred banske palate i županije, te su naše čete u jurišima s fronta uspjele prodrijeti u te zgrade, što je omogućilo brže prodiranje i borbenih grupa Četvrtog i Prvog bataljona kroz prokopane zidove i preko krovova zgrada. Odnjihovih ručnih bacača, »*Džon Bula*«, flaša sa benzinom i ručnih bombi zadimile su se nove prostorije u županiji i banskoj palati. Zbog neutralisanja otpora pojedinih njemačkih i ustaških jedinica prvi put od početka napada dolazi među njima do opšteg meteža i komešanja. U takvoj situaciji general Karl-Krebs fon Devic (Karl-Krebs van Dewitz) i ustaški zločinac Blažo Gutić zaključuju da im je odbrana razbijena i da se dugo ne mogu odupirati napadu. Prikupili su ustaške i njemačke jedinice iz banske palate koje još nisu bile razbijene i povukli su se u dvorište te zgrade gdje se nalazio vozni park. Tu su se ukrcali u kamione i maskirali starijim sanducima koje su stavili na glave vojnika preko šljemova. Procijenili su da će na taj način u opštem metežu uspjeti pobjeći ulicom preko trga ispred pozorišta prema Bojića-Hanu i Predgrađu u uporište na aerodromu u Zalužanima. Lukavstvo im je uspjelo, jer su borci i rukovodioci Četvrtog bataljona povjerali da tim kamionima naši intendanti evakušu ratni plijen, pa su ih propustili kroz svoje položaje. U jednom trenutku komesar čete Bogdan Zorić je primijetio njemačke šljemove ispod sanduka u kamionima, pa je sa četom otvorio vatru na Nijemce i ustaše. Pri tome je uništio i zapalio dva kamiona, iz kojih su Nijemci i ustaše izginuli ili bili zarobljeni. Iz ostalih nekoliko kamiona Nijemci su poskakali i razbiježali se po okolnim ulicama posjedajući u manjim grupama najpogodnije položaje za vođenje borbe.

U to vrijeme, u prvim popodnevnim satima 20. septembra zauzeta je banska palata, te je štab šeste brigade uputio Treći bataljon prema Bojića-Hanu sa zadatkom da spriječi izvlačenje Nijemaca i ustaša koji su se uspjeli povući. Jedinice tog bataljona u Predgrađu su pristigle zaštitnicu neprijatelja i sa njom stupile u borbu, ali nisu uspjele odsjeći snage koje su se, poslije kraće borbe, sa ustaškim zločincem B. Gutićem i njemačkim generalom Fon Devicom povukle u uporište u Zalužanima.⁵⁵⁵⁾

Tog dana do 16.00 sati Prvi i Drugi bataljon uništili su i zarobili neprijateljske snage u zgradi Velike Županije, a Četvrti bataljon grupe Nijemaca koje su se poslije proboja iz banske palate razbiježale iz kamiona po ulicama iza trga ispred pozorišta.

Treći bataljon Trinaeste brigade Trideset devete divizije, koji je od 19. septembra držao u blokadi »Citadelu« sa istočne strane između Drugog i Četvrtog

⁵⁵⁵⁾ Generala Fon Devica i B. Gutića zarobili su između Klačnica i Glamočana borci Drugog bataljona Trinaeste krajiške brigade. Bliže o tome vidjeti *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 100 i 108.

bataljona Šeste brigade, dočekaio je njemačke snage koje su se pokušale probiti iz banske palate preko njegovih položaja. Bobom prsa u prsa sa Nijemcima u Frankopanskoj, Ustaškoj i Gundulićevoj ulici njegove čete ubile su 91 neprijateljskog vojnika, podoficira i oficira, a 90 zarobile.⁵⁵⁶¹

Gotovo istovremeno Osma brigada savladala je neprijateljske snage u uporištima u Budžaku sjeverno od Predgrađa. Toga dana oko 18.00 sati, poslije više juriša, u ogorčenim borbama Drugi bataljon 8. brigade primorao je na predaju neprijateljske snage u poljoprivrednoj školi.⁵⁵⁷¹

Poslije 18.00 sati 20. septembra 1944. godine bilo je završeno oslobađanje Banje Luke sa njenim širim područjem. Neprijatelj je pružao otpor još samo u tvrđavi Kaštel, gdje su ga opkolile jedinice Trideset devete divizije.⁵⁵⁸¹

Šesta brigada dobila je 20. septembra oko 16.00 sati zadatak da ostane u gradu kao posadna jedinica i da, uvođenjem dvadesetčetvoročasovnog opsadnog stanja, zavede red u gradu i omogući normalan rad narodnih vlasti i vojnopozadinskih organa i službi. Za izvršenje toga zadatka štab Brigade zadržao je dva bataljona u gradu, a po jedan bataljon uputio je na Petrićevac i u Predgrađe.⁵⁵⁹¹

U ratnom izvještaju Šeste brigade zabilježeno je da se tokom borbi u Banjoj Luci njenim jedinicama bez borbe predalo 1.099 neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira, daje u ogorčenim borbama zarobljeno 871, ubijeno 436 neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira i da je zaplijenjena velika količina naoružanja i ratne opreme.⁵⁶⁰¹ Brigada je imala 81 ranjenog i 18 poginulih boraca i starješina.

DEJSTVA NA PRAVCU BANJA LUKA - KLAŠNICE - BOSANSKA GRADIŠKA

Već drugog dana poslije oslobođenja Banje Luke jedinice Petog korpusa postepeno su prenosile težište borbi na liniju Klačnice - Bosanska Gradiška. Već

20. septembra snage Trinaeste brigade Trideset devete krajiške NOU divizije i Osamnaeste brigade Srednjobosanske divizije zauzele su aerodrom Zalužane. Poslije zauzimanja neprijateljskih uporišta u Budžaku i Poljoprivrednoj školi, toga dana sve snage Osme krajiške brigade prebačene su u rejon Klačnica, na čijem se lijevom krilu na sektoru Gradiške nalazila Jedanaesta brigada. Na pravcu Bosanska Gradiška - Banja Luka 21. septembra neprijatelj je grupisao 3. i 4. kozački puk 1. njemačke kozačke divizije, grupu policijskih bataljona koji su se nalazili u Topoli, brzi bataljon njemačko-hrvatske policije iz Zagreba i oklopni odred njemačko-hrvatske policije iz Osjeka. Te neprijateljske snage, pod komandom njemačkog generala Fon Panvica,⁵⁶¹¹ imale su zadatak da izvrše napad prema Laktašima i Zalužanima sa ciljem pružanja pomoći opkoljenom neprijatelju u tvrđavi Kaštel u Banjoj Luci.⁵⁶²¹

Na tog neprijatelja, čiji napad još nije bio organizovan, 21. septembra napale su naše snage i u žestokim borbama, uz velike gubitke, odbacile ga na sjever

556) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 108.

557) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 139.

558) Kaštel nije bio zauzet. Opširnije o tim borbama vidjeti *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 100, 119 i 150 i izvještaje Trideset devete krajiške NOU divizije o borbama u drugoj banjalučkoj operaciji.

559) *Arhiv VII*, kut. 769A, d. 29-3/1.

560) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 11 - U toku borbi jedinice Petog korpusa u Banjoj Luci ubijeno je i ranjeno 3.000 neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira, većinom Nijemaca, ustaša i SS policije. Zarobljeno je 4.000, od čega 300 Nijemaca i 800 ustaša i SS policije. Zaplijenjeno je, pored ostalog, 3 ispravna tenka, 30 aviona, od kojih 7 ispravnih, 25 topova, preko 300 puškomitraljeza, preko 50 minobacača i 50 vagona avionskih bombi. Opširnije o plijenu u Banjoj Luci vidjeti *Zbornik VII*, tom X, knjiga I, dok. br. 91 i *Arhiv VII*, kut. 458, reg. br. 13/2.

561) General-lajtnant Helmut fon Panvic, komandant 1. kozačke njemačke divizije, strijelan je poslije rata u SSSR-u kao ratni zločinac.

562) *Zbornik VII*, tom VI, knjiga XXIX, dok. br. 153.

prema Bosanskoj Gradiški i Savi. Tom prilikom ostvarili smo potpunu nadmoćnost u artiljerijskoj i minobacačkoj vatri i pješadijskim jedinicama na sektoru Laktaša, što je dovelo do demoralizacije, panike i bjekstva neprijatelja u neredu ka Bosanskoj Gradiški. Taj metež zahvatao je postepeno i njemačke jedinice, te je nastala panika spriječena najbrutalnijim sredstvima. Ispred jedinica koje su bježale otvorena je mitraljeska vatra i postavljane su pokretne vještačke prepreke. Oštro su intervenisale i zloglasne Luburićeve ustaše koje su pristizale iz Jasenovca u pomoć, a ustaški zločinac Luburić strijeljao je jednog domobranskog podoficira.⁵⁶³ Poslije smirivanja panike komandant 1. kozačke njemačke divizije odlučio je da posjedne položaje sjeverno od sela Kobatovaca, Aleksandrovca i Laktaša, uredi ih za odbranu i sačeka nove snage iz dubine sa kojima će preći u napad.

Narednih dana štab Petog korpusa formirao je operativnu grupu u čiji sastav su ušle Osmi i Jedanaesta brigada Četvrti, Trinaesta brigada Trideset devete i Osamnaesta brigada Četrdesete srednjobosanske divizije.⁵⁶⁴ Njen zadatak je bio da napadne i likvidira neprijateljske grupacije na pracu Banja Luka - Bosanska Gradiška. Jedinice borbene grupe zauzele su Aleksandrovac, Gornju i Srednju Topolu 24. i 25. septembra, ali je tog dana dalji napad bio zaustavljen ispred Donje Topole.

GRUPISANJE I NAMJERE NEPRIJATELJSKIH SNAGA

Poslije 22. septembra komandant 69. njemačkog armijskog korpusa prebacio je na pravac Bosanska Gradiška - Banja Luka i 6. puk 1. njemačke kozačke divizije, zatim iz Zagreba Njemačko-domobranski nastavni bataljon i iz Samobora Brzi bataljon 4. policijskog puka. Na tom pravcu formirao je borbenu grupu »Panvic«,⁵⁶⁵ sastava 1. kozačka njemačka divizija (3. i 6. kozački puk), jedan ustaški bataljon iz Jasenovca, Njemačko-domobranski nastavni bataljon i Brzi bataljon 4. policijskog puka, a u rejonu Dervente borbenu grupu »Rudo«. Donio je odluku da frontalnim dejstvom borbene grupe »Panvic« od Bosanske Gradiške i obuhvatnim dejstvom grupe »Rudo« od Dervente preko Prnjavora i Klačnica odbaci naše snage, a zatim deblokira posadu u Kaštelu i ponovo zauzme Banju Luku. Ta zamisao izvodila se pod šifrom »Šturm« (»Juriš«), a operacijama je rukovodio komandant 69. njemačkog korpusa sa komandnog mjesta u Bosanskoj Gradiški.

Napad neprijatelja počeo je 25. septembra,⁵⁶⁶ a borbena grupa »Rudo«, potiskujući slabe snage Motajičkog odreda, narednog dana zauzela je Prnjavor.

PRELAZAK U ODBRANU PETOG KORPUSA NOVJ

U novonastaloj situaciji 26. septembra štab Petog korpusa donio je odluku da sa svim snagama pređe u odbranu na dostignutoj liniji kod Bosanske Gradiške i Aleksandrovca, a u slučaju povoljnog razvoja situacije da nastavi započeti napad na pravcu Banja Luka - Bosanska Gradiška.^{567*}

⁵⁶³) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 153.

⁵⁶⁴) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 113 - komandant operativne grupe bio je Josip Mažar Soša. Poginuo je 29. oktobra 1944. godine u borbama za Travnik. Proglašen je za narodnog heroja 26. jula 1949. godine.

⁵⁶⁵) Ova borbena grupa nazvana je imenom komandanta 1. kozačke njemačke divizije generala fon Panvica, koji je komandovao njenim snagama. *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 153.

⁵⁶⁶) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 116.

⁵⁶⁷) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 119.

Operativna grupa kod Bosanske Gradiške dobila je zadatak da spriječi prodor neprijatelja od Bosanske Gradiške, da Osamnaestu brigadu uputi u sastav Srednjobosanske divizije radi sprečavanja prodora neprijatelja u Klačnicama. Istovremeno je Korpus snagama Operativne grupe postavio zadatak da budu spremni za nastavljajući napada prema ranijoj zamisli.

U varijanti neprijateljskog prodora od Prnjavora i njegovog spajanja u Klačnicama sa snagama koje nastupaju od Bosanske Gradiške, zadatak Operativne grupe bio je da sa Osmom i Jedanaestom brigadom posjedne položaje na padinama Kozare iznad Lijeve polja povezujući se čvrsto sa Šestom brigadom kod Klačnica, a Trinaestu brigadu da uputi u sastav Trideset devete divizije na prostoriju Dragočaj - Motike.

Trideset devetoj diviziji postavljen je zadatak da sa Šesnaestom brigadom nastavi blokadu neprijatelja u tvrđavi Kaštel, a sa Petnaestom brigadom da zatvori dolinu Vrbasa od Banje Luke prema Krupi na Vrbasu i pravac Banja Luka - Kadina Voda.

Štab Četvrte krajiške divizije, koji je u toj situaciji pod svojom komandom ima samo Šestu brigadu, dobio je zadatak da sa njena dva bataljona posjedne položaje u rejonu Klačnica radi sprečavanja i odbijanja pokušaja neprijatelja da od Prnjavora pređe Vrbasa; s ostalim snagama Šeste brigade da posjedne lijevu obalu Vrbasa uključno Trapisti i isključno tvrđava Kaštel, minira mostove na Vrbasu i spriječi prodor neprijatelja preko Vrbasa. U varijanti neprijateljskog prodora preko Klačnica i Zalužana u Banju Luku, zadatak Šeste brigade bio je da posjedne položaje zapadno od komunikacije Klačnice - Zalužani i na sektoru uključno komunikacija Banja Luka - Ivanjska isključno potok Crkvina i spriječi dalje prodiranje neprijatelja.

Treći i Četvrti bataljon Šeste brigade imali su zadatak da 26. septembra posjednu položaje na sektoru Klačnice, miniraju most na Vrbasu i, povezujući se sa snagama Osamnaeste brigade Srednjobosanske divizije, zatvore pravac ka Prnjavoru i spriječe prodor neprijateljskih snaga preko Vrbasa. U slučaju neprijateljskog prodora od Bosanske Gradiške, njihov zadatak je bio da kao rezerva dejstvuje prema datoj situaciji. Tim bataljonima komandovali su zamjenici komandanta i komesara Brigade Rade Brkić i Savo Popović. Ti bataljoni držali su vezu desno i ispred položaja sa borbenom grupom kod Bosanske Gradiške, a lijevo i preko Vrbasa sa dijelovima Srednjobosanske divizije.

Zadatak Prvog bataljona bio je da posjedne Trapiste, lijevu obalu Vrbasa i rejon Pilane zaključno, pripremi za rušenje mostove na Vrbasu i spriječi prodor neprijatelja na tom sektoru preko Vrbasa u Banju Luku. Desno od Prvog bataljona na lijevoj obali Vrbasa nalazi se Drugi bataljon, sa zadatkom kontrole prolaza preko Vrbasa između Pilane i tvrđave Kaštel i sprečavanja prelaza neprijateljskim snagama na lijevu obalu.

U slučaju neprijateljskog prodora preko Vrbasa, Prvi bataljon je imao zadatak da posjedne položaje sa obe strane komunikacije Banja Luka - Ivanjska i onemogući dalje prodiranje njegovih snaga. U toj situaciji Drugi bataljon je imao zadatak da posjedne položaje na desnom krilu Prvog bataljona do potoka Crkvine na liniji Rakovačke Bare - Petričevac - Pištelići i onemogući dalje prodiranje neprijatelja.⁵⁶⁸⁾

⁵⁶⁸⁾ Zbornik VII, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 119, Arhiv VII, kut. 769A, reg. br. 29-4/1 i 29-5/1.

TOK BORBI

Treći i Četvrti bataljon Šeste krajiške brigade 26. septembra posjeli su položaje u rejonu Klašnica, a Prvi i Drugi bataljon u Trapistima i na lijevoj obali Vrbasa do tvrđave Kaštel. U toku noći Treći bataljon prebacio je dio snaga preko Vrbasa na pravac Klašnice - Prnjavor i povezoao se sa snagama Srednjobosanske divizije koje su branile taj pravac. Istovremeno Četvrti i Prvi bataljon minirali su sve mostove na Vrbasu i pripremili ih za rušenje u slučaju neprijateljskog prodora.

Narednog dana oko 7 časova, bez otpora snaga Srednjobosanske divizije, neprijatelj je izviđačkim snagama i prednjim odredom izbio ispred mosta u Klašnicama na oko jedan kilometar. Taj pokret otkrili su predstražni dijelovi Trećeg i Četvrtog bataljona na desnoj obali Vrbasa i obavijestili svoje jedinice i dio štaba Brigade koji se nalazi u Klašnicama. Ti predstražni dijelovi su se zatim povukli preko mosta u sastav svojih bataljona, poslije čega je aktiviranjem mine srušen most.

Nakon izvršenog izviđanja, neprijatelj je produžio pokret i sa izviđačkim dijelovima izbio pred srušen most. Na obalu Vrbasa ubrzo je prebačena i prethodnica borbene grupe »Rudo« sa sredstvima podrške. Ne čekajući da se neprijatelj grupiše i izvrši napad, Treći i Četvrti bataljon Šeste brigade žestokom i preciznom vatrom nanijeli su tim neprijateljskim snagama velike gubitke i uništili dvija oklopna izviđačka vozila, 4 kamiona, 2 topa i minobacač. Iznenadene neprijateljske snage nisu mogle nastaviti napad, pa su se povukle evakuišući mrtve i ranjene vojnike, a oštećena i uništena vozila i oruđa ostavile ispred srušenog mosta na Vrbasu. Poslije toga neprijatelj je u dubini rasporeda organizovao napad glavninom snaga sa ciljem forsiranja Vrbasa i pokreta i zauzimanja Klašnica. Prije izvođenja napada, oko 14.00 sati, izveo je dužu i vrlo jaku artiljerijsku i avio-pripremu, u kojoj je neprekidno dejstvovalo 7 aviona. Od snažnog bombardovanja naših položaja bilo je zatrpano nekoliko boraca i oruđa. I pored snažnog pritiska na naše položaje, borci Trećeg i Četvrtog bataljona mirno su dočekali napad neprijatelja, kome su nanijeli velike gubitke i odbacili ga na polazne položaje. Neprijatelj je zaključio da iz pokreta neće moći forsirati Vrbasa, pa je poslije drugog neuspjelog napada ostavio jaka borbena obezbeđenja na isturenim položajima prema jedinicama Trećeg i Četvrtog bataljona, a sve ostale snage povukao je u dubinu u zaklonjene rejone. U tim rejonima sa inženjerskim jedinicama⁵⁶⁹ izvršio je detaljnu organizaciju forsiranja rijeke na dva prelaza, pripremio novi napad sa ciljem da zauzme mostobran na Vrbasu i da poslije prebaci glavninu snaga na lijevu obalu, produži napad i prodre prema Banjoj Luci.

Napad neprijateljskih snaga je počeo istog dana oko 22.00 sata, paklenom artiljerijskom i minobacačkom vatrom po našim položajima u rejonu srušenog mosta u Klašnicama. Štabovi Trećeg i Četvrtog bataljona, sa dijelom štaba Šeste brigade koji se nalazio sa njima, procijenili su daje cilj neprijatelja da našim snagama nanese što veće gubitke, ali da napad neće uslijediti noću, već u zoru 27. septembra. Zato su donijeli odluku da se glavnina snaga povuče sa položaja u Klašnicama i tako izbjegnu nepotrebni gubici. Na položajima su bila ostavljena samo jača borbena osiguranja, čiji je zadatak bio da kontrolišu obale Vrbasa u širem rejonu srušenog mosta i otkriju eventualni pokušaj prelaza neprijateljskih snaga na lijevu obalu. Međutim, paklenom vatrom neprijatelja iz svega naoružanja za pripremu napada, koja je neprekidno pojačavana, ostavljena borbena obezbeđenja bila su prikovana za svoje položaje i potpuno onemogućena da se

⁵⁶⁹) Zbornik VII, tom IV, knjiga XXIX, dok. br. 151 - Borbena grupa »Rudo« ojačana je inženjerskom koja je bila opremljena desantnim čamcima i mostovnim parkom za podizanje mosta poslije forsiranja Vrbasa.

kreću obalom rijeke. U takvoj situaciji prvi talas neprijateljskog prvog borbenog ešelona nesmetano je prešao čamcima na lijevu obalu u Klašnicama na dva pripremljena mjesta prelaza uzvodno i nizvodno od srušenog mosta. Ne nailazeći ni na kakav otpor, neprijatelj je zaposjeo položaje na lijevoj obali Vrbasa i obezbijedio prelaz ostalih snaga prvog borbenog ešelona. Njegove snage su zatim produžile pokret na dubinu predviđenu za mostobran i zatvorile luk mostobrana. Kada je neprijatelj prenio vatru izvan zauzetog mostobrana, ostavljena borbeno obezbjeđenja Trećeg i Četvrtog bataljona, krećući se obalom Vrbasa, otkrila su da ih je neprijatelj opkolio sa svih strana, pa su jurišima morala da se probiju kroz neprijateljske snage. Tom prilikom one su imale više ranjenih, a 2 borca su nestala - najvjerovatnije poginula i ostala neizvučena iz borbe.

Do zore 28. septembra neprijatelj je učvrstio mostobran u Klašnicama i preko pontonskog mosta prebacio teška oruđa i ostale borbene dijelove. Tim snagama produžio je napad i zauzeo Klašnice.

U to vrijeme Treći i Četvrti bataljon odstupili su na nove položaje u rejonu k. 277 i u s. Glamočanima. Toga dana u zoru uslijedio je odlučujući napad neprijatelja i na pravcu Bosanska Gradiška - Klašnice. Napade njegovih prvih ešelona uspješno su zaustavljale i odbijale Jedanaesta, Osmi i Trinaesta brigada, koje su se nalazile u sastavu borbene grupe kod Bosanske Gradiške. Ali, bez osvrta na velike gubitke, neprijatelj je neprekidno dovodio nove snage, ubacujući ih u napad, probio se komunikacijom i oko 11.000 sati spojio sa borbenom grupom »Rudo« u Klašnicama.⁵⁷⁰ Cijelog tog dana tukao je snažnom vatrom i avionima položaje Šeste brigade iznad Klašnica. Oko 13.00 sati, sa prethodnicom koju je ojačao tenkovima, krenuo je komunikacijom prema Banjoj Luci. Iza prethodnice nastupala je glavnina snaga sa oko 100 motornih vozila i tenkova. Snage Šeste brigade napadale su neprijatelja bočno i sprečavale prodiranje komunikacijom. Zbog toga neprijateljska glavnina uskoro je izbacila jaka bočna osiguranja koja su prihvatila borbu sa našim snagama, obezbjeđujući neometani pokret glavnine komunikacijom. Narednog dana i ostale snage Šeste brigade sa Prvim i Drugim bataljonom prihvatile su borbu sa neprijateljem, sprečavajući mu brzo prodiranje u Banju Luku. Poslije rušenja mostova na Vrbasu, Prvi i Drugi bataljon sa ostalim snagama Brigade povukli su se na nove položaje iznad Banje Luke, na sektoru uključno komunikacija Banja Luka - Prijedor isključno potok Crkvine. Neprijatelj je 29. septembra ušao u Banju Luku i deblokirao posadu u tvrđavi Kaštel.

U borbama u drugoj banjalučkoj operaciji u septembru 1944. godine, iz Šeste brigade poginuli su rukovodioci: Lazo S. Medić, komandir čete, Milan Čalić, pomoćnik komesara čete, Dušan V. Bokan, politički delegat voda, Jovan S. Radanović, vodnik voda, Stevo P. Ugrišić, vodnik voda, Božo D. Matić, vodnik voda, Milan Vignjević, desetar, Mitar Mrda, komesar bataljona, Buda Praštalo, desetar, i borci: Stevo M. Mrda, Joka M. Aničić, Uroš S. Marjanović, Dane V. Kojić, Spaso J. Macura, Mićo S. Maran, Branko M. Lučan, Jovo M. Ljepojević, Milan J. Bursać, Beča R. Midžan, Jovan O. Oljača, Ostoja M. Rokvić, Dušan Stanković, Mehmedalija S. Čelić, Izet D. Đujić, Mićo J. Budimir, Marko Cmak, Lazo J. Dr-ljača, Branko Kojić, Marko S. Kaluđerović, Stojan P. Kovačević, Marko T. Mandić, Dane M. Prlić, Nikica A. Radaković, Dušan V. Stupar, Trivo S. Štrbac, Milan L. Vignjević, Božo R. Vignjević, Mirko Predojević, Zora Mašala, Latif Sadiković, Miloš Đorić, Božo Patok, Ibrahim Džafić, Josip, Pejić, Ilija Đorić, Jozo Gajić, Marko Čunak, Božo Škobić, Bogomir Satrk, Luka Đurić, Joka Grubiša, Dušan Glušac, Ilija Jakupović, Dušan Lušac, Alija Mahmutović, Đuro Matić, Dušan Marjanović, Lazo Negić, Peruka Praštalo.

570) *Zbornik VII*, tom IV, knjiga XXX, dok. br. 26; *Arhiv VII*, kut. 769A, reg. br. 29-5/1.

G l a v a X

ŠESTA KRAJIŠKA BRIGADA U DOLINAMA LAŠVE I BOSNE - TRAVNIČKA OPERACIJA

Poslije višednevnih teških borbi u drugoj banjalučkoj operaciji, Četvrta divizija je povučena i od 1. oktobra razmještena na prostorijski Palančište - Kozarac - Omarska - Verići - Marička, odnosno u trouglu između Banje Luke, Prijedora i Sanskog Mosta (na području Timara). Šesta krajiška brigada nalazila se u rejonu s. Marička i s. Tomašica, a zatim u rejonu s. Šehovci - s. Trnova - Sanski Most.⁵⁷¹

U to vrijeme razvoj vojno-političke situacije na Balkanu i u Jugoslaviji obilježavali su krupni događaji koji su nagovještavali skoro oslobođenje zemlje. Poslije izbacivanja Rumunije i Bugarske iz Hitlerovske koalicije i izbijanja Crvene armije na istočne jugoslovenske granice, počele su krajem septembra 1944. godine zajedničke operacije snaga NOVJ i Trećeg ukrajinskog fronta za oslobođenje istočnih oblasti i Beograda. Takav razvoj ratnih događaja na Balkanu i u Jugoslaviji doveo je veliku grupaciju njemačko-fašističke armije - Grupu armija »E«, koja se nalazila u Grčkoj, u težak operativno-strategijski položaj.⁵⁷² Ocjenjujući sve složenijim položaj ove grupacije, njemačka Vrhovna komanda je još početkom septembra 1944. godine odobrila njeno izvlačenje vardarsko-moravskom dolinom na sjever prema Beogradu. Međutim, zajedničkim operacijama naših snaga i snaga Trećeg ukrajinskog fronta, oslobođena je istočna Srbija i do 10. oktobra te su snage izbile u dolinu Velike Morave. Komunikacije na moravsko-var-darskom pravcu bile su presječene. Izvlačenje Grupe armija »E«, čiji dijelovi su tek počeli da se probijaju preko Makedonije i južne Srbije prema Beogradu, definitivno je onemogućeno. Bila je prinuđena da se iz Grčke, Albanije, Makedonije i južne Srbije povlači preko teških i slabo komunikativnih terena Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine i jugozapadne Srbije u područje Sarajeva, Mostara i Dalmacije, izložena neprekidnim dejstvima snaga NOV i POJ. Dalje povlačenje i manevar snaga Grupe armija »E« na druge pravce i frontove dolazili su u obzir uglavnom dolinom Bosne, Vrbasa i Une i duž jadranske obale.

Imajući u vidu položaj i kretanje Grupe armija »E«, Vrhovni štab je tokom septembra i oktobra u nekoliko direktiva zahtijevao od štaba Petog korpusa da

571) *Arhiv VII, kut. 769-29-1/1; Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga 3, d-66.

572) Grupa armija »E« imala je u svom sastavu četiri armijska korpusa (69, 22, 21. i 34), odnosno 10 divizija i jednu brigadu (Jurišnu diviziju »Rodos«, 22. grenadirsku diviziju, 181. i 297. pješadijsku diviziju, 41. i 133. tvrđavsku diviziju, 104. i 117. lovačku diviziju, 11. vazduhoplovnu pješadijsku diviziju, 4. SS policijsku diviziju i 3. tvrđavsku brigadu), 33.000 mornara i 10.000 vazduhoplovaca, sa ukupno 260.000 vojnika i oficira. Početkom povlačenja iz Grčke, u sastav ove grupacije ušao je 21. armijski korpus, koji se nalazio u Albaniji, a nakon pristizanja u Sarajevo štaba Grupe, i 5. SS armijski korpus (vidjeti Erih Smidt Riaberg: *Der end kampf auf den Balkan*, Kutt Vowinche Verlag Heildberg, 1955, str. 23-26, VII, Beograd; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, II tom, str. 350, VII, Beograd).

težište svojih dejstava usmjeri na glavne komunikacije i uporišta u dolinama Bosne, Vrbasa i Une.

Uspješan razvoj operacije za oslobodenje Beograda u prvi plan istakao je značaj komunikacija u dolini Bosne za izvlačenje i manevar Grupe armija »E« preko Broda prema Sremu i Beogradu. U takvoj situaciji štab Petog korpusa donio je poslije Druge banjalučke operacije odluku da težište borbenih dejstava prenese na komunikaciju Konjic - Sarajevo - Brod i da na toj liniji uz Desetu diviziju angažuje još Četvrtu diviziju, glavne snage Pedeset treće srednjobosanske divizije i samostalne korpusne artiljerijske i druge jedinice.⁵⁷³ Ta odluka štaba Petog korpusa suštinski se poklapala sa naknadnom direktivom VŠ od 19. oktobra, u kojoj se zahtijevalo »energično angažovanje na komunikaciji Konjic - Sarajevo - Bosanski Brod«.⁵⁷⁴ Donoseći odluku o prenošenju težišta dejstava u dolinu r. Bosne, štab Petog korpusa imao je još u vidu da »gornji tok r. Bosne i Sarajevska kotlina predstavljaju za našu korpusnu oblast i za cijelu Bosnu i Hercegovinu područje od najvećeg političkog, vojnog i ekonomskog značaja«.⁵⁷⁵

POKRET BRIGADE PREMA TRAVNIKU

Šesta brigada je u rejonu Sanskog Mosta ostala do 7. oktobra, gdje se odmarala i pripremala za pokret. Prema naredenju štaba Petog korpusa od 4. oktobra, jedinice Četvrtre divizije trebalo je da se prema Bugojnu prevezu željeznicom. Međutim, zbog materijalno-tehničkih teškoća to je otpalo, pa je 7. oktobra ujutro Šesta brigada u sastavu marševske kolone Četvrtre divizija i samostalnih korpusnih jedinica krenula pravcem Sanski Most - Ključ - Mrkonjić-Grad - Donji Vakuf - Bugojno. Poslije četiri dana marša, sa predankom u rejonu Mrkonjić-Grada, Brigada je II. oktobra uveče stigla u rejon s. Golo Brdo - s. Odžak - Kandija, 5-6 km južno od Bugojna, gdje se razmjestila i ostala četiri dana na odmoru.⁵⁷⁶ Ovaj pokret Brigade bio je jedan od najdužih i najnapornijih marševa koje je do tada imala. Borački, a uglavnom i starješinski sastav, iz razumljivih razloga, nije bio upoznat sa ciljem pokreta, osim da će marš biti dug i naporan i da Brigadi predstoje borbe za konačno oslobodenje zemlje u novim krajevima.

Svestrane materijalne, organizaciono-tehničke i druge pripreme za pokret izvršene su za vrijeme boravka jedinica u rejonu Sanskog Mosta. Uz to je bio organizovan i sproveden rad u toku izvođenja marša. O pokretu i aktivnostima u toku njega, politkomesar Divizije Dimitrije Bajalica napisao je u izvještaju političkom komesaru Petog korpusa, između ostalog, sljedeće: »Pred političke radnike, pred cijelo rukovodstvo stavljen je zadatak - izvršiti pokret bez osipanja i naučiti u pokretu raditi. I jedan i drugi zadatak je ispunjen. Iz brigada je prosječno vrlo mali broj otpao: iz Jedanaeste brigade 37, od kojih se najveći broj vratio ili u putu stigao, iz Osme brigade 68, od kojih se 48 vratilo. Sa Šestom brigadom je gotovo isto. Što se pak tiče rada u pokretu, svi rukovodioci su išli uz kolonu, vodeći razgovore sa borcima tumačeći im događaje itd. Uz put su odr-

573) Deseta divizija već se nalazila na prostoriji Bugojno - Travnik - Tarčin - Fojnica i štab Petog korpusa postavio joj je zadatak da dejstva usmjeri na komunikacije Sarajevo - Zenica i Sarajevo - Konjic, a dijelom snaga da dejstvuje na pravcima Travnik - Bugojno i Prozor - Rama. Pod njenim pritiskom neprijatelj je napustio Bugojno, Gornji Vakuf i Fojnicu. Istovremeno Trideset deveta divizija oslobodila je Jajce i Donji Vakuf. Tako je gornji dio doline Vrbasa u toku septembra 1944. godine bio osloboden. Pokušaj Desete divizije da 30. septembra zauzme Travnik bio je, međutim, bezuspješan (vidjeti *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, II tom, str. 302-350).

574) Direktive Vrhovnog štaba Petom korpusu u septembru i oktobru 1944. godine: *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije*, VII, Beograd, 1964. godine str. 878-940.

575) Zapovijest štaba Petog korpusa štabu Četvrtre divizije od 4. oktobra 1944. godine. *Arhiv VII*, kut. 1265-30-1/1.

576) *Arhiv VII*, kut. 769-1-40.

žavani sastanci komesara, komandnog kadra... Koristio se svaki predah da se učini sve što se može da ljudi budu obaviješteni o događajima, da im se olakša putovanje i predupredi osipanje. U putu su redovno izlazile vijesti (odštampani sadržaj radio-vijesti - primjedba autora). I hrana je bila redovna, na vrijeme i dovoljna. Moral, čvrstina i spremnost boraca da se tuku i da pobjeđuju, kovani prije pokreta, utvrđivani su u pokretu.⁵⁷⁷

U Šestoj brigadi osipanje boraca bilo je u nešto većem broju prvog dana pokreta, kada se 17 novomobilisanih boraca iz sela sjeveroistočno od Sanskog Mosta vratilo svojim kućama.⁵⁷⁸

Naravno, samo uspješan pokret Brigade od Sanskog Mosta do Bugojna nije bio dovoljan za pouzdanu ocjenu o njenoj moralnoj čvrstini i borbenoj sposobnosti. S tim u vezi veći značaj su imali sastav i naoružanje, borbeno iskustvo, a naročito provjerenost starješinskog i boračkog sastava kroz borbe. Uoči travničke operacije, Brigada je u borbenom stroju imala oko 1.500 boraca i starješina. Pored četiri bataljona sa po tri čete, Brigada je u svom sastavu imala prateću i izviđačku četvu, vod za vezu, minerski vod, sanitetski vod, zaštitni vod i vozarsku četvu za intendanturu i tehničku opremu. U naoružanju, pored pušaka, nalazili su se 4 protivtenkovska topa 37 mm, 4 teška minobacača i 4 teška mitraljeza u Pratećoj četi, 2-3 teška mitraljeza, 5-6 srednjih i lakih minobacača, 4 ručna protivtenkovska bacača »džon bul«, 4 protivtenkovske puške i oko 80 puškomitraljeza u bataljonima. Veći broj boraca izviđačke čete i većina starješina u Brigadi bili su naoružani automatima. Minerski vod Brigade i minerska odjeljenja u bataljonima bili su snabdjeveni dovoljnim količinama eksploziva i protivtenkovskih mina. Brigada je bila dobro snabdjevena i municijom svih vrsta.⁵⁷⁹

U svakom slučaju Šesta brigada je poslije druge banjalučke operacije spadala među najbolje naoružane brigade Petog korpusa.

Šesta brigada je spadala među najiskusnije krajiške brigade. Bila je prekaljena i sposobna za borbe u raznovrsnim uslovima, posebno za napade na gradove i naseljena mjesta uopšte. Treba međutim, naglasiti da je došlo do dosta velikih i naglih promjena u njenom boračkom sastavu. Pored relativno velikog broja poginulih u drugoj banjalučkoj operaciji, pred pokret u rejon Bugojna ostalo je u podgrmečkim bolnicama ili upućeno u Podgrmečki odred 311 ranjenih, bolesnih i fizički iscrpljenih, pretežno starih boraca sa terena Podgrmeča. Istovremeno je u Brigadi, u toku septembra i oktobra, do pokreta prema Bugojnu, došlo 495 vojnika, 60 podoficira i 10 oficira iz neprijateljskih - domobranskih formacija.⁵⁸⁰ Uz to, približno 100-150 novih boraca mobilisano je utoku septembra i početkom oktobra u selima područja Timara, sjeveroistočno od Sanskog Mosta, u Banjoj Luci, a izvjestan mali broj i u selima u rejonu Bugojna. Prema tome, od trećine do polovine sastava Brigade činili su novi borci, od kojih je većina prije dolaska u naše jedinice bila u neprijateljskim formacijama i duže vremena izložena neprijateljskoj propagandi. Pri tome u četama prve borbene linije, tj. u pješadijskim četama bataljona, novi borci činili su oko polovinu ukupnog boračkog sastava.⁵⁸¹

577) *Arhiv CK SK BiH*, Sarajevo, d. 4-156.

578) *Arhiv VII*, kut. 774A-3-46.

579) Podaci o naoružanju napravljeni su na osnovu izvještaja od 8. novembra, tj. poslije travničke operacije (*Arhiv VII*, kut. 769A-32-1 i kut. 774A-5-5) i u osnovi su tačni, isto Brigada neposredno poslije oslobođenja Travnika nije povećavala teško naoružanje, a veoma malo je povećala broj puškomitraljeza. Osim toga, naoružanje Brigade pred napad na Travnik moguće je dosta dobro vidjeti i iz zapovijesti štaba Brigade uoči napada (*Arhiv VII*, kut. 774A-6-13).

580) *Arhiv VII*, kut. 769A-32-1. Izvještaj štaba Brigade od 14. oktobra.

581) U izvještaju pomoćnika političkog komesara Šeste brigade od 5. novembra 1944. godine, tj. desetak dana poslije oslobođenja Travnika, govori se da je broj starih boraca u bataljonima iznosio manje od trećine. A od oslobođenja Travnika do tada, tj. do 5. novembra, u Brigadu je sa novooslobođenog područja došlo 130 novih boraca, što je svakako povećalo njihov relativni broj, ali se iz toga može zaključiti da ih je i prije napada na Travnik bilo oko polovine (*Arhiv VII*, JRP BiH, film 10).

Svakako da te činjenice, bar na prvi pogled, nisu mogle govoriti u prilog ocjeni o visokim kvalitetama Brigade pred travničku operaciju. Međutim, ako se ima u vidu cjelina stanja i sveukupnost odnosa, onda se, ipak, mora konstatovati daje Šesta brigada pred Travnčku operaciju i po moralnoj čvrstini i po borbenoj sposobnosti bila sposobna za izvršenje i najtežih borbenih zadataka. Prije svega, stari borci, među koje se s pravom mogu ubrojati i oni koji su u toku avgusta i početkom septembra došli u Brigadu iz Podgrmeča i iz okoline Prijedora, a koji su prošli kroz duge i teške borbe u banjalučkoj operaciji, predstavljali su ne samo većinu u ukupnom boračkom sastavu, nego i pouzdane nosioce borbenog elana i moralno-političke stabilnosti Brigade. Osim toga, cio starješinski sastav, počev od komandira odjeljenja pa do štaba Brigade, činili su stari prekaljeni ratnici, u najvećem broju iz Podgrmeča. Primjera radi navodimo da su od 141 predloženog borca i podoficira za proizvodnje, odnosno za unapređenje u podoficirske činove, početkom oktobra 1944. godine, samo dva stupila u Brigadu početkom 1944. godine. Svi ostali stupili su u NOV ranijih godina, od kojih 24 u 1941. godini.⁵⁸²⁾ Ogromnu većinu vojnih i političkih rukovodilaca, počev od komandi četa do štaba Brigade, sačinjavali su borci od 1941. godine. Od ove, kroz mnogobrojne teške borbe provjerene većine ukupnog sastava Brigade, sastojala se i idejno i brojno relativno jaka partijska organizacija i organizacija SKOJ-a. Brigadna partijska organizacija imala je 259 članova i 35 kandidata KP, a organizacija SKOJ-a 287 članova.⁵⁸³⁾ Svakako da je većina starih boraca i komunista bila sposobna da za relativno kratko vrijeme ostvari dovoljno jak uticaj na nove borce i da ih u najtežim okršajima vodi i podstrekava na smjelost i požrtvovanje. Pravičan, drugarski odnos, pomoć i pažnja sa kojom su se svakodnevno odnosili stari prema novim borcima brzo su kod njih razvijali uvjerenje da se zaista nalaze u narodnoj vojsci koja se bori za pravedne ciljeve. Osim toga, opšti razvoj situacije, prije svega sve veći i očigledniji porazi neprijatelja i uspjesi NOV, uticali su na to da ogromna većina novih boraca brzo prihvati nova shvatanja i novu sredinu, ispoljavajući svakodnevno spremnost da se hrabro i požrtvovano bori u redovima Brigade.

Pred pokret u rejon Bugojna starješinski sastavi Brigade, počev od komandira odjeljenja pa naviše, bio je uglavnom kompletiran. Znatian broj rukovodilaca bio je postavljen na više dužnosti na mjesto rukovodilaca izbačenih iz stroja u toku borbi u banjalučkoj operaciji, odnosno prekomandovanih u druge jedinice. Izvjesna kadrovska pomjeranja izvršena su u štabu Brigade. Na novu dužnost u štab Petog korpusa otišao je politkomesar Brigade Ratko Novaković, a na njegovo mjesto došao je Rade Bašić do tada politkomesar Osme brigade. Zamjenik komandanta Brigade Rade Brkić prekomandovan je na dužnost komandanta Sedme brigade, pa je do oslobođenja Travnika ova funkcija u štabu ostala upražnjena.

Pred travničku operaciju Šesta brigada imala je sljedeći komandni sastav:

Štab Brigade: Milan Miljević Milančić, komandant, Rade Bašić, politkomesar, Milan Milovec, načelnik Štaba, Savo Popović, pomoćnik politkomesara, Esad Redžić, obavještajni oficir, Smail Šerić, oficir Ozne, Kojica Vulin, intendant, Anđelka Tubin, referent saniteta, i Branko Damjanović Obad, sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a.

Prvi bataljon: Milan Miljuš, komandant, Milan Indić, politkomesar, Toma Raković, zamjenik komandanta, Veljko Bogunović, pomoćnik politkomesara,

582) *Arhiv VII*, kut. 774A-3-48 i kut. 774A-3-49.

583) Izvještaj pomoćnika politkomesara Šeste brigade od 8. oktobra Oblasnom komitetu KP za Bosansku krajinu. *Arhiv CK SK BiH*, Sarajevo. Broj članova KP iznosio je 317, a SKOJ-a 358 po spisku, ali su tu uračunati ranjeni i bolesni ostavljeni u Podgrmeču.

Bogdan Čamber, obavještajni oficir, Jovo Papić, intendant, i Stevo Starčević, referent saniteta. Vaso Ančić, sekretar bataljonskog komiteta SKOJ-a.

Drugi bataljon: Dušan Košutić, komandant, Boško Rodić, politkomesar, Lazar Šušnjica, zamjenik komandanta, Branko Vranješ, pomoćnik politkomesara, Simo Ognjenović, obavještajni oficir, Simo Grbić, intendant, Ljubica Kotur, referent saniteta, i Milan Vržina, sekretar bataljonskog komiteta SKOJ-a.

Treći bataljon: Branko Vignjević, komandant, Branko Davidović, politkomesar, Mirko Vejnović, zamjenik komandanta, Branko Mihić, pomoćnik politkomesara, Tode Predojević, obavještajni oficir, Branko Beslač, intendant, Marija Sovilj-Maričić, referent saniteta, i Marko Stupar, sekretar bataljonskog komiteta SKOJ-a.

Četvrti bataljon: Nikola Japundža, komandant, Drago Karasijević, politkomesar, Veljko Vručinić, zamjenik komandanta, Bogdan Zorić, pomoćnik politkomesara, Mile Čosić, obavještajni oficir, Borko Kukulj, intendant, Dara Obradović, referent saniteta, i Nikola Drljača, sekretar bataljonskog komiteta SKOJ-a.

ORGANIZACIJA NEPRIJATELJSKE ODBRANE

Travnik je poslije Banje Luke nesumnjivo bio najjače neprijateljsko uporište u operativnoj zoni Petog korpusa. Gotovo neprekidno su ga u toku rata branile relativno jake snage sa solidno izgrađenim otpornim tačkama i odbrambenim položajima. Odbranom Travnika neprijatelj je zatvarao pravac koji između pl. Vraniće i Vlašića dolinom Lašve izvodi u dolinu Bosne. Na taj način Travnik je predstavljao bočno obezbjeđenje veoma važnih komunikacija između Sarajeva i Broda, posebno na osjetljivom i važnom odsjeku između Busovače, Zenice i Nemile. U nekoliko navrata jedinice NOV bezuspješno su pokušavale da likvidiraju to neprijateljsko uporište.

Uoči travničke operacije Travnik su branili dijelovi 2. i 3. bojne ustaško-domobranskog brzog združenja sa divizionom artiljerije, 5. bojna 1. ustaškog stajaćeg združenja, Kupreška ustaška bojna sa ustaškom milicijom iz područja Jajca, Bugojna, G. i D. Vakufa i Travnika, travnička žandarmerija i policija - ukupno preko 2.600 vojnika i oficira.⁵⁸⁴⁾

Od teškog naoružanja neprijatelj je imao 11 topova raznog kalibra, 10 teških i 8 lakih minobacača. Imao je i 2 oklopna voza, od kojih 1 u s. Docu, 2 km istočno od Travnika.⁵⁸⁵⁾ Na spoljnoj odbrani, koja je kružno opasivala grad, nalazili su se glavni odbrambeni položaji. Sistem rovova i saobraćajnica, sa 30 velikih armanobetonskih bunkera, protezao se od Kalibunara preko Šipovika, Pirota, Bojne, padina Vilenice, Ilovače, Tarabovca, strane iznad Baš-Bunara, Matića-njiva, Ovčarice i Marića-ravni. Bunker su bili označeni brojevima od 1 do 28, s tim što su u dva slučaja po dva bunkera imala istovetan broj, kao na primjer bunker broj 27-a i 27 na Baš-Bunaru. Bunker broj 1 nalazio se uz put Travnik - Turbe. Bunker su bili međusobno povezani rovovima i vatrenim sistemom, a istovremeno je svaki predstavljao zasebno utvrđenje. Oko njih bile su postavljene prepreke od bodljikave žice sa minskim poljima. Žičane prepreke sa mjestimično postavljenim minskim poljima protezale su se i ispred rovova između bunkera.⁵⁸⁶⁾

584) *Arhiv VII*, Vanredni ratni izvještaj Petog korpusa od 25. oktobra 1944. godine, kut. 864-5/26-6; *Arhiv VII*, kut. 641-17-1. Depeša štaba Petog korpusa Vrhovnom štabu od 23. oktobra.

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, tom II, str. 437.

585) Isto.

586) *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom IV, knjiga XXXI, d. 175. Broj bunkera naveden je prema bojnoj relaciji Prvog ustaškog stajaćeg združenja. *Ratni izvještaj Petog korpusa od 5. oktobra*; *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom IV, knjiga XXX, d. III.

Unutrašnja odbrana u gradu sastojala se od čvrstih zgrada uređenih kao otporne tačke. Najveće i najbolje pripremljene otporne tačke u gradu bile su vojna kasarna i stara gradska tvrđava »Kaštel«, a zatim željeznička stanica s oklopnim vozom.

U dolini Lašve neprijatelj je pripremio nekoliko manjih uporišta za odbranu, kao što su Dolac, željeznička stanica Bila, Han-Bila, Divjak, Han-Kompanija i Hrasno. Tim uporištima odbrana Travnika bila je povezana sa neprijateljskim posadama u Zenici i Busovači. Odbrana tih uporišta bila je takođe učvršćena sa po 1-2 armiranobetonska bunkera, a branile su ih posade od 60 do 100 ustaša travničkog garnizona i mjesne ustaške milicije.

U Zenici u Busovači oko 30 km istočno od Travnika nalazile su se sljedeće neprijateljske snage: dvije čete i oklopni voz 17. željezničke bojne, dijelovi 2. i 4. bojne 11. ustaškog stajaćeg zdruga (3-4 satnije), 782. turkestanski bataljon, 105. izviđački bataljon 5. SS njemačkog brdskog korpusa, 7. samohodni divizion 7. SS divizije »Princ Eugen« i vjerovatno jedan njemački bataljon za osiguranje.⁵⁸⁷⁾

Iako se očigledno radilo o dosta brojnim neprijateljskim snagama, raznorodnost i rascjepkanost tih snaga nisu ukazivali na mogućnost brze i efikasne intervencije radi ojačanja odbrane Travnika. Međutim, kako obavještajna služba brigada Četvrte divizije i Petog korpusa nije tada raspolagala sigurnim podacima o snazi i sastavu neprijatelja u Zenici i Busovači, to se zadatak obezbjeđenja napada na Travnik iz pravca ta dva uporišta morao najozbiljnije shvatiti i realizovati.

U ocjeni solidnosti i čvrstine odbrane Travnika i doline Lašve morala se uzeti u obzir i činjenica da su branioi Travnika u velikom broju bili ustaše, uglavnom ratni zločinci, koji nisu imali alternative upornoj odbrani do kraja.

NAPAD NA TRAVNIK

Ocjenjujući daje efikasno dejstvo po komunikacijama i neprijateljskom saobraćaju u dolini Bosne, posebno na odsjeku Busovača - Nemila, praktično neostvarljivo bez likvidacije neprijatelja u Travniku i u dolini Lašve, a imajući u vidu zadatak koji je postavio Vrhovni štab NOVJ, sredinom oktobra štab Petog korpusa donio je odluku o napadu na navedena neprijateljska uporišta. Štab Korpusa naredio je 17. oktobra Četvrtoj diviziji da iz rejonu Bugojna i D. Vakufa izvrši pokret i pristupi pripremama za napad na Travnik i dolinu Lašve. Tim naredjenjem bilo je određeno da Šesta brigada izvrši pokret preko prevoja Komar u rejon Turbe - Bačvice - Paoklarevo - Kokošari i da smijeni dijelove Sedme brigade koji su zatvarali pravac Travnik - Turbe. Osmi i Jedanaesta brigada dobile su zadatak da se prebace na prostoriju Bistra - Orašac - Zulići jugoistočno od Travnika i da se povežu sa Sedmom brigadom u rejonu Rankovići.⁵⁸⁸⁾ Po naredjenju štaba Četvrte divizije, Šesta brigada je 18. oktobra ujutro izvršila pokret, prebacila se u određeni rejon i uveče istog dana smijenila dijelove Sedme brigade na pravcu Travnik - Turbe.

Po zapovijesti štaba Petog korpusa od 18. oktobra, Četvrta i Deseta divizija dobile su zadatak da napdnu i oslobode Travnik i dolinu Lašve, s tim što su Šesta brigada Četvrte divizije i Sedma brigada Desete divizije određene za neposredni napad i oslobodjenje Travnika, a Jedanaesta brigada za napad i likvidiranje neprijateljskih uporišta u dolini Lašve između Travnika i Han-Kompanije. Šesta bri-

⁵⁸⁷⁾ Zbornik dokumenata NOR-a, tom IV, knjiga XXX, d. 37, Objašnjenje urednika Zbornika uz izvještaj štaba Desete krajiške NOU divizije o napadu na Travnik.

⁵⁸⁸⁾ Zbornik dokumenata NOR-a, tom IV, knjiga XXX, d. 41.

gada dobila je zadatak da napada neprijatelja na odsjeku neprijateljske odbrane lijevo, a Sedma brigada desno od Lašve. Zadatak Jedanaeste brigade je bio da bez dva bataljona u sadejstvu sa Tenkovskom četom Korpusa likvidira uporište na željezničkoj stanici Bila, u Divjaku i Docu. Dva bataljona Jedanaeste brigade određena su u korpusnu rezervu, u rejonu Nevića-polje - Čavića-brdo na putu Rankovićevo - G. Vakuf.

Osma brigada Četvrtre divizije sa Vlašičkim odredom i Deveta brigada Desete divizije dobile su zadatak da obezbjeđuju napad na Travnik i dolinu Lašve, i to: Osma brigada i Vlašički odred da zatvore sve pravce koji lijevo od Lašve iz Zenice vode ka Travniku i da demonstrativnim napadom na Zenicu vežu neprijateljske snage u tom garnizonu; Deveta brigada Desete divizije da zatvori sve pravce koji desno od Lašve iz Busovače vode ka Travniku i da napadne i likvidira neprijateljsko uporište u Hrasniku. Istovremeno je štab Korpusa naredio Desetoj diviziji da dijelom snaga presiječe komunikacije i spriječi pokret neprijatelja od Kiseljaka prema Busovači. Pedeset trećoj srednjobosanskoj diviziji štab Korpusa je naredio da glavnim snagama napadne i poruši komunikacije između Broda i Zenice. Vazduhoplovna eskadrila Petog korpusa imala je zadatak da neposredno prije i u toku napada na Travnik i uporišta u dolini Lašve izviđa i djeluje po neprijatelju na komunikacijama Sarajevo - Busovača - Travnik i Zenica - Travnik.

Štab Četvrtre divizije određen je da komanduje snagama koje napadaju Travnik i uporišta u dolini Lašve između Travnika i Han-Kompanije, a štab Desete divizije snagama određenim za obezbjeđenje napada iz pravaca Zenice i Busovače.

Vrijeme početka napada određeno je za 19.00 časova 20. oktobra. Na sastanku komandanata i politkomesara brigada određenih za napad na Travnik i dolinu Lašve 18. oktobra u Turbetu, štab Divizije je izdao zapovijest. Tom prilikom je precizno razrađen i utanačen plan napada.

Planom napada Šesta brigada dobila je zadatak da uz podršku artiljerijskog divizion Četvrtre divizije glavnim snagama napada pravcem Jankovići - Baš-Bunar (bunker 27-a i 27) - Fabrika duvana - Vojna kasarna, a pomoćnim snagama uz desnu obalu Lašve, od s. Kokošari preko bunkera broj 2 i 3 prema fabrici duvana, prebacuje se na lijevu obalu Lašve i iz pozadine napada bunkere broj 1 i 28. Sedma brigada planom napada dobila je zadatak da uz podršku artiljerijskog divizion korpusne artiljerije glavnim snagama napada pravcem Vilenica - bunker broj 12 - Tarabovac - Šarena džamija - tvrđava »Kaštel«, a pomoćnim snagama na desnom krilu Šeste brigade.

U toku 19. oktobra štab Šeste brigade je sa komandantima i politkomesarima bataljona i samostalnih jedinica razradio plan napada i izdao zapovijest na komandantskom izviđanju. Sutradan 20. oktobra, štabovi bataljona su sa komandirima i politkomesarima potčinjenih jedinica utanačili pravce napada i organizaciju sadejstva. U međuvremenu u svim jedinicama Brigade izvršene su sve potrebne vojne i partijsko-političke pripreme napada. Cio brigadni sastav upoznat je sa predstojećim napadom i njegovim velikim značajem.

Plan napada Šeste brigade razrađen na komandantskom izviđanju, istina samo za glavni pravac, što se vidi iz sačuvanog pisanog dijela zapovijesti u kome se, između ostalog, kaže:

»... Treći, Četvrti i Drugi bataljon sačinjavaće glavni klin sa opštim pravcem nastupanja lijevom obalom r. Lašve. Na ovom pravcu nalazi se pet neprijateljskih bunkera, tj. bunker broj 1, broj 28, broj 27, broj 27-a i broj 26. Pravac nastupanja glavnog klina biće putem između s. Janković i s. Jadikovca preko Baš-Bunara. Kod Baš-Bunara nalaze se bunker 27 i 27-a na koje će naići čelo našeg glavnog klina. Zadatak Trećeg, Četvrtog i Drugog bataljona biće sljedeći: Treći bataljon uzeće pod komandu sljedeća oružja: iz Drugog i Četvrtog bataljona dva

»džon bula«, dvije pt puške i dva pt topa, a isto tako i jedan brdski top koji će biti dodijeljen od štaba Brigade. Bataljon će na čelu klina organizovati dejstvo sljedećih oružja: tri pt topa, tri »džon bula« 3 pt puške i 20 svojih puškomitraljeza, a i Bombaško odjeljenje kako je to činjeno u napadu na Prijedor i Banju Luku. Štab Bataljona će ova oružja pravovremeno rasporediti i njihove komandire pravovremeno upoznati sa zadatkom, te, čim prva puška pukne, sva oružja da stupe u dejstvo.⁵⁸⁹

Četvrti bataljon nastupaće za Trećim bataljonom sa pripremljenom grupom te, ako grupa Trećeg bataljona u prvom naletu bude onesposobljena, da može da stupi naprijed sa svojom grupom. Čim Treći bataljon napravi prodor u spoljnoj odbrani, Četvrti bataljon staviće u dejstvo svojih 20 puškomitraljeza, s tim što će 10 puškomitraljeza biti na desnom, a 10 puškomitraljeza na lijevom krilu čela Trećeg bataljona. Zadatak je ovih puškomitraljeza da omoguće brzo prodiranje klina Trećeg bataljona i da mu osiguraju bokove...

Nakon likvidacije bunkera 27 i 27-a i proboja vanjske odbrane, Treći i Četvrti bataljon najvećom brzinom nastupaju prema vojarni, željezničkoj stanici i centru grada.⁵⁹⁰

Rekonstrukcijom operacijskog izvještaja, štab Brigade je planom napada ostalim jedinicama postavio sljedeće zadatke: Drugi bataljon da nastupa za Trećim i Četvrtim bataljonom i po broju neprijateljske spoljne odbrane u zahvatu bunkera 17 i 27-a da pristupi likvidaciji preostalih položaja i bunkera na lijevoj obali Lašve do pl. Vlačića. Nakon likvidacije neprijateljske spoljne odbrane između Lašve i Vlačića, zadatak Drugog bataljona je bio da produži borbu u gradu lijevo od Trećeg bataljona.

Na pomoćnom pravcu od s. Vidoševići i s. Kokošari uz desnu obalu Lašve Prvi bataljon imao je zadatak da ovlada neprijateljskom spoljnom odbranom u zahvatu bunkera broj 2 i 3, da nakon likvidacije bunkera produži prema zgradi Ustaškog stožera, a dio snaga da što prije prebaci na lijevu obalu Lašve, da poruši željezničku prugu i likvidira oklopni voz, a zatim da iz pravca Travnika napadne i u sadejstvu sa pratećom četom likvidira bunker broj 1. Bataljon je takode imao zadatak da u tom napadu uspostavi i održava vezu desno sa snagama Sedme brigade, a lijevo sa glavnim snagama Šeste brigade.

Prateća četa imala je zadatak da napada bunkere broj 1 i 28, a nakon likvidacije tih bunkera da se priključi bataljonima na glavnom pravcu u borbi za grad.

Do početka napada sve jedinice Brigade imale su zadatak da posjednu položajne položaje za napad, a grupe za proboj jurišne položaje. Planom napada bilo je određeno da u isto vrijeme počne dejstvo artiljerije i minobacača po odabranim ciljevima u gradu i dejstvo grupa za proboj na neprijateljsku odbranu i bun-kere.

Prema predviđenom planu, tačno u 19.00 časova, počelo je istovremeno dejstvo artiljerije i udarnih grupa za proboj. Istog momenta neprijatelj je odgovorio vatrom iz cjelokupnog naoružanja, jer je očevidno očekivao napad i nalazio se u gotovosti za odbranu. Sve neprijateljske snage nalazile su se u momentu otpočinjanja napada u rovovima i bunkerima, a artiljerija i minobacači na vatre-nim položajima spremni za momentano otvaranje vatre. Paklenom obostranom vatrom artiljerije, minobacača i streljačkog naoružanja praćeni su prvi juriši udarnih grupa za proboj. Bombaši, puškomitraljesci i rukovaoci protivtenkovskog oružja probojne grupe Trećeg bataljona krenuli su u juriš preko žičanih

589) Prema izjavi Đure Balabana, tadašnjeg politkomesara protivtenkovske baterije divizij-skog art. divizionu Četvrtje divizije, njegova baterija bila je uoči napada pridata Šestoj brigadi i dej-stvovala je sa vatre-nih položaja koji su se nalazili u blizini komandnog mjesta štaba Trećeg bataljona 200-300 m od neprijateljskih bunkera.

590) *Arhiv VII*, kut. 774A-6-8. Zapovijest štaba Šeste brigade od 20. oktobra 1944. godine.

prepreka na bunkere broj 27 i 27-a. Naišli su, međutim, na nagazne mine i na žestok otpor neprijatelja. Već u prvom naletu grupa za proboj Trećeg bataljona pretrpjela je teške gubitke i zaustavljena neposredno pred bunkerima. Nekoliko bombaša uspjelo je da prođe kroz žičane prepreke, ali su ispred bunkera hrabro izginuli. I pored velikog zalaganja i požrtvovanja boraca i starješina, proboj odbrane neprijatelja udarnom grupom Trećeg bataljona na glavnom pravcu nije uspio. Kako je cijela ta udarna grupa praktično bila izbačena iz stroja, stupala je u dejstvo udarna grupa Četvrtog bataljona. U organizaciji ponovnog pokušaja proboja, angažovale su se starješine štabova Trećeg i Četvrtog bataljona i načelnik štaba Brigade Milan Milovac. Međutim, i pored upornih dvočasovnih nastojanja ni grupa za proboj Četvrtog bataljona nije uspjela. U toku ponovnog pokušaja proboja i zauzimanja bunkera 27 i 27-a smrtno je ranjen načelnik štaba Brigade, izuzetno hrabar i omiljen vojni starješina, prvoborac iz ustaničkog Janja.

Štabovi Korpusa i Divizije pridavali su izuzetno veliki značaj uspjehu glavnog klina Šeste brigade za opšti uspjeh napada na Travnik i insistirali su na produženju napada sve dok se proboj ne izvrši. »Po svaku cijenu prodrijeti u grad prije zore« - glasilo je jedno od naređenja štaba Divizije.⁵⁹¹ S tim ciljem odobrio je da se dio divizijske artiljerije premjesti u borbeni poredak glavnih snaga Brigade kako bi artiljerijska oružja mogla neposredno dejstvovati po bunkerima. Na tom zadatku angažovali su se načelnik operativnog odjeljenja u štabu Korpusa Josip Mažar Šoša i komandant Brigade Miljević Milančić. Idući prema divizijskoj artiljeriji, Šoša i Milančić su nedaleko od komandnog mjesta štaba Brigade bili zasuti neprijateljskom minobacačkom vatrom i tom prilikom Šoša je poginuo. Prema kazivanju Milančića Miljevića, Šoša i on su od početka polaska prema divizijskoj artiljeriji bili izloženi minobacačkoj vatri. U jednom momentu minobacačke granate počele su da eksplodiraju u njihovoj neposrednoj blizini i oni su plegli jedan uz drugog. Kad je vatra neprijateljskih minobacača prestala, Milančić je pozvao Šošu da krenu. Šoša se, međutim, nije odazivao. Stavio je ruku na Šošin vrat i po toploj krvi na ruci Milančić je shvatio da je Šoša poginuo. Tako se u borbenom poretku Šeste brigade završio život jednog od najpopularnijih krajiških komandanata, legendarnog komandanta sa Kozare i prvog komandanta Četvrtke krajiške NOU divizije, narodnog heroja Josipa Mažara Šoše.

Posljednji pokušaj prodora na glavnom pravcu napada Šeste brigade učinjen je pred zoru, kada su sva tri bataljona na tri zasebna pravca istovremeno krenula u napad. Međutim, i taj pokušaj je bio bezuspješan, uvećavajući i onako već teške gubitke Brigade.

Rano ujutro, 21. oktobra, kada je postalo potpuno jasno da su dalji pokušaji proboja neprijateljske spoljne odbrane na glavnom pravcu besmisleni, štab Brigade je naredio štaovima bataljona da obustave napad i da bataljone izvuku na prve pogodne položaje za odbranu. Osjetivši da su glavne snage Brigade pretrpjele velike gubitke i da su odustale od daljeg napada, neprijatelj je nešto prije 07.00 časova povećom grupom vojnika prešao u protivnapad i prodro do komandnog mjesta i previjališta Trećeg bataljona koji su se nalazili 200-300 m ispred neprijateljskih bunkera. Tom prilikom neprijatelj je zarobio referenta saniteta Trećeg bataljona Mariju Sovilj-Maričić sa bolničarkama Zorom Slavuj i Jedom Budimir i odveo ih u Travnik.⁵⁹²

Na pomoćnom pravcu napad Prvog bataljona imao je povoljniji tok. Grupa za proboj Prvog bataljona u prvom naletu uspjela je da savlada žičane prepreke, ali je u borbi oko bunkera broj 2 pretrpjela teške gubitke. Preko polovine grupe bilo je izbačeno iz stroja. Štab Bataljona je brzo popunio tu grupu, koja je kroz već napravljeni prolaz u žičanim preprekama prišla bunkeru i uz efikasno dej-

591) *Arhiv VII*, kut. 461-3-5.

592) Prema izjavi Zore Slavuj-Balaban, prilikom upada ustaša u previjalište nijednog ranjenika u previjalištu nije bilo i njih tri su upravo bile krenule u povlačenje.

stvo bombaša i ručnih protivtenkovskih oružja zauzela ga na juriš. U borbu su zatim ubačene dvije čete, pa su ubrzo zauzeti i bunker brojevi 3 i 4.

Neprijateljska spoljna odbrana bila je probijena na odsjeku od oko 700 m širine. Na taj način na pomoćnom pravcu bio je stvoren povoljan preduslov za prodor Šeste brigade u grad. Međutim, sam Prvi bataljon predstavljao je nedovoljnu snagu za takav poduhvat. Bataljon je, doduše, pokušao sa prodorom u grad, ali je ubrzo od toga morao odustati, i zbog pojačanog otpora neprijatelja i još više zbog usamljenosti i neizvjesnosti. Bataljon nije poslije proboja uspio da uspostavi vezu sa glavnim snagama i štabom Brigade, a ni vezu sa pomoćnim snagama Sedme brigade na desnom krilu čije se dejstvo uopšte nije oglašavalo. Položaj i bunker lijevo i desno od breše koju je Bataljon napravio ostali su u rukama neprijatelja, pa je postojala opasnost da glavne snage Bataljona budu odsječene i okružene. Zbog toga, a i zbog pojačanog pritiska neprijatelja, koji je u borbu ubacio satniju 5. ustaške bojne iz rezerve,⁵⁹³ štab Bataljona je rano ujutro oko 04.00 časova povukao jedinice na položaje u s. Vidoševici jugozapadno od bunkera broj 2, 3 i 4. Neprijatelj je ponovo posjeo te bunkere i uspostavio prvobitne položaje za odbranu.

Dok je Šesta brigada bezuspješno pokušavala dana glavnom pravcu probije spoljnu odbranu neprijatelja, Sedma brigada Desete divizije uspjela je da poslije žestoke dvočasovne borbe ovlada bunkerima broj 12-20 na padinama Vilenice i da prođe u zaseoke Ilovača i Malta na jugistočnoj periferiji Travnika. Protivnapadima neprijatelja Brigada je ujutro 21. oktobra odbačena do zauzetih bunkera. Borba za bunkere produžila se u toku cijelog dana i sve pokušaje neprijatelja da vrati izgubljene bunkere i uspostavi prvobitne položaje Sedma brigada je odbila.⁵⁹⁴

Jedanaesta brigada je u toku noći između 20. i 21. oktobra likvidirala neprijateljsko uporište na željezničkoj stanici Bila, a sutradan i uporište u s. Han-Bila i u s. Divjak. U poslijepodnevnom časovima 21. oktobra Jedanaesta brigada pripremala se za napad i na neprijateljsko uporište u s. Dolac.

Neuspjeh Šeste brigade na glavnom pravcu napada noću 20/21. oktobra posljedica je više okolnosti. Prije svega, nije postignuto iznenađenje u pogledu vremena početka napada, a, što je još važnije, ni u izboru pravca glavnog udara. Iznenađenje u pogledu vremena početka napada u uslovima velike koncentracije snaga Petog korpusa oko Travnika i pri postojanju jednog dijela neprijateljski raspoloženih stanovnika prema NOR-u u okomim selima, i pored svih preduzetih mjera, gotovo se nije moglo ostvariti.⁵⁹⁵ Drukčije, međutim, stoji stvar u pogledu izbora pravca glavnog udara. Tu je očevidno učinjen promašaj, čije su se posljedice od početka borbe veoma teško osjetile. Naime, po žestini sudara, po jačini vatre, naročito artiljerije i minobacača, po žičanim preprekama i minkim poljima, moglo se lako zaključiti daje Brigada glavnim snagama napadala na težište neprijateljske odbrane. Drugim riječima, Brigada je svoj probojni klin usmjerila upravo tamo gdje je to neprijatelj i očekivao i u skladu s tim angažovao snage i sredstva, odnosno organizovao odbranu. Tako je neprijatelj od početka napada, vatrom iz cjelokupnog naoružanja, posebno vatrom minobacača i artiljerije, tukao cio borbeni poredak glavnih snaga Brigade. Kako su na glavnom pravcu napada Brigade bile na relativno malom prostoru koncentrisane brojne snage, gubitke su trpjele ne samo udarne grupe za proboj nego i ostali dijelovi

593) *Zbornik dokumenata*, tom IV, knjiga XXXI, d. 175.

594) *Arhiv VII*, kut. 854-5/1-6. Bojna relacija Desete divizije za oktobar 1944. godine.

595) U popodnevnim časovima 20. oktobra komandant Šeste brigade Milančić Miljević, sa nekoliko kurira, izvidao je neprijatelja na prostoru istočno od s. Ovčarevo, gdje je zatekao obavještajnog oficira Četvrte divizije M. Levija, koji je takođe izvidao neprijatelja na istom terenu. Tom prilikom došlo je do sukoba sa jačom neprijateljskom izviđačkom patrolom, u kome je ranjen kurir štaba Šeste brigade.

borbenog poretka po dubini. U takvoj situaciji moralo je dolaziti do komešanja i poremećaja u borbenom poretku. Uz to, slaba noćna vidljivost doprinijela je da su dejstva artiljerijskih i drugih protivtenkovskih oružja po neprijateljskim bunkerima bila neefikasna.

Drugo, štabovi Divizije i Brigade polazili su od čvrstog uvjerenja da će glavni napadni klin probiti neprijateljsku odbranu, pa uopšte nisu predvidjeli mogućnost manevra snagama i sredstvima sa glavnog na pomoćni pravac u slučaju uspjeha Prvog bataljona. To je bio i jedan od razloga što je veza sa Prvim bataljonom bila zanemarena i što u toku noći nije funkcionisala. Doduše, manevar snagama i sredstvima sa glavnog na pomoćni pravac u uslovima slabe noćne vidljivosti bio je težak i spor. Ipak, bio je moguć, pogotovo da je takva mogućnost bila predviđena i planirana u štabu Brigade. Izostajanje takvog manevra predstavlja, vjerovatno, veliki propust i jedan od uzroka neuspjeha napada noću 20/21. oktobra. Pri tome su se i štab Divizije i štab Brigade »kruto« držali zapovijesti štaba Korpusa, po kojoj je Šesta brigada imala zadatak da napada lijevo, a Sedma brigada desno od Lašve. U praksi, međutim, i djelimično odstupanje od navedene korpusne zapovijesti, prebacivanjem pomoćnog pravca napada na desnu obalu Lašve, dalo je jedini makar djelimični i privremeni uspjeh.

Treće, nije bez značaja činjenica da se u četama bataljona nalazi veći broj novih, neiskusnih i za tako izuzetno tešku borbu nevičnih boraca. Valja reći da su se novi borci uz svoje stare drugove hrabro borili, ali se samo hrabrošću nije moglo nadoknaditi odsustvo iskustva u jurišima na neprijateljske bunkere. I najзад, ispred glavnih snaga Brigade nalazile su se ustaške snage koje, znajući šta ih čeka, ne samo što su raspolagale iskustvima u odbrani, nego su se branile vrlo uporno i odlučno.

PRODUŽENJE NAPADA I OSLOBODENJE TRAVNIKA

Iako plan napada na Travnik u toku noći 20/21. oktobra nije ostvaren, ipak su postignuti važni rezultati i stvoreni preduslovi za uspješno produženje napada uveče 21. oktobra. Odlučujuću ulogu u stvaranju takvih preduslova imao je uspjeh Sedme brigade, kojim je neprijateljska spoljna odbrana bila ozbiljno narušena. To je uzdrmalo moral neprijatelja i stavilo štab odbrane Travnika pred nerješive probleme. Sjedne strane, neprijatelj se nije usuđivao da vrši veću pregrupaciju snaga a, s druge strane, bez takve pregrupacije nije mogao naći rješenje za odbranu pravca prema Sedmoj brigadi koji je za njega postao od životnog značaja. Težak položaj neprijatelja u Travniku uvećali su i uspjesi Jedanaeste brigade, kojima je praktično bila onemogućena brza pomoć iz pravca Zenice i Busovače. Neprijatelj je u teškoj borbi protekle noći bio iznuren i pretrpio je i znatne gubitke. Istovremeno cio sistem neprijateljske odbrane i sve njegove slabosti našim štabovima postali su jasni, što je omogućavalo pravilno pregrupisanje snaga i određivanje zadataka za produženje napada.

Odluka štaba Petog korpusa o ponovnom napadu jedino se mogla i očekivati i s obzirom na već izvojevane pozicije naših snaga i napore da se one u toku dana 21. oktobra po svaku cijenu održe.

Naređenjem štaba Korpusa, početak ponovnog opšteg napada na Travnik određen je za 18.00 časova 21. oktobra. Pred Šestu brigadu štab Četvrte divizije postavio je zadatak da glavnim snagama napada spoljnu odbranu neprijatelja na desnoj obali Lašve, u zahvatu bunkera broj 2 i 3, dakle pravcem kojim je prethodne noći napadao Prvi bataljon, a pomoćnim snagama na pravcu Jadikovac - Baš-Bunar da aktivnim dejstvima veže neprijateljske snage između Lašve i Vlašića.

Pravci napada Sedme brigade ostali su isti kao i prethodne večeri, s tim što je ta brigada već držala dio neprijateljske spoljne odbrane između bunkera broj 12 i 20 na Vilenici. Zadatak Jedanaeste brigade bio je da produži napad na uporište Dolac, a jedan njen bataljon iz korpusne rezerve napadao je na desnom krilu Sedme brigade.

Korpusna i divizijska artiljerija dobile su zadatak da prije početka opšteg juriša otvore kratkotrajnu snažnu vatru prema unaprijed pripremljenim ciljevima na spoljnoj odbrani i u gradu.

U toku dana 21. oktobra štabovi i komande jedinica Šeste brigade uspjeli su da srede jedinice, odrede vršioce dužnosti na mjesto starješine izbačenih prethodne noći iz stroja, snabdiju jedinice municijom i da upoznaju borce i starješine sa stanjem neprijateljske odbrane i sa predstojećim zadatkom Brigade. Na moral boraca i starješina veoma povoljno je uticala informacija o oslobođenju Beograda.

Za napad na glavnom pravcu određeni su Prvi, Drugi i Četvrti bataljon, i to na čelu napadnog klina Prvi i Četvrti bataljon, sa zadatkom da izvrše proboj neprijateljske odbrane u zahvatu bunkera broj 2, 3 i 4 i da nakon proboja spoljne odbrane, odmah, nastave prodiranje prema fabrici duvana, željezničkoj stanici i vojnoj kasarni, s tim da desno uspostave vezu sa snagama Sedme brigade. Drugi bataljon dobio je zadatak da se, nakon proboja spoljne odbrane, odmah, ubaci lijevo kroz brešu, što prije pređe na lijevu obalu Lašve i iz pravca Travnika napadne i likvidira neprijateljske bunkere i položaje između Lašve i Vlašića, ostvarujući pri tome sadejstvo sa Trećim bataljonom. Poslije likvidacije tih položaja Drugi bataljon imao je zadatak da se u borbu za grad ubaci lijevo od Prvog bataljona.

Na pomoćnom pravcu lijevo od Lašve ostavljen je Treći bataljon, koji je prethodne noći pretrpio najveće gubitke. Pored vezanja neprijatelja aktivnim dejstvima i sadejstva Drugom bataljonu u likvidaciji bunkera između Lašve i Vlašića, Treći bataljon je dobio zadatak da se poslije likvidacije neprijateljske spoljne odbrane i prodora glavnih snaga Brigade u grad pomjeri lijevo, sjeverno od grada, radi sprečavanja bježanja neprijatelja iz grada preko Vlašića. Organizacija i način izvođenja napada bili su planirani uglavnom, kao i prethodne noći. U dinamici borbe zadaci Drugog i Četvrtog bataljona su se promijenili.

Poslije snažne artiljerijske vatre po neprijateljskim položajima i otpornim tačkama, uslijedio je opšti juriš svih snaga određenih za napad. Neprijateljski otpor bio je vrlo snažan, ali relativno kratkotrajan. Za nepun čas Prvi i Četvrti bataljon slomili su otpor neprijatelja i ovladali bunkerima od broja 2 do 6, gdje su se spojili sa Drugim bataljonom Sedme brigade. Bataljoni Šeste, Sedme i Jedanaeste brigade brzo su prodirali u grad. Već u prvim borbama u gradu zauzeta je zgrada Ustaškog stožera i zatvora iz koga je oslobođena veća grupa zatvorenika, modu kojima su bile i bolničarke Trećeg bataljona.

Jači otpor neprijatelj je pružio Prvom i Drugom bataljonu Šeste i Drugom bataljonu Sedme brigade u rejonu željezničke stanice iz oklopnog voza i staničnih zgrada. Nakon nekoliko časova Prvi i Drugi bataljon su zajedno sa Drugim bataljonom Sedme brigade razbili neprijatelja na željezničkoj stanici i uništili oklopni voz. Ostaci neprijatelja povukli su se sa željezničke stanice u vojnu kasarnu. U isto vrijeme, Četvrti bataljon je poslije kraće borbe ovladao mjestom na Lašvi nedaleko od fabrike duvana. Poslije slamanja neprijateljskog otpora kod mosta, Četvrti bataljon produžio je prema fabrici duvana i bez otpora je zauzeo.

Ujutro 22. oktobra između 7 i 8 časova, Treći i dio Četvrtog bataljona likvidirali su bunkere između Lašve i Vlašića, a zatim se Četvrti bataljon pridružio glavnim snagama Brigade u borbi oko vojne kasarne. Treći bataljon je posjeo padine Vlašića sjeverozapadno i sjeverno od Travnika.

Odmah poslije zauzimanja željezničke stanice, Prvi i Drugi bataljon su zajedno sa bataljonom Sedme brigade produžili napad prema vojnoj kasarni. Uskoro im se pridružio i Četvrti bataljon. Oko 10.00 časova ovi bataljoni su izbili pred kasarnu. Zastanak pred kasarnom i izvlačenje dijela snaga iz borbe iskoristio je neprijatelj u kasarni i snažnim protivnapadom odbacio je glavne snage Brigade (Prvi, Drugi i Četvrti bataljon) do prvih visova na jugozapadnoj ivici grada. Čim su zaustavili neprijatelja, sva tri bataljona su protivnapadom ponovo satjerala neprijatelja u kasarnu. Pokušaj tih bataljona da »na leđima« neprijatelja upadnu u kasarnu nije uspio.

U međuvremenu, snage Jedanaeste brigade zauzele su Dolac, a glavne snage Sedme brigade sa dijelom snaga Jedanaeste brigade ovladale su Tarabovcem i istočnim i jugoistočnim dijelovima grada. Za povoljan završetak borbi u Travniku naročito je bio značajan uspjeh Sedme brigade u napadu na staru tvrđavu »Kaštel«. Nakon eksplozije municije u dvorištu tvrđave, izazvane minobacačkom vatrom Sedme brigade, ustaše i žandarmerije koji su branili tvrđavu zahvatila je panika, pa su se oko 12.00 časova predali.

Oko 12.00 časova 22. oktobra sve neprijateljske snage koje su branile Travnik, a koje do tada nisu bile uništene ili uspjele pobjeći - 1.300-1.500 vojnika i oficira sa štabom odbrane na čelu - bile su sabijene u kasarnu, posljednji, ali istovremeno i najveći i za odbranu najbolje pripremljeni objekat u gradu.

U prvim popodnevnim časovima u opsadi kasarne nalazili su se Prvi, Drugi i Četvrti bataljon Šeste brigade sa zapadne i jugozapadne strane, a Drugi i Četvrti bataljon Sedme brigade sa istočne i sjeveroistočne strane. Dejstvo sa sjevera nije bilo ni moguće zbog strmih padina Vlašića prema kasarni. Na položaje ispred kasarne došli su štabovi Petog korpusa, Četvrtе divizije, Šeste i Sedme brigade, a i zamjenik komandanta Desete divizije. I dok se borba oko kasarne vodila jakim vatrom uglavnom iz streljačkog naoružanja, štab Četvrtе divizije je, uz konsultovanje i saglasnost komandanta Korpusa i štabova brigada, pristupio pripremi juriša na kasarnu. Na vatrene položaje u blizini kasarne dovedena su artiljerijska oružja divizijske artiljerije tako da neposrednim gađanjem mogu tući kasarnu. U bataljonima Šeste i Sedme brigade formirane su bombaške grupe koje su snabdijevane benzinskim flašama. Opšti juriš trebalo je da počne u momentu prestanka dejstva artiljerije i minobacača. Između 17.00 i 18.00 časova počelo je dejstvo artiljerije i minobacača. Jake eksplozije topovskih granata potresale su kasarnu. Međutim, stvarni učinak artiljerije nije bio velik, jer se glavnina neprijatelja nalazila u podrumskim prostorijama kasarne i branila se kroz male prizemne, za odbranu podešene prozore koje artiljerija nije mogla gađati. I dok artiljerijska priprema nije bila još sasvim prestala, naišao je sa istočne strane tenk iz tenkovske čete Petog korpusa, ušao u dvorište kasarne, zavio i s južne strane uputio se pravo prema glavnom ulazu u kasarnu. Na nekoliko metara pred kasarnskim vratima, pogođen iz protivtenkovskog topa, tenk je stao. Do početka opšteg juriša borci i starješine Brigade nisu ni znali ko se u tenku nalazio. Kada su u toku juriša otvorili tenk, ugledali su mrtva tijela zamjenika komandanta Desete divizije Petra Mečave i komandira tenkovske čete Laze Marina, poznatih koraćkih junaka i popularnih vojnih starješina u Korpusu. Pretpostavljajući da neprijatelj nema protivtenkovska oružja, Petar Mečava, koji je inače učestvovao u donošenju odluke o pripremi juriša na kasarnu, samoinicijativno je pozvao Marina da tenkom obezbijede prodor u kasarnu.

Poslije pogibije Mečave i Marina, najuriš su krenuli najprije bombaši iz bataljona Šeste i Sedme brigade. Ubacivanjem upaljenih benzinskih flaša kroz prozore, unutrašnjost kasarne bila je zahvaćena plamenom i gustim dimom. Uslijedio je opšti juriš u kome su zajedno sa borbama učestvovali komandiri i politkomesari, članovi štabova bataljona i brigada. Suočeni sa bezizlaznom situaci-

jom, neprijateljski vojnici i oficiri su se predali. Samo su dijelovi 5. bojne 1. ustaškog zdruga i 5. kupreške bojne sa 400 do 500 ustaša uspjeli ujutro, 22. oktobra, neposredno poslije pada neprijateljske spoljne odbrane i prodora naših snaga u grad, da se probiju u pravcu Guče Gore i Zelinice.⁵⁹⁶ Manje grupice ustaša produžile su otpor u podrumima kasarne, ali su brzo likvidirane. Uveče oko 19.00 časova otpor neprijatelja potpuno je prestao i Travnik je bio oslobođen.

ODBIJANJE NEPRIJATELJSKOG PROTIVNAPADA NA TRAVNIK

Nakon završetka borbi za oslobođenje Travnika, Šesta brigada je ostala i prenoćila u gradu. Njen zadatak je bio da nekoliko dana obezbjeđuje javne objekte, da pomaže intendantskim i drugim materijalno-tehničkim organima Četvrte divizije i Petog korpusa u prikupljanju i evakuaciji zaplijenjenog naoružanja, municije, opreme i drugih materijalnih sredstava, obavještajnim organima i organima Ozne u pronalaženju sakrivenih ustaša, agenata i drugih narodnih neprijatelja, da obezbjeđuje i sprovodi do sabirnih centara zarobljene neprijateljske vojnike itd.

I dok je Šesta brigada sutradan, 23. oktobra, izvršavala navedene zadatke, neprijatelj je u Zenici prikupio snage i krenuo u protivnapad sa ciljem da vrati Travnik. Naime, ustaška komanda uspjela je da do 23. oktobra prebaci dvije bojne 5. ustaškog zdruga iz rejon Rogatice u Zenicu, gdje se već nalazila jedna bojna tog zdruga. Taj ustaški zdrug, poznat po zločinima kao »Francetićeva crna legija«, krenuo je šatri bojne (2,3. i 5. bojna), jačine oko 1.700 ustaša, u 11.00 časova 23. oktobra,⁵⁹⁷ preko položaja Osme brigade pravcem Zenica - s. Stranjani - s. Osojnica - s. Brajkovići - Guča Gora - Travnik. Ne obazirući se na gubitke, neprijatelj je odlučnim napadom uspio da razbije odbranu dvaju bataljona Osme brigade i Vlašićkog odreda i, produžujući prodiranje u toku dana 23. oktobra i noću 23/24. oktobra, da izbije ujutro 24. oktobra u rejon Kotol (trig. 1041) - Kapelica južno od s. Bukovica (1,5 km sjeveroistočno od Travnika).

U nastaloj situaciji štab Šeste brigade brzo je donio odluku da Prvi i Drugi bataljon odmah krenu u pravcu neprijatelja, da ga napadnu i po svaku cijenu odbace u pravcu Guče Gore. Četvrti bataljon dobio je zadatak da posjedne položaje za odbranu na sjeveroistočnoj periferiji grada, a Treći da ostane u gradu u gotovosti za pokret i dejstvo prema ukazanoj potrebi. Oko 10.00 časova Prvi i Drugi bataljon su, najbrže što su mogli, krenuli prema neprijatelju, čiji su prednji dijelovi već počeli da izbijaju na nekoliko stotina metara ispred Travnika. Bataljoni su iz pokreta prešli najuriš. Sudar je bio silovit. U kratkotrajnom okršaju, u kome je dolazilo do borbe prsa u prsa, ustaški prednji dijelovi su bili razbijeni i natjerani u bjekstvo ostavljajući na bojnopolju 14 poginulih. Energičnim produženjem napada Prvi i Drugi bataljon su prinudili i ustašku glavninu na povlačenje. U međuvremenu prešle su u protivnapad na bokove 1. ustaškog zdruga Sedma, Osma i Jedanaesta brigada, pa su ustaške snage uz velike gubitke bile protjerane u Zenicu.⁵⁹⁸ Upućujući 1. ustaški zdrug u protivnapad prema Travniku, ustaška komanda NDH je, izgleda, pretpostavljala da njihove snage u Travniku još daju otpor. Otuda je u izvještaju Operativnog odjeljenja Ministarstva

596) Ove snage su kao 5. bojna 1. ustaškog zdruga već 23. oktobra, zajedno sa još dvije bojne istog zdruga, učestvovala u protivnapadu od Zenice prema Travniku (vidjeti *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga 31, d. 175; Izudin Čaušević: *Monografija Osme krajiške brigade*, VIZ, Beograd 1981, godine, str. 330-333).

597) *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, knjiga II, str. 437; *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom IV, knjiga XXX, d. 148 i 149; knjiga XXXI, d. 175. Bojne relacije Prvog ustaškog zdruga.

598) *Arhiv VII*, kut. 769A-2-2/3 i kut. 769A-3-1/3.

oružanih snaga NDH od 23. oktobra bilo saopšteno da je »... hrabra odbrana Travnika odbila sve napade nadmoćnijeg neprijatelja«, a u drugom saopštenju istog dana da je »... neprijatelj uspio prodrijeti u Travnik i zauzeti istočni dio grada«. Kako je protivnapad 1. ustaškog zdruza propao, Operativno odjeljenje ustaškog Ministarstva odbrane, u saopštenju od 24. oktobra, priznalo je pad Travnika.⁵⁹⁹

Odbijanjem protivnapada 1. ustaškog zdruza 24. oktobra, Peti korpus je uspješno završio travničku operaciju.

Borba za oslobođenje Travnika bila je najteža i najkrvavija borba koju je Šesta brigada do tada imala na svom borbenom putu. Brigada je u toj borbi pretrpjela teške gubitke. Za 37 časova borbe iz stroja je izbačeno (računajući 1 poginulog i 6 ranjenih prilikom odbijanja protivnapada 1. ustaškog zdruza) 228 boraca i starješina, od kojih je 35 poginulo, 181 ranjen i 14 kontuzovano. Među izbačenim iz stroja bila su 102 člana KP i SKOJ-a, od kojih 16 poginulih i 86 ranjenih.⁶⁰⁰ Zajedno sa svojim borcima u jurišu hrabro su poginuli Milan Milovac, načelnik štaba Brigade, Milan Paunković i Stevo Škorić, politkomesari četa, Rade Čosić, komandir čete, Luka Kojić i Ratko Sekula, zamjenici komandira četa, Miloš Vukić, Branko Babić i Milan Stokić, komandiri vodova, Rosa Đukić, bolničarka, Mile Prošić i Branko Đukanović, komandiri odjeljenja.⁶⁰¹

U borbi za oslobođenje Travnika Šesta brigada je postigla izuzetno velike uspjehe. Prema izvještaju štaba Brigade neposredno poslije oslobođenja Travnika, izbacila je iz stroja 1.621 neprijateljskog vojnika i oficira, od toga 684 zarobila, 771 ubila i 176 ranila. Brigada je zaplijenila i veliku količinu naoružanja, municije, opreme i drugog materijala. Između ostalog, zaplijenila je 5 topova raznog kalibra, teški i laki minobacač, 7 puškomitraljeza, 10 automata, 21 pištolj, nekoliko stotina pušaka, 2 vagona artiljerijske municije, 56.000 pušanih metaka itd. Brigada je uništila oklopni voz i protivtenkovski top.⁶⁰²

Borci i starješine Šeste brigade izvrsno su se borili i poletno, odlučno i hrabro izvršavali najteže zadatke. Neuspjeh i teški gubici u toku napada prve noći 20/21. oktobra nisu pokolebali moralnu čvrstinu i borbeni polet boraca i starješina, pa je njihovo držanje u ponovljenom napadu 21/22. oktobra bilo izvanredno. »Trebalo je vidjeti herojske juriše boraca i rukovodilaca na kasarnu, pa osjetiti njihovu snagu i moralnu čvrstinu«, napisao je u svom izvještaju politkomesar Četvrtre divizije D Mitar Bajalica, desetak dana poslije oslobođenja Travnika.⁶⁰³

Masovno ispoljena hrabrost i samoprijegor boraca i starješina Šeste brigade u borbi za oslobođenje Travnika bili su protkani brojnim primjerima izuzetnih podviga bombaša, puškomitraljezaca, rukovalaca ručnih protivtenkovskih oružja, bolničarki i drugih boraca koje bi trebalo spomenuti. Na žalost, pisanih dokumenata o takvim podvizima nema. Jedino su u malobrojnim sačuvanim pri-

599) *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom IV, knjiga XXX, d. 179.

600) *Arhiv CK SK BiH*, Sarajevo, Pregled partijske organizacije i SKOJ-a od 1. novembra 1944. godine uz izvještaj pomoćnika politkomesara Šeste brigade Oblasnom komitetu za Bosansku krajinu od 5. novembra 1944. godine.

601) Podaci o poginulim starješinama uzeti su iz opšteg spiska napravljenog na osnovu podataka opštinskih odbora SUBNOR-a Travnik i preživjelih boraca Brigade, a i iz filma: JRP BiH, NOB, *Arhiv VII*, film broj 12.

602) Navedeni uspjesi, posebno zarobljavanje velikog broja neprijateljskih vojnika i oficira, a i zadobijanje velikog ratnog plijena, rezultat su, naravno, zajedničkih uspjeha Šeste, Sedme i Jedanaeste brigade. U završnici borbe prilikom osvajanja kasarne, Šesta brigada je imala takvu ulogu da su navedeni rezultati ušli u njen izvještaj.

603) *Arhiv CK SK BiH*, Sarajevo, d. 4-156.

mjerima brigadnih i bataljonskih listova škrtim boračkim riječima ostali zabilježeni neki od tih podviga. U tom materijalu nalazimo zabilježeno neizmerno požrtvovanje i hrabrost omladinca Branka Sijana iz Trećeg bataljona. Sa »džon bulom« u rukama među prvima je jurišao na bunker i pao na žičanoj prepreci ispred bunkera. I puškomitraljezac Uzeir Kunić iz Četvrtog bataljona smrtno je pogođen nekoliko metara ispred bunkera. Tukući neprijatelja iz teškog mitraljeza, hrabro je pao nišandžija Florijan Bešan. U jurišu na kasarnu među prvim dobrovoljcima, koji su kroz prozore kasarne ubacili zapaljene benzinske flaše, bili su već poznati bombaši Neđo Malinić i njegovi drugovi Trkulja, Joja Čulibrk i njegov nerazdvojni drug Haso iz Četvrtog bataljona, Stjepan Šćetar, mitraljezac, Antun Lelek, komandir odjeljenja iz prateće čete, i Dušan Vukić, kurir Prvog bataljona. Šerif Čukle, borac iz Prvog bataljona, neposredno ispred ustaša izvukao je dva ranjena druga u jurišu iznad Travnika 24. oktobra. Brigadna štampa zabilježila je i hrabro držanje bolničarki Trećeg bataljona u ustaškom zatvoru. Kada ih je na saslušanju ustaša ironično upitao da li bi htjele da budu ustašice, jednoglasno su odgovorile: »Radije idemo na strijeljanje«. Naravno podvizi i mnogih drugih junaka, prije svega palih u toj teškoj borbi, koji nisu nigdje zabilježeni, bili su i ostali takođe dostojni divljenja i trajnog sjećanja svih preživjelih boraca Šeste brigade.

Neposredno poslije oslobođenja Travnika došlo je do znatnih kadrovskih promjena u rukovodećem sastavu Brigade. Za zamjenika komandanta Brigade došao je Milan Miljuš, do tada komandant Prvog bataljona. Nešto kasnije, u prvoj polovini novembra, za načelnika štaba postavljen je Vinko Lenard, oficir u Operativnom odjeljenju štaba Korpusa. Za komandanta Prvog bataljona postavljen je Lazar Sušnjica, do tada zamjenik komandanta Drugog bataljona, a za zamjenika komandanta Drugog bataljona Miloš Trninić, do tada komandir čete. Komandant Trećeg bataljona Branko Vignjević prekomandovan je na dužnost zamjenika komandanta Osme brigade, a za komandanta Trećeg bataljona postavljen je Mirko Vejinović, do tada zamjenik komandanta istog bataljona. Za zamjenika komandanta Trećeg bataljona postavljen je komandir čete Trivo Bokan.

NOVOOSLOBOĐENA TERITORIJA I MOBILIZACIJA NOVIH BORACA

Oslobođenjem Travnika i doline Lašve bilo je, u stvari, oslobođeno cijelo područje u trouglu Busovača - Zenica - Travnik, između Vraniće, Vlašića i Bosne. Tako je taj kraj postao sastavni dio šire ranije oslobođene teritorije Bosanske krajine i centralne Bosne. Na toj teritoriji Četvrta divizija ostala je preko 5 mjeseci i vodila teške borbe pretežno u dolini Bosne.⁶⁰⁴¹

To područje, uključujući i zenički kraj istočno od Bosne, iz više razloga zauzima poslije Podgrmeča najistaknutije mjesto na borbenom putu Šeste brigade. Pored ostalog, ona je samo u Podgrmeču boravila duže vreme i samo je on dao Brigadi veći broj boraca. Prema približnoj procjeni preko 1.000 boraca sa novooslobođene teritorije, najviše sa šireg područja Zenice, popunilo je jedinice

604) *Arhiv VII*, VŠ, kut. 28-2/2-2, kut. 28-3/1-2, kut. 28-4/1-2, kut. 28-11-14/2 itd. Brigadni i bataljonski listovi Šeste brigade.; *Arhiv VII*, kut. 76A-42-1/1, kut. 769A-2-2/2, kut. 854-5/1-6, kut. 461A-3-5.

Tok borbi za oslobođenje Travnika i podaci o gubicima Šeste brigade, zarobljenicima i ratnom plijenu obrađeni su prvenstveno na osnovu operacijskih izvještaja Šeste brigade, Četvrte i Desete divizije.

Brigade posljednja dva mjeseca 1944. i prva dva mjeseca 1945. godine.⁶⁰⁵ Približno isto toliko boraca te teritorije popunilo je Osmu i Jedanaestu brigadu. Otuda i potreba da se makar da i najkraći osvrt na stanje u ovom kraju prije dolaska Četvrte divizije i na preokret, posebno u opredjeljenju naroda za NOB do koga je došlo poslije njenog dolaska i uz njen odlučujući doprinos.

Najveći dio stanovništva tog područja bili su Muslimani, zatim Hrvati, dok je Srba bilo malo. Sela su bila pretežno siromašna, ekonomski i kulturno zaostala. Seosko stanovništvo bavilo se zemljoradnjom i stočarstvom, a srazmjerno mali dio stanovnika zapošljavao se i radio u privrednim preduzećima, najviše u okolnim rudnicima, na eksploataciji šume i u željezari Zenica. Od okupacije zemlje i uspostavljanja tzv. NDH pa do oslobođenja krajem oktobra 1944. godine, to područje je skoro neprekidno bilo pod vlašću i kontrolom okupatora i ustaša. Osloncem na relativno jake garnizone u Zenici i Travniku i na više manjih uporišta u dolinama Bosne i Lašve, okupator i ustaše su terorom i jakom propagandom uspjeli da spriječe veći uticaj NOP-a i da u svoju službu uključe dosta veliki broj stanovnika sa te teritorije. Tome je mnogo doprinijelo i stagniranje NOP-a, odnosno privremena prevlast četničkog pokreta u susjednom području sjeverno od Vlačića i na desnoj obali Bosne sjeveroistočno od Zenice od proljeća

1942. godine.⁶⁰⁶ Međutim, ne može se reći da je stanovništvo tog kraja od tada bilo bez ikakvog uticaja NOP-a. Iz Bosanske krajine, preko srednje Bosne, nailazile su povremeno u taj kraj brigade i divizije NOV i izvodile borbene akcije u dolinama Bosne i Lašve, oko Zenice, Travnika i Busovače. Tako su snage Treće divizije Operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ izvodile borbene akcije na dijelu te teritorije u drugoj polovini oktobra i krajem decembra 1942. godine, a zatim u prvoj polovini januara 1943. godine, kada su bile zauzele Busovaču i napale Travnik.⁶⁰⁷

605) U Šestu brigadu najviše novih boraca je došlo iz Travnika i okoline - iz reiona Vitez - Krušćica - Rankovići - Han-Kompanija i sa desne obale Bosne iz sela koja se prostiru između Zenice, Kaknja i Vareša.

606) Poslije okupacije Jugoslavije i stvaranja tzv. NDH, u Zenici i Travniku radile su na pripremi oružane borbe protiv okupatora i ustaške vlasti dosta jake partijske organizacije. Pod njihovim rukovodstvom i uz neposredno angažovanje članova KP na području Zenice i Travnika počeo je u drugoj polovini 1941. i prvih mjeseci 1942. godine da se uspješno razvija i jača NOP. Tako je u oktobru 1941. godine, na terenu sjeveroistočno od Zenice, formirana Zenička partizanska četa, koja je već u januaru 1942. godine prerastala u Zenički partizanski bataljon sa 4 čete. Početkom proljeća 1942. godine, Zenički partizanski bataljon prerastao je u Zenički odred sa 5 partizanskih četa. Međutim, početkom maja 1942. godine, pristalice četničkog pokreta Draže Mihailovića izvele su u četama Zeničkog odreda pučeve i praktično likvidirale partizanske snage na području. Epilog četničke izdaje na zeničkom području odigrao se 14. juna 1942. godine, kada su zeničke četničke starješine sklopile sa ustaškom komandom u Zenici sporazum o nenapadanju i saradnji u borbi protiv partizanskih snaga i NOP-a.

Od komunisti i drugih antifašista iz Travnika i okoline koji su u drugoj polovini 1941. i početkom 1942. godine stupili u partizanske jedinice srednje Bosane, sjeverno od Vlačića, formirana je aprila 1942. godine u sastavu Četvrtog krajiškog odreda Travnička partizanska četa sa perspektivom prerastanja u Travnički odred. Međutim, zbog četničke izdaje u jedinicama Četvrtog krajiškog odreda i zbog gubitaka u borbama protiv četnika, Travnička partizanska četa je bila prinuđena da se povuče na Vlačić gdje su je ustaše 20. maja 1942. god. razbile i uništile.

Nastojanja rukovodstva NOP za BiH da se spriječi prevlast četničkog uticaja na području srednje Bosne dovođenjem dvaju partizanskih bataljona iz Bosanske krajine (proleterskog i udarnog), a i na području Zenice, dovođenjem jednog partizanskog bataljona iz istočne Bosne (Majevičkog), nisu dala veće rezultate. Tako je okupatoru i ustašama pošlo za rukom da uz pomoć četničke izdaje razbiju partizanske snage i zaustave razvoj NOP-a na području Travnika sjeverno od Vlačića i u zeničkom kraju. Oštrim represalijama i terorom okupator i ustaše uspjeli su da privremeno do znatne mjere parališu dalji organizovan rad partijskih organizacija u Zenici i Travniku na jačanju NOP-a. Čamil Kazazović: *Zenica u NOB 1942-1945*, Muzej grada Zenice, 1977. godine, str. 7-64; *Travnik U NOB*, knjiga I, izdanje »Nova riječ«, Zenica, 1969. godine, str. 139-198; pisane primjedbe na tekst za monografiju Šeste krajiške NOU brigade odbora SUBNOR-a opštine Zenica i člana Redakcije za izdavanje edicije *Borbeni put Šeste krajiške brigade* iz Zenice, (profesora istorije, Bože Jokanović).

607) *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knjiga I*, str. 347-351.

Na dijelu ove teritorije dejstvovala je i Peta divizija krajem maja i u junu 1943. godine na prolazu u istočnu Bosnu.⁶⁰⁸⁾ Preko sjeveroistočnog dijela ove teritorije prošao je početkom avgusta 1943. godine i VS sa Sedmom divizijom, Prvom proleterskom i Prvom dalmatinskom brigadom na putu za Petrovo Polje.^{609)*} Treća krajiška brigada napala je 10. oktobra 1943. godine Zenicu, zauzela veći dio grada i onesposobila za rad najznačajnije privredne objekte. Prethodno je, usput likvidirala uporište u s. Han-Bila i Divjak, na komunikaciji u dolini Lašve. U isto vrijeme, Deveta brigada Desete divizije napadala je neprijatelja i rušila komunikacije u dolinama Lašve i Bosne.⁶¹⁰⁾ Petnaestog oktobra 1943. godine, Prva proleterska i Treća krajiška brigada napale su Travnik itd.⁶¹¹⁾

Mada povremeno i kratkotrajno, prisustvo i dejstvo jedinica NOV imalo je uticaja na mijenjanje raspoloženja ovdašnjeg stanovništva u korist NOP-a. Osim toga, uticaj u navedenom pravcu imalo je i djelovanje ilegalnih partijskih i drugih antifašističkih grupa i pojedinaca u Zenici i Travniku. Ipak, o prelomnom prodoru uticaja NOP-a na stanovništvo tog kraja može se govoriti tek od polovine 1944. godine. Do tada se radilo samo o postepenom stvaranju uslova za razvoj NOP-a. Ovaj proces se time nije odvijao ravnomjerno niti istovjetno na svim dijelovima pomenute teritorije.

Pod uticajem bivših lokalnih političara Jugoslovenske muslimanske zajednice (JMO) i uz podršku ustaških vlasti, na području Zenice u selima organizovana je u 1942. godini muslimanska seoska milicija, koja je početkom 1943. godine ušla u sastav tzv. Dobrovoljačke domobranske pukovnije, formirane za šire zeničko područje. Organizatori te milicije računali su da će je, kao i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, angažovati prije svega u borbi protiv jedinica NOV i POJ. Istovremeno, taktiziranje i nastojanje lokalnih političara JMO da tu miliciju sačuvaju za »odlučujući momenat«, s jedne strane, razvoj događaja, posebno politički rad i pravilan odnos naših jedinica prema narodu, s druge strane, doveli su do političke dezintegracije i učinili seosku muslimansku miliciju nesposobnom da izvršava borbene zadatke za okupatora i ustaše. Doduše, izvjestan broj pripadnika milicije i njenih lokalnih starješina na razne načine je pomagao okupatora i ustaše i učestvovao u borbi protiv naših snaga, ali je bilo i onih koji su se iz raznovrsnih razloga blagonaklono odnosili i pomagali NOP. Osnovna boračka masa milicije na zeničkom području držala se neutralno. Tako raslojena i neutralisana muslimanska milicija na zeničkom sektoru, po pravilu, izbjegavala je sukobe sa našim jedinicama. U takvim uslovima postepeno su narastale simpatije muslimanskog seoskog stanovništva prema NOP-u. Tom specifičnom procesu približavanja NOP-u muslimanskih masa i neutralizaciji seoske muslimanske milicije na sektoru Zenice doprinijeli su i pojedini mladi ljudi, pripadnici JMO iz Zenice, koji su u toku rata postali simpatizeri NOP-a, a istovremeno bili istaknuti rukovodioci milicije. Neki od njih postali su u 1944. godini i aktivisti NOP-a i poslije oslobođenja Traynika aktivno su radili na uključivanju pripadnika muslimanske milicije u brigade Četvrte divizije.⁶¹²⁾

Pomenuta neutralizacija milicije na sektoru Zenice predstavljala je specifičnu, koliko se zna, u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, nepoznatu pojavu.

Na zeničkom sektoru istočno od Bosne muslimanska seoska milicija bila je do polovine 1944. godine pod nešto jačim uticajem ustaša. Istovremeno, musli-

608) *Isto*, str. 439.

609) *Hronologija NOR-a 1941-1945*, str. 321-523.

U Petrovom Polju su oko 20 dana boravili drug Tito i VS. Vrhovni štab tu je, pored ostalih odluka, donio Ukaz o odlikovanjima.

610) *Isto*, str. 571.

611) *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom IV, knjiga 18, d-64.

612) Fadil Imamović, pravnik iz Zenice, komandant muslimanske milicije na zeničkom sektoru, u septembru 1944. godine, izišao je na slobodnu teritoriju, postao predsjednik sreskog odbora NOF-a i aktivno radio na mobilizaciji pripadnika muslimanske milicije u brigade Četvrte divizije.

manska, kao i hrvatska seoska milicija oko Travnika, Busovače, Kaknja, Visokog i Vareša, bila je i ostala do kraja pod jakim uticajem ustaša i redovno se sukobljavala i vodila borbe protiv jedinica NOV i POJ.

Do osjetnijeg prodora NOP-a, prije svega među muslimanskim stanovništvom zeničkog područja, dolazi poslije formiranja Vlačićkog odreda, sredinom juna 1944. godine u s. Kruševo Brdo u srednjoj Bosni. U njegov sastav ušli su borci i starješine sa terena Zenice i Travnika, koji su se do tada nalazili u jedinicama Petog korpusa. Odred je poslije formiranja orijentisan na borbene akcije između Zenice i Travnika. Brojno je dosta brzo narastao dolaskom novih boraca iz Zenice, Travnika i okolnih, uglavnom zeničkih sela. Od 42 borca, koliko je imao prilikom formiranja, do oslobođenja Travnika narastao je na oko 700 boraca i starješina, relativno dobro naoružanih. Jačanju odreda doprinosila su i dejstva jedinica Desete divizije krajem avgusta i u toku septembra 1944. godine oko Travnika i u dolini Lašve. Oko 450 boraca Vlačićkog odreda popunili su brigade Četvrte divizije neposredno poslije oslobođenja Travnika, kada je Odred i potčinjen štabu Četvrte divizije.⁶¹³¹

I pored očividnog napretka u prodiranju NOP-a među stanovništvo teritorije između Travnika, Busovače i Zenice, naročito poslije formiranja Vlačićkog odreda, stvarni preokret u mobilizaciji i angažovanju većeg dijela stanovništva za ciljeve NOB do oslobođenja Travnika nije temeljito ostvaren. Društveno-političko stanje koje je zatekla Četvrta divizija trebalo je radikalno promijeniti u pravcu punog angažovanja stanovništva novooslobođene teritorije i svih njegovih potencijala u opšti front borbe protiv fašizma. Sem u manjem broju sela sjeverno od puta Travnik - Guča Gora - Zenica, gdje je dejstvovao Vlačićki odred, na novooslobođenoj teritoriji nije bilo ni organa nove narodne vlasti, niti društveno-političkih organizacija. Muslimanska milicija je u selima oko Zenice izražavala spremnost da saraduje sa brigadama Četvrte divizije i da im pomaže, ali je bilo kolebanja, pa i nastojanja pojedinih milicijskih starješina da izbjegnu izvršavanje odlučnog zahtjeva da se pripadnici milicije uključe u brigade.⁶¹⁴ Iza poraženog neprijatelja u mnogim selima ostao je relativno jak neprijateljski uticaj, koji je bio osjetno prisutan u muslimanskim i hrvatskim selima oko Travnika, oko r. Lašve i oko Busovače.

Oslobođenje Travnika i prisustvo snažne Četvrte divizije na novooslobođenoj teritoriji, a i sve očigledniji konačni poraz fašističke Njemačke i domaćih kvislinga, snažno su dejstvovali na ubrzano mijenjanje raspoloženja većeg dijela hrvatskog i muslimanskog stanovništva, koje se do tada nije blagonaklono odnosilo prema NOP-u. Uopšte uzev, dolaskom Četvrte divizije bile su stvorene povoljne pretpostavke da se, uz dobro organizovan rad na terenu, brzo ostvari preokret u odnosu ogromne većine stanovništva novooslobođene teritorije prema NOR-u i narodnoj revoluciji.

U datoj situaciji, pred Četvrtu diviziju, odnosno pred njene brigade, pored osnovnih zadataka borbe protiv neprijatelja i stalnog rada na jačanju borbene gotovosti i moralne čvrstine jedinica, postavio se i novi važan zadatak - organizovanje i sprovođenje društveno-političkog rada na terenu i istovremeno mobilisanje što većeg broja novih boraca radi popune i brojnog jačanja jedinica. Drugim riječima, zadatak brigade Četvrte divizije bio je da, sprovodeći revolucionarne društveno-političke promjene, istovremeno sprovode i mobilizaciju novih boraca. Uz puno angažovanje taj zadatak su ostvarili partijske i skojevske organizacije, štabovi Divizije i brigada, komande i starješine svih jedinica zajedno sa okružnim komitetima KP za Sarajevo i Jajce, odnosno sa novoformiranim ko-

613) Čamil Karazović: *Zenica u NOB*, izdanje Muzeja grada Zenice, 1977, str. 191.

614) *Arhiv CK SK BiH*, Sarajevo (Izveštaj pomoćnika politkomesara Osme brigade Oblasnom komitetu KP za Bosansku krajinu od 1. novembra 1944. godine).

mitetima KP i SKOJ-a za Travnik i Zenicu po uputstvima Oblasnog komiteta KP za Bosansku krajinu i Pokrajinskog komiteta KP za Bosnu i Hercegovinu. U taj široko organizovan i pokrenut rad bio je na određen način uključen i cio borački sastav brigade. Za relativno kratko vrijeme postignuti su izvanredno veliki rezultati. U brigade Četrte divizije među prvima su stupili pripadnici muslimanske milicije sa područja Zenice. Dolazili su u brigadu u sve većem broju i omladinci Hrvati. Svakodnevno javljali su se štabovima brigada i bataljona, a i komandama četa, novi borci sa novooslobođene teritorije.

Kao i drugim brigadama Četrte divizije, u Šestoj brigadi rad na terenu i mobilizacija novih boraca od početka su bili veoma dobro organizovani i uspješno sprovedeni. O tome govore i brojni pisani dokumenti iz tog vremena. U izvještaju pomoćnika politkomesara Šeste brigade Oblasnom komitetu KP za Bosansku krajinu od 5. novembra, dakle u vrijeme kada se tek pristupilo ovom radu, između ostalog se kaže: »S obzirom na borbe i akcije, pred nas se postavlja zadatak popune jedinica. Rad s tim u vezi povezali smo sa pitanjem političkog rada na terenu. Taj rad partijska organizacija shvatila je ozbiljno. Održano je više konferencija i kulturnih priredbi oko Travnika i Bugojna. Formirano je i nekoliko narodnooslobodilačkih odbora u novooslobođenim selima. Kroz taj rad na dobrovoljnoj bazi došlo je u Brigadu preko 100 novih boraca.«⁶¹⁵ U izvještaju sekretara komiteta SKOJ-a Brigade za novembar o radu na terenu, između ostalog, se kaže: »Na terenu se radilo nešto više nego ranije. U s. Zabilju i Tolovićima organizovali smo odbore USAOJ-a. U s. Zabilju smo organizovali i četvu pionira. Ovim odborima, kao i pionirima, davali smo materijal i u svakodnevnim razgovorima savjetovali ih kako treba da rade.«⁶¹⁶

Zahvaljujući tom radu, brojno stanje Brigade brzo se povećavalo, prije svega dolaskom omladinaca - dobrovoljaca. Tako je brigada krajem novembra 1944. godine brojala približno 2.000 boraca i rukovodilaca. Isti rezultati postignuti su i u drugim brigadama Četrte divizije i praktično su značili realizaciju naređenja štaba Petog korpusa od 12. oktobra 1944. godine, da se, u skladu sa naređenjem Vrhovnog štaba NOVJ, brojno stanje divizije poveća na 6-8.000, a brigada na 2.000 ljudi.⁶¹⁷

Društveno-političkim promjenama, naročito brzom i uspješnom mobilizacijom, prije svega na dobrovoljnoj osnovi, ostvaren je suštinski preokret u raspoloženju najvećeg dijela stanovništva svih nacionalnosti na novooslobođenoj teritoriji. Osnovna nit tog novog raspoloženja bila je novonastala svijest o sudbinskoj povezanosti naroda ovog kraja sa brigadama Četrte divizije, u čijim redovima su se sada borili njegovi sinovi. U dosta slučajeva odnos između stanovništva ovog kraja prema brigadama Četrte divizije nakon samo 1-2 mjeseca podsjećao je na takav odnos između naroda i ovih brigada u Podgrmeču i na Kozari.

Na brze i velike društvene promjene i na stvaranje novih odnosa između naroda novooslobođene teritorije i brigada Četrte divizije podsjećaju nas i napisi u listu NOF-a BiH, »Oslobođenju«, iz tog vremena. Tako je ovaj list 2. decembra

1944. godine zabilježio: »Na jednoj seoskoj konferenciji istupio je sedamdesetogodišnji Musliman koji do tada nije vidio partizane. On kaže: 'Dragi drugovi, ja imam samo jednog sina i njemu sam naredio da se javi u našu vojsku, jer je to zbilja naša vojska koja je kroz borbu uspjela da objedini zavađenu braću. Dao sam sina i daću sve, a tako učinite i vi da bi se naša borba što prije završila'. Dopisnik istog lista iz Četrte divizije u broju od 31. decembra zabilježio je, između

615) JRP BiH, NOB, Arhiv VII, film broj 10.

616) JRP BiH, Arhiv VII, film broj 11

617) Arhiv VII, kut. 1265 -31-1/1. Od kraja novembra 1944. godine pa do kraja rata Šesta brigada, prema postojećim podacima i sjećanjima rukovodilaca štaba Brigade, nije, uglavnom, nikad brojala manje od 2.000 boraca. Samo na kraće vrijeme brojno stanje moglo je biti manje.

ostalog: »Znamo mi da narod može biti zaveden, ali nikad otpadan, i daje narod naš. Petsto trideset boraca iz ovih sela, mobilisanih u roku 20 dana, najubjedljivije govore o tome. Ne brojimo mi tu odnih 450 koje smo u isto vrijeme primili iz Vlačićkog odreda. U selima Lašve nema više mnogo muškaraca sposobnih za vojsku da sjede kod kuće. Svi su se oni uklopili u brigade i 'da vidiš, dobro ratuju', kaže jedan desetar za njih. Ima među njima i priličan broj Hrvata, što jasno govori da i ovdje Hrvati sve više uviđaju lažnost Pavelićeve NDH i njega kao slugu prokletog Hitlera. Drukčije su oči kojima nas danas gledaju ovi seljaci. Tople su one i nekako rodbinski naše. Po selima su već formirani narodnooslobodilački odbori. Mladi, neuki, ali ide. Omladinke rado pomažu vojsku, nude se da peru rublje, pitaju kada će biti priredba i konferencija. Počinju oni disati duhom slobode i našim duhom... Nije bio rijedak slučaj da su starice, kada smo ponovo oslobađali neka sela, grlile naše borce, ljubile im ruke i iznosile puna sita preostalnih jabuka. 'De ste, drugovi, de ste braćo, Alah vas poživio! Neka ste nam se vratili! Sve ćemo vam dati, ne žalimo, samo budite tu kod nas!'⁶¹⁸«.

Brojni su bili primjeri da su na inicijativu stanovnika iz oslobođenih mjesta i uz podršku organa narodne vlasti i društveno-političkih organizacija na položaje brigada i u bolnice odlazile delegacije sa darovima borcima i ranjenicima. Tako su seljaci iz Viteza, kako je zabilježilo »Oslobođenje« od 31. decembra, »na vlastitu inicijativu ispekli hljebove, pite i kolače i odnijeli na nekoliko konja na položaj borcima 'koji su nas odbranili' - kako rekoše na polasku«. Kada je neprijatelj početkom januara 1945. godine prodro blizu Travnika, a zatim protivnapadom bio odbijen, građani Travnika pisali su borcima Četvrte divizije: »Građani grada Travnika, zadivljeni vašom borbom, hitaju da vas, svoje heroje, pozdrave i da vam izraze svoju zahvalnost krvlju oslobođenog Travnika.« Istovremeno je delegacija omladine, žena i građana posjetila borce na frontu i ponela im darove.

Sve čvršća povezanost naroda novooslobođene teritorije sa jedinicama Četvrte divizije izazivala je bijes njemačkog okupatora i ustaša. Krvavim represalijama nad stanovništvom, svaki put kada bi iz uporišta prodrli u oslobođena sela, ustaše i njemački vojnici su taj svoj bijes iskaljivali. U izvještajima štabova Četvrte divizije i njenih brigada, kao i u tadašnjim brojevima »Oslobođenja« i brigadne štampe, nailazimo na podatke o pljački, silovanjima, paljevinama i drugim nedjelima ustaških i njemačkih jedinica. Tako se u izvještaju štaba Četvrte divizije u vezi sa obavještajnom službom od 1. decembra 1944. godine, između ostalog, kaže: »U ovim krajevima muslimanski živalj, zbog svojih simpatija za NOB, od neprijatelja je omrznut, i kad iz svojih uporišta izlazi, tada vrši pljačku i nasilje. Ustaše su u s. Dobriljevu ubili jednog starca, jednu ženu i dvoje djece. Htjeli su i još mnoge žive da spale u kućama, ali su ih u tome spriječili naši vojnici. ... Prilikom jednog ispada u s. Gradišće, zapalili su 8 kuća i džamiju, koju su naši borci uspjeli ugasiti... Nijemci su prilikom ispada iz Busovače zapalili i neke katoličke kuće.«⁶¹⁸ U izvještaju Štaba Četvrte divizije za januar 1945. godine takođe se govori o nasiljima ustaških i njemačkih jedinica: »U selima kojaje neprijatelj zaposjeo, postupao je vrlo drsko. Bilo je i zvjerskih postupaka... U selima Bistrica, Čukla, Poljska i Grahovčići vršili su pljačkanje i katoličkih i muslimanskih kuća, ubistava i silovanja.«⁶¹⁹*

Zločini njemačkih vojnika i ustaša nisu, međutim, više mogli pokolebati čvrstu opredjeljenost i angažovanost naroda novooslobođenih teritorija u borbi za oslobođenje zemlje od fašizma.

618) *Arhiv VII*, kut. 460 - 26-55.

619) *Arhiv VII*, kut. 772 - 17-1/5.

UČVRŠĆIVANJE BORBENE GOTOVOSTI I MORALNE ČVRSTINE SESTE BRIGADE

Šesta brigada, kao i druge brigade Četvrte divizije, nije se popunjavala borcima samo na dobrovoljnoj osnovi, niti samo sa novooslobođene teritorije na području Travnika, Zenice i Busovače. Dobrovoljno stupanje u brigade Četvrte divizije novih boraca sa novooslobođene teritorije brzo je bilo iscrpljeno. Potrebe brigade za popunom bile su dugotrajne i veće, ne samo zbog stalnih borbi i gubitaka, nego i zbog razvijanja i brojnog jačanja specijalnih jedinica rodova i službi Divizije i Korpusa. Skoro po pravilu za te jedinice traženi su i upućivani iz brigade stari, kroz borbu provjereni i prekaljeni borci. Takvi rashodi i gubici u borbama iziskivali su stalnu popunu brigada novim borcima. Zbog toga su brigade znatnim dijelom popunjavane novim borcima mobilisanim na osnovu opšte vojne obaveze. Ova obavezna mobilizacija, koju su sprovodili vojno-teritorijalni organi Korpusne vojne oblasti preko organa narodnih vlasti, obuhvatala je sve za vojsku sposobne muškarce, i sa područja Travnika i Zenice i sa šire teritorije korpusne vojne oblasti, kao i sa područja G. i D. Vakufa, Bugojna, Kupresa itd. Tom mobilizacijom došao je u Šesttu brigadu priličan broj boraca koji su bili u raznim neprijateljskim formacijama i čije porodice tada još nisubile dovoljno vezane za NOP. Najveći broj na taj način mobilisanih novih boraca, koji nije nikad ni ispoljavao želju ili spremnost da se bori u redovima NOV, mobilizaciju je shvatio kao prinudu. Nije bio mali broj i onih koji su na razne načine nastojali da izbjegnu mobilizaciju, odnosno da se iz jedinice nekako vrate kućama. Osim toga, izvjestan, doduše relativno mali broj novih boraca, dolazio je u brigade neposrednim pribjegavanjem iz neprijateljskih, uglavnom domobranskih jedinica. Tako se u Šestoj brigadi, uz veći broj dobrovoljaca sa novooslobođene teritorije područja Travnika i Zenice, našao i povelik broj novih boraca koji su jače bili opterećeni neprijateljskim shvatanjima i zabludama o narodnooslobodilačkom pokretu.

Prijem velikog broja novomobilisanih boraca i slanjem starih boraca u specijalne jedinice Divizije i Korpusa borački sastav Šeste brigade vrlo brzo i radikalno se promijenio. Broj starih, prekaljenih boraca se smanjio u apsolutnom smislu, a naročito u razmjeri sa novomobilisanim borcima. Već početkom decembra 1944. godine, stari borci, podrazumijevajući i one koji su u Brigadu došli neposredno pred Drugu banjalučku operaciju, činili su oko polovine boračkog sastava samo u jedinicama rodova i službi, kao što su izviđačka četa, prateća četa i četa za vezu, minerski vod i zaštitni vod. U bataljonskim četama stari borci bili su veoma proređeni i, uglavnom, činili su ih puškomitraljesci, rukovaoci ručnih pt-oružja, kuriri i si. Čak je 15 komandira vodova i odjeljenja u bataljonskim četama krajem decembra 1944. godine imalo staž u NOV manji od 6 mjeseci.⁶²⁰

Ogromna većina novih boraca, uključujući i dobrovoljce, nije imala ni osnovne predstave o karakteru i ciljevima NOP-a. Osim toga, prema jednom izvještaju štaba Brigade od kraja novembra 1944. godine, preko 60% novih boraca nije imalo ni najnužnija vojna znanja i iskustva.⁶²¹ S obzirom na socijalne sredine iz kojih su poticali, stepen uticaja neprijatelja, obrazovanje, vojna znanja, način na koji su mobilisani i si., novi borci predstavljali su izrazito heterogen sastav kakav Brigada do tada nije poznavala. Veći broj boraca, prije svega onih koji su u Brigadu došli dobrovoljno sa područja Travnika i Zenice, brzo su usvajali nova shvatanja o karakteru i ciljevima NOB i brzo se saživljavali sa kolektivima jedinica. Sa dobrim dijelom ostalih išlo je znatno teže. Osim toga, među novim borcima bio je izvjestan broj đaka, službenika i kvalifikovanih radnika, dok su većinu činili, uglavnom, potpuno nepismeni i u kulturno-obrazovnom smislu veo-

620) *Arhiv CK SK BiH*, Sarajevo. Izvještaj pomoćnika politkomesara Šeste brigade Oblasnom komitetu KP za Bosansku krajinu od 6. januara 1945. godine.

621) *Arhiv VII*, kut. 774A - 25-1.

ma zaostali mladi ljudi.⁶²²⁾ O tim promjenama u boračkom sastavu i o problemima koji su iz toga proizlazili, sekretar Brigade komiteta SKOJ-a u izvještaju od 10. decembra 1944. godine, između ostalog, napisao je: »U toku ovog vremena u naše Brigade došao je i priličan broj omladinaca sa terena Bugojna i Travnika i skoro sve do njenog dolaska ova omladina bila je pod uticajem neprijatelja i prema tome, politički je mnogo zaostala. Ova zaostalost kod nje mogla je jasno da se vidi. Bilo je takvih koji bez dugog ubjeđivanja nisu htjeli da prišiju petokraku zvijezdu. Pored ove omladine, imamo i omladinu koja je došla iz domobranskih jedinica. Među ovima ima i jedan broj đaka i građana koji češće, kada objašnjavaju politička pitanja, iskrive ih zbog nepoznavanja linije naše borbe. Kod ovih je bilo pojedinaca koji se ponesu svojom naobrazbom, pa im se čini ispod časti da razgovaraju sa nekim našim borcima.«

Dolaskom velikog broja novih boraca došlo je i do promjene u nacionalnom sastavu Brigade. Borba za učvršćenje bratstva i jedinstva postala je prvorazredni zadatak. Te promjene nametnule su potrebu svestranog i intenzivnog rada na jačanju borbene sposobnosti i moralne čvrstine jedinica. Više akutnih pitanja valjalo je bez odlaganja i sa najvećom odgovornošću rješavati. Slični problemi pred travničku operaciju izgledali su minijturni u poređenju sa sadašnjim, kada su tek pristigli novi borci predstavljali većinu sastava Brigade. Zadatak političkog i vojnog rada sa novim borcima istaknut je kao dominantan u svim štabovima, komandama, partijskoj i skojevskoj organizaciji, jer je od uspješnog rješavanja tog zadatka u najvećoj mjeri zavisilo izvršavanje zadataka u borbi protiv neprijatelja u dolini Bosne.

Štabovi i komande, partijske i skojevske organizacije u Četvrtoj diviziji, od početka su bili svjesni složenosti stanja i ozbiljnosti zadataka koji se u radu sa novim borcima postavljaju. Još 5. novembra, dok broj novih boraca u brigadama nije bio tako velik kao što će biti kroz mjesec dana, divizijski komitet KP Četvrte divizije je konstatovao: »U naše brigade poslije travničke operacije došlo je prosječno po 250 novih boraca. Kako su naše jedinice imale veći broj boraca i rukovodilaca, i to većinom starih, prekaljenih boraca izbačenih iz stroja, to se pitanje rada sa novim ljudstvom postavlja u oštrijoj formi nego ikada ranije.«⁶²³⁾ Istovremeno je politkomesar Divizije u svom izvještaju politkomesaru Korpusa o istom pitanju pisao: »Pitanje rada sa novim borcima, osnovno, najvažnije pitanje jeste baš ovo: naučiti nove ljude da se bore za ono za šta se mi borimo i onako kako se mi borimo... Od tih ljudi stvoriti borce, naučiti ih da im je fašizam zaista neprijatelj, unijeti u njih naš duh, shvatanje, rad i odgovornost, može se ne više metodima i radom kakav smo primjenjivali na ljude koje smo dobijali sa terena Podgrmeča i Kozare. Novi stil u radu, samoprijegoran danonoćni rad, vojnički i politički, i posljednjeg čovjeka koji nosi petokraku, moći će riješiti to pitanje... Kroz sastanke štabova, komandi četa, podoficira, kroz konferencije četa i bataljona, svuda smo pretresali raznim rječnikom i osvjetljivali sa raznih strana jedno te isto pitanje, pitanje novih ljudi i stvaranje novih boraca. Mi smo stvar postavili tako da od vojno-političkog rada sa novim ljudima u toku ovih dana i dalje zavisi uspješno rješavanje novih borbenih zadataka. Ukoliko se novi borci bolje pripreme vojnički kroz neprekidno vježbanje patrolne, izviđačke službe, napada i odbrane, nišanje i okidanja i u logoru i pozadi položaja, ukoliko se politički bude tumaćila potreba svega toga, utoliko ćemo biti spremniji za izvršenje zadataka...«⁶²⁴⁾

622) Tadašnji pomoćnik politkomesara Treće čete Prvog bataljona Svetko Rodić u svojoj bilježnici zabilježio je na partijskom savjetovanju Četvrte divizije od 16. decembra da je među 1.400 novih boraca u brigadama Četvrte divizije koji su došli poslije oslobođenja Travnika bilo 700 nepismenih.

623) *Arhiv VII*, film broj 10. Zapisnik sa sastanka divizijskog komiteta JRP i BiH, NOB.

624) *Arhiv CK SK BiH*, Sarajevo, d. 4-156.

U skladu sa izloženim stavovima bio je organizovan i uporno izvođen političko-vaspitni, vojni i kulturno-prosvjetni rad u Šestoj brigadi. U političkom radu posebno značajno pitanje bilo je da se planovi i programi rada prilagode novim borcima. To je značilo da se i u izboru pitanja i u načinu njihovog izlaganja moralo voditi računa o stepenu političke svijesti, obrazovno-kulturnom nivou, nacionalnim i religioznim običajima itd. To je bio ne samo nov, nego i složen problem. Za to su bile nužne posebne i solidne pripreme ne samo politkomesara, nego i svih starešina, partijskih ćelija i skojevskih aktiva kako bi se što bolje, konkretnije i ubjedljivije objasnila brojna pitanja nepoznata ili nejasna novim borcima. Vrlo često su politkomesari, ostale starešine i komunisti novim borcima morali objašnjavati osnovne pojmove, kao što su: ko su partizani i zašto se bore, šta označava petokraka zvijezda i zašto je partizani nose, odnos NOP-a i NOV-a prema narodnoj imovini, religiji i običajima itd. Zbog velikog interesovanja novih boraca, u sadržaju političkog rada dobili su izuzetan značaj međunacionalni odnosi, odnosno nacionalna ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo. Isto tako, svakodnevni konkretni život jedinica, naročito ponašanje i postupci rukovodilaca i komunista (odnos prema religiji, običajima itd.), bili su od ogromnog značaja za uspjeh političkog rada sa novim borcima. Prema uputstvu štaba Brigade, krajem novembra 1944. godine, u jedinicama je obilježen muslimanski vjerski praznik - Bajram. Štab Brigade je naredbom čestitao praznik svim borcima i starješinama muslimanske vjeroispovijesti i naredio potčinjenim štabovima i komandama da se na Bajram »priredi bolji zajednički ručak«. ⁶²⁵ List Četvrtog bataljona »U jeku borbe« donio je članak u kome je, između ostalog, zabilježeno: »Borci Muslimani išli su za praznik Bajram u džamiju u s. Bukve. Pred džamijom ih je dočekalo mnoštvo naroda. Poslije toga Mjesni odbor je za sve starješine i borce priredio ručak.« A list Trećeg bataljona »Ka slobodi« zabilježio je: »Svi smo se pohvatali u kozaračko kolo, čvrsto povezani Srbi, Hrvati i Muslimani, i tako sa pjesmom proslavili praznik Bajram.« ⁶²⁶

Važnu političko-vaspitnu ulogu u radu sa novim borcima imala je partizanska štampa, posebno brigadni i bataljonski listovi. U tim listovima objavljivani su brojni kratki napisi o borbenim podvizima, primjerima hrabrosti, požrtvovanja, bratstva i jedinstva i si. Takvi primjeri su se često odnosili i na nove borce iz sela u kojima se Brigada nalazila, pa je čitanje takvih napisa na konferencijama omladine i naroda, a i u četama i vodovima, imalo jak vaspitni uticaj.

U političkom i vojnom radu velika pažnja posvećena je jačanju vojne discipline, pri čemu su komande, štabovi, partijske i skojevske organizacije polazile od zaključaka divizijskog komiteta KP od 5. novembra. Vojostručna obuka izvođena je planski i prema pripremljenim programima u kojima su bile sadržane osnovne vojne teme iz naoružanja i taktike. Osim toga, borci članoži SKOJ-a preuzimali su obaveze da mlade borce obuču u rukovanju oružjem. O rezultatima toga rada sekretar komiteta SKOJ-a Brigade u izvještaju od 10 decembra, pisao je: »Nema ni jednog novog borca koji ne zna rukovati puškom, a u međuvremenu obučeno je u rukovanju puškomitraljezom 250 drugova, teškim mitraljezom 48, minobacačima 40, ručnim bombama 80 i protivtenkovskom puškom 28 drugova.« ⁶²⁷

Radi vojnostručnog uzdizanja komandnog kadra, za vrijeme boravka na sektoru Travnik - Zenica, pri štabovima Četvrte divizije i Petog korpusa formirani su kursevi za podoficire i oficire. Pri štabu Divizije radili su petnaestodnevni kursevi za podoficire pješadije, artiljerije, inženjerije, veze itd., a pri štabu Korpusa opštevojni oficirski kursevi za komandire četa, komandante bataljona i nji-

625) *Arhiv VII*, kut. 774A - 7-21.

626) *Arhiv VII*, VŠ, kut. 28 - 2/11 i 28 - 2/14.

627) *Arhiv VII*, film broj 11. IRP BiH, NOB.

hove zamjenike. Iz Brigade je na ove kurseve mjesečno upućivano 30-40 pod-officira i oficira.⁶²⁸⁾

U opštim naporima da se novi borci što čvršće vežu za Brigadu i njene borbene zadatke, važnu ulogu imali su materijalno snabdijevanje i sanitetsko zbrinjavanje. To je, doduše, uvijek bilo u centru pažnje štabova i partijskih organizacija Brigade, ali u uslovima velike koncentracije jedinica na novom, relativno siromašnom terenu, ono je postalo složeno i iziskivalo je najveću brigu. Valja istaći da su, uz sve teškoće, snabdijevanje i sanitetsko zbrinjavanje bili dobro organizovani i, u osnovi, besprijekorno funkcionisali zahvaljujući ne samo požrtvovanom radu intendantskih i sanitetskih organa i jedinica, nego i sve većoj podršci stanovništva.

Svestrani rad sa novim borcima i svakodnevna briga štabova za njihove potrebe davali su brze i očigledne rezultate, što se najubjedljivije potvrdilo u borbi. Već nakon mjesec dana ocjene štabova, komandi i partijske organizacije Divizije i Brigade bile su jedinstvene o tome da se većina novih boraca hrabro i požrtvovano bori.⁶²⁹⁾ I pored svih napora kvalitativni preokret nije mogao biti ostvaren kod svih novih boraca. Izvjestan, mada relativno mali broj, i dalje se teško oslobađao neprijateljskih shvatanja, a neki su se kolebali ili na razne načine izbjegavali učestvovanje u borbama.

U cjelini uzev, jedan od najsloženijih zadataka koji je Brigada na svom borbenom putu imala - obnoviti i učvrstiti moralnu čvrstinu i borbenu sposobnost, u uslovima gotovo potpuno obnovljenog boračkog sastava poslije oslobođenja Travnika - uspješno je i relativno brzo izvršen. Znatno prije odlaska Brigade sa područja Zenice i Travnika na nove borbe s pravom se moglo računati u postojećim borbama. U međuvremenu mnogi od njih postali su članovi SKOJ-a i KP, komandiri odjeljenja i vodova, puškomitraljesci i bombaši.

Za sve vrijeme boravka u ovim krajevima Šesta brigada je održavala čvrste veze sa narodom Podgrmeča, koji je budno i s oduševljenjem pratio njene borbe, uspjehe i žrtve.

BORBENA DEJSTVA ČETVORTE DIVIZIJE I ŠESTE BRIGADE NA SEKTORU TRAVNIK - ZENICA

Osnovna obilježja borbenih dejstava u dolini Bosne

Borbena dejstva brigada Četvorte divizije po komunikacijama i neprijateljskom saobraćaju u dolini Bosne imala su neke osobenosti u odnosu na takva dejstva u Bosanskoj krajini, u kojima su inače ove brigade imale bogato iskustvo. Prije svega, cijela Divizija je preko 5 mjeseci u borbi protiv neprijatelja bila usmjerena neprekidno i isključivo na određenu dionicu komunikacija i uporišta, na liniju Busovača - Zenica - Nemila. Zbog stalnih i sve većih pokreta neprijatelja između Sarajeva i Broda, naročito početkom izvlačenja jedinica njemačke Grupe armija »E« iz područja Sarajeva od kraja novembra 1944. godine, bilo je vrlo teško, a često i nemoguće ustanoviti jačinu i sastav neprijateljskih snaga

628) *Arhiv VII*, kut. 774A - 7-10, kut. 774A - 7-19 i kut. 774A - 7-9.

629) *Arhiv VII*, kut. 771 - 6-1. Izvještaj štaba Četvorte divizije od 8. januara 1945. godine.

Partijsko savjetovanje Četvorte divizije, održano 16. decembra 1944. godine u Travniku, glavnu pažnju posvetilo je pitanju rada sa novim borcima. U stvari, Savjetovanje, kojem su prisustvovali skoro svi partijski i politički rukovodioci iz Divizije, analiziralo je dotadašnja iskustva iz tog rada i postavilo zadatke za budući rad. Uz izvjesne slabosti, Savjetovanje je konstatovalo da je osnovna usmjerenost rada partijske organizacije i politkomesara bila pravilna i da su već bili postignuti veliki rezultati.

koje su se u clatom momentu nalazile u uporištima kao što su Busovača, Zenica, Vranduk, Nemila itd. Jačina i sastav neprijatelja u navedenim uporištima izuzetno su se često i brzo mijenjali, jer su Zenica i obližnja uporišta predstavljali uputnu stanicu za odmor i snabdijevanje neprijateljskih snaga, prije svega njemačkih divizija koje su se sa područja Sarajeva prebacivale prema Brodu. Doduše, neprijatelj je u navedenim i drugim uporištima imao stalne posade čiji je osnovni zadatak bio da obezbjeđuju komunikacije i saobraćaj dolinom Bosne. Međutim, i te posade su se mijenjale. Tako su, na primjer, posade uporišta u dolini Bosne, neposredno poslije dolaska Četvrte divizije, činile pretežno ustaške i druge kvislinške snage. Početkom prebacivanja njemačkih jedinica prema Brodu posade su ojačane brojno i kvalitativno. Povećao se i broj uporišta, a uz ustaške snage na obezbjeđenju komunikacija angažovane su u većoj mjeri i njemačke jedinice. Sve je to obavještajne službe svih jedinica korpusa stavljalo pred složene i teške probleme. Uočavajući to, štab Korpusa je, na primjer, izdao uputstvo potčinjenim divizijama 7. novembra, u kome je, radi povećanja efikasnosti obavještajne službe, zahtijevano brojno i stručno jačanje izviđačkih jedinica u brigadama.⁶³⁰ No, pored brojnog i stručnog jačanja izviđačkih četa brigada, velikih napora obavještajnih oficira i njihovih saradnika, često se dešavalo da su podaci o neprijatelju bili nepotpuni, nepravovremeni ili netačni. To je, razumje se, imalo negativnih posljedica za odluke i efikasnost borbenih akcija.

Iako su česte promjene sastava i jačine neprijateljskih snaga na odsjeku dejstva Četvrte divizije u dolini Bosne stavljale ovu diviziju pred složene probleme, ipak je efikasnost njihovog dejstva po komunikacijama i neprijateljskom saobraćaju zavisila prvenstveno od cjelovitog odnosa snaga. Taj odnos, krajem oktobra i u toku novembra 1944. godine, relativno povoljan za Diviziju, kasnije se promijenio. Zbog toga je Divizija krajem oktobra i u toku novembra uspjela da u znatnoj mjeri parališe neprijateljski saobraćaj u dolini Bosne. Praktično je bio prekinut neprijateljski putni saobraćaj, a željeznički saobraćaj sveden na minimum.

Početkom prebacivanja divizije iz Grupe armija »E« preko Broda na Sremski front i druge frontove od kraja novembra 1944. godine,⁶³¹ neprijatelj je bio prinuđen da za obezbjeđenje komunikacija i saobraćaja u dolini Bosne angažuje jake njemačke snage. Odnos snaga se vidno promijenio u korist neprijatelja, što je osjetno smanjilo rezultate dejstva jedinica Četvrte divizije. Protivnapadima relativno jakih snaga, neprijatelj ju je potiskivao na zapad, dalje od komunikacija, i primoravao na teške odbrambene borbe.

Valja naglasiti i to da su njemačke jedinice, koje su se sa područja Sarajeva probijale prema Brodu, bile dobro naoružane i opremljene i, što je još značajnije, posjedovale su veliko iskustvo u borbi za komunikacije, stečene u dugom povlačenju iz Grčke i Albanije. Bile su osposobljene za brzu i efikasnu samoodbranu u toku pokreta, tj. za momentano otvaranje koncentrične vatre iz cjelokupnog naoružanja i za brzo saylađivanje raznovrsnih prepreka na komunikacijama. Izvjesne prednosti koje je Četvrta divizija u međuvremenu stekla podizanjem borbene vrijednosti velikog broja novih boraca, dobijanjem značajne pomoći u artiljeriji i municiji od saveznika i prebacivanjem Grupe bataljona na desnu obalu Bosne, nisu mogli bitnije da promijene opšti odnos snaga od početka decembra 1944. godine do polovine februara 1945. godine. Gotovo u čitavom tom periodu učinak jedinica Četvrte divizije po komunikacijama i saobraćaju u dolini bosne bio je u znatnoj mjeri ograničen i sveo se, uglavnom, samo na, doduše dosta efikasna, dejstva Grupe bataljona na desnoj obali Bosne. Ponovna promjena opš-

630) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga 30, d-71.

631) U naredenju štaba Četvrte divizije od 23. novembra kaže se, između ostalog, da su njemačke snage stigle u Sarajevo i da se prednji dijelovi već probijaju na sjever prema Brodu. *Arhiv VII: Zbornik dokumenata*, tom IV, knjiga XXX, d. 108.

teg odnosa snaga u korist Četvrte divizije omogućila joj je da polovinom februara ponovo preuzme inicijativu, izbije u dolinu Bosne i razvije snažna dejstva po komunikacijama.

Treba istaći daje došlo do izvjesnih promjena u komandovanju, što je bilo uslovljeno porastom uloge rodova i službi i činjenicom daje Divizija kao cjelina stalno dejstvovala na jedinstvenom operacijskom pravcu. Štab Divizije je, tako reći, neprekidno određivao konkretne zadatke i način dejstva svakoj brigadi. Veza i sadejstvo između brigada, kao i između svake brigade i jedinica rodova i službi Divizije, dobili su mnogo veći značaj. Otuda je i izvršavanje borbenih zadataka svake pojedine brigade bilo mnogo više uslovljeno procjenama, odlukama i planovima štaba Divizije, odnosno organizacijom borbenih dejstava Divizije kao cjeline.

Inače, brigade Četvrte divizije izvodile su na sektoru Travnik - Zenica, odnosno u dolini Bosne, raznovrsne oblike borbenih dejstava počev od klasičnih partizanskih oblika - zasjeda i diverzija, do napada na naseljena mjesta i frontalnih ofanzivnih i defanzivnih bojeva.

BORBENA DEJSTVA U NOVEMBRU 1944.

Štab Petog korpusa 25. oktobra naredio je Četvrtoj diviziji da, s obzirom na veliki značaj koji za neprijatelja imaju komunikacije u dolini Bosne, odmah pristupi rušenju komunikacija i sprečavanju saobraćaja na odsjeku Busovača-Zenica-Nemila. U istoj zapovijesti štab Korpusa naredio je da divizijsku rezervu razmjesti u rejonu Vitez - s. Zabilje - s. Lupac i da njenu upotrebu predvidi za sprečavanje eventualnog prodora neprijatelja pravcima iz Busovače i Zenice prema Travniku.⁶³²

Poslije odbijanja protivnapada 1. ustaškog zdruga 24. oktobra, Šesta brigada ostala je tri dana u Travniku. Po naređenju štaba Divizije 27. oktobra, poslije podne izvršila je pokret i uveče stigla i razmjestila se u rejonu Vitez - s. Kremnik - s. Zabilje, gdje je desetak dana ostala u divizijskoj rezervi. Četvrti bataljon ostao je kao posadna jedinica u Travniku, gdje je učestvovao u proslavi oktobarske revolucije, a zatim je neposredno poslije proslave došao u sastav Brigade. U isto vrijeme Osmi i Jedanaesta brigada izvodile su ofanzivna dejstva oko Busovače i Zenice, odnosno po komunikacijama i neprijateljskom saobraćaju u dolini Bosne, ito: Jedanaesta na odsjeku između Busovače i Lašve, a Osmi između Lašve i Nemile.⁶³³

Dok se nalazila u divizijskoj rezervi, Šesta brigada imala je zadatak da s izviđačkom četom i minersko-diverzantskim grupama prije svega izviđa neprijatelja i ruši komunikacije između željezničke stanice Lašve i Zenice i da u izvršavanju tih zadataka koordinira rad sa izviđačkim jedinicama i minersko-diverzantskim grupama Osme i Jedanaeste brigade. Isto tako imala je zadatak da ruši deo puta između željezničke stanice Busovača i Han-Kompanije i da pripremi za rušenje mostove i propuste na putu i željezničkoj pruzi u dolini Lašve, kako bi se onemogućio eventualni pokušaj neprijatelja da oklopnim i motorizovanim jedinicama brzo predre prema Travniku. Po naređenju štaba Divizije, Brigada je 10. novembra sa Drugim i Četvrtim bataljonom posjela položaje prema komunikacijama u dolini Bosne između Busovače i Zenice, odnosno između Osme i Jedanaeste brigade, sa zadatkom da na tom odsjeku ruši komunikacije i sprečava neprijateljski saobraćaj. Prvi i Treći bataljon ostali su i dalje u divizijskoj rezervi.⁶³⁴

632) *Arhiv VII*, kut. 768 - 11-1/3.

633) *Arhiv VII*, kut. 854 - 5/1-6.

634) *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom IV, knjiga XXX, d. 79.

Prvi borbeni kontakt sa neprijateljem poslije oslobođenja Travnika Šesta brigada imala je 1. novembra. Toga dana oko 15.000 časova, Drugi bataljon, koji se nalazio na zadatku izvidanja neprijatelja, izvršio je demonstrativni napad na uporište na željezničkoj stanici Busovača. Bataljon se neopaženo približio uporištu i sa k. 515 i k. 519 otvorio kratkotrajnu, snažnu artiljerijsku i minobacačku vatru. Neprijatelj je veoma brzo odgovorio vatrom iz cjelokupnog naoružanja, poslije čega se Drugi bataljon povukao. U toj akciji ranjena su 2 borca Drugog bataljona, dok je neprijatelj imao ranjena 4 vojnika i 1 oficira.⁶³⁵⁷

Drugi bataljon, ojačan minerima Brigade, noću 11/12. novembra rušio je željezničku prugu između s. Gumanci i zaseoka Kose sjeveroistočno od željezničke stanice Lašva. Pruga je pokidana na 18 mjesta. Sukoba sa neprijateljem nije bilo. Iste noći rušio je željezničku prugu i Četvrti bataljon između željezničke stanice Janjići i s. Gnusi. Zbog neispravnosti eksplozivnih punjenja, postignuti su slabi rezultati. Samo je jedno punjenje eksplodiralo i prekinulo prugu. Na prugu je postavljena nagazna mina. Ni Četvrti bataljon nije imao sukoba sa neprijateljem. Na prekopavanju i rušenju puta između željezničke stanice Busovača i Han-Kompanije angažovanaje noću 13/14. novembra jedna četa Drugog bataljona sa minerima. Taj dio puta prolazi pretežno preko strmih padina, pravi oštre okuke i praktično gaje nemoguće zaobilaziti motornim vozilima. Put je prekopan i porušen na 4 mjesta.

Dvije čete Drugog bataljona sa minerima angažovane su 17. novembra naveče na rušenju pruge između željezničke stanice Busovača i r. Lašva. Porušena su dva manja mosta (propusta) i pokidana pruga na više mjesta. Sukoba sa neprijateljem nije bilo.

U okviru pripreme za napad na uporište na željezničkoj stanici Busovača i na varoš Busovaču, Treći bataljon je dobio zadatak da 20. novembra ujutro smijeni Četvrti bataljon Jedanaeste brigade na položajima u s. Dobriljevo i s. Plane zapadno od Stare Zenice. Kako je Četvrti bataljon Jedanaeste brigade napustio položaje prije nego što je stigao Treći bataljon, ustaše iz Zenice i Nijemci iz bočnog osiguranja jedinice koja se kretala prema Zenici, ukupne jačine oko jednog bataljona, upale su u Dobriljevo i Planu i počele da pljačkaju, pale i ubijaju stanovništvo. Čim je stigao pred Dobriljevo, Treći bataljon je posjeo položaje iznad sela i k. 353 na Kuberu sa ciljem da napadne i protjera neprijatelja. Štab Bataljona je odlučio da sa četom na k. 853 zaobilaznim manevrom udari u lijevi bok neprijatelja i da, čim ta četa ispolji dejstvo, glavnim snagama sa zapada izvrši juriš i protjera neprijatelja iz sela. Međutim, pokušaj čete na Kuberu (k. 853) da zaobiđe i udari neprijatelja u lijevi bok nije uspio, pošto je desno na Kuberu zaposjeo dominantan vis (trig. 957). Zbog toga je ta četa najprije napala neprijatelja na trig. 957 i poslije kraćeg okršaja razbila ga i protjerala. Uslijedio je opšti juriš Bataljona, pa je poslije kraće žestoke borbe neprijatelj protjeran prema Zenici. U toj borbi ubijeno je 5, a ranjeno 7 neprijateljskih vojnika, dok je Treći bataljon imao 1 poginulog i ranjena borca.⁶³⁶¹

NAPAD NA BUSOVACU

Odluku za napad na uporište na željezničkoj stanici i naselju Busovači donio je štab Četvrte divizije na inicijativu i uz saglasnost štaba Petog korpusa. Cilj napada, kako ga je formulisao štab Korpusa, bio je »da se likvidiranjem ovih uporišta presiječe suhoputna komunikacija Sarajevo - Zenica, te da se zaposjeda

⁶³⁵) *Arhiv VII*, kut. 769A - 25-1/2.

⁶³⁶) *Arhiv VII*, kut. 769A - 25-1/2, kut. 769A - 2-26, kut. 769A - 12-2; *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom IV, knjiga XXX, d. 79 i 95.

njem pogodnih položaja spriječi brzi prodor neprijatelja cestom od Sarajeva ka Brodu i ujedno da se stvore mogućnosti efikasnijeg dejstva na željezničku prugu Sarajevo - Brod, na odsjecima između Kaknja i Zenice».⁶³⁷⁾

Neprijatelj je uvažavao značaj uporišta na željezničkoj stanici i naselju Busovači u obezbjeđenju komunikacije Sarajevo - Zenica, naročito poslije gubitka Travnika i doline Lašve. Zbog toga je u tim uporištima držao relativno jake snage, a položaje i otporne tačke veoma je solidno fortifikacijski uradio. Glavne snage koje su uoči napada Četvrte divizije branile ta uporišta pripadale su 5. njemačkom SS brdskom korpusu sa sjedištem u Sarajevu. Uporište na željezničkoj stanici Busovača branili su 7. samohodni izviđački bataljon 7. SS divizije »Princ Eugen« i oko satnije ustaša II ustaškog združenja. U naoružanju neprijatelj je imao, između ostalog, i vod tenkova (2 tenka). Na obližnjim visovima oko stanice i na stanici izgradio je i zaposjeo više prizemnih i jedan veliki armiranobetonski bunker na ušću potoka Kozice u Lašvu. Oko većine bunkera izgrađeni su rovovi i postavljene žičane prepreke. Most na Lašvi u Kaoniku neprijatelj je branio sa tri prizemna bunkera, k. 379 jugoistočno od stanice sa dva bunkera, dok je nekoliko takvih bunkera bilo izgrađeno na stanici. Prilaz velikom armiranobetonskom bunkeru na ušću potoka Kozice u Lašvu bio je veoma težak zbog brisanog prostora naokolo. Istovremeno varoš Busovaču branio je 105. njemački izviđački bataljon, oko bojne ustaša i vod tenkova. Odbranu varoši neprijatelj je takođe učvrstio bunkerima, rovovima i žičanim preprekama.⁶³⁸⁾

S obzirom na stalne pokrete neprijateljskih snaga komunikacijama između Sarajeva i Zenice, napad je morao da bude brzo izveden i obezbijeden relativno jakim snagama prema Zenici i Kiseljaku.

Prema odluci štaba Četvrte divizije, za izvođenje istovremenog napada na ta uporišta određene su Šesta i Jedanaesta brigada. Šesta brigada dobila je zadatak da napadne i likvidira neprijateljsko uporište željezničke stanice Busovača i da obezbjeđuje napad od vjerovatne intervencije neprijatelja iz pravca Zenice. Zadatak Jedanaeste brigade bio je da ne padne i likvidira uporište u naselju Busovači i da obezbjeđuje napad iz pravca Kiseljaka. Početak napada određen je za 21. novembar u 15.30 časova sa artiljerijskom pripremom od 30 minuta.

Za neposredni napad na uporište štab Šeste brigade odredio je Drugi i Četvrti bataljon. Prema planu napada, Drugi bataljon, ojačan brigadnom pratećom četom, imao je zadatak da napadne neprijatelja preko Kaonika, likvidira neprijatelja kod mosta na Lašvi i da zajedno sa Četvrtim bataljonom prodre i zauzme željezničku stanicu. Jedna četa tog bataljona imala je zadatak da minira i prekopava put, i da ruši željezničku prugu sjeveroistočno od Kaonika. Zadatak Četvrtog bataljona bio je da sa dvije čete napadne neprijatelja sa jugoistoka, da zauzme k. 379 i produži napad zajedno sa Drugim bataljonom radi zauzimanja željezničke stanice. Sa jednom četom ojačanom minobacačem 82 mm Bataljon je dobio zadatak da obezbjeđuje napad od eventualne intervencije iz pravca željezničke stanice Lašva i varoši Busovače posjedanjem Crne (k. 852), Vrata (k. 659) i Skradnog (k. 502) istočno i južno od željezničke stanice Busovača i da početkom napada vatrom iz minobacača dejstvuje po željezničkoj stanici Busovača.

Napad Drugog i Četvrtog bataljona podržavala su dva oruđa iz artiljerijske grupe Petog korpusa. Prvi bataljon u brigadnoj rezervi dobio je zadatak da do 07.00 časova 21. novembra posjedne položaje u rejonu s. Vrhovine iznad k. 812, 5-6 km sjeveroistočno od Kaonika. Bataljon je takođe imao zadatak da lijevo u

637) *Arhiv VII*, kut. 15-6-1/3. Depeša štaba Petog korpusa Vrhovnom štabu od 21. novembra 1944. godine.

638) Podaci o sastavu neprijatelja prema dokumentu: *Arhiv VII*, NAV-N-T 311, rali 190/194-4. O fortifikacijskom uređenju: *Arhiv VII*, kut. 460 - 26-55. Podaci obavještajne službe Četvrte divizije o fortifikacijskom uređenju odbrane bili su uglavnom tačni, dok o sastavu neprijateljskih snaga nisu (*primjedba autora*).

s. Vražaj i s. Dobriljevo održava veze sa Trećim bataljonom i da bude spreman za dejstvo na pravcima odbrane Trećeg bataljona.

Treći bataljon dobio je zadatak da 20. novembra ujutro smijeni bataljon Jedanaeste brigade i posjedne položaje na liniji s. Vražale - s. Dobriljevo, da u pravcu Zenice isturi ojačane patrole i spriječi vjerovatni pokušaj neprijatelja da prođe ka željezničkoj stanici Busovača. Zadatak Bataljona je također bio da održava vezu sa Drugim bataljonom Osme brigade koji je sa položaja na Čajdrašu (k. 592) zatvarao pravac Zenica - Han-Kompanija.

Napad je počeo polučasovnom pripremom artiljerije i minobacača po neprijateljskim bunkerima, rovovima i željezničkoj stanici. Za to vrijeme jurišna grupa Drugog bataljona podišla je bunkerima kod mosta na Kaoniku, a zatim uz podršku pt-oruđa i minobacača krenula najuriš. Međutim, snažnom vatrom neprijatelja iz bunkera bila je zaustavljena. Ni ponovljeni pokušaj Drugog bataljona u toku noći da likvidira neprijatelja kod mosta u Kaoniku nije uspio, pa je obustavio napad. Ni istovremeni pokušaj Četvrtog bataljona da likvidira neprijatelja u bunkerima na k. 379 nije dao rezultate. Tek ujutro 22. novembra, ponovnim i dobro organizovanim napadom, Četvrti bataljon je uspio da na juriš zauzme bunkere i roveve i da ovlada k. 379. Razbijeni neprijatelj sa te kote uspio je da se povuče prema velikom bunkeru na ušću potoka Kozica u Lašvu. Pokušaje Četvrtog bataljona da ovlada velikim bunkerom i da se probije na željezničku stanicu neprijatelj je odbio, pa se Bataljon povukao na visove oko k. 379.

U toku dana, 22. novembra, štab Šeste brigade ponovo je organizovao napad na uporišta Drugim i Četvrtim bataljonom. Uz podršku artiljerijskih oruđa i minobacača, Drugi bataljon krenuo je u napad istim pravcem, tj. preko Kaonika, a Četvrti u zahvatu puta s. Lašva - željeznička stanica Busovača. Preciznom vatrom protivtenkovskih topova i ručnih protivtenkovskih oruđa »džon bul« i uz efikasnu upotrebu ručnih bombi oba bataljona su uspjela da, poslije nekoliko uzastopnih pokušaja, oko 17.00 časova zauzmu bunkere kod mosta na Kaoniku i veliki armiranobetonski bunker. Razbijeni neprijatelj povukao se u roveve i bunkere na željezničkoj stanici, odakle se žestoko i uporno branio. Pokušaje prodora Drugog i Četvrtog bataljona na željezničku stanicu neprijatelj je zaustavio. Između 17.00 i 18.00 časova 22. novembra, neprijateljsko pojačanje nepoznate jačine od željezničke stanice Lašve uspjelo je da se neopaženo provuče kroz raspored četa Četvrtog bataljona koja je zatvarala pravac i da stigne na željezničku stanicu. Poslije toga neprijatelj je prešao u protivnapad, odbacio snage Drugog i Četvrtog bataljona, vratio izgubljene bunkere i roveve i uspostavio prvobitnu odbranu. Zbog toga i zbog prodiranja jačih snaga iz Sarajeva preko Kiseljaka prema Busovači, a i zbog neuspjeha Jedanaeste brigade da zauzme Busovaču, štab Brigade obustavio je napad i povukao bataljone na polazne položaje.⁶³⁹⁾

Tačni gubici neprijatelja u toj borbi nisu ustanovljeni, ali je izvjesno da su bili veliki, naročito u toku likvidiranja bunkera na Kaoniku i na k. 379. Drugi i Četvrti bataljon imali su 2 poginula i 17 ranjenih boraca i starješina.

Nekoliko uzroka uslovalo je neuspjeh napada Šeste brigade na željezničku stanicu Busovača. Osnovni je, bez sumnje, bio u još nedovoljnoj borbenoj spremnosti većine novih boraca, za koje je to bila prva borba. Taj nedostatak nisu mogli nadoknaditi malobrojni stari borci i niže starješine koji su se inače hrabro i požrtvovano borili. Oba poginula su stari borci i starješine - Dragan Jarić, komandir voda, i Vid Oljača, komandir odjeljenja. Partizanska štampa je zabilježila iz ove borbe uglavnom podvige starih boraca i starješina. Tako je divizijski list »Udarnik« od februara 1945. godine zabilježio daje Vid Oljača, prije nego što je pao, u jurišima ubio nekoliko njemačkih vojnika. Komandir čete iz Drugog ba-

639) Arhiv VII, kut. 769A - 15-1/2, kut. 769A - 25-1/2, kut. 769A - 25-2/2, kut. 774A - 12-6; Zbornik dokumenata NOR-a, tom IV, knjiga XXX, d. 113.

taljona, Osman Osmančević, likvidirao je neprijateljski bunker tako što se uspio popeti na njega, a zatim kroz otvor ubacio ručnu bombu. Mitraljezac Nikola Stojnić, nišandžija »džon bula«, vratio je tri ručne bombe, koje su bacili neprijateljski vojnici, natrag na bunker da bi tamo eksplodirale. U bacanju ručnih bombi i u dejstvu automatom prilikom juriša istakao se omladinac Milašinović, koji je u toj borbi teže ranjen. Masovnog heroizma, kao na Banjoj Luci ili Travniku, ovdje nije bilo, niti je moglo da bude. Isto tako u napadu na uporište na željezničku stanicu Busovača nije bio obezbijeđen ni povoljan odnos snaga. Praktično protiv ojačanog njemačkog bataljona borile su se četiri čete Šeste brigade i, bez obzira na nadmoć u artiljerijskoj i minobacačkoj vatri, to su bile male snage za uspjeh napada. Ni obezbjeđenje prema željezničkoj stanici Lašva nije bilo dovoljno, jer je jedna četa bila raspoređena na položajima širine 3-4 km, uz to na vrlo isprešijecanom i pošumljenom zemljištu. I najzad loše vrijeme, neprekidna jaka i hladna kiša i vrlo slaba vidljivost, naročito noću, otežavali su brze pokrete i manevar snaga Drugog i Četvrtog bataljona.⁶⁴⁰

Neposredno poslije povlačenja Drugog i Četvrtog bataljona, iz borbe na željezničkoj stanici Busovača Prvi bataljon posjeo je položaje na Kuberu (k. 874), a Treći u s. Dobriljevu - s. Čajdraš. Rano ujutro 25. novembra ustaške snage jačine oko jedne bojne, uz jaku podršku artiljerije, napale su iz pravca Zenice na položaje Prvog i Trećeg bataljona. Neprijatelj je napadao u dvije kolone: jednom, prema s. Čajdraš i k. 606, a drugom preko željezničke stanice Zenica prema trig. 997 i k. 853 i k. 874 na Kuberu. Cilj neprijatelja je bio da, koristeći gustu maglu i poznavanje terena, iznenada okruži, napadne i razbije Prvi i Treći bataljon. Međutim, patrole tih bataljona primijetile su neprijatelja još kada je krenuo iz Zenice i oni su se pripremili za odbijanje napada. Zbog guste magle neprijatelju je ipak pošlo za rukom da dijelom snaga prodre na spoju između bataljona, da odbaci jedan vod Prvog bataljona sa k. 853, i da ugrozi desni bok Trećeg i lijevi bok Prvog bataljona. Druga (desnokrilna) četa Trećeg bataljona, koja se nalazila lijevo od k. 853, hitno je uputila jedan vod da zajedno sa vodom Prvog bataljona vrati k. 853. Oba voda su, međutim, odbačena natrag, ali su uspjela da spriječe dalje prodiranje neprijatelja do pristizanja glavnih snaga Prvog bataljona. Čim je stigao, Prvi bataljon je jednom četom zadržavao, a sa dvije čete napao neprijatelja, preko k. 812 i 818 u lijevi bok i natjerao na povlačenje prema Zenici. Isto tako, i kolona koja je napadala prema s. Donjem Čajdrašu bila je protivnapadom Trećeg bataljona prinuđena da se povuče u Zenicu. U toj borbi izbačeno je iz stroja 29 neprijateljskih vojnika, dok su iz Prvog i Trećeg bataljona poginula 3, a ranjeno 7 boraca i starješina. Među hrabro poginulima bio je i Milan Ilić, politički delegat voda.

Poslije neuspjelog napada na željezničku stanicu Busovača i odbijanja napada iz Zenice, Šesta brigada je dobila zadatak da zatvori pravac Zenica - Han-Kompanija. Brigada se 26. novembra nalazila u sljedećem rasporedu: Prvi bataljon na položajima u rejonu s. Vrhovine, Drugi u rejonu s. Tolovići, Treći u rejonu s. Čajdraš, Četvrti u rejonu s. Prehočice, štab Brigade sa pratećom četom i ostalim prištapskim jedinicama u s. Počulica.⁶⁴¹

DEJSTVA BRIGADE NA KOMUNIKACIJAMA IZMEĐU ZENICE I NEMILE (30. XI - 10. XII)

Poslije neuspjelog napada na neprijateljsko uporište - željezničku stanicu i varoš Busovaču, štab Četvrtе divizije postavio je pred brigade zadatak da energično nastave ofanzivna dejstva po komunikacijama i neprijateljskom saobraćaju u dolini Bosne, kako bi se što je više moguće onemogućili neprijateljski po-

640) *Arhiv VII*, kut. 769A - 25-1 /2, kut. 769 - 25-1 /2, kut. 769A - 25-2/2, kut. 774A - 12-6; *Zbornik dokumenata NOR-a, tom IV, knjiga XXX, d. 113.*

641) *Arhiv VII*, kut. 769A - 25-2/2.

kreti i transporti. Štab Divizije je insistirao da u tim dejstvima što više dođe do izražaja inicijativa štabova brigada i bataljona, uopšte starješina i boraca, da se, zavisno od konkretne situacije, primjenjuju oni oblici dejstva koji će dati najveći efekat, kao što su diverzije, zasjede, iznenadni napadi itd. Štabovi Korpusa i Divizije posebno su naglašavali značaj rušenja željezničke pruge i uništavanja saobraćaja budući da pruga velikim dijelom prolazi desnom obalom Bosne na kojoj nije bilo naših snaga i da su, zadržavanjem Busovače i željezničke stanice Busovača u rukama neprijatelja, mogućnosti za dejstvo po pruži inače ograničene. Osim toga, najveći obim transporta neprijatelj je obavljao željeznicom.

Po naređenju štaba Četvrtje divizije, 28. i 29. novembra izvršena je razmjena položaja i odsjeka dejstva između Šeste i Osme brigade. Šesta je posjela položaje na liniji Janjac - Obrenovci - Jagodići - Stranjani - Poljska, koje je do tada držala Osmo brigada. Istovremeno, Šesta brigada dobila je zadatak da ofanzivno dejstvuje po komunikacijama i neprijateljskom saobraćaju između Zenice i Nemile i da zatvori pravac koji iz Zenice preko Guče Gore vodi ka Travniku. Odmah poslije posjedanja novih položaja pristupila je dejstvu po neprijateljskom saobraćaju i komunikacijama. Tako je 30. novembra ujutro Drugi bataljon postavio zasjedu na kosi Bošovnik (k. 839) između st. Baulara i Ravnih Njiva, neposredno iznad ceste između D. Vrača i Vranduka. Dijelom snaga Bataljon je obezbjeđivao desni bok i pozadinu zasjede sa linije Bukovica - k. 436 - Drenjak. U toku dana nije bilo pokreta neprijatelja. Tek uveče, nešto poslije 18.00 časova, naišla je motorizovana kolona od oko 30 kamiona punih vojnika u pratnji nekoliko tenkova. Kolona se kretala iz Zenice prema Vranduku. Kada se kolona približila, Bataljon je iz zasjede otvorio snažnu mitraljesku vatru, pa je neprijatelj bio prinuđen da se uz gubitke vrati u Zenicu. Ista kolona pokušala je ponovo, oko 21.00 čas, da proдре prema Vranduku, ovoga puta na većim odstojanjima između kamiona. Ponovo je zasjeda Drugog bataljona snažnom vatrom zaustavila kolonu i primorala je da se vrati u Zenicu. Gubici neprijatelja u živoj sili nisu ustanovljeni. Nekoliko oštećenih kamiona ostalo je na putu. Drugi bataljon nije imao gubitaka.

Istog dana uveče postavio je zasjedu i Prvi bataljon ispod s. Gradišta, između Zenice i D. Vrača. Motorizovana kolona od oko 40 kamiona naišla je tek sutradan ujutro. Zasjeda je propustila polovinu kolone, a po drugoj polovini otvorila vatru iz cjelokupnog naoružanja. Neprijatelj je veoma brzo odgovorio vatrom iz protivavionskih mitraljeza (»flakova«), tenkova i drugog naoružanja, pa se zasjeda morala povući. Tom prilikom poginulo je 5, a ranjeno 12 neprijateljskih vojnika. Oštećeni su kamion i automobil. Jedan borac Prvog bataljona je ranjen.

Oko 10.00 časova 1. decembra Drugi bataljon je iz zasjede ispod Gradišta napao njemačku četvu koja se kretala iz Zenice prema Vranduku. Četa je razbijena iznenadnom i jakom vatrom iz neposredne blizine. Oko 50 ubijenih neprijateljskih vojnika ostalo je na cesti, a 10 ih je skočilo u nabujalu Bosnu. Zbog jake neprijateljske vatre iz Zenice po položajima zasjede, Drugi bataljon se povukao na polazne položaje. Imao je 1 poginulog i 3 ranjena borca. Istog dana vatrom iz minobacača zapalio je neprijateljski kamion.

Trećeg decembra rano ujutro, Drugi bataljon, ojačan pratećom četom Brigade, postavio je zasjedu kod Gradišta na visovima pored ceste, od k. 602 do k. 332. Na cesti ispred zasjede mineri su postavili nagazne mine. Oko 06.30 časova iz Zenice je naišla neprijateljska motorizovana kolona od 20 kamiona sa vojnicima. Pri nailasku na mine 2 kamiona su uništena, a više neprijateljskih vojnika je poginulo i ranjeno. Istog momenta zasjeda je po koloni otvorila vatru iz svih oružja. Neprijateljski vojnici su brzo poskakali iz kamiona, zauzeli položaje pored puta i uzvratili takođe jakom vatrom iz cjelokupnog naoružanja. Poslije kraće borbe neprijatelj se povukao prema Zenici. Ista kolona pokušala je ponovo oko 10.00 časova da iz Zenice proдре prema Vranduku, ali je dočekana vatrom protivtenkovskih topova i minobacača prateće čete, bila ponovo prinuđena da

se vrati u Zenicu. Uveče istog dana mineri Drugog bataljona su pod zaštitom jedne čete uništili most preko Rače južno od Gradišta. U toj akciji Drugi bataljon je ubio 10, a ranio veći broj neprijateljskih vojnika. Istovremeno su ranjena 2 borca iz drugog bataljona.

Dok se Drugi bataljon nalazio u zasjedi, obezbjeđivao ga je Treći bataljon, koji je posjeo položaj na Negraju (k. 941). Bataljon je isturio jače patrole preko k. 1003, k. 795 i prema Banlozu sjeverno i sjeverozapadno od Gradišta. Patrola koja se nalazila iznad s. Banloze primjetila je da se neka neprijateljska jedinica postrojavala u selu, pa je na nju otvorila jaku vatru. Tom prilikom ubijeno je 6 neprijateljskih vojnika.

Njemačke i ustaške snage, jačine oko bataljona, 5. decembra oko 08.00 časova, napale su Prvi bataljon na položajima s. Obrenovci - s. Kozarac - k. 587 sjeverozapadno od Zenice. Pod pritiskom neprijatelja isturene predstraže Prvog bataljona su se povukle. Razvila se viščasovna borba, pa je neprijatelj oko 14.00 časova bio prinuđen da se povlači prema Zenici. Gubici neprijatelja nisu ustanovljeni, a Prvi bataljon nije imao gubitaka.

Da bi Šesta brigada ostvarila veću efikasnost po komunikacijama i neprijateljskom saobraćaju, štab Brigade je, uz saglasnost štaba Četvrte divizije 7/8 decembra, prebacio Prvi, Treći i Četvrti bataljon na liniju Vranduk - Nemila, sa zadatkom da postavljaju zasjede, ruše i miniraju puteve, napadaju neprijateljske kolone, vozove itd. Drugi bataljon ostavljen je u rejonu s. Stranjani sa zadatkom da zatvori pravac Stranjani - Guča Gora.

Već ujutro rano 8. decembra Prvi bataljon postavio je zasjedu između Vranduka i r. Loznike duž lijeve obale Bosne, sa zadatkom da prilikom nailaska napadne voz na pruzi uz desnu obalu Bosne. Oko 12.00 časova naišao je iz pravca Zenice voz sa više vagona punih vojske. Iznenadnom i jakom vatrom iz cjelokupnog naoružanja sa odstojanja širine Bosne Bataljon je za vrlo kratko vrijeme uništio 6 vagona i nanio neprijatelju teške gubitke čiji broj se nije mogao ustanoviti. Istog dana oko 14.00 časova naišao je i drugi voz sa vagonima natovarenim kamionima i drugim materijalom i vojskom. Bataljon je napao i taj voz vatrom iz mitraljeza, minobacača i protivtenkovskih topova. Oštećeno je više vagona i kamiona. Znatni gubici nanijeti su i neprijateljskoj živoj sili. U oba ova napada, prema procjeni štaba Bataljona, iz stroja je izbačeno najmanje 80 neprijateljskih vojnika i oficira.

Treći bataljon posjeo je uveče 8. decembra položaj od r. Loznike do Orahovičkog polja, iznad ceste Vranduk - Nemila. Kako pokreta neprijatelja cestom nije bilo, Bataljon je noću 8/9. decembra napao uporište kod ušća r. Loznike u Lašvu, u kome se nalazio vod Nijemaca za obezbjeđenje ceste. Uporište je likvidirano, 12 neprijateljskih vojnika je ubijeno, 8 ranjeno, dok su ostali pobjegli. Zbog dejstva neprijateljskog oklopnog voza sa suprotne obale Bosne koji se kretao u blizini navedenog uporišta, Bataljon nije uspio da pokupi i ponese plijen.

Četvrti bataljon je iste noći iznad ceste od s. Gojakovac pa na sjeveroistok prema Topčić-polju, između Nemile i Begova Hana, postavio zasjedu. Kako neprijatelj nije nailazio na zasjedu, Bataljon je glavnim snagama napao neprijateljski bunker kod mosta preko potoka Bistrice, dok je dijelom snaga obezbjeđivao napad iz pravca Nemile. Nakon kratke borbe neprijatelj je pobjegao iz bunkera u kome je ostavio 7 ubijenih vojnika. Dio snaga Bataljona dočekao je njemačku patrolu jačine voda Nijemaca koji su se kretali od Topčić-polja prema Nemili. U kratkom okršaju njemački vod je razbijen. Ubijeno je 13, a ranjeno 5 neprijateljskih vojnika. Pod zaštitom protivavionskih mitraljeza, »flakova« preostali neprijateljski vojnici pobjegli su u Topčić-polje. Bataljon je zapalio stražaru kod ušća Bistrice u Bosnu i uništio izvjesne količine municije i opreme, dok su nešto municije i opreme borci ponijeli sobom.

Rano ujutro 10. decembra četa Prvog bataljona, ojačana pratećim vodom i pt-topom, približila se neopaženo iznad željezničke stanice Nemila. Iz minobacača i pt-topa otvorila je vatru po vozu koji je bio pun vojnika. Došlo je do panike. Vojnici su iskakali iz voza i bježali na razne strane.⁶⁴²

Dejstva Šeste brigade po komunikacijama i neprijateljskom saobraćaju krajem novembra i početkom decembra 1944. godine bila su intenzivna i efikasna. Uspješno je uništavan neprijateljski saobraćaj, rušene komunikacije i neprijatelju nanošeni ozbiljni gubici. Pri tome su znatni gubici nanijeti i neprijateljskom željezničkom saobraćaju. Prebacivanje glavnih snaga Brigade na liniju Vranduk - Nemila pokazalo se opravdanim.

O dejstvima po neprijateljskom željezničkom saobraćaju i o rezultatima Četvrte divizije u zaključku operativnog izvještaja za novembar 1944. godine, između ostalog, kaže se:

»U toku novembra mjeseca zadatak ove Divizije bio je: ofanzivno djelovati na željezničku prugu na dijelu Kakanj - Zenica - Žepče sa ciljem izbacivanja ove pruge iz saobraćaja. Drugi zadatak je bio zatvaranje pravaca koji od Zenice, Lašve i Kiseljaka izvode u pravcu Travnika.

Prvi zadatak - ofanzivno djelovati na željezničku prugu na dijelu Kakanj - Zenica - Žepče - Divizija je izvršila uspješno. Čestim presijecanjem pruge saobraćaj je sveden na minimum. Od 100% kvote vozova koji su trebali proći od Sarajeva za Brod prošlo je na sektoru na kojem je djelovala ova Divizija svega 12,6%. Ako uzmemo u obzir 17. i 18. novembar, kada je neprijatelj imao najjači saobraćaj, prošlo je u ta dva dana 32,4% od ukupnog obima željezničkog saobraćaja. Rad na onemogućavanju saobraćaja željezničkom prugom na sektoru ove Divizije potpomagala je saveznička avijacija koja je bombardovanjem srušila most sjeverno od Zenice kod k. 310, gdje željeznička pruga prelazi preko r. Bosne. Pod konac ovog mjeseca neprijatelj je potpuno napustio prugu i saobraćaj njome ne vrši.«⁶⁴³

ODBIJANJE NEPRIJATELJSKOG NAPADA PREMA TRAVNIKU

Uspješna dejstva Četvrte divizije po komunikacijama u dolini Bosne prisilila su neprijatelja da preduzme energične mjere kako bi takav razvoj situacije promijenio. Komandant Grupe armija »E«, general Ler, koji je sa svojim štabom sredinom novembra iz Kosovske Mitrovice prešao u Sarajevo, preuzeo je u drugoj polovini novembra komandu nad 5. njemačkim SS brdskim korpusom, koji je branio područje Sarajeva i Mostara i obezbjeđivao komunikacije u dolinama Bosne i Neretve. Imajući u vidu stanje na komunikacijama u dolini Bosne i činjenicu da su snage Grupe armija »E« krajem novembra počele da stižu na područje Sarajeva, te da se dio tih snaga morao hitno upućivati preko Broda na druge pravce i frontove, general Ler je početkom decembra naredio komandantu 5. SS korpusa da raspoloživim snagama iz Busovače i Zenice, ojačanim ustaškim i ruskim bjelogardejskim jedinicama iz Sarajeva, napadne i odbaci Četvrtu diviziju na zapad i da zauzme Travnik.⁶⁴⁴

Štab 5. korpusa prikupio je za taj napad sve raspoložive njemačke i ustaške snage iz Zenice i Busovače i ojačao ih sa dva puka iz Ruskog zaštitnog korpusa. Za napad na Četvrtu diviziju neprijatelj je angažovao 6-7 bataljona, odnosno preko 3.000 vojnika i 6 tenkova.⁶⁴⁵

642) *Arhiv VII*, kut. 769A - 32-2, kut. 769A - 33-2, kut. 769A - 22-2/3 i kut. 769A - 40-2.

643) *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom IV, knjiga XXX, d. 133.

644) Vojnoistorijski institut, njemački dokumenti. Saslušanje generala Lera, prevod, str. 111.

645) *Arhiv VII*, kut. 769A - 1-3.

Neprijatelj je krenuo u napad 10. decembra na tri pravca: glavnim snagama pracom željeznička stanica Busovača - Han-Kompanija - Vitez u zahvatu puta i r. Lašve, a pomoćnim pravcima Busovača - Kruščica i Zenica - Kuber - Han-Kompanija.

Borbu protiv tih snaga prihvatile su Osma i Jedanaesta brigada, i to: Jedanaesta brigada i jedan bataljon Osme brigade desno, a Osma brigada bez jednog bataljona lijevo od Lašve. Obje brigade pružile su neprijatelju snažan otpor, tako daje jedva uspio da u toku prva dva dana borbi ovlada prvim odbrambenim položajima brigada, i to samo na glavnom pravcu napada.

Čim je počeo napad, štab Šeste brigade uputio je, po naređenju štaba Četvrte divizije, Drugi i Treći bataljon da ojačaju odbranu Osme i Jedanaeste brigade na najugroženijem pravcu. Već 11. decembra Drugi bataljon uveden je u borbu za k. 517 i trig. 553 u rejonu s. Šafradini, zajedno sa Prvim bataljonom Osme i Prvim bataljonom Jedanaeste brigade. Protivnapadom ta tri bataljona neprijatelj je odbaćen sa pomenutih visova u s. Hrasno (k. 534). Poslije borbe Drugi bataljon se povukao u s. Rijeku kod Han-Kompanije. Treći bataljon je ostao na lijevoj obali Lašve, sjeveroistočno od Šafradine u divizijskoj rezervi. Sutradan 12. decembra, Drugi bataljon i navedeni bataljoni Osme i Jedanaeste brigade napali su neprijatelja na položajima u s. Hrasno (k. 534). Ova tri bataljona uspjela su da zbacе neprijatelja sa k. 534. Međutim, uvečer istoga dana neprijatelj je snažnim protivnapadom povratio tu kotu. Pokušaj neprijatelja da nastavi prodiranje bio je odbijen uz osjetne gubitke. Drugi bataljon je imao 2 ranjena borca.

Istog dana Treći bataljon posjeo je položaje na liniji s. Podnadioci - s. Drum Brdo - s. Topola - s. Jelinjak na lijevoj obali Lašve prema Kaoniku. Neprijatelj, međutim, nije 12. decembra napadao na položaje Trećeg bataljona. Neprijateljska patrola, koja je s desne obale Lašve naišla ispred položaja Trećeg bataljona, napadnuta je i tom prilikom su ubijena 2 neprijateljska vojnika. Neprijateljska patrola je zatim pobjegla na desnu obalu Lašve.

Drugi bataljon je 13. decembra napadao neprijatelja u s. Jazvine zapadno od sredokračeg puta Busovača - Kaonik, dok je istovremeno bataljon Jedanaeste brigade napadao neprijatelja u s. Kovačići, zapadno od s. Jazvine. Ti napadi su bili bezuspješni i Drugi bataljon se povukao na polazne položaje.

Pošto je pretrpio velike gubitke, a da u toku četvorodnevnih žestokih borbi nije postigao vidnijih rezultata, neprijatelj je u toku 13. decembra obustavio dalje napade na Četvrtu diviziju. Uspio je da se održi na položajima u s. Bare - s. Kovačići - s. Hrasno, zapadno od Busovače, dok je na ostalim pravcima vraćen u Zenicu i Busovaču.^{646*}

NAPAD NA SELA BARE, KOVAČIĆE I HRASNO

Po naređenju štaba Četvrte divizije, Šesta brigada je u toku 15. decembra razmijenila položaje i pravce dejstva sa jedanaestom brigadom. Posjela je položaje desno od Lašve prema Busovači i željezničkoj stanici Busovača na liniji Rog (trig. 1242) - Rovno - Šafradini.

Ispred Šeste brigade neprijatelj je držao položaje na liniji Bare - Kovačići - Rovno. U stvari, ta sela pretvorio je u uporišta organizovana za kružnu odbranu. Oko sela je izgradio i posjeo rovove i pokoji prizemni bunker. Sva tri uporišta branile su snage oko dva bataljona (jedan puk) Ruskog dobrovoljačkog korpusa sa težištem odbrane u s. Hrasno.

Poslije posjedanja položaja na liniji Rog - Rovno - Šafradini, Šesta brigada dobila je zadatak da napadne uporišta, razbije i odbaci neprijatelja prema Bu-

⁶⁴⁶⁾ Arhiv VII, kut. 769A - 1-3. Izvod iz dnevnika Grupe armija »E«; Zbornik dokumenata NOR-a, tom XII, knjiga IV, str. 1176-1178.

sovači. Za izvršenje tog zadatka Brigada je angažovala Prvi, Drugi i Treći bataljon. Pripreme za napad izvršene su u toku dana 17. decembra. Planom napada određeno je da se napad izvede noću sa početkom u 02.15 časova 18. decembra.

Prvi bataljon dobio je zadatak da napadne i likvidira neprijateljsko uporište s. Kovačići, i to glavnim snagama da napadne sa zapada, a jednom četom, ojačanom dijelom bataljonskog pratećeg voda, da napadne sa jugozapada, kroz šumu u lijevi bok neprijatelja.

Drugi i Treći bataljon dobili su zadatak da sa glavninom svojih snaga (po dvije čete) pređu sjeverno od k. 520 i napadnu neprijatelja u leđa i u desni bok. Treći bataljon je takođe imao zadatak da jednom četom napada neprijatelja u s. Hrasno frontalno sa zapada, dok je jedna četa Drugog bataljona imala zadatak da napadne neprijatelja u s. Bare i da postavi zasjedu prema s. Kovačići.

Neposredno pred napad u bataljonima su bile formirane udarne grupe sa bombašima, puškomitraljescima i nišandžijama ručnih pt-oružja »džon bul«.

Četvrti bataljon imao je zadatak da se pre početka napada prikupi u zaseoku G. Rovna ida bude spreman za dejstvo po naređenju štaba Brigade.

Prema planu, Prvi bataljon je u određeno vrijeme krenuo u napad na neprijateljsko uporište u s. Kovačići. Prva četa je naišla na žestok otpor, ali je uz upotrebu ručnih bombi i »džon bula« uspjela da se probije kroz prve neprijateljske rovove i da upadne među prve kuće u selu. Dalji prodor te čete bio je zaustavljen žestokim otporom iz čvrstih kuća. Naime, poslije povlačenja iz rovova na pravcu napada Prve čete, neprijatelj je uspio da posjedne čvrste kuće iz kojih je pružao snažan otpor. U isto vrijeme glavnina Bataljona, sastava dvije čete s ojačanjima, vodila je nekoliko časova borbu za rovove zapadno od sela, ali bez uspjeha. Zbog neuspjeha na pravcu napada glavnih snaga i zbog pretrpljenih gubitaka, štab Bataljona obustavio je napad i povukao snage na polazne položaje.

Drugi bataljon i Treći bataljon uspjeli su da prikriveno priđu prednjem kraju odbrane i da snažnim jurišem udarnih grupa ovladaju rovovima i bunkerima oko s. Hrasno. Razbijene neprijateljske snage uspjele su, međutim, da se povuku u selo, posjednu čvrste kuće i produže uporno da se brane. Žestoka i uporna borba potrajala je nekoliko časova. I pored angažovanja štabova bataljona i komandi četa, uspjeha nije bilo. Samo je u nekoliko manjih kuća neprijateljski otpor bio slomljen. U pokušaju da neposrednim angažovanjem i ličnim primjerom utiče na tok borbi, hrabro je poginuo Mirko Vejinović, komandant Trećeg bataljona. Šesta brigada izgubila je poznatog podgrmečkog prvoborca i izuzetno hrabrog i omiljenog komandanta. Pogibija komandanta neposredno u prvim borbenim redovima negativno je uticala na dalju borbu Trećeg bataljona. Osim toga, pred zoru 18. decembra neprijatelj je počeo da tuče jakom i preciznom artiljerijskom vatrom iz Busovače i Kaonika po našim snagama. Zbog toga, kao i upornog otpora neprijatelja iz posjednutih čvrstih zgrada, Drugi i Treći bataljon obustavili su borbu u s. Hrasno i oko 05.30 povukli se na polazne položaje.

Mada se neprijateljski gubici u toj borbi nisu mogli utvrditi, sigurno je da su bili veliki. Isto tako, i gubici Šeste brigade u borbi za uporišta Hrasno i Kovačići bili su dosta veliki. Iz stroja je izbačeno 46 boraca i rukovodilaca Brigade, od kojih je 8 poginulo, 37 ranjeno i nestalo. Između ostalih, hrabro je poginula bolničarka Mara Vučenović. Brigada je zaplijenila 3 puške i manje količine municije i vojne opreme.

Neuspjeh Šeste brigade u tom napadu pripisivao se prije svega nedostatku inicijative komandnog kadra, koji nije brzim manevrom snagama umio da iskoristi i razvije uspjehe postignute već u prvom naletu. Sporost i oklijevanje poslije zauzimanja rovova omogućavali su neprijatelju da se sredi, posjedne čvrste kuće i produži otpor. Osim toga, vatra protivtenkovskih topova i minobacača pri slaboj noćnoj vidljivosti bila je neefikasna.⁶⁴⁷

647) *Arhiv VII*, kut. 769A - 22-2/3.

Poslije te borbe Prvi bataljon je privremeno izdvojen iz sastava Šeste brigade. Upućen je najprije u s. Kruščicu, a zatim u Vitez, da bi se pripremio za novi zadatak. Određen je sastav borbene grupe bataljona Četvrtre divizije za dejstvo na desnoj obali Bosne, na sektoru Kakanj - Zenica.⁶⁴⁸⁾

Šesta brigada bez Prvog bataljona ostala je na položajima Rog - s. Rovno - s. Šafradini.

Nakon završetka borbi za liniju Bare - Kovačići - Hrasno, neprijatelj je dejstva ograničio na izviđanje i na povremenu i vrlo jaku artiljerijsku vatru po položajima Brigade, dok je samo jednom pokušao napadom da poboljša svoje položaje. Od jake artiljerijske vatre po položajima Četvrtog bataljona kod s. Rovno 25. decembra poginuli su politkomesar Bataljona Ilija Dobrijević i jedan borac, dok je jedan borac ranjen. Dobrijević je krajem novembra sa dužnosti politkomesara čete došao za politkomesara Četvrtog bataljona na mjesto Drage Karasijevića, koji je otišao na dužnost politkomesara Podoficirskog kursa Četvrtre divizije. Spadao je među skromne, hrabre i ugledne politkomesare u Šestoj brigadi.

Istog dana oko 07.00 časova neprijateljske snage jačine oko bataljona Ruskog dobrovoljačkog zaštitnog korpusa napale su iz s. Hrasno na položaje Drugog bataljona u rejonu s. Šafradini. Na položaju se nalazila samo jedna četa, dok su se glavne snage Bataljona nalazile pozadi, sjeverozapadno od s. Šafradini. Koristeći gustu maglu, ispresijecanost i pošumljenost zemljišta, neprijatelj je uspio da se neopaženo približi položajima i da nakon kraće borbe odbaci četu koja se nalazila na položajima. Pred nadmoćnijim neprijateljem, četa se pod borbom povlačila dok nije stigla glavnina Bataljona i zaustavila neprijatelja. Uz podršku artiljerije i minobacača artiljerijskog diviziona,⁶⁴⁹⁾ Bataljon je oko 13.00 časova prešao u opšti protivnapad i odbacio neprijatelja na polazne položaje prema s. Hrasno. U toj borbi neprijatelj je naročito žestok otpor pružio na k. 389 sjeverozapadno od s. Šafradini. Uporno je nastojao da zadrži kotu, ali je odlučnim jurišem Bataljona uz podršku snažne artiljerijske i minobacačke vatre bio razbijen i natjeran na povlačenje. U borbi je ubijeno 13 i ranjeno više neprijateljskih vojnika. Istovremeno iz Drugog bataljona poginuo je 1, a ranjeno 11 boraca i starješina.⁶⁵⁰⁾

OPERACIJA »LAVINA« I TEŠKE ODBRAMBENE BORBE ŠESTE BRIGADE I ČETVRTRE DIVIZIJE

Priprema i grupisanje neprijatelja

Komanda Grupe armija »E« nije odustala od svojih namjera ni poslije neuspjelog pokušaja na brzinu prikupljenih njemačko-kvislinških snaga da napadima od 9. do 15. decembra odbace Četvrtu diviziju na zapad i zauzmu Travnik. Iz više razloga ova komanda je bila prinuđena da hitno preduzme još odlučnije mjere kako bi razbila Četvrtu diviziju, odbacila što dalje od komunikacije u dolini Bosne i zauzela Travnik. Krajem novembra i početkom decembra snage Grupe armija »E« su većim dijelom stigle na prostoriju Sarajevo - Višegrad. Zbog teške situacije na frontovima u Sremu i Mađarskoj, general Ler morao je hitno da upućuje dijelove tih snaga na navedene frontove dolinom r. Bosne pre-

⁶⁴⁸⁾ *Arhiv VII*, kut. 769A - 26-1/3.

⁶⁴⁹⁾ Brigadni artiljerijski divizion formiran je reorganizacijom i ojačanjem brigadne prateće čete upravo tih dana, tj. krajem decembra, na osnovu naredenja štaba Petog korpusa od 19. decembra. *Arhiv VII*, kut. 1265 - 18-3.

⁶⁵⁰⁾ *Arhiv VII*, kut. 769A - 22-2/3, kut. 769A - 3-5 i kut. 769A - 26-1/3.

ko Slavanskog Broda. Osim toga, krajem novembra njemačka Vrhovna komanda postavila je generalu Leru zadatak odbrane fronta u »južnoj Hrvatskoj« na liniji jadranska obala - Livno - Mostar - Nevesinje - Kalinovik - tok r. Drine do r. Drinjače. Sve njemačko-kvislinške snage na tom prostoru potčinjene su komandi Grupe armija »E«.⁶⁵¹⁾ Njihovo snabdijevanje, uglavnom, zavisilo je od komunikacije i saobraćaja dolinom Bosne. Ovi razlozi diktirali su generalu Leru preduzimanje najhitnijih mjera radi obezbjeđenja komunikacija i nesmetanog saobraćaja između Sarajeva i Slavanskog Broda. To utoliko više što su uspješnim operacijama Osmog korpusa NOV već bile potpuno oslobođene južna i srednja Dalmacija, a 4. decembra oslobođen je i Knin. Tako su komunikacije duž jadranske obale i dolinom Une za Grupu armija »E« praktično bile izgubljene.⁶⁵²⁾

Isto tako general Ler morao je računati i sa mogućnošću da naše snage u nastupanju preko Srema na zapad izbiju na područje Slavanskog Broda. U tom slučaju komunikacije u dolini Bosne sjeverno od Zenice postale bi neupotreb- ljive, pa bi komunikacije koje od Busovače i Zenice izvode u dolinu Vrbasa pre- ostale kao jedini pravac za izvlačenje njemačkih snaga sa područja Sarajeva na sjever. Uz to je i nepovoljan položaj 15. njemačkog korpusa u sjevernoj Dalmaciji, naročito poslije gubitka Knina, prisiljavao generala Lera da planira zamašnju operaciju radi otvaranja pravca Travnik - Jajce - Bosanski Petrovac kako bi mo- gao da uputi pojačanje na pravac Bihać - Knin.

Imajući sve to u vidu, general Ler je 14. decembra, neposredno poslije sloma napada na pravcu Busovača - Travnik, upozorio depešom komandanta 5. SS korpusa da »mora iz odbrane preći u napad« i neprijateljsku grupaciju odlučno potući, a 23. decembra naredio mu je da zauzme Travnik.⁶⁵³⁾

Štab 5. SS korpusa odmah je pristupio pripremi operacija za zauzimanje Travnika, kojoj je dao šifrovani naziv »Lavina«. Početak operacije određen je za 29. decembar. Zbog povlačenja štaba 5. SS korpusa u Njemačku, 21. njemački korpus preuzeo je 28. decembra njegove zadatke, među kojima i zadatak reali- zacije operacije »Lavina«.

Ograničavanjem operacije »Lavina« na Travnik,⁶⁵⁴⁾ Ler je ipak odlučio da se ona, nakon zauzimanja Travnika, ipak produži prema Jajcu. On je 28. decembra naredio komandantu 91. korpusa da odmah uputi 104. diviziju u sastav 21. kor- pusa, da se u najkraćem roku izvrši popuna i remont i da se ta divizija pripremi za napad na Donji Vakuf i Jajce.⁶⁵⁵⁾ Događaji su, međutim, primorali Lera da taj plan u znatnoj mjeri mijenja.

Operacijom »Lavina« neprijatelj je predvidio angažovanje glavnih snaga na linije Busovača - Zenica prema Travniku protiv Četvrte divizije, a pomoćnih snaga na pravcima prema Kreševu i Fojnici protiv snaga Desete divizije. Sve ne- prijateljske snage na pravcu prema Travniku objedinjene su u borbenu grupu i stavljene pod komandu komandanta 369. njemačkog puka za obezbjeđenje pu- kovnika fon Eberlajna po kome je borbena grupa i dobila naziv. U sastav bor-

651) *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom XII, knjiga IV, str. 1179-1180. Izvod iz Dnevnika koman- de Grupe armija »E«.

652) U odgovoru na zahtjev za pojačanjem početkom decembra 1944. godine, general Ler sa- opštio je 6. decembra komandantu 15. njemačkog korpusa između ostalog da »nije mogućnosti da sa svoje strane blagovremeno uputi pojačanje ili da u dogledno vrijeme izvrši planirani udar prav- cem Travnik - Jajce - Bosanski Petrovac«, kao i to da »udar pravcem Travnik - Jajce - Bosanski Petrovac ne može da se ispolji prije 20. decembra«. (Izvod iz dnevnika Grupe armija »E«, *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom XII, knjiga IV, str. 1191-1192).

653) *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom XII, knjiga IV, str. 1187-1201. Izvode iz Dnevnika Grupe armija »E«.

654) *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom XII, knjiga IV, str. 1201. U Dnevniku Grupe armija »E« od 23. decembra zabilježeno je: »Zbog drugih potreba »Lavina« se ograničava na glavnu neprijatelj- sku grupaciju Kreševo - Fojnica - Travnik, a naročito zauzimanje rejonu Travnika.«

655) *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom XII, knjiga IV, str. 1206. Izvod iz Dnevnika Grupe armija »E«.

bene grupe »Eberlajn« ušlo je 8 njemačkih bataljona, 4. i 5. puk bjelogardijskog Ruskog dobrovoljačkog korpusa (5 bataljona), dijelovi dvije bojne 11. posadnog ustaškog zdruga, jedna bojna 1. ustaškog zdruga i dio oklopnih snaga - ukupno 8-10.000 vojnika, oko 50 artiljerijskih oruđa, 8 tenkova i 4 oklopna kola.⁶⁵⁶⁾

Planom borbene grupe »Eberlajn« napadna dejstva protiv Četvrte divizije predviđena su na četiri pravca:

- Prvi, Busovača - s. Rovna - s. Kruščica - s. Mošunj - Travnik;
- Drugi, željeznička stanica Busovača - Han-kompanija - Vitez - Travnik;
- Treći, Zenica - Čajdraš - Vitez - Travnik;
- Četvrti, Zenica - Stranjani - s. Brajkovići - Guča Gora - Travnik.

U početku napada glavni udar neprijatelj je planirao na krilnim pravcima uz jače angažovanj, na desnom krilu, tj. na pravcu Zenica - Guča Gora-Travnik. Snage na središnjim pravcima imale su zadatak da povezuju dejstva glavnih snaga na krilima i da aktivnim dejstvima vežu dio snaga Četvrte divizije. Zamisao neprijatelja je bila da prodorima na krilnim pravcima okruži i razije glavne snage Četvrte divizije u rejonu Travnika.

RASPORED NAŠIH SNAGA

Neposredno pred početak operacije »Lavina« Četvrta divizija se nalazila u sljedećem rasporedu: Šesta brigada držala je položaje desno od Lašve na liniji s. Kupres, jugozapadno od Busovače-s. Bare-s. Rovna-s. Šafradini i zatvarala lijevokrilni pravac neprijateljskog napada. Osmu brigadu držala je položaje lijevo od Lašve na liniji Drum-Brdo - Kuber - Čajdraš i zatvarala središnje pravce napada. Lijevo od Osme brigade na liniji Lokvine - Obrenovići - Negraj držala je položaje Jedanaeste brigade i zatvarala desnokrilni pravac napada Zenica - Stranjani - s. Brajkovići - Guča Gora - Travnik. Lijevo od Jedanaeste brigade nalazio se Vlačički odred. Artiljerijski divizion Četvrte divizije i jedan artiljerijski divizion korpusne artiljerije sa 24 oruđa bili su razmješteni na vatrene položaje u rejonu Viteza.

U opštem odnosu snaga, a naročito u artiljeriji, neprijatelj je za operaciju »Lavina« obezbijedio znatnu nadmoćnost nad četvrtom divizionom. Osim toga, raspolagao je tenkovima i oklopnim kolima.

Obavještajna služba Četvrte divizije imala je podatke o pripremanju napada većih razmjera. Međutim, nije imala podatke o pokretima i grupisanju, sastavu i jačini neprijateljskih snaga, ni o vremenu početka napada.

Neposredno pred početak operacije »Lavina« raspored Šeste brigade bio je sljedeći:

Četvrti bataljon, ojačan minobacačkim odjeljenjem i sa dva teška mitraljeza artiljerijskog divizionu Brigade, držao je položaj kod s. Kupres na k. 742. Rano ujutro prije početka napada, 29. decembra, Bataljon je postavio zasjedu između s. Očenice i Carice na putu od Kiseljaka prema Busovači. Dvije čete obezbjeđivale su zasjedu iz pravca Busovače i Kiseljaka, a jedna četa, ojačana sa 10 puškomitraljeza, nešto prije 05.00, dočekala je iz zasjede neprijateljsku komoru sastavljenu od konjskih i volovskih zaprega i od nekoliko kamiona. Iznenadnom i snažnom vatrom sa bliskog odstojanja neprijateljska komora je za nekoliko minuta potpuno razbijena i većim dijelom uništena. Ubijeno je oko 50 neprijateljskih vojnika. Uništen je kamion i ubijeno oko 80 konja. Zbog brze intervencije

⁶⁵⁶⁾ AVI I, NAV- N - T 311 - 191/551 - 554; Napomene urednika *Zbornika dokumenata NOR-a* uz izvještaj štaba Seste krajiške brigade i uz izvještaj štaba Četvrte divizije, tom IV, knjiga 31, d-145, i knjiga 32, d-167; Bojna relacija zapovjedništva Prvog ustaškog zdruga, tom IV, knjiga 32, d-172. Brojno stanje borbene grupe »Eberlajn« određeno je približno na osnovu vjerovatnog brojnog stanja njemačkih i ustaških bataljona od 600 do 800 vojnika i bjelogardijskih ruskih pukova od 1.000 do 1.500 vojnika.

neprijatelja iz pravca Kiseljaka i Busovače, Bataljon se pod borbom povukao, a zatim posjeo svoje položaje. Tako je Četvrti bataljon počeo borbu protiv jedinica borbene grupe »Eberlajn« koji čas prije nego što je ova grupa krenula u planirani opšti napad.⁶⁵⁷¹

Treći bataljon držao je položaje kod s. Rovno (k. 609) - k. 649;

Drugi bataljon držao je položaje kod s. Šafradini (trig. 553 i k. 538).

Brigadni artiljerijski divizion i jedna baterija brdskih topova 75 mm divizionskog artiljerijskog divizona imali su zadatak da podržavaju odbranu Drugog i Trećeg bataljona.

TOK BORBENIH DEJSTAVA

U 07.00 časova 29. decembra počela je artiljerijska priprema na svim pravcima napada borbene grupe »Eberlajn«, koja je trajala oko 30 minuta. Za to vrijeme neprijatelj je u manjim kolonama podilazio odbrambenim položajima jedinica Četvrte divizije.

Na odbrambene položaje Šeste brigade krenuli su u napad 4. puk Ruskog zaštitnog korpusa, 505. izviđački bataljon 5. SS korpusa, 220. njemački bataljon za osiguranje i 5. njemački vazduhoplovni bataljon.^{658*}

Na položaje Trećeg bataljona napale su neprijateljske snage od oko dva neprijateljska bataljona pravcima: s. Bare - s. G. Rovna (k. 609), s. Bare - Neapolje i s. Bare - s. Kovačići - Rog (trig. 1242). Uz jaku podršku artiljerijske i minobacačke vatre neprijatelj je uspio već u prvom naletu da na juriš ovlada bataljonskim položajima. Žestoka borba se produžila nastojanjem Bataljona da protivnapadima vrati izgubljene položaje. Iako u tome nije uspio, Bataljon je, postoje ojačan sa jednom četom Drugog bataljona, spriječio prodor neprijatelja prema raskršnici puteva u šumi kod Roga (trig. 1242). Oko 15.00 časova u pomoć Trećem bataljonu došao je Četvrti bataljon, koji je oko 17.00 časova stupio u borbu iz pravca Roga prema zaseoku G. Rovna. Čim je počeo sa dejstvom Četvrti bataljon, i Treći bataljon je ponovo krenuo u protivnapad sa ciljem da vrati izgubljene položaje. Neprijatelj nije otvorio vatru sve dok mu se čete Trećeg bataljona nisu približile na blisko odstojanje. Tada je snažnom vatrom i protivjurišem odbacio Treći bataljon na polazne položaje. Tom prilikom iz Trećeg bataljona poginuli su jedan puškomitraljezac i njegov pomoćnik, dok je drugi puškomitraljezac, pri pokušaju da ponese poginulog druga, bio zarobljen. Četvrti bataljon uspio je u međuvremenu da potisne neprijatelja iz šume na Rogu prema zaseoku G. Rovna. U izuzetno žestokoj borbi za položaje Trećeg bataljona neprijatelj je pretrpio velike gubitke koji su procijenjeni na oko 40 ubijenih i veći broj ranjenih vojnika i oficira. Treći bataljon je imao 7 poginulih, 1 zarobljenog i 11 ranjenih boraca i starješina. Neprijatelj se učvrstio i zanoćio na položajima kod s. Rovna (k. 609).^{659*}

Na položajima Drugog bataljona napadale su neprijateljske snage približno jačine jednog ojačanog bataljona, takođe na tri pravca: s. Hrasno - Šafradini, k. 534 - k. 538 i s. Bare - trig. 553. Upornom borbom, uz veće korišćenje ručnih bombi, Bataljon je uspio da se održi na najvažnijim tačkama odbrambenih položaja. Oko 17.00 časova, istovremeno kada su u protivnapad krenuli Treći i Četvrti bataljon, Drugi bataljon je izvršio juriš i odbacio neprijatelja na polazne položaje prema s. Hrasno. U toku borbe ubijeno je 8, a ranjeno više neprijateljskih vojnika. Drugi bataljon je imao 5 poginulih i 18 ranjenih boraca i starješina.^{660*}

657) *Arhiv VII*, kut. 369A - 3-27.

658) *Arhiv VII*, kut. 772 - 241/6, kut. 771A - 36-1/5 i NAV-N-T 311, roll. 191.

659) *Arhiv VII*, kut. 471A - 5-8.

660) *Isto*.

Poslije borbi koje je imao u toku povlačenja iz zasjede između Kiseljaka i Busovače, Četvrti bataljon nije imao sukoba sa neprijateljem sve do 09.00 časova 29. decembra. Tada je iznad s. Kupres, ispred prednjeg kraja odbrambenih položaja Bataljona, naišla neprijateljska prethodnica jačine oko voda vojnika. U pokušaju da okruži i uništi tu neprijateljsku prethodnicu, Bataljon se na pošumljenom zemljištu iznenada sudario sa 505. i 220. njemačkim bataljonom, čiji je zadatak bio da preko Roga (trig. 1242) napadnu glavne snage Šeste brigade u bok na položajima kod s. Rovna. U žestokom okršaju sa bliskih odstojanja i uz obostrano osjetne gubitke, Bataljon je primorao neprijateljske snage da se povuku prema Busovači. Tako je Četvrti bataljon neplanirano imao važnu ulogu u odbrambenim naporima Šeste brigade prvog dana operacije »Lavina«. Spriječen je organizovani i iznenadni napad dvaju njemačkih bataljona u desni bok Brigade, što je vjerovatno bilo od odlučujućeg značaja za uspješnu odbranu na pravcu Rovna - Kruščica - Mošunj.

U toj borbi ubijeno je i ranjeno više njemačkih vojnika, ali njihov broj nije ustanovljen. Jedan njemački vojnik je zarobljen, a zaplijenjeno je i nešto opreme. Četvrti bataljon je imao 2 poginula, 18 ranjenih i 2 nestala, a izgubio je 2 puškomitraljeza, od kojih je jedan uništen direktnim pogotkom minobacača i 6 pušaka. Poslije podne Četvrti bataljon je krenuo u pomoć Trećem bataljonu preko Roga.

U toku prvog dana neprijateljske operacije »Lavina«, Šesta brigada je vodila vanredno teške odbrambene borbe. Iako nije potpuno održala položaje na težištu odbrane, spriječila je značajni prodor neprijatelja prema Travniku. Brigada je nanijela neprijatelju velike gubitke, ali su i njeni gubici bili osjetni. U toku 29. decembra, tj. prvog dana operacije »Lavina«, ubila je oko 100 neprijateljskih vojnika, veći broj ranila i zarobila. Istovremeno je poginulo 14, a ranjeno 47 boraca i starješina, dok je 15 boraca nestalo. Izgubljena su 4 puškomitraljeza i 6 pušaka. Između ostalih, hrabro je poginuo Milan Grbić, komandir voda.

Borci i starješine hrabro i požrtvovano su se borili. Novomobilisani borci u hrabrosti i požrtvovanju gotovo da nisu zaostajali iza starih boraca. Primjere nesebičnosti, hrabrosti i požrtvovanja u borbama prvog dana operacije »Lavina« davale su i bolničarke u četama i bataljonima, koje su pod izvanredno teškim uslovima oštre zime, i teško prohodnog zemljišta ukazivale pomoć ranjenim borcima i izvlačile ih ispred neprijatelja, a pri tome i same smjelo stupale u borbu da bi zaštitile ranjenike. O takvim vrlinama i podvizima bolničarki Trećeg i Četvrtog bataljona pisao je brigadni list »Juriš«, između ostalog, i ovo: »Prilikom žestoke borbe kod s. Rovna ranjena su 3 druga. Prilaz do ranjenih drugova bio je težak, jer je po brisanom prostoru neprijatelj tukao to mjesto. Ali, bolničarka Mina Bašić bacila je 3 bombe na neprijateljske vojnike koji su prilazili ranjenim borcima i izvukla dva ranjenika. U pokušaju da iznese trećeg ranjenika teško je ranjena bolničarka Persa Milinković...«. List, takođe, navodi daje u prvim borbenim redovima, izvlačeći ranjenike, ranjena i bolničarka Bogdanka Kljajić.⁶⁶¹

Raspored bataljona Šeste brigade poslije 18.00 časova 29. decembra bio je sljedeći:

Četvrti bataljon posjeo je položaje u rejonu Gripe, jugozapadno od s. Kovačići, Treći je držao položaje na k. 689 - k. 912 - Rog, a Drugi je posjedao iste položaje kao i prije početka napada u rejonu s. Šafradini na trig. 553 - 538.

Brigade Četvrte divizije vodile su teške odbrambene borbe i na ostalim pravcima. Međutim, neprijatelj nije napravio veći prodor ni na jednom pravcu napada. Naročito jak pritisak vršio je na pravcu Stranjani - Guča Gora na kome se branila Jedanaesta brigada.⁶⁶²

661) *Arhiv VII*, kut. 28 - 3/2.

662) *Arhiv VII*, kut. 771A - 6-1/5.

Borbena grupa »Eberlajn« produžila je 30. decembra u 07.00 časova nesmanjenom upornošću napad na svim pravcima odbrambenog rasporeda Četvrte divizije.

Težište napada na odsjeku odbrane Šeste brigade bilo je i dalje usmjereno na položaje Trećeg bataljona. Istovremeno neprijatelj je vršio jak pritisak i na položaje Drugog bataljona. Pod pritiskom mnogo nadmoćnijih neprijateljskih snaga, Treći bataljon se nakon kratkotrajne borbe povukao sa položaja k. 689 - k. 912 na naredne položaje u šumi na Rogu ispod trig. 1242. Poslije toga iz rejonu Gripe preko šume na Rogu u borbu za novoposjednute položaje Trećeg uveden je Četvrti bataljon. Uporna borba između neprijateljskih snaga i Trećeg i Četvrtog bataljona produžila se cio dan. Neprijatelj nije uspio da ovlada trig. 1242 iako je prodro dosta duboko u šumu. Predveče Treći i Četvrti bataljon dobro organizovanim protivnapadom izbacili su neprijatelja iz šume na Rogu i odbacili ga prema s. D. Rovna i k. 909. Pokušaj tih bataljona da vrata k. 689 nije uspio. Na k. 689 neprijatelj se učvrstio i zanoćio. Tokom tih borbi Treći i Četvrti bataljon imali su tri ranjena borca, dok su prema procjeni komande Bataljona gubici neprijatelja bili znatno veći.

Na položaje Drugog bataljona neprijatelj je, kao i prethodnog dana, napadao snagama od oko jednog bataljona, i to kolonama na tri pravca: s. Hrasno - k. 364 - k. 389, k. 538 - trig. 553 i s. Bare - k. 444. Odlučnom i upornom odbranom Bataljon je uspio da odbije nekoliko uzastopnih juriša neprijatelja. Međutim, poslije povlačenja Trećeg bataljona sa k. 689 i k. 612 na desnom krilu, kao i Prvog bataljona Osme brigade na lijevom krilu, Drugi bataljon, izložen bočnim dejstvima neprijatelja, bio je prinuđen da se povuče na nove naredne položaje s. Kajmakčalovići - k. 517 jugoistočno od Han-Kompanije.

U toku borbi za položaje Drugog bataljona trig. 553 - Šafradini ubijeno je 9, a ranjeno više neprijateljskih vojnika. U drugom bataljonu su poginula 3, a ranjeno 12 boraca i starješina. Uništen je i puškomitraljez direktnim pogotkom neprijateljskog minobacača. Eksplozija mine raznijela je i puškomitraljesca.

Uveče 30. decembra Šesta brigada se nalazila u sljedećem rasporedu: Treći bataljon na k. 649- k. 912 na sjevernim i sjeveroistočnim padinama Roga, Četvrti na položajima k. 912 - Gripe i Drugi na položajima s. Kajmakčalovići (k. 617) - s. Vrabac.⁶⁶³

Žestina borbi drugog dana operacije »Lavina« na pravcu odbrane Šeste brigade nešto je popustila, pa su obostrani gubici bili manji. Ni toga dana rezultat neprijateljskog napada na pravcu odbrane Šeste brigade nije bio od većeg značaja za dalji tok operacije »Lavina«. Praktično, samo je na težišnom pravcu, tj. na pravcu odbrane Trećeg bataljona, neprijatelj napredovao 1 do 2 km.

Na pravcima odbrane Osme i Jedanaeste brigade neprijatelj je energično nastavio sa napadima. Na pravcima odbrane Osme brigade uspjesi neprijatelja nisu bili od većeg značaja. Najveću uspjeh postigao je na pravcu Štranjani - Brajkovići - Guča Gora. Prodorima na pravcima s. Štranjani - s. Poljska - s. Sušan i s. Štranjani - s. Rizvanovići - s. Konjovići, neprijatelj se uklinio dosta duboko u borbeni poredak Jedanaeste brigade, razdvojio njene snage i odbacio ih na k. 1037 i u s. Sušan.⁶⁶⁴ Na taj način snage borbene grupe »Eberlajn« stvorile su povoljne operativno-taktičke uslove za dalji uspješan prodor ka Gučoj Gori i Travniku.

Neprijatelj je 31. decembra nastavio sa napadima na svim pravcima, usredređujući glavne napore na razvijanje prodora prema Gučoj Gori.

Na odbrambenom odsjeku Šeste brigade neprijatelj je glavne snage usmjerio u pravcu Roga (trig. 1242) s ciljem da ovlada tim dominantnim visom na

663) Arhiv VII, kut. 571A - 5-8.

664) Arhiv VII, kut. 771A - 6-1/5.

svom lijevom krilu i da na taj način obezbijedi uslove za prodiranje u pravcu s. Kruščice i Rankovići. Nadmoćnijim snagama i uz našu podršku artiljerije neprijatelj je uspio da potisne Treći bataljon sa k. 649 i da u više manjih kolona prođe u šume na Rogu. Neprijateljski dijelovi bili su izbili i pred položaje Četvrtog bataljona na Gripama i k. 912, ali su poslije kraće borbe odbačeni. Uporna borba, bez značajnih promjena trajala je nekoliko časova. Poslije podne Treći i Četvrti bataljon prešli su u protivnapad i protjerali neprijatelja iz šume na Rogu, osim sa k. 649, na kojoj se upornom odbranom uspio održati. U tim borbama Treći i Četvrti bataljon nisu imali gubitaka, dok su gubici neprijatelja ostali nepoznati.

Na položaje Drugog bataljona neprijatelj nije napadao nego se ograničio na patroliranje i izvidanje.⁶⁶⁵

Trećeg dana operacije »Lavina« napadna dejstva borbene grupe »Eberlajn« na pravcu odbrane Šeste brigade izrazito su popustila. To je, bez sumnje, bilo uslovljeno upornom odbranom Šeste brigade i velikim gubicima koje je neprijatelj pretrpio naročito u toku prvog dana napada. Osim toga, neprijatelj je najvjerojatnije ocijenio daje za njegov uspjeh od odlučujućeg značaja ako ojača snage i postigne razvoj proboja na desnom krilu, tj. na pravcu Stranjani - Guča Gora, pa je, po svoj prilici, dio snaga sa desne strane Lašve prebacio na taj pravac. Zbog neočekivano snažnog otpora Četvrte divizije, komandant borbene grupe »Eberlajn« morao je brzo da dođe do zaključka da za uspješan napad na svim pravcima nema dovoljno snaga.

Poslije tri dana teških odbrambenih borbi, Šesta brigada praktično je zaustavila napad borbene grupe »Eberlajn« na pravcu Busovača - Kruščica - Travnik. Neprijatelj je uz velike gubitke na dijelu odsjeka odbrane Brigade prodro samo 2-3 km.

Na pravcima odbrane Osme i Jedanaeste brigade uporni napadi borbene grupe »Eberlajn« 31. decembra nisu popuštali. Koristeći uspjeh postignut prethodnog dana, neprijatelj je razvio prodor na pravcu odbrane Jedanaeste brigade i u toku dana izbio na lijevu obalu gornjeg toka r. Bile, istočno ispred Guče Gore. Neprijatelj je još više razdvojio borbeni poredak Jedanaeste brigade i odbacio njene lijevokriline dijelove na jugoistočne padine pl. Vlašić. Na taj način neprijatelj je ozbiljno ugrozio lijevi bok i pozadinu odbrambenog rasporeda Četvrte divizije. Štabovi Petog korpusa i Četvrte divizije morali su hitno da preduzmu mjere radi ojačanja odbrane na pravcu Guča Gora - Travnik.⁶⁶⁶

PREGRUPISAVANJE SNAGA ČETVRTE DIVIZIJE I ODBRANA ŠESTE BRIGADE NA PRAVCU GUČA GORA - TRAVNIK

Naređenjem štaba Petog korpusa, Sedma brigada Desete divizije operativno je prepotčinjena štabu Četvrte divizije i dobila je zadatak da u toku noći između 31. decembra 1944. i 1. januara 1945. godine smijeni Šestu brigadu na liniji Rog (trig. 1242) - k. 912 - Gripe - Kajmakčalovići (k. 517) - s. Vrabac.⁶⁶⁷

Šesta brigada dobila je zadatak da odmah nakon predaje položaja Sedmoj brigadi krene prema Gučoj Gori i da zajedno sa snagama Jedanaeste brigade zaustavi prodor neprijatelja i da ga protivnapadima odbaci na istok. Još 31. decembra oko 12.00 časova štab Brigade je, po naređenju štaba Divizije, uputio Drugi bataljon na pravac odbrane Jedanaeste brigade. Sutradan ujutro 1. januara na pravac odbrane Jedanaeste brigade krenule su i ostale jedinice sa štabom Šeste

⁶⁶⁵ Arhiv VII, kut. 771A - 6-1/5.

⁶⁶⁶ Arhiv VII, kut. 769A - 27-1/2 i kut. 768 - 28-3. Zbornik dokumenata NOR-a, tom IV, knjiga XXX, d. 148.

⁶⁶⁷ Arhiv VII, kut. 769A - 27-1/2 i kut. 768 - 28-3. Zbornik dokumenata NOR-a, tom IV, knjiga XXX, d. 148.

brigade. U popodnevnim časovima 1. jnuara cijela Brigada nalazila se u rejonu Guča Gora i s. Mosor.⁶⁶⁸⁾

Nakon pristizanja u rejon Guče Gore 31. decembra uveče, Drugi bataljon smijenio je Drugi bataljon Jedanaeste brigade na položajima s. Bila - Podovi (k. 668) i uspostavio vezu sa Četvrtim bataljonom te brigade koji je držao položaje kod s. Maline. Bataljon je dobio zadatak da u 04.00 napadne i razbije neprijatelja u s. Bili i da ga odbaci prema s. Brajkovićima. Bataljon je u određeno vrijeme napao neprijatelja i u prvom naletu uspio da ga djelimično potisne, ali nije uspio da ga odbaci iz sela. Zbog jake snježne vijavice i vrlo slabe vidljivosti, Bataljon se poslije kraće borbe povukao na polazne položaje.

Oko 08.30 1. januara neprijateljske snage produžile su napad na pravcu s. Brajkovići - Guča Gora. Dijelom snaga neprijatelj je napadao južno u pravcu s. Čitluk, dok je glavnim snagama podržanim snažnom vatrom artiljerije i minobacača krenuo da zauzme Guču Goru. Drugi bataljon se uporno branio od 15.00 i za to vrijeme odbio pet juriša neprijateljske pješadije. Međutim, oko 15.00, koncentracijom artiljerijske i minobacačke vatre, neprijatelj je primorao Drugi bataljon da odstupi prema s. Radonjići, a zatim je ušao u Guču Goru. Neprijatelj je pretrpio velike gubitke koji nisu mogli da budu ustanovljeni, dok je Drugi bataljon imao 2 poginula i 11 ranjenih.

Treći bataljon je u prvim poslijepodnevnim časovima iz pokreta stupio u borbu za raskrnicu puteva sjeveroistočno od Čitluka. Pokušaj da na juriš zauzme raskrnicu puteva nije uspio, ali je spriječen dalji prodor neprijatelja na tom pravcu. U toj borbi Treći bataljon je imao 3 ranjena borca, dok su 2 neprijateljska vojnika ubijena, a 3 ranjena. Predveče istog dana Treći bataljon je po naređenju štaba Brigade krenuo u s. Mosor.

Četvrti bataljon krenuo je ujutro 1. januara pravcem Vitez - s. Han-Bila - s. Kljaci. Dobio je zadatak da sa dijelovima Osme i Jedanaeste brigade učestvuje u protivnapadu na lijevi bok glavnih neprijateljskih snaga koje su nastupale prema Gučoj Gori. Međutim, zbog situacije nastale prodorom neprijatelja u Guču Goru i zadatka koji je u vezi s tim dobila Brigada, Bataljon je u toku puta dobio naređenje da krene u sastav ostalih snaga Brigade u s. Radonjići.

Prvog januara uveče Šesta brigada se prikupila u rejonu s. Mosor i s. Radonjići, gdje se pripremala za protivnapad pravcem Guča Gora - s. Brajkovići.

Na ostalim pravcima divizijskih odbrambenih položaja Osma i Jedanaesta brigada produžile su upornu odbranu i postigle značajan uspjeh. Naime, Prvi i Drugi bataljon Jedanaeste brigade i Drugi bataljon Osme brigade izvršili su snažan protivnapad u lijevi bok glavnih neprijateljskih snaga pravcem Pecarnica - s. Grahovčići - s. Plavičići - s. Stranjani. Ti bataljoni su razbili neprijateljske snage na pravcu protivnapada i protjerali ih iz s. Grahovčića i s. Plavičića. Mada je neprijatelj uvođenjem rezervi uz krajnje napore uspio je da povрати izgubljene položaje na tom pravcu, njegov prodor bio je onemogućen, a lijevi bok njegovih glavnih snaga ostao je i dalje ozbiljno ugrožen. Na taj način bili su stvoreni uslovi za protivnapad Šeste brigade koja se prikupljala ispred glavnog probojnog klina borbene grupe »Eberlajn«.

Noću 1/2, januara došlo je do preokreta na odbrambenom frontu Četvrte divizije. Pošto je jedva izdržao snažan protivnapad snaga Četvrte divizije na lijevom boku glavnih snaga i osjetio jake snage ispred probojnog klina, a uzeo u obzir teške gubitke i iscrpljenost svojih snaga u toku proteklih četvorodnevnih borbi, komandant borbene grupe »Eberlajn« odlučio je da u toku noći 1/2, januara povuče snage iz rejona Guče Gore preko Brajkovića prema s. Stranjani.

Čim je dobio podatke o povlačenju neprijatelja, štab Šeste brigade uputio je najprije četvrti Trećeg bataljona, a zatim i cio Bataljon u napad na neprijatelja

668) Isto.

u Gučkoj Gori. Bataljon je bez borbe oko 02.00 ušao u Guču Goru koju je neprijatelj već bio napustio. Oko 08.00 Treći bataljon je dobio zadatak da produži pokret u pravcu s. Brajkovići, da sustigne i napadne neprijatelja. U toku nastupanja Bataljon je bez borbe ušao u s. Brajkoviće i tek u s. Plavičići ispod k. 750 uspostavio borbeni kontakt sa neprijateljem. Manje neprijateljske snage odbacio je iz tog sela preko k. 750. Dalji prodor Bataljona neprijatelj je zaustavio bočnim dejstvom sa k. 800 jugoistočno od s. Čukle. Poslije podne 2. januara Bataljon se povukao u s. Brajkoviće, odakle je isturao patrole radi izviđanja neprijatelja koji je posjeo položaje za odbranu na liniji s. Grahovčići - Ovujak (k. 750). U borbama 2. januara Bataljon je imao 2 poginula i 1 ranjenog borca, dok je istovremeno neprijatelj pretrpio gubitke od 3 poginula i 6 ranjenih vojnika. Hrabro su poginuli komandir voda u Trećem bataljonu, Nikica Milašinović, i komandir odjeljenja Rade Vručinić.

Drugi i Četvrti bataljon nalazili su se zajedno sa Štabom i prištapskim jedinicama Brigade u rejonu s. Radonjići i s. Mosor zapadno od Guče Gore.

Na ostalim pravcima odbrane Četvrte divizije borbe su se produžile, ali vidno smanjenja intenziteta i bez promjena. Dio snaga koje su dejstvovala u rejonu s. Maline protiv Četvrtog bataljona Jedanaeste brigade, a koje su obezbjeđivale desni bok glavnih snaga, neprijatelj je, takođe, povukao noću 1/2. januara u pravcu Debelo Meho (k. 1037) i s. Vrhselje.

PROTIVNAPAD ČETVRTE DIVIZIJE

Šesta brigada bez Drugog bataljona 3. januara nalazila se na odmaranju u rejonu Guče Gore, gdje se pripremala za predstojeći protivnapad na glavne snage borbene grupe »Eberlajn«. U toku dana Drugi bataljon Brigade smijenio je Četvrti bataljon Jedanaeste brigade na položajima u rejonu Debelo Meho.

Prema odluci štaba Četvrte divizije od 3. januara, sve tri brigade dobile su zadatak da noću 3/4. januara izvrše protivnapad na glavne snage borbene grupe »Eberlajn« koje su posjele položaje za odbranu na liniji: Han-Kompanija - s. Štrpci - s. Poljice - s. Osojnica - s. Grahovčići - s. Čukle (k. 800) - s. Vrhselje - Debelo Meho (k. 1085). Cilj protivnapada bio je da se neprijatelj razbije i odbaci prema Zenici i dolini Bosne. Zbog veoma jake zime i dubokog snijega neprijatelj je sela koja je držao sa najbližim visovima pretvorio u odbrambena uporišta.

Šesta brigada dobila je zadatak da napadne i likvidira uporišta u s. Stranjanima, s. Vrhselju i u s. Čukle, gdje su se branile neprijateljske snage jačine oko tri bataljona Nijemaca, ustaša i ruskih bjelogardijaca.

Drugi bataljon dobio je zadatak da glavnim snagama napadne i razbije neprijatelja u s. Čukle, da ovlada selom i k. 800, zatim da produži prodor prema s. Sušanju, a da dijelom snaga obezbjeđuje napad od Debelog Meha. Oko 03.00 4. januara Bataljon je upao u Čukle ne nailazeći na otpor neprijatelja koji se povukao na k. 800 i k. 750. U jurišu na k. 800 Bataljon je zauzeo prve položaje, ali je u borbi za glavne neprijateljske položaje naišao na žestok otpor. Osim toga, Bataljon je bio izložen bočnoj vatri neprijatelja sa k. 750. Da bi podstakao borce i starješine u odlučujućem momentu borbe za k. 800, najuriš u prvim borbenim redovima krenuo je komandant Drugog bataljona Dušan Košutić. Na početku juriša smrtno je ranjen. Sa bojišta ga je iznio komandir čete Osman Osmančević.⁶⁶⁹⁾

Uviđajući da nema nikakvih izgleda za dalji uspješan napad Drugog bataljona, komandant Brigade Milančić Miljević, koji se zajedno sa pomoćnikom po-

⁶⁶⁹⁾ Arhiv VII, kut. 771A - 6-7.

litkomesara nalazio u blizini poprišta borbe, naredio je da se napad obustavi i Bataljon povuče na polazni položaj. Poslije podne Bataljon je upućen u Guču Goru. Pored komandanta Bataljona, u toj borbi poginuo je i jedan borac, dok su 3 borca ranjena. Ubijena su 2 i ranjena 2 neprijateljska vojnika.

Treći bataljon dobio je zadatak da likvidira neprijateljsko uporište u s. Vrhselju, u kome su se branile snage oko jednog bataljona ustaša. Bataljon je pred selo stigao tek u zoru 4. januara i sukobio se sa neprijateljskom patrolom. Oslučnim jurišom Bataljon je upao u selo, zauzeo tri rova i likvidirao neprijateljsku otpornu tačku u jednoj čvrstoj kući. Međutim, neprijatelj je uz jaku podršku artiljerije i minobacača zaobilaznim manevrom izvršio protivnapad u lijevi bok Bataljona, zaustavio njegov dalji prodor, a zatim ga primorao da se povuče na visove sjeverozapadno od Vrhselja. U rovovima koje je Bataljon bio zauzeo ostalo je 9 ubijenih ustaša bez oružja. Drugi bataljon imao je 6 ranjenih boraca.

Četvrti bataljon dobio je zadatak da razbije neprijatelja u s. Stranjani i da ga odbaci u Zenicu. Da bi postigao iznenađenje napadom u bok i pozadinu neprijatelja, Bataljon je iz rejonu Guče Gore 3. januara uveče izvršio pokret pravcem s. Čukle - Crni Vrh - Ivovac - Jeline - Glog - k. 927 - Stranjani. Zbog ispresiječanog zemljišta, dubokog snijega i oštre zime Bataljon je tek ujutro stigao sjeverno ispred s. Stranjana. Protjerao je neprijateljske predstraže na koje je naišao. Već se bilo potpuno razdanilo kada je Bataljon pokušao da iz pokreta upadne u selo. Bio je, međutim, dočekan jakim vatrom iz cjelokupnog naoružanja neprijatelja. Uviđajući da bi produženje napada bilo besmisleno, štab Bataljona je povukao jedinice iz borbe. U toj borbi hrabro je poginuo politički delegat Ilija Čanak, dok je 1 borac ranjen, a 2 borca su kontuzovana. Neprijateljski gubici nisu ustanovljeni.⁶⁷⁰

Ni na pravcima protivnapada Osme i Jedanaeste brigade značajnijih uspjeha nije bilo. Neprijatelj je zadržao dotadašnju liniju odbrane.

Iz više razloga brigade Četvrtе divizije nisu postigle uspjeh u protivnapadu noću 3/4. januara i ujutro 4. januara. Prvo, brigade su napadale na relativno jake neprijateljske snage. Drugo, protivnapad je izvođen po izuzetno velikoj hladnoći i dubokom snijegu. Pri takvom napadu neprijatelj je bio u prednosti, jer se branio iz sela i rovova na najbližim okolnim visovima. Zbog velike hladnoće u više slučajeva se, na primjer, dogodilo Šestoj brigadi da su prilikom juriša na neprijatelja otkazivali zamrznuti puškomitraljezi. Treće, protivnapad je izvođen na veći broj neprijateljskih uporišta i na više međusobno odvojenih pravaca, na svakom sa relativno malim snagama. Četvrto, protivnapad je izveden na brzinu, bez solidnih priprema i bez tačnih podataka o sastavu i jačini neprijatelja u pojedinim uporištima.

Donoseći odluku o protivnapadu tako reći neposredno poslije neuspjeha i povlačenja borbene grupe »Eberlajn«, štab Divizije je računao na postizanje iznenađenja i na to da neprijatelj nije imao vremena da se konsoliduje i pripremi za odbranu. Vjerovatno bi bilo bolje da je protivnapad izvršen sasređivanjem snaga Divizije na 2-3 najvažnija uporišta i uz solidnije pripreme, makar i na račun odgađanja protivnapada za koji dan docnije. Međutim, izvedeni protivnapad brigada Četvrtе divizije nije bio bez značaja. Tim protivnapadom napadna sposobnost borbene grupe »Eberlajn« bila je dokrajčena.

Slamanjem napada borbene grupe »Eberlajn« u operaciji »Lavina«, Četvrta divizija je izvršila zadatak odbrane Travnika i bar privremeno osujetila ostvarenje plana komande njemačke Grupe armija »E«. Neprijatelj je, međutim, uspio da odbrani i zadrži liniju: s. Rovna - s. Kovačići - s. Kajmakalovići (desno od

670) *Arhiv VII*, kut. 771A - 8-5/5.

r. Lašve) - Han-Kompanija (2 km istočno) - s. Štrpci - s. Paljine - s. Osojnice - s. Grahovčiči - k. 800 istočno od s. Čukle - Debelo Meho (trig. 1085) i na taj način obezbijedio povoljnu operacijsku osnovicu za dovođenje i grupisanje novih snaga radi produženja dejstva prema Travniku.

Neprijateljska borbena grupa »Eberlajn« u toku izvođenja operacije »Lavina« pretrpjela je teške gubitke u poginulim, ranjenim i promrzlim.^{671*} Njemački major Berne zabilježio je u svom dnevniku za 2. januar, između ostalog, sljedeće: »Sopstveni gubici 3 mrtva i 31 ranjen (među njima 3 oficira) i 3 nestala. Broj promrzlih raste.«^{672*} Trupe borbene grupe »Eberlajn«, kako je zabilježeno u dnevniku komande Grupe armija »F« (njemačka komanda za jugoistok - p.s.), bile su samo »djelimično opremljene zimskom odjećom«.^{673*}

Četvrta divizija je, takođe, pretrpjela osjetne gubitke. Poginulo je 67, a ranjeno 264 boraca i starješina, dok je 18 boraca nestalo. Veliki broj boraca bio je privremeno izbačen iz stroja zbog iscrpljenosti i pojava teške prehlade.

Šesta brigada pretrpjela je gubitke od 24 poginula, 86 ranjenih, 5 nestalih i 2 kontuzovana.^{674*}

Odbrana Četvrte divizije u toku neprijateljske operacije »Lavina« od 29. decembra 1944. do 4. januara 1945. godine iz doline r. Bosne prema Travniku bila je frontalna odbrambena borba. Zbog toga je ona predstavljala najbolju provjeru rada naših štabova i komandi i u organizaciji odbrane, izvođenju protivnapada i drugih oblika manevra, u organizaciji veze i sadejstva između susjednih jedinica i štabova, artiljerije i pješadije itd. Bez obzira na izvjesne nedostatke, organizacija veze i sadejstva između jedinica, artiljerije i pješadije, kao i komandovanje u cjelini, funkcionisali su vrlo dobro.

Za izuzetno veliku borbenost i umješnost u rukovođenju jedinicama u slamanju borbene grupe »Eberlajn«, štab Petog korpusa je naredbom broj 4 od 7. januara 1945. godine pohvalio sve borce i rukovodioce, a i štab Četvrte divizije. U naredbi su posebno pohvaljeni Drugi bataljon Šeste brigade pod komandom Dušana Košutića, Četvrti bataljon Osme brigade pod komandom Vasana Đakovića i Četvrti bataljon Jedanaeste brigade pod komandom Miloša Kasabašića. Istom naredbom pohvaljena je i grupa bataljona Četvrte divizije na desnoj obali r. Bosne pod komandom Mjče Kolundžije.^{675*}

Po naređenju štaba Četvrte divizije, Sosta brigada se uveče 4. januara povukla na odmor u rejon Guče Gore i s. Mosora, gdje je ostala 5. januara, a zatim je dobila zadatak da dijelom snaga posjedne odbrambene položaje na liniji s. Brajkovići - Debelo Meho i da zatvori pravac s. Stranjani - Guča Gora. Lijevo od Lašve položaje prema neprijatelju posjele su Osma i Jedanaesta brigada, a desno od rijeke Sedma brigada Desete divizije.

NASTAVAK NAPADNE OPERACIJE »LAVINA« I PAD TRAVNIKA

Predah do koga je došlo poslije slamanja napada borbene grupe »Eberlajn« iskorištenje u Šestoj brigadi za sređivanje i popunu jedinica, analizu proteklih borbi, pojačani vojni, politički i kulturno-prosvjetni rad. Međutim, taj predah nije dugo potrajao. Već su bile u toku mjere komandi Grupe armija »E« i 21. korpusa da se dovođenjem svježih snaga produži operacija »Lavina«. Neuspjeh borbene grupe »Eberlajn« u izvođenju navedene operacije ozbiljno je uznemirio

671) *Arhiv VII*, kut. 771A - 6-11/5 i kut. 771A - 6-12/5.

- Procjene gubitaka borbene grupe »Eberlajn« koje su davali u svojim izvještajima štabovi bataljona i brigada i na osnovu njih štab Divizije bile su svakako pretjerane i zbog toga se ne navode.

672) *Dnevnik majora Berne*, II dio, str. 3.

673) *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom XII, knjiga IV, str. 1134.

674) *Arhiv VII*, kut. 771A - 6-12/5.

675) *Arhiv VII*, kut. 856 - 2-20.

njemačke komandante u Sarajevu. Zbog toga je ubrzano prebacivanje 104. njemačke lovačke divizije u rejon Zenice s ciljem da se uvede u borbu za zauzimanje Travnika, što znači prije nego što je prvobitnim planom bilo predviđeno. Ta njemačka divizija počela je da pristiže u Zenicu 2. januara, a 6. januara štab Divizije sa generalom Ludvigerom na čelu preuzeo je komandu nad svim njemačko-kvislinškim snagama na sektoru Zenice.⁶⁷⁶⁾ Međutim, zbog dubokog snijega morao je, kako je izjavio general Ler, više puta da odgađa uvođenje Divizije u borbu za Travnik.⁶⁷⁷⁾

Prema planu za nastavak operacije »Lavina«, jedinice 104. divizije nakon pristizanja u Zenicu, upućivane su na operacijsku osnovicu koju su držale snage borbene grupe »Eberlajn« zapadno od Zenice. Na toj osnovici raščišćeni su putevi do polaznih položaja za napad, izvršeno je grupisanje snaga 104. divizije, odnosno pregrupisanje borbene grupe »Eberlajn«.

Na osnovu plana za nastavak operacije »Lavina«, štab 104. divizije formirao je četiri grupe i dvije podgrupe za napad i postavio im sljedeće zadatke:

1. grupa za napad »Veker« - 734. lovački puk i 475. njemački-arapski bataljon sa polaznim položajima s. Čukle (k. 800) -s. Sušanjski (k. 750)-imalaje zadatak da nastupa pravcem s. Vranići - s. Poljanice - Suhi Dol, a zatim da zalomi prema jugu preko visinskog zemljišta u rejonu k. 1002 i k. 1021;

2. Grupa za napad »Majer« - 724. lovački puk i 5. njemački vazduhoplovni bataljon sa polaznim položajima u s. Grahovčići i s. Konjevići - imala je zadatak da nastupa pravcem Brajkovići - Guča Gora - Travnik. Pošto grupa za napad »Veker« ovlada zemljištem u rejonu k. 1002 i k. 1021, grupa »Majer« produžava napad radi zauzimanja Travnika;

3. Grupa za napad »Dorner« - 104. izviđački bataljon sa polaznim položajima s. Đukići - s. Osojnica - imala je zadatak da obezbjeđuje lijevi bok grupe za napad »Majer« i da nastupa preko visinskog zemljišta u rejonu k. 964, pređe r. Bilu kod s. Kljaci i izbije u Nević-Polje;

4. Grupa za napad »Eberlajn« - 639. njemački puk za obezbjeđenje i podgrupa za napad »Ajnholc«, 4. puk Ruskog zaštitnog korpusa sa polaznim položajima jugozapadno od Čajdraša - imala je zadatak da otvori put od željezničke stanice Busovača preko Han-Kompanije i Viteza prema Travniku;

5. Podgrupa za napad »Šrajber« - 104. pt-divizion i motorizovani dijelovi, sa polaznim položajima u s. Podnadioci - imala je zadatak da nastupa sa grupom za napad »Eberlajn« i podgrupom »Ajnholc«.

Grupaciju za nastavljnje operacije »Lavina« pod komandom komandanta 104. lovačke divizije podržavali su 654. artiljerijski puk sa tri artiljerijska divizionna, 819. armijski obalski artiljerijski divizion i 631. laki artiljerijski divizion.⁶⁷⁸⁾

Ukupno je neprijateljsku grupaciju podržavalo preko 60 artiljerijskih oruđa raznih kalibara, ne računajući tu artiljerijska pt-oruđa 104. pt-divizionna. Osim toga, u motorizovanom dijelu podgrupe »Šrajber« neprijatelj je imao 8 tenkova i 4 oklopna kola. Sem toga, 104. divizija raspolagala je i sa uvježbanom skijaškom jedinicom najvjerovatnije jačine oko jedne čete.⁶⁷⁹⁾

U rezervi komandanta 104. divizije za nastavak operacije »Lavina« nalazili su se 5. puk Ruskog zaštitnog korpusa i dvije do tri bojne iz II.il. ustaškog zdruga.

676) *Arhiv VII*, dnevnik majora Berne, II dio, str. 3.

677) *Arhiv VII*, njemačka dokumentacija - saslušanje generala Lera, str. 113.-

678) *Arhiv VII*, kut. 13 - 17a/8. Zapo vješt komandanta artiljerije 104. divizije od 10. januara 1945. godine.

679) Ta jedinica se pojavila na pravcu odbrane Šeste brigade. Inače za nju se nije znalo.

Ukupne snage neprijateljske grupacije za nastavljane operacije »Lavina« brojale su 16-17.000 vojnika i oficira.^{680*}

Četvrta krajiška divizija uoči nastavka operacije »Lavina« nalazila se u sljedećem rasporedu:

Sedma brigada Desete divizije (operativno potčinjena štabu Četvrte divizije) zatvarala je pravac Busovača - s. Kruščica - s. Mošunj na desnoj obali Lašve i držala položaje na liniji: Rog (trig. 1242) - s. Kajmakčalovići - s. Vrabac;

Osma brigada držala je položaje na liniji: s. Vidovići - s. Ahmići - s. Počulica i zatvarala pravce Kaonik - Han-Kompanija - Vitez i Zenica - Čajdraš - Han-Kompanija - Vitez;

Šesta brigada držala je položaje na liniji: s. Lupac - Pecarnica (trig. 964) - s. Brajkovići - s. Čukle i zatvarala pravce s. Osojnica - Pecarnica - Nević Polje i s. Brajkovići - Guča Gora - Travnik;

Jedanaesta brigada nalazila se pozadi lijevog krila Šeste brigade u rejonu Guča Gora, s. Mosora i s. Radonjići sa zadatkom da u slučaju neprijateljskog napada posjedne položaje lijevo od Šeste brigade na liniji s. Bila, istočno od Guče Gore - Maline - Podovi, i da zajedno sa Šestom brigadom zatvori pravac s. Brajkovići - Guča Gora i pravce koji sjeverno od Guče Gore preko padine pl. Vlašić izvode u rejon Travnika.

Divizijski artiljerijski divizion imao je zadatak da sa jednom baterijom brdskih topova 75 mm podržava Sedmu brigadu Desete divizije i Osmu brigadu, a sa drugom baterijom istovetnih brdskih topova da podržava Šestu i Jedanaestu brigadu. Baterija pt-topova nalazila se u rejonu s. Han-Bila i željezničke stanice Bila. Divizion korpusne artiljerije brdskih topova nalazio se u rejonu Viteza i imao je zadatak da podržava snage Četvrte divizije na težištu odbrane.

Četvrta divizija imala je u rezervi Podoficirski kurs u Travniku.^{681*}

Odnos snaga bio je nepovoljan za Četvrtu diviziju. Zajedno sa Sedmom brigadom Desete divizije imala je nešto preko 7.000 ljudi, prema 16-17.000 neprijateljskih vojnika i starješina, a nadmoćnost u artiljeriji i uopšte u ratnoj tehnici bila je višestruka.^{682*} Pored nepovoljnog odnosa snaga i slabosti taktičko-operativnog položaja, teškoće Četvrte divizije uvećavalo je i nedovoljno poznavanje neprijatelja. Naime, zbog nesigurnih i protivrječnih izvještaja obavještajne službe, štabovi Divizije i brigada nisu imali ni najosnovnije podatke o grupisanju neprijateljskih snaga za nastavljane operacije »Lavina«.^{683*} Shodno tome, nije se moglo govoriti o poznavanju zamisli i plana neprijatelja, o vremenu napada itd. Vjerovalo se da u datim uslovima izuzetno velike hladnoće i dobrog snijega neprijatelj neće preduzimati novi napad radi zauzimanja Travnika. To je omogućilo neprijateljskoj grupaciji da prvog dana napada postigne djelimično iznenađenje ne samo u pogledu vremena početka operacije, nego i u intenzitetu napada na glavnom pravcu i upotrebi skijaške jedinice.

Neposredno pred početak nastavka operacije »Lavina« Šesta brigada se nalazila u sljedećem rasporedu: Četvrti bataljon u rejonu Pecarnice dijelom snaga

680) Sto četvrta njemačka divizija spadala je među divizije Grupe armija »E«, čije je brojno stanje planski održavano do formacije od 10.000 ljudi. S tim ciljem ona je pred svaku operaciju popunjavana. *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom XII, knjiga IV, d. 174 i 178. Sve ostale snage približno su brojale 6-7.000 ljudi.

681) Podaci o grupisanju Četvrte divizije i zadacima brigada dobijeni su rekonstrukcijom operativnih izvještaja štabova Divizije i Šeste brigade za januar 1945. godine.

682) Korišteno je brojno stanje Divizije od 1. marta 1945. godine, jer je približno bilo isto. Nije uračunata grupa bataljona koja se nalazila na desnoj obali r. Bosne. *Arhiv VII*, kut. 692 - 3-2/4.

683) *Arhiv VII*, kut. 772 - 9-5. Dopis štaba Četvrte divizije štabovima brigada o nedostacima obavještajne službe od 18. januara 1945. godine.

držao je položaje na liniji s. Lupac- Pecarnica (trig. 974); Treći bataljon se nalazio između s. Čifluka i s. Brajkovića, sa dijelom snaga na položajima od Štrmca do k. 778; Drugi bataljon se nalazio između Brajkovića i Guče Gore, a dio snaga držao je i kontrolisao položaje u s. Brajkovići i u s. Čukle (k. 659). Štab Brigade sa prištapskim jedinicama nalazio se u rejonu Guče Gore.

ODBRAMBENE BORBE ŠESTE BRIGADE DO PADA TRAVNIKA

Rano ujutro 19. januara počeo je pokret neprijatelja sa polaznih položaja na svim pravcima napada. Pokret njegovih snaga oko 04.00 prve su primijetile patrole Drugog bataljona na pravcu Stranjani-Brajkovići, tako daje Šesta brigada, kao i cijela Četvrti divizija, uspjela da pravovremeno posjedne odbrambene položaje. Uz snažnu podršku artiljerije i minobacača neprijatelj je nastupao u više kolona. Borba za položaje Šeste brigade počela je oko 07.00 časova.

Na desnom krilu Brigade u rejonu Pecarnice neprijatelj je napao na položaje Četvrtog bataljona mnogo nadmoćnijim snagama. Četvrti bataljon se odlučno i uporno branio i odbio dva juriša. Međutim, uz koncentraciju vrlo jake artiljerijske i minobacačke vatre na njegove položaje, neprijatelj je u trećem jurišu uspio da Bataljon odbaci sa položaja na k. 964 i južno od s. Štrbca (k. 873). Glavnina Četvrtog bataljona se povukla u s. Molova, gdje je posjela nove položaje. Pred jakim pritiskom neprijatelja Bataljon je morao da napusti i te položaje i da se povuče prema s. Kljaci. Treća četa ovog bataljona, koja se branila u s. Lupac, vodila je cio dan borbu i uspjela da se održi na položaju. Uveče 19. januara Bataljon se bez Treće čete prebacio na desnu obalu Bile i posjeo položaje za odbranu kod s. Karahodže i s. Alihodže. Uveče 19. januara Treća četa se povukla sa položaja kod s. Lupac i noću 19/20. januara došla u sastav Bataljona. U žestokim odbrambenim borbama koje je vodio prvog dana Četvrti bataljon je pretrpio osjetne gubitke. Poginulo je 7 i ranjeno 16 boraca i starješina, dok su 2 borca nestala. Bataljon je takođe izgubio teški mitraljez, 2 puškomitraljeza i 12 pušaka. Gubici neprijatelja nisu mogli da budu ustanovljeni, ali je sigurno da su bili znatni.

Na položajima Trećeg bataljona cio dan se vodila borba za k. 778 između Strmca (k. 873) i s. Brajkovića. Bataljon je odbio sve napade, a bočnim dejstvom pomagao je odbranu desnokrilih snaga drugog bataljona. U toku dana imao je 4 ranjena borca.

Žestoka borba za položaje Drugog bataljona na k. 623 jugoistočno od s. Brajkovići, u s. Brajkovići i na k. 659 sjeverno prema s. Čuklama počela je oko 08.00 uz veoma jaku podršku artiljerije i minobacača. Neprijatelj je nadmoćnijim snagama uspio da u prvom naletu odbaci četu koja se branila u s. Brajkovićima. Nešto kasnije bila je prinuđena na povlačenje i četa koja se branila na k. 623 na desnom krilu Bataljona. Četa koja se povukla iz s. Brajkovića posjela je položaje na desnoj obali Bile kod mosta između s. Bila i Guče Gore. Neposredno poslije pred most je izbila neprijateljska skijaška jedinica koja se, iskoristivši gustu maglu, neopaženo probila do s. Bila sjeverno iznad s. Čukla. Četa Drugog bataljona odlučno se branila i odbacila sve pokušaje neprijateljske skijaške jedinice da zauzme most. U međuvremenu kod s. Bila na desnu obalu Bile povukle su se i ostale snage Drugog bataljona i posjele položaje na liniji: s. Radoičići - k. 664 - škola na istočnoj ivici Guče Gore. Bataljon je uspostavio vezu sa desnokrilih bataljonom Jedanaeste brigade koji je posjeo položaje kod škole, pa na sjever prema s. Malinama.

U toku dana Bataljon je imao 16 ranjenih, a hrabro je poginuo politički delegat Muhamed Hafizović. Izgubljena su 2 puškomitraljeza i 2 puške. Gubici neprijatelja nisu ustanovljeni.

Zbog povlačenja Drugog bataljona sa k. 623 i iz s. Brajkovića, ostao je nebranjeno prostor u rejonu s. Čifluka jugoistočno od Guče Gore, pa je neprijatelj, poslije zauzimanja k. 623, produžio prodiranje prema s. Čifluku. U nastaloj situaciji Štab Šeste brigade formirao je od dijelova artiljerijskog divizionara, zaštitnog i minerskog voda borbenu jedinicu i uputio je prema Čifluku sa zadatkom da posjedne položaje na liniji s. Zalota - s. Čifluk i spriječi prodor neprijatelja na desnu obalu Bile u rejonu Čifluka. Ova privremeno formirana jedinica uspjela je dobro organizovanim vatrenim dejstvom, naročito vatrom teških mitraljeza i minobacača, da zaustavi neprijatelja i da mu spriječi prelaz preko r. Bile.

Prvog dana nastavka operacije »Lavina« Šesta brigada, koju je podržavala baterija brdskih topova artiljerijskog divizionara Divizije, pružila je jak otpor neprijatelju, ali je bila primorana da se pred mnogo nadmoćnijim neprijateljem povlači na cijelom frontu svog odbrambenog odsjeka. Brigada se organizovano povlačila i odlučnom odbranom uspjela da spriječi brz prodor neprijatelja preko Pecarnice i Čifluka ka Nevin-Polju i preko s. Brajkovića u Guču Goru.

Uveče 19. januara Brigada je držala položaje na desnoj obali Bile od s. Karahodže i Alihodže preko s. Čifluka i k. 664 do zaključno sa Školom na istočnoj ivici Guče Gore.

I na ostalim pravcima neprijatelj je prvog dana operacije »Lavina« primorio snage Četvrtke divizije na povlačenje. Tako se Sedma brigada Desete divizije povukla na liniju: s. Kruščica - Han-Kompanija, a Osmu na liniju: Sušanj (trig. 592) - Lazine. s. Tolovići - s. Brdo - s. Zabilje. Poslije povlačenja Drugog bataljona Šeste brigade na liniju škola na istočnoj ivici Guče Gore - k. 664 i južno prema s. Radojičići, Jedanaesta brigada vodila je borbu na liniji istočne ivice Guče Gore - Maline - Podovi. Naročito žestoke borbe vodio je desnokrilni bataljon Jedanaeste brigade kod Guče Gore. Do pada mraka neprijatelj nije uspio da je potisne sa tih položaja.⁶⁸⁴⁾

Prvi dan nastavka operacije »Lavina« završio se taktičkim uspjesima neprijatelja na cijelom odbrambenom frontu Četvrtke divizije. Glavni udar neprijatelj je nanosio grupom na napad »Majer«, tj. na pravcu s. Stranjani - s. Brajkovići - Guča Gora, s tim što je takođe forsirao napad preko Pecarnice i s. Kljaci prema s. Čifluku na lijevom boku glavnog pravca napada. Grupa za napad »Veker« nije u toku 19. januara prema dobijenom zadatku išla u obuhvat lijevog krila Četvrtke divizije pravcem Vraniće - Poljanice - Suhi Dol, najvjerovatnije zbog dubokog snijega i neprohodnosti na tom pravcu. Samo je skijaška jedinica pokušala da obilaskom lijevog krila Šeste brigade i zauzimanjem mosta na r. Bila pomogne prodor grupi za napad »Majer« u Guču Goru. Tek u toku dana, poslije izbijanja grupe za napad »Majer« ispred Guče Gore, grupa »Veker« stupila je u borbu za položaje Jedanaeste brigade sjeverozapadno od Guče Gore.

Štab Četvrtke divizije pravilno je ocijenio opasnost od obuhvatnog dejstva grupe »Veker«, pa je u toku noći 19/20. januara izvršio pregrupisanje snaga na lijevom krilu odbrambenog rasporeda Divizije. Jedanaestu brigadu ojačao je Podoficirskim kursom i pomjerio je sjevernije od Guče Gore na liniju s. Krpeljići - Suhi Dol, s tim što je bataljon Jedanaeste brigade uputio preko Suhog Dola i s. Zagrada u rejon Debelo Meho da ofanzivno dejstvuje u desni bok grupe »Veker«. Istovremeno je Šesta brigada posjela slijedeće položaje: Četvrti bataljon na desnoj obali Bile od s. Zalote do s. Čifluk, Drugi takođe na desnoj obali Bile od s. Čifluk do zaključno k. 664 na jugoistočnoj ivici Guče Gore i Treći na istočnoj ivici Guče Gore na liniji Osnovna škola - Seosko groblje. Treći bataljon dobio je zadatak da se lijevo poveže sa snagama Jedanaeste brigade, odnosno sa Podoficirskim kursom u s. Krpeljići.

684) *Arhiv VII*, kut. 771A - 26-1/5.

Oko 07.00 20. januara neprijatelj je produžio napad na svim pravcima odbrambenog rasporeda Četvrte divizije. U početku napada neprijatelj je težište svojih napora usmjerio na centar borbenog poretka Šeste brigade, tj. na položaje Drugog bataljona i na lijevo krilo Četvrtog bataljona. Po svemu sudeći, neprijatelj je namjeravao da prodorom na pravcu s. Čifluk - Nević-Polje angažuje što jače snage Četvrte divizije na tom pravcu i tako olakša prodor pravcem Guča Gora - Travnik, a i obuhvat lijevog krila Divizije preko Suhog Dola i k. 1002 i k. 1021, čime bi bila dovedena u težak položaj.

Uz snažnu podršku artiljerije i minobacača neprijatelj je krenuo na položaje Drugog bataljona, usmjeravajući težište napada između s. Čifluka i s. Radojčića i na k. 664. Poslije kraće borbe neprijatelj je nadmoćnijim snagama odbacio dio Drugog bataljona sa k. 664. Međutim, na položajima između s. Čifluka i s. Radojčića na desnoj obali Bile glavne snage Bataljona odolijevale su napadima nadmoćnijeg neprijatelja. U toku dana Bataljon je odbio dva juriša i tek predveče neprijatelju je pošlo za rukom da odbaci Drugi bataljon ka s. Čifluku i da pređe na desnu obalu rijeke. U toku dana, Drugi bataljon je pretrpio gubitke od 3 poginula i 5 ranjenih. Izgubljeni su puškomitraljez i puška.⁶⁸⁵ Hrabro su poginuli politkomesar čete Simo Jerković i komandir voda Dragan Mandić.

Četvrti bataljon je uz najveće napore uspio da odbrani položaje na desnoj obali Bile između s. Zolote i s. Čifluk sve dok neprijatelj nije potisnuo Drugi bataljon prema Čifluku. Izložen bočnoj vatri na lijevom krilu, Četvrti bataljon se uveče takođe povukao prema Čifluku. Noću 20/21. januara, Bataljon je upućen na Kotol (trig. 1021) iza lijevog krila Šeste i desnog krila Jedanaeste brigade između Putičeva i Buzevice. U toku 20. januara Bataljon je imao 2 ranjena borca.

Borba za položaje Trećeg bataljona kod škole i na groblju ispred Guče Gore počela je, takođe, oko 07.00 20. januara. Neprijatelj je najprije odbacio predstraže Trećeg bataljona, a zatim pokušao da ovlada glavnim položajima i da prodre u Guču Goru. Uporna odbrana Bataljona, uz preduzimanje protivnapada sa ciljem da se neprijatelj odbaci, produžila se cio dan bez promjene. Bataljon je imao 6 ranjenih boraca.

Uspješnom odbranom dominirajućih položaja kod Guče Gore, Šesta brigada je drugog dana operacije »Lavina« spriječila prodor neprijatelja preko Guče Gore prema Travniku. Prodor neprijateljskih jedinica na pravcu Pecarnica - s. Čifluk i prelaz preko Bile u rejon Čifluka nije imao veliki značaj sve dok je Brigada držala Guču Goru.

Na ostalim pravcima odbrambenog rasporeda Četvrte divizije neprijatelj je u toku dana 20. januara nastavio da potiskuje naše snage. U dolini Lašve neprijatelj je glavne napore usmjerio prema Han-Kompaniji i Vitezu. Nakon žestoke borbe neprijatelj je potisnuo lijevo krilo Sedme i desno krilo Osme brigade i zauzeo Han-Kompaniju. Uveče Osmo brigada se, po naređenju štaba Divizije, povukla na desnu obalu Bile od ušća u Lašvu do Čifluka, gdje se na lijevom krilu povezala sa Drugim bataljonom Šeste brigade. Lijevo od Šeste brigade, sjeverno od Guče Gore, Jedanaesta brigada i Podoficirski kurs upjeli su da spriječe prodor i obuhvatni manevar neprijatelja.

Uveče 20. januara, Šesta brigada držala je položaje na liniji s. Čifluk - s. Radojčići - Guča Gora i na lijevom krilu naslanjala se na položaje Podoficirskog kursa koji se branio na spoju između Šeste i Jedanaeste brigade.

U toku noći 20/21. januara, neprijatelj je produžio sa napadima na položaje Šeste i Jedanaeste brigade. Cilj tih napada, najvjerovatnije bio je da se snage brigade što više iznure, kako bi se ujutro 21. januara, uvođenjem svježih snaga, što lakše mogao izvršiti odlučujući prodor i pravcima prema Travniku.

685) *Arhiv VII*, kut. 771A - 26-1/5.

Oko 08.00 21. januara, neprijatelj je na svim pravcima produžio napad. Na odbrambenom odsjeku Šeste brigade težište napada je usmjerio na položaje Trećeg bataljona kod Guče Gore. Uvođenjem svježih snaga neprijatelj je, uz jaku podršku artiljerije, krenuo u napad sa jasnim ciljem da razbije Treći bataljon i zauzme Guču Goru. Bataljon je pružio jak otpor i oko jedan i po čas uspješno odbijao juriše nadmoćnijih neprijateljskih snaga. Međutim, pod pojačanim pritiskom neprijatelja ipak se morao povući. U momentu izbijanja neprijatelja na groblje kod Guče Gore, brigadni mineri su aktivirali mine koje su u groblju postavili noću 20/21. januara, čijom eksplozijom je izbačeno iz stroja oko 20 neprijateljskih vojnika. U izuzetno žestokoj borbi Bataljon je pretrpio gubitke od 7 poginulih i 9 ranjenih boraca i starješina. Između ostalih hrabro je poginula i Zora Marjanović, politički delegat voda. Bataljon se povukao u pravcu s. Mosora.

Na položajima u s. Čifluk i s. Radojčići na kojima se branio Drugi bataljon, pritisak neprijatelja bio je relativno slab, tako da je Bataljon lijevim krilom sa grebena od s. Radojčića podržavao odbranu Trećeg bataljona kod Guče Gore. U toku dana Bataljon je imao 3 ranjena borca.

Četvrti bataljon, koji se nalazio na položaju u rejonu Kotola (trig. 1021), tokom dana uveo je u borbu četvu kod Bukovice poslije prodora neprijatelja preko Guče Gore i Krpeljića. Uveče na tom pravcu u borbu su uvedene i ostale snage Bataljona sa zadatkom da spriječe prodor neprijatelju prema Travniku. Bataljon je uspio da dijelu neprijateljskih snaga zaustavi dalji prodor preko Bukovice.

I na pravcima odbrane ostalih brigada Četvrte divizije neprijatelj je 21. januara pojačao pritisak i napravio odlučujući prodor prema Travniku. Tako je odbacio Šedmu brigadu prema jugozapadu i zauzeo Vitez. Upotrebom skijaške jedinice povećao je pritisak i primorao Osmu brigadu na povlačenje zatim prodor do ušća Bile u Lašvu. Odlučujući uspjeh neprijatelj je, međutim, postigao zauzimanjem Guče Gore i prodorom preko položaja Podoficirskog kursa kod Krpeljića, tj. ovladavanjem rejona Bukovice i odbacivanjem desnog krila Jedanaeste brigade na Vlačić. Na taj način neprijatelj je stvorio povoljne uslove za zauzimanje Travnika.

Promjenom taktičko-operativne situacije nastale prodorima neprijatelja na svim pravcima prema Travniku, naročito prodorom neprijateljskih glavnih snaga na pravcu Guča Gora - s. Mosor i s. Krpeljići - s. Bukovica, štab Četvrte divizije je zaključio da ne postoje povoljni uslovi za odbranu Travnika ni na prilazima ni u gradu. S tim u vezi štab Divizije je odlučio da u toku noći 21/22. januara glavne snage izvuče iz borbe i prebaci ih zapadno i jugozapadno od Travnika, a dijelom snaga da na istočnim prilazima Travniku zadržava neprijatelja i nanosi mu gubitke i na taj način stvori uslove glavnim snagama za organizaciju odbrane pravaca Travnik - Bugojna, Travnik - D. Vakuf i Travnik - Jajce.

Štab Divizije je naredio Šestoj brigadi da u toku noći 21/22. januara glavnim snagama posjedne položaje zapadno od Travnika na liniji s. Jaakovac - s. Jankovići - kosa istočno od s. Zagaja do isključno cesta Travnik - Turbe, da minira i zatvori cestu između Travnika i Turbeta, a dijelom snaga da zadržava neprijatelja, nanosi mu gubitke i usporava njegov prodor u Travnik iz pravca Mosora i Bandola.⁶⁸⁶⁾

U skladu sa takvim naređenjem, štab Brigade je već oko 14.00 21. januara izvukao iz borbe Drugi bataljon i uputio ga u Jankoviće sjeverozapadno od Travnika sa zadatkom da spriječi prodor neprijatelja iz pravca Bukovice u bok i pozadinu glavnih snaga Divizije. Treći bataljon, Štab Brigade i prištapske jedinice prebacili su se u toku noći 21/22. januara u s. Paklarevo. Istovremeno Četvrti bataljon je dobio zadatak da posjedne položaje između Docai Kotola (trig. 1021) i sprečava brz prodor neprijatelja u Travnik.

686) *Arhiv VII*, kut. 771A - 8-1.

PAD TRAVNIKA

Rano ujutro 22. januara Šesta brigada nalazila se u sljedećem rasporedu: Drugi bataljon posje je položaje na liniji Jadikovac- Baš-Bunar, sa isturenim vodom na k. 920, Treći se prikupio u Paklarevu između Travnika i Turbeta, Četvrti je posjeo položaje između Doca i Kotola (trig. 1021). Desno od Četvrtog bataljona, jugoistočno od Travnika na liniji Slimena (k. 523) - Grahovik - Kmetići, položaje za odbranu posjeo je Prvi bataljon Osme brigade, dok su ostale snage te brigade povučene jugozapadno od Travnika.

Jedanaesta brigada ostala je na desnom boku glavnih neprijateljskih snaga na liniji Suhi Dol - Orahovo - Zgrade - Debelo Meho, sa zadatkom da aktivnim dejstvom vrši pritisak na bok glavnih neprijateljskih snaga. Brigada nije imala neposredne taktičke veze sa ostalim snagama Četvrtе divizije.

Oko 10.00 neprijateljski prednji dijelovi izbili su iz pravca Bukovice preko Gornje Čatrnje pred položaje Drugog bataljona Šeste brigade kod Baš-Bunara i odbacili istureni vod sa k. 920. Pod zaštitom jake vatre sa k. 920, Bataljon je napala neprijateljska skijaška jedinica na položaju Jadikovac - Baš-Bunar. Podržan efikasnim dejstvom divizijske artiljerije, Bataljon je odbio taj napad, nanio neprijateljskoj skijaškoj jedinici znatne gubitke i odbacio je prema k. 920.

Približno istovremeno počele su da nastupaju jake neprijateljske snage iz pravca Viteza i Mosora i napale na položaje Četvrtog bataljona Šeste i Prvog bataljona Osme brigade. Četvrti bataljon se ispred nadmoćnijeg neprijatelja povlačio i protivnapadima s uzastopnih položaja usporavao nastupanje neprijatelja i nanosio mu gubitke. Oko 15.00 neprijatelj je ovladao visovima na istočnoj i jugoistočnoj periferiji Travnika, pa se Bataljon povukao u sastav glavnine Brigade. U toku te borbe Bataljon je pretrpio gubitke od 3 poginula i 6 ranjenih boraca i starješina. Između ostalih, hrabro je poginuo komandir čete Dušan Mazalica. Istovremeno kada i Četvrti prema Vilenici povukao se i Prvi bataljon Osme brigade.

Snage neprijateljske grupacije, koje su pod komandom štaba 104. lovačke divizije izvodile operaciju »Lavina«, 22. januara uveče ušle su u Travnik. Grad je prethodno bio evakuisan. Zauzimanjem Travnika bila je završena neprijateljska ofanzivna operacija »Lavina«.

U toku četiri dana nastavka operacije »Lavina«, Četvrta divizija vodila je izuzetno teške i iscrpljujuće borbe protiv mnogo nadmoćnijih neprijateljskih snaga. Klimatski uslovi u operaciji bili su naročito nepovoljni za obe strane. Dubok snijeg i vrlo niske temperature na veoma ispresijecanom, pretežno brdsko-planinskom zemljištu, otežavali su jedinicama Četvrtе divizije da brzim pokretima i manevrima na bokove neprijateljskih napadnih klinova učine odbranu maksimalno aktivnom i efikasnijom. Brigade su bile prinudene pretežno na frontalnu odbranu, u kojoj je velika nadmoćnost neprijatelja, naročito u artiljeriji i minobacačima, dolazila do izražaja. Istovremeno takvi klimatski uslovi otežavali su neprijatelju ostvarivanje zamisli o obuhvatu lijevog krila Četvrtе divizije i o izbijanju u njenu pozadinu preko jugoistočnih padina Vlašića, a time i stvaranje uslova za njeno razbijanje. Naravno, osnovna prepreka realizaciji ideje neprijatelja o obuhvatu bilo je pravilno komandovanje komande Četvrtе divizije, a i dobro organizovane i uporne odbrane njenih brigada.

Mada nije imao obavještajnih podataka o grupisanju i o početku napada 104. divizije, štab Divizije je, na osnovu obavještenja da neprijatelj priprema napad širih razmjera, pravilno procijenio pravce dejstva glavnih snaga i u vezi s tim postavio odbrambeni raspored Divizija, a u toku borbe u skladu sa situacijom ga prestrojavao.

Efikasnost odbrane Četvrtе divizije znatno je umanjio nedostatak municije za artiljerijska oruđa i minobacače. Osim toga, ni efikasnost dviju baterija br-

dskih topova divizijskog artiljerijskog divizionu nije bila zadovoljavajuća zbog nedostatka tablica za gađanje, mada su imali dovoljno municije.⁶⁸⁷

Divizija kao cjelina i svaka njena brigada ponaosob izvanredno su se borile, organizovano i uporno od početka nastavka operacije »Lavina« do napuštanja Travnika. Četvrta divizija nije ni mogla spriječiti prodor neprijatelja i pad Travnika, jer je protivnik bio mnogo nadmoćniji u živoj sili, pogotovo u ratnoj tehnici. Osim toga, radilo se o vrlo dobro obučenom i iskusnom protivniku za dejstva u zimskim uslovima.

Zanimljiva je, svakako, i ocjena koju je o borbenim vrijednostima Četvrte divizije na osnovu iskustva u operaciji »Lavina« u svom izvještaju dao komandant 104. njemačke divizije general Ludviger. Između ostalog, napisao je: »Slika 0 neprijatelju koja se prije početka akcije umnogome poznavala, mnogo se obistinila. Peti korpus sa Četvrtom divizijom pokazao se kao jedinica koja se umnogome bliži regularnim ruskim trupama. Naročito se istaklo rukovodstvo koje je pokazalo znanje koje treba uvažavati, a naročiti izraz je dobilo u pokretljivosti i izdržljivosti. Osiguranje bokova spomena je vrijedno, a otpor djelimično tako jak, da su pojedina uporišta morala da budu zauzimana najuriš...«. »Neprijateljske snage, koje su nasuprot diviziji, mogu se označiti, prema dosadašnjim iskustvima, kao elitne Titove trupe«.⁶⁸⁸

O žestini borbi koje je Četvrta divizija vodila od 19. do 22. januara govore njeni dosta veliki gubici. U tri njene brigade izbačeno je iz stroja 278 boraca i rukovodilaca, od kojih je 65 poginulo, 193 ranjeno, 17 nestalo i 3 promrzla.⁶⁸⁹ Istovremeno Divizija je nanijela velike gubitke neprijateljskoj grupaciji, koji nisu mogli biti ni približno tačno ustanovljeni. Zbog relativne tačnosti navodimo podatke generala Ludviger o gubicima 104. divizije. Prema njegovom izvještaju, 104. divizija imala je u toku četvorodnevne borbe 33 poginula, 134 ranjena, 84 promrzla i 2 nestala, odnosno 253 vojnika i oficira izbačenih iz stroja. Ukupni neprijateljski gubici su, svakako, mnogo veći ako uzmemo u obzir gubitke grupe »Eberlajn« i kvistlinških jedinica koje su učestvovala u nastavku operacije »Lavina«, a o kojima se u izvještaju generala Ludvingera ne govori.⁶⁹⁰

Od početka nastavka operacije »Lavina« Šesta brigada se nalazila na težištu odbrambenog rasporeda Četvrte divizije. Neprijateljski udari prvog i drugog dana borbi svom silinom su se obrušili na njene odbrambene položaje. Zahvaljujući pravilnom radu štaba Brigade i štabovima bataljona, požrtvovanoj i upornoj borbi cijelog boračkog i starješinskog sastava, Brigada se i u najtežim situacijama sigurno održala kao organizovana cjelina koja se planski i sistematski branila i povlačila ispred mnogo nadmoćnijeg neprijatelja. Štab Brigade je sve vrijeme čvrsto držao pod komandom sva tri bataljona i neprijatelju nije uopšte polazilo za rukom da se dublje uklini u borbeni poredak i da razdvoji snage Brigade. Borci i starješine stojički su podnosili ogromne teškoće zbog jake zime, neprekidnih borbi, neurednog snabdijevanja itd. Brigada je pretrpjela gubitke od 101 borca i rukovodioca izbačenih iz stroja, od kojih je 21 poginuo, 72 ranjena i 8 nestalih.⁶⁹¹

687) *Arhiv VII*, kut. 776A - 1/1-5.

688) *Arhiv VII*, kut. k.d. 112-26/12-5.

689) *Arhiv VII*, kut. 771A - 26-1/5; Izudin Čaušević: *Monografija Osme brigade*, VIZ, Beograd, 1981, str. 305 i Drago Karasijević: *Monografija Jedanaeste brigade*, izdanje opštine Dubica, 1982, str. 381.

690) *Arhiv VII*, k.d. 112-26/12-5. Zanimljivo je da su u izvještaju generala Ludvingera gubici Četvrte divizije uveličani za 2-3 puta u odnosu na stvarne gubitke.

691) *Arhiv VII*, kut. 771A - 26-1/5.

ZATIŠJE I PRIPREME NAŠIH SNAGA ZA PROTIVUDAR
(22. JANUAR - 15. FEBRUAR 1945.)

Poslije prodora u Travnik 22. januara 1945. godine, neprijatelj je posjeo najbliže visove zapadno, jugozapadno i sjeverozapadno od grada i istovremeno se učvrstio na bočnim položajima južno od doline Lašve i sjeverno na pravcu Travnik - Guča Gora - Zenica. Tako je neprijatelj, počev od 22. januara uveče, držao položaje u obliku potkovice koji su se pružali linijom s. Vidoševići - s. Visokovići - s. Kokošari - s. Miškića-Brdo - s. Radića-Brdo - s. Bilića - Dočić jugozapadno, zapadno i sjeverozapadno od Travnika i dalje s. Budišići - s. Rankovići - s. Lazine na južnom boku, odnosno linijom Umac (k. 1350 i trig. 1297) - k. 1002 - s. Maline - s. Brajkovići - s. Stranjani na sjevernom desnom boku.

Na osnovu podataka prikupljenih prije i u toku operacije »Lavina«, štabovi Petog korpusa i Četvrtre divizije računali su na produženje napada neprijatelja prema D. Vakufu i Jajcu, kako je prvobitnim planom i bilo predviđeno. S tim u vezi, štab Korpusa postavio je pred Četvrtu diviziju zadatak da zatvori pravce: Rankovići - G. Vakuf, Travnik - Bugojno, Travnik - D. Vakuf i Travnik - Jajce. Četvrta divizija je izvršila pregrupisanje snaga, tako da se postrojio sljedeći odbrambeni raspored: na desnom krilu Šedma brigada Desete divizije zatvorila je pravac s. Rankovići - G. Vakuf i posjela položaje na liniji: G. Večerska - visovi južno iznad s. Rankovići; Jedanaesta brigada prebačena je sa Vlačića na liniju s. Hozići - s. Pirići - s. Glumci - Vučje Jame, sa zadatkom da zatvori pravce koji preko Vilenice vode prema Bugojnu i D. Vakufu; Šesta brigada posjela je položaje na liniji od lijeve obale r. Lašve kod s. Radića-Brdo preko s. Ovčareva do zaključno Kika (trig. 1082), sa zadatkom da zatvori pravac Travnik - Turbe - Jajce; Osmu brigadu sa jednim bataljonom posjela je položaje na liniji s. Turići - s. Plješevići između Šeste i Jedanaeste brigade, a sa jednim bataljonom na liniji visovi južno od s. Rankovići - Vučje Jame između Šedme i Jedanaeste brigade.

Pošto je odustao od daljeg napada, neprijatelj je na već navedenoj liniji prešao u odbranu. Tako je zbog prelaska u odbranu obiju protivničkih strana došlo do privremenog zatišja i predaha. Iako je neprijatelj krajem januara povukao glavne snage, tj. 104. diviziju u Zenicu, Četvrta divizija nije mogla odmah krenuti u protivnapad zbog toga što podatke o izvlačenju te njemačke divizije nije imala, drugo, njene brigade su bile iscrpljene prethodnim teškim odbrambenim borbama i najzad, vrlo nepovoljni klimatski uslovi - duboki snijeg i oštra zima predstavljali su veoma ozbiljnu prepreku za preduzimanje većih ofanzivnih poduhvata, pogotovo bez solidnih priprema.

Nastalo zatišje produžilo se do polovine februara i iskorišteno je za sredi vanje i popunu jedinica, a i za svestrane pripreme za predstojeća borbena dejstva. U Šestoj brigadi je iskorišteno za popunu ljudstvom jedinica prve borbene linije za snabdijevanje jedinica municijom i drugim materijalnim potrebama, za proučavanje iskustava iz prethodnih borbi i za pojačani vojnostručni i partijsko-politički i kulturno-prosvjetni rad.

Popuna Brigade, prije svega četa u bataljonima, bio je posebno akutan zadatak koji je valjalo što prije obaviti. Dosta veliki gubici u mrtvim i ranjenim, a i oboljelim zbog jakih prehlada, smanjili su brojno stanje četa u bataljonima na oko 50 ljudi. Pitanje popune ovih jedinica postalo je aktuelno, mada u manjoj mjeri, već poslije prve etape operacije »Lavina«. S tim u vezi, a i zbog malih mobilizacijskih mogućnosti, štab Divizije je još 9. januara naredio štabovima brigada da čete u bataljonima popune na račun pomoćnih, prije svega radnih, intendantskih jedinica.⁶⁹² Sada, poslije završetka neprijateljske operacije »Lavina«, problem je postao znatno akutniji utoliko više što su mobilizacijske mogućnosti

⁶⁹²) *Arhiv VII*, kut. 771A - 14-1.

Divizije i Korpusa i dalje ostale ograničene. O tome govori i izvještaj štaba Četvrte divizije Petom korpusu od 2. februara 1945. godine, u kome se kaže daje od Mobilizacijskog odsjeka Korpusa u toku januara Divizija primila malo ljudstva i da zbog toga dopunski bataljon nije ni formiran⁶⁹³ Imajući u vidu važnost tog pitanja, štab Brigade iskoristio je sve mogućnosti popune četa prve linije ljudstvom iz pozadinskih jedinica. Dio novih boraca dobijen je od mobilizacijskog odsjeka Petog korpusa, a osim toga u Brigadu se do polovine februara vratio veći broj prezdravljen lakših ranjenika i bolesnika. Tako je taj najaktuelniji problem Šeste brigade, u osnovi, povoljno riješen. Svi ostali zadaci, kao što su obezbjeđenje municije i drugih materijalnih potreba, rad na vojno-stručnoj obuci, partijsko-politički i kulturno-prosvjetni rad itd., rješavani su sa manje teškoća i uspješno. Preduzetim mjerama, svestranim i intenzivnim radom u toku trajanja zatišja, značajno su unapređeni moralna čvrstina i borbeno sposobnost Brigade. U njoj su se sada u ogromnoj većini nalazili kroz teške borbe prekaljeni borci, pa je pred kraj zatišja bila spremna za izvršenje svih borbenih zadataka.

FORMACIJSKE I KADROVSKE PROMJENE U ŠESTOJ BRIGADI (NOVEMBAR 1944. - FEBRUAR 1945)

U okviru razvoja i modernizacije NOV, a u skladu sa narastajućim materijalno-tehničkim mogućnostima i potrebama borbe, unapređivane su i razvijene organizacija i formacija brigada u Petom korpusu i Četvrtoj diviziji. Radilo se, uglavnom, o organizacionim promjenama kojima su dalje jačale jedinice rodova i službi, tj. njihova uloga i značaj u izvršavanju borbenih zadataka. Tako su u skladu sa naredjenjem štaba Korpusa od 19. decembra 1944. godine,⁶⁹⁴ krajem istog mjeseca, prateći vodovi bataljona u Šestoj brigadi ojačani i reorganizovani u prateće čete. Po novoj formaciji te čete su imale dva voda, i to vod minobacača i ručnih pt-oružja sa 3-4 teška mitraljeza. Čete su brojale oko 40 ljudi naoružanih još puškama i automatima. Istovremeno je prateća četa Brigade reorganizovana i prerasla u brigadni artiljerijsko-minobacački divizion. Divizion se sastojao od dvije baterije i voda za snabdijevanje. Artiljerijska baterija je imala 4 pt-topa 37 mm, a minobacačka baterija 7-8 minobacača 81 i 120 mm. U naoružanju divizion bile su još puške, automati i puškomitraljezi.

Po naredjenju štaba Korpusa od 8. decembra,⁶⁹⁵ pri štabovima bataljona i Brigade obrazovana je artiljerijsko-tehnička služba, odnosno ustanovljeni organi neposredno zaduženi i odgovorni za vođenje evidencije, transportovanje, opravku i čuvanje naoružanja i municije. U Brigadi je postavljen oficir za naoružanje sa dva pomoćnika, a u bataljonima po jedan oficir za naoružanje. Brigadnom oficiru za naoružanje bila je potčinjena i brigadna radionica za lake popravke oružja. U prvoj polovini decembra izviđačka četa brigade je ojačana sa 30 na oko 50 ljudi naoružanih skoro isključivo automatima.

Po naredjenju štaba Korpusa od 2. februara 1945. godine, u toku tog mjeseca reorganizovan je i ojačan brojno i stručno minerski vod i preimenovan u inženjerski vod. Brojno stanje iznosilo je 38 ljudi, a vod se po novoj formaciji sastojao od minera i drugih specijalista za šire inženjerske potrebe, kao što su drvodjelje, zidari, kovači, mehaničari, električari itd.⁶⁹⁶

U Šestoj brigadi, su u periodu od oslobođenja Travnika oktobra 1944. do polovine februara 1945. godine izvršene brojne kadrovske promjene. Te promjene najviše su bile uslovljene gubicima u borbi, prekomandama u druge jedinice i

693) *Arhiv VII*, kut. 711A - 6-2.

694) *Arhiv VII*, kut. 1265 - 18-3.

695) *Arhiv VII*, kut. 459B - 44/1-20.

696) *Arhiv VII*, kut. 771A - 15-1/1 i kut. 771A - 15-2/1.

organizacijsko-formacijskim promjenama. Najveće promjene trpio je komandni kadar četa i vodova, a naročito odjeljenja, što je i razumljivo s obzirom da su ti kadrovi najviše izbacivani iz stroja tokom borbi. Samo u decembru 1944. godine izbačeno je iz stroja 30 starješina od komandira odjeljenja do komandanta bataljona.⁶⁹⁷⁾

U relativno kratkom periodu od tri i po mjeseca, veći broj četa i vodova promijenio je po dva pa čak i tri komandira, odnosno politkomesara i političkog delegata. Starješinski kadar Brigade se relativno brzo obnavljao uzdizanjem boraca za komandire odjeljenja, a ostalih počev od komandira odjeljenja podizanjem sa nižih na više dužnosti. Iz Brigade su takođe odlazile starješine skoro svih stepena komandovanja u druge jedinice Divizije i Korpusa. Istovremeno u Brigadu je dolazio relativno manji broj starješina iz drugih jedinica, uglavnom starješina od komandanta bataljona pa naviše.

Krajem novembra 1944. godine, na dužnost politkomesara Desete divizije premješten je politkomesar Šeste brigade Rade Bašić, a na njegovo mjesto došao je Sveto Aleksić, do tada politkomesar divizijskog artiljerijskog divizionu. U februaru 1945. godine, na dužnost komandanta brigade u Petom korpusu premješten je zamjenik komandanta Brigade Milan Miljuš. Za zamjenika komandanta Šeste brigade postavljen je komandant Trećeg bataljona Jedanaeste brigade Đuro Milinović, ali je zbog odlaska sa grupom bataljona na dužnost došao krajem marta.

Poslije pogibije Mirka Vejinovića krajem decembra 1944. godine, za komandanta Trećeg bataljona došao je Branko Balaban, dotadašnji komandant bataljona u Osmoj brigadi. Za komandanta Drugog bataljona, poslije pogibije Dušana Košutića, došao je Veljko Vručinić, do tada zamjenik komandanta Četvrtog bataljona. Za zamjenika komandanta Četvrtog bataljona postavljen je Luka Mandić, do tada komandir čete. Za zamjenika komandanta Drugog bataljona, na mjesto Miloša Trninića, koji je prekomandovan iz Šeste brigade u januaru 1945. godine, postavljen je Stojac Subotić, do tada komandir čete.

Prilikom formiranja artiljerijskog divizionu Šeste brigade krajem decembra 1944. godine, njegov štab imao je sljedeći sastav: komandant Dušan Radić, do tada komandir prateće čete, politkomesar Branko Davidović, do tada politkomesar Trećeg bataljona, zamjenik komandanta Trivo Bokan, do tada zamjenik komandanta Trećeg bataljona, intendant - Uroš Kovačević, referent saniteta - Ljubica Kotur i omladinski rukovodilac u Divizionu - Petar Predojević. Za politkomesara Četvrtog bataljona na mjesto Ilije Dobrijevića, a koji je poginuo krajem decembra 1944. godine, došao je Miloš Došenović, do tada politkomesar prateće čete. Za politkomesara Trećeg bataljona postavljen je Vlado Mihić, do tada pomoćnik politkomesara istog bataljona, a za pomoćnika politkomesara u istom bataljonu došao je Tihomir Stojnić, do tada pomoćnik politkomesara čete. Za zamjenika komandanta Trećeg bataljona postavljen je Milorad Medić.

PROTIVUDAR ČETVIRTE DIVIZIJE

Borbe Šeste brigade u februaru 1945.

Privremeno otklonjena opasnost od gubitka komunikacija u dolini Bosne zbog stabilizacije Sremskog fronta, uz istovremeno stalno narastanje potreba njemačkih snaga na mnogim frontovima i pravcima dejstva, naročito u Mađarskoj, gdje je njemačka Vrhovna komanda pripremala protivofanzivu, uslovlila je

⁶⁹⁷⁾ Arhiv CK SK BiH, Sarajevo, Izvještaj pomoćnika politkomesara Šeste brigade Oblasnom komitetu KP za Bosansku Krajinu od 8. januara 1945. godine.

da komanda Grupe armija »E« odustane od nastavljanja ofanzivne operacije prema Jajcu i D. Vakufu. Generalu Leru je naredeno da hitno izvuče 104. diviziju iz rejonu Travnika u Zenicu i daje uputi dolinom Bosne prema Slavonskom Brodu. Već 25. januara štab te divizije počeo je sa izvlačenjem jedinice prema Zenici. Do 31. januara cijela divizija bila je prebačena u Zenicu, odakle je 30. januara počelo njeno prebacivanje na sjever.⁶⁹⁸ Izvlačenje je vršeno u najvećoj tajnosti i noću, tako da štabovi Petog korpusa i Četvrte divizije o tom izvlačenju nisu ništa znali. Čak se u jednom dopisu štaba Divizije štabovima brigada od 2. februara navodi »da će njemačke snage, koje se nalaze u Travniku, izvršiti pokret 4. i 5. februara, ne zna se u kom pravcu, ali da postoji mogućnost nastavljanja njihovog dejstva ka Jajcu i D. Vakufu.«⁶⁹⁹

Povlačenjem 104. divizije, neprijateljske snage u Travniku i bočno na pravcima Travnik -Guča Gora-Zenica i Travnik-Rankovići-Busovača bile su jako oslabljene. Za odbranu Travnika i navedenih pravaca ostala je borbena grupa »Eberlajn« sljedećeg sastava: 369. puk za osiguranje sa 273. bataljonom za osiguranje i 516. landšicen-bataljonom, 522. samostalni njemački bataljon, 4. i 5. puk bjelogardijskog Ruskog dobrovoljačkog korpusa, po jedna bojna iz 1. i 11. ustaškog zdruga, 819. artiljerijski divizion, njemačka tenkovska četa, ustaška travnička milicija i jedna četa žandarmerije⁷⁰⁰ - ukupno 6-7.000 vojnika sa 4 tenka, 2 oklopna kola i 18 artiljerijskih oruđa.

Na osnovu dobijenih podataka o povlačenju 104. njemačke divizije, o stanju i rasporedu neprijatelja u rejonu Travnika i bočno na pravcima Travnik - Busovača i Travnik - Zenica, štab Petog korpusa, krajem prve dekade februara, došao je do zaključka da su nastali uslovi za protivudar i ponovno izbijanje Četvrte divizije u dolinu Bosne. S tim u vezi štab Korpusa donio je odluku da se Četvrta divizija ojača Trinaestom brigadom Trideset devete divizije, koju je doveo u rejon sjeverno od Guče Gore i naredbom od 10. februara operativno je prepotčinio Četvrtoj diviziji. I dalje je ostala operativno potčinjena Četvrtoj diviziji Sedma brigada Desete divizije, a osim toga Četvrtoj diviziji su pridodati divizion korpusne artiljerije i korpusna tenkovska četa. Tako je za predstojeći protivudar Četvrta divizija imala 5 brigada, jedan partizanski odred, dva artiljerijska divizona i tenkovsku četvu.⁷⁰¹

Odnos snaga značajno se promijenio u korist Četvrte divizije, pogotovo ako se uzme u obzir pad borbenog morala neprijatelja i zbog opšteg razvoja vojno-političke situacije i zbog odlaska 104. divizije, razvučenosti snaga na bokovima itd.

Po naređenju štaba Petog korpusa od 10. februara, izvršeno je pregrupisanje snaga Četvrte divizije. Osmo brigada i dio divizijske artiljerije prebačeni su na sektor Sedme brigade Desete divizije jugoistočno od Travnika sa zadatkom »povezanog i kombinovanog dejstva na neprijateljska uporišta duž linije s. Rankovići - G. Večerska sa težnjom izbijanja na komunikaciju Travnik - Busovača i odsijecanja Travnika od zaleđa.«⁷⁰²

Na osnovu odluke štaba Korpusa, u štabu Četvrte divizije izrađen je plan protivudara, čiji početak je određen za 15. februar u 22.00. Osnovna ideja plana za protivudar ispoljavala se u tome da se u početku napadima i prodorima na bokove, naročito na južni bok neprijateljskog rasporeda u rejonu s. Rankovića i s. G. Večerska, uz istovremeni jak pritisak na odbranu Travnika, stvore uslovi za razbijanje i odbacivanje prema Bosni snaga borbene grupe »Eberlajn«.

698) *Dnevnik majora Berne*; Arhiv VII, k.d. 13 - 29/8A.

699) *Arhiv VII*, kut. 771A - 12-1.

700) *Arhiv VII*, k.d. 6-1/5 i objašnjenje urednika *Zbornika dokumenata*, uz naređenje štaba Petog korpusa od 10. februara 1945. godine, tom IV, knjiga 33, d-61.

701) *Arhiv VII*, kut. 771A - 17-6.

702) *Arhiv VII*, kut. 1281 - 7-4.

Prema odluci štaba Četvrte divizije, brigade su dobile sljedeće zadatke: Sedma brigada Desete divizije da napadne i razbije neprijatelja u s. Lupnici i G. Večerskoj, a zatim da u sadejstvu sa Osmom brigadom izbije u dolinu r. Lašve na komunikaciju Travnika - Busovača; Osmo brigada da napadne i razbije neprijatelja u s. Rankovići i s. Stojkovići i da u sadejstvu sa Sedmom brigadom Desete divizije prodre u rejon Grahovika i u Nević-Polje; Jedanaesta brigada da sa Vilenice napada neprijateljsku odbranu južno i jugozapadno od Travnika na liniju s. Budišić - s. Visokovići - s. Kokošari i da vrši jak pritisak na neprijatelja, sa težnjom da prodre u Travnik; Šesta brigada da napadne neprijateljske položaje zapadno od Travnika na liniji s. Rodići - s. Bilići - Dubrava, da vrši pritisak i da potiskuje neprijatelja prema Travniku, sa težnjom da u sadejstvu sa Jedanaestom brigadom prodre u Travnik sa zapada; Trinaesta brigada da sa Vlačičkim partizanskim odredom napadne i razbije neprijatelja u uporištima s. Maline, s. Konjska, Umac i s. Bukovica.

Na svim pravcima napad Četvrte divizije počeo je po utvrđenom planu.

Šesta brigada u napadu 15. februara angažovala je Drugi bataljon i brigadni artiljerijski divizion. U prvom naletu Drugi bataljon uspio je da potisne neprijatelja sa prednjih položaja koji su se nalazili na liniji Bilića-Dočić - s. Zagaj. Međutim, zbog pojačanog otpora neprijatelja sa glavnih položaja, a naročito zbog dejstva grupe neprijateljskih vojnika sa položaja sjeveroistočno od Dubrave u lijevi bok, napad Bataljona bio je zaustavljen. Bio je prinuđen da jednu četu uputi preko s. Ovčareva na Kik (trig. 1084), sa zadatkom da razbije i potisne tu neprijateljsku grupu sa položaja sjeveroistočno od Dubrave prema Bilića-Dočiću. U međuvremenu neprijatelj je snažnim protivnapadom primorao Drugi bataljon da se u zoru 16. februara povuče na polazne položaje u s. Rodića-Brdo i u s. Ovčarevo. Sutradan, 16. februara, Drugi bataljon je minobacačkom i mitraljeskom vatrom vršio pritisak na neprijatelja u s. Bilića-Dočić i s. Zagaj, a četa koja je bila upućena na Kik (trig. 1084) odbacila je neprijateljsku grupu sa položaja sjeveroistočno od Dubrave prema s. Bilića-Dočiću. U toku noći 15/16. i u toku dana 16. februara Bataljon je imao 1 poginulog i 5 ranjenih boraca, dok gubici neprijatelja nisu ustanovljeni.

Na pravcu glavnog udara Sedma brigada Desete divizije i Osmo brigada likvidirale su u toku noći neprijateljska uporišta u s. Lupnica, u s. G. Večerska i u s. Rankovići i ujutro, 16. februara, produžile sa napadima prema Lašvi. Istovremeno Trinaesta brigada i Vlačički odred zauzeli su neprijateljska uporišta u Umcu i u Konjskoj na desnom boku neprijateljskog rasporeda, na padinama Vlačića. Međutim, neprijatelj je protivnapadima ujutro 16. februara povratio pomenuta uporišta i odbacio Trinaestu brigadu na polazne položaje.

Uveče 16. februara, Šesta brigada je u napadu angažovala Treći i Četvrti bataljon. Treći bataljon je napao neprijatelja na položajima u s. Bilića-Dočić i s. Zagaj. U toku noći 16/17. i sutradan 17. februara vodio je žestoku borbu, jer je neprijatelj snažnim protivnapadima nastojao da ga odbaci. Takva dva protivnapada neprijatelja Bataljon je odbio, ali nije uspio da prodre preko neprijateljskih položaja prema Travniku. U toj borbi Bataljon je imao 19. boraca i starješina izbačenih iz stroja, od kojih su 2 poginula.⁷⁰³

Iste noći, tj. 16/17. februara, Četvrti bataljon napadao je zajedno sa dvije čete Trinaeste brigade neprijatelja u s. Bukovici. U toku noći prodro je u selo, razbio i protjerao neprijatelja. Međutim, neprijatelju je pošlo za rukom da protivnapadom odbaci dvije čete Trinaeste brigade sa položaja kod sela odakle su one obezbjeđivale napad Četvrtog bataljona i vršile pritisak na neprijatelja u selu. Poslije toga neprijatelj je usmjerio protivnapad na Četvrti bataljon u selu.

703) Arhiv VII, kut. 771A - 17-6 i izjava Branka Balabana, tadašnjeg komandanta Trećeg bataljona.

Bataljon se našao u dosta teškom položaju i uz najveće napore i energičnim dejstvom uspio je da se izvuce na polazne položaje. Sa jurišem jedne čete na neprijateljske položaje, koje su izgubile čete Trinaeste brigade, obezbjeđivao je izvlačenje glavnine iz sela. U toku borbe Bataljon je izbacio iz stroja oko 20 neprijateljskih vojnika, ali je i sam pretrpio osjetne gubitke od 3 poginula i 7 ranjenih. Izgubljena su i 3 puškomitraljeza.^{704*} Među poginulima bila je i hrabra bolničarka Mara Brdar.

Na ostalim pravcima napada Četvrte divizije noću 16/17. i u toku dana 17. februara, nastavljene su žestoke borbe uz još uvijek jak otpor neprijatelja. Tako je protivnapadima uspio da zaustavi prodor Sedme i Osme brigade od s. Rankovića i s. Večerske prema r. Lašvi. Nije bilo promjena ni na pravcima napada Trinaeste brigade i Vlačićkog odreda. Isto važi i za dejstva Jedanaeste brigade od Vilenice prema Travniku.

Rano ujutro 18. februara, Šesta brigada bez Četvrtog bataljona ponovo je napala neprijatelja glavnim snagama u s. Bilića-Dočić i s. Zagaji, a pomoćnim na spoju sa Jedanaestom brigadom u s. Kokošari. Napad glavnih snaga Brigade već u početku je bio zaustavljen snažnim otporom neprijatelja iz navedenih uporišta i bočnim dejstvom iz s. Kokošari sa desne obale r. Lašve. Štab Brigade preusmjerio je glavne napore na likvidiranje položaja i otpornih tačaka u s. Kokošari. Preciznom vatrom protivtenkovskih topova neprijatelj je istjerman iz čvrsto građenih kuća koje je bio zaposjeo, a zatim vatrom minobacača i mitraljeza razbijen. Poslije toga je uslijedio juriš jednog voda koji je neprijatelja uz velike gubitke protjerao iz Kokošara u Travnik. Brigada nije 18. februara uspjela da potisne neprijatelja iz Bilića-Dočića i Zagarja, ali su likvidiranjem neprijateljskog uporišta u Kokošarima poboljšani uslovi za preduzimanje napada i prodor u Travnik. U borbi za neprijateljsko uporište u Kokošarima izbačen je iz stroja veći broj neprijateljskih vojnika, od kojih je 11 zarobljeno. Zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, 5 pušaka i 3 automata.

Istog dana jedna četa Četvrtog bataljona demonstrativno je napadala neprijatelja u Bukovici. Noću 18/19. februara Četvrti bataljon je iz rejona tog sela povučen u sastav glavnih snaga Brigade.

Na ostalim pravcima napada Četvrte divizije značajnije uspjehe postigle su Jedanaesta i Trinaesta brigada. Jedanaesta brigada je razbila neprijatelja u s. Viđoševići i odbacila ga u s. Šipovik. Istovremeno je Trinaesta brigada, sa Vlačićkim odredom, likvidirala uporišta u s. Mosor, s. Radonjići i s. Krpeljići.

Nakon četvorodnevnih žestokih i upornih borbi, 19. februara, nastupio je odlučujući preokret u izvođenju protivudara Četvrte divizije. Toga dana borbeno dejstva su se odvijala u znaku velikih uspjeha Divizije. Ubrzanim prodorom brigade uspješno je slaman otpor neprijatelja na svim pravcima.

Ujutro oko 08.00 časova, Šesta brigada je uz podršku divizijskog artiljerijskog divizionara krenula u odlučujući napad za položaje neprijatelja na liniji Zagaj - Bilića-Dočić - zapadni dio s. Jankovići. U žestokom okršaju poslije nekoliko časova otpor neprijatelja potpuno je slomljen. Razbijene njemačke snage bile su prinudene da se uz velike gubitke povuku prema Travniku, a zatim kroz Travnik dalje na istok. Brigada je produžila nastupanje i prešla u gonjenje. Uveče oko 19.00 časova zauzela je Dolac i Putičevo. Tako je Travnik bio ponovo i konačno oslobođen.

U toku 19. februara, Brigada je izbacila iz stroja oko 100 neprijateljskih vojnika i oficira i zaplijenila protivtenkovski top, minobacač, radio-stanicu, 5 pušaka i izvjesne količine vojne opreme i drugog ratnog materijala. Uništenje 1 tenk, a drugi oštećen.^{705*}

704) Arhiv VII, kut. 771A - 18-6/7.

705) Arhiv VII, kut. 771A - 16-3/7.

Prodirući istovremeno desno od Šeste brigade, Jedanaesta brigada je oko 19.00 časova 19. februara izbila na liniju Slimen - Grahovik - Dolac. Nakon žestoke borbe u toku dana, Osmo brigada je slomila otpor neprijatelja i preko Slimena uveče oko 19.00 časova izbila u Nević-Polje, u bok i pozadinu neprijateljskih snaga koje su se povlačile iz Doca prema Vitezu. Zbog toga se povlačenje neprijatelja iz pravca Travnika na istok uveče 19. februara pretvorilo u panično bježanje. Na pravcu dejstva Sedme brigade neprijatelj se povukao u Han-Kompaniju, odakle je protivnapadima uspio da zaustavi njen prodor i da je odbaci do s. Večerska. Na pravcu Travnik - Guča Gora - Zenica neprijatelj je bez borbe napustio uporišta u Bukovici i Konjskoj, a Trinaesta brigada blokirala je neprijatelja u Gučoj Gori, gdje se zabarikadirao u samostanu i crkvi.

Gubici koje je do 19. februara imala i porazi koje je naročito toga dana pretrpjela učinili su borbenu grupu »Eberlajn« taktički nesposobnom za dalji otpor i sprečavanje prodora Četrte divizije u dolinu Bosne. To je postalo jasno i njemačkim štabovima. U svom dnevniku načelnik veze 21. njemačkog korpusa major Berne napisao je za 19. februar: »Poslije ogorčenih odbrambenih borbi neprijatelj je prodro u Travnik, a u daljim obuhvatnim napadima sopstvena glavna odbrambena linija potisnuta na pet i po kilometara jugoistočno od Travnika. Osjetni sopstveni gubici (70-80). Ustaške jedinice, osim manjih grupa, pobjegle,« a za 20 februar da su »njemačke jedinice poslije sedmodnevnih stalnih danonoćnih neprijateljskih napada i velikih neprekidnih gubitaka, naročito u oficirima, jako prorijeđene i oslabljene.«⁷⁰⁶

Četrta divizija 20. februara ujutro produžila je nastupanje na svim pravcima.

Šesta brigada dobila je zadatak da nastupa lijevom obalom Lašve pravcem s. Putičevo - s. Alihodže - s. Brdo. Desno, južno od Lašve, Sedma i Osmo brigada nastupale su u pravcu Han-Kompanije i preko s. Hrasno prema Busovači. Lijevo, Trinaesta brigada dijelom snaga držala je u blokadi neprijatelja u Gučoj Gori, a glavnim snagama nastupala je pravcem s. Brajkovići - s. Stranjani. Jedanaesta brigada nalazila se u divizijskoj rezervi prikupljena u Travniku.

Nastupajući u toku dana 20. februara lijevom obalom r. Lašve, Šesta brigada je razbila i protjerala neprijatelja iz s. Riječice, s. Potkrajčica, s. Alihodže, s. Karahodže, s. Zabilja i uveče istog dana izbila u s. Brdo nekoliko kilometara sjeveroistočno do željezničke stanice Bila. U borbi je ubijeno i ranjeno više neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeni su puškomitraljez i 2 konja. Brigada je imala 3 poginula i 3 ranjena. Jurišajući sa svojim borcima, poginuo je Mlado Popović, komandir voda.

Šesta brigada produžila je 21. februara ujutro nastupanje glavnim snagama uz lijevu obalu Lašve, preko željezničke stanice Bila, s. Han-Bila prema Vitezu, a sa jednim bataljonom lijevo sjevernije, na spoju sa Trinaestom brigadom pravcem Lupac - Počulica. Brzim prodorom glavnih snaga Brigade spriječen je neprijatelj u pokušaju da poruši mostove na pruzi i putu kod stanice Bila i u s. Han-Bila. Brigada je, zatim, razbila i protjerala neprijateljske zaštitnice iz s. Jardol i Bukve i oko 16.00 časova, u sadejstvu sa jedinicama Osme brigade, zauzela s. Divjak. Nastupajući dalje prema Vitezu, Brigada je likvidirala uporište u Kremniku, a Osmo brigada je istovremeno oslobodila Vitez. Bataljon koji je nastupao lijevo na spoju sa Trinaestom brigadom naišao je na relativno jak otpor neprijatelja u Lupcu. Pošto je odbio protivnapad neprijatelja, Bataljon je na juriš overladao položajima i produžio nastupanje prema Počulici. Sa pristiglim dijelovima Trinaeste brigade Bataljon je sustigao i razbio neprijateljske pozadinske jedinice u Ljubiću i Hrasnici, sjeveroistočno od Divjaka.

⁷⁰⁶) Major Berne, *Dnevnik*, II dio, str. 47 i 48.

Brigada je 21. februara nanijela neprijatelju osjetne gubitke. Dva neprijateljska vojnika su zarobljena, a zaplijenjena su 2 puškomitraljeza, 14 pušaka i veće količine municije. Brigada je imala 4 poginula i 14 ranjenih.⁷⁰⁷¹

I na ostalim pravcima napada Četvrte divizije nastavljeno je u toku 20. i 21. februara uspješno nastupanje i gonjenje neprijatelja. Sedma i Osmo brigada izbile su 21. februara na liniju s. Baškaradi-s. D. Večerska-Vitez. Na lijevom krilu divizijskog rasporeda Trinaesta brigada je, 20. februara, likvidirala neprijateljsko uporište u s. Kljaci i s. Konjevići, a 21. februara na Pecarnici i na Štrmcu, i izbila zapadno ispred linije s. Počulica - s. Osojnica - s. Stranjani. Jedanaesta brigada preuzela je noću 20/21. februara blokadu samostana i crkve u Gučkoj Gori i u toku 21. februara likvidirala ta neprijateljska uporišta.⁷⁰⁸⁷

Šesta brigada je 22. februara protjerala neprijatelja iz Pirića, Dubravice, Tolovića, Kratina, Veternice i izbila na liniju Pirići - Ahmići - Dubravica - Počulica. U toku dana izbacila je iz stroja preko 100 neprijateljskih vojnika i oficira i zaplijenila 2 puškomitraljeza, 17 pušaka i izvjesne količine opreme i drugog materijala. Gubici Brigade iznosili su 11 ranjenih.

Po naređenju štaba Četvrte divizije, Brigada se 23. februara pomjerala udesno do Osme brigade i usmjerila nastupanje prema Kaoniku i željezničkoj stanici Busovača u sadejstvu sa Osmom brigadom. U toku dana razbila je neprijatelja na liniji s. Podnadioci - k. 515 - k. 557 i izbila na komunikacije između željezničke stanice Busovača i Lašve.

U toku noći 23/24. februara jedinice Šeste brigade rušile su i minirale prugu između stanice Busovača i Lašve i vatrom iz mitraljeza i minobacača sa k. 515 i 557 dejstvovala po neprijatelju u stanici Busovača. Pruga je pokidana na 20 mjesta. Na cesti između Kaonika i Lašve, pri nailasku na postavljenu protivtenkovsku minu, uništenje neprijateljski tenk, a zaplijenjeni kamion i protivtenkovski top.

Šesta brigada 24. februara nije imala značajnih borbi. U toku 23. i 24. februara imala je 4 poginulai 15 ranjenih boraca i starješina.

I na ostalim pravcima napada jedinice Četvrte divizije uspješno su prodirale u toku 23. i 24. februara u dolinu Bosne. Sedma i Osmo brigada izbile su, 24. februara, na komunikaciju između Busovače i željezničke stanice Busovača, dok su lijevo od Šeste brigade Jedanaesta i Trinaesta brigada izbile na liniju Kuber - Čajdraš - Obrenovići - Stranjani.

Najveći uspjeh u protivudaru i u slamanju otpora borbene grupe »Eberlajn« postigla je Šesta brigada 25. februara. Na osnovu izvidanja u toku borbi 24. februara, na željezničkoj stanici Busovača, na koju su jak pritisak vršile jedinice Osme brigade, ustanovljeno je prisustvo oklopnog voza. Pretpostavljajući mogućnost pokreta oklopnog voza prema Zenici, Stab Šeste brigade izvršio je uveče 24. februara pregrupisanje snaga s ciljem da se u slučaju pokreta prema Zenici oklopni voz uništi na otvorenoj pruzi. Treći bataljon, koji se nalazio na lijevoj obali Lašve južno od s. Grablje, zbog iznurenosti u prethodnim borbama, povučen je u brigadnu rezervu, a na njegove položaje doveden je Četvrti bataljon ojačan protivtenkovskim oruđima i odjeljenjem минера brigadnog inženjerskog voda. Lijevo od Četvrtog bataljona, kod ušća Lašve u Bosnu, položaje je posjeo Drugi bataljon, sa zadatkom da spriječi eventualni pokret neprijatelja od željezničke stanice Lašva i od Zenice u pravcu stanice Busovača. Preduzete su i mjere da se željeznička pruga od stanice Busovača prema Zenici, koju je neprijatelj u toku dana, 24. februara, uspio popraviti, u toku noći 24/25. februara ne ruši. Istovremeno su mineri, pridati Četvrtom Bataljonu, pripremili rušenje pruge i jednog propusta ispred bataljonskog položaja u slučaju nailaska oklopnog voza.

707) Arhiv VII, kut. 771A - 16-3/7.

708) Arhiv VII, kut. 771A - 16-4/7.

Ujutro oko 06.00 naišao je od željezničke stanice Busovača oklopni voz u kome se nalazio štab borbene grupe »Eberlajn«. U otvorenim vagonima voza nalazila su se, između ostalog, dva tenka i oklopna kola. Čim je voz naišao ispred položaja Četvrtog bataljona, mineri su porušili prugu i na voz koji se zaustavio otvorena je vatra iz cjelokupnog naoružanja. Njemački vojnici iskakali su iz voza i bježali na sve strane. Po naredjenju komandanta Šeste brigade Milančića Miljevića, koji je upravo pred napad na voz sa politkomesarom S. Aleksićem stigao u bataljonski štab, četvrti bataljon je uz podršku protivtenkovskog topa i minobacača, gazeći preko Lašve, krenuo na juriš prema vozu. Sa borcima je u juriš krenuo i štab Bataljona, sa komandantom Nikolom Japundžom na čelu. Uviđajući daje svaki otpor uzaludan, oficiri iz štaba borbene grupe »Eberlajn« isturili su iz voza u znak predaje bijelo platno, nakon čega je prekinuta vatra. Svi oficiri, podoficiri i vojnici štaba borbene grupe »Eberlajn«, sa pukovnikom fon Eberlajnom na čelu, izišli su iz oklopnog voza, uglavnom lakše ranjeni od granata protivtenkovskog topa. Pored voza su postrojani i razoružani u prisustvu komandanta i politkomesara Brigade.

U ovoj akciji zarobljeno je 28 njemačkih oficira, podoficira i vojnika, dok je broj poginulih i ranjenih njemačkih vojnika koji su bježali iz voza bio znatno veći. Zaplijenjena su 4 protivtenkovska topa, brdski top, 5 minobacača, 7 teških mitraljeza, 9 puškomitraljeza, vagon topovske municije, 2 vagona municije za puške i mitraljeze i veće količine opreme i drugog materijala. Uništena su 2 tenka i oklopni automobil. Iako uz veće teškoće, kompozicija voza je sa zaplijenjenim materijalom bila izvučena na sigurnije mjesto na prugu prema Travniku, pošto je Osmo brigada zauzela željezničku stanicu Busovača. Nekoliko dana kasnije, kada je sav materijal evakuisan, voz je uništen. U toj akciji Četvrti bataljon je imao 1 poginulog i 7 ranjenih boraca.⁷⁰⁹

Posljednje borbe u okviru prodora Četvrte divizije u dolinu Bosne imala je Šesta brigada 26. februara. Toga dana ujutro Četvrti bataljon nastupao je lijevom obalom Lašve do ušća u Bosnu (k. 684). Dio snaga vodio je borbu protiv neprijatelja istočno od s. Gumanci. Istovremeno Treći bataljon je likvidirao neprijateljsko uporište kod Crne (k. 852) na desnoj obali Lašve. Tom prilikom Treći bataljon je ubio 2 neprijateljska vojnika, a u Bataljonu su ranjena 3 borca.

Brigada je dijelom snaga 26. februara uveče posjela položaje zapadno iznad puta željeznička stanica Busovača - Lašva na liniji k. 914 - 711 - s. Grablje. Glavnina Brigade razmjestila se nešto zapadnije u s. Jelinjak, s. Dvor i s. Bakije. Štab sa prištapskim jedinicama razmjestio se u s. Topola, a pozadinski dijelovi Brigade u Han-Kompaniji.⁷¹⁰

Na ostalim pravcima brigade Četvrte divizije produžile su aktivna dejstva do 28. februara, tj. do pristizanja i stupanja u dejstvo neprijateljskih pojačanja. Najznačajniji uspjeh postigla je Osmo brigada 25. februara zauzimanjem željezničke stanice Busovača. Brigade Četvrte divizije krajem februara 1945. godine dostigle su i posjele uglavnom istu liniju koju je Četvrta divizija dostigla i držala od kraja oktobra do 9. decembra 1944. godine.

Protivudar ojačane Četvrte divizije od 15. do 28. februara, na pravcima Travnik - Busovača i Travnik - Zenica, završio se potpunim uspjehom. U toku četрнаestodnevnih borbi borbena grupa »Eberlajn« bila je razbijena i znatnim dijelom uništena. Zarobljeno je 130 neprijateljskih vojnika i oficira, dok je broj ubijenih i ranjenih bio mnogo veći. Divizija je zaplijenila velike količine naoružanja, opreme i drugog ratnog materijala. Između ostalog, zaplijenjeno je 19 topova, 25

709) *Arhiv VII*, kut. 771A - 16-5/7 i sjećanje preživjelih i prisutnih u toj akciji Milančića Miljevića i Svete Aleksića, komandanta i politkomesara Šeste brigade, Nikole Japundžić, komandanta Četvrtog bataljona, Pere Vukića, obavještajnog oficira Četvrtog bataljona, Stojana Subotića, zamjenika komandanta Drugog bataljona, Branka Balabana, komandanta Trećeg bataljona.

710) *Arhiv VII*, kut. 771 - 16-5/7.

minobacača, 8 teških mitraljeza, 18 puškomitraljeza, 415 pušaka, tenk i nekoliko vagona razne municije. Uništena su 4 tenka, oklopna kola, oklopni voz sa 3 oklopna vagona, 2 lokomotive itd. Četvrta divizija imala je, istovremeno, 168 poginula, 610 ranjenih boraca i starješina, dok je 8 boraca nestalo.⁷¹¹⁾

Borci i rukovodioci Šeste brigade su požrtvovano i sa velikim borbenim elanom, sa izraženom samoinicijativom i umješnošću, izvršavali dobijene zadatke. Već prvih dana, počev od borbi kod Travnika, pokazalo se, između ostalog, da je Brigada pri povoljnom odnosu snaga, naročito u artiljeriji i minobacačima, znatno uspješnije vodila dnevne nego noćne borbe, kako je to u izvještaju istakao i štab Četvrte divizije za sve jedinice. Brigada je u toku prodora Divizije od Travnika do doline Bosne postigla velike borbene rezultate. Izbacila je iz stroja nekoliko stotina neprijateljskih vojnika i oficira, od kojih je zarobila 46, među njima i komandanta brobene grupe »Eberlajn« zajedno sa štabom. Istovremeno je zaplijenila 7 topova, 7 minobacača, 8 teških mitraljeza, 16 puškomitraljeza, 3 i po vagona razne municije, veći broj pušaka, automata, opreme i drugog ratnog materijala.⁷¹²⁾

Za uspješno vođenje borbe prilikom oslobodjenja Travnika i za izbijanje u dolinu Bosne, štab Petog korpusa je naredbom broj 30 od 9. marta, pored ostalih jedinica Četvrte divizije, pohvalio i Treći bataljon Šeste brigade.⁷¹³⁾

PRODOR 7. SS DIVIZIJE »PRINC EUGEN« U VITEZ I BORBE ŠESTE BRIGADE U MARTU 1945.

Već poslije slamanja i praktično razbijanje borbene grupe »Eberlajn« u rejonu Travnika 18. i 19. februara, komandi njemačke Grupe armija »E« i štabu 21. njemačkog korpusa bilo je jasno da raspoloživim snagama neće biti u stanju da zaustave prodor Četvrte divizije u dolinu Bosne i dejstvo po komunikacijama. Komandant Grupe armija »E« ocijenio je 20. februara situaciju na pravcu od Zenice i Busovače prema Travniku krajnje kritičnom, pa je naredio da se iz Slavonije u Zenicu odmah prebaci 7. SS divizija »Princ Eugen«. Istovremeno je komandant 21. korpusa naredio 359. grenadirskom puku, koji se nalazio u korpusnoj rezervi kod Sarajeva, da odmah krene prema Busovači i Zenici radi ojačanja odbrane grupe »Eberlajn«. Na savjetovanju kod načelnika štaba 21. korpusa, 22. februara uveče, konstatovano je: »Mora se računati s tim da će biti presječen drum za dotur, a tako isto i željeznička pruga, jer su sve trupne jedinice na tom prostoru, naročito Četvrti i Peti puk Ruskog zaštitnog korpusa, koji su se inače dobro držali, uslijed teških borbi jako oslabljeni. Pošto se drum za dotur i željeznička pruga, sa snagama koje stoje na raspoloženju, neće moći održati, to je Korpusu sa sjevera upućena u pojačanje Sedme SS »Princ Eugen« divizija. Prvi transporti od Broda stižu već sutra«.⁷¹⁴⁾

Tada je 359. grenadirski puk 181. divizije sa protivtenkovskim divizionom 369. divizije i 116. izviđačkim bataljonom formirao borbenu grupu »Hart« (po imenu komandanta 359. puka), koja je stigla na sektor Zenice 26. februara. Komandant te borbene grupe odmah je sebi prepotčinio sve preostale jedinice bivše borbene grupe »Eberlajn« i ojačao položaje za odbranu Busovače i Zenice. Istog dana, počeli su da stižu i prvi transporti sa dijelovima 7. SS divizije u rejon

711) *Isto*: U izvještaju štaba Četvrte divizije za februar 1945. godine, navode se sljedeći gubici grupe »Eberlajn«: 2.530 ubijenih, 2.035 ranjenih i 130 zarobljenih. Očigledno se radi o nerealnoj procjeni komandi i štabova. Međutim, neosporno je da je grupa »Eberlajn« bila razbijena i da je pretrpjela teške gubitke od najmanje 1.500 ubijenih i ranjenih.

712) *Arhiv VII*, kut. 771A - 16-1/7, kut. 771A - 16-2/7, 3/7, 4/7 i 5/7.

713) *Arhiv VII*, kut. 1765 - 3-8.

714) *Dnevnik majora Berne*, II dio, str. 49 i 50.

Nemile i Zenice. Sedma SS divizija već je 28. februara bila u Nemili i Zenici, a njen komandant je preuzeo komandu odbrane sektora Zenice i Busovače i prepotčinio sebi borbenu grupu »Hart«.⁷¹⁵⁾ Sve te snage bile su 28. februara naveče spremne da krenu u napad protiv Četvrte divizije.

Četvrta divizija nalazila se 28. februara u sljedećem rasporedu: Sedma brigada južno od Lašve na liniji Dobra Voda - s. Kupres - s. Jazbina, zapadno od Busovače; Osmi također na desnoj obali Lašve na liniji s. Bukve - s. Granice - s. Skradno zapadno od puta Busovača - Kaonik; Šesta na liniji k. 515 - k. 557 - s. Groblje na lijevoj obali r. Lašve sjeverozapadno od puta Kaonik - s. Lašva; Jedanaesta na liniji Debela Međa - Kuber južno i jugozapadno od Zenice; Trinaesta na liniji s. Visokovci - s. Lokvine - s. Obrenovići - s. Stranjani, i Vlašički odred na liniji s. Bistrica - s. Orahovica zapadno i jugozapadno od Nemile. Artiljerijski divizion nalazio se na vatrenim položajima u rejonu Han-Kompanije i Viteza.

Kao što se vidi, glavne snage Četvrte divizije nalazile su se na dijelu fronta između Busovače i Zenice, dok su na dijelu znatno šireg fronta zapadno i sjeverno od Zenice do Nemile bile relativno male i veoma razvučene snage (Trinaesta brigada i Vlašički odred). U izradi plana napada protiv Četvrte divizije, komandant 7. SS divizije postupio je najsvrsishodnije s obzirom na raspored koji je Četvrta divizija imala.

Uveče 28. februara, 14. puk 7. SS divizije krenuo je iz rejona Nemile u obuhvat lijevog krila Četvrte divizije pravcem Malića-Brdo, Kobilja Glava - s. Brajkovići. Zbog slabog obezbjeđenja i nebudnosti Vlašičkog odreda i Trinaeste brigade, a i slabog rada obavještajne i izviđačke službe, ovaj njemački puk od nekoliko hiljada dobro naoružanih vojnika⁷¹⁶⁾ neopaženo se probio noću između 28. februara i 1. marta pomenutim pravcem i rano ujutro 1. marta izbio u rejon s. Brajkovići. Tu je zastao i u toku dana neometan pripremao se za predstojeća dejstva. Na taj način neprijatelj je postigao potpuno iznenađenje i doveo Četvrtu diviziju u nepovoljan operativno-taktički položaj.

U momentu izbijanja 14. SS puka u rejon Brajkovića, 13. SS puk i jedinice borbene grupe »Hart« napale su prednje položaje Osme, Šeste i Jedanaeste brigade zapadno iznad komunikacije željeznička stanica Busovača - Zenica sa ciljem da obezbijede povoljne polazne položaje za predstojeći napad i da vežu snage Četvrte divizije na tom dijelu fronta. Neprijatelj je rano ujutro 1. marta odbacio dijelove snaga Osme i Šeste brigade sa prednjih položaja, ali mu je njegov dalji prodor zaustavljen.

Štab Četvrte divizije, koji nije imao ni približno tačne podatke o pokretima i grupisanju neprijateljskih snaga, a još manje o namjerama i planovima neprijatelja, na osnovu obavještenja o preodoru 14. SS puka u Brajkoviće i pritiska iz pravca Kaonika i Zenice prema Han-Kompaniji, ocijenio je daje najvjerovatniji cilj neprijatelja ponovni prodor prema Trayniku glavnim snagama preko Guče Gore. U skladu sa takvom procjenom, štab Četvrte divizije je donio odluku o pregrupisanju snaga. Šestoj brigadi naredio je da, bez Četvrtog bataljona koji je bio angažovan u borbama prema Kaoniku, odmah krene prema Gučkoj Gori i da posjedne položaje lijevo od Trinaeste brigade u s. Čukle, Debelo Meho, s. Vranić.⁷¹⁷⁾ Najvjerovatnije zbog nastale situacije u rejonu Brajkovića zbog dolaska 14. SS puka, Šesta brigada u toku 1. marta nije stigla i posjela pomenute položaje, nego je zauzela položaje na desnoj obali Bile od s. Alihodže do Guče

715) *Isto*, str. 58 i 62.

716) Sedma SS divizija »Princ Eugen« spadala je među brojno najjače njemačke divizije. Prilikom dolaska na sektor Zenice krajem februara 1945. godine, imala je 12.000 vojnika i oficira, što znači daje svaki od njena dva brdska puka brojao oko 4.000 vojnika i oficira. Divizija je, inače, imala u sastavu dva brdska i jedan artiljerijski puk, izviđački bataljon i druge jedinice rodova i službi. *Arhiv VII*, kut. 409 - 8-17 - depeša štaba Petog korpusa od 16. marta.

717) *Arhiv VII*, kut. 771A - 18-1.

Gore i dalje na sjever do s. Maline. Pošto su ga smijenile jedinice Osme brigade, Četvrti bataljon je takođe u toku dana došao na desnu obalu Bile i posjeo položaje od s. Han-Bila do s. Zabilje.

Noću 1/2 marta Osmo brigada prebacila je glavne snage na lijevu obalu Lašve i posjela položaje na liniji Drum-Brdo - Kuber - s. Kratine - s. Štrpci, dok se Sedma brigada pomjerila ulijevo i preuzela najveći dio položaja na desnoj obali Lašve prema Busovači i željezničkoj stanici Busovača. Istovremeno se pomjerila ulijevo i Jedanaesta brigada i glavnim snagama zatvorila pravac Zenica - Čajdraš - Han-Kompanija. Trinaesta brigada držala je položaje na liniji Grm - Kozarci - Pecarnica. Lijevo krilo povukla je na Pecarnicu poslije prodora 14. SS puka u Brajkoviće.

Ujutro rano 2. marta, snage 13. SS puka 7. SS divizije i borbene grupe »Hart« napale su Osmu i Jedanaestu brigadu na pravcima Zenica - Kuber i Zenica - Čajdraš. Neprijatelj je odbacio jedanaestu brigadu preko Orlasa (k. 843) prema Tolovićima, dok je Osmo brigada održala položaje na Kuberu. Istovremeno 14. SS puk krenuo je iz Brajkovića u prodor na jug prema Vitezu i, savladajući veoma slab otpor dijelova Trinaeste brigade u rejonu Pecarnice i Jedanaeste brigade dalje na jugu u rejonu s. Bukve, prodro oko podne istog dana u Vitez. Sedma SS divizija ponovo je iznenadila četvrtu diviziju. Prodiranje 14. SS puka 2. marta iz Brajkovića prema Vitezu unijelo je pometnju u štabove Jedanaeste i Trinaeste brigade i uslovalo dosta neuredno povlačenje snaga tih brigada prema položajima Šeste brigade na desnoj obali Bile. Četnaesti SS puk je potpuno iznenadio pozadinske jedinice Osme brigade i dio divizijske artiljerije u Vitezu i nanio im osjetne gubitke. Istog dana u prvim popodnevnim časovima 14. SS puk je pokušao da iz Viteza prodre u Han-Kompaniju. Naišao je, međutim, na otpor jedinica Osme brigade koje su ga zadržale do 15.00 časova i tako obezbijedile izvlačenje dijela divizijske i brigadne artiljerije iz rejona Han-Kompanije na desnu obalu Lašve u rejon s. Kruščice. Uveče 2. marta prebacile su se na desnu obalu Lašve sve snage Osme brigade.

Tako su veoma smjelim manevrom snage 7. SS divizije postigle iznenađenje, kojim su praktično eliminisale svako ozbiljnije angažovanje snaga Četvrtle divizije na najugroženijem pravcu. Uoči napada 7. SS divizije, snage Četvrtle divizije na lijevom krilu bile su jako slabe. Osim toga, kada je 14. SS puk prodro u Brajkoviće, štab Četvrtle divizije bio je opsjednut idejom o vjerovatnoj namjeri neprijatelja da ponovo prodre u Travnik, pa je glavne snage usmjerio u pravcu osujećenja takve namjere neprijatelja. Valja, takođe, spomenuti da je poslije prodora Četvrtle divizije u dolinu Bosne i razbijanja borbene grupe »Eberlajn« sve štabove, uključujući i štab Divizije, zahvatilo samozadovoljstvo i opuštenost. Najzad, 7. divizija »Princ Eugen« bila je elitna, brojno jaka i iskusna njemačka jedinica.

Pošto je ovladao rejonom Viteza i Han-Kompanije, neprijatelj je učvrstio odbranu tih mjesta sa najbližom okolinom. Prema sjeveroistoku posjeo je položaje za odbranu na liniji: Vitez - s. Lazine - s. Tolovići - Prelac - Orlac (k. 843) - s. Lupac - s. Osojnica - s. Stranjani.

Štab Četvrtle divizije, međutim, još nije bio načisto s tim kakve su namjere neprijatelja, nego se i dalje držao prvobitne ocjene daje najvjerovatniji cilj neprijatelja ponovni prodor u Travnik. Na osnovu toga, 3. marta štab Divizije izdao je zapovijest kojom se određuje raspored i zadaci brigada radi odbrane Travnika. Tako je Sedma brigada dobila zadatak da zaposjedne položaje na liniji Vranjska - s. Baškorodi jugozapadno od Han-Kompanije; Osmo položaje na liniji D. Večerska - s. Mošunj; Jedanaesta položaje na desnoj obali r. Bila od željezničke stanice Bila do s. Alihodže; Šesta položaje takođe na desnoj obali Bile od s. Alihodže do zaključno škole istočno od Guče Gore, i Trinaesta brigada položaje od

škole u Gučkoj Gori do Suhog Dola na Vlašiću.⁷¹⁸⁾ Međutim, kako se neprijatelj nije pokretao sa položaja i uporišta koja je zaposjeo, štab Divizije je, na osnovu naknadno prikupljenih podataka i procjena situacije, donio odluku i 5. marta izdao zapovijest za napad u rejonu Viteza i Han-Kompanije i na položaje zapadno od Zenice. Vjerovatno je štab Divizije imao podatke o izvlačenju dijela snaga 7. SS divizije i odlasku prema Sarajevu noću 4/5. marta. Naime, 13. puk 7. SS divizije bez Trećeg bataljona povučen je sa položaja iz rejona Han-Kompanije i zapadno od Zenice i upućen preko Busovače prema Kiseljaku.⁷¹⁹⁾

Početak napada svih snaga Četvrte divizije određen je uveče 5. marta, u momentu početka dejstva Šeste brigade.

Šesta brigada dobila je zadatak da napadne neprijatelja pravcem s. Kljaci - s. Lupac - Dabovac.

Desno od Šeste brigade, Jedanaesta brigada dobila je zadatak da napadne neprijatelja pravcem Jardol - Tolovići - Počulica, odakle se spušta prema jugu radi presijecanja komunikacije željeznička stanica Busovača - Han-Kompanija.

Sedma i Osmna brigada dobile su zadatak da napadnu neprijatelja u Vitezu i Han-Kompaniji, a Trinaesta na lijevom krilu Divizije da napadne neprijatelja pravcem Strmac - Osojnica - s. Janjac i s. Brajkovići - s. Štranjani.

Štab Šeste brigade odredio je za napad Treći i Četvrti bataljon, i to: Četvrti bataljon da napadne i likvidira uporišta u Prelacu i Orlacu (k. 843) i odbaci neprijatelja prema Zenici; Treći bataljon da napadne i razbije neprijatelja u Lupcu i da ga odbaci prema Zenici; Drugi bataljon određen je u brigadnu rezervu sa zadatkom da se prikupi i posjedne položaje u s. Preočici.

Ispred Šeste brigade na položajima u Prelacu, Orlacu i Lupcu branio se Treći bataljon 13. SS puka.

Četvrti bataljon je dobro organizovanim i energičnim napadom slomio otpor neprijatelja i ovladao položajima u Prelacu i Orlacu (k. 843). Međutim, zbog neuspjeha napada Trećeg bataljona na Lupac i protivnapada neprijatelja, Bataljon se rano ujutro povukao u pravcu s. Kljaci zajedno sa Drugim bataljonom. Bataljon je u toj borbi imao 1 poginulog i 4 ranjena borca. Istovremeno neprijateljski gubici bili su znatno veći. Njemački major Berne zabilježio je da su te noći u rejonu s. Preočice, između ostalih, poginuli komandant Trećeg bataljona 13. SS puka i jedan komandir čete.⁷²⁰⁾

Treći bataljon naišao je na dobro organizovan i žestok otpor neprijatelja u Lupcu. Ni poslije šest časova uporne borbe nije uspio da slomi otpor neprijatelja, pa se ujutro rano povukao prema s. Kljaci. U toj izuzetno žestokoj borbi Bataljon je pretrpio osjetne gubitke. Poginula su 4, a ranjena 24 borca i starješine. U jurišu na čelu svojih jedinica, između ostalih, hrabro su poginuli komandir čete Đuro Savić i politički delegat voda Ivica Kecman.

Na ostalim pravcima napada djelimičan uspjeh su postigle Sedma i Osmna brigada, koje su likvidirale neprijateljska uporišta u s. Čerkaru i u s. Gaćicama, i potisnule neprijatelja prema Han-Kompaniji.

718) *Arhiv VII*, kut. 771A - 20-1.

719) *Dnevnik majora Berne*, II dio, str. 68.

720) *Dnevnik majora Berne*, II dio, str. 68. Ni štab Brigade ni Četvrti bataljon nisu znali za ovaj uspjeh i koliko su bili blizu potpunog uspjeha. Prema izjavi tadašnjeg komandanta Četvrtog bataljona, N. Japundže, njegov bataljon je bez otpora ovladao Prelacom i Orlacom, a zatim postavio zasjede prema Počulici i Cajdrašu. Iz zasjede su razbili neprijateljsko ojačanje koje je krenulo prema Lupcu, a zatim se povukli jer Treći bataljon nije zauzeo Lupac. Ujutro, 6. marta, Četvrtom bataljonu u toku dejstva priključila se jedna četa Jedanaeste brigade.

Poslije borbe noću 5/6. marta, Šesta brigada nalazila se raspoređena u s. Alihodže, s. Kuli, s. Bandolu i u Gučkoj Gori. Ostale brigade Četvrte divizije držale su položaje oko Viteza, Han-Kompanije i prema Zenici.⁷²¹¹

Noću 11/12. marta, 14. SS puk i 3. bataljon 13. SS puka iznenada i neopaženo su napustili Vitez, Han-Kompaniju i položaje jugozapadno od Zenice i preko Busovače krenuli prema Sarajevu.

Po naređenju štaba Četvrte divizije, štab Šeste brigade uputio je 12. marta Treći bataljon u nasilno izviđanje prema Lupcu. Bataljon se u toku dana sukobio sa predstražama borbene grupe »Hart« u rejonu Lupca i protjerao ih preko komunikacije Zenica - Han-Kompanije. Uveče je izbio na Vjeternicu, sjeverno od s. Počulice. U toku dana Bataljon je ubio 2, a ranio 7 neprijateljskih vojnika, dok je u Bataljonu 1 borac ranjen. Istog dana uveče, u rejon s. Počulice stigle su i glavne snage Šeste brigade. Tako je ona izbila ispred neprijatelja i posjela položaje na liniji s. Pirići - s. Počulica - s. Poljine jugozapadno od Zenice. Njena aktivnost na tim položajima, a kojima je ostala do 24. marta, ograničavala se na patroliranje i izviđanje. Osamnaestog marta dogodila se u Brigadi nesreća. Zbog eksplozije tromblonskih bombi poginulo je 5, a teže ranjena 2 borca.

Posljednju borbu na sektoru Travnika i Zenice Šesta brigada je imala 21. marta. Toga dana ojačani neprijateljski vod od oko 40 vojnika napao je vod jedne čete drugog bataljona u s. Pirići (k. 586) i uspio da ga potisne sa položaja. Odmah je uslijedio protivnapad jačih snaga Drugog bataljona, pa je neprijatelj uz gubitke odbačen na polazne položaje. Tom prilikom je 1 borac ranjen.

Šesta brigada je 24. marta povučena sa položaja i upućena u rejon s. Rankovići, s. Rastovo, Nević-Polje, nekoliko kilometara istočno od Travnika radi priprema za pokret prema Sarajevu.⁷²²¹

U posljednjoj dekadi marta 1945. godine, završio se petomjesečni boravak Šeste brigade na sektoru Travnik - Zenica - Busovača, period u kome je vodila teške borbe, rješavala složene probleme na jačanju moralne čvrstine i borbene sposobnosti, dala velike žrtve, ali i postigla izvanredne uspjehe. Ne računajući rezultate i žrtve koje je imao Prvi bataljon u grupi bataljona Četvrte divizije na desnoj obali Bosne od kraja decembra 1944. godine do kraja marta 1945. godine, petomjesečni bilans uspjeha i žrtava Šeste brigade na sektoru Travnik - Zenica u najkraćem je bio sljedeći: u redove Brigade primljeno je približno preko 1.000 novih boraca sa Prvim bataljonom na desnoj obali Bosne preko 1.500 novih boraca; zarobila je 684 neprijateljska vojnika i oficira, a veći broj ubila i ranila; zaplijenila je 12 topova, 17 minobacača, 31 mitraljez, blizu 1.000 pušaka, desetine automata i pištolja, 5-6 vagona razne municije i velike količine drugog ratnog materijala. U istom periodu Brigada je uništila 4 tenka, 2 oklopna voza sa više oklopnih vagona, 6 transportnih vagona, 2 protivtenkovska topa itd. Razrušila je nekoliko kilometara željezničke pruge i nekoliko manjih mostova i si. Brigada je pretpjela i dosta velike gubitke. Izbačeno je iz njenog stroja 1.022 borca i rukovodioca, od kojih je 139 poginulo, 860 ranjeno, 18 nestalo i 15 teško kontuzovano. Među poginulima su načelnik štaba Brigade, dva komandanta i jedan politkomesar bataljona.^{723*}

721) *Arhiv VII*, instituta, kut. 771A - 1-1/8.

722) *Arhiv VII*, kut. 771 - 1-1/8.

723) Podaci su sačinjeni na osnovu mjesečnih izvještaja štabova Divizije i Brigade.

GRUPA BATALJONA ČETVRTE DIVIZIJE NA DESNOJ OBALI BOSNE

Po odluci štaba Petog korpusa, Četvrta divizija formirala je u drugoj polovini decembra 1944. godine Grupu bataljona⁷²⁴⁾ sa zadatkom da se prebaci na desnu obalu Bosne i da na području Zenica - Visoko - Kakanj - Vareš-s. Brnjic - Nemila, gdje nije bilo naših snaga, razvije borbena dejstva i sprovede mobilizaciju.⁷²⁵⁾ Zadatak Grupe je bio, prije svega, da ruši prugu i uništava željeznički transport između Visokog i Nemile, a zatim da razbije četničke snage i njihov uticaj u predjelu sjeveroistočno od Zenice, da, po potrebi, uspostavlja i održava neposrednu vezu sa snagama Trećeg korpusa u istočnoj Bosni i da obezbijedi rad članova komiteta KP i drugih organizacija NOP-a zeničkog sreza. Uz to, štab Petog korpusa imao je u vidu predstojeće izvođenje operacije za oslobođenje Sarajeva, pa je jedan od najvažnijih zadataka Grupe bio da na desnoj obali Bosne obezbijedi mostobran glavnim snagama Korpusa prilikom pokreta prema Sarajevu.⁷²⁶⁾ Budući daje neprijatelj od kraja decembra 1944. godine, izvođenjem napadne operacije »Lavina«, potisnuo glavne snage Četvrte divizije iz doline Bosne na zapad prema Travniku, i da do pokreta glavnih snaga Korpusa prema Sarajevu u relativno dužem roku nije došlo, to je i zadatak Grupe da obezbijedi mostobran bio odložen.

U sastav grupe bataljona ušao je po jedan bataljon iz sve tri brigade Četvrte divizije, i to: Prvi bataljon Šeste, Treći bataljon Osme i Treći bataljon Jedanaeste brigade. Ovi bataljoni su izabrani u sastav grupe zbog najboljih rezultata u prethodnim borbama, zbog čega su bili pobjednici takmičenja u svojim brigadama.

Za komandanta Grupe postavljen je Mičo Kolundžija, komandant Jedanaeste brigade, a za politikomesara Đuro Štrbac, načelnik obavještajnog odjeljenja Petog korpusa.⁷²⁷⁾ Ostali članovi štaba Grupe nisu određeni. Štab je imao odjeljenje za vezu - radio-stanicu i nekoliko kurira, sekretara i ambulantu sa ljekarom i nekoliko bolničarki.

Komandni kadar u sva tri bataljona bio je kompletiran. Prvi bataljon Šeste brigade imao je sljedeći sastav Štaba: komandant Lazar Šušnjica, politikomesar Milan Indić, zamjenik komandanta Toma Raković, pomoćnik politikomesara

724) U dokumentima NOR-a Grupa je poznata i pod nazivom »Mičina grupa«, po imenu njenog komandata Miče Kolundžije.

Istorijska dokumentacija o Grupi bataljona i o njenim borbenim dejstvima veoma je oskudna. Nijedan izvještaj štaba Grupe poslije 8. januara 1945. godine nije pronađen u Arhivi Vojnoistorijskog instituta. Pronađen je jedan izvještaj štaba Četvrte divizije štabu Petog korpusa od 3. marta 1945. godine i jedan izvještaj štaba Petog korpusa Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske od 14. marta iste godine, u kojima se govori o borbenim dejstvima Grupe. Još 2-3 depeše štaba Petog korpusa govore o drugim zadacima Grupe. Isto tako, neprijateljski dokumenti o dejstvima protiv Grupe su malobrojni i šturi. Skoro da nema podataka u dokumentaciji NOR-a o dejstvima Grupe u januaru i martu 1945. godine. U neprijateljskoj dokumentaciji pronađeno je nešto podataka o borbenim dejstvima Grupe u mami 1945. godine. Otuda će se tekst o borbenim dejstvima Grupe dijelom oslanjati i na sjećanja učesnika o njenim borbama.

725) Poslije prevlasti četničkog pokreta u predjelu sjeveroistočno od Zenice polovinom 1942. godine, na toj prostoriji su samo povremeno boravile jedinice NOV koje bi tuda nailazile iz Bos. krajine ili iz istočne Bosne.

726) Prema izjavi Miče Kolundžije i Đure Štrpca, komandanta i politikomesara Grupe, u štabovima Četvrte divizije i Petog korpusa, pred pokret su im posebno istakli zadatak stvaranja mostobrana za obezbjeđenje pokreta glavnih snaga Korpusa prema Sarajevu. Štabovi Korpusa i Divizije tada nisu znali za predstojeću neprijateljsku operaciju »Lavina« i saopštili su Kolundžiji i Štrpcu da će do pokreta snaga Korpusa prema Sarajevu, vjerovatno, doći u roku od 20 dana.

727) Đuro Štrbac je duže vremena bio politikomesar čete, bataljona i brigade u krajiškim jedinicama. Za politikomesara Grupe određen je privremeno, a prema njegovoj i Kolundžijinoj izjavi, njegov osnovni zadatak je bio da na desnoj obali Bosne organizuje obavještajnu mrežu i aktivnost u vezi sa predstojećom sarajevskom operacijom. Za politikomesara i istovremeno partijskog rukovodioca Grupe trebalo je neposredno nakon njenog prebacivanja preko Bosne da dođe Dušan Dozet, rukovodilac Politodjela u Četvrtoj diviziji. *Arhiv VII*, kut. 771A - 24-5. Izvještaj štaba Grupe od 8. januara 1945. godine.

Veljko Bogunović, obavještajni oficir Bogdan Camber, intendant Jovo Paprić, referent saniteta Zora Marić i omladinski rukovodilac Milan Ivaniš.

Sve do povratka bataljona u sastav svojih brigada krajem marta 1945. godine, većih kadrovskih promjena u Grupi nije bilo (osim zbog gubitaka komandnog kadra u četama i vodovima). U štabu Grupe do promjene je došlo na dužnosti politkomesara i istovremeno partijskog rukovodioca. U drugoj polovini januara vratio se na svoju raniju dužnost u štab Petog korpusa Đuro Štrbac, a na njegovo mjesto u štab Grupe došao je 10. februara Savo Popović, pomoćnik politkomesara Šeste brigade.

Istovremeno je na dužnost oficira Ozne došao Milan Stanić, oficir Ozne Jedanaeste brigade. U februaru je takođe na dužnost zamjenika komandanta grupe došao Đuro Milinović, komandant Trećeg bataljona Jedanaeste brigade, pošto je bio postavljen za zamjenika komandanta Šeste brigade. Od 18. do 22. decembra u bataljonima Grupe izvršene su neophodne pripreme za pokret. Između ostalog, bataljoni su snabdjeveni potrebnim količinama municije, eksploziva, protivtenkovskih mina itd. Od štaba Divizije Grupa je dobila 4 gumena čamca za prelaz preko Bosne. Svi fizički slabiji borci ostavljeni su u brigadama. Komora Grupe svedena je isključivo na određen broj tovarnih konja.

U momentu pokreta Grupa je brojala 1.050 boraca i starješina, što znači da su bataljoni u prosjeku imali po oko 345 ljudi.⁷²⁸⁾

Grupa je 22. decembra iz rejonu Viteza i s. Kruščica krenula prema Bosni, uveče prešla komunikaciju između Kiseljaka i Busovače i noću 22/23. decembra stigla u rejon s. Sebinje 6-7 km južno od željezničke stanice Modrinje (između Kaknja i Zenice). Sa Grupom su krenula dva partijska funkcionera Bosne i Hercegovine koji su pošli u istočnu Bosnu, odnosno u Beograd, i tri društveno-politička radnika iz zeničkog sreza.⁷²⁹⁾

Dva uzastopna pokušaja prelaza preko Bosne kod s. Bilješeva 23. i 24. decembra naveče bila su bezuspješna. Bosna je bila nadošla, brza i duboka, pa su se gumeni čamci i pomoću njih improvizovano sačinjeni splavovi pokazali neupotrebljivi. U prvom pokušaju prelaza utopio se komandir odjeljenja iz Trećeg bataljona Jedanaeste brigade.⁷³⁰⁾

Uviđajući daje raspoloživim sredstvima prelaz preko Bosne nemoguć, štab Grupe je odlučio da se sljedećem pokušaju prelaza pristupi tek pošto se obezbijede odgovarajući drveni čamci. S tim ciljem komandant Grupe Mićo Kolundžija je sa Trećim bataljonom Osme brigade krenuo rano ujutro 25. decembra u Fojnicu. Ovdje su u stolarskoj radionici Desete divizije napravljena 3 drvena čamca.⁷³¹⁾ U toku boravka komandanta Grupe i Trećeg bataljona Osme brigade

728) Komandant Grupe Mićo Kolundžija izjavio je autoru daje brojno stanje Grupe u momentu pokreta dobro zapamtio i da se može uzeti kao potpuno tačno.

729) Partijski rukovodioci BiH: Pašaga Mandžić Murat, član Pokrajinskog komiteta KP za BiH, i Ahmet Sehović, sekretar Komiteta KP za Podgrmeč (pošao na novu dužnost u Beograd). Društveno-politički radnici zeničkog sreza: Kadrija Kreso, sekretar Šreskog komiteta KP Zenica, Fadil Imamović, predsjednik odbora NOF-a za zenički srez, i još jedan aktivist pošli su sa Grupom da organizuju društveno-politički rad, organe vlasti itd., na desnoj obali Bosne (sjećanja Save Popovića i Miće Kolundžije).

730) *Arhiv VIII*, kut. 771 A-24-5. Izvještaj štaba Grupe od 8. januara 1945. godine. Prema izjavi Miće Kolundžije i Lazara Sušnjice, komandanta Prvog bataljona Šeste brigade, faktički je bio samo jedan neuspjeli pokušaj prelaza Grupe preko Bosne. Dva neuspjela pokušaja prelaza pominju se u izvještaju štaba Grupe, prema izjavi Lazara Sušnjice, vjerovatno iz sljedećih razloga: neposredno poslije neuspjelog prvog pokušaja prelaza 23. decembra uveče, Lazar Sušnjica, Đuro Vranković, zamjenik komandira čete, i Kremenović Milan, komandir odjeljenja iz Prvog bataljona, na konjima su prešli preko Bosne i došli u s. Bilješevo. Pregovarali su sa starješinom seoske milicije i poslije dužeg razgovora i ubjeđivanja on je obećao da će za narednu večer seoska milicija obezbijediti za Grupu drvene čamce. Iduće večer, 24. decembra, Grupa je uzalud čekala drvene čamce na ugovorenom mjestu. Kako čamca nije bilo, vratila se natrag u s. Sebinje.

731) Prema izjavi Miće Kolundžije, napravljen je jedan veći čamac, nosivosti 15-20 boraca, i dva manja, nosivosti 8-10 boraca.

u Fojnici, Prvi bataljon Šeste i Treći bataljon Jedanaeste brigade odbili su i protjerali izviđačke snage neprijatelja koje su iz pravca Busovače i Kaknja pokušale da prodru do Sebinja.

Nakon povratka komandanta Grupe i Trećeg bataljona Osme brigade sa čamcima u Sebinje noću 27/28. decembra, štab Grupe je donio odluku da Grupa izvrši prelaz preko Bosne noću 28/29. decembra kod s. Buzići, između željezničke stanice Dobrinje i stanice Porječani, nekoliko kilometara sjeverozapadno od Visokog. To mjesto za prelaz izabrano je zbog toga što je tu Bosna bila najsporija, iako najšira. Planom prelaza određeno je da se prvi preveze na desnu obalu rijeke Prvi bataljon Šeste brigade.

Poslije pada mraka 28. decembra, Grupa je stigla ispred mjesta prelaza. Za podršku prelaza minobacači iz Grupe postavljeni su na vatrene položaje u blizini obale rijeke. Da bise postigla što veća sigurnost prevoza na čamcima, od žice sa telefonsko-telegrafskih stubova napravljeno je užje, čiji je jedan kraj pričvršten na obostranoj, lijevoj obali, a drugi kraj je borac, kurir u štabu Prvog bataljona - Gojko Crnobrnja na konju prevukao preko rijeke i vezao za vrbu na onostranoj, desnoj obali.

Prva četa Prvog bataljona (komandir Gojko Beslač, politkomesar Milanko Majkić) dobila je zadatak da se prva prebaci preko rijeke i da obezbijedi mostobran za prihvatanje ostalih snaga. Komanda čete formirala je udarnu grupu sastava jednog voda, ojačanog puškomitraljezima i ručnim protivtenkovskim oruđima, i stavila joj u zadatak da se prebaci u prvim čamcima i da odmah poslije iskrcavanja posjedne položaje uz željezničku prugu (koja je prolazila neposredno uz obalu) radi odbijanja eventualne intervencije neprijateljskih oklopnih vozova.⁷³²¹

Početak prelaza izveden je pod borbom. Tek što je udarna grupa Prve čete Prvog bataljona krenula čamcima preko rijeke, proustaška lokalna milicija otvorila je iz zasjede vatru po mjestu prelaza. Uz podršku minobacačke vatre, udarna grupa se uspješno iskrcala na desnu obalu i za kratko vrijeme rastjerala miliciju. Pošto se cijela Prva četa bez smetnji prevezla preko rijeke i zaposjela položaje, naišla su od stanice Porječani i stanice Dobrinje dva neprijateljska oklopna voza. Približavajući se mjestu prelaza, posade oklopnih vozova otvorile su u pravcu prelaza Grupe jaku mitraljesku vatru. Dejstvom cjelokupnog naoružanja, a prije svega ručnih protivtenkovskih oruđa, Prva četa je poslije kraće borbe natjerala neprijateljske oklopne vozove na povlačenje u polazne stanice. Poslije toga, prelaz Prvog bataljona Šeste brigade, a zatim i ostalih bataljona Grupe, bez smetnji se nastavio. Do 09.30 časova, 29. decembra, cijela Grupa se prevezla preko Bosne. U toku prelaza ranjena su 3 borca, a nekoliko konja iz Grupe odnijela je Bosna.

OSLOBOĐENJE VAREŠA I DOLAZAK GRUPE BATALJONA NA ZENIČKI SEKTOR

Još pred polazak iz rejonu Viteza, štab Grupe dobio je od Četvrte divizije zadatak da nakon prelaska Bosne ispita mogućnost napada na neprijatelja i oslobođenja Vareša. S tim u vezi Grupa je krenula u Kraljevu Sutjesku oko 12 km jugozapadno od Vareša i uveče 29. decembra stigla u to selo. Pred nailaskom Grupe proustaška lokalna milicija i žandarmi u Kraljevoj Sutjesci su se razbjegli. Poslije izuzetno velikih napora koje su imali, borci i starješine Grupe su se

⁷³²⁾ Organizacija i redosled prelaza preko Bosne rekonstruisani su na osnovu izjava Miće Kolundžije, komandanta Prvog bataljona Lazara Sušnjice, komandira Prve čete Prvog bataljona Gojka Beslaća i pomoćnika politkomesara Prve čete Prvog bataljona Bogdana Aničića i komandanta Trećeg bataljona Jedanaeste brigade Đure Milinovića.

Prema izjavi Gojka Beslaća, udarnom grupom je komandovao njegov zamjenik Pero Tminić.

u Kraljevoj Sutjesci odmorili i okrijepili. Istovremeno, štab Grupe je prikupio podatke o neprijatelju i odlučio da noćnim napadom između 31. decembra 1944. i 1. januara 1945. godine oslobodi Vareš.⁷³³⁾ Planom napada bilo je predviđeno da dva bataljona napadnu sa zapada, odnosno sa sjeverozapada i jugozapada, a jedan bataljon da napadne neprijatelja kod željezare u Vareš-majdanu 1-2 km jugoistočno od Vareša.

U Varešu (sa Vareš-majdanom) nalazila se jedinica domobranske satnije sa dva oklopna voza i 150 pripadnika proustaške milicije. Posebno uređenih i posjednutih odbrambenih položaja neprijatelj nije imao. Organizacija neprijateljske odbrane u cjelini bila je slaba, izuzev donekle u Vareš-majdanu kod željezare gdje su se nalazili i oklopni vozovi.

Poslije izvršenih priprema bataljoni Grupe su krenuli u napad na Vareš 31. decembra poslije podne. Pokret se odvijao po izuzetno jakoj mećavi i slaboju vidljivosti, što je pružalo povoljne uslove da Grupa u napadu postigne iznenađenje.⁷³⁴⁾ U 02.00 časa 1. januara, sva tri bataljona istovremeno su napala neprijatelja u Varešu i kod željezare u Vareš-majdanu.⁷³⁵⁾ U Varešu je neprijatelj bio potpuno iznenađen. Oficiri i vojnici su se u većini nalazili na dočeku Nove godine po kućama ili u kafanama. Tako su štabovi Grupe i Prvog bataljona sa borcima bez otpora upali u Vareš i u Domu kulture zatekli na dočeku Nove godine između ostalih i grupu od desetak neprijateljskih oficira i vojnika, zarobili ih i razoružali. Neprijateljski otpor u Varešu bio je dosta slab i relativno brzo je savladan. Veći broj domobrana i pripadnika proustaške milicije u Varešu se poslije neorganizovanog otpora razbjezao. Jači otpor neprijatelj je pružio Trećem bataljonu Osme brigade koji je napadao željezaru u Vareš-majdanu, naročito iz oklopnih vozova. U borbi za Vareš-majdan bila je angažovana i Prva četa Prvog bataljona. Poslije 4 časa dosta oštire borbe neprijateljski otpor je i ovdje slomljen. Oklopni vozovi su onespособljeni ručnim protivtenkovskim oružjem, poslije čega su se preživjeli vojnici iz posade predali.

U toku borbe za oslobodenje Vareša ubijeno je 16, a zarobljeno 35 neprijateljskih vojnika i oficira, dok ih je veći broj pobjegao. Bataljoni Grupe su zaplijenili 3 laka minobacača sa 400 mina, 3 puškomitraljeza, 40 pušaka, 10.000 pušanih metaka, 2 tone šećera, 3 tone pšenice i znatne količine vojne opreme i drugog materijala. Uništena su 2 oklopna voza.⁷³⁶⁾

Grupa se u Varešu zadržala 4 dana, gdje je sačekala dolazak Sedamnaeste (Majevičke) brigade Trećeg korpusa. Ova brigada je preuzela dva teška ranjenika i partijske funkcionere BiH. Boravak u Varešu iskorišten je za odmor i pripremu Grupe za pokret na zenički teren. Uz pomoć vezista Sedamnaeste brigade popravljena je radio-stanica koja se u toku pokreta pokvarila, pripremljena su transportna sredstva za prenos zaplijenjene opreme i namirnica, izvršena je opravka odjeće i obuće boraca itd. Sprovedene su i higijensko-sanitetske mjere, što je bilo izuzetno važno, jer su se pojavila dva slučaja oboljenja od pjegavog tifusa.

Grupa je 5. januara 1945. godine krenula na zenički sektor i 6. januara poslije podne stigla u rejon s. Moščanica desetak kilometara jugoistočno od Zenice.

733) Prema izvaji Miće Kolundžije i Đure Štrpca, u Kraljevoj Sutjesci u štab Grupe došao je obavještajac NOP-a iz obavještajnog centra u Sarajevu koji je radio na tom terenu donio podatke o neprijatelju na desnoj obali Bosne i u Varešu. Mićo Kolundžija je zapamtio da se zvao Faik.

734) Prema sjećanju Miće Kolundžije, u toku pokreta do Vareša mećava je bila tako jaka da se šumovi, glasovi pa čak i pucnji nisu mogli čuti ni na bližoj udaljenosti.

735) Prema sjećanju Miće Kolundžije, Lazara Šušnjice, Đure Milinovića i Gojka Beslaća Prvi bataljon Seste brigade i Treći bataljon Jedanaeste brigade napadali su neprijatelja u Varešu, dok je Treći bataljon Osme brigade napadao kod željezare u Vareš-Majdanu.

736) *Arhiv VII*, kut. 771 - 24-5. Izvještaj Štaba Grupe od 8. januara 1945. godine.

Istog dana uveče, dio naših snaga napao je posadu u Perića-Hanu, nedaleko od Zenice, koju je sačinjavalo 16 ustaša. Ubijeno je 7, u Bosnu je poskakalo 8, a pobjegao je 1 ustaša.

U toku pokreta, prelaza Bosne, oslobođenja Vareša i likvidacije ustaške posade u Perića-Hanu, iz Grupe je poginuo 1 borac (utopio se u r. Bosni), a 14 ih je ranjeno. Osam ranjenika je upućeno u bolnicu Desete divizije, 2 teška ranjenika u bolnicu Trećeg korpusa, dok su 4 ranjenika ostala u ambulanti Grupe.⁷³⁷⁾

Oslobođenje Vareša, dolazak i pojava Grupe bataljona Četvrte divizije na desnoj obali Bosne snažno su odjeknuli među stanovništvom tog kraja i doprinijeli ubrzanom mijenjanju raspoloženja u korist NOP-a. Oslobođenje Vareša i pojava Grupe na teritoriji istočno, jugoistočno i sjeveroistočno od Zenice uznemirili su neprijatelja i natjerali ga da odvaja i orjentiše znatne snage prema Grupi bataljona. Tako je, na primjer, već 6. januara 1945. godine ustaška komanda prebacila 2. bojnu 1. ustaškog zdruga iz rejon Kiseljaka u Vareš.⁷³⁸⁾ Dijelove snaga iz Visokog, Kaknja, Zenice i drugih uporišta u dolini Bosne na odsjeku Visoko - Nemila neprijatelj je prvi put bio prinuđen da angažuje protiv naših snaga na desnoj obali Bosne. Istovremeno neprijatelj je bio prinuđen da uporišta u dolini Bosne ojačava novim snagama.

BORBENA DEJSTVA GRUPE BATALJONA NA DESNOJ OBALI BOSNE (JANUAR - MART 1945.)

Nakon dolaska u rejon s. Mošćanice, štab Grupe rasporedio je bataljone i dodijelio im određene sektore borbenih dejstava, društveno-političke aktivnosti i sprovođenja mobilizacije.⁷³⁹⁾ Tako je Prvi bataljon Šeste brigade orijentisan na sektor jugoistočno od Zenice, tj. na borbena dejstva po željezničkoj pruzi od Visokog do nekoliko kilometara južno od Zenice i na teritoriju istočno od s. Mošćanice i između Kaknja, Vareša i Visokog. Treći bataljon Osme brigade orijentisan je na borbena dejstva po željezničkoj pruzi u neposrednoj blizini Zenice i na teritoriju istočno od nje, a Treći bataljon Jedanaeste brigade na dejstva po željezničkoj pruzi sjeverno od Zenice prema Nemili, odnosno na teritoriju sjeveroistočno od Zenice. Zadatak trećeg bataljona Jedanaeste brigade bio je da aktivno dejstvuje protiv zeničkih četnika. Od početka februara taj bataljon imao je jednu četvu u planinskom selu Brnjicu, čiji je zadatak bio da obezbjeđuje teren na koji su saveznički avioni bacali ratni materijal za Grupu.

U toku tromjesečnog boravka na desnoj obali Bosne, Grupa bataljona vodila je borbe protiv sljedećih neprijateljskih snaga: 81. njemačkog landišćen-puka sa sjedištem u Visokom, 969. njemačke tvrđavske brigade čije snage su obezbjeđivale željezničku prugu između Visokog i Broda, 11. ustaškog posadnog zdruga čiji se štab sa dvije bojne nalazio u Zenici, 2. bojne 5. ustaškog djelatnog zdruga koja se od 6. januara 1945. godine izvjesno vrijeme nalazila u Varešu, 1. bojne istog ustaškog zdruga koja se nalazila u rudniku Kakanj (vjerovatno od po-

737) *Arhiv VII*, kut 771 - 24-5. Izvještaj štaba Grupe od 8. januara.

Napad na ustašku posadu u Perića-Hanu vjerovatno je izvršio Treći bataljon Odme brigade. Pretpostavlja se da je najveći broj boraca (7) ranjen tokom borbe za oslobođenje Vareša, 3 su ranjena u toku prelaza preko Bosne, dok su 4 borca, za koje je u izvještaju štaba Grupe od 8. januara navedeno da se nalaze u ambulanti Grupe, ranjena toom napada na ustašku posadu u Perića-Hanu. Vjerovatno se Grupa potpuno oslobodila ranjenika prilikom boravka u Varešu.

738) *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, knjiga 33, d. 172. Bojna relacija 1. ustaškog djelatnog zdruga za januar 1945. godine.

739) Sjećanja Miće Kolundžije i Save Popovića.

lovine februara pa nadalje), 5. puka ruskog bjelogardijskog dobrovoljačkog korpusa koji se nalazio u Busovači i protiv četnika Zeničkog četničkog odreda.⁷⁴⁰

Na osnovu sjećanja učesnika, može se zaključiti da većih borbi u januaru Grupa nije imala. Zbog zauzetosti u operaciji »Lavina« protiv glavnih snaga Četvrte divizije na lijevoj obali Bosne prema Travniku, neprijatelj na sektoru Grupe nije preduzimao ofanzivne akcije. Istovremeno u tom periodu neprijateljska uporišta u dolini Bosne na širem području Zenice bila su posjednuta jakim snagama, pa ni napadi Grupe na ta uporišta nisu izvođeni. Osim toga, u januaru 1945. godine bataljoni Grupe bili su razvili intenzivan društveno-politički rad i najširu aktivnost radi mobilisanja novih boraca. Najveći broj novih boraca sa novooslobođene teritorije na desnoj obali Bosne mobilisan je u januaru. Valja, međutim, reći da su snage Grupe u tom mjesecu bile vrlo aktivne u rušenju i miniranju željezničke pruge i ometanju transporta.

Do veće borbe snaga Grupe došlo je 29. januara, kada je odbijen napad jačih ustaških snaga iz Zenice u pravcu Mošćanice. Tom prilikom neprijatelj je imao 13 poginulih i veći broj ranjenih, dok su snage Grupe imale 3 ranjena i 1 nestalog borca.⁷⁴¹ Borbena dejstva Grupe na svim sektorima bila su vrlo intenzivna, naročito od polovine tog mjeseca, kada je Grupa dobila zadatak da pojačanom aktivnošću po željezničkoj pruzi i napadima na uporišta sadejstvuje glavnim snagama ojačane Četvrte divizije u izvođenju protivudara iz reiona Travnika prema dolini Bosne. Tada je došlo i do pomjeranja bataljona radi što efikasnijeg dejstva po željezničkoj pruzi.⁷⁴² Tako je Prvi bataljon Šeste brigade orijentisan na dejstva po željezničkoj pruzi i uporištima između Visokog i Kaknja; Treći bataljon Osme brigade između Kaknja i Zenice, a Treći bataljon Jedanaeste brigade između Zenice i Vranduka.

Prema izvještaju štaba Četvrte divizije od 3. marta 1945. godine, Grupa je u toku februara vodila više borbi, odnosno izvela brojne borbene akcije.

Šestog februara kod s. Janjića između Kaknja i Zenice snage Grupe iz zasjede su napale neprijateljsku motorizovanu kolonu koja se kretala putem uz lijevu obalu Bosne. Tom prilikom uništen je kamion, a ubijeno i ranjeno više neprijateljskih vojnika.⁷⁴³

Istog dana uveče, snage Prvog bataljona Šeste brigade napale su jedno neprijateljsko uporište kod Kaknja i u toku napada ubile su 11, a zarobile 4 njemačka vojnika.

Osmog februara, Grupa je napala neprijateljsko uporište u s. Klopčama nekoliko kilometara jugoistočno od Zenice. Uporište je branila ustaška satnija sa 160 ustaša. Neprijateljsko uporište je likvidirano. Ubijen je i ranjen veći broj ustaša, dok je 5 ustaša zarobljeno.⁷⁴⁴

U okviru obezbjeđenja prelaza preko Bosne kod Vranduka, inženjerske grupe (minera sa eksplozivom) i grupe podoficira koje su sa pomoćnikom politkomesara Šeste brigade i oficijom Ozne Jedanaeste brigade pošle u sastav Grupe bataljona, Treći bataljon Jedanaeste brigade porušio je noću 9/10. februara 300 m željezničke pruge sa dva manja mosta (propusta). Iste noći, napadnuta

⁷⁴⁰ *Arhiv VII*, 772 - 12/6. Primjedba urednika *Zbornika dokumenata* uz izvještaj štaba Četvrte divizije od 3. marta 1945. godine, tom IV, knjiga 34, d-9, uz izvještaj od 9. aprila 1945. godine, isto, d-111, uz zapovijest štaba Desete divizije, tom IV, knjiga 30, d-96 i Ob. Izvještaj štaba Četvrte divizije od 14. marta 1945. godine.

⁷⁴¹ *Arhiv VII*, kut. 771A-8/17. Izvještaj štaba Četvrte divizije od 3. marta 1945. godine. Prema tadašnjem rasporedu snaga Grupe, ovu borbu je, vjerovatno, vodio Treći bataljon Osme brigade.

⁷⁴² *Arhiv VII*, kut. 118 - 36-1/2. Izvještaj štaba petog korpusa Glavnog štabu NOV i PO Hrvatske.

⁷⁴³ Prema rasporedu bataljona Grupe, ovu akciju izvele su, vjerovatno, jedinice Prvog bataljona Šeste brigade iz zasjede u neposrednoj blizini desne obale Bosne.

⁷⁴⁴ Prema tadašnjem rasporedu bataljona Grupe, tu akciju su, vjerovatno, izvele snage Trećeg bataljona Osme brigade.

je i njemačka motorizovana kolona koja se kretala komunikacijom uz lijevu obalu Bosne. Tom prilikom uništena su dva neprijateljska kamiona i dva putnička automobila.^{745*}

Snage Grupe napale su 12. februara uporište u s. Crkvine 2-3 km sjeveroistočno od Zenice. Uporište je likvidirano, ubijena su 4, a ranjeno više neprijateljskih vojnika.^{746*}

Grupa je 18. februara uveče napala uporište u s. Hrasno između Visokog i Kaknja. Ubijeno je 5 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjen je mitraljez i nešto opreme.^{747*}

Snage Grupe napale su 20. februara uveče neprijateljsku posadu jačine oko 60 ustaša u Bilinom polju na sjeveroistočnoj periferiji Zenice. Ubijene su 2, a zarobljene 3 ustaše, dok su ostali pobjegli ili poskakali u Bosnu.*

Neprijateljske snage iz rudnika Breza napale su 23. februara snage Grupe koje su se nalazile između Visokog i Kaknja. Neprijatelj je razbijen i odbačen uz gubitke od 9 ubijenih, 4 zarobljena i više ranjenih vojnika. Istog dana uveče snage Grupe napale su neprijateljsku posadu na željezničkoj stanici Porječani. Tom prilikom ubijena su 3 neprijateljska vojnika.^{749*}

Na dan 25. februara snage grupe postigle su najveći borbeni uspjeh od prelaska na desnu obalu Bosne. Toga dana uveče, porušena su 2 km željezničke grupe između Visokog i Kaknja. U Dorbi do koje je tom prilikom došlo ubijena su 34, zarobljeno 9, a ranjeno više neprijateljskih vojnika. Zaplijenjena su 3 puško-mitraljeza i 23 puške. U isto vrijeme, snage Grupe likvidirale su uporište u D. Gračanici 4 km sjeverno od Zenice. Uporište su branile snage jednog bataljona 969. njemačke tvrđavske brigade. U toku borbe zarobljeno je 29 vojnika, dok ih je oko 100 ubijeno i ranjeno. Zaplijenjen je top 37 mm sa 230 granata, 9 puško-mitraljeza, 80 pušaka, 200 ručnih bombi, 35.000 pušanih metaka i znatne količine opreme i drugog materijala.^{750*}

745) Prema sjećanju Save Popovića i Oficira Ozne Jedanaeste brigade Milana Stanića, akciju je izveo Treći bataljon Jedanaeste brigade, ali je, vjerovatno, u akciji učestvovao i dio snaga Trećeg bataljona Osme brigade.

746) Prema rasporedu snaga Grupe, akciju je, vjerovatno, izveo Treći bataljon Jedanaeste brigade.

747) Akciju su, vjerovatno, izvele snage Prvog bataljona Šeste brigade.

748) Akciju je, vjerovatno, izveo Treći bataljon Jedanaeste brigade.

749) Prema rasporedu snaga Grupe, vjerovatno su obe borbe 23. februara vodile snage Prvog bataljona Šeste brigade, ali je moguće učešće i dijela snaga Trećeg bataljona Osme brigade.

750) Prema sjećanju Miče Kolundžije i Save Popovića, napad na uporište u D. Gračanici izvele su snage Trećeg bataljona Osme i Trećeg bataljona Jedanaeste brigade, a rušenje pruge između Visokog i Kaknja Prvi bataljon Šeste brigade. Međutim, gubici neprijatelja koji su u izvještaju štaba Četvrte divizije od 3. marta navode uz rušenje pruge između Visokog i Kaknja najvjerovatnije se adnose na proboj Prvog bataljona iz okruženja u s. Živalji 7 km sjeveroistočno od Kaknja, i to sutradan 26. februara ujutro. Prema sjećanjima tadašnjih članova štaba Prvog bataljona i Save Popovića, koji se tada našao u Prvom bataljonu, borba u s. Živalji približno se odvijala na sljedeći način: dvije čete Prvog bataljona otišle su uveče 25. februara iz s. Živalji na zadatak rušenja pruge između Visokog i Kaknja. Sa tim četama nalazili su se komandant i politkomesar Bataljona. Jedna četa i prištapske jedinice ostale su u s. Živalji. Iste noći, neprijatelj je iz naselja Kakanj i rudnika Kakanj krenuo u akciju sa ciljem da opkoli i uništi Prvi bataljon. Prva bojna 1. ustaškog zdruga krenula je iz rudnika Kakanj uz potok Zgošća prema s. Živalji, dok su njemačke snage, vjerovatno jačine oko bataljona, iz Kaknja zaposjele visove zapadno od Kraljeve Sutjeske preko Taševa prema s. Živalji. Ujutro rano, 26. februara, Prvi bataljon se praktično našao u okruženju. Kada su se dvije čete vratile sa rušenja pruge, a borci i starješine počeli da se raspremaju za odmor, prednji dijelovi ustaške bojne napali su selo sa sjeverozapadne strane i odbacili obezbjeđenje Prvog bataljona koje se nalazilo najednom visu kod zaseoka Žitelj. Istovremeno vatru iz minobacača i mitraljeza, doduše sa relativno veće udaljenosti, otvorile su u pravcu sela i njemačke snage sa obližnjih visova Teševa. U nastaloj situaciji stab Bataljona donio je brzo odluku da se Bataljon iz okruženja probija protivnapadom na ustašku bojnu. Sudar između Prvog bataljona i ustaške bojne bio je izuzetno snažan. Prolomila se zaglušujuća vatra iz cjelokupnog naoružanja Bataljona, a zatim je uslijedio juriš u kome su učestvovali svi borci i starješine Bataljona. Za kratko vrijeme ustaška bojna bila je razbijena i natjerana kroz duboki snijeg u bjekstvo prema potoku Zgošća. Satjerane niz strane u kanjoj Žgošća, ustaše su praktično bile onesposobljene za odbranu. U potoku Zgošća ustaška bojna pretrpjela je teške gubitke, vjerovatno veće od onih prikazanih u divizijskom izvještaju.

Razbijanje ustaške bojne na pravcu proboja iz okruženja izvedeno je vrlo brzo i smjelom akcijom Prvog bataljona.

Između D. Gračanice i Zenice snage Grupe porušile su 28. februara željezničku prugu u dužini od 500 m. Istovremeno, između Visokog i Kaknja neprijateljski voz je naišao na minu i tom prilikom poginulo je više neprijateljskih vojnika.⁷⁵¹⁾

U toku marta 1945. godine, borbena aktivnost Grupe je nastavljena. I malobrojni podaci pronađeni u neprijateljskoj dokumentaciji dosta ubjedljivo govore da su borbena dejstva po željezničkoj pruzi i napadi na uporišta i transport bili dosta česti i efikasni. Ti podaci pokazuju da su snage Grupe imale i nekoliko većih borbi protiv neprijatelja koji je pokušavao da prodre na oslobođenu teritoriju.

Prema neprijateljskim dokumentima, snage Grupe u martu imale su više borbi i akcija. Snage grupe napale su 1. marta na voz koji je prethodno naišao na minu južno od Kaknja. Neprijatelj je pretrpio gubitke od 1 poginulog i 10 ranjenih.⁷⁵²⁾ Petog marta naišao je na minu voz između Kaknja i Zenice. Prevrnuta je lokomotiva i vagon, dok su se dva vagona survala niz nasip. Poginulo je 6 neprijateljskih vojnika.⁷⁵³⁾ Uveče 12. marta bačen je u vazduh željeznički most južno od Kaknja.⁷⁵⁴⁾ Trinaestog marta 6 km južno od Kaknja naišao je na minu, a zatim napadnut, transportni voz. Tom prilikom neprijatelj je imao veće gubitke.⁷⁵⁵⁾ Snage Grupe napale su 17. marta i zaposjele Klopaču i Gornju Vraču 6 km sjeveroistočno i 5 km istočno i jugoistočno od Zenice.⁷⁵⁶⁾

Snage Grupe vodile su 18. marta borbe protiv ustaških snaga 5 km sjeveroistočno od Kaknja. Tom prilikom poginulo je 15, a nestalo 8 ustaša.⁷⁵⁷⁾ Istog dana, snage Grupe napadale su neprijatelja u s. Crkvine i Radanovo. Prema neprijateljskom dokumentu, napad je odbijen. U toku borbe naše snage su ubile 3, ranile 2 i zarobile 2 neprijateljska vojnika.⁷⁵⁸⁾

Neprijateljski voz naišao je na minu 20. marta između Vranduka i Nemile. Lokomotiva i dva vagona su iskočili iz šina. U ustaškom izvještaju se kaže daje bilo žrtava.⁷⁵⁹⁾

Prvi bataljon 5. puka ruskog bjelogardijskog korpusa i dijelovi jednog landšicen-bataljona 27. marta napali su iz pravca Kaknja snage Grupe na liniji Dole - Suhotinja 5 km sjeverozapadno od Kaknja. Neprijatelj je odbijen uz gubitke od 4 poginula i 5 ranjenih Nijemaca i bjelogardijaca.⁶⁰¹⁾

⁷⁵¹⁾ Prema rasporedu snaga Grupe, rušenje pruge vjerovatno su izvele snage Trećeg bataljona Jedanaeste brigade, dok su miniranje voza kod Kaknja izvršili mineri Prvog bataljona Šeste brigade.

⁷⁵²⁾ *Zbornik*, tom IV, knjiga 34, d-125, i Izvještaj Glavnog stožera NDH od 4. marta; *Dnevnik majora Bema*, II dio, str. 60.

⁷⁵³⁾ *Zbornik* tom IV, knjiga 34, d-178.

⁷⁵⁴⁾ *Dnevnik majora Bema*, II dio, str. 75.

⁷⁵⁵⁾ *Isto*, str. 76.

⁷⁵⁶⁾ *Isto*, str. 79. Vjerovatno se radi o većoj borbi snaga Grupe. U jednom od napada na minirani voz početkom marta, teško je ranjen i odranjavanja oslijepio Bogdan Aničić, pomoćnik politkomesara Prve čete Prvog bataljona.

⁷⁵⁷⁾ *Zbornik*, tom IV, knjiga 34, d-191. Izvještaj Glavnog stožera NDH. Ovdje je očevidno riječ o većoj borbi u kojoj je Grupa postigla zapažen uspjeh. Ustaše koje se u neprijateljskom dokumentu navode kao nestale vjerovatno su snage Grupe zarobile.

⁷⁵⁸⁾ *Zbornik*, tom IV, knjiga 35, d-189. Vjerovatno se radi o ustašama, a dva neprijateljska vojnika koja se u dokumentu navode kao nestala vjerovatno su snage Grupe zarobile.

⁷⁵⁹⁾ *Zbornik*, tom IV, knjiga 38, d.196.

⁷⁶⁰⁾ *Dnevnik majora Bema*, II dio, str. 87. Prema tadašnjem rasporedu snaga Grupe, tu borbu je, vjerovatno, vodio Prvi bataljon Šeste brigade.

Iz razgovora sa nekoliko tadašnjih rukovodilaca iz Prvog bataljona (Lazar Šušnjica, Toma Raković, Goiko Beslač i Milan Rodić) proizilazi daje nekoliko, a možda i više dana prije ove borbe, Prvi bataljon vodio borbu protiv jedne njemačke jedinice kod s. Planinice, nekoliko kilometara jugozapadno od Vareša. Snage Prvog bataljona bile su iznenadene od njemačkih snaga koje su izbile iz Vareša. Već u početku borbe poginuo je politdelegat voda Miloš Dragišić, poznat kao jedan od neustrašivih puškomitraljeza u Prvom bataljonu. U spisku poginulih stoji da je Dragišić poginuo 25. marta, što znači samo dva dana ranije. Dragišića je zaista ubio njemački vojnik i korice njegove bilježnice nadene su kod ubijenog njemačkog vojnika početkom maja 1945. godine na Vinici kod Karlovca. Sada se nalaze kod Svetka Rodića, tadašnjeg pomoćnika politkomesara Treće čete prvog bataljona. Njemačka jedinica koja je napala Prvi bataljon kod s. Planinica vjerovatno je u Vareš došla iz Visokog, jer u Varešu tada nije bilo njemačkih snaga ili je to bila prethodnica 7. njemačke SS divizije, čiji je 13. puk u Vareš stigao 3-4 dana kasnije.

AKCIJE GRUPE BATALJONA PROTIV ZENIČKIH ČETNIKA

Do polaska Grupe bataljona u zenički kraj na desnoj obali Bosne, četnici su kontrolisali srpska sela sjeveroistočno od Zenice. Povremeno su radi pljačke upadali u susjedna muslimanska sela. Poslije dolaska Grupe i sukoba sa njenim snagama (sa Trećim bataljonom Jedanaeste brigade), u prvoj polovini januara godine, glavnina zeničkih četnika pobjegla je na područje Ozren-planine i pridružila se tamošnjim četnicima. Preostali četnici, odnosno manje grupe, povukli su se u neposrednu blizinu njemačko-ustaških uporišta u dolini Bosne, ili su se skrivali u skloništima u blizini svojih kuća. Zenički četnici su se 25. februara vratili sa Ozrena.⁷⁶¹⁾ Od tada se više počela osjećati njihova aktivnost. Rasporedili su se u neposrednoj blizini njemačkih i ustaških uporišta, ali su se noću kretali i po udaljenijim selima. Razvili su i aktivnost protiv snaga Grupe. Naročitu pažnju usmjerili su prema s. Brnjica, gdje su saveznički avioni bacali materijal. Očigledno su nastojali da se domognu toga materijala. Jednom prilikom nešto od tog materijala, koji je pao podalje od određenog terena, uspjeli su da ugrabe. U nekoliko navrata napadali su (u stvari vršili prepade) na četu Trećeg bataljona Jedanaeste brigade koja se nalazila u s. Brnjica na obezbjeđenju terena za prihvatanje pomenutog materijala. Četa ih je, međutim, bez teškoćaprotjeravala. U jednom slučaju krajem februara ili početkom marta, četu Trećeg bataljona Jedanaeste brigade napale su relativno jače snage četnika (vjerovatno preko 200 ljudi). Borba je počela oko ponoći i trajala je do ujutro, kada je u pomoć stigao Prvi bataljon Šeste brigade. Nailaskom Bataljona, četnici su se dali u bjekstvo. Iako su očigledno brojno bili nadmoćniji od čete u Brnjicu, četnici se nisu usuđivali da stupe u odlučujuću borbu sa jurišima, nego su sa znatne udaljenosti jakom vatrom i vikom nastojali da prinude naše snage na odstupanje.

Nekoliko dana poslije neuspjelog napada na četu u Brnjicu, jedna jača četnička kolona naišla je sa istoka i iznenada s leđa napala na Treći bataljon Jedanaeste brigade koji se nalazio na položajima sjeveroistočno od Zenice prema neprijatelju u dolini Bosne. U žestokoj borbi koju je tom prilikom vodio protiv nadmoćnijih četničkih snaga, Bataljon je imao nekoliko poginulih i ranjenih boraca i starješina.

Poslije posljednja dva veća sukoba sa četnicima, štab Grupe je početkom marta preduzeo nešto veću akciju protiv zeničkih četnika angažovanjem Trećeg

⁷⁶¹⁾ *Arhiv VII*, kut. 772 - 12/6. Obavještajni izvještaj štaba Četvrte divizije od 14. marta 1945. godine. Riječ je o tzv. zeničkom četničkom odred u čije brojno stanje nije bilo moguće ustanoviti. Odred je bio slabo organizovan i četnici su se kretali pretežno u manjim grupama i noću. Povremeno bi se radi izvođenja neke akcije skupljali u veće skupine. Budući da su u srpskim selima sjeveroistočno od Zenice imali jak uticaj i represalijama zaplašili pristalice NOP-a, nije se sa sigurnošću nikada moglo ustanoviti da li je i među onima koji su svakodnevno obavljali poslove kod svojih kuća bilo četnika. Prema jednom ustaškom dokumentu (*Zbornik*, tom IV, knjiga 34, d-200), polovinom marta 1945. godine na liniji s. Radanovo - Novo Selo - Bijele Vode bilo je oko 2.000 četnika. Naravno, zeničkih četnika toliko nije bilo. Moglo ih je biti najviše 300 do 400. Međutim, treba reći da su se pred nastupanjem snaga NOV iz Srbije i istočne Bosne dosta brojne četničke snage povlačile krajem 1944. i početkom 1945. godine prema centralnoj Bosni i prikupljale na širem prostoru Ozrena, tj. na teritoriji Žepča, Zavidovića i Doboja. Tako se, na primjer u depeši štaba Petog korpusa štabu Trećeg korpusa od 15. januara 1945. godine navodi da se na prostoru oko Zavidovića nalazi četnička grupacija od oko 4.000 četnika i nedicevaca i da se sa ovom grupacijom, vjerovatno, nalazi i Drža Mihailović (*Arhiv VII*, kut. 409 - 17 - 6/8). Isto tako, prema izvještaju štaba Petog korpusa Glavnom štabu Hrvatske od 14. marta 1945. godine, jače četničke snage prešle su početkom marta preko Bosne iz istočne u srednju Bosnu i u žestokim borbama na području Vučjaka razbila ih je i nanijela im velike gubitke Pedeset i treća srednjobosanska divizija (*Arhiv VII*, kut. 118-36-1/2).

Četničke snage koje su se povlačile iz Srbije i istočne Bosne i prikupljale na području Ozrena dijelom su povremeno prelazile i preko teritorije na kojoj su se nalazili zenički četnici. Tako su zenički četnici bili povremeno ojačavani. Osim toga, četničke snage na području Ozrena predstavljale su zaleđe i oslonac zeničkim četnicima. Zahvaljujući pomenutim ojačanjima i podršci, zenički četnici su uspjeli da dugo vremena, tako reći do kraja rata, održe relativno jak uticaj u selima sjeveroistočno od Zenice.

bataljona Jedanaeste brigade i dijela snaga Prvog bataljona Šeste brigade i Trećeg bataljona Osme brigade. Akcija je počela noću (vjerovatno nešto poslije ponoći). Četnici nisu dali ozbiljniji otpor, pa ni materijalni efekat ove akcije nije bio velik. Četnici su imali izvjesne gubitke, jer su neke četničke grupe bile iznenađene. Međutim, većinom su se uspjeli posakrivati ili pobjeći u neposrednu blizinu njemačkih uporišta. Poslije ove akcije, aktivnost četnika prema Grupi uglavnom se više nije osjećala.⁷⁶²

EVAKUACIJA RANJENIKA I ZAROBLJENIKA U TREĆI KORPUS

Treći bataljon jedanaeste i dio snaga Prvog bataljona Šeste brigade bili su 9. i 10. marta 1945. godine angažovani na prenošenju ranjenika Grupe u bolnice Trećeg korpusa. Naime, broj teških ranjenika u ambulanti Grupe se stalno povećava, tako da ih je 5. marta bilo 40 kojima je bilo neophodno bolničko liječenje. Osim toga, pri štabu Grupe bilo je i oko 80 njemačkih zarobljenika u znatnom broju ranjenih. Jedan od važnih razloga da se Grupa oslobodi teških ranjenika i zarobljenih Nijemaca bio je u tome što je početkom marta štab Petog korpusa dobio podatke da neprijatelj priprema napad većih razmjera na Grupu bataljona. S tim u vezi, štab Petog korpusa naredio je Grupi da ranjenike i zarobljenike prebaci u selo Dubošticu sjeverno od Vareša, gdje će ih prihvatiti jedinice Trećeg korpusa. Istovremeno sa štabom Trećeg korpusa regulisao je način i mjesto primopredaje ranjenika i zarobljenika.^{763*}

Za štab Grupe, pa i za jedinicu u cjelini, problem ranjenika bio je izuzetno ozbiljan, jer im je bila zantno smanjena manevarska sposobnost. Prebacivanje ranjenika u bolnice Četvrte divizije i Petog korpusa zbog velike zime i dubokog snijega i stalnih pokreta jakih neprijateljskih snaga dolinom Bosne nije dolazilo u obzir. Ni prebacivanje u bolnice Trećeg korpusa zbog zime, snijega i udaljenosti nije bilo nimalo jednostavno. Nedostatak lijekova, posebno medicinskih instrumenata i specijalista, dovodio je štab Grupe i mladog, inače savjesnog ljekara, dr Vojislava Plančića, u vrlo tešku situaciju. U jednom slučaju, na primjer, ranjenom borcu gangrena je zahvatila nogu. Bez amputacije noge nastupila bi smrt. Ljekar se nije usuđivao na amputaciju bez odgovarajućih instrumenata. Učinio je to običnom kovačkom pilom i, naravno, bez anestezije, po naređenju komandanta i politkomesara Grupe koji su preuzeli odgovornost za sudbinu borca. Život borca bio je spasen i kroz nekoliko dana počeo se brzo oporavljati. Slične slučajeve bespomoćnosti prema teškim ranjenicima teško su doživljavali ne samo štab i ljekar Grupe, nego i ostali borci i starješine. Otuda je evakuacija ranjenika u bolnice Trećeg korpusa značila i veliko moralno-psihološko rasterećenje za sastav Grupe.

Do s. Duboštrice sve nepokretne ranjenike nosili su borci na nosilima. U tom selu ranjenike i zarobljene Nijemce, a i nekoliko zarobljenih ustaških agenata, primio je 10. marta Tuzlanski odred.⁷⁶⁴⁾

Grupa bataljona 28. marta krenula je u susret glavnim snagama Četvrte divizije prema Kaknju i time završila tromjesečni uspješni boravak i borbena dejstva na desnoj obali Bosne.

⁷⁶²⁾ Borbe protiv zeničkih četnika rekonstruisane su prema sjećanjima komandanta Grupe Miće Kolundžije, komandanta Trećeg bataljona Jedanaeste brigade i zamjenika komandanta Grupe Đure Milinovića, komandira Prve čete Prvog bataljona Gojka Beslaća, čija četa je učestvovala u posljednjoj akciji protiv zeničkih četnika, i autora Save Popovića.

⁷⁶³⁾ *Arhiv VII*, kut. 409 - 8-17. Depeša štaba Petog korpusa Štabu Trećeg korpusa.

⁷⁶⁴⁾ *Zbornik*, tom IV, knjiga 34, d-44. Operativni dnevnik štaba Tuzlanskog NOP odreda od 15. marta 1945. godine.

Prebacivanje Grupe bataljona Četvrtre divizije na desnu obalu Bosne pokazalo se opravdanim i svrsishodnim i sa vojnog i sa političkog stanovišta. Stalnim borbenim dejstvima Grupa je nanosila osjetne gubitke neprijatelju i uspješno ometala njegov prije svega željeznički saobraćaj u dolini Bosne. Samo u toku februara 1945. godine Grupa je izbacila iz stroja 391 neprijateljskog vojnika, od kojih je 176 ubijeno 134 ranjeno i 81 zarobljen. U isto vrijeme zaplijenila je protivtenkovski top, 13 puškomitraljeza, 170 pušaka i veće količine municije i ratne opreme, uništila 3 kamiona, 2 automobila, lokomotivu, i razrušila oko 2.800 m pruge sa 2 manja mosta (propusta). Istovremeno, Grupa je imala 16 poginulih, 60 ranjenih i 2 nestala.⁷⁶⁵¹

U toku januara i u prvoj polovini februara 1945. godine, kada su glavne snage Četvrtre divizije odbačene od komunikacije u dolini Bosne na zapad, dejstvima Grupe do znatne mjere ostala su neostvarena očekivanja njemačkih štabova u Sarajevu da će komunikacije i saobraćaj u dolini Bosne na području Zenice i Busovače biti obezbijeden od daljeg razaranja.

Isto tako, prisustvo Grupe bataljona na desnoj obali Bosne bilo je od velikog političkog značaja. Komande i starješine, partijske i skojevske organizacije, razvile su intenzivnu društveno-političku aktivnost i mnogo pomogle društveno-političkim radnicima zeničkog sreza u organizaciji i usmjeravanju rada organa narodne vlasti i društveno-političkih organizacija. Pod uticajem prisustva i djelovanja Grupe i, naravno, opšteg razvoja vojno-političke situacije, široke mase stanovništva na tom području brzo su se uključivale u opšti front borbe protiv fašizma. Veoma brzo Grupa je bila okružena prijateljstvom ogromne većine naroda, što se, između ostalog, pokazalo u mobilizaciji novih boraca. U bataljone Grupe je stupilo oko 1.500 novih boraca, od toga ko 500 u Prvi bataljon Šeste brigade.⁷⁶⁶¹

765) *Arhiv VII*, kut. 771 A - 8-1/7. Prema izvještaju štaba petog korpusa Glavnom štabu Hrvatske od 14. marta 1945. godine, samo u periodu od 24. februara do 13. marta 1945. godine, tj. za 17 dana, snage Grupe ubile su 495, ranile veći broj, a zarobile 42 neprijateljska vojnika, likvidirale veći broj neprijateljskih uporišta, razrušile prugu na više mjesta, a jedan voz sa njemačkim trupama bačen je u Bosnu. U isto vrijeme, zaplijenjeni su top, veći broj pušaka, 11 puškomitraljeza i veće količine drugog ratnog materijala. Uništen je tenk i 4 kamiona. Ako se odbiju neprijateljski gubici u toku 4 dana (od 24. do 28. februara) koji su navedeni u divizijskom izvještaju od 3. marta, onda ispada da je Grupa u toku 13 dana marta nanijela gubitke neprijatelju od 350 ubijenih i 4 zarobljena i da su snage Grupe istovremeno uništile 1 tenk i 4 kamiona (*Arhiv VII*, kut. 118 - 36-1/2).

Vjerovatno su gubici neprijatelja pretjerani, ali su oni nesumnjivo bili veliki.

766) Prema sjećanju Miće Kolundžije i Save Popovića.

Glava XI

ZAVRŠNE OPERACIJE ZA OSLOBOĐENJE ZEMLJE

PRIPREME ZA SARAJEVSKU OPERACIJU I POKRET ŠESTE BRIGADE U REJON FOJNICE

U toku marta 1945. godine, snage Drugog, Trećeg i Petog korpusa JA⁷⁶⁷⁾ su stalnim ofanzivnim dejstvima sužavale обруч oko 21. njemačkog korpusa, koji je sa preostalim ustaškim jedinicama branio šire područje Sarajeva. Poslije neuspjeha protivofanzive na frontu u Mađarskoj, njemačka Vrhovna komanda odobrila je štabu 21. korpusa da svoje snage izvuče dolinom Bosne na sjever.

Istovremeno, Vrhovni komandant i Generalštab JA pripremili su opšti napad radi razbijanja i uništenja njemačko-kvislinških snaga na području Sarajeva i u dolini Bosne. Radi objedinjavanja dejstva Drugog, Trećeg i Petog korpusa u izvođenju napadnih operacija za oslobodjenje šireg područja i grada Sarajeva, po naređenju VK formiran je operativni štab Grupe korpusa (komandant Radovan Vukanović, zamjenik komandanta Slavko Rodić i član štaba Pero Kosorić). Za učešće u operaciji za oslobodjenje Sarajeva određen je dio snaga Petog korpusa, od kojih je formirana Operativna grupa Petog korpusa. U sastav te grupe (komandant Nikola Karanović, politkomesar Ilija Došen) ušle su: Četvrta divizija bez Jedanaeste brigade (vršilac dužnosti komandanta Stevo Rauš, politkomesar Dimitrije Bajalica i zamjenik politkomesara Dušan Dozet) i Deseta divizija. Po naređenju Operativnog štaba grupe korpusa, štab Petog korpusa izdao je 24. marta zapovijest da Operativna grupa tog korpusa izvrši pokret i da se prikupe u širem rejonu Fojnice. Istom zapoviješću formirana je i Grupa brigada »Zeničkog sektora« (komandant Petar Vojinović) u koju su ušli Jedanaesta brigada Četvrte divizije, Trinaesta brigada Trideset devete divizije, Osamnaesta brigada Pedeset treće divizije, artiljerijska brigada i tenkovska četa petog Korpusa. Zadatak Grupe brigada bio je da zatvori pravce iz doline Bosne prema Travniku i da dejstvuje u skladu sa situacijom.⁷⁶⁸⁾

Operativna grupa Petog korpusa imala je zadatak da forsira Bosnu u rejonu Kaknja, produži pokret prema Sarajevu i napadne neprijatelja u gradu sa sjevera.⁷⁶⁹⁾

Štab Četvrte divizije naredio je Šestoj brigadi 25. marta da iz rejona Rankovići, Rastovo, Nević-Polje izvrši pokret pravcem Han-Skopljak - s. Rastovo Rat

⁷⁶⁷⁾ Prvog marta 1945. godine NOVJ je preimenovana u JA, a Vrhovni štab NOVJ u Generalštab JA.

⁷⁶⁸⁾ *Arhiv VII*, kut. 562 - 22-7 i kut. 771A - 11-1/5.

⁷⁶⁹⁾ *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, II tom, str. 562-564.

- s. Sebešić - s. Ragale - Fojnica - Vladički Vrh - Pridola. Rano ujutro 27. marta, Brigada je izvršila pokret i u rejon Pridola stigla istog dana uveče. Razmjestila se u s. Vladići, s. Rizvići, s. Mehurići, 6-8 km sjeveroistočno od Fojnice. Ostale snage Četvrte divizije već su bile stigle u rejon Fojnice.

NAPAD NA KAKANJ

Po naređenju štaba Četvrte divizije od 27. marta, Šesta brigada je zajedno sa ostalim snagama Četvrte divizije 28. marta prešle preko ceste Kiseljak - Busovača u rejonu Gusti Grab. Razmjestila se u rejon s. Svinci, s. Desetnik i s. Semaljka, nekoliko kilometara jugozapadno od Kaknja.⁷⁷⁰¹

Prema odluci štaba Operativne grupe Petog korpusa od 27. marta, Četvrta divizija (bez Jedanaeste brigade) dobila je zadatak da u toku noći 29/30. forsira Bosnu u rejonu Kaknja i Modrinja, da razbije i uništi neprijatelja na odsjeku forsiranja, a zatim da produži pokret prema Sarajevu. Početak napada određen je za 29. mart u 18.00 časova.⁷⁷¹¹

Šesta brigada (bez Trećeg bataljona), ojačana sa dva topa 75 mm divizijskog artiljerijskog divizionu, dobila je zadatak da napadne i uništi neprijatelja na željezničkoj stanici Kakanj i desno do isključno s. Doboju, da forsira Bosnu na odsjeku napada i da uspostavi mostobran na desnoj obali rijeke za prelaz ostalih snaga Četvrte divizije. Lijevo, do željezničke stanice Modrinje, Osmo brigada imala je zadatak da razbije i uništi neprijatelja na odsjeku napada, da forsira Bosnu i produži napad u naselju Popa i u rudnik Zgošća, i da istovremeno obezbijedi lijevi bok glavnih snaga Divizije iz pravca Busovače i Zenice. Desno, u rejonu s. Doboju, napadala je Deveta brigada Desete divizije sa zadatkom da likvidira neprijatelja i forsira Bosnu u tom rejonu.

Artiljerijski divizion Četvrte divizije imao je zadatak da sa vatrenih položaja u rejonu k. 704 i k. 707 dejstvuje po neprijatelju u Kaknju, Zgošću i Doboju, s tim da težište vatre usmjeri na području Šestoje brigade.

Grupa bataljona Četvrte divizije dobila je zadatak da napadom na rudnik Kakanj sa sjevera, istoka i zapada sadejstvuje snagama Divizije u forsiranju Bosne: Prvi bataljon Šeste brigade, ojačan jednom četom Trećeg bataljona Jedanaeste brigade, da dejstvuje niz desnu obalu Bosne sa istoka, da napadne i likvidira neprijateljske položaje i bunke između mosta i rudnika Kakanj i tako pomogne napad glavnih snaga Šeste brigade i obezbijedi joj mostobran. Treći bataljon Jedanaeste brigade, bez jedne čete, da demonstrativnim napadom na rudnik Kakanj sa sjevera veže neprijateljske snage koje brane rudnik, a Treći bataljon Osme brigade da, dejstvom sa zapada uz desnu obalu Bosne, odsiječe neprijateljske snage u rudniku od snaga na ž. st. i u naselju Kakanj, da se kod mosta spoji sa Prvim bataljonom Šeste brigade i da na taj način omogući pješadijskim dijelovima Osme brigade prebacivanje čamcima i splavovima na desnu obalu Bosne.⁷⁷²¹

Na ž. st. Kakanj, u rudniku Kakanj i u s. Doboju, branila su se dva njemačka landsičen-bataljona iz 969. tvrđavske brigade, 1. bojna prvog ustaškog združenja i njemačka baterija PA mitraljeza (»flakova«) u Doboju. Neprijatelj je dobro organizovao odbranu i učvrstio sistemom rovova, saobraćajnica, bunkerima i ot-

770) Arhiv VII, kut. 771A - 2-1/8.

771) Nekoliko dana prije odluke o napadu na Kakanj, štab Četvrte divizije uputio je grupu izviđača na čelu s obavještajnim oficijom Moni Levijem u rejon Kaknja da ispita mogućnost prelaza Bosne gazom kako bi se izbjegle borbe za most u Kaknju. Utvrđeno je, međutim, daje rijeka nadošla i da je gaz nemoguć.

772) Rekonstrukcija zadataka Grupe bataljona izvršena je na osnovu razgovora sa tadašnjim komandantom Grupe Mićom Kolundžijom, zamjenikom komandanta Đurom Milinkovićem i komandantom Prvog bataljona Lazarom Sušnjicom.

pornim tačkama u čvrstim zgradama. Osim toga, na ž. st. Kakanj nalazila su se i 3 oklopna voza.⁷⁷³⁾

Do početka napada, 29. marta, sprovedene su pripreme i izvršeno je grupisanje snaga Šeste brigade i ostalih jedinica Četvrte divizije za napad.

Drugi bataljon Šeste brigade sa dvije baterije minobacača, protivtenkovskim topom 37 mm i topom 75 mm dobio je zadatak da napadne i uništi neprijatelja na pravcu s. Bičur - ž. st. Kakanj - most na Bosni, u sadejstvu sa Prvim bataljonom Šeste brigade iz Grupe bataljona, da ovlada mostom, pređe Bosnu i posjedne mostobran na desnoj obali r. Bosne.

Četvrti bataljon sa jednom minobacačkom baterijom brigadnog artiljerijskog divizionu i topom 75 mm da napadne i uništi neprijatelja na pravcu Čigan-Mahale - most u Kaknju i da u toku napada sadejstvuje desno Devetoj brigadi Desete divizije, a lijevo Drugom bataljonu.

Treći bataljon se nalazio u divizijskoj rezervi, sa zadatkom da sa položaja kod komunikacije između Busovače i Kiseljaka obezbjeđuje pozadinu glavnih snaga Četvrte divizije od eventualne intervencije neprijatelja.⁷⁷⁴⁾

Napad Šeste brigade počeo je po planu snažnom vatrom artiljerije i minobacača, a zatim jurišem udarnih grupa na rovove i bunkere.

Na pravcu napada Drugog bataljona neprijatelj je pružio žestok otpor. Do ponoći je vođena uporna borba za rovove i bunkere ispred željezničke stanice. Tek oko ponoći Bataljon je uspio da ovlada prvim rovovima i bunkerima i da neprijatelja potisne na željezničku stanicu. Međutim, neprijatelj je ispred stanice zaustavio napad Bataljona vrlo jakom vatrom iz oklopnih vozova i čvrstih zgrada. Borba se produžila nesmanjenom žestinom i sutradan 30. marta. Naročito veliku prepreku prodoru Drugog bataljona predstavljali su oklopni vozovi. Tek oko 09.00 časova, kada je po naređenju komandanta Brigade u zauzetu zgradu dovučen protivtenkovski top i kroz probijeni zid počeo da iz neposredne blizine tuče oklopne vozove tačnim i efikasnim pogocima, neprijateljski otpor je slomljen. Uz upotrebu ostalih protivtenkovskih oružja i ručnih bombi, oklopni vozovi su bili uništeni i prodor prema mostu bio je obezbijeđen. Oko 11.00 časova neprijatelj je bio likvidiran na lijevoj obali Bosne i u 11.30 časova Drugi bataljon, uz sadejstvo sa Prvim bataljonom, prešao je preko mosta na desnu obalu Bosne.

Četvrti bataljon takođe je naišao na odlučan i uporan otpor iz rovova i bunkera. Uz to, prodor Bataljona veoma mnogo je ometalo i bočno dejstvo protivavionske baterije »flakova« iz Doboja. Uporna borba za neprijateljske položaje i bunkere produžila se cijelu noć i sutradan 30. marta do 11.00 časova. Tek poslije prodora Drugog bataljona, odnosno uništenja oklopnih vozova, istovremeno su krenuli na juriš Četvrti bataljon i Deveta brigada Desete divizije, razbili neprijatelja i ovladali svim otpornim tačkama na lijevoj obali Bosne. Poslije toga Četvrti bataljon se za Drugim bataljonom prebacio preko mosta na desnu obalu Bosne.⁷⁷⁵⁾

Prvi bataljon Šeste brigade iz sastava Grupe bataljona, ojačan četom Trećeg bataljona Jedanaeste brigade, krenuo je uveče iz s. Živalji pravcem Kraljeva Sutjeska-s. Haljinići-s. Bjelović - sjeverno od s. Hrasno - Plandište- most na Bosni u Kaknju. U s. Haljinići prednji dijelovi bataljona sukobili su se iznenada sa neprijateljskom patrolom i zarobili 2 njemačka vojnika. Pošto je utvrdio da se u s. Haljinići i Bjelović nalaze jake neprijateljske snage, štab Bataljona ostavio je dvije čete pod komandom zamjenika komandanta bataljona sa zadatkom da

773) Objašnjenje urednika *Zbornika dokumenata NOR-a* uz izvještaj štaba Četvrte divizije od 9. aprila 1945. godine, tom IV, knjiga 34, d-111; Izvještaj Glavnog stožera Ministarstva oružanih snaga NDH od 3. aprila 1945. godine, isto, d. 208.

774) Kako se ne pominje u izvještaju štaba Brigade, zadatak Trećeg bataljona je dat na osnovu izvještaja komandanta Bataljona Branka Balabana.

775) *Arhiv VII*, kut. 771A - 1 - 1/8.

napadnim dejstvima vrše pritisak na neprijatelja i vežu njegove snage u tim selima, a sa glavnim snagama produžio je prema mostu. Kod mosta, odnosno između mosta i rudnika Kakanj, bataljon je naišao na snažan otpor neprijatelja. Prvi juriš bataljona na neprijateljske položaje i bunkere sjeverno od mosta nije uspio i Bataljon je odbijen uz znatne gubitke. Poslije toga vodila se žestoka borba u kojoj su se smjenjivali juriši Bataljona sa protivjurišima neprijatelja. Poslije višestrukih žestoke borbe Prvi bataljon je uspio da ovlada položajima i bunkerima između mosta i rudnika Kakanj, da razbije neprijatelja i odbaci ga u rudnik. Ujutro, 30. marta, Bataljon je uspostavio vezu sa Trećim bataljonom Osme brigade i obezbijedio mostobran glavnim snagama Šeste brigade.⁷⁷⁶

Poslije prodora glavnih snaga Šeste brigade Prvi bataljon je preko mosta produžio borbu zajedno sa ostalim snagama Grupe i sa jedinicama Osme brigade za rudnik na desnoj obali Bosne.

Do 14.00 časova svi dijelovi Šeste brigade, izuzev Trećeg bataljona, prebacili su se na desnu obalu Bosne. Osmo brigada je poslije forsiranja Bosne 30. i 31. marta vodila teške borbe protiv neprijatelja koji se branio sa utvrđenih visova rudnika Zgošća. Za vrijeme tih borbi u jednom jurišu, 31. marta, prije podne, poginuo je komandant Trećeg bataljona Osme brigade Osman Džafić, neustrašivi borac, popularan i omiljen u Grupi bataljona.

Treći bataljon Šeste brigade 30. marta poslije podne takođe je prešao preko mosta u Kaknju na desnu obalu Bosne i došao u sastav Brigade. Preko mosta u Kaknju prešle su u toku 30. marta i artiljerijske, pozadinske i druge samostalne jedinice Osme brigade i Četvrte divizije.

Za vrijeme forsiranja Bosne u rejonu Kaknja Šesta brigada nanijela je težak poraz neprijatelju. Ubila je 186, ranila 134 i zarobila 63 neprijateljska vojnika. Zaplijenjena su 2 minobacača 82 mm, 3 minobacača 46 mm, 6 teških mitraljeza, 40 pušaka, 3 automata, 5 pištolja i velike količine oprema i namirnica. Brigada je istovremeno uništila top, 3 oklopna voza sa 4 lokomotive, 10 oklopnih i 37 transportnih vagona.⁷⁷⁷

U teškim gubicima Nijemaca na odsjeku forsiranja Četvrte divizije i Devete brigade Desete divizije, njemački major Berne zapisao je u dnevniku: »Od oba landšicen (za osiguranje)-bataljona u rejonu Kaknja ostalo je 11 oficira i 276 podoficira i vojnika, a od PA baterije kod Doboja ostao je samo 1 vojnik«.⁷⁷⁸

U borbi za Kakanj prilikom forsiranja Bosne borci i starješine Šeste brigade ispoljili su visoki stepen masovnog junaštva, samoinicijative i umješnosti. Može se bez pretjerivanja reći daje Šesta brigada u punoj mjeri zablistala visokim borbenim i moralnim kvalitetima. Ona je napadala na težište neprijateljske odbrane i odlučujuće je doprinijela uspješnom forsiranju Bosne ne samo Četvrte divizije, nego i cijele Operativne grupe Petog korpusa. Prema kazivanju politkomesara Četvrte divizije Dimitrija Bajalice, načelnika obavještajnog odjeljenja Petog korpusa Đure Štrpca i vršioca dužnosti komandanta Četvrte divizije Steve Rauša, ujutro 30. marta, zbog jačine otpora neprijatelja i neizvjesnosti u pogledu mogućnosti forsiranja Bosne u rejonu Kaknja, komandant Operativne grupe bio je pred odlukom da mijenja zonu forsiranja za obje divizije. I upravo tada je stiglo obavještenje iz štaba Šeste brigade da su uništeni oklopni vozovi na željezničkoj stanici Kakanj i da Brigada prodire prema mostu.

776) Rekonstrukcija borbe Prvog bataljona učinjena je na osnovu izjava komandanta Prvog bataljona Lazara Šušnjice i zamjenika komandanta Grupe Đure Milinovića, koji se nalazio u štabu Prvog bataljona. Prema njihovoj izjavi, od zarobljenih njemačkih vojnika kod s. Haljinići doznali su da se veći dio jednog njemačkog bataljona, koji se nalazio u s. Doboju, prethodne noći prebacio na desnu obalu Bosne u s. Haljinići i Bjelovići, sa zadatkom da spriječi napad Grupe bataljona na Kakanj.

777) *Arhiv VII*, kut. 771A - 2 - 1/8.

778) *Dnevnik majora Bema*, II dio, str. 91

Za uspjeh u forsiranju Bosne, štab Operativne grupe Petog korpusa nared bom broj 45 od 10. aprila, pohvalio je štabove i jedinice Četvrte i Desete divizije a posebno Šestu brigadu pod komandom majora Milančića Miljevića.

U borbi za Kakanj prilikom forsiranja Bosne Šesta brigada pretrpjela je gu bitke od 24 poginula i 39 ranjenih boraca i starješina.⁷⁷⁹⁾ U jurišima na čelu svojih jedinica, između ostalih hrabro su poginuli komaniri četa Nikola Kunić i Mile Mudrinić, zamjenik komandira čete Ilija Šojanović, komandiri vodova Mihajlo Miljević, Petar Mudrinić, Branko Radujko, Josip Lakmer, Ibrahim Alihodžić Rudolf (nepoznato prezime), vodni delegat Avdo Adilović. Među poginulima bile su i tri hrabre bolničarke - Nevenka Veselinović, Sava Mihajlica i Ružica Mirković.

Poslije podne do 22.00 sata 30. marta, Brigada se razmjestila i istovremeno posjela liniju s. Krivača - Krtalići, a u toku noći 30/31. prebacila se u s. Drenovik - Teševo - Kaparevići - Živalji, gdje je ostala u toku 31. marta.

Grupa bataljona Četvrte divizije poslije 99 dana boravka i borbi na desnoj obali Bosne rasformirana. Prvi bataljon Šeste i Treći bataljon Osme brigade vratili su se u sastav svojih brigada, dok je Treći bataljon Jedanaeste brigade zadržan pod neposrednom komandom Četvrte divizije i nekoliko dana kasnije upućen na poseban zadatak.

POKRET PREMA SARAJEVU I BORBE SA 7. SS DIVIZIJOM »PRINC EUGEN«

Još za vrijeme pokreta Četvrte divizije u rejon Fojnice 21. njemački korpus počeo je sa prebacivanjem 7. SS divizije »Princ Eugen« na prostor Vareš- Olovo -Zenica, sa ciljem daje upotrebi u pripremnom protivudaru na snage Druge armije u rejonu Tuzle. Do 30. marta, 14. SS puk te divizije bio je prebačen u rejon Olova, a 13. SS puk u rejon Vareša. Međutim, kako je zbog razvoja situacije navedeni protivudar otpao, 14. SS puk dobio je zadatak da iz rejonu Olova dejstvuje u pravcu Podromanije i da deblokira 363. grenadirski puk koji su okružile snage Trećeg korpusa JA. Istovremeno zbog novonastale situacije u rejonu Kakanja 13. SS puk dobio je zadatak da iz rejonu Vareša ofanzivno dejstvuje prema Kakanju.⁷⁸⁰⁾

Pokret 13. SS puka od Vareša prema Kakanju poremetio je plan Operativne grupe Petog korpusa da poslije forsiranja Bosne produži pokret prema Sarajevu radi učešća u oslobođenju glavnog grada Bosne i Hercegovine. Trebalo je najprije razbiti ovaj puk i odbaciti ga sa pravca pokreta Operativne grupe prema Sarajevu.

U novonastaloj situaciji, Šesta brigada je po naređenju štaba Četvrte divizije rano ujutro, 1. aprila, izvršila pokret prema s. Borovici, sjeverozapadno od Vareša, gdje su se prema dobijenim podacima prikupljale snage neprijatelja. Brigada je ujutro istog dana sa tri bataljona (Drugi, Treći i Četvrti) posjela položaje na liniji Rid (k. 1067) - Kopjari (k. 991) - k. 1088 - Zarada (k. 1213) - Smrdan (k. 1425) - Lipnica. Desno od Šeste brigade položaje prema Varešu na liniji Planinka - Poljani u isto vrijeme posjele su snage Desete divizije.

Oko 09.00 časova, 1. aprila, došlo je do sukoba sa 13. SS pukom, koji je glavnim snagama napao na položaje jedinica Desete divizije. Na položaje Šeste brigade u rejonu Borovice napadao je jedan bataljon 13. SS puka. Nakon šestoča--

⁷⁷⁹⁾ *Arhiv VII* kut. 771A - 2-1/8. U izvještaju štaba Šeste brigade navedeno je da je broj poginulih na Kakanju 10, što je netačno. Prikupljeni podaci o poginulima govore o navedenom broju. Vjerovatno se radi o izvještaju pisanom u toku borbe, u kome nisu uzeti u obzir poginuli iz Prvog bataljona, kao ni teški ranjenici koji su ubrzo podlegli ranama.

⁷⁸⁰⁾ Dnevnik majora Bema, II dio, str. 86-91.

sovne dosta oštre borbe neprijatelj je razbijen i protjeran u Vareš. Gubici neprijatelja bili su 6 ubijenih i veći broj ranjenih vojnika. U Šestoj brigadi poginuo je 1, a ranjena su 4 borca. Snage Desete divizije takođe su razbile glavninu 13. puka i odbacile ga prema Varešu. Istoga dana uveče taj puk se povukao prema Visokom.⁷⁸¹ Uveče 1. aprila, Šesta brigada se prikupila i razmjestila u s. Borovici, gdje je prenoćila i ostala do 17.00 časova 2. aprila. Iz tog sela prebacila se u rejon s. Planinice, gdje je 2/3. aprila prenoćila. Na osnovu dobijenih podataka da se 13. SS puk povukao iz Vareša, Šesta brigada je sutradan, 3. aprila, po naređenju štaba Divizije, sa Drugim i Trećim bataljonom napala neprijateljsku posadu u Varešu. Nakon relativno slabog otpora, neprijatelj je razbijen i Vareš oslobođen. Ubijeno je 10, a zarobljeno 52 neprijateljska vojnika sa naoružanjem i opremom. Između ostalog, zaplijenjena su 2 teška minobacača. Veći dio razbijenog neprijatelja uspio je pobjeći prema Visokom. U Varešu je ostao Drugi bataljon sa jednom četom Trećeg bataljona. Glavne snage Brigade probile su se zajedno sa ostalim snagama Četvrte divizije 3. aprila preko ceste Visoko - Vareš. U rejonu Buželja, Četvrtom bataljonu predalo se 50 pripadnika seoske muslimanske milicije. U toku 4. aprila, Šesta brigada je zajedno sa Osmom brigadom čistila teren u rejonu Vareša i istočno od komunikacije Vareš - Visoko od ostataka neprijateljskih snaga. Šestoj brigadi predalo se toga dana 26 domobrana i pripadnika lokalne milicije, dok je Osmo brigada zarobila veći dio domobranske čete koja je poslije razbijanja u Varešu 3. aprila bježala prema Visokom.

Tek pošto su rejon Vareša i teren u zahvatu komunikacije Vareš - Visoko bili očišćeni od ostataka neprijatelja, Četvrta divizija je ujutro 5. aprila, preko pl. Okruglice, krenula prema Sarajevu. Šesta brigada bez Drugog bataljona kretala se pravcem pl. Okruglica - s. Kunošići - s. Ivančići - G. Čavljanovići - Gajanovići - Sarajevo.⁷⁸² Prenoćila je u s. Ivančići, s. G. Čavljanovići i s. Gajanovići. Na putu preko Okruglice Drugi bataljon, koji se bio zadržao u Varešu i kretao se za glavnim snagama Brigade, sukobio se 5. aprila sa grupom od 50 do 60 četnika. Bataljon je četnike rastjerao, 2 ubio i 4 zarobio. Među zarobljenicima nalazio se i Dragutin Kuzmić, general iz četničke Vrhovne komande.⁷⁸³

Dok su Četvrta i Deseta divizija Operativne grupe Petog korpusa forsirale Bosnu, zatim vodile borbu protiv 13. SS puka 7. SS »Princ Eugen« divizije i najzad čistile teren u rejonu Vareša i između Vareša i Visokog od ostataka neprijateljskih snaga, snage Drugog i Trećeg korpusa slomile su odbranu neprijatelja na prilazima Sarajevu. Operativni štab grupe korpusa izdao je 5. aprila zapovijest za napad na neprijatelja u Sarajevu i oslobođenje grada.

Međutim, glavne snage 21. njemačkog korpusa već su se 5. aprila izvukle iz grada i povlačile pravcem Ilidža - Blažuj - Busovača. Slamajući otpor zaštitnica 21. njemačkog korpusa, snage Drugog i Trećeg korpusa izbile su uveče 5. aprila na periferiju Sarajeva i u toku noći ovladale gradom.

Operativna grupa petog korpusa stigla je nadomak Sarajeva 6. aprila kada je grad već bio oslobođen. Sve do pristizanja na sjevernu periferiju Sarajeva u toku 6. aprila štab Četvrte divizije i štabovi njenih brigada nisu bili obaviješteni o oslobođenju grada, pa su bile sprovedene pripreme za prelazak Divizije u napad iz pokreta. Tek pošto su Šesta i Osmo brigada, prema zapovijesti štaba Divizije od 6. aprila, posjele polazne položaje za napad na liniji Koševo - Naharevo, stiglo je obavještenje da je Sarajevo oslobođeno. Šesta brigada je s ostalim snagama Četvrte divizije zanoćila u rejonu Koševa i ostala je do 9. aprila ujutro, kada su bataljoni prebačeni u grad i razmješteni: Prvi bataljon u Trumbićevu ulicu, Drugi kod Gradske pivare, Treći u »Jajce-kasarnu« i četvrti bataljon kod Kated-

781) *Dnevnik majora Bema*, II dio, str. 92.; *Arhiv VII*, kut. 774A -5-1/11, Operativni izvještaj štaba Šeste brigade za april 1945. godine.

782) *Arhiv VII*, kut. 771A - 2-1/8.

783) *Zbornik dokumenata NOR-a*, tom IV, knjiga XXXIV, d. 164.

rale. Brigada je dobila zadatak da obezbjeđuje javne objekte i red u gradu između Koševskog brda i Miljacke. Od 13. do 15. aprila glavnina Brigade bila je smještena u kasarni »Jajce«.⁷⁸⁴

U toku osmodnevnog boravka u Sarajevu Brigada se dobro odmorila, a sprovedene su i brojne mjere na sređivanju i učvršćivanju sposobnosti jedinica za pokret i predstojeća dejstva. Naročita pažnja je u vojnom i političkom pogledu bila poklonjena disciplini, izgledu i ponašanju boraca i starješina. U Brigadu je primljeno približno preko 200 novih boraca - Sarajlija. Moral i borbena sposobnost i spremnost bili su na visokom nivou, između ostalog, i zbog opšteg pobjedničkog oduševljenja kojim su bili zahvaćeni narod i vojska. U Sarajevu se Četvrta divizija oprostila od svog politkomesara, prvog politkomesara Šeste brigade Dimitrija Bajalice, koji je premješten na novu dužnost. Dužnost politkomesara Četvrte divizije do kraja rata vršio je zamjenik politkomesara Dušan Dozet.

KARLOVAČKA OPERACIJA

Poslije oslobođenja Sarajeva grupa brigada »Zeničkog sektora«, Deseta i Pedeset treća divizija Petog korpusa i Dvadeset deveta divizija Trećeg korpusa nastavile su gonjenje neprijatelja dolinom Bosne na sjever. Zenica je oslobođena 12. aprila, a 15. aprila i Žepče, čime je sarajevska operacija završena. U donjem toku Bosne gonjenje neprijatelja, koji se povlačio ka dolini Save, preuzele su snage Druge armije. Snage te armije 12. aprila oslobodile su Doboj i, produžujući gonjenje neprijatelja, 19. aprila oslobodile Derventu, a 23. aprila Bosanski Brod.

Istovremeno snage Prve armije, prodirući iz Srema na zapad, 20. aprila oslobodile su Slavonski Brod i nastavile prodiranje prema Zagrebu.

Poslije oslobođenja Like i Hrvatskog primorja, Četvrta armija izbila je polovinom aprila na područje Rijeke i pripremala se za prodor u Istru.

Po naređenju Operativnog štaba grupe korpusa od 14. aprila, Peti korpus je dobio zadatak da se što prije prebaci na područje Banje Luke i da oslobodi grad i donji tok doline Vrbasa. Na osnovu tog naređenja i naređenja štaba Petog korpusa, štab Četvrte divizije izdao je istog dana naređenje u kome je, između ostalog, istaknuto: »U vezi predstojećih operacija koje će naša divizija izvoditi na terenu Bosanske krajine, Divizija će izvršiti pokret. Pošto Divizija mora brzo izbiti na teritoriju Bosanske krajine, to se pokret mora izvršiti brzo. Pokret počinje za sve jedinice naše Divizije 15. ovog mjeseca u 06.00 sem za Šestu brigadu«. U istom naređenju je rečeno da će Šesta brigada krenuti 16. aprila.⁷⁸⁵ Naređenje je, izgleda, naknadno promijenjeno, pa je i Šesta brigada iz Sarajeva krenula 15. aprila.⁷⁸⁶

Šesta brigada se 15. aprila poslije podne prebacila vozom do Visokog, a zatim produžila pokret za ostalim snagama Četvrte divizije pravcem Busovača - Travnik - Jajce - Mrkonjić-Grad - Sitnica - Han-Kola. Nakon pet dana napornog marša stigla je u rejon s. Han-Kola, a 21. aprila se prebacila u rejon s. Lalići - s. Joškova Voda - s. Talići, gdje se pripremala za napad na neprijatelja u Banjoj Luci. Bilo je predviđeno da u operaciji za oslobođenje Banje Luke učestvuju sve snage Petog korpusa. Napad je trebalo da počne 22. aprila u 19.00 časova. Kako je noću 21 /22. aprila neprijatelj napustio Banju Luku i poyukao se preko Lijeve polja prema Savi, Šesta brigada je sa ostalim snagama Četvrte divizije i Petog korpusa ujutro 22. aprila ušla u oslobođeni grad, a zatim se razmjestila i 22/23. aprila prenočila na periferiji u Bojića-Hanu i Petrićevcu. Brigada se, zajedno sa

784) *Arhiv VII*, kut. 774A-5-1/11.

785) *Arhiv VII*, kut. 771A-38-1 i kut. 774A-5-1/11.

786) *Arhiv VII*, kut. 462B-2-1/1, depeša broj 106 i kut. 1267-1-11.

ostalim jedinicama Četvrte divizije, željeznicom prebacila u rejon Prijedora, a ujutro 26. aprila izvršila pokret u Podgrmeč, gdje je u s. Jasenici i Potkalinju 26/27. aprila prenoćila.

Pred pokret iz rejona Prijedora u Podgrmeč štab Šeste brigade je upoznat sa naredbom Petog korpusa od 25. aprila, kojom je saopšteno da se odlukom Generalštaba JA od 23. aprila Peti korpus rasformira i da divizije tog Korpusa ulaze u sastav Druge armije.

Šesta brigada je 27. aprila iz Podgrmeča krenula pravcem Bosanska Krupa - Cazin - Slunj - Primišlje i 30. ujutro stigla i razmjestila se u ojejonu s. Srednji Poloj. Brigada se 15 dana neprekidno nalazila u pokretu. Valja, međutim, istaći da u toku tako dugog i napornog maršovanja uglavnom nije bilo problema sličnih onima koji su se ranije javljali i pri manje napornim marševima. Disciplina i red bili su na izuzetno visokom stepenu. Snabdijevanje, sanitetsko zbrinjavanje i uopšte cijela organizacija pokreta funkcionisali su besprijekorno, kako bi pokret Brigade prošao sa što manje teškoća. Veoma uspješno su korištena iskustva iz rada komandi, partijske i skojevske organizacije iz ranijih pokreta. Izgledalo je, međutim, kao da veliki trud koji je ulagan za uspješan pokret Brigade nije ni bio nužan. U svakom pogledu stanje u jedinicama je bilo veoma dobro i sve napore borci i starješine su izuzetno dobro podnosili. Zahvaćeni pobjedničkim elanom, sve starješine i borci, uključujući i nove borce koji su došli u Sarajevu, prosto su žurili da što prije stignu na borbeni zadatak, za konačno oslobođenje zemlje.

Po broju ljudstva, po naoružanju, moralnoj čvrstini i borbenom iskustvu, Šesta brigada je bila sposobna i spremna za izvršavanje i najtežih borbenih zadataka. Pred uvođenje u borbu prema Karlovcu, Brigada je imala 2.500 boraca i starješina naoružanih, između ostalog, sa 4 protivtenkovska topa, 22 minobacača, 153 mitraljeza, 2 protivavionska mitraljeza, 4 protivtenkovske puške i 4 protivtenkovska bacača »džon bul«.⁷⁸⁷⁾

ZADATAK ČETVORTE DIVIZIJE I ŠESTE BRIGADE

Poslije oslobođenja Banje Luke i doline Vrbasa, Druga armija produžila je ofanzivna dejstva s ciljem da što prije prodre u rejon Karlovca, oslobodi grad i produži natupanje opštim pravcem na sjeverozapad. Druga armija imala je takođe zadatak da dijelom snaga razbije i uništi neprijatelja u donjem toku Une.

Prema zapovijesti štaba Druge armije od 29. aprila, Četvrta divizija dobila je zadatak da sa prostorije prikupljanja s. Poloj - s. Orijevac - s. Točak pređe u napad 30. aprila u 04.00 časa na frontu između r. Korane i r. Mrežnice opštim pravcem s. Perjasica Gornja - s. Sića - Duga Resa, da što prije razbije i uništi neprijatelja i izbije u donji tok Mrežnice od ušća u Koranu do Duge Reše.

Desno od Korane napadala je Deseta divizija, a lijevo od Mrežnice Treća divizija.⁷⁸⁸⁾

Šire područje Karlovca branio je 2. njemački korpus s težištem odbrane u rejonu Generalskog Stola, zbog čega je Druga armija glavni udar nanosila Četvrtom divizijom između Korane i Mrežnice.⁷⁸⁹⁾

U zoni napada Četvrte divizije između Korane i Mrežnice sa prednjim položajima na liniji s. Sučevići - Đekića-Brdo (k. 200) - s. Perjasica Gornja - trig. 230 - s. Svojić (trig. 277) - Gačeško Selo branili su se 724. puk i dio 734. puka 104. njemačke lovačke divizije sa 654. artiljerijskim pukom, 4. bojna Trećeg ustaškog zdruga na desnom krilu 104. divizije do Mrežnice i njemački motorizo-

⁷⁸⁷⁾ *Arhiv VII*, kut. 272 - 4-2/8. Brigada je po spisku brojala 2.941 borca i starješinu.

⁷⁸⁸⁾ *Arhiv VII*, kut. 272 - 19-2/1. Zapovijest štaba Druge armije od 29. aprila.

⁷⁸⁹⁾ *Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije 1941-1945*, tom II, str. 629-630.

vani policijski bataljon na lijevom krilu 104. divizije do Korane. Osim toga, na položajima po dubini odbrane uz rezerve 104. divizije nalazili su se 20. lovački puk, jedna ustaška bojna i jedna njemačka tenkovska četa. U zoni napada Četvrte divizije ukupno se branilo oko 6.500 neprijateljskih vojnika i oficira.⁷⁹⁰ Kao što se vidi, glavni protivnik Četvrte divizije je po drugi put bila 104. njemačka divizija.

Neprijatelj je odbranu ešelonirao po dubini u dva pojasa - glavni položaji u drugom pojasu odbrane nalazili su se na visu Vinica (trig. 321).

Prema zapovijesti štaba Četvrte divizije izdatoj noću 29/30. aprila, za napad na neprijatelja u 04.00 časa 30. aprila određene su Osmi i Jedanaesta brigada. Istom zapoviješću Šesta brigada određena je u divizijsku rezervu i razmještena u s. Poloj, s tim da bude spremna za uvođenje u borbu po odluci štaba Divizije.

Osmi i jedanaesta brigada prešle su prema planu u napad i nakon vrlo ošt-rih borbi uspjele da ovladaju dijelom prednjih položaja neprijatelja. Međutim, oko 16.00 časova 30. aprila neprijatelj je protivnapadima uspio da vrati izgubljene položaje osim na k. 200 i u s. Perjasica Gornja, gdje je Osmi brigada uspjela da zadrži zauzete prednje položaje.

Sutradan, 1. maja u 09.30 časova, Četvrta divizija prešla je u napad svim snagama. Na pravcu glavnog udara zapadno od s. Perjasica Gornja - Sv. Ilija (k. 230) - k. 245 - k. 242 - trig. 251 - Straštenica (k. 236) uvedena je u borbu Šesta brigada ojačana sa 2 topa ZIS 76 mm, 2 brdska topa 75 mm i protivtenkovskom baterijom divizijskog artiljerijskog divizionara.

Desno, na pravcu k. 200 - Manovac - Sića - Cerovac napadala je Osmi brigada a Jedanaesta brigada lijevo pravcem trig. 277 - Mateško Selo - Brest - Jankovo - Selište - Bukovlje.

Šesta brigada krenula je u napad sa borbenim poretkom u dva ešelona: u prvom su se nalazili Prvi i Treći a iza njih Drugi i Četvrti bataljon.

Prvi bataljon napao je neprijatelja na liniji s. Perinovići - s. Milinkovići, a Treći na liniji k. 275 - bezimena šuma, sjeveroistočno od s. Svojić. Uz snažnu podršku artiljerije i minobacača, bataljoni su krenuli u odlučni juriš na prednji kraj odbrane. Razvila se izvanredno žestoka borba za prednje položaje. Juriše Prvog i Trećeg bataljona smjenjivali su protivjuriši neprijatelja. Tek oko 16.00 časova, nakon ogorčene borbe, Treći bataljon ovladao je neprijateljskim prednjim položajima, a oko 17.00 časova bio je slomljen i otpor neprijatelja na prednjim položajima i na pravcu napada Prvog bataljona.

Još dok borba Prvog i Trećeg bataljona za prednje položaje nije bila završena, štab Brigade je iskoristio početne uspjehe ta dva bataljona i oko 15.00 časova na njihovom spoju uveo Drugi i Četvrti bataljon iz drugog ešelona, i to: Četvrti pravcem k. 245 - Kurije - Vukobrate, a Drugi pravcem k. 245 - k. 242 - Drage.

Prodor Šeste brigade, uz slamanje uzastopnog otpora i protivnapada neprijatelja, uspješno se nastavljao. Naročito uporan otpor i protivnapade podržane sa dva tenka morao je da savlada Drugi bataljon. Uveče, 1. maja, Brigada je izbila ispred Stražbenice i ovladala k. 236.

Osmi brigada i Jedanaesta brigada Četvrte divizije istovremeno su ovladale prednjim položajima neprijatelja. U toku dana Osmi brigada je izbila na liniju između s. Korane i s. Kestenjaka, a Jedanaesta između Tomašićeva brda i Punipe kod r. Mrežnice.

Pokušaj neprijatelja da u popodnevnom časovima 1. maja sredi snage i pruži organizovan otpor na liniji Kestenjak - s. Mavrovići - k. 242 - k. 254 razbijen je odlučnim nastupanjem brigada Četvrte divizije.

O žestini borbi koje je 1. maja vodila Šesta brigada protiv snaga 104. njemačke divizije govore i obostrani veliki gubici. Tako je Prvi bataljon ubio 52, ranio

⁷⁹⁰ Arhiv VII, kut. 273 - 13-19/1. Bojna relacija Četvrte divizije za karlovačku operaciju.

oko 30 i zarobio 4 njemačka vojnika, a uništio PA-mitraljez i zaplijenio 27 pušaka, 3 automata, 2 tromblonske puške, 2 pištolja i manje količine opreme. Bataljon je imao 13 poginulih i 73 ranjena borca i starješine. Izgubljen je puškomitraljez. Drugi bataljon izbacio je iz stroja oko 40 neprijateljskih vojnika i oficira, od kojih je 18 ubijeno, a 1 zarobljen. Zaplijenio je dalekometni top, 2 kamiona i 2 tenka (neispravna). U Bataljonu je poginulo 9, a ranjena su 2 borca. Treći bataljon je izbacio iz stroja oko 200 neprijateljskih vojnika i oficira, od kojih je oko 90 ubio. Zaplijenio je 2 brdska topa, 5 mitraljeza (»šarca«), 3 automata i 6 jahaćih konja. Bataljon je imao 15 poginulih i 49 ranjenih boraca i starješina. Četvrti bataljon nanio je neprijatelju gubitke od 15 ubijenih, 30 ranjenih i 5 zarobljenih njemačkih vojnika. Zaplijenio je 2 mitraljeza (»šarca«), 11 pušaka, automat, 2 pištolja i 2 motocikla. U Bataljonu je poginulo 6 i ranjeno 25 boraca i starješina.

Šesta brigada je u borbama 1. maja izbacila iz stroja oko 375 neprijateljskih vojnika i oficira, od kojih je 175 ubijeno i 10 zarobljeno; zaplijenila je 10 mitraljeza, 38 pušaka, 3 topa, 7 automata, 2 kamiona i 2 tenka (oštećena). Njeni gubici 1. maja bili su vrlo veliki - 43 poginula i 149 ranjenih.⁷⁹⁰

Veliki gubici koje je nanijela neprijatelju i sopstvene žrtve Šeste brigade prvog dana borbe u karlovačkoj operaciji mogu se objasniti, prije svega, činjenicom daje napadala na težište odbrane u napadnoj zoni Četvrte divizije i da su prema naredenju štaba Divizije neprijateljski položaji morali biti po svaku cijenu zauzeti. Brigada je napadala na dobro obučene i iskusne njemačke jedinice koje su uspješno iskoristile sve pogodnosti manevarskog i dijelom pošumljenog zemljišta za učvršćenje i maskiranje odbrambenih položaja. Osim toga, jedinice su izvodile frontalni napad isključivo po danu uz artiljerijsku pripremu i podršku, u čemu im iskustva nisu bila naročito velika. I najzad, borbeni elan boraca i stajšina bio je takav da su jurišali prezirući svaku opasnost.

Uspješnom proboju glavnih položaja na prvom pojasu odbrane od strane Šeste brigade 1. maja, znatno je doprinijelo dobro komandovanje štaba Brigade u toku borbe. Tako, na primjer, čim je uočio djelimičan uspjeh Trećeg bataljona na desnom krilu, štab Brigade je pravilno postupio što je u napravljenu brešu ubacio oba bataljona iz drugog ešelona, jer je time obezbijedio uspjeh proboja i razbijanje protivnapada neprijateljskih rezervi. Uspjehu Šeste brigade i Četvrte divizije u cjelini mnogo su doprinijeli dobra veza i sadejstvo između brigada, smjelost i inicijativa štabova bataljona, komandi četa i nižih starješina.

Rezultatima Četvrte divizije u toku dana 1. maja, koje je ostvarila ovlađivanjem glavnim položajima prvog pojasa neprijateljske odbrane, stvoreni su povoljni uslovi za dalje prodiranje kroz dubinu neprijateljske odbrane prema Karlovcu.

Šesta brigada nastavila je 2. maja oko 04.00 časa, uz podršku divizijskog artiljerijskog divizionu i Motorizovanog artiljerijskog divizionu Druge armije, nastupanje pravcem Stražbenica - s. Venac - s. Cerovac (k. 231) - Renica (k. 169) - Križ (k. 216). Osmom opšteg pravca nastupao je Prvi bataljon. Desno od tog bataljona nastupali su Četvrti i Drugi bataljon pravcem istočni dio Stražbenice - Sića - Cerovac - Križ, a lijevo pravcem Stražbenica - Venac - k. 226 - k. 193 - s. Bošt nastupao je Treći bataljon.

Nastupajući na desnom krilu, Drugi i Četvrti bataljon su uspješno slomili otpor neprijatelja i oko 08.00 časova izbili na liniju između Sića i Venca, gdje su u sadejstvu sa jedinicama Osme brigade, koja je nastupala desno od Šeste brigade, razbili jak otpor neprijatelja. Poslije toga, Četvrti bataljon je ostao u s. Vencu u brigadnoj rezervi, dok je Drugi bataljon produžio nastupanje u pravcu Carevca, gdje je stigao oko podne i ostao na odmaranju. U toku 2. maja, Drugi bataljon je izbacio iz stroja oko 80 neprijateljskih vojnika, od kojih je preko 20 ubio.

⁷⁹¹⁾ Arhiv VII, kut. 273 - 12 - 19/1. Bojna relacija Četvrte divizije za Karlovačku operaciju; Arhiv VII, kut. 774A - 6 - 1/11. Operacijski izvještaj Šeste brigade za maj 1945. godine.

Bataljon je zaplijenio 2 teška minobacača, puškomitraljez, 4 pištolja, radio-stanicu i manje količine municije i opreme. Istovremeno, Bataljon je imao 3 poginula i 8 ranjenih boraca i starješina. Četvrti bataljon je izbacio iz stroja oko 20 neprijateljskih vojnika, od kojih je 7 ubio. Bataljon nije imao gubitaka.

Prvi bataljon je do 10.00 časova slomio jači otpor na Stražbenici (k. 211), a zatim je produžio brzo prodiranje i, lomeći uzastopni relativno slabiji otpor neprijatelja, u prvim poslijepodnevnim časovima izbio na liniju s. Leskovac - s. Križ. Bataljon je, zatim, produžio gonjenje neprijatelja i predveče istog dna izbio ispod Vinice (trig. 321), na kojoj je neprijatelj držao glavne položaje na drugom posljednjem odbrambenom pojasu ispred Karlovca. U toku dana 2. maja, Prvi bataljon je izbacio iz stroja oko 100 neprijateljskih vojnika, od kojih je ubio preko 60, a 8. zarobio. Bataljon je zaplijenio 3 topa, 2 minobacača, 3 kamiona i 10 zaprežnih vozila sa vojnom opremom, magazin municije, 28 pušaka, puškomitraljez, 4 automata, 5 pištolja, 25 konja i veće količine ostalog ratnog materijala. Bataljon je pretrpio gubitke od 1 poginulog i 3 ranjena borca.

Na lijevom krilu Brigade uspješno je, uz povremene okršaje, prodirao i gonio neprijatelja i Treći Bataljon. Oko 20.00 časova, Bataljon je izbio u rejon s. Bošta, gdje se zaustavio. Izbacio je iz stroja oko 120 neprijateljskih vojnika i oficira, dok je istovremeno imao 6 poginulih i 18 ranjenih boraca i starješina.

U toku dana 2. maja, lomeći uzastopni otpor neprijatelja, Šesta brigada je prodrila preko cijelog prvog pojasa neprijateljske odbrane na dubinu 10-15 km. Ostvarila je veliki uspjeh i u uništavanju neprijateljske žive sile, a zaplijenila i znatne količine oružja, municije i drugog ratnog materijala. Brigada je u toku 2. maja imala 10 poginulih i 29 ranjenih boraca i starješina.

I ostale brigade Četvrte divizije u toku dana, 2. maja, uspješno su prodirale i gonile neprijatelja u sadejstvu sa Šestom brigadom. Desno od Šeste brigade do Korane, Osmo brigada je u toku noći 2/3. maja izbila u rejon s. Belaj, jugoistočno od Vinice, dok je Jedanaesta brigada u toku dana ovladala rejonom Bukovlje.^{792>}

Četvrta divizija je 3. maja počela borbu za glavne položaje drugog i ujedno posljednjeg pojasa neprijateljske odbrane na prilazima Karlovcu, na liniji s. Police-Vinica (trig. 321) - Duga Resa. Položaji na toj liniji predstavljali su, u stvari, mostobran u luku donjeg toka Mrežnice kod ušća u Koranu. Likvidacijom tog mostobrana, odbrana Karlovca praktično postaje neizvodljiva. Težište neprijateljske odbrane nalazilo se na pošumljenom visu Vinici (trig. 321), koji je dominirao nad okolnim zemljištem. Neprijatelj je odbranu Vinice, po svemu izgleda, smatrao jednim od glavnih ključeva neposredne odbrane Karlovca. Otuda je neprijatelj položaje na Vinici dobro pripremio, izgradio rovove i bunkere, posjeo ih jakim snagama, a pozadi između Vinice i Mrežnice držao jake rezerve za aktivna dejstva. Isto tako, neprijatelj je usmjerio na odbranu Vinice i dejstvo većeg dijela artiljerije kojom je raspolagao na frontu južno od Karlovca.

Napad Četvrte divizije na navedenu liniju neprijateljskih odbrambenih položaja počeo je 3. maja u 10.00 časova. Šesta brigada napadala je na odsjeku fronta lijevo od ceste kod s. Stefanci-Vinica, zaključno sa trig. 321. Zadatak Brigade bio je da razbije neprijatelja na visu Vinici i da produži prodiranje prema Mrežnici. Desno od Korane napadala je Osmo brigada, koja je imala zadatak da u zahvatu ceste proдре prema ušću Mrežnice u Koranu. Lijevo do Mrežnice, Jedanaesta brigada imala je zadatak da preko k. 244 proдре u rejon Mrzlog polja i da odatle dejstvima u desni bok i pozadinu neprijatelja sadejstvuje Šestoj brigadi u ovladavanju visom Vinica (trig. 321).

U napad na Vinicu štab Brigade ubacio je Drugi bataljon. Pošto je prethodno odbacio neprijateljske prednje dijelove sa Pečarkova brda, Bataljon je uz

⁷⁹²⁾ *Arhiv VI I*, kut. 273-12-19/1. Bojna relacija Četvrte divizije za Karlovačku operaciju. *Arhiv VII*, kut. 774A - 6-1/11. Operacijski izvještaj Šeste brigade za maj 1945. godine.

snažnu podršku artiljerije i minobacača u prvom naletu izbio na Vinicu, odbacio neprijatelja sa prvih položaja i oko 10.30 časova ovladao trig. 321. Ubrzo je, međutim, neprijatelj, uz izuzetno snažnu podršku artiljerije i minobacača, izvršio protivnapad i krenuo na juriš. Bataljon je odbio taj, a zatim i drugi protivjuriš neprijatelja. Tek u trećem protivnapadu, u kome su njemački vojnici jurišali kao izbezumljeni, Drugi bataljon je bio prinuđen da napusti trig. 321 i da se povuče na polazne položaje 400 m jugozapadno od Vinice. Bataljon je zatim povučen u Podvinicu u brigadnu rezervu, a na položajima gaje smijenio Treći bataljon.

U borbi za Vinicu (trig. 321) Drugi bataljon je izbacio iz stroja 118 njemačkih vojnika, od kojih su 43 ubijena, a 18 zarobljeno. Istovremeno je imao 8 poginulih i 4 ranjena borca i starješine.

U 17.00 časova istog dana, Brigada je sa tri bataljona prešla u napad na cijelom odsjeku od s. Stefanci do zaključno k. 321. Glavne snage Brigade napadale su na Vinicu. Nakon žestokog sudara jedinice Brigade su na juriš izbacile neprijatelja iz prvih rovova na Vinici i ponovo zauzela trig. 321. Oko jedan i po čas odvijala se dramatična borba za trig. 321, borba u kojoj je dolazilo i do hrvanja između naših boraca i njemačkih vojnika. Ubacivanjem jakih rezervi neprijatelj je posljiše tri uzastopna juriša ponovo zbacio snage Brigade sa trig. 321 na polazne položaje.

Tokom tog ponovnog napada i borbe oko trig. 321, neprijatelj je pretrpio gubitke od 28 mrtvih, 56 ranjenih i 15 zarobljenih vojnika, dok je Brigada imala 25 poginulih i 40 ranjenih boraca i starješina. Ona je, između ostalog, zaplijenila dvije pukovske zastave i 10 gumenih čamaca, a izgubila 5 puškomitraljeza.

Uveče oko 19.00 časova, Brigada je i po treći put prešla u napad na odsjeku dejstva. Treći bataljon napadao je neprijatelja na Vinici (trig. 321), dok su ostale snage Brigade napadale desno u pravcu Logorišta i M. Švarče. Treći bataljon uspio je da na juriš zauzme trig. 321. Glavne snage Brigade slomile su otpor neprijatelja između s. Stefanci i Vinice i u toku noći 3/4. maja prodrle u rejon Logorišta (k. 128 i k. 121). Međutim, ujutro 4. maja oko 06.00 časova neprijatelj je, ubacivanjem jakih rezervi, izvršio snažan protivnapad i odbacio snage Brigade na liniju bezimena k. 300 m sjeverozapadno od s. Stefanci - Vinica (trig. 321).

U toku noći 3/4. maja, Brigada je iz stroja izbacila 22 neprijateljska vojnika, od kojih je 14 ubila i 1 zarobila. Istovremeno je imala 1 poginulog i 15 ranjenih boraca.

U toku dana 3. maja, Osmo brigada je, poslije ovlađivanja rejonom s. Belaj i s. Poljice, produžila dejstva lijevom obalom Korane, a noću 3/4. maja prebacila je dva bataljona na desnu obalu rijeke sa zadatkom da obrazuju mostobran i obezbjeđuju desni bok glavnih snaga Divizije, pošto su se snage Desete divizije pomjerile dalje na istok. Nastupajući desnom obalom Mrežnice, Jedanaesta brigada izbila je noću 3/4. maja u rejon Mrzlog polja, sjeverozapadno od Vinice.

U toku dana 4. maja, neprijatelj je produžio protivnapadima na položaje koje je ujutro zaposjela Šesta brigada. Naročito žestoke borbe vodile su snage Brigade oko trig. 321. Položaji na visu i trig. 321 prelazili su u toku dana više puta iz ruku Brigade u ruke neprijatelja. U stvari, iscrpljene brojnim jurišima i protivjurišima, obe protivničke strane duže vremena su se nalazile istovremeno na visu na veoma maloj međusobnoj udaljenosti.

Noću 4/5. maja, Brigadaje dva puta prelazila u napad na liniji bezimena k., 300 m sjeverozapadno od s. Stefanci - Vinica (trig. 321), i to sa Prvim, Trećim i Četvrtim bataljonom. Međutim, oba pokušaja neprijatelj je odbio dobro organizovanim i snažnim otporom.

U toku dana 4. maja i noću 4/5. maja, Brigadaje izbacila iz stroja 175 neprijateljskih vojnika, od kojih je 75 ubijeno i 4 zarobljena. Istovremeno je pre-

trpjela gubitke od 11 poginulih, 139 ranjenih i 6 kontuzovanih boraca i starješina.⁷⁹³⁾

Ujutro 5. maja oko 04.00 časa, izvršeno je pregrupisanje snaga Šeste brigade. Drugi bataljon je posjeo položaje Osme brigade na lijevoj obali Korane u rejonu s. Poljice, dok su se sve snage te brigade prebacile na desnu obalu Korane. Prvi bataljon preuzeo je sve ostale položaje na odsjeku napada Brigade, a Treći i Četvrti bataljon su povučeni na odmor u s. Pečurkovo Brdo i Bansko Selo.

U toku dana 5. maja, na odsjeku napada Šeste brigade, kao i na frontu napada cijele Četvrtje divizije, vladalo je relativno zatišje. Neprijatelj je bio neaktivan, a snage Divizije su se pripremale za predstojeći opšti napad. Opšti napad Četvrtje divizije podrazumijevao je likvidaciju neprijateljskog mostobrana u luku donjeg toka Mrežnice sa Šestom i Jedanaestom brigadom i nastupanje Osme brigade sa linije s. Karmensko - s. Tusanj, između Kupe i Korane prema Karlovcu.

Prema zapovijesti štaba Četvrtje divizije od 5. maja, brigade su dobile zadatke: Šesta brigada da sa glavnim snagama nastupa opštim pravcem s. Štefanci - splet šumskih puteva između k. 128 i trig. 321, da likvidira neprijatelja na k. 128 i 201 da izbije na Mrežnicu i na ušće Mrežnice u Koranu i na odsjeku k. 113 — M. Švarča da forsira Mrežnicu i uspostavi mostobran; jednim bataljonom da sa jugozapadne strane napada neprijatelja na trig. 321 sprečavajući ga da sa visa djeluje u lijevi bok i pozadinu glavnih snaga Brigade, a zatim da ga blokira.

Jedanaesta brigada trebalo je da iz rejonu Mrzlog polja nastupa prema k. 164, a zatim da izbije na Mrežnicu, forsira rijeku i uspostavi mostobran lijevo od Šeste brigade; jednim bataljonom u rezervi sjeverno od trig. 321 da sprečava protivnapad neprijatelja sa visa Vinice u desni bok i pozadinu glavnih snaga Brigade. Ideja štaba Četvrtje divizije očevidno je bila da snagama Šeste i Jedanaeste brigade obuhvatnim nastupanjem okruži i izoluje glavne neprijateljske odbrambene položaje na Vinici i produži prodor preko Mrežnice.

Osma brigada trebalo je da nastupa desnom obalom Korane opštim pravcem Tušansko brdo - k. 149 - k. 177 - s. Šajinovići i da ovlada mostovima u s. Šajinovići.

Početak napada određen je za 16.00 časova 5. maja.⁷⁹⁴⁾

Šesta brigada je prema planu krenula u napad sa Drugim, Trećim i Četvrtim bataljonom. Drugi bataljon napadao je desno u zahvatu puta s. Poljice - s. Mostinje, a Treći i Četvrti bataljon na glavnom pravcu napada Brigade.

Uz veoma jaku podršku divizijske i armijske artiljerije, bataljoni Šeste brigade krenuli su u napad i nakon žestoke tročasovne borbe slomili otpor neprijatelja i produžili prodiranje prema Mrežnici. Uspjeh Šeste brigade i uspješno prodiranje Jedanaeste brigade natjerali su neprijatelja da napusti položaje na Vinici (trig. 321) i da se povuče prema Mrežnici. Koristeći noć, neprijatelj je uspio da se u toku povlačenja odvoji od brigada, prede na lijevu obalu Mrežnice, poruši mostove na rijeci i odstupi u Karlovac. Do 24.00 časova, Brigada je izbila na Mrežnicu u rejonu M. Švarče, a zatim je zastala dok nisu pripremljeni čamci i skela za prelaz preko rijeke.

U toku 5. maja do izbijanja na Mrežnicu, Brigada je izbacila iz stroja 50 neprijateljskih vojnika, od kojih je 21 ubijen. Istovremeno je ona pretrpjela gubitke od 14 poginulih, 13 ranjenih i 7 kontuzovanih boraca i starješina.

U jutarnjim časovima 6. maja, Brigada je bez otpora prešla na lijevu obalu Mrežnice i oko 08.00 ušla u Karlovac, koji je neprijatelj napustio. Ostale snage Četvrtje divizije razmjestile su se na prostoriji s. Kamensko - Turanj - Mekuš.

⁷⁹³⁾ *Arhiv VII*, kut. 273-12-19/1. Bojna relacija Četvrtje divizije za Karlovačku operaciju; *Arhiv VII*, kut. 774A — 6-1/11. Operacijski izvještaj Šeste brigade za maj 1945. godine.

⁷⁹⁴⁾ *Arhiv VII*, kut. 771A - 3-1/2. Zapovijest Štaba Četvrtje divizije od 5. maja 1945.

Šesta brigada je u Karlovcu zaplijenila velike količine municije (oko 20 vagona) i opreme i izvjesne količine pješadijskog oružja.

Oslobodenjem Karlovca bila je završena karlovačka ofanzivna operacija glavnih snaga Druge armije. U toj operaciji Četvrta divizija je imala jednu od najvažnijih uloga relativno brzim prodorom do posljednje linije zadnjih odbrambenih položaja neprijatelja na prilazu Karlovcu. Izuzetno teške i krvave borbe vodila je Četvrta divizija 1. maja za glavne položaje prvogodbrambenog pojasa neprijateljske odbrane na liniji s. Sačevići - s. Perjasica Gornja - Sv. Ilija - s. Svojići i od 3 do 5. maja za liniju posljednje odbrane Karlovca, odnosno za neprijateljski mostobran između donjih tokova Mrežice i Korane, na liniji s. Poljice - Vinica (trig. 321) - Goskovo (k. 244).

Četvrta divizija je napadala na iskusnog i upornog protivnika koji je na dobro utvrđenim odbrambenim položajima vodio odsudnu odbranu i upotrebom jakih rezervi izvodio česte protivnapade.

U karlovačkoj operaciji Diviziji je u ruke pao veliki ratni plijen. Između ostalog, zaplijenjeno je: 3 tenka, 7 topova, 3 PA-mitraljeza »flaka«, 6 teških minobacača, 5 mitraljeza, 40 puškomitraljeza, 171 puška, 17 automata, 13 kamiona, 6 motocikala, preko 20 vagona razne municije i velike količine drugog ratnog materijala. Znatne količine neprijateljske ratne tehnike su uništene.

Šesta brigada je 5 dana nastupala na centralnom, glavnom pravcu napada Četvrte divizije, na kome se nalazilo težište neprijateljske odbrane. Pored osobito teških i krvavih borbi u proboju glavnih odbrambenih položaja na prvom pojasu odbrane neprijatelja 1. maja, Brigada je najkrvavije borbe od svog nastanka imala od 3. do 5. maja u napadu na posljednju liniju neprijateljske odbrane Karlovca, posebno na Vinici (trig. 321). Naizmjeničnim jurišima bataljona Šeste brigade i protivjurišima neprijateljskih jedinica, vis Vinica prelazio je najmanje deset puta iz ruke u ruku. To su bili dramatični sudari u kojima su se borci protivničkih strana često hvatali »za guše« i tukli kundacima i noževima. O tim, po žestini retko vođenim okršajima na Vinici, govore i teški gubici neprijatelja i Šeste brigade. Tako je u toku 3 dana borbi za Vinicu Brigada nanijela neprijatelju gubitke od 184 ubijena, 242 ranjena i 38 zarobljenih vojnika i oficira. Istovremeno je u borbi za Vinicu Šesta brigada imala 59 poginulih, 211 ranjenih, 13 kontuzovanih i 4 nestala, odnosno 316 izbačenih iz stroja boraca i starješina.^{795*}

U karlovačkoj operaciji Šesta brigada je imala: 112 poginulih, 389 ranjenih, 4 nestala i 12 teško kontuzovanih boraca i starješina.^{796*}

Treba istaći da su u karlovačkoj operaciji, bez dvoumljenja najtežoj operaciji u kojoj je Šesta brigada ikada učestvovala, borci i rukovodioci ispoljili visoku svijest, boroeni elan i masovnu hrabrost. Sa borcima u prvim redovima na bunkere i rovove jurišale su i starješine. Hrabro su poginuli, između ostalih, Dušan Mihić, politkomesar čete, Nikola Kukić, komandir čete, Đuro Vranković i Gojko Kovačević, zamjenici komandira četa, Nikola Vukić, pomoćnik politkomesara čete, Lazar Vukić i Janko Grbić, politdelegati vodova, Mihajlo Dragišić, Janko Klepić, Ibrahim Alihodžić, Mirko Kokot i Branko Radujko, komandiri vodova, Krsto Račić, Milan Trkulja, Dušan Milić, Milan Kremenović i Faid Koslat, komandiri odjeljenja, hrabre bolničarke Mira Galić i Gaja Kovačević. Među 54 ranjenja rukovodioca bili su načelnik štaba Brigade Mirko Šimić i komandant Četvrtog bataljona Nikola Garača, ranjeni u jurišu na Vinici.^{797*}

⁷⁹⁵⁾ *Arhiv VII*, kut. 774A -6-1/11.

⁷⁹⁶⁾ *Isto*.

⁷⁹⁷⁾ *Arhiv VII*, kut. 273-12-37/1 i kut. 273-12-40.

Zanimljivo je da se u spisku boraca i rukovodilaca Četvrte divizije koji su se istakli tokom borbi u karlovačkoj operaciji i koji su predloženi za odlikovanja, iz Šeste brigade nalaze samo dva: Mirko Šimić, načelnik štaba Brigade, i Pero Vučković, komandir čete u Prvom bataljonu. Među jedinicama Šeste brigade koje su se istakle u istoj operaciji u divizijskom spisku su navedene: Druga četa Prvog bataljona, Druga četa Drugog bataljona i Treći bataljon sa Štabom bataljona.

Arhiv VII, kut. 273 - 12 - 45/1 i kut. 273 - 12 - 40/1.

ŠESTA BRIGADA U BREŽIČKO-KRŠKOJ OPERACIJI

Poslije karlovačke operacije, Šesta brigada ostala je u gradu do 8. maja. U borbenom stroju imala je 1.902 borca i rukovodioca.

U to vrijeme na jugoslovenskom ratištu snage JA nezadrživo su nastupale na sjeverozapad goneći razbijene neprijateljske grupacije. Prva i Druga armija vodile su borbe za oslobođenje Zagreba. Neprijatelj se užurbano povlačio komunikacijama između Krke i Save prema Ljubljani, težeći da se glavnim snagama što prije probije u Austriju. Povlačenje svojih glavnih snaga neprijatelj je obezbjeđivao odbranom jakih zaštitnica koje su pružale ogorčen otpor. Štab Druge armije uputio je divizije koje su učestvovala u karlovačkoj operaciji prema sjeveru ka liniji Brežice - Krško - Novo Mesto radi presijecanja odstupnice neprijateljskim snagama koje su se sa područja Zagreba povlačile prema Ljubljani.

Četvrta divizija dobila je zadatak da 8. maja forsiranim maršem krene pravcem s. Krašić - s. Stojdraga i da u toku 9. maja izbije na liniju Samobor - Bregana - Čatež - Stankova - s. Pirošica, da napadne i uništi neprijatelja na toj liniji i neprijateljskim snagama presiječe odstupnicu. Položaje na navedenoj liniji branili su ostaci 104. njemačke lovačke divizije, dijelovi 7. SS divizije »Princ Eugen« 1, 4. i 6. njemački policijski puk, dijelovi 11. ustaško-domobranske divizije, Karlovačkog ustaškog zdruga, 16. pješadijskog i 1. planinskog ustaško-domobranskog zdruga.⁷⁹⁸⁾ Neprijatelj je učvrstio i posjeo veći broj manjih mostobrana na desnim obalama Save i Krke. Mostobrani su fortifikacijski bili dobro uređeni, a mjestimično ispred prednjih položaja neprijatelj je postavio i minska polja.

U 14.00 časova 9. maja Četvrta divizija je stigla ispred položaja neprijatelja i iz pokreta prešla u napad. U odluci štaba Divizije za napad bilo je, između ostalog, istaknuto: »Svim sredstvima nastojati da se spasu mostovi na r. Krki i r. Savi«.

Šesta brigada dobila je zadatak da uz podršku artiljerijskog diviziona Divizije napadne neprijatelja na odsjeku s. Krška Vas - s. Gaice opštim pravcem s. Stojdraga - s. Pirošica - Cerklje, da forsira Krku južno od Cerklja i presiječe komunikacije Brežice - Cerklje, Brežice - V. Vas i Brežice - Leskovac između Krke i Save.

Desno od Šeste brigade pravcem s. Žejno - Čatež - Brežice napadala je Osmo brigada, a do nje pravcem s. Bregana - s. Jesenice Jedanaesta brigada. Lijevo od Šeste brigade napadale su snage Desete divizije.

Šesta brigada prešla je u napad sa Prvim, Trećim i Četvrtim bataljonom. Drugi bataljon nalazio se u brigadnoj rezervi. Brigada je u početku naišla na dosta jak otpor neprijatelja. Ipak, uz jaku podršku artiljerije i minobacača postepeno je lomila neprijateljsku odbranu. Četvrti bataljon, koji je napadao neprijatelja u rejonu Krška Vas, u 17.30 časova uspio je da zauzme most i da pređe na lijevu obalu Krke. Prvi i Treći bataljon uspjeli su da razbiju neprijatelja i da dijelom snaga forsiraju Krku 500 m zapadno od mosta kod Cerklja. Dejstvom dijela snaga koje su forsirale Krku, u bok neprijatelja, uz istovremeni frontalni napad glavnih snaga prema Cerklju, Prvi i Treći bataljon uspjeli su da oko 19.00 časova zauzmu neoštećen most i da oslobode Cerklje. Razbijene neprijateljske snage povukle su se iz rejona Cerklja u pravcu s. Zasap - s. Drnovo. Brigada je 21/22. maja prenočila u Zasapu i Cerklju.

Brigada je 10. maja izbacila iz stroja 68 neprijateljskih vojnika, od kojih su 52 ubijena i 1 zarobljen. Zaplijenjena su 2 aviona sa magacinom avio-dijelova, 6 protivavionskih mitraljeza, »flakova«, 5 ručnih bacača, 2 kamiona, 4 traktora i veće količine drugog ratnog materijala.⁷⁹⁹⁾

⁷⁹⁸⁾ *Arhiv VII*, kut. 273- 12-3/1 do kut. 273- 12-9/1. Bojna relacija Četvrte divizije za operaciju u Brežičko-kriškoj kotlini.

⁷⁹⁹⁾ *Arhiv VII*, kut. 774A - 6-1/11. Operacijski izvještaj štaba Šeste brigade za maj.

Iako je fašistička Njemačka zvanično kapitulirala 8. maja i njene snage na ostalim evropskim ratištima 9. maja obustavile otpor, na jugoslovenskom ratištu neprijateljske jedinice su produžile borbu. Štab Četvrte divizije je u ime štaba Druge armije pismenim putem (lecima) pozvao njemačke i ostale neprijateljske vojne jedinice u zoni dejstva Divizije na predaju, ali su to štabovi i komande tih jedinica pod raznim izgovorima odbijali. Pregovori pojedinih njemačkih oficira 0 predaji završavali su se običnim izgovorom da za to nemaju naređenje i bili su sračunati na dobijanje u vremenu za izvlačenje u Austriju.

Borbe Četvrte divizije nastavljene su i 10. maja, mada je otpor neprijateljskih jedinica naglo oslabio. One su prosto bježale ispred naših bataljona koji su nastupali.⁸⁰⁰⁾

Šesta brigada je 10. maja ujutro produžila nastupanje pravcem Cerklje - Drnovo - Leskovec - Trška gora - Krško. Obuhvatnim dejstvima Prvog i Trećeg bataljona, presječana je komunikacija između Leskoveca i Videma. Dio neprijateljskih snaga u Leskovec se predao, dok se veći dio razbježio na razne strane. Zarobljena su 84 neprijateljska vojnika. Zaplijenjeno je 11 topova, 20 PA mitraljeza »flakova«, 25 kamiona, 9 mitraljeza, 2 magacina municije i opreme, 43 konja i veće količine drugog ratnog materijala. Prvi i Treći bataljon imali su 6 ranjenih boraca.

Noću između 10. i 11. maja, goneća kolona Šeste brigade, sastavljena od Prvog i Trećeg bataljona i dijela Divizijskog artiljerijskog divizion, koja je formirana po naređenju štaba Četvrte divizije, produžila je gonjenje neprijatelja prema Videmu. U toku noći kolona je izbila na desnu obalu Save i iz artiljerijskih oruđa i minobacača tukla neprijatelja na komunikaciji između Libna i Videm-Krškog. Sutradan, 11. maja, goneća kolona Brigade napala je neprijatelja u rejonu Videm-Krškog, koji je pružio prilično jak otpor. Uz podršku artiljerije i minobacača, goneća kolona je poslije nekoliko časova borbe zauzela most na Savi

1 oko 13.00 časova istog dana oslobodila Videm-Krško. U toku borbe za oslobodjenje Videm-Krškog, Prvi i Drugi bataljon ubili su 37, a zarobili 42 neprijateljska vojnika. Zaplijenjeno je 11 topova, 7 PA-mitraljeza, »flakova«, 26 teških mitraljeza, 59 puškomitraljeza, 500 pušaka, 250 zaprežnih vozila sa ratnom opremom, 15 kamiona, 14 motocikla, 32 bicikla, 11 teških minobacača, 21 ručni bacač, 150 pari konja i oko 8 vagona municije. Prvi i Treći bataljon pretrpjeli su istovremeno gubitke od 3 poginula i 10 ranjenih boraca i starješina.⁸⁰¹⁾

Šesta brigada se uveče, 11. maja, prikupila u Videm-Krškom i tu je prenoćila.

Pošto je Četvrta divizija 11. maja dobila zadatak da u toku 12. maja produži gonjenje neprijatelja prema Celju i da iz pokreta sa istoka i jugoistoka napadne neprijatelja u rejonu Celja i oslobodi grad, Šesta brigada je ujutro 12. maja krenula pravcem Videm - Rajhenburg - Sevnica - Šmarje - Orešje. Istovremeno je prema Celju krenula pravcem s. Senovo - s. Jablance - Javornik - s. Planina jedanaesta brigada, dok je Osma brigada ostala u divizijskoj rezervi na prostoriji Brežice - Brežina - Doljena Vas.

Pokret Šeste brigade prema Celju odvijao se bez ikakvog otpora neprijatelja. Oko 16.00 časova prednji dijelovi Brigade i divizijski artiljerijski divizion naišli su oko 1 km južno od Orešja na zasjedu grupe ustaša skrivenih u šumi. Iznenadnom vatrom ustaška grupa ubila je i ranila nekoliko boraca i starješina iz divizion. Jedinice Brigade brzo su rastjerale tu grupu ustaša i produžile pokret prema Orešju. Na ulazu u Orešje Brigadi se predala bojna 2. ustaškog zdruga sa komandantom bojne, 6 oficira i 450 ustaša. Tom prilikom zaplijenjena su 3 puškomitraljeza, 280 pušaka, 7 automata i 16 pištolja. Uveče u Orešju Brigadi se

800) *Arhiv VII*, kut. 771A - 8-2/1.

801) *Arhiv VII*, kut. 774A - 6-1/11.

predao 61 domobran sa naoružanjem. Brigadaje prenočila u Orešju, a ujutro 13. maja krenula je prema s. Planina, gdje je stigla oko 10.00 časova. Po naređenju štaba Divizije, dalji pokret Šeste brigade prema Celju bio je obustavljen.

Operacija u Krško-brežičkoj kotlini bila je posljednja vojna operacija u kojoj je učestvovala Šesta brigada i Četvrta divizija u cjelini. Dejstva Šeste brigade, kao i cijela Četvrta divizija u ovoj operaciji, znatno su se razlikovala od svih prethodnih dejstava, naročito od dejstava u karlovačkoj operaciji. Bilo je to, uglavnom, pobjedonosno nastupanje i gonjenje razbijenog i demoralisanog neprijatelja koji je samo mjestimično i očajnički nastojao da pruži organizovan otpor. Otuda su i rezultati Šeste brigade u toku nastupanja, i po dubini dnevnih prodora i u pogledu uništavanja neprijateljske žive sile i zadobijanja ratnog plijena, daleko prevazilazili napore i žrtve koje je Brigada podnijela. Tako je za 4 dana izbacila iz stroja 740 neprijateljskih vojnika i oficira, od kojih je 89 ubila, a 651 zarobila. Istovremeno je zaplijenila 2 aviona, 22 topa, 33 PA-mitraljeza - »flaka«, 11 teških minobacača, 26 ručnih minobacača, 35 teških mitraljeza, 62 puškomitraljeza, oko 600 pušaka, preko 8 vagona razne municije, 250 zaprežnih vozila, 200 pari konja, 42 kamiona, 2 traktora, 14 motocikla i još mnogo drugog ratnog materijala. Brigadaje uspjela da zauzme neoštećene mostove u Kraškoj Vasi, Cerklju i Videm-Krškom.

Za posljednja 4 dana borbi u NOR-u, Šesta brigadaje pretrpjela gubitke od 5 poginulih i 41 ranjenog borca i starješine.⁸⁰² Između ostalih, hrabro je poginuo Meho Čerimović, politički delegat voda.

U toku tih posljednjih borbi, posebno u zauzimanju neoštećenih mostova, i zarobljavanju neprijateljskih vojnika, istakli su se, zbog čega su predloženi za pohvale i odlikovanja: Milan Rodić, komandir Prve čete Prvog bataljona, Lazar Sušnjica, komandant Prvog bataljona, Bogdan Čalić, komandir izviđačke čete, i Jovo Pilipović, borac izviđačke čete.⁸⁰³

Iz sela Planine, u kome je završila svoj ratni put, Šesta brigada je po naređenju štaba Četvrte divizije,⁸⁰⁴ 14. maja predveče, krenula natrag u Sevincu, gdje je prenočila. Sutradan, 15. maja, brigadaje krenula pravcem Videm-Krško - Brežice - Bregana. U rejonu Bregane Brigada je ostala na odmoru do 20. maja.

Po naređenju Generalštaba JA, Četvrta krajiška divizija je 18. maja izišla iz sastava Druge armije i ušla u sastav Prve armije.⁸⁰⁵

Po naređenju štaba Prve armije, 20. maja Četvrta divizija je krenula u Dalmaciju, u garnizone Zadar, Šibenik i Split, radi obezbjeđenja jadranske obale. Šesta brigada kretala se pravcem Samobor - Dvor na Uni - Blagaj na Japri - Lušci - Palanka - Bosanski Petrovac Drvar - Bosansko Grahovo - Knin - Split, u koji je stigla 30. maja uveče. Brigadaje 25/26. maja prenočila u Podgrmeču i to je bio njen posljednji susret sa matičnim krajem.

Grad Split je bio prvi mirmodopski garnizon Šeste krajiške brigade u novoj, slobodnoj Jugoslaviji.

KADROVSKE PROMJENE DO KRAJA RATA

Usljed gubitaka u borbama i premještanja na nove dužnosti, od početka marta pa do kraja rata 1945. godine izvršene su znatne promjene u starješinskom sastavu Šeste brigade. Najbrojnije kadrovske promjene izvršene su poslije sarajevske operacije, a zatim i neposredno poslije karlovačke operacije. Promjene su najviše obuhvatale starješinski sastav u vodovima i četama, u kojima su i gu-

802) *Arhiv VII*, kut. 774A - 6-1/11.

803) *Arhiv VII*, kut. 772 - 2-2.

804) *Arhiv VII*, kut. 771A - 7-2.

805) *Arhiv VII*, kut. 771A - 10-2.

bici bili najveći. Kako o tim promjenama nema podataka, niti se na osnovu sjećanja preživjelih boraca mogle rekonstruisati, u tekstu se navode samo kadrovske promjene u štabu Brigade i u štabovima bataljona.

U prvoj polovini marta iz Šeste brigade premješten je Vinko Lenart, a na njegovo mjesto za načelnika štaba Brigade krajem istog mjeseca, postavljen je Mirko Simić. Polovinom marta premješten je komandant Četvrtog bataljona Nikola Japundža, a na njegovo mjesto došao je Nikola Garača. Na mjesto Veljka Bogunovića, koji je teže ranjen u borbi za Kakanj, za pomoćnika politkomesara, Prvog bataljona došao je Kamenko Aleksić. Početkom aprila, na mjesto Boška Rodića, koji je premješten iz Šeste brigade, za politkomesara Drugog bataljona postavljen je Šimo Škundrić. Istovremeno, sekretar brigadnog komiteta SKOJ-a, Branko Damjanović Obad premješten je na dužnost omladinskog rukovodioca Četvrte divizije. Na njegovo mjesto došao je Marko Stupar, do tada rukovodilac SKOJ-a Trećeg bataljona. Krajem aprila, premješten je na dužnost politkomesara Osme brigade Milan Indić, a na njegovo mjesto za politkomesara Prvog bataljona postavljen je Spase Kotur. Poslije ranjavanja Nikole Garače, početkom maja, za komandanta Četvrtog bataljona postavljen je Toma Raković, do tada zamjenik komandanta Prvog bataljona, a za zamjenika komandanta Prvog bataljona postavljen je Stojan Đukić. Na mjesto Bogdana Zorića, koji je zbog povrede poslije karlovačke operacije otišao u bolnicu, za pomoćnika politkomesara Četvrtog bataljona došao je Bogdan Roković, do tada pomoćnik politkomesara čete.

Na završetku rata Šesta brigada je imala sljedeći sastav: štaba Brigade i štabova bataljona:

Štab Brigade: Milan Miljević Milančić, komandant, Sveto Aleksić, politkomesar, Đuro Milinović, zamjenik komandanta, Sava Popović, pomoćnik politkomesara, Mirko Simić, načelnik štaba, Esad Redžić, obavještajni oficir, Smail Šerić, oficir Ozne, Košta Vulin, intendant, Anđelka Tubin, referent saniteta, Stupar Marko (iz Dabra), sekretar brigadnog Komiteta SKOJ-a, i Hasan Jusufhodžić, sekretar štaba.

Štab Prvog bataljona: Lazar Šušnjica, komandant, Spase Kotur, politkomesar, Stojan Đukić, zamjenik komandanta, Kamenko Aleksić, pomoćnik politkomesara, Kragulj Drago, obavještajni oficir, Jovo Paprić, intendant, Zora Marić, referent saniteta, i Ilija Kosanović, rukovodilac SKOJ-a.

Štab Drugog bataljona: Veljko Vručinić, komandant, Simo Škundrić, politkomesar, Stojan Subotić, zamjenik komandanta, Branko Vranješ, pomoćnik politkomesara, Marko Đukić, obavještajni oficir, Ilijaz Busulhodžić, intendant, Stojan Vokić, referent saniteta, i Milan Vržina, rukovodilac SKOJ-a.

Štab Trećeg bataljona: Branko Balaban, komandant, Vlado Mihić, politkomesar, Milorad Medić, zamjenik komandanta, Tihomir Stojnić, pomoćnik politkomesara, Lazo Bundalo Bilić, obavještajni oficir, Vlado Kubez, intendant, Dara Obradović, referent saniteta, i Milan Tomaš, rukovodilac SKOJ-a.

Štab Četvrtog bataljona: Toma Raković, komandant, Miloš Došenović, politkomesar, Luka Mandić, zamjenik komandanta, Bogdan Raković, pomoćnik politkomesara, Pero Vukić, obavještajni oficir, Borko Kukolj, intendant, Marija Sovilj-Maričić, referent saniteta, i Nikola Drljača, rukovodilac SKOJ-a.

Štab artiljerijsko-minobacačkog divizionara: Dušan Radić, komandant, Branko Davidović, politkomesar, Trivo Bokan, zamjenik komandanta, Uroš Kovačević, intendant, Ljubica Kotur, referent saniteta, i Stupar Marko (iz Rujiške), rukovodilac SKOJ-a.

Od formiranja do završetka NOR-a, tj. tokom dvije godine i sedam mjeseci, Šesta krajiška NOU brigada je prošla put teških, neprekidnih borbi protiv okupatora, i domaćih izdajnika. Na borbenom putu postizala je velike rezultate, ali je podnosila i ogromne žrtve. Bilansom uspjeha, pobjeda i žrtava u borbi za

oslobođenje zemlje, svrstala se među proslavljene krajiške i druge jedinice naše narodnooslobodilačk, vojske.

Šesta brigada je u toku NOR-a izbacila iz stroja preko 14.000 neprijateljskih vojnika i oficira, od kojih je preko 6.000 zarobila i oko 4.000 ubila. Ratnim plijenom u oružju mogla se naoružati jaka divizija. Zaplijenila je oko 70 topova raznih kalibara, 34 protivavionska mitraljeza - »flaka«, oko 100 minobacača, 400 mitraljeza i puškomitraljeza, preko 4.000 pušaka, nekoliko stotina automata i pištolja, desetine vagona razne municije i velike količine drugog ratnog materijala i opreme. Istovremeno je uništila ili oštetila oko 20 tenkova i drugih oklopnih vozila, 11 oklopnih vozova, desetine transportnih vozova i vagona, zaplijenila ili uništila oko 100 kamiona i automobila, uništila veliki broj neprijateljskih vojnih objekata i ogromne količine drugog ratnog materijala i tehnike.

Kroz borbene redove Šeste krajiške NOU brigade prošlo je 8-9.000 boraca i starješina, od kojih nekoliko stotina drugarica. Pored četiri bataljona, koje je skoro neprekidno imala u svom sastavu, ona je tri kompletna bataljona uputila u sastav drugih brigada. Osim toga, od njenih boraca i starješina formirani su Podgrmečko vojno područje i Podgrmečki odred. Uz to, nekoliko stotina boraca i starješina u grupama, manjim jedinicama ili pojedinačno, upućeno je na komandne dužnosti i za popunu jedinica rodova i službi Četvrte divizije i Petog korpusa, a i u druge brigade i partizanske odrede Bosanske krajine.

Tokom borbi iz borbenog stroja Šeste krajiške izbačeno je oko 4.000 njenih boraca i starješina od kojih je preko 1.550 poginulo, a oko 2.500 ranjeno, promrzlo ili nestalo.

Prilikom formiranja, sastavljena u ogromnoj većini od pripadnika srpske nacionalnosti iz Podgrmeča, Šesta krajiška je tokom rata svoje redove sve više popunjavala pripadnicima muslimanske i hrvatske nacionalnosti, prije svega sa teritorije Bosne i Hercegovine, ali i iz drugih krajeva Jugoslavije. Svojim nacionalnim sastavom u toku posljednje godine rata ona je, uglavnom, održavala nacionalnu strukturu Bosne i Hercegovine. Kao, uostalom, i druge brigade NOV, i ova brigada je u punom smislu rječi bila kovačnica bratstva i j.dinstva i čvrstih veza između boraca i naroda.

Moralna čvrstina i visoki borbeni kvaliteti, koje je Šesta brigada posjedovala za sve vrijeme NOR-a, neodvojivi su od neprekidne aktivnosti njenih relativno brojnih i idejno-politički čvrstih organizacija KP i SKOJ-a. Partijska organizacija u prosjeku je brojala oko 350 članova i kandidata, a organizacija SKOJ-a 350-400 članova. Preko 95% komandnog kadra, počev od komandira odjeljenja, bilo je učlanjeno u KP ili SKOJ. Članovi KP i SKOJ-a bili su najhrabriji i u svakom pogledu uzorni borci i starješine i srazmjerno šu podnosili najveće žrtve.

Borbeni kvaliteti i uspjesi Šeste krajiške brigade nerazdvojivi su od njenog odnosa čvrste povezanosti sa narodom u svim krajevima u kojima je u toku rata boravila i vodila borbe. Starješine i borci širili su ideje NOP-a i sprovodili akcije u pravcu revolucionarnih društvenih promjena i u tom smislu razvijali, njegovali i učvršćivali veze tijesne saradnje sa narodom u selima i gradovima u koje su dolazili i koja su oslobađali.

Iako je Šesta krajiška brigada veći dio borbenog puta provela na teritoriji Podgrmeča i Bosanske krajine, ona se veoma često nalazila u pokretu, na dužim ili kraćim marševima koje su nametali borbeni zadaci. Marš-ruta njenih pokreta u toku rata iznosi oko 12.000 km i obuhvata, pored skoro svih predjela Bosanske krajine, Dalmaciju, srednju Bosnu sa područjem Sarajeva, zapadne predjele Hrvatske i Sloveniju.

Šesta krajiška brigada dala je 7 narodnih heroja Jugoslavije, od kojih su 4 posmrtno dobili ovo najviše odlikovanje - Dušan Košutić, Mirko Vejinović, Du-

san Gavran i Cvijko Kukulj. Trojica su preživjela rat - Uroš Bogunović Roca, Milan Miljević Milančić i Rade Brkić.⁸⁰⁶⁾

Pored brojnih priznanja koje su Brigada, njeni bataljoni, starješine i borci dobili utoku NOR-a od štaba Četvrte divizije, štaba Petog korpusa i Vrhovnog štaba NOV i POJ, za doprinos pobjedi nad fašističkim okupatorom i narodnim izdajnicima, vrhovni komandant oružanih snaga SFRJ, maršal Josip Broz Tito, poslije oslobođenja odlikovao je Šestu krajišku NOU brigadu sa tri visoka odlikovanja: Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem, Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom i Ordenom partizanske zvijezde sa zlatnim vijencem.

Odlukom Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu borbene i revolucionarne tradicije Šeste krajiške NOU brigade nastavlja da njeguje jedinica JNA locirana u Sarajevu, glavnom gradu SR Bosne i Hercegovine. Jedna jedinica Teritorijalne odbrane u Bosanskoj krajini takođe njeguje tradicije i nosi ime proslavljene Šeste krajiške NOU brigade.

806) U redovima Šeste krajiške brigade relativno kratko vrijeme boravili su i borili se još i narodni heroji Rade Bašić, politkomesar Brigade, u oktobru i novembru 1944. godine (sada član Savjeta SR Bosne i Hercegovine), i Košta Bosnić, član Politodjela Brigade, krajem 1942. i početkom 1943. godine (poginuo kao član Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bosansku krajinu u avgustu 1944. godine na putu između Ključa i Bosanskog Petrovca od savezničke avijacije).

Narodni heroji iz Podgrmeča, koji su iz Prvog krajiškog NOP odreda otišli i borili se u drugim krajiškim i ostalim jedinicama NOV, dobili su ovo najviše odlikovanje za borbene podvige i zasluge u jedinicama u kojima su se borili. Narodni heroji Petar Škundrić i Milan Ličina Ordenom narodnog heroja odlikovani su za borbene zasluge u Narodnom ustanku Podgrmeča i u Prvom krajiškom NOP odredu.

Legendarni ustanički i partizanski komandir u Podgrmeču, Petar Škundrić, poginuo je prilikom napada na neprijatelja u Budimlić-Japri 1. oktobra 1941. godine, tj. nešto prije formiranja Prvog krajiškog NOP odreda.

Narodni heroj Milan Ličina, istaknuti organizator ustanka i jedan od prvih komandira četa u Prvom krajiškom odredu, poginuo je u Jošavci 10. aprila 1942. godine, kratko vrijeme poslije odlaska na dužnost u Operativni štab za Bos. krajinu, braneći od napada četnika teško ranjenog načelnika Operativnog štaba, narodnog heroja Mladena Stojanovića.

RATNE FOTOGRAFIJE
ŠESTE KRAJIŠKE NOU BRIGADE

*Milo rad Mijatović, prvi komandant
Brigade*

*Dimitrije Bajalica Baja, prvi politički
komesar Brigade*

*Petar Vojinović, prvi zamjenik
komandanta Brigade*

*Uroš Bogunović Roca, prvi zamjenik
političkog komesara Brigade*

Minobacački kurs u Benakovcu, septembra 1942.

*Mahmut Zulić, član ZAVNOBiH-a, i Hajro Kapetanović, partijski rukovodilac
Četvrte brigade*

Narodni zbor naroda Sanskog Mosta i okoline koji je održan poslije oslobodenja ovog grada 20. oktobra 1943.

Štab Brigade sa izviđačkom četom. Novembar 1944. kod Busovače

Rukovodstvo saniteta Brigade sa komandantom i intendantom (Mileva Kusonjić, Anđelka Tubin-Čiča, Milan Miljević Milančić, Ljubica Kotur-Milinović, Marija Sovilj i Kojica Vulin)

Fudbalski tim Brigade. Sedmi novembar 1944. u Han-Kompaniji (četvrti Šemsko Kapetanović, peti Savo Popović, šesti Smajo Serić, sedmi Esad Redić)

*Borci Drugog bataljona sa članovima porodica iz Sanskog Mosta.
Novembar 1944. kod Travnika*

Evakuacija ranjenog borca kod Viteza. Novembar 1944.

Komandant Brigade Milan Miljević prima prelaznu zastavu od zamjenika komandanta Petog korpusa, Nikole Karanovića. Sedmi novembar 1944. u Han-Kompaniji

Hor Četrte krajiške divizije. U Han-Kompaniji, 7. novembra 1944.

*Artiljerci na položaju iznad Zenice (vodnik Miloš Vojvodić pored topa).
Decembar 1944.*

*Borci i rukovodioci Četvrte krajiške divizije ispraćaju posmrtno ostatke Josipa
Mažara Šoše, Laze Marina i Petra Mečave, poginulih u borbi za Travnik 20. i
22. oktobra 1944.*

*Kuriri jedinica Brigade novembra 1944.
kod Viteza*

*Obavještajni oficiri u brigadi (Tode Predojević, Bogdan Samber, Vilim Sole,
Pero Vukić). Maj 1945.*

Stab Četvrtog bataljona (Bogdan Zorić, Nikola Garača, Miloš Došenović, Luka Mandić i Pero Vukić). Mart 1945. kod Viteza

Iznošenje ranjenog borca sa položaja kod Guče Gore, januara 1945.

Bolničarka Trećeg bataljona ukazuje prvu pomoć ranjenom borcu iznad Guče Gore, januara 1945.

Borbe u Travniku 19. januara 1945. Komandant Milančić komanduje vatrom artiljerije

Stab Brigade: Savo Popović, Sveto Aleksić, Milan Miljević Milančić, Mirko Simić, Esad Redžić, Kojica Vulin, marta 1945. godine

Borci brigade slušaju radio-vijesti, aprila 1945.

Jedinice Brigade napuštaju Sarajevo 14. aprila 1945.

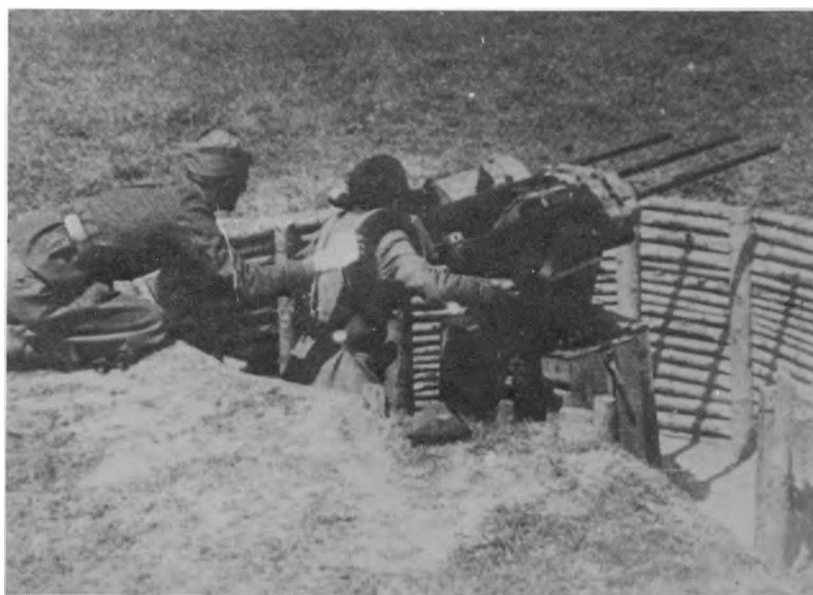

Dijelovi Brigade na maršu. April 1945, okolina Busovače

Na pruzi žst. Busovača - i st. Lašva kod sela Strane 25. februara 1945. uništen je njemački blndirani voz u kome se nalazio štab pukovnika Ludviga Eberlajna, koji je zarobljen

Komandant Prvog bataljona, Lazar Sušnica, gađa iz tek osvojenog njemačkog flaka u borbi za aerodrom Brezice 8. maja 1945. Pozadi je Rade Orlović

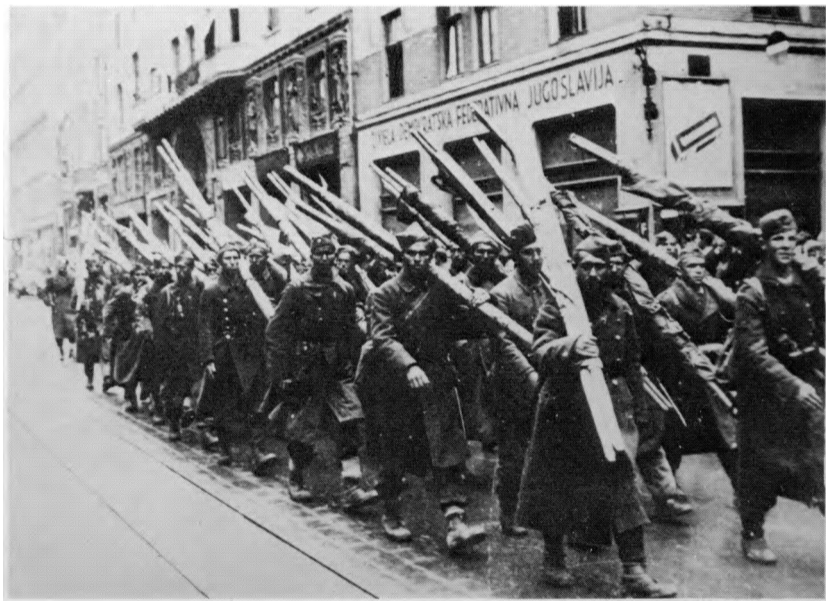
Starješine Brigade za vrijeme predaha uoči napada na neprijatelja oko Jastrebarskog ispred r. Suha Struga, 9. maja 1945. godine

Grupa izviđača na zadatku januara 1945. ispod planine Vlačić

Postavljanje pontonskog mosta na r. Korani kod Karlovca 6. maja 1945.

Sanitetski voz napušta Sarajevo 14. aprila 1945.

Građani Sarajeva ispraćaju Šestu brigadu 14. maja 1945.

Brigada na maršu iz Slovenije 14. maja 1945.

Brigada na maršu, Travnik 17. aprila 1945.

Borci Drugog bataljona kreću na položaj januara 1945. Okolina Zenice

Borci Prvog bataljona prebacuju se preko mosta na rijeci Krki kod Cerklja, 10. maja 1945.

Brigada na maršu za Split maja 1945.

Borci na položaju ispred Guče kod Travnika, januara 1945.

Kuvar Rade nosi hranu na položaj za vrijeme boje za odbranu Travnika, 17. januara 1945.

Artiljerijski divizion u dejstvu na prostoru Han-Bila, januara 1945.

Puškmitraljezac Trećeg bataljona sa svojim pomoćnikom na položaju u dolini rijeke Lašve kod Busovače, januara 1945.

Mitraljesko odjeljenje Drugog bataljona kreće na položaj kod Viteza, januara 1945.

Forsiranje rijeke Kupe 6. maja 1945.

Prelaz preko improviziranog mosta na rijeci Uni kod Bosanske Krupe, pri pokretu ka Karlovcu, 27. aprila 1945.

S P I S A K
POGINULIH I UMRLIH BORACA I STARJEŠINA
ŠESTE KRAJIŠKE NOU BRIGADE

**POLOŽILI SU SVOJE ŽIVOTE ZA SLOBODU BOREĆI SE
U REDOVIMA ŠESTE KRAJIŠKE NARODNOOSLOBODILAČKE
UDARNE BRIGADE**

U istraživanju, prikupljanju, sređivanju i obradi podataka o poginulim borcima naše brigade u narodnooslobodilačkom ratu, koje je vršeno uporedo sa istraživanjem dokumentacije za pisanje Monografije, korišteni su sledeći izvori:

- ratna dokumentacija Šeste krajiške NOU brigade, Četvrtke krajiške NOU divizije i Petog (Prvog) bosanskog korpusa koja se čuva u Istorijskom institutu JNA;
- dokumentacija Saveza udruženja boraca NOR-a opština Bihać, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Sanski Most, Zenica, Prijedor, Bosanski Petrovac, Sarajevo, Kakanj, Banja Luka i dr.;
- pisana sjećanja boraca Brigade i sačuvane ratne zabilješke;
- sačuvana poslijeratna dokumenta, koja su se nalazila kod rodbine, boraca naše brigade i kazivanja članova porodica i drugi izvori koji su bili od koristi u pronalaženju podataka.

Svi biografski podaci i sačinjeni spiskovi su provjeravani, upoređivani i dopunjavani u zavičajnim mjestima preko opštinskih odbora SUBNOR-a.

Ovim istraživanjem identifikovano je 1.547 poginulih i nastradalih boraca.

Izražavamo punu zahvalnost i priznanje opštinskim i mjesnim odborima SUBNOR-a koji su nam dali podatke i provjerili sačinjene spiskove.

Neka je vječna slava i hvala poginulim borcima koji su junačkom smrću ostali na vječnoj straži mira i slobode!

PODATKE ISTRAŽILI I OBRADILI: Božo Stupar, Pero Vukić, Milan Rodić, Bobo Raković i Vlado Mihić

A

ABRAMOVIĆ IVAN, borac, rođen u Travniku. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.

ADAMOVIĆ Nikole BORIŠA, borac, rođen 1910. godine u D. Majkić-Japri, Sanski Most, Poginuo 1943. godine kod Prijedora.

ADAMOVIĆ B. BOŠKO, borac, rođen 1920. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo 12. decembra 1942. godine na Umcima kod Sanskog Mosta.

ADAMOVIĆ Veljka BOŠKO, borac, rođen u Brdarima, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Sida.

ADAMOVIĆ Mile DMITAR, borac, rođen 1922. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1944. godine u selu Mijska Glava, Ljubija.

ADAMOVIĆ Jovana DUŠAN, borac, rođen 1919. godine u D. Majkić-Japri, Sanski Most, Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.

ADAMOVIĆ GOJKO, borac, rođen 1909. godine u Čađavici, Bosanski Novi. Poginuo 23. februara 1945. godine kod Busovače.

ADAMOVIĆ Jove GOJKO, borac, rođen 1923. godine, Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Sutjesci.

ADAMOVIĆ S. LAZO, borac, rođen 1923. godine, Zalin, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Bosanske Krupe.

ADAMOVIĆ Jove MARKO, borac, rođen 1920. godine, Benakovac, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1944. godine na Breševu, Sanski Most.

ADAMOVIĆ Mile MARKO, borac, rođen 1912. godine, Pučenik, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Miške Glave, Ljubija.

ADAMOVIĆ B. MILAN, borac, rođen 1927. godine, Benakovac, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine u Buševiću, Bosanska Krupa.

ADAMOVIĆ Dure MILAN, borac, rođen 1923. godine, Miljevci, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Koprivne.

ADAMOVIĆ G. NIKICA, borac, rođen 1912. godine, Benakovac, Bosanska Krupa. Poginuo januara 1943. godine na Fajtovcima, Sanski Most.

ADAMOVIĆ Paje NIKOLA, vodnik, rođen 1907. godine, Benakovac, Bosanska Krupa. Umro maja 1943. godine na Benakovcu.

ADAMOVIĆ Jove PEJO, borac, rođen 1925. godine, Benakovac, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine kod Blagaja, Bosanski Novi.

ADAMOVIĆ T. STOJAN, borac, rođen 1907. godine, Benakovac, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Benakovcu.

ADAMOVIĆ Vase TRIVO, borac, rođen 1920. godine, D. Majkić-Japra, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

ADAMOVIĆ Nikole VITOMIR, borac, rođen 1910. godine, Bosanski Milanovac, Sanski Most. Poginuo 12. decembra 1942. godine u Sanskom Mostu.

ADILOVIĆ AVDO, politički delegat voda, rođen u Kaknju. Poginuo 29. marta 1945. godine u Kaknju.

AGANOVIĆ Husejina HASAN, borac, rođen u Sarajevu. Poginuo 5. maja 1945. godine na Vinici, Karlovac.

AGANOVIĆ M. SALKO, borac, rođen 1927. godine u Sarajevu. Poginuo 4. maja 1945. godine u Vinici, Karlovac.

AGBABA S. PEJO, borac, rođen 1921. godine, Veliki Radić, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1944. godine kod Busovače.

AHMETOVIĆ Teufika DERVIŠ, borac, rođen u Travniku. Poginuo 30. marta 1945. godine u Kašnju.

AHMETOVIĆ - BEŠIĆ Huseina MINA, bolničarka, rođena 1924. godine, Kijevo, Sanski Most. Poginula 1943. godine - mjesto pogibije nepoznato.

AJKUNIĆ Mušana MEHO, borac, rođen 1913. godine, Torovo, Trnovo, Sarajevo. Poginuo 3. maja 1945. godine u selu Bošt, Karlovac.

ALAGIĆ Muje OMER, borac, rođen u Sarajevu. Poginuo 3. maja 1945. godine u Vinici kod Karlovca.

ALAJBEGOVIĆ Zulfe MUJO, borac, rođen u selu Dub, Rogatica. Poginuo 1. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca, gdje je i sahranjen.

ALIĆ Muje MEHO, borac, rođen u selu Suhodol, Travnik. Poginuo 28. decembra 1944. godine kod sela Raska, Busovača i sahranjen u Busovači.

ALILINHODŽIĆ Behe IBRAHIM, vodnik. Poginuo u Karlovcu.

ALIVUKSmaje HUSEIN, borac, rođen 1924. godine u Orašcu, kod Bihaća. Poginuo 15. januara 1945. godine kod Travnika.

ALJETIĆ D. VID, borac, rođen u selu Petoševci, Banja Luka. Poginuo 22. marta 1944. godine u Svodnoj kod Prijedora.

ANGIREVIĆ S. MIRKO, borac, rođen 1920. godine u Gornjem Budelju, Sanica. Poginuo početkom februara 1943. godine u Grmeču.

ANIČIĆ Mile JOKA, bolničarka, rođena 1927. godine, Kljevci, Sanski Most. Poginula 1944. godine u Crnoj Gori.

ANIČIĆ Maksima MIRKO, borac, rođen 1928. godine, Grdanovci, Sanski Most. Poginuo 10. decembra 1942. godine na Brajića-Tavanu.

ANIČIĆ Cvije MICO, borac, rođen 1923. godine, Grdanovci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Hruškovca, Stara Rijeka.

ANIČIĆ Mile PERO, borac, rođen u Perni, Bosanska Krupa. Poginuo 1. januara 1944. godine u Banjoj Luci.

ANIČIĆ Mile TODE, desetar, rođen 1910. godine, Grdanovci, Sanski Most. Poginuo 10. decembra 1942. godine na Brajića-Tavanu.

ANIĆ ALEKSA, borac, rođen 1924. godine, Radomirovac, Bosanski Novi. Poginuo 29. decembra 1944. godine kod Busovače.

ADAMOVIĆ S. MICAN, borac, rođen 1915. godine, Majkić-Japra. Poginuo početkom 1943. godine u borbama na Podgrmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

ADAMOVIĆ N. DRAGO, borac, rođen 1914. godine u Majkić-Japri. Poginuo polovinom 1944. godine u borbama kod rudnika Ljubije.

AJDUKOVIĆ Davida BOŽO, borac, rođen 1914. godine. Poginuo 1942. godine na Piskavici kod Prijedora.

ALAGIĆ M. MUJO, borac, rođen 1918. godine. Poginuo prvom polovinom 1945. godine u borbama na području Slovenije.

ANIČIĆ M. MARKO, borac, rođen 1928. godine u Grdanovcima. Poginuo početkom 1943. godine u borbama na Brajića-Tavanu u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

ANIČIĆ C. MIRKO, borac, rođen 1923. godine u Grdanovcima. Poginuo pred kraj 1943. godine u Rujiškoj kod Bosanskog Novog.

ANTONIĆ N. MILAN, borac, rođen 1920. godine u selu Ilidži, Budimlić-Japra. Poginuo krajem 1942. godine u borbama kod Budimlić-Japre.

ARNAUTOVIĆ S. MILAN, borac, rođen 1910. godine u Majkić-Japri. Poginuo početkom 1943. godine u borbama na području Majkić-Japre u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

ARNAUTOVIĆ S. PETAR, borac, rođen 1926. godine u Majkić-Japri. Poginuo krajem 1942. godine u toku napada na Sanski Most.

ANIĆ ĐURO, komandir voda, rođen u selu Otiš, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u Bijeloj, Daruvar, Slavonija.

AVDIĆ S. SMAIL, borac, rođen 1923. godine u Skucanom Vakufu. Poginuo krajem 1944. godine u borbi u Rujiškoj kod Bosanskog Novog.

ANTONIĆ Ilije AĆIM, borac, rođen 1914. godine, Usorci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Podgradaca.

ANTONIĆ Luke JOVAN, komandir čete, rođen 1922. godine, Tukovi, Prijedor. Poginuo jula 1944. godine kod Tromeđe, Ljubija.

ANTONIĆ J. MIĆO, borac, rođen 1903. godine, Rasavci, Prijedor. Poginuo (umro) krajem 1943. godine u Rasavcima.

ANTONIĆ Đure MILAN, borac, rođen 1914. godine, Usorci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Sasine.

ANTONIĆ Mile SIMO, borac, rođen 1920. godine, Budimlić-Japra, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

ANTUNOVIĆ Ljube OSTO JA, borac, rođen 1920. godine u Sarajevu. Poginuo 2. maja 1945. godine u Banjskom selu kod Karlovca.

ANTUNOVIĆ Ljube STOJAN, borac, rođen u selu Pofalički. Poginuo 4. maja 1945. godine na Vinici kod Karlovca.

ARSENIĆ Peje ĐORĐO, borac, rođen 1913. godine, Petoševci, Laktaši, Banja Luka. Poginuo 1. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca.

ASIĆ ADEM, borac, rođen u Višegradu. Poginuo 19. januara 1945. godine u selu Radajčići kod Travnika.

ATLAGIĆ DRAGO.

AVDAGIĆ Rame BORO, borac, rođen u Koruškoj. Poginuo 20. oktobra 1944. godine na Travniku i sahranjen na Travničkom groblju.

AVDIĆ Šefika SMAJIL, borac, rođen 1923. godine, Škucani Vakuf, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Sarajeva.

B

BABIĆ ĐORĐO, borac, rođen 1916. godine, Radomirovac, Bosanski Novi. Poginuo maja 1943. godine u Radomirovcu.

BABIĆ L. ILIJA, borac, rođen 1913. godine, Jasenica, Bosanska Krupa. Poginuo 19. aprila 1943. godine na Kozinu, Sanski Most.

BABIĆ Ilije MARKO, borac, rođen 1912. godine, D. Lipnik, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

BABIĆ N. MIĆO, borac, rođen 1921. godine, Benakovac, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Lastvama kod Bosanske Krupe.

BABIĆ D. MILAN, borac, rođen 1923. godine, Jasenica, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine na Lipniku kod Sanskog Mosta.

BAJIĆ Pavla ANTE, borac, rođen u selu Čotići, Visoko. Poginuo 31. marta 1945. godine na Kaknju, gdje je i sahranjen.

BAJRAMOVIĆ Gofe FEHIM, borac, rođen u Suhom Dolu, Travnik. Poginuo 1. maja 1945. godine kod Perjasice, Karlovac.

BALABAN SAVO, komesar čete. Poginuo u Benakovcu.

BALAC JOVO, rođen 1917. godine u selu Bosanski Doljani, Bihać. Poginuo 1942. godine kod s. Spahići, Bihać.

BANDIĆ S. DUŠAN, borac, rođen 1925. godine, Gornja Suvaja, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine u blizini Volara kod Prijedora.

BALAC Bože MARKO, borac, rođen 1904. godine, D. Lipnik, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Podgradaca, Kozara.

BANDIĆ M. SIMO, borac, rođen 1906. godine, Veliki Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo krajem novembra 1942. godine kod Bosanskog Novog.

BANJAC M. JOSIP, borac, rođen 1923. godine, Korjenovo, Sanica. Poginuo aprila 1943. godine kao ranjenik Centralne bolnice na Sutjesci.

BANJAC Obrada JOVAN, borac, rođen 1900. godine, Jelašinovci, Sanski Most. Poginuo 12. februara 1943. godine u Velikoj Vodi u Grmeču.

BANJAC Đure MILAN, borac, rođen 1922. godine u Sanici. Poginuo 8. septembra 1944. godine u Prijedoru.

BANJAC Đure MILOŠ, borac, rođen 1923. godine, Kordići, Sanica. Poginuo aprila 1944. godine u selu Grmuša kod Bosanske Krupe.

BANJANIN N. ILIJA, borac, rođen 1920. godine, Gornji Gudelj, Sanica. Poginuo marta 1943. godine na Gornjem Gudelju.

BARUDŽIJA Ostoje DRAGOJA, borac, rođen 1910. godine, Dževar, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Beograda.

BARUDŽIJA Ostoje ĐURO, borac, rođen 1904. godine, Dževar, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Omarske.
BARUDŽIJA Đure STEVO, borac, rođen 1926. godine, Brdari, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u istočnoj Bosni.
BASARA Luke MILAN, borac, rođen 1924. godine, Otiš, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Suhaći.
BASARA Jovana PERO, borac, rođen 1919. godine, Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Dabra.
BANJEZA Nike DRAGO, borac, rođen u Zenici. Poginuo 19. februara 1945. godine u Vitezu kod Travnika.
BASARIĆ MIRKO, rođen u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Bihaća.
BASTA Pere ĐURO, borac, rođen 1921. godine, Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Medjedićkog Brda.
BASTA Pere ĐURO, borac, rođen 1922. godine, Bosanski Milanovac, Sanski Most. Poginuo aprila 1943. godine na Medjedićkom Brdu.
BASTA Petra JOVICA, borac, rođen 1914. godine, Naprelje, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Bosanskog Novog.
BATAK P. UROŠ, rođen 1920. godine, Gudavac, Bosanska Krupa. Poginuo 10. februara 1943. godine u Otišu, Jelašinovci.
BATIĆ Mile MARKO, borac, rođen 1925. godine, Praštalo, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Bravsku, Bosanski Petrovac.
BATIĆ Mihajla PERO, borac, rođen 1921. godine, Praštalo, Sanski Most. Umro 1944. godine na Siciliji.
BATINICA OSTOJA, borac, rođen 1923. godine, Sanićani, Prijedor. Poginuo 7. septembra 1944. godine u Prijedoru.
BERNJAK Josipa JOSIP, borac, rođen 1920. godine u Sarajevu. Poginuo 2. maja 1945. godine u selu Benci kod Karlovca.
BERONJA J. BOŽO, borac, rođen 1903. godine, Mali Radić, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine u Malom Radiću.
BERONJA Mile ĐUJA, bolničarka, rođena 1921. godine, Veliki Radić, Bosanska Krupa. Poginula polovinom februara 1943. godine u Grmeču.
BERONJA Cvije ĐURO, komandir voda, rođen 1921. godine, Veliki Radić, Bosanska Krupa. Poginuo 28. decembra 1942. godine na Novskoj planini.
BERONJA Petra ĐURO, borac, rođen 1907. godine, Veliki Radić, Bosanska Krupa. Poginuo u IV ofanzivi 1943. godine u selu Eminovci, Sanski Most.
BERONJA J. MIHAJLO, borac, rođen 1921. godine, Veliki Radić, Bosanska Krupa. Poginuo početkom 1943. godine u Grmeču.
BESAREVIĆ Mihajla MILENKO, borac, rođen 1909. godine u Sarajevu. Poginuo 5. maja 1945. godine na terenu Vinice kod Karlovca.
BILBIJA Nikole MILOŠ, borac, rođen 1923. godine, Marini, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.
BILBIJA N. TRIVO, borac, rođen 1919. godine, Hašani, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1944. godine kod Stare Rijeke, Sanski Most.
BILBIJA Steve ŽARKO, borac, rođen 1926. godine, Podvidača, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.
BILIĆ ĐURO, borac, rođen 1908. godine, Kršlje, Bosanski Novi. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.
BJELAJAC BOŽO, borac, rođen 1927. godine, Kršlje, Bosanski Novi. Poginuo marta 1943. godine na Lišniku, Sanski Most.
BJELAJAC DANE, borac, rođen 1914. godine, Kršlje, Bosanski Novi. Poginuo krajem decembra 1943. godine u selu Jelička kod Prijedora.
BJELAJAC Jovana DRAGAN, borac, rođen 1909. godine, Srednji Bušević, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod sela Blatno, Bosanski Novi.
BJELAJAC DRAGINJA, bolničarka, rođena 1920. godine, Kršlje, Bosanski Novi. Poginula 17. novembra 1943. godine na Miljakovcima kod Prijedora.
BJELIĆ Mihajla MILANKO, borac, rođen 1925. godine, Janjila, Bosanski Petrovac. Poginuo 1943. godine na položaju Oštrej.
B JELO VUK Lazara BRANKO, borac, rođen 1926. godine, Krkojevci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

BLAGOJEVIĆ BRANKO, borac, rođen 1926. godine, Mala Krupska Rujiška, Bosanski Novi. Poginuo marta 1943. godine u Budimlić-Japri kod Sanskog Mosta.
BLAGOJEVIĆ TRIVO, borac, rođen 1922. godine, Mala Krupska Rujiška, Bosanski Novi. Poginuo 10. februara 1943. godine u selu Grdanovci kod Sanskog Mosta;
BLANUŠA Đure RADOJICA, borac, rođen 1914. godine, Mali Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo maja 1943. godine u Malom Duboviku.
BODIROŽA Dane LAZO, borac, rođen 1922. godine, Krkojevci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Dabra.
BODIROŽA Vase PERO, borac, rođen 1925. godine, Kruhari, Sanski Most. Poginuo 18. decembra 1944. godine kod Busovače.
BOGDANOVIĆ P. BRANKO, borac, rođen 1919. godine, Mali Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1944. godine kod Volara, Ljubija.
BOGDANOVIĆ N. DUŠAN, borac, rođen 1923. godine, Mali Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo avgusta 1943. godine kod Bosanskog Novog.
BOGDANOVIĆ M. ĐORĐO, borac, rođen 1923. godine, Mali Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo 21. oktobra 1943. godine u Sanskom Mostu.
BOGDANOVIĆ M. KRSTO, borac, rođen 1923. godine, Mali Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine na Fajtovcima kod Sanskog Mosta.
BOGDANOVIĆ I. LUKA, borac, rođen 1922. godine, Donja Suvaja, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1944. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa.
BOGDANOVIĆ J. PETAR, borac, rođen 1925. godine, Mali Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine na Brajica-Tavanu kod Sanskog Mosta.
BOGDANOVIĆ M. PETAR, borac, rođen 1921. godine, Mali Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo sredinom marta 1943. godine u Grmeču.
BOGDANOVIĆ Đ. SVETOZAR, borac, rođen u Malom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1944. godine kod Blatne, Bosanski Novi.
BOGOMIR Lj. PASAL, borac, rođen 1916. godine u Drvaru. Nije ustanovljeno mjesto i vrijeme pogibije.
BOGUNOVIĆ Marka PETAR, potporučnik, rođen 1912. godine, Brdari, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Saračice.
BOGUNOVIĆ Save STOJAN, borac, rođen 1918. godine, Brdari, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u centralnoj Bosni.
BOJANIĆ Dušana SVETO, borac, rođen 1927. godine, Rakelići, Prijedor. Poginuo 1. maja 1945. godine u selu Cerovac kod Karlovca.
BOKAN BRANKO, borac, rođen 1927. godine u Drvaru. Poginuo 3. septembra 1944. godine u Petkovcu, Bosanski Novi.
BOKAN Marka BRANKO, borac, rođen 1927. godine, Predojevića-Glavica, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Bosanskom Petrovcu.
BOKAN S. DRAGO, borac, rođen 1927. godine, Pučenik, Bosanska Krupa. Poginuo 31. decembra 1943. godine u Banjoj Luci.
BOKAN DUŠAN, borac, rođen 1920. godine, Kršlje, Bosanski Novi. Poginuo krajem 1943. godine u zatvoru u Zemunu kao zarobljenik.
BOKAN Vase DUŠAN, delegat voda, rođen 1909. godine, Gornji Petrovići, Bosanska Krupa. Poginuo septembra 1944. godine u Banjoj Luci.
BOKAN Marka MILAN, borac, rođen 1920. godine, Ostrožac, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine kod Bosanskog Novog.
BOKAN Vase PETAR, borac, rođen 1914. godine, Gornji Petrovići, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1944. godine u Gornjim Petrovićima.
BOKAN RAJKO, borac, rođen 1925. godine, Kršlje, Bosanski Novi. Poginuo marta 1943. godine kod Bosanskog Petrovca.
BOLTIC Jovice MILAN, borac, rođen 1920. godine, Pištalina, Bosanska Krupa. Poginuo oktobra 1943. godine kod Sanskog Mosta.
BOPIC ANTO.
BORKOVIĆ Đure JOVAN, borac, rođen 1924. godine, Bosanski Milanovac. Poginuo 1944. godine kod Travnika.
BOROVNICA Pane MILE, vodnik, rođen 1914. godine, Dabar, Sanski Most. Poginuo maja 1943. godine kao ranjenik Centralne bolnice na Sutjesci.

BOSANČIĆ D. BOGDAN, borac, rođen 1913. godine, Srednji Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1944. godine kod Lašve, Busovača.
BOSANČIĆ BOJA, bolničarka, rođena 1924. godine, Grmuša, Bosanska Krupa. Poginula septembra 1944. godine kod Prijedora.
BOSANČIĆ ĐURO, borac, rođen 1923. godine, Grmuša, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Glamoča.
BOSANČIĆ M. ĐURO, borac, rođen 1901. godine, Srednji Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo 11. oktobra 1942. godine kod Pobježe, Sanski Most.
BOSANČIĆ JOVO, borac, rođen 1922. godine, Grmuša, Bosanska Krupa. Poginuo juna 1943. godine kod Bosanskog Novog.
BOSANČIĆ JOVANKA, bolničarka, rođena 1919. godine, Grmuša, Bosanska Krupa. Poginula aprila 1943. godine kod Bosanskog Novog.
BOSANOVIĆ MILAN, borac, rođen 1921. godine, Grmuša, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine na planini Šator, Glamoč.
BOŠNJAK Joze JOZO, borac, rođen 1905. godine, Dobračin, Bugojno. Poginuo 2. maja 1945. godine u selu Križ kod Karlovca.
BRAJIĆ Vučena MARKO, borac, rođen 1911. godine, Krkojevci, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Sanskog Mosta.
BRAJIĆ Petra VICO, borac, rođen 1901. godine, Dabar, Sanski Most. Poginuo 23. januara 1943. godine u Dabru.
BRKIĆ Luke BRANKO, borac, rođen 1920. godine, Budimlić-Japra, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Busovače.
BRKIĆ T. ĐURO, borac, rođen 1908. godine u Sanici. Poginuo februara 1943. godine kod Skucanog Vakufa.
BRKIĆ MILEVA, bolničarka, rođena 1926. godine, Cerovljak, Lijevča polje. Poginula 20. maja 1944. godine u selu Spahići kod Bihaća, a sahranjena u selu Grabež.
BRKIĆ I. PETAR, borac, rođen 1906. godine u Sanici. Poginuo sredinom jula 1943. godine u Sretici, Ključ.
BROŠIĆ STEVAN, politički delegat voda. Poginuo 31. marta 1945. godine u Kakanju, gdje je i sahranjen.
BUBUĆ BRANKO, rođen 1923. godine, Petrovačka Suvaja, Bosanski Petrovac. Poginuo 22. oktobra 1944. godine u Travniku.
BULJ L. STEVO, borac, rođen 1918. godine, Zalin, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine u Velikoj Rujiškoj.
BUDIMIR MIČO, borac, rođen 1925. godine, Hašani, Bosanska Krupa. Poginuo 2. januara 1944. godine u Motikama kod Banje Luke.
BUDIMIR U. MIŠO, borac, rođen 1924. godine, Hašani, Bosanska Krupa. Poginuo 27. septembra 1944. godine u Laktašima kod Banje Luke.
BUKARICA I. STEVO, borac, rođen 1926. godine, Hašani, Bosanska Krupa. Poginuo 21. oktobra 1944. godine u Travniku.
BULIĆ Ornerà HALID, borac, rođen 1927. godine, Budimlić-Japra, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Busovače.
BULIĆ Agana MUSTAFA, borac, rođen 1928. godine, Budimlić-Japra, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanske Krupe.
BULJ PAJO, borac, rođen 1908. godine, Potkalinje, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1944. godine u Bužimu, Bosanska Krupa.
BULJ M. MILAN, borac, rođen 1921. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo početkom juna 1943. godine kod Glamoča.
BUNDALO BOGDAN, borac, rođen 1926. godine u Banjoj Luci. Poginuo 7. septembra 1944. godine u Prijedoru.
BUNDALO Mihajla DUŠAN, borac, rođen 1923. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 10. decembra 1942. godine u Podlugu kod Sanskog Mosta.
BUNDALO Save MILANKO, borac, rođen 1922. godine, G. Majkić-Japra, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Drvara.
BUNDALO PETAR, borac, rođen u selu Donji Rakani, Bosanski Novi. Poginuo marta 1943. godine u Grmeču.
BURIĆ Đoke JOKA, borac, rođena 1923. godine, Čaplje, Sanski Most. Poginula 1943. godine u Goči.

BURIĆ Osmana SULEJMAN, borac, rođen 1915. godine u Mostaru. Poginuo 1. maja 1945. godine u selu Venac Barilovački kod Karlovca.

BURNIĆ Saliha RASIM, borac, rođen 1922. godine, Demiševci, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Karlovca.

BURSAC Petra BRANKO, borac, rođen 1911. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Umro maja 1943. godine od tifusa u Gornjim Petrovićima.

BURSAC Mile MILAN, borac, rođen 1924. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Bihaća.

BURSAC Nikole MILAN, borac, rođen 1924. godine, Kruhari, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.

BAJIĆ J. STOJAN, borac, rođen 1911. godine u Lipniku. Poginuo početkom 1943. godine u toku četvrte neprijateljske ofanzive u borbama na području Podgrmeča.

BANJAC M. MARIJA, borac, rođena 1926. godine u selu Hrastovu. Poginula decembra 1943. godine u borbi kod Kupresa.

BARAC N. DRAGO, borac, rođen 1923. godine u Majkić-Japri. Poginuo početkom 1943. godine u Podgrmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

BJELAC V. GOJKO, borac, rođen 1904. godine u Starom Majdanu. Poginuo krajem 1942. godine u borbama kod Stare Rijeke.

BRLIĆ L. BRANKO, borac, rođen 1920. godine u Budimlić-Japri. Poginuo u Grmeču 1943. godine u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

BRLIĆ S. DUŠAN, borac, rođen 1922. godine u Budimlić-Japri. Poginuo prvom polovinom 1944. godine u borbi kod Bosanskog Petrovca.

BUDIMIR N. MILAN, borac, rođen 1915. godine u selu Duge Njive. Poginuo 1943. godine u borbama u selu Duge Njive u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

BUKOVAC STOJAN, komandir vođa, rođen u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 1943. godine kod Travnika.

BUNDALO M. PERO, borac, rođen 1918. godine u selu Slatina. Poginuo početkom 1943. godine u borbama na području Podgrmeča u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

BRANKOVIĆ T. JANKO, borac, rođen 1923. godine u Sanskom Mostu. Poginuo krajem 1943. godine u borbama na području Podgrmeča.

BUNDALO S. BORO, borac, rođen 1925. godine u Majkić-Japri. Poginuo krajem 1943. godine u borbama kod Grmuše, Bosanska Krupa.

BUNDALO V. ILIJA, borac, rođen 1914. godine u Majkić-Japri. Poginuo početkom 1943. godine u Grmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

C

CAZIĆ Anđe PERO, borac, rođen 1914. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo početkom 1943. godine u Grmeču.

CERIĆ Arifa MUJO, borac, rođen 1921. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1944. godine kod Usoraca.

CIGANOVIĆ Jošana SVETKO, borac, rođen 1925. godine, Mrkalji, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Manjači.

CRNOBRNJA Nike BANE, borac, rođen 1924. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

CRNOMARKOVIĆ Cvije DRAGAN, borac, rođen 1922. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo maja 1943. godine na Zelen Gori.

CRNOMARKOVIĆ Trive DRAGAN, borac, rođen 1922. godine, Koprivna, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u Podvidači.

CRNOMARKOVIĆ Pere DUŠAN, borac, rođen 1913. godine, Dabar, Sanski Most. Poginuo februara 1943. godine u Dabru.

CRNOMARKOVIĆ Spase DUŠAN, borac, rođen 1914. godine, Dabar, Sanski Most. Poginuo avgusta 1943. godine na Glamoču.

CRNOMARKOVIĆ Trive ĐURO, bolničar, rođen 1904. godine, Dabar, Sanski Most. Umro od tifusa marta 1943. godine.

CRNOMARKOVIĆ Ostoje MARKO, borac, rođen 1926. godine, Dabar, Sanski Most. Poginuo avgusta 1944. godine na Klačnicama kod Banje Luke.

CRNOMARKOVIĆ Stojana MILAN, borac, rođen 1912. godine, Dabar, Sanski Most. Umro od teških rana 1943. godine kod Korčanice, Grmeč.

CRNOMARKOVIĆ Tode MILAN, borac, rođen 1923. godine, Dabar, Sanski Most. Poginuo novembra 1943. godine na Miljakovcima kod Prijedora.

CRNOMARKOVIĆ Tode MILE, borac, rođen 1923. godine, Koprivna, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Briševa.

CRNOMARKOVIĆ Miče MIRKO, borac, rođen 1917. godine, Dabar, Sanski Most. Umro 1942. godine od tifusa u Dabru.

CRNOMARKOVIĆ Luke PETAR, borac, rođen 1886. godine, Koprivna, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Lukavice.

CRNOMARKOVIĆ Alekse SAVA, komandir voda, rođen 1922. godine, Dabar, Sanski Most. Poginuo septembra 1943. godine u selu Rujani kod Livna.

CRNOMARKOVIĆ Spase VAŠA, borac, rođen 1911. godine, Dabar, Sanski Most. Poginuo aprila 1943. godine kod Benakovca.

CRNOMARKOVIĆ T. DRAGAN, borac, rođen 1925. godine u selu Koprivna. Poginuo polovinom 1944. godine u borbi na Hadrovcima.

CRNOMARKOVIĆ P. DUŠAN, borac, rođen 1923. godine u Dabru. Poginuo početkom 1943. godine u borbi u Dabru u toku četvrtne neprijateljske ofanzive.

CRNOMARKOVIĆ T. MILAN, borac, rođen 1923. godine u Dabru. Poginuo prvom polovinom 1944. godine u borbi na Miljakovcima kod Prijedora.

CRNOMARKOVIĆ S. SIMO, borac, rođen 1921. godine u Dabru. Poginuo početkom 1944. godine u borbi kod Bosanske Krupe.

CRNOMARKOVIĆ M. SREČO, borac, rođen 1910. godine u Dabru. Poginuo krajem 1943. godine u borbama na Podgrmeču.

CVJETIĆANIN Mihajla MIČO, komandir čete, rođen 1920. godine, Podvidača, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanskog Novog.

CVJETIĆANIN Mihajla MILAN, obavještajni oficir, rođen 1920. godine, Lukavice, Sanski Most. Umro 1944. godine od zadobijenih rana.

CVJETIĆANIN Nikole RADE, bolničar, rođen 1915. godine, Podvidača, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

CVJETIĆANIN Rade TODOR, borac, rođen 1920. godine, Lukavice, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Sanskog Mosta.

CVJETIĆANIN Rade TOŠA, borac, rođen 1917. godine, Podvidača, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

Č

ČAMBER Save BRANKO, borac, rođen 1924. godine, Krkojevci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Dabra.

ČAMBER Nikole GOJKO, vodnik, rođen 1912. godine, Krkojevci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Oštrelju.

ČAMBER Pere MITAR, borac, rođen 1921. godine, Krkojevci, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Kragujevca.

ČAMBER Jovana PETAR, borac, rođen 1923. godine, Krkojevci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Oštrelju.

ČANKOVIĆ Jove DUŠAN, vodnik, rođen 1905. godine, Marička, Prijedor. Poginuo 10. marta 1944. godine u Carakovu kod Prijedora.

ČANKOVIĆ Rade ILIJA, politički delegat voda, rođen 1922. godine, Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

ČANKOVIĆ Sime MILE, borac, rođen 1887. godine, Kijevo, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Romaniji.

ČANKOVIĆ Mile MITAR, borac, rođen 1919. godine, Kijevo, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Tramošnje, Sanski Most.

ČANKOVIĆ Đ. NIKOLA, borac, rođen 1916. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine u Grmeču.

ČANKOVIĆ Staniše PERO, vodnik voda, rođen 1921. godine, Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

ČANKOVIĆ Stevana STEVAN, borac, rođen 1919. godine, Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Predojevića-Glavice.

ČEHAJIĆ Hase DŽEMAL, borac, rođen u Gračanici, Bugojno. Poginuo 2. maja 1945. godine više Perjasice kod Karlovca.
 ČEKIĆ Sulejmana TAHIR, borac, rođen 1923. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1943. godine kod Bosanskog Novog.
 ČELIĆ Cvije MOMČILO, borac, rođen u Glamoču. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.
 ČIČAK Mehmeda HIMZA, borac, rođen 1920. godine u Mošćenici. Poginuo u Bijelim Vodama.
 ČOLIĆ DUŠAN, borac, rođen 1925. godine, Jelička, Prijedor. Poginuo 6. juna 1944. godine u selu Donji Vrbjani.
 ČOROKALO Nikole LAZAR, borac, rođen 1924. godine, Marini, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.
 ČOROKALO Dušana MILOSAV, borac, rođen 1925. godine, Podlug, Sanski Most. Poginuo 1943. godine, Miljakovci kod Prijedora.
 ČOROKALO M. RISTO, borac, rođen 1921. godine u Sanici. Poginuo 23. septembra 1943. godine kod Sinja.
 ČUBRILO MILAN, vodnik, rođen 1915. godine, Srednji Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo 5. juna 1944. godine u Jasenovom Potoku, gdje je i sahranjen.
 ČUBRILO Petra BRANKO, borac, rođen 1918. godine, Gornji Petrovići, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine u Gornjim Petrovićima.
 ČUBRILO L. MILAN, borac, rođen 1917. godine, Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1942. godine kod Sanskog Mosta.
 ČUBRILO Luke NIKOLA, borac, rođen 1923. godine, Prkosi, Bosanski Petrovac. Poginuo decembra 1943. godine na položaju Sanski Most.
 ČUČAK Manojla BRANKO, borac, rođen 1925. godine, Kljevci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Banje Luke.
 ČUČAK Dmitra RADE, rođen u Bosanskom Novom. Poginuo 9. aprila 1944. godine kod Prijedora.
 ČUČAK Mitra SPASOJA, borac, rođen 1926. godine, Podlug, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Obrenovca.
 ČUKURIĆ MIRKO, borac, rođen u Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 7. septembra 1944. godine u Prijedoru.
 ČULIĆ SVETOZAR, borac, rođen 1918. godine, Donji Rakani, Bosanski Novi. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.
 ČUNAK MARKO, borac, rođen u selu Radici, Bosanska Krupa. Poginuo 20. septembra 1944. godine u Banjoj Luci.
 ČUTURA M. DUŠAN, borac, rođen 1920. godine u Zablaću, Ključ. Poginuo septembra 1943. godine u Štrbinama, Bosansko Grahovo.
 ČUTURA M. ĐORĐO, borac, rođen 1920. godine u Zablaću, Ključ. Poginuo aprila 1943. godine kao ranjenik Centralne bolnice na Sutjesci.
 ČUBRA ILIJA, borac, rođen u Velikoj Rujiškoj. Poginuo juna 1943. godine u rejonu Miljevine.

Ć

ĆAČIĆ P. JOVO, rođen 1917. godine, Kordunski Ljeskovac, Slunj. Poginuo novembra 1942. godine na Novskoj planini, Bosanski Novi.
 ĆALIĆ Špire MILAN, pomoćnik komesara čete, rođen 1920. godine, Dabar, Sanski Most. Poginuo septembra 1944. godine u Banjoj Luci.
 ĆALIĆ Špire UROŠ, borac, rođen 1925. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo januara 1943. godine na Šatoru.
 ĆEHIĆ Muje SAFET, rođen 1925. godine u Skucanom Vakufu, Sanski Most. Poginuo 1945. godine. Mjesto pogibije nepoznato.
 ČELIĆ Ibre HADŽE, borac, rođen 1921. godine u Skucanom Vakufu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Travniku.
 ČELIĆ Sulejmana MEHMEDALIJA, borac, rođen 1914. godine u Stocu. Poginuo 25. septembra 1944. godine u Klačnicama, Laktaši, Banja Luka.

ĆMOK MARKO, borac, rođen u Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 20. septembra 1944. godine u Banjoj Luci.
ĆOPIĆ Rade MILAN, borac, rođen 1917. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.
ĆOPIĆ Miće SVETKO, borac, rođen 1924. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Mijske Glave, Ljubija.
ĆORIC J. NIKIĆA, borac, rođen 1923. godine u selu Prisjeka, Sanica. Poginuo 29. decembra 1944. godine u selu Brajkovići kod Zenice.
ĆOSIĆ Bećira MEHMED, borac, rođen u Tuzli. Poginuo 3. maja 1945. godine u Karlovcu, gdje je i sahranjen.
ĆOSIĆ Ostoje RADE, potporučnik, rođen 1917. godine u Krkojčevcima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.
ĆULIBRK Koste BOZO, borac, rođen 1923. godine u Gornjem Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo juna 1943. godine kod Bosanskog Petrovca.
ĆULIBRK Jove MIHAJLO, borac, rođen 1923. godine u Srednjem Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo oktobra 1944. godine kod Zenice.
ĆULIBRK Marka MIHAJLO, borac, rođen 1914. godine, Praštale, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.
ĆULIBRK Sime MILAN, borac, rođen 1925. godine, Praštale, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Prijedora.
ĆULIBRK Stojana PROKO, borac, rođen 1923. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Crnoj Gori.
ĆULIBRK Pere STEVO, borac, rođen 1923. godine u Gornjem Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Sanskog Mosta.
ĆULIBRK Stojana TRIVO, borac, rođen 1912. godine u selu Jasenovac, Bosanski Petrovac. Poginuo 1942. godine na Djedovači, Sanski Most, gdje je i sahranjen.
ĆULIBRK Đurđa VID, borac, rođen 1918. godine u Gornjem Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1944. godine kod Bosanskog Petrovca.
ĆURČIJA Save LUKA, borac, rođen 1906. godine u Jelašinovcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Bosanske Krupe.
ĆURGUZ Miće DRAGAN, borac, rođen 1912. godine u Bošnjacima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.
ĆURGUZ Laze MIRKO, borac, rođen 1910. godine u Zelinu, Bosanska Krupa. Poginuo 10. oktobra 1943. godine u Lastvi kod Bosanske Krupe.
ĆURGUZ Ostoje NIKOLA, vodnik voda, rođen 1918. godine u Bošnjacima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Kaknja.
ĆURGUZ Laze OSTOJA, borac, rođen 1902. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Lastvi kod Bosanske Krupe.
ĆURGUZ Mikana PERO, vodnik voda, rođen 1917. godine u Bošnjacima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Banje Luke.
ĆUSIĆ Mehe MUHAREM, borac, rođen 1917. godine u Dževaru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Bihaća.
ĆALIĆ S. MILAN, borac, rođen 1920. godine u Dabru. Teško ranjen početkom 1944. godine kod Mrkonjić-Grada i za vrijeme liječenja u Vojnoj bolnici na Siciliji umro prvom polovinom 1945. godine.
ĆATIĆ M. MUJO, borac, rođen 1921. godine u Starom Majdanu. Poginuo krajem 1944. godine u borbama kod Travnika.
ĆERIMOVIĆ S. MEHO, borac, rođen 1924. godine u selu Hrustovu. Poginuo prvom polovinom 1945. godine u borbama kod Karlovca.
ĆOPIĆ N. TODOR, borac, rođen 1917. godine u selu Slatini. Poginuo polovinom 1943. godine u borbama na području Podgrmeča.
CURGUZ DUKA, borac, rođen 1900. godine u Kozinu. Poginuo prvom polovinom 1943. godine na području Podgrmeča u toku četvrte neprijateljske ofanzive.
ĆUSIĆ M. IBRAHIN, borac, rođen 1924. godine u selu Dževar. Poginuo krajem 1944. godine u borbama kod Travnika.

D

DAIJAK Milana SPASO JE, borac, rođen u selu Ramici. Poginuo 21. januara 1945. godine u selu Mosor kod Travnika, gdje je i sahranjen.

DALJEVIĆ Marka NIKOLA, borac, rođen 1905. godine, Grdanovci, Sanski Most. Poginuo aprila 1943. godine u Grdanovcima.

DALJEVIĆ Đurđa TRIVO, borac, rođen 1895. godine u Grdanovcima, Sanski Most. Ronjen u obe noge koje su mu odsječene u Korčanici, a potom prenesen sa ranjenicima u Crnu Goru i tamo poginuo 1943. godine.

DAMJANOVIĆ Miće BOGDAN, borac, rođen 1922. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 11. novembra 1942. godine u Rujiškoj, Bosanski Novi.

DAMJANOVIĆ S. MILAN, borac, rođen 1922. godine u selu Zablache, Ključ. Poginuo je 1943. godine kod Lušci-Palanke.

DAMJANOVIĆ Pavla PAJO, borac, rođen 1921. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

DAVIDOVIĆ Luke BOGDAN, borac, rođen 1923. godine u selu Mrkalji, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Karlovca.

DAVIDOVIĆ Trive BLAŽO, borac, rođen 1912. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

DAVIDOVIĆ Alekse DUŠAN, borac, rođen 1924. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Foče.

DAVIDOVIĆ Đure DUŠAN, borac, rođen 1923. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Sutjesci.

DAVIDOVIĆ Gavre DUŠAN, borac, rođen 1912. godine u D. Majkić Japri, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Travnika.

DAVIDOVIĆ Petra ILIJA, borac, rođen 1928. godine u Marini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Manjači.

DAVIDOVIĆ T. MARKO, rođen 1918. godine u Marini, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Garavice, Sanski Most.

DAVIDOVIĆ Trive MARKO, borac, rođen 1928. godine u Marini, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Garevice, Sanski Most.

DAVIDOVIĆ P. MIHAJLO, borac, rođen 1921. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

DAVIDOVIĆ Pere MIHAJLO, borac, rođen 1920. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 20. januara 1943. godine na Djedovači kod Sanskog Mosta.

DAVIDOVIĆ Mile MIKAN, borac, rođen 1923. godine u Bosanskom Milanovcu. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

DAVIDOVIĆ Đure MILAN, borac, rođen 1925. godine u Bošnjacima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Travnika.

DAVIDOVIĆ Alekse NIKOLA, borac, rođen 1925. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u Grmeču.

DAVIDOVIĆ Vojke RAJKO, borac, rođen 1907. godine u Buševiću, Bosanska Krupa. Umro maja 1943. godine od tifusa u Buševiću.

DAVIDOVIĆ P. SLAVKO, borac, rođen 1920. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo početkom januara 1944. godine kod Banje Luke.

DAVIDOVIĆ Pere STOLE, borac, rođen 1907. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

DELIC Ilije MILAN, borac, rođen 1921. godine u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u mjestu Lastve, Grmeč.

DERIĆ ALIJA, borac, rođen 1912. godine u Stocu. Poginuo 28. septembra 1944. godine u Klačnicama kod Banje Luke.

DERONJA Mustafe HAKIJA, borac, rođen 1926. godine u Ališićima, Prijedor. Poginuo 8. septembra 1944. godine na željezničkoj stanici Bakine Bare, Prijedor.

DESNICA R. BOŽO, komandir voda, rođen 1923. godine u selu Gorinja, Bosanska Krupa. Poginuo 1. maja 1945. godine blizu Perjasice kod Karlovca.

DESNICA Stojana BRANKO, borac, rođen 1923. godine u Kozinu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Travnika.

DESNICA LAZO, borac, rođen 1914. godine u Velikoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo jula 1943. godine kod Drvara.

DESPOT Miloša BOŽO, borac, rođen 1922. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Tuzle.
 DESPOT J. BRANKO, borac, rođen 1924. godine u Donjoj Prisjeki, Sanica. Poginuo 7. septembra 1944. godine u Prijedoru.
 DESPOT Miloša NIKOLA, borac, rođen 1924. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Valjeva u Srbiji.
 DEVIĆ I. NEVENKA, borac, rođena 1923. godine u Sanici. Poginula je krajem februara 1943. godine kod Glamoča.
 DIMIĆ Mitra MILAN, borac, rođen 1914. godine u Bosanskom Milanovcu. Poginuo 1943. godine kod Bosanskog Novog.
 DIMITRIJEVIĆ V. PETKO, borac, rođen 1920. godine u selu Zablacé, Ključ. Poginuo januara 1943. godine u Dabru, Sanski Most.
 DIREK Junuza SAKIB, borac, rođen u selu Lipac, Zenica. Poginuo 29. marta 1945. godine kod Kaknja.
 DIVJAK MIĆO, borac, rođen 1923. godine u Perni, Bosanska krupa. Poginuo 2. januara 1944. godine u Banjoj Luci.
 DIVJAK P. MILOŠ, borac, rođen 1922. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1944. godine kod Bosanskog Novog.
 DOBRIJEVIĆ Simeuna DUŠAN, borac, rođen 1904. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Bosanske Krupe.
 DOBRIJEVIĆ Save ILIJA, komesar bataljona, rođen 1917. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Busovače.
 DOBRIJEVIĆ Sime JAKOV, borac, rođen 1891. godine u Jelašincima, Sanski Most. Umro 1943. godine u selu Jelašinci od tifusa.
 DOBRIJEVIĆ Jovana MILAN, borac, rođen 1915. godine, Jelašinci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u selu Peuljama, Livno - Grahovo.
 DOBRIJEVIĆ Ilije NIKOLA, politički delegat voda, rođen 1912. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 26. januara 1943. godine na Navišu kod Eminovaca, Sanski Most.
 DOBRIJEVIĆ Tode NIKOLA, borac, rođen 1920. godine u Suhači, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Garavice, Sanski Most.
 DOBRIJEVIĆ Nikole SAVO, borac, rođen 1891. godine, Jelaševci, sanski Most. Umro novembra 1942. godine od tifusa.
 DODIK Laze LAZAR, borac, rođen 1896. godine u Podlugu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Lušci-Palanci.
 DOĐEN N. VESO, borac, rođen 1912. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska krupa. Poginuo novembra 1942. godine na Novskoj planini, Bosanski Novi.
 DOGLED Osmana AHMED, borac, rođen u Stranjanima, Zenica. Poginuo 4. maja 1945. godine u Vinici kod Karlovca.
 DOLINJAK Mihajla NIKOLA, borac, rođen u Petrogradu, SSSR. Poginuo 4. maja 1945. godine u Vinici kod Karlovca, gdje je i sahranjen.
 DOMAZET Pere DRAGUTIN, borac, rođen 1905. godine, Grdanovci, Sanski Most. Poginuo 8. februara 1943. godine u Grdanovcima.
 DOMAZET Trive GOJKO, borac, rođen 1922. godine, Grdanovci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Glamoču.
 DOMAZET Mile MIRKO, komandir čete, rođen 1918. godine, Grdanovci, Sanski Most. Poslat na kurs u Jajce 1943. godine i potom otišao u Sloveniju, gdje je i poginuo 1944. godine kao komandant ili zamjenik komandanta bataljona.
 DOPUĐA Miloša BORISLAV, borac, rođen 1930. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1943. godine u Grmeču.
 DOŠANOVIĆ NIKOLA, rođen 1920. godine, Vrtoče, Bosanski Petrovac. Poginuo novembra 1942. godine kod Bihačke Brekvice.
 DOŠEN Trive ĐURO, borac, rođen 1923. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa, Poginuo krajem 1943. godine kod Sanskog Mosta.
 DOŠENOVIĆ Dragana DUŠAN, borac, rođen 1922. godine, Husimovci, Sanski Most. Poginuo 1942. godine na Brajića-Tavanu.
 DOŠENOVIĆ Mile ĐURO, borac, rođen 1922. godine, Fajtovci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Fajtovaca.
 DOŠENOVIĆ Vase KOŠTA, borac, rođen 1912. godine, Fajtovci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Kozina.

DOŠENOVIĆ Laze RADE, borac, rođen 1915. godine, Fajtovci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Dalmaciji.

DRAGIČEVIĆ Steve ĐURO, komesar čete, rođen 1921. godine, Bosanski Milanovac, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Manjači.

DRAGIČEVIĆ LUKA, rođen u selu Mrkalji, Sanski Most. Vrijeme i mjesto pogibije neutvrđeno.

DRAGIČEVIĆ B. STEVO, borac, rođen 1911. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 31. decembra 1943. godine u Banjoj Luci.

DRAGIĆ Koje DRAGAN, borac, rođen 1920. godine u selu Kapljuh, Bosanski Petrovac. Poginuo maja 1945. godine na položaju Zrenjanin.

DRAGIĆ Jovana SVETKO, borac, rođen 1913. godine u Saničanima, Prijedor. Poginuo 29. marta 1945. godine u Kaknju.

DRAGIŠIĆ Ilije JOVO, politički delegat voda, rođen 1916. godine, Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Vitoroga.

DRAGIŠIĆ Srđana MIHAJLO - MILAN, komandir voda, rođen 1925. godine u selu Krnja Jela, Bosanski Petrovac. Poginuo 1943. godine na položaju Sitnica kod Ključa.

DRAGIŠIĆ Jandrije MILOŠ, politički delegat voda, rođen 1921. godine, Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Kaknja.

DRAZIĆ BRANKO, borac, rođen 1921. godine u Velikoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo 15. februara 1943. godine u Grmeču.

DREZGIĆ J. NIKOLA, borac, rođen 1906. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine kod Cazina.

DRLJAČA I. BRANKO, borac, rođen 1922. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine na Benakovcu/Bosanska Krupa.

DRLJAČA M. BRANKO, borac, rođen 1920. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine u Skucanom Vakufu, Lušci-Palanka.

DRLJAČA J. DUŠAN, borac, rođen 1923. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo 1. juna 1943. godine u Glamoču.

DRLJAČA Laze DUŠAN, borac, rođen 1917. godine u Ivanjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine u Majkića-Japri, Lušci-Palanka.

DRLJAČA S. GOJKO, borac, rođen 1921. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine u Srednjem Duboviku.

DRLJAČA Jove LAZO, borac, rođen 1909. godine u Gornjem Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo 26. septembra 1944. godine u Laktašima, Banja Luka.

DRLJAČA S. MILANKO, borac, rođen 1921. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

DRLJAČA MILENKO, borac, rođen u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo 2. januara 1944. godine u Banjoj Luci.

DRLJAČA Ilije MILO RAD, borac, rođen 1924. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

DRLJAČA T. MILOŠ, borac, rođen 1909. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

DRLJAČA S. NIKOLA, borac, rođen 1919. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo krajem januara 1943. godine u Srednjem Duboviku.

DRLJAČA T. NIKOLA, borac, rođen 1921. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo početkom marta 1943. godine u Grmeču.

DRLJAČA Marka STOJAN, borac, rođen 1923. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

DROBAC JOVO, borac, rođen 1921. godine u Rašću, Bihać. Poginuo marta 1943. godine na Radanovom Polju, Lušci-Palanka.

DROBAC MIRKO, borac, rođen 1925. godine u Čadavici, Bosanski Novi. Poginuo 15. januara 1945. godine u selu Jankovići kod Travnika.

DUBAJIĆ Đ. DRAGAN, borac, rođen 1926. godine u Sanici. Poginuo novembra 1943. godine u selu Rakelići kod Prijedora.

DUBRAVAC HAMDİJA, borac, rođen u Kršljama kod Tešnja. Poginuo decembra 1944. godine u selu Rovno, Busovača.

DUDIĆ Hasana RAMIZ, borac, rođen u Brnjićima, Zenica. Poginuo 4. maja 1945. godine u selu Stari Belaj kod Karlovca.

DUKIĆ Đ. MIRKO, borac, rođen 1923. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine u selu Dabar, Sanski Most.

DUVNJAK HASAN, borac, rođen u klupcima, Zenica. Poginuo 4. maja 1945. godine u selu Stari Belaj kod Karlovca.

DALJEVIĆ M. NIKOLA, borac, rođen 1905. godine u Grdanovcima. Poginuo početkom 1943. godine kod Grdanovaca u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

DAMJANOVIĆ M. DRAGAN, borac, rođen 1929. godine u selu Batkovci. Poginuo krajem 1944. godine u borbama kod Travnika.

DAMJANOVIĆ M. DRAGO, borac, rođen 1919. godine u Majkić-Japri. Poginuo prvom polovinom 1943. godine kod Majkić-Japre u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

DOBRIJEVIĆ S. ZDRAVKO, borac, rođen 1921. godine u selu Husimovcima. Poginuo krajem 1944. godine kod Suhače, Bosanski Novi.

DOŠENOVIĆ Đ. DRAGOJA, borac, rođen 1922. godine u selu Bošnjacima. Poginuo početkom 1943. godine kod Bošnjaka u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

DOŠENOVIĆ B. ILIJA, borac, rođen 1912. godine u selu Miljevci, Lušci-Palanka. Poginuo početkom 1943. godine u rejonu Bojišta u Jelašinovcima u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

DOŠENOVIĆ Đ. MILE, borac, rođen 1902. godine u selu Miljevci, Lušci-palanka. Poginuo početkom 1943. godine u Podgrmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

DOŠENOVIĆ Đ. PERO, borac, rođen 1923. godine u selu Miljevci, Lušci-Palanka. Poginuo početkom 1943. godine na Šatoru kod Glamoča u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

DOŠENOVIĆ J. STANIŠA, borac, rođen 1903. godine u Bošnjacima. Poginuo početkom 1943. godine kod Bošnjaka u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

DOTLIĆ RADE, borac, rođen 1919. godine u selu Gata, Cazin. Poginuo 1943. godine u Lušci-Palanci.

Dž

DZAFEROVIĆ O. OMER, borac, rođen 1920. godine u Velikom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo juna 1944. godine u Drniću kod Bosanskog Petrovca.

DŽAFIĆ M. ATIF, vodnik, rođen 1921. godine u Sanici. Poginuo aprila 1944. godine na Nebljusima.

DŽAFIĆ IBRAHIM, borac, rođen u Gračanici, Visoko. Poginuo 26. septembra 1944. godine u Klačnicama, Banja Luka.

DŽAKULA Đure DUŠANKA, borac, rođena 1924. godine, D. Majkić-Japra, Sanski Most. Poginula 1943. godine na Mrkonjić-Gradu.

DŽANIĆ Bege MUNIB, borac, rođen 1916. godine u Banjoj Luci. Poginuo početkom jula 1944. godine u selu Mehovići kod Prijedora.

Đ

ĐERIĆ S. ALIJA, borac, rođen 1912. godine u Stocu. Poginuo 28. septembra 1944. godine u Klošnici kod Banje Luke, a sahranjen u selu Glamočica.

ĐOKANOVIĆ N. MILAN, borac, rođen 1923. godine u Slatini. Poginuo 1. maja 1945. godine u Vojniću kod Karlovca, a sahranjen u selu Lučnici.

DORIĆ MILOŠ, borac, rođen u Oraškom Brdu, Bosanski Petrovac. Poginuo 27. septembra 1944. godine u Klačnicama, Banja Luka, a sahranjen u istom mjestu.

DUKANOVIĆ BRANKO, borac, rođen 1921. godine. Poginuo 22. oktobra 1944. godine u Travniku.

DUKANOVIĆ BRANKO, borac, rođen 1920. godine u Johovici, Bosanski Novi. Poginuo 29. decembra 1944. godine u selu Brajkovići kod Zenice.

ĐUKIĆ M. NIKOLA, borac, rođen 1921. godine u Crkvenom kod Ključa. Poginuo krajem juna 1943. godine kod Ribnika.

ĐUKIĆ Miloša ĐURO, borac, rođen 1922. godine, Mrkalji, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Vrtoče, Bosanski Petrovac.

ĐUKIĆ Miloša ĐURO, borac, rođen 1924. godine, Mrkalji, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod rudnika Ljubija.

ĐUKIĆ Petra ĐURO, borac, rođen u Mrkaljima, Sanski Most. Poginuo 7. avgusta 1944. godine kod Ljubije, a sahranjen je u Hašanima.

ĐUKIĆ M. LUKA, borac, rođen 1927. godine u Sanici. Poginuo 19. septembra 1944. godine u Banjoj Luci.

ĐUKIĆ ROSA, bolničarka, rođena 1911. godine u Osredku, Bihać. Poginula krajem 1944. godine kod Travnika.

ĐULIĆ Huseina ISMET, borac, rođen 1922. godine u Sarajevu. Poginuo 4. maja 1945. godine u selu Vinica kod Karlovca.

ĐULIĆ Huseina IZET, borac, rođen u Sarajevu. Poginuo 19. septembra 1944. godine u Banjoj Luci.

ĐURIĆ Stevana BOGOLJUB, borac, rođen 1920. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Karlovca.

ĐURIĆ Ostoje BOŽO, borac, rođen 1922. godine u Busnovima, Prijedor. Poginuo decembra 1943. godine u Hambarinama kod Prijedora.

ĐURIĆ Ilije BRANKO, borac, rođen 1920. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Srbiji.

ĐURIĆ ĐURO, borac, rođen u Bosanskom Novom. Poginuo 12. septembra 1944. godine u Ljubiji.

ĐURIC Šime JOVAN, borac, rođen 1927. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Stare Rijeke, Sanski Most.

ĐURIĆ Miloša JOVO, borac, rođen 1920. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

ĐURIĆ LUKA, borac, rođen 1928. godine u selu Sanica, Ključ. Poginuo 19. septembra 1944. godine u Banjoj Luci, a sahranjen u selu Lauš kod Banje Luke.

ĐURIĆ Pere MIRKO, borac, rođen 1923. godine u Otoci, Bosanska Krupa. Poginuo 21. oktobra 1944. godine na Travniku i sahranjen na Travničkom groblju.

ĐURIĆ Steve SERGIJE, borac, rođen u selu Vukovska, Kupres. Poginuo 4. maja 1945. godine u Karlovcu, gdje je i sahranjen.

E

EGELJA M. MILAN, rođen 1905. godine u Korjenovu, Sanica. Poginuo sredinom 1944. godine na Korjenovu.

EGELJA Save STEVO, borac, rođen 1924. godine u selu Oraško Brdo, Bosanski Petrovac. Poginuo 6. juna 1944. godine u selu Donji Vrbjani kod Ključa.

ERCEG Pere JOVO, borac, rođen 1920. godine u Donjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1943. godine kod Pobježe, Sanski Most.

ERNAUT Samojila SLAVKO, borac, rođen 1925. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1945. godine u Dalmaciji.

F

FAZLIĆ Ahmeta DERVIŠ, borac, rođen 1915. godine u selu Stranjani. Poginuo 1945. godine na Vlašiću.

FAZLIĆ Ornerà HASAN, borac, rođen 1928. godine u selu Stranjani. Poginuo 1945. godine kod Karlovca.

G

GACKIĆ NENAD, borac, rođen u Sarajevu. Poginuo 18. novembra 1944. godine kod Busovače, Zenica.

GAČIĆ SULEJMAN, borac, rođen u Mrkonjić-Gradu. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.

CACO Adema HAMDIA - HAMDO, borac, rođen 1923. godine u Sarajevu. Poginuo 2. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca.

GACEŠA M. MILE, borac, rođen 1920. godine u Velikom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

GAJIĆ Laze BOŠKO, borac, rođen 1909. godine, O. Luka, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

GAJIĆ M. JOSO, borac, rođen 1920. godine u selu Olčara, Slovenija. Poginuo 27. septembra 1944. godine kod sela Klačnice, gdje je i sahranjen.

GAJIĆ MIRKO, borac, rođen u Trgovištu, Prijedor. Poginuo 19. jula 1944. godine u Starom Majdanu, Šanski Most.

GAKAKOVIĆ Jovana DUŠAN, komandir čete, rođen 1924. godine u Maloj Krupskoj Rujiški, Bosanski Novi. Poginuo aprila 1945. godine na sremskom Irontu.

GAKOVIĆ Marka VOJIN, borac, rođen 1922. godine u selu Rujiška, Bosanska Krupa. Poginuo 10. januara 1943. godine u Jelašincima.

GALIC Trifuna MARA, bolničarka, rođena u Konešcima, Drvar. Poginula 1. maja 1945. godine u rejonu Perjasica, Karlovac.

GAMBIROŽA Pere OBRAD, borac, rođen 1912. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Bosanskog Novog.

GANIĆ Pašana HASAN, borac, rođen u selu Zagorci, Visoko. Poginuo marta 1945. godine kod Kaknja.

GARIĆ Petra DRAGAN, borac, rođen u selu Suvaja, Bosanska Krupa. Poginuo 6. marta 1945. godine u selu Lupac kod Zenice, gdje je i sahranjen.

GAVRAN M. DUŠAN, komandir čete, rođen 1922. godine u Gornjem Budelju, Sarnica. Poginuo 12. decembra 1942. godine u Sanskom Mostu.

GLIŠTRA JOJA, borac, rođen 1922. godine u Kršljama, Bosanski Novi. Poginuo 10. novembra 1942. godine na Novskoj planini, Bosanski Novi.

GLUŠAC Proke BOGOLJUB, borac, rođen 1925. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Busovače.

GLUŠAC Tome BRANKO, borac, rođen 1922. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

GLUŠAC Stevana DUŠAN, borac, rođen 1926. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Banje Luke.

GLUŠAC Tome ĐURO, borac, rođen 1905. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Slatine, Sanski Most.

GLUŠAC Mile MILAN, borac, rođen 1926. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

GLUŠAC Vajke MILE, borac, rođen 1906. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Slatine, Sanski Most.

GLUŠAC Alekse MILICA, borac, rođena 1922. godine u Slatini, Sanski Most. Poginula 1942. godine kod Bihaća.

GLUŠAC Mile PETAR, borac, rođen 1926. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u istočnoj Bosni.

GNJATOVIĆ Pere MILAN, borac, rođen 1919. godine u Mokronogama kod Drvara. Poginuo maja 1944. godine u Gomjenici, Prijedor.

GONČIN Mike BRANKO, borac, rođen 1921. godine u Usorcima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

GORIĆ DRAGAN, borac, rođen u Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 6. marta 1945. godine u selu Lupac kod Travnika.

GOROŃJA Marka DUŠAN, borac, rođen 1924. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Garovice, Sanski Most.

GRAČANIN Trivuna ĐORĐO, borac, rođen u Jošanici, Vogošća, Sarajevo. Poginuo 3. maja 1945. godine u selu Belaj kod Karlovca.

GRABUS Saliha IBRO, borac, rođen u Guča Gori, Travnik. Poginuo 30. marta 1945. godine na željezničkoj stanici Kakanj.

GRAOŃA MILE, rođen 1906. godine u selu Bugar, Bihać. Poginuo novembra 1942. godine kod Bihaća.

GRBIĆ P. BOŠKO, borac, rođen 1922. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo 11. decembra 1942. godine na Umcima, Sanski Mošt.

GRBIĆ B. BRANKO, borac, rođen 1922. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo 12. decembra 1942. godine na Djedovači, Sanski Most.

GRBIĆ DUŠAN, borac, rođen 1925. godine u Kršljama, Bosanski Novi. Poginuo novembra 1944. godine kod Travnika.

GRBIĆ M. DUŠAN, borac, rođen 1921. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo 13. decembra 1942. godine u Sanskom Mostu.

GRBIĆ Trive DUŠAN, borac, rođen 1927. godine u Kozinu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

GRBIĆ Đ. GOJKO, borac, rođen 1922. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Cazina.

GRBIĆ Jove ILIJA, borac, rođen 1914. godine u selu Krnja Jela. Poginuo juna 1943. godine na položaju Sanski Most.

GRBIĆ Nikin ILIJA, borac, rođen 1909. godine u selu Bravsko, Bosanski Petrovac. Poginuo krajem 1942. godine na Djedovači, gdje je i sahranjen.

GRBIĆ K. JANKO, politički delegat voda, rođen 1924. godine na Medjedem Brdu, Sanica. Poginuo 2. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca.

GRBIĆ Koje JANKO, borac, rođen u selu Korjanovo, Ključ. Poginuo 9. marta 1945. godine kod Prijedora, a sahranjen je kod kuće.

GRBIĆ LAZO, borac, rođen u Bihaću. Poginuo 6. aprila 1944. godine u Velikom Rađiću, Bosanska Krupa.

GRBIĆ Srđana MIHAJLO, borac, rođen 1912. godine u Kozinu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Travnika.

GRBIĆ Dragoje MILAN, borac, rođen 1924. godine u Rasavcima, Prijedor. Poginuo novembra 1944. godine u selu Naprelje, Busovača, Zenica.

GRBIĆ Pere MILAN, borac, rođen 1926. godine u selu Krnja Jela, Bosanski Petrovac. Ranjen krajem novembra 1942. godine u selu Podvidača i poginuo 1944. godine kod Sanskog Mosta.

GRBIĆ Stojana MILAN, borac, rođen u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa, 1912. godine. Poginuo krajem januara 1943. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

GRBIĆ Tome MILAN, borac, rođen u Predojevića-Glavici, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Glamoča.

GRBIĆ MILE, borac, rođen 1921. godine u Račiću, Bihać. Poginuo početkom maja 1945. godine kod Karlovca.

GRBIĆ M. NIKOLA, borac, rođen 1922. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine kod Sanskog Mosta.

GRBIĆ Jove SIMO, borac, rođen 1921. godine u selu Krnja Jela, Bosanski Petrovac. Poginuo 1944. godine na položaju Sanski Most.

GRBIĆ P. SLAVKO, borac, rođen 1898. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo 25. maja 1944. godine kod Lipe, Vrtoče, Bosanski Petrovac.

GRBIĆ Jovana SVETOZAR, borac, rođen 1924. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Ljubije.

GRTIĆ Marka MIJO, borac, rođen u selu Kiseljevo, Fojnica. Poginuo 3. maja 1945. godine na Vinici kod Karlovca.

GRUBOR Petra JOVO, borac, rođen 1924. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo septembra 1943. godine kod Pobrježja, Sanski Most.

GRUJČIĆ Mile UROŠ, borac, rođen 1924. godine u Rasavcima, Prijedor. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.

GRUJČIĆ Jove BOŠKO, borac, rođen 1914. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Koprivne.

GRUJČIĆ Save ĐARA, bolničarka, rođena 1926. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginula 1945. godine u Fruškoj gori.

GRUJČIĆ Gojka ĐORĐE, borac, rođen 1923. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

GRUJČIĆ Ilije MILEM, borac, rođen 1921. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

GRUJČIĆ Tode SAVA, borac, rođen 1913. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Jelašinovaca.

GRUJIC Nike PERO, rođen u Bosiljevu, Vrbovsko. Poginuo 4. maja 1945. godine na terenu Vinice kod Karlovca.

GUŽVICA Mile BOŽO, borac, rođen 1923. godine u Predojevića-Glavici, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Prijedoru.

GVOZDEN Marka JOVAN, borac, rođen 1920. godine u Saničanima, Prijedor. Poginuo nobembra 1944. godine u selu Rovno, Busovača, Zenica.

GVOZDENOVIĆ MILE, rođen 1908. godine u selu Vranjska, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine na Novskoj planini, Bosanski Novi.

GVOZDENOVIĆ PEJO, rođen 1917. godine u selu Vranjska, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine u selu Gomile, Bosanska Krupa.

GALIC BOŠKO, borac, rođen u selu Maleševci, Cazin. Poginuo 1943. godine u Koritima kod Glamoča.

GRBIĆ L. DRAGO, borac, rođen 1923. godine u selu Predojevića Glavica, Lušci-Palanka. Poginuo početkom 1943. godine u Grmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

GRBIĆ S. LAZO, borac, rođen 1910. godine u Kozinu. Poginuo krajem 1944. godine u borbama kod Kaknja.

GRBIĆ P. STOJAN, borac, rođen 1927. godine u selu Predojevića Glavica kod Lušci-Palanke. Poginuo krajem 1942. godine u borbama u rejonu Bravska.

GUZVICA M. BOŽO, borac, rođen 1923. godine u selu Predojevića-Glavica kod Lušci-Palanke. Poginuo neutvrđenog dana.

H

HADŽIAHMETOVIĆ Huse HASE, borac, rođen 1923. godine u Kijevu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Veterniku.

HADŽIĆ Đerviša EJUB, borac, rođen 1927. godine u Bileću. Poginuo 2. januara 1945. godine u selu Maline, Guča-Gora, Travnik.

HAFIZOVIĆ Muje MUHAMED, borac, rođen 1925. godine u Bihaću. Poginuo 19. januara 1945. godine u Han-Bili kod Travnika.

HAMAMOVIĆ Ibre SALIH, borac, rođen u selu Dolac, Travnik. Poginuo 21. februara 1945. godine u selu Brankovac.

HARAMBAŠIĆ H. MUHAREM, borac, rođen 1923. godine u Sanici. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.

HASANBEGOVIĆ Č. HASAN, borac, rođen u Novom Pazaru. Poginuo 3. maja 1945. godine u selu Malinci kod Karlovca.

HINDOJA S. ABAR, borac, rođen u selu Kobilja Glava, Sarajevo. Poginuo 6. maja 1945. godine u Logorištu kod Karlovca.

HODAK JOSO, borac, rođen 1921. godine u Klisu, Bihać. Poginuo marta 1943. godine negdje u dolini Neretve kao ranjenik Centralne bolnice.

HRVAČANIN Ilije BOŠKO, borac, rođen 1926. godine u Maričkoj, Prijedor. Poginuo 24. avgusta 1944. godine u Carakovu kod Prijedora.

HRVAČANIN Stojana VLADO, borac, rođen 1918. godine u Maričkoj, Prijedor. Poginuo krajem avgusta 1944. godine u Volaru kod Prijedora.

HRVAČANIN RADOMIR, vodnik, rođen u Maričkoj, Prijedor. Poginuo 29. aprila 1944. godine u selu Suvaja, gdje je i sahranjen.

I

IBRAHIMKADIĆ Teofila EMIL, borac, rođen 1926. godine u Banjoj Luci. Umro 14. maja 1944. godine od povreda u bolnici u Zagrebu, a sahranjen na groblju Mirnogoj.

IBRAHIMKADIĆ Teufika EMIN, borac, rođen u Tuzli. Poginuo 10. maja 1945. godine kod Videm Krškog, Slovenija, a sahranjen u selu Stojdraga.

IBRAHIMOVIĆ Mulin MUHAREM, borac, rođen u Veseljoj, Bugojno. Poginuo 29. marta 1945. godine u Kaknju.

ILIĆ Pere DRAGAN, komandir voda, rođen 1914. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo maja 1943. godine na Zelengori.

ILIĆ Mile ĐORDO, borac, rođen 1925. godine u Brdarima, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Bihaća.

ILIĆ Mile ĐURAĐ, borac, rođen 1925. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Čarakova kod Prijedora.

ILIĆ Miće ĐURO, borac, rođen 1925. godine u Brdarima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.
 ILIĆ Mitra GOJKO, politički delegat voda, rođen 1922. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1. januara 1944. godine u Banjoj Luci.
 ILIĆ Stojana JERINA, borac, rođen 1918. godine u Brdarima, Sanski Most. Poginula 1944. godine kod Šida.
 ILIĆ Nikole LAZAR, borac, rođen 1917. godine u Kljevcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.
 ILIĆ Save LJUBO, borac, rođen 1927. godine u Brdarima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Knina.
 ILIĆ Miće MARKO, borac, rođen 1922. godine u Brdarima, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Bihaća.
 ILIĆ Dušana MILAN, borac, rođen 1924. godine, Kruhari, Sanski Most. Poginuo 18. decembra 1944. godine u Donjoj Rovini kod Busovače.
 ILIĆ Marka PAVLE, borac, rođen u Ostrošcu, Konjic. Poginuo 6. marta 1945. godine u selu Lupac kod Travnika.
 ILIĆ Vojina STEVO, borac, rođen 1925. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 10. februara 1943. godine na Stanića-brdu kod Jelašinovaca.
 ILIĆ STOJAN, zamjenik komesara čete, rođen u selu Rašće, Bosanska Krupa. Poginuo 1943. na Bogovači.
 ILINČIĆ TRIVO.
 INĐIĆ Ilije DMITAR, politički komesar čete, rođen 1919. godine na Korjenovu, Sanica. Poginuo 5. marta 1944. godine u Hambarinama kod Prijedora.
 INĐIĆ Milana RADE, borac, rođen 1926. godine u Sanici, selo Zavalje. Poginuo novembra 1944. godine kod Stare Zenice.
 INDZIĆ Ilije DIMITRIJE, borac, rođen u selu Korjenovo, Ključ. Poginuo 9. marta 1944. godine u Prijedoru, a sahranjen kod svoje kuće.
 IVANIĆ GOJKO, borac, rođen 1924. godine u selu Matavazi, Bosanski Novi. Poginuo aprila 1943. godine u Rašću, Bihać.
 IVANIĆ Koste GOSPA VA, borac, rođena 1922. godine u Sanskom Mostu. Poginula 1944. godine na Sutjesci.
 IVANIĆ Jove MILE, borac, rođen 1928. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1944. godine kod Busnova.
 IVKOVIĆ Zumbe AVDO, borac, rođen u Đurićima, Bugojno. Poginuo 30. marta 1945. godine kod Kaknja.
 IVKOVIĆ Mile ILIJA, borac, rođen u Ljubniću, Bugojno. Poginuo 2. maja 1945. godine u Starom Belaju kod Karlovca, a sahranjen u Perjasici.
 INĐIĆ DUŠAN, borac, rođen u Sanici kod Sanskog Mosta. Poginuo 1942. godine na Motajici kod Prijedora.
 IVANIŠ D. SAVO, borac, rođen 1921. godine u selu Krkojevci. Poginuo neutvrđenog dana.

J

JAHIĆ Mehe MEHMED, borac, rođen 1914. godine u Husimovcima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Hambarina, Prijedor.
 JAKŠIĆ L. BRANKO, borac, rođen 1918. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 21. oktobra 1944. godine u Travniku.
 JAKŠIĆ Latinke BRANKO, borac, rođen 1919. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo 5. februara 1945. godine u selu Jankovići kod Travnika.
 JAKŠIĆ Nikole ĐURO, borac, rođen 1914. godine u Kozinu, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u Štaroj Rijeci kod Sanskog Mosta.
 JAKŠIĆ Ilije GAVRO, borac, rođen 1910. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine kod Otoke, Bosanska Krupa.
 JAKUPOVIĆ Hamde RAMO, borac, rođen u selu Jakupovići, Prijedor. Poginuo 2. februara 1945. godine kod Željezničke stanice Busovača, a sahranjen u selu Pušić.
 JERKOVIĆ Marka DMITAR, borac, rođen 1912. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine kod Bosanskog Novog.

JANKOVIĆ Save MIOMIR, borac, rođen 1921. godine u Sarajevu. Poginuo 1. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca.

JANOK Saliha RAMO, borac, rođen u Višegradu. Poginuo 12. maja 1945. godine kod Videm-Krškog, Slovenija.

JANJIĆ Bože MILAN, borac, rođen 1920. godine u Gradini, Prijedor. Poginuo 8. septembra 1944. godine na Žegru kod Prijedora.

JANJIĆ Stojana RADIVO JE, borac, rođen u Kupresu. Poginuo 1. maja 1945. godine kod Perjasice, Karlovac.

JANJOŠ Stojana BRANKO, borac, rođen 1923. godine u Mijskoj Glavi, Ljubija. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

JAPUNDŽA Mile BOJA, bolničarka, rođena 1921. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginula marta 1943. godine u Grmeču.

JAPUNDŽA OSTOJA, borac, rođen 1926. godine u Donjim Rakovićima, Bosanski Novi. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

JAREBICA Saliha NI JAZ, borac, rođen 1926. godine u Prozoru. Poginuo 30. decembra 1944. godine u Lokvinama kod Zenice.

JARIĆ Trivuna BRANKO, borac, rođen 1926. godine u Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1944. godine kod Busovače, Zenica.

JARIĆ Petra DRAGAN, vodnik, rođen 1913. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1944. godine kod Busovače.

JARIĆ Ilije MARA, bolničarka, rođena 1922. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginula 1943. godine kod Banje Luke.

JARIĆ Ostoje MILE, borac, rođen 1924. godine u Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine u Blatnoj kod Bosanskog Novog.

JASAREVIĆ Ornerà ALAGA, borac, rođen u selu Todorovo, Cazin. Poginuo 6. marta 1945. godine u selu Lupac kod Zenice.

JASAREVIĆ Muniba OMER, borac, rođen u selu Lupac, Travnik. Poginuo 5. maja 1945. godine u Starom Belaju kod Karlovca.

JELAČA Đ. LAZO, borac, rođen 1907. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo 26. januara 1943. godine na Fajtovcima, Sanski Most.

JELACA S. MIĆO, borac, rođen 1912. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo maja 1943. godine na Kozinu kod Sanskog Mosta.

JELIĆ ILIJA, pomoćnik komesara bataljona, rođen 1919. godine u selu Smoljani, Bosanski Petrovac. Ranjen januara 1943. godine i umro u bolnici Koričanića.

JELIĆ Luke ILIJA, borac, rođen 1923. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 15. aprila 1943. godine na Novskoj planini, Bosanski Novi.

JELIĆ P. MILAN, borac, rođen 1923. godine u Gornjem Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1944. godine kod Bosanskog Novog.

JELIĆ Gliše RADE, borac, rođen 1921. godine u selu Smoljani, Bosanski Petrovac. Poginuo aprila 1944. godine na položaju Jànj kod Jajca.

JELIĆ Luke VID, borac, rođen 1916. godine u selu Jasenovac, Bosanski Petrovac. Poginuo krajem 1942. godine na Budelju kod Gornje Sanice, gdje je i sahranjen.

JELISAVAC Mihajla BRANKO, borac, rođen 1922. godine u Hadrovcima, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Bosanskog Novog.

JELISAVAC Pere DRAGAN, borac, rođen 1921. godine u Marini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Bravska, Bosanski Novi.

JELISAVAC Ilije KOŠTA, borac, rođen 1913. godine u Hadrovcima, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u Grmeču.

JERKOVIC N. BRANKO, borac, rođen 1921. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo sredinom decembra 1942. godine kod Stare Rijeke, Sanski Most.

JERKOVIC Stojana DMITAR, borac, rođen 1925. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 27. aprila 1943. godine u selu Lastve, Grmeč.

JERKOVIC Vase DURAN, borac, rođen 1899. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 7. februara 1943. godine na Lipniku kod Sanskog Mosta.

JERKOVIC S. ĐURO, borac, rođen 1909. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine kod Stare Rijeke, Sanski Most.

JERKOVIC MILAN, borac, rođen u Grmuši, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine na planini Šator, Glamoč.

JERKOVIĆ J. LAZAR, borac, rođen 1920. godine u Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1944. godine kod Ostrošca, Bosanska Krupa.

JERKOVIĆ S. LAZO, borac, rođen 1897. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Umro maja 1943. godine od tifusa na Kozinu, Sanski Most.

JERKOVIĆ S. MILE, borac, rođen 1921. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1944. godine u Vučijoj glavi više Radića, Grmeč.

JERKOVIĆ Sime SIMO, borac, rođen 1920. godine u Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 19. januara 1945. godine u selu Radojčić kod Travnika, a sahranjen u selu Brđani kod Travnika.

JERKOVIĆ Sime SIMO, politički delegat voda, rođen 1926. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 19. februara 1945. godine kod Travnika.

JAJČANIN ĐORĐO, borac, rođen u selu Umičevića-Rijeka, Mala Krupska Rujiška, Bosanska Krupa. Poginuo kao puškomitraljezac 1942. godine.

JELIČIĆ OBRAD, borac, rođen 1912. godine u Perni kod Bosanske Krupe. Poginuo 1944. godine na rijeci Bosni.

JERKOVIĆ Luke GOJKO, borac, rođen 1926. godine u Vojevcu kod Bosanske Krupe. Poginuo 1944. godine u selu Pecka kod Ključa.

JERKOVIĆ Andrije ILIJA, borac, rođen 1925. godine u Vojevcu kod Bosanske Krupe. Poginuo 1944. godine u Kotor Varoši.

JERKOVIĆ Save MILOŠ, borac, rođen 1911. godine u Vojevcu kod Bosanske Krupe. Poginuo 1943. godine na Ivan-sedlu.

JOJIĆ O. LAZAR, borac, rođen 1915. godine u Grdanovcima. Poginuo početkom 1943. godine kod Eminovaca u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

JOVANCEVIĆ L. GOJKO, borac, rođen 1923. godine u Grdanovcima. Poginuo krajem 1942. godine kod Prijedora.

JERKOVIĆ Save MILE, borac, rođen 1921. godine u Vojevcu kod Bosanske Krupe. Poginuo 1944. godine kod Bugojna.

JEŽ S. ĐURO, borac, rođen 1907. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo maja 1943. godine na Risovcu kod Bosanske Krupe.

JOJIĆ Jovana BOGDAN, borac, rođen 1915. godine u Kijevu, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Trsta.

JOJIĆ Obrada ĐURO, borac, rođen 1912. godine u Grdanovcima, Sanski Most. Poginuo 25. januara 1943. godine na Naglišu, Eminovci, Bosanski Milanovac.

JOJIĆ Đure MILAN, desetar, rođen 1920. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 25. januara 1943. godine na Naglišu kod Bosanskog Milanovca.

JOJIĆ Jovana MILAN, borac, rođen 1920. godine u Kijevu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Lijevča polju.

JOJIĆ Obrada MILAN, desetar, rođen 1925. godine u Grdanovcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Prijedora.

JOJIĆ Obrada MIRKO, komandir voda, rođen 1923. godine u Grdanovcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Kozari.

JOJINOVIĆ Mile LJUBO, borac, rođen 1920. godine u Budimlić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Zelengori.

JOVANCEVIĆ Laze MILAN, borac, rođen 1924. godine u Grdanovcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Radomirovcu kod Prijedora.

JOVIĆIĆ Alekse STANOJA, borac, rođen 1926. godine u Maričkoj, Prijedor. Poginuo 20. avgusta 1944. godine kod Čarakova, Prijedor.

JOVIĆIĆ DUŠAN, borac, rođen 1917. godine u Maričkoj, Prijedor. Poginuo 9. marta 1944. godine u Hambarinama kod Prijedora.

K

KABA Mihajlo DRAGO, borac, rođen u selu Drugaći, Cazin. Poginuo 17. februara 1945. godine u Travniku.

KABUGOVIĆ Sehe HAMID, borac, rođen u selu Bjelašnica, Sarajevo. Poginuo 3. maja 1945. godine u Karlovcu, gdje je i sahranjen.

KACAVIDA Đ. DMITAR, borac, rođen 1924. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Bosanskog Novog.

KAČAVENDA J. DUŠAN, borac, rođen 1922. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo 11. decembra 1942. godine na Djedovači kod Sanskog Mosta.

KAČAVENDA Dane ĐURO, borac, rođen 1912. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo 4. aprila 1943. godine u Mijskoj Glavi kod Ljubije.

KAČAVENDA J. ILIJA, borac, rođen 1923. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine u Velikom Radiću kod Bosanske Krupe.

KAČAVENDA N. ILIJA, borac, rođen 1920. godine u Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo septembra 1944. godine kod Prijedora.

KAČAVENDA Petra MIĆO, borac, rođen 1922. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine kod Ljubije.

KAČAVENDA Đure PETAR, borac, rođen 1924. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo avgusta 1944. godine kod Omarske, Prijedor.

KADRIĆ Mije ZDRAVKO, borac, rođen u Dubrovniku. Poginuo 1. maja 1945. godine kod Perjasice, Karlovac.

KADRIĆ Muje MUJO, borac, rođen u Poljancima, Travnik. Poginuo 30. marta 1945. godine u selu Vranjska kod Kaknja.

KAJMAKOVIĆ MEHMED, borac, poginuo 4. maja 1945. godine kod Karlovca.

KALANJ M. DUŠAN, borac, rođen 1924. godine u Gornjem Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Bosanskog Novog.

KALUĐER MARKO, borac, rođen 1909. godine u Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo 2. januara 1944. godine u Banjoj Luci.

KALUĐEROVIĆ Mile ĐORĐE, borac, rođen 1921. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Umro krajem 1944. godine na Siciliji.

KALUĐEROVIĆ Steve MARKO, borac, rođen 1907. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo septembra 1944. godine u Banjoj Luci.

KALUĐEROVIĆ Steve UROŠ, borac, rođen 1914. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo krajem januara 1943. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

KALJENIĆ Halila OSMAN, borac, rođen u selu Ceroviće, Oraća. Poginuo 3. maja 1945. godine u Vinici kod Karlovca, gdje je i sahranjen.

KAMERIT Salka NAZIF, borac, rođen 1923. godine u selu Čaplje, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Podvidače.

KANTAR Save ILIJA, borac, rođen 1924. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Kotor-Varoša Banja Luka.

KARADŽIĆ Tahinu SULEJMAN, borac, rođen u Poričjima, Bugojno. Poginuo 17. marta 1945. godine u selu Bukve kod Travnika.

KARAKAŠ Jovana MIHAJLO, borac, rođen 1922. godine u selu Bojište, Sanski Most. Poginuo februara 1943. godine kod Jelašinovaca.

KARAN UROŠ, borac, rođen 1904. godine u Vedovici, Bosanski Novi. Poginuo aprila 1943. godine kod Nebljusa, Bihać.

KARANOVIĆ Jošana BOZO, vodnik, rođen 1915. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo 1. januara 1945. godine kod Busovače.

KARANOVIĆ Jove BOZO, rođen u Bosanskoj Krupi. Poginuo 2. januara 1945. godine u blizini mjesta Brankovac kod Travnika.

KARANOVIĆ Đure MIĆO, borac, rođen 1903. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

KARANOVIĆ Vlade MLADEN, borac, rođen 1926. godine u selu Kljevci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Kupresa.

KARANOVIĆ Mile STOLE, borac, rođen 1909. godine u Jelašincima, Sanski Most. Umro 1943. godine od tifusa u Jelašincima.

KARANOVIĆ S. TRIVUN, borac, rođen 1925. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

KARANOVIĆ Pane VOJIN, borac, rođen 1920. godine. Jelašinci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Sutjesci.

KARAVDIĆ Asima FADIL, borac, rođen 1914. godine u Sarajevu. Poginuo 5. maja 1945. godine na terenu Vinice kod Karlovca.

KARIĆ M. MILAN, borac, rođen 1915. godine u Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo krajem januara 1943. godine na Benakovcu.

KARIĆ Milana VASILJE, borac, rođen 1910. godine, Hadrovci, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Podvidače, Sanski Most.

KARLICA ZORKA, bolničarka, rođena 1921. godine u Moslovarama, Bosanski Novi. Poginula februara 1943. godine u Grmeču.

KARLIĆA Jove NIKOLA, borac, rođen 1921. godine u Budimlić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Kaknja.

KASUMOVIĆ Ibre SALIH, borac, rođen u Travniku. Poginuo 20. februara 1945. godine u Brankovcu kod Travnika.

KA URIN GOJKO, borac, rođen u selu Sanica, Ključ. Poginuo 6. septembra 1944. godine kod Travnika.

KAVAZAN BRACO, borac, rođen 1925. godine u Bihaću. Poginuo aprila 1943. godine na Lipniku kod Sanskog Mosta.

KAVAZOVIĆ Mehe JUSUF, borac, rođen u selu Vrhovine, Travnik. Poginuo 3. januara 1945. godine u Ljevalićima kod Travnika.

KEMENC Josipa IVICA, politički delegat voda, rođen 1919. godine u Tuzli. Poginuo početkom marta 1945. godine kod Busovače.

KECMAN Vida DUŠAN, desetar, rođen 1914. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Bosanskog Petrovca.

KECMAN Vida LUKA, politički delegat voda, rođen 1918. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 31. decembra 1943. godine u Banjoj Luci.

KECMAN Marka MIĆO, borac, rođen u Rakelićima, Prijedor. Poginuo 2. januara 1944. godine u Banjoj Luci.

KECMAN Joje MIRKO, borac, rođen 1928. godine u selu Usorci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanskog Petrovca.

KEĆO Alije SALIH, borac, rođen 1916. godine u selu Crna Rijeka, Trnovo, Sarajevo. Teško ranjen 10. maja 1945. godine u Cerklju, Slovenija, i u toku maja umro u Zagrebu u bolnici.

KENJALO Miće ILIJA, borac, rođen 1919. godine u Jelašinovcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Hambarinama kod Prijedora.

KENJALO JOVO, borac, rođen 1921. godine u selu Rašće, Bihać. Poginuo februara 1943. godine u selu Lipe, Bihać.

KERANOVIĆ A. RAMIZ, borac, rođen 1922. godine u Gornjem Budelju, Sanica. Poginuo 1. januara 1944. godine u Banjoj Luci.

KICIN Aziza NAZIF, borac, rođen 1923. godine u selu Demiševci, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Travnika.

KITONJIĆ Mladena BRANKO, borac, rođen 1926. godine u Donjim Orlovićima, Prijedor. Poginuo marta 1944. godine u Pučeniku kod Bosanske Krupe.

KLACAR Dušana BOGDAN, borac, rođen 1920. godine u Sarajevu. Poginuo 11. maja 1945. godine kod Videm-Krškog, Slovenija.

KLACAR M. MILAN, borac, rođen 1904. godine u Sarajevu. Poginuo 10. maja 1945. godine u Videm-Krškom, Slovenija.

KLAŠNJA Uroša MLADEN, borac, rođen 1912. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine u Dabru kod Sanskog Mosta.

KLEPIĆ Milana JANKO, stariji vodnik, rođen 1923. godine na Medjedem Brdu, Sanica. Poginuo 5. maja 1945. godine u Vinici kod Karlovca.

KLIČKOVIĆ N. ILIJA, borac, rođen 1925. godine na Medjedem Brdu, Sanica. Poginuo 4. maja 1945. godine u Vinici kod Karlovca.

KLIČKOVIĆ V. LUKA, komandir čete, rođen 1920. godine na Medjedem Brdu, Sanica. Poginuo februara 1943. godine u Podgrmeču.

KLIČKOVIĆ Š. MILAN, borac, rođen 1923. godine na Medjedem Brdu, Sanica. Poginuo februara 1943. godine u Donjem Kamengrauu kod Sanskog Mosta.

KLIČKOVIĆ MILOŠ, vodnik, rođen 1921. godine na Medjedem Brdu, Sanica. Poginuo 1. januara 1944. godine u Banjoj Luci.

KLJUJIC ĐURO, borac, rođen u Bosanskoj Krupi. Poginuo 13. februara 1944. godine u Radiću kod Bosanske Krupe.

KLJUJIC Pane ĐURAD, komandir voda, rođen 1914. godine u Djedovači, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Radiću kod Bosanske Krupe.

KNEŽEVIĆ DUŠAN. Poginuo na Karlovcu.

KNEŽEVIĆ Jovana DUŠAN, borac, rođen 1917. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Bosanskog Petrovca.

KNEŽEVIĆ Miloša LAZO, borac, rođen 1909. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Ključa.

KNEŽEVIĆ Luke ILIJA, borac, rođen 1897. godine u selu Oštra Luka, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Fajtovaca.

KNEŽEVIĆ Pere LUKA borac, rođen 1915. godine u selu Oštra Luka. Poginuo 1943. godine kod Zidanog Mosta.

KNEŽEVIĆ Jovana MILAN, borac, rođen 1926. godine u selu Oštra Luka, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u Podgrmeču.

KNEŽEVIĆ Gavre MIRKO, borac, rođen 1917. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Grmeču.

KNEŽEVIĆ Ilije SPASE, borac, rođen 1919. godine u Jelašincima, Sanski Most. Teško ranjen 1945. godine kod Mostara i podlegao ranama iste godine u sarajevskoj bolnici.

KOJIĆ BRANKO, borac, rođen u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 19. septembra 1944. godine u Banjoj Luci.

KOJIĆ Pere BRANKO, borac, rođen 1923. godine u Podlugu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Banjoj Luci.

KOJIĆ Vučena DANE, borac, rođen 1921. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Sanskog Mosta.

KOJIĆ Jove LUKA, komandir voda, rođen 1921. godine u Podlugu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Travniku.

KOKANOVIĆ S. DUŠAN, politički komesar čete, rođen 1916. godine u Sanici. Poginuo 2. januara 1944. godine na Petrićevcu kod Banje Luke.

KOKOT Đ. BOJAN, rođen 1919. godine u selu Bosanski Doljani, Bihać. Poginuo 1942. godine na Novskoj planini, Bosanski Novi.

KOKOT Petra MARKO, vodnik. Poginuo 1. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca.

KOKOT Milvilo PETAR, borac, rođen u Gorijevcu, Bihać. Poginuo 3. maja 1945. godine kod Leskovca, Karlovac.

KOKOT Mile RADE, borac, rođen 1925. godine u Donjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Stare Rijeke, Sanski Most.

KOLUNDŽIJA Ilije BRANKO, borac, rođen 1909. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo 29. januara 1943. godine na Risovoj Gredi, Risovac, Bosanski Petrovac.

KOLUNDŽIJA I. DUŠAN, borac, rođen 1913. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo oktobra 1943. godine u Hambarinama kod Prijedora.

KOLUNDŽIJA L. LAZO, borac, rođen 1920. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1943. godine u Maričkoj kod Prijedora.

KOLUNDŽIJA Dure NIKICA, rođen u selu Markalji, Sanski Most. Nema bližih podataka o vremenu i mjestu pogibije.

KONČAR DANE, borac, rođen 1922. godine u Grabežu, Bihać. Poginuo 17. jula 1943. godine u Ključu.

KONČAR M. DUŠAN, borac, rođen 1921. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 1. januara 1944. godine u Motikama kod Banje Luke.

KONDIĆ M. DUŠAN, borac, rođen 1920. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo 1943. godine kod Sanskog Mosta.

KONDIĆ N. MIĆO, borac, rođen 1919. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Bosanskog Novog.

KONDIĆ MIRKO, vodnik, poginuo 8. novembra 1943. godine na željezničkoj stanici Baltine Bare kod Prijedora.

KONDIĆ MIRKO, borac, rođen 1919. godine u Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo 10. novembra 1943. godine u Hambarinama kod Prijedora.

KONDIC Ejuba SALIH, borac, rođen u Radinama, Cajniče. Poginuo 4. maja 1945. godine kod Karlovca.

KONTA T. PETAR, vodnik, rođen 1917. godine u selu Zavalje, Sanica. Poginuo 11. decembra 1942. godine u Sanskom Mostu.

KORAC Đurđa ČEDO, borac, rođen 1923. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Djedovači.

KORALIJA Vasilija ĐURO, borac, rođen 1907. godine u selu Kljevci, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

KORKULOVIĆ Huse MUSTAFA, borac, rođen u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo 23. februara 1945. godine u mjestu Divjak kod Travnika.

KOSANOVIĆ Jove BOŽO, borac, rođen u selu Dubovik, Bosanska Krupa. Poginuo 20. februara 1945. godine u selu Brankovac kod Zenice.

KOŠIĆ Nikole ĐURO, borac, rođen 1916. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Čardaka, Suvaja, Bosanska Krupa.

KOSIĆ Nikole ĐURO, borac, rođen 1916. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Čardaka, Suvaja, Bosanska Krupa.

KOSIĆ Ilije NIKOLA, borac, rođen 1913. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo 28. januara 1943. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

KOSOVAC Steve ŽIVKO, borac, rođen 1922. godine u Lušci-Palanci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Prijedoru.

KOSLAT Mojesirov FAJIT, desetar. Poginuo 4. maja 1945. godine na Vinici kod Karlovca.

KOŠUTIĆ Petra DUŠAN, komandant bataljona, narodni heroj, rođen 1912. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 4. januara 1945. godine ispred kote 800 u blizini mjesta Sušanji i Cukle koje se nalazi između Zenice i Guča-Gore na putu prema Travniku.

KOVAČEVIĆ M. BOGDAN, borac, rođen 1928. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1944. godine blizu Tromede kod Ljubije.

KOVAČEVIĆ C. BOŽO, rođen 1918. godine u selu Bosanski Doljani, Bihać. Poginuo 1942. godine na Novskoj planini, Bosanski Novi.

KOVAČEVIĆ BRANKO, borac, rođen 1922. godine u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 6. juna 1944. godine u Velikom Radiću, a sahranjen kod kuće.

KOVAČEVIĆ Sreten -Sreje BRANKO, borac, rođen 1926. godine u Perni. Poginuo decembra 1942. godine u Perni.

KOVAČEVIĆ P. ČEDO, borac, rođen 1921. godine na Zavolju, Sanica. Poginuo oktobra 1942. godine kod Sanskog Mosta.

KOVAČEVIĆ Marka DRAGO JA, borac, rođen 1920. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u Dabru.

KOVAČEVIĆ Miće DRAGO JA, borac, rođen 1910. godine u Bosanskom Milanovcu, Šanski Most. Poginuo 1943. godine kod Usoraca, Šanski Most.

KOVAČEVIĆ Mile DUŠAN, borac, rođen u selu Veliki Radić. Poginuo 15. jula 1944. godine na rudniku Ljubija, gdje je i sahranjen.

KOVAČEVIĆ Ilije ĐORĐO, borac, rođen 1924. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo 6. februara 1943. godine u Grmeču.

KOVAČEVIĆ M. ĐORĐO, borac, rođen 1925. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Umro je negdje u 1943. godini.

KOVAČEVIĆ S. ĐORĐO, vodnik, rođen 1916. godine u selu Zavalje, Sanica. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču gdje je bio na liječenju poslije ranjanja 11. decembra 1942. godine u napadu na Sanski Most.

KOVAČEVIĆ ĐURO, borac, rođen u Gornjoj Sanici, Ključ. Poginuo 20. aprila 1942. godine u Sanskom Mostu.

KOVAČEVIĆ Peje GOJA, bolničarka, rođena 1913. godine u Donjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginula 6. maja 1945. godine kod Karlovca.

KOVAČEVIĆ ILIJA, borac. Poginuo u selu Tuk-Bobija.

KOVAČEVIĆ JOVO, borac, rođen 1920. godine u Grmuši, Bosanska Krupa. Poginuo 11. novembra 1942. godine kod Bosanskog Novog.

KOVAČEVIĆ Đure KOJO, borac, rođen 1923. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 30. marta 1945. godine kod Kaknja.

KOVAČEVIĆ P. LUKA, borac, rođen 1918. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo je februara 1943. godine u Rujiškoj, Bosanski Novi.

KOVAČEVIĆ Vujadina LUKA, borac, rođen 1925. godine u Kljevcima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Banje Luke.

KOVAČEVIĆ Petra MALETA, borac, rođen 1915. godine u Grdanovcima, Sanski Most. Umro od tifusa (rana) 1943. godine u Korčanici.

KOVAČEVIĆ Miće MIĆO, komandir čete, rođen 1918. godine u Grdanovcima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Banjoj Luci.

KOVAČEVIĆ Rade MILAN, borac, rođen 1919. godine u Perni, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine na Lukavicima, Sanski Most.

KOVAČEVIĆ J. NIKOLA, borac, rođen 1924. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine u Ripačkom klancu, Bihać.

KOVAČEVIĆ Mile PERA, bolničarka, rođena 1914. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginula 1944. godine kod Travnika.

KOVAČEVIĆ M. RADE, borac, rođen 1926. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Umro je negdje 1943. godine.

KOVAČEVIĆ STEVO, borac, rođen u Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 15. avgusta 1943. godine u selu Vilusi, Mrkonjić Grad.

KOVAČEVIĆ STEVO, borac, rođen 1920. godine u Grmuši, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1945. godine kod Travnika.

KOVAČEVIĆ Blaže STEVO, borac, rođen 1921. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

KOVAČEVIĆ Pere STEVO, borac, rođen 1924. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 31. decembra 1943. godine u Banjoj Luci.

KOVAČEVIĆ P. STOJAN, borac, rođen 1924. godine u Gudavcu, Bosanska Krupa. Poginuo septembra 1944. godine kod Banja Luke.

KOVAČEVIĆ STOJAN, borac, rođen u selu Gudavac, Bosanska Krupa. Poginuo 2. januara 1944. godine u Banjoj Luci.

KOZJENIĆ OSMAN, borac, poginuo 3. maja 1945. godine u Vinici kod Karlovca.

KRAGULJ Pere GLIŠO, borac, rođen 1917. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Sanice.

KRAGULJ Petra ZDRAVKO, borac, rođen 1927. godine u Suhaći, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

KRAJINOVIĆ Joje JOVANKA, borac, rođena 1920. godine u Skucanom Vakufu, Sanski Most. Poginula 1945. godine.

KRAJINOVIĆ Petra MILKA, bolničarka, rođena 1924. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginula aprila 1943. godine kod Glamoča.

KRAVIĆ Bože PERO, borac, rođen 1924. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Grmeču.

KRČMAR P. MILAN, borac, rođen 1909. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

KREMENOVIĆ DUŠAN, rođen u Pučeniku. Poginuo 3. decembra 1943. godine u Čarakovu kod Prijedora, gdje je i sahranjen.

KREMENOVIĆ Đorđa DUŠAN, borac, rođen 1919. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1942. godine u Rasavcima kod Prijedora.

KREMIĆ Mile ILIJA, borac, rođen 1927. godine u Miljakovcima, Prijedor. Poginuo januara 1944. godine u selu Dževaru kod Sanskog Mosta.

KRESOJE N. NIKOLA, borac, rođen 1920. godine u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 7. septembra 1944. godine u Prijedoru.

KRIVOKUĆA MILAN, borac, rođen 1925. godine u Čadavici, Bosanski Novi. Poginuo 24. aprila 1943. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

KRIVOŠIJA M. DUŠAN, borac, rođen 1920. godine u Velikom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine u Majkića-Japari, Lušci-Palanka.

KRIVOŠIJA L. NIKOLA, borac, rođen 1922. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine u Grmeču.

KRNETIĆ M. DUŠAN, borac, rođen 1919. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine u Blatnoj kod Bosanskog Novog.

KRNETIĆ Marka MARICA, bolničarka, rođena 1924. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginula februara 1943. godine u Korićanici u Grmeču.

KRNETIĆ Marka MARINKO, borac, rođen 1922. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

KRNETIĆ Laze MILAN, borac, rođen 1926. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo 10. novembra 1943. godine na Hrgarima kod Bihaća.

KRNETIĆ Stevana NIKOLA, borac, rođen 1896. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine u Velikom Radiću.

KRNETIĆ Marka SLAVKO, borac, rođen 1926. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo oktobra 1943. godine kod Prijedora.

KRSMAN Milana JOVO, borac, rođen 1925. godine u Zabrdi, Sarajevo. Poginuo 3. maja 1945. godine u Reljićima, Vinica, Karlovac.

KRTINIĆ MARKO, borac, rođen u Kiseljaku kod Sarajeva. Poginuo 3. maja 1945. godine kod Karlovca.

KRUNIĆ Đure MIHAJLO, borac, rođen 1913. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Sutjesci.

KUDRA Pere NOVICA, borac, rođen 1927. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1. avgusta 1944. godine na Bosanskom Petrovcu.

KUGIĆ Stevana VLADIMIR, borac, rođen 1907. godine u Naprelju, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Brdara.

KUKIĆ Jove NIKOLA, pomoćnik komesara čete. Poginuo 1. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca.

KUKIĆ Milana NIKOLA, borac, rođen 1927. godine u selu Mrkalji, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Bosanskog Novog.

KUKIĆ UZEIR, borac, rođen u Sokocu, Bihać. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.

KUKOLJ Tode CVIJO, komandir čete, rođen 1917. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 9. marta 1944. godine na Hambarinama kod Prijedora. Proglašen za narodnog heroja.

KUKOLJ Tode DMITAR, borac, rođen 1918. godine u Otišu, Sanski Most. Umro 1943. godine od tifusa u Otišu.

KUKOLJ Nikole PERO, desetar, rođen 1921. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Banje Luke.

KUKOLJ Ilije STEVO, komandir voda, rođen 1912. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Vrbljana, Ključ.

KUKOR Jusufa MURAT, borac, rođen u Miljevini, Foča. Poginuo 1. maja 1945. godine na terenu Perjasice kod Karlovca.

KULIĆ Mehe IDRIZ, borac, rođen 1927. godine u Sarajevu. Poginuo 2. maja 1945. godine u selu Belević kod Karlovca.

KUNKIĆ Movila TOMO, borac, rođen u Kordićima, Bugojno. Poginuo 20. januara 1945. godine u Mosoru kod Travnika.

KUMOČA RADE, borac, rođen u Busovači, Travnik. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.

KURIDŽA T. JOVO, borac, rođen 1927. godine u Sanici. Poginuo 9. septembra 1944. godine u Hambarinama kod Prijedora.

KUTLAČA ĐURO, borac, rođen u Bosanskoj Krupi. Poginuo 30. marta 1945. godine na željezničkoj stanici Kakanj.

KERANOVIĆ B. ATIF, borac, rođen 1920. godine u selu Hrustovo. Poginuo polovinom 1944. godine u borbama kod Kupresa.

KLJAJIĆ P. ĐURAĐ, borac, rođen 1914. godine u Djedovači. Poginuo početkom 1944. godine u borbi kod Bosanske Krupe.

KNEŽEVIĆ I. SPASE, komandir baterije, rođen 1919. godine u Jelašincima. Razboleo se marta 1945. godine i u maju iste godine umro u bolnici u Sarajevu.

KNEŽEVIĆ I. OBRAD, komandir čete, rođen 1924. godine u Jelašincima. Poginuo polovinom 1944. godine u borbama kod Prijedora.

KONDIĆ P. JOVO, komandir voda, rođen 1905. godine u Dabru. Poginuo krajem 1942. godine u borbama sa Italijanima kod Sanskog Mosta.

KONDIĆ L. LAZO, borac, rođen 1920. godine u Dabru. Poginuo drugom polovinom 1943. godine u borbama kod Glamoča.

KOVAČEVIĆ B. STEVO, borac, rođen 1921. godine u Bosanskom Milanovcu. Poginuo početkom 1943. godine u borbi na Bosanskom Milanovcu u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

KURIDŽA V. MIĆO, komandir čete, rođen 1914. godine u Oštroj Luci. Poginuo prvom polovinom 1943. godine na Lipniku u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

L

- LABUS J. ĐURO, borac, rođen 1921. godine u Malom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine na Lipniku, Sanski Most.
- LABUS D. NIKOLA, borac, rođen 1919. godine u Malom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1943. godine kod Ljubije.
- LALIC Đure PETAR, borac, rođen u Pakracu. Poginuo 21. februara 1945. godine u selu Bukve kod Travnika.
- LATES Dane NIKOLA, borac, rođen 1919. godine u malom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo 1. maja 1943. godine kod rudnika Ljubije.
- LATINOVIĆ Mile BOŽO, borac, rođen 1911. godine u Donjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Umro maja 1943. godine kod kuće u svom selu.
- LATINOVIĆ Nikole BRANKO, borac, rođen u selu Sanica, Ključ. Poginuo 16. februara 1944. godine na Busovači.
- LATINOVIĆ Trive BRANKO, borac, rođen 1920. godine u Donjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.
- LATINOVIĆ Đurda MIĆO, borac, rođen 1910. godine u selu Jasenovac, Bosanski Petrovac. Zarobljen februara 1943. godine i strijeljan u Bosanskom Petrovcu.
- LATINOVIĆ D. MILAN, borac, rođen 1920. godine u Sanici. Poginuo aprila 1943. godine kao ranjenik Centralne bolnice na Sutjesci.
- LATINOVIĆ N. MILE, borac, rođen 1920. godine u Malom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1942. godine kod Sanskog Mosta.
- LATINOVIĆ Ilija NIKOLA, borac, rođen 1922. godine u selu Kapljuh, Bosanski Petrovac, Poginuo aprila 1944. godine na položaju Sanski Most.
- LATINOVIĆ S. PAJO, borac, rođen 1907. godine u Srednjem Duboviku, bosanska Krupa. Umro maja 1943. godine od tifusa u Duboviku.
- LATINOVIĆ Pere TRIVO, borac, rođen u selu Jasenica, Bosanska Krupa. Poginuo 24. februara 1945. godine kod Busovače.
- LATKOVIĆ Stevana DAKO, komesar bataljona, rođen 1910. godine u selu Vodenica, Bosanski Petrovac. Poginuo januara 1944. godine na položaju Busovača.
- LAVIĆ MILAN, borac, rođen 1922. godine u Grmuši, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Glamoča.
- LAZIĆ Jakova ANKA, krojačica, rođena 1912. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginula 1943. godine u Grmeču.
- LAZIĆ Marka LJUBOMIR, vodnik, rođen 1918. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.
- LEMAJIĆ Vase MANE, borac, rođen 1923. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Lašve, Zenica.
- LEŠIĆ S. RADOJKA, rođena 1923. godine u selu Osredak, Cazin. Poginula aprila 1943. godine u selu Veliki Radić.
- LIČINA BOŽO, borac, rođen u Donjim Agićima, Bosanski Novi. Poginuo 25. maja 1945. godine u Drvaru.
- LIČINA R. MILAN, borac, rođen 1918. godine u Malom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1942. godine kod Sanskog Mosta.
- LIČINA MIRKO, borac, rođen 1922. godine u Donjim Agićima, Bosanski Novi. Poginuo krajem decembra 1944. godine više Stare Zenice, Zenica.
- LIPIC Vida TRIVO, borac, rođen u selu Kapljuh, Bosanski Petrovac. Poginuo 3. maja 1945. godine u Karlovcu, a sahranjen u selu Lončari.
- LOKMER A. JOSIP, borac, rođen u Skakavcu kod Karlovca. Poginuo 29. marta 1945. godine u Kaknju.
- LONGO PASQUALE, borac, rođen u mjestu Konspazeko, Španija. Poginuo 29. decembra 1944. godine u Vranjskoj kod Busovače, a sahranjen u Vitezu.
- LONIĆ Stojana BRANKO, borac, rođen 1918. godine u Velikom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Kozina, Sanski most.
- LONIĆ MIĆO, borac, rođen u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 5. januara 1945. godine kod Travnika.

LONIĆ Đure MILAN, politički delegat voda, rođen 1924. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1944. godine u Rakelićima kod Prijedora.

LOVRIC M. ANTE, borac, rođen u Rošcu kod Splita. Poginuo 3. maja 1945. godine u selu Belaj kod Karlovca.

LUĆAREVIĆ Ahmeda SEFIK, borac, rođen 1924. godine u Sarajevu. Poginuo 6. maja 1945. godine u selu Mala Švarča kod Karlovca.

LUKIĆ Stole DUŠAN, borac, rođen 1924. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Sandžaku.

LUKIĆ Pavla MILE, borac, rođen 1925. godine u Mutnici. Poginuo maja 1945. godine kod Karlovca.

LUKIĆ Mile SEKULA, borac, rođen 1928. godine u Mutnici. Poginuo 1945. godine kod Kaknja.

LANDUP MILAN, borac, rođen u Blatnoj kod Bosanskog Novog. Poginuo 1942. godine u Teslićima kod Kotor-Varoši.

LEPOJEVIĆ M. JOVO, borac, rođen 1910. godine u selu Poljak. Poginuo početkom 1944. godine u toku napada na Banju Luku.

LIĆINA Đure BORKO, borac, rođen 1924. godine u Maloj Krupskoj Rujiškoj kod Bosanske Krupe. Poginuo juna 1943. godine na Sutjesci.

LUKIĆ DUŠAN, komandir čete, rođen u selu Pištaline kod Cazina. Poginuo 1944. godine u Podromaniji.

LUKIĆ GOJKO, vodnik, rođen 1912. godine u Perni. Teže ranjen 1942. godine u Bosanskoj Krupi i od posljedica ranjavanja umro.

Lj

LJEPOJA Đure DRAGAN, borac, rođen 1923. godine u Otoci, Bosanska Krupa. Poginuo 11. decembra 1942. godine u Sanskom Mostu.

LJEPOJA Nikole MILAN, borac, rođen 1919. godine u Otoci, Bosanska Krupa. Poginuo 4. maja 1945. godine kod Vinice, Karlovac.

LJEVAR Vase JELA, borac, rođena 1925. godine u Sanskom Mostu. Poginula 1943. godine kod Korčаницe.

LJEVAR Vase Mladen, borac, rođen 1927. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

LJUBANIĆ Srdana DUŠAN, borac, rođen 1927. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1945. godine na Sremskom frontu.

LJUBOJA Pere ĐURO, borac, rođen 1926. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo marta 1943. godine kod Jelašinovaca.

LJUBOJEVIĆ Dane BOGDAN, borac, rođen 1917. godine u Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanske Krupe.

LJUBOJEVIĆ K. DUŠAN, rođen 1926. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo 1942. godine u selu Ostrožac kod Cazina.

LJUBOJEVIĆ K. DUŠAN, rođen 1926. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo 1942. godine u selu Ostrožac kod Cazina.

LJUBOJEVIĆ Mihajla ILIJA, borac, rođen 1914. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Podgradaca.

LJUBOJA G. RADE, komandir voda, rođen 1915. godine u Oštroj Luci. Poginuo krajem 1942. godine u borbama na Brajića-Tavanu.

M

MACURA Mihajla LJUBO, borac, rođen 1906. godine u Djedovači, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

MACURA Vuje MIHAJLO, komandir voda, rođen 1914. godine u Djedovači, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Kaknja.

MAHMUTOVIĆ HASAN, borac, rođen u selu Vitez, Travnik. Poginuo 21. januara 1945. godine u Vučjoj gori kod Travnika.

MAJHROVSKI Vlade ĐOKO, borac, rođen 1925. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1942. godine kod Bosanskog Novog.

MAJHROVSKI ĐORĐE, rođen 1925. godine u Sanskom Mostu. Poginuo u napadu na Staru Rijeku oktobra 1942. godine.

MAJKIĆ Petra BRANKO, borac, rođen 1918. godine u Gornjoj Majkić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

MAJKIĆ S. BRANKO, borac, rođen 1922. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine u Grmeču.

MAJKIĆ Jovana DRAGO, borac, rođen 1919. godine u Gornjoj Majkić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Karlovca.

MAJKIĆ Todora GOJKO, borac, rođen 1909. godine u Kozinu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Podgrmeču.

MAJKIĆ Milana JOVAN, borac, rođen 1921. godine u selu Mrkalji, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Sutjesci.

MAJKIĆ Save MARKO, borac, rođen 1920. godine u Gornjoj Majkić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Lipniku.

MAJKIĆ Pere MILAN, borac, rođen 1924. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Podgradaca, Kozara.

MAJKIĆ Nikole NIKOLA, borac, rođen 1914. godine u D. Majkić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.

MAJKIĆ Petra STO JAN, borac, rođen 1905. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo 16. maja 1943. godine na Kozinu, Sanski Most.

MAJKIĆ T. TODOR, borac, rođen 1924. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

MAJKIĆ Vida ZORA, borac, rođena 1926. godine u D. Majkić-Japri, Sanski Most. Poginula 1944. godine kod Travnika.

MALEŠ T. ĐURO, borac, rođen 1918. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo 18. juna 1943. godine kod Ključa.

MALEŠ S. ILIJA, borac, rođen 1917. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1944. godine kod Bosanskog Novog.

MALEŠ T. NIKOLA, borac, rođen 1920. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1944. godine kod Bosanskog Novog.

MALEŠEVIĆ VID, borac, rođen 1911. godine u selu Praščijak, Bihać. Poginuo krajem decembra 1942. godine u Grmuši kod Bosanske Krupe.

MALIĆ P. DUŠAN, borac, rođen 1916. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1944. godine na Briševu, Sanski Most.

MALINIĆ Đure PERO, borac, rođen 1903. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo maja 1943. godine u Pučeniku.

MANDARIĆ Mile PETAR, borac, rođen 1903. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo 20. novembra 1944. godine u Vranjskoj.

MANDIĆ Lake BRANKO, borac, rođen 1924. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

MANDIĆ M. DANE, borac, rođen 1923. godine u Gornjem Budelju, Sanica. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

MANDIĆ Miloša DRAGAN, borac, rođen 1916. godine u Čojluku, Bosanska Krupa. Poginuo 20. januara 1945. godine kod Guče Gore.

MANDIĆ P. DUKA, borac, rođen 1921. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo oktobra 1943. godine kod Sanskog Mosta.

MANDIĆ S. ĐURO, borac, rođen 1926. godine u Šanici. Poginuo 11. decembra 1942. godine u Sanskom Mostu.

MANDIĆ Stojana GOJKO, borac, rođen 1914. godine u Zdeni, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Malog Radića, Bosanska Krupa.

MANDIĆ T. JOVAN, borac, rođen 1904. godine u Gornjem Budelju, Sanica. Poginuo februara 1943. godine kod Glamoča.

MANDIĆ I. JOVO, borac, rođen 1910. godine u Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine negdje u Podgrmeču ili Grmeču.

MANDIĆ S. KOJO, borac, rođen 1910. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo avgusta 1944. godine u Velikom Duboviku, Bosanska Krupa.

MANDIĆ Vase MANOJLO, borac, rođen 1923. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Podvidače, Sanski Most.

MANDIĆ Ilije - Ili MARKO, borac, rođen 1916. godine u Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 27. aprila 1944. godine u Suvaji.
 MANDIĆ T. MARKO, borac, rođen 1923. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo septembra 1944. godine u Klašnicama, Banja Luka.
 MANDIĆ L. MILAN, borac, rođen 1922. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo maja 1944. godine kod Sanskog Mosta.
 MANDIĆ Steve MILAN, borac, rođen 1923. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo 1. avgusta 1944. godine u Bosanskom Petrovcu.
 MANDIĆ MIRKO, borac, rođen 1924. godine u Sanici. Poginuo 18. jula 1943. godine u Ključu.
 MANDIĆ I. MIRKO, borac, rođen 1909. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine na Gudavcu kod Bosanske Krupe.
 MANDIĆ Milana NIKOLA, borac, rođen 1909. godine u selu Klenovac, Bravsko, Bosanski Petrovac. Poginuo maja 1942. godine na položaju Bravsko.
 MANDIĆ Marka NIKOLA, borac, rođen u selu Kamenica, Ogulin. Poginuo 10. maja 1945. godine u Vrbovskom, Slovenija.
 MANDIĆ Petra NINO, borac, rođen 1912. godine u selu Bravsko, Bosanski Petrovac. Poginuo 1942. godine na Bravsku, gdje je i sahranjen.
 MANDIĆ Nikole PERO, borac, rođen 1909. godine u selu Bravsko, Bosanski Petrovac. Poginuo krajem 1942. godine na Čigelj, Gornja Sanica, gdje je i sahranjen.
 MANDIĆ D. VESO, borac, rođen 1912. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine kod Glamoča.
 MANDIĆ Miloša VLAJKO, borac, rođen 1909. godine u Perni, Bosanska Krupa. Poginuo 21. oktobra 1943. godine u Sanskom Mostu.
 MARČETA Đ. DUŠAN, borac, rođen 1919. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine na Kozinčiću kod Bosanske Krupe.
 MARČETA Vasilija ĐURO, borac, rođen u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo 31. januara 1944. godine u Maričkoj kod Prijedora.
 MARČETA Miče GAVRO, borac, rođen 1926. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo 10. aprila 1943. godine u Grmeču.
 MARČETA Paje GOJKO, borac, rođen 1910. godine u selu Hadrovci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u istočnoj Bosni.
 MARČETA Mile LAZO, borac, rođen 1910. godine u selu Hadrovci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Manjači.
 MARČETA V. LAZO, borac, rođen 1915. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Bosanskog Novog.
 MARČETA Jove MICO, borac, rođen 1920. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo početkom juna 1943. godine kod Glamoča.
 MARČETA MILAN, rođen u selu Mala Rujiška. Poginuo novembra 1942. godine u napadu na utvrđenje Tromeda kod Stare Rijeke.
 MARČETA Laze MILAN, borac, rođen 1909. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine kod Budimlić-Japre.
 MARČETA V. RADE, borac, rođen 1912. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine u Petrovićima.
 MARČETA SLAVKO, borac, rođen 1922. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1944. godine kod Prijedora.
 MARČETA Petra TODOR, borac, rođen 1923. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 28. jula 1943. godine kod Sanskog Mosta.
 MARČETIĆ Pere BORISLAV, borac, rođen 1920. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Bosanske Krupe.
 MARČETIĆ Đorđe SIMO, borac, rođen 1922. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Karlovca.
 MARČETIĆ Vase VASILJ, borac, rođen 1909. godine u Rasavcima, Prijedor. Poginuo februara 1945. godine kod Busovače, Zenica.
 MARIČIĆ LAZO, borac, rođen 1923. godine na Hrgaru, Bihać. Poginuo 25. aprila 1944. godine kod Ključa.
 MARIĆ Jove PERA, borac, rođen 1926. godine u Mutnici. Poginuo 1945. godine kod Klopče.

MARIN Trive DRAGO, borac, rođen 1926. godine u selu Marini, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Drini.

MARIN Milana JOVO, borac, rođen 1928. godine u Marini, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

MARIN Sime MICO, borac, rođen 1926. godine u selu Marini, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Lašve.

MARIN Steve PERO, borac, rođen 1928. godine u selu Marini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Ivanjske.

MARINKOVIĆ Laze BOSILJKA, borac, rođena 1925. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginula 1943. godine u Grmeču.

MARINKOVIĆ Vuje MILE, borac, rođen 1918. godine u selu Mrkalji, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Sutjesci.

MARINKOVIĆ Mile RATKO, desetar, rođen 1914. godine u selu Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Bošnjaka.

MARJANOVIĆ Vukana ĐORĐE, borac, rođen 1923. godine u selu Krnja Jela, Bosanski Petrovac. Poginuo krajem 1942. godine u selu Lipnik kod Sanskog Mosta.

MARJANOVIĆ Đure ĐURO, komandir voda, rođen 1912. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Crkvenom kod Ključa.

MARJANOVIĆ Sime ILIJA, borac, rođen 1914. godine u selu Krnja Jela, Bosanski Petrovac. Poginuo aprila 1943. godine na položaju Agiči, Podgrmeč.

MARJANOVIĆ LAZAR, borac, rođen 1914. godine u Johovici, Bosanski Novi. Poginuo 22. oktobra 1944. godine u Travniku.

MARJANOVIĆ Vase LUKA, borac, rođen 1904. godine, O. Luka, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Benakovca, Sanski Most.

MARJANOVIĆ Stojana MARKO, borac, rođen 1915. godine u selu Krnja Jela, Bosanski Petrovac. Poginuo maja 1943. godine na položaju Benakovac, Podgrmeč.

MARJANOVIĆ Luke MIĆA, komandir čete, rođen u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Očevlju, Romanija.

MARJANOVIĆ Pere MILAN, borac, rođen 1921. godine u Kijevu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Travnika.

MARJANOVIĆ Sime MILAN, borac, rođen 1922. godine u Dabru, Sanski Most. Umro 1943. godine od tifusa u bolnici Kozin.

MARJANOVIĆ Đure PERO, borac, rođen 1922. godine, G. Majkić-Japra, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.

MARJANOVIĆ Pere PETAR, borac, rođen 1926. godine u Kijevu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Budimlić-Japre.

MARJANOVIĆ Jove RADE, rođen 1920. godine u Johovici, Bosanski Novi. Poginuo 1943. godine u Podgrmeču.

MARJANOVIĆ Steve RADE, komandir čete, rođen 1915. godine u Dabru, Sanski Most. Otišao na kurs u Jajce a zatim u Sloveniju i 1944. godine poginuo kod Metljike kao komandant bataljona.

MARJANOVIĆ Vase RATKO, borac, rođen 1914. godine, Oštra Luka, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Benakovca, Sanski Most.

MARJANOVIĆ Steve UROŠ, borac, rođen 1923. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine (septembra) kod Banje Luke.

MARJANOVIĆ Paje VICO, borac, rođen 1910. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanske Krupe.

MARJANOVIĆ Vide ZORA, bolničarka, rođena u Majkić-Japri, Sanski Most. Poginula 21. januara 1945. godine kod Guče Gore, Travnik.

MARKOVIĆ S. VOJIN, borac, rođen u Prijedoru. Poginuo 1943. godine u selu Japra, gdje je i sahranjen.

MARKOVIĆ VOJIN, borac, rođen u Prijedoru. Poginuo 19. januara 1945. godine u selu Radojčići kod Travnika.

MARTIN Nikin FRANJO, borac, rođen u Biloj, Travnik. Poginuo 29. decembra 1944. godine u Vranjskoj, Travnik, a sahranjen u Vitezu.

MASTIKOSA Đure MILAN, borac, rođen 1920. godine, Oštra Luka, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Sandžaku.

MAŠALA ZORKA, bolničarka, rođena u Devetačima, Bosanski Novi. Poginula 27. septembra 1944. godine u Laktašima, Banja Luka.

MAŠIĆ Hamida NAZIB, borac, rođen 1918. godine u Donjem Kamengradu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

MAŠINOVIC Filipa IVO, borac, rođen u Virovitici. Poginuo 19. februara 1945. godine u Travniku.

MATAVULJ STANE, borac, rođen u selu Graboviće, Bosanska Gradiška. Poginuo 3. maja 1945. godine na terenu Vinice kod Karlovca.

MATIĆ Luke BOGDAN, borac, rođen 1923. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine negdje u Crnoj Gori.

MATIĆ Đure BOŽO, vodnik voda, rođen 1916. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 17. septembra 1944. godine u Banjoj Luci.

MATIĆ ĐURO, poginuo 10. septembra 1944. godine u Banjoj Luci.

MAZALICA M. DUŠAN, rođen 1909. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1944. godine kod Busovače.

MAZALICA M. MILOŠ, borac, rođen 1920. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1944. godine kod Prijedora.

MAZALICA B. RADE, borac, rođen 1920. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 30. marta 1945. godine na željezničkoj stanici Kakanj.

MEDANOVIĆ H. HASAN, borac, rođen 1921. godine u selu Prhovo, Ključ. Poginuo početkom januara 1945. godine kod Travnika.

MEDAR ĆEDO, borac, rođen 1925. godine u selu Miljakovac, Prijedor. Poginuo 20. aprila 1944. godine u Prijedoru, a sahranjen u selu Devetaci.

MEDAREVIĆ BRANKO, komandir čete, rođen 1915. godine u Mokronogama, Drvar. Poginuo 12. decembra 1942. godine u Sanskom Mostu.

MEDENICA Pere STEVO, borac, rođen 1915. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Šatoru.

MEDIĆ BRANKO, borac, rođen u Mokronogama, Drvar. Poginuo 1. januara 1944. godine u Banjoj Luci.

MEDIĆ M. DUŠAN, borac, rođen 1921. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

MEDIĆ Stevna LAZO, komandir čete, rođen 1922. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Banjoj Luci.

MEDIĆ Avde OMER, desetar, rođen 1922. godine u Sanici. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.

MEHAJIĆ Ostoje DRAGOLJUB, borac, rođen 1927. godine u Omarskoj, Prijedor. Poginuo 12. aprila 1945. godine kod Viteza, Stara Zenica, Zenica.

MEHMETOVIĆ I. ALIJA, Poginuo 8. septembra 1944. godine u Banjoj Luci.

MEMIĆ Saliha OMER, borac, rođen 1918. godine na Ozrenu. Poginuo 4. maja 1945. godine kod Karlovca.

MINAJIĆ ŠABAN, borac, rođen u selu Brasine, Srebrenica. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku, gdje je i sahranjen.

MIHIĆ Movila DUŠAN, politički komesar čete, rođen 1916. godine u Sanici. Poginuo 4. maja 1945. godine u selu Leskovac kod Karlovca.

MIHIĆ MILICA, rođena u Bosanskoj Krupi. Poginula krajem marta 1944. godine kod Prijedora.

MICANOVIC Save DUŠAN, borac, rođen 1926. godine u Viskom. Poginuo 5. maja 1945. godine na terenu Vinice kod Karlovca.

MIHAJLIJIĆ SAVA, bolničarka, rođena 1914. godine u Kršljama, Bosanski Novi. Poginula 30. marta 1945. godine na željezničkoj stanici Kakanj.

MIHALICA Pere SAVO, borac, rođen u Kršljama, Bosanski Novi. Poginuo 2. februara, 1945. godine u selu Brajkovići, Zenica.

MIJATOVIĆ Ostoje BOJA, bolničarka, rođena 1924. godine u Dabru, Sanski Most. Poginula 1943. godine kod Bronzanog Majdana.

MIJATOVIĆ Jovana GOJKO, rođen 1924. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

MIJATOVIĆ Jandrije ILIJA, borac, rođen 1926. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Banje Luke.

MIJATOVIĆ JOVO, borac, rođen 1922. godine u Dabru. Poginuo u IV neprijateljskoj ofanzivi 1943.

MIJATOVIĆ Ostoje JOVO, borac, rođen 1922. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Starog Majdana.

MIJATOVIĆ Bože LAZO, borac, rođen 1924. godine u selu Mrkalji, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Manjaći.

MIJATOVIĆ MILOŠ. Umro.

MIJIĆ Gojka RADE, borac, rođen 1921. godine u Čojluku, Bosanska Krupa. Poginuo avgusta 1944. godine kod Piskavice, Prijedor.

MIKAN ĐORĐE, borac, rođen 1920. godine u Kršljama, Bosanski Novi. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

MIKAN Mike DRAGO JE, komandir čete, rođen 1920. godine u Usorcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Prijedora.

MIKOČEVIĆ MUJO.

MILADINOVIĆ Luke MILAN, borac, rođen 1921. godine u Suhaći, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Lušci-Palanke.

MILADINOVIĆ Ilije MIRKO, omladinski rukovodilac u četi, rođen 1921. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Iline Vode u Grmeču.

MILANKO Laze ILIJA, borac, rođen 1914. godine u Podlugu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Lušci-Palanci.

MILADINOVIĆ Tode STOJAN, borac, rođen 1921. godine u Suhaći, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

MILANKOVIĆ Mile JOSIP, borac, rođen u Kanješ, Gospić. Poginuo 6. marta 1945. godine u selu Lupac kod Travnika.

MILANOVIĆ Rade ILIJA, borac, rođen 1912. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

MILAŠINOVIĆ MIRKO, borac. Poginuo u Donjim Grdanovcima.

MILAŠINOVIĆ NIKICA, delegat voda, rođen 1924. godine u Pučaniku, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1944. godine u selu Gornje Ruvno kod Zenice, a sahranjen u selu Brajkovići.

MILEŠEVIĆ Laze DUŠAN, komandir čete, rođen 1913. godine u Rujiškoj, Bosanska Krupa. Poginuo 12. decembra 1942. godine u Šanskom Mostu.

MILEŠEVIĆ Pere MILAN, borac, rođen 1913. godine u selu Velika Rujiška. Poginuo februara 1943. godine na Drenovoj glavi.

MILEŠEVIĆ (MARKO) TRIVO, komandir čete, rođen u Agićima, Bosanski Novi. Poginuo marta 1944. godine kod Prijedora.

MILEŠEVIĆ ŠPIRO, rođen u Čadavici, Bosanski Novi. Umro 1943. godine u Kozinu.

MILIĆ Marka DUŠAN, desetar. Poginuo maja 1945. godine u Karlovcu.

MILIĆ MILICA, bolničarka, rođena 1924. godine u Bosanskoj Krupi. Poginula 7. septembra 1944. godine na Prijedoru, gdje je i sahranjena.

MILINKOVIĆ Lazara BRANKO, borac, rođen 1921. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Sanici.

MILINKOVIĆ Lazara DRAGOJE, borac, rođen 1926. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 11. decembra 1942. godine kod Sanskog Mosta.

MILINKOVIĆ Lake JOVO, politički komesar čete, rođen 1921. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.

MILINKOVIĆ Mile MARKO, borac, rođen 1900. godine u Grdanovcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Grdanovaca.

MILINKOVIĆ Ignjata MILAN, borac, rođen 1923. godine u Sarajevu. Poginuo 1. maja 1945. godine u selu Siča kod Karlovca.

MILINKOVIĆ Koste MIRKO, borac, rođen 1923. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Zvornika.

MILINKOVIĆ Davida PETAR, rođen 1925. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

MILINKOVIĆ Đurđa SLAVKO, borac, rođen 1919. godine u Dabru, Sanski Most. Umro 1944. godine od zadobijenih rana na Siciliji.

MILINKOVIĆ Mile SPASE, borac, rođen 1924. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

MILINKOVIĆ Blaže TODE, zvani Toša, komandir voda, rođen 1910. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 25. januara 1943. godine na Naglišu, Eminovci.

MILINKOVIĆ Uroša TODE, borac, rođen 1902. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo decembra 1942. godine kod Sanskog Mosta.

MILINKOVIĆ Đure TOMA, borac, rođen 1926. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo maja 1945. godine kod Karlovca.

MILINOVIĆ Stojana BOZIDAR, borac, rođen 1909. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

MILINOVIĆ Mile BRANKO, borac, rođen 1912. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

MILINOVIĆ DRAGOJE, borac. Poginuo 23. januara 1943. godine u selu Humci.

MILINOVIĆ Mile ILIJA, rođen 1911. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Karlovca.

MILINOVIĆ Mile ILIJA, borac, rođen 1922. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Šatoru.

MILINOVIĆ Vuje JOVO, borac, rođen 1920. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Ključa.

MILINOVIĆ Steve MILAN, borac, rođen 1920. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo 5. jula 1944. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

MILINOVIĆ Koste MILAN, borac, rođen 1925. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Zenice.

MILINOVIĆ Mitra NIKOLA, borac, rođen 1921. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Majkić-Japre, Sanski Most.

MILINOVIĆ Mile SEKULA, borac, rođen 1919. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Brdara.

MILINOVIĆ Mile SLAVKO, borac, rođen 1911. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u Dabru.

MILINOVIĆ Steve SOKA, borac, rođena 1924. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginula 1943. godine u Grmeču.

MILINOVIĆ Steve ŠTAKA, borac, rođena 1925. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginula 1943. godine u Grmeču.

MILINOVIĆ Steve STANA, borac, rođena 1927. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginula 1943. godine u Grmeču.

MILINOVIĆ Mile UROŠ, borac, rođen 1915. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

MILOŠEVIĆ LUKA, borac, rođen 1921. godine u Čadavici, Bosanski Novi. Poginuo 21. oktobra 1943. godine kod Sanskog Mosta.

MILOŠEVIĆ MARKO, rođen u Rujiškoj, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1944. godine kod Prijedora.

MILOŠEVIĆ Dušana MILE, borac, rođen 1922. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 12. decembra 1942. godine u Sanskom Mostu.

MILOŠEVIĆ Dane MILOŠ, borac, rođen 1921. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine kod Bosanskog Novog.

MILOŠEVIĆ I. MILOŠ, borac, rođen 1921. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1944. godine kod Blagaja, Bosanski Novi.

MILOVAC MILAN, načelnik Štaba Brigade rođen u Šipovu. Poginuo 20. oktobra 1944. (1945) godine u Travniku.

MILUNOVIĆ Bože ANKA, borac, rođena 1927. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginula 1943. godine u Grmeču.

MILUNOVIĆ Laze DUŠAN, borac, rođen 1918. godine u Donjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

MILUNOVIĆ Stevana MILAN, borac, rođen 1922. godine u selu Duge Njive, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Breševa.

MILJAŠIĆ Vase MIRKO, borac, rođen u selu Agići, Bosanski Novi. Poginuo 19. februara 1945. godine u selu Bukve kod Travnika.

MILJATOVIĆ ILIJA, borac, rođen 1926. godine u Kršljama, Bosanski Novi. Poginuo decembra 1943. godine u Rakelićima, Prijedor.

MILJEŠEVIĆ MIRKO, borac, rođen u Agićima, Bosanski Novi. Poginuo 2. januara 1945. godine u selu Bukve kod Travnika.

MILJEVIĆ Petra DESA, bolničarka, rođena 1925. godine u Podlugu, Sanski Most. Poginula 1943. godine u Grmeču.

MILJEVIĆ Soje JOJA, zamjenik komandira čete, rođen 1916. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 25. januara 1943. godine na Naglišu, Eminovci, Bosanski Milanovac.

MILJEVIĆ Dmitra LAZO, borac, rođen 1922. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Tičeva, Drvar, Grahovo.

MILJEVIĆ Jove MARKO, borac, rođen 1918. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Šatoru.

MILJEVIĆ Nikole MIHAJLO, borac, rođen 1906. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 29. marta 1945. godine na Kaknju.

MILJEVIĆ Ostoje MILAN, borac, rođen 1926. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Miljakovcu kod Prijedora.

MILJEVIĆ Jove MIRKO, borac, rođen 1917. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Bravskom, Bosanski Petrovac.

MILJEVIĆ Mile NEDELJKO, borac, rođen 1925. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Laništa, Ključ.

MILJKOVIĆ M. ILIJA, komandir voda, rođen 1916. godine u selu Crnoja, Cazin. Poginuo jula 1943. godine kod Ključa.

MILJKOVIĆ R. MILOVAN, rođen 1926. godine u selu Crnoja, Cazin. Poginuo krajem 1943. godine kod Ključa.

MILJKOVIĆ M. STEVO, rođen 1904. godine u selu Crnoja, Cazin. Poginuo februara 1943. godine u Bosanskom Petrovcu.

MILJUŠ Koste DUŠAN, borac, rođen 1916. godine u Debru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Dabra.

MILJUŠ Jove ĐURO, borac, rođen 1922. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

MILJUŠ RAJKO, politički delegat voda, rođen u Slatini, Sanski Most. Poginuo u napadu na utvrđenje Tromeda kod Stare Rijeke 1942. godine.

MILJUŠ Jove RAJKO, borac, rođen 1924. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

MILJUŠ Laze STOJAN, borac, rođen 1911. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

MIRKOVIĆ RUŽICA, bolničarka, rođena u Rostovu kod Travnika. Poginula 3. aprila 1945. godine na željezničkoj stanici Kakanj.

MIŠIĆ JOVO, borac, poginuo 25. januara 1943. godine u selu Nagliš.

MODRONJA Ibrahim SELIM, borac, rođen 1910. godine u Čeli, Prijedor. Umro sredinom 1944. godine na Siciliji.

MORICA ĐURO DALMATINAC, borac, rođen 1921. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Mokre Gore.

MRDALJ Dane MILE, borac, rođen 1906. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

MRDALJ Petra RADE, borac, rođen 1920. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1942. godine na Kozari.

MRDA Đure BOŽO, politički delegat voda, rođen 1920. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 30. marta 1945. godine kod Kaknja.

MRDA Đ. BOŽO, borac, rođen 1922. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 30. marta 1945. godine kod Kaknja.

MRDA Luke DRAGO, borac, rođen 1926. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo aprila 1943. godine na položaju Prijedor.

MRDA Vase DRAGO, borac, rođen 1923. godine u Donjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Sanskog Mosta.

MRDA Miče DRAGO JE, borac, rođen 1920. godine u Miljevcima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

MRDA Pane GOJKO, komandir voda, rođen 1913. godine u selu Krnja Jela, Bosanski Petrovac. Poginuo maja 1943. godine na položaju Sanski Most.

MRDA Mile MILAN, borac, rođen 1922. godine u Donjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Jelašincima, Sanski Most.

MRDA Pere MILAN, borac, rođen 1923. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo avgusta 1943. godine na položaju Prijedor.

MRDA Trivuna MILAN, komesar čete, rođen 1920. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo 5. avgusta 1943. godine u selu Vilusi, Manjača, gdje je i sahranjen.

MRDA Pere MIRKO, rođen 1916. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo 1943. godine (januara) na položaju Agići kod Vitoroga.

MRDA Vučena MIRKO, borac, rođen 1924. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo aprila 1944. godine na položaju Novska, Bosanski Novi.

MRDA Đurđa MITAR, komesar baterije, rođen 1920. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo septembra 1944. godine u selu Podgradac, Bosanska Gradiška.

MRDA S. STEVO, borac, rođen 1914. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo aprila 1943. godine na položaju Vrhpolje, Sanski Most.

MRDA Lazije VICO, borac, rođen 1923. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo decembra 1942. godine na položaju Djedovac, Sanski Most.

MRŠIĆ Nike ĐORĐO, borac, rođen 1923. godine u Rasavcima, Prijedor. Poginuo krajem februara 1944. godine u Malom Radiću kod Bosanske Krupe.

MRŠIĆ Ante MATO, borac, rođen 1923. godine u Bihaću. Poginuo početkom decembra 1942. godine na brdu Pošta kod Bosanskog Novog.

MRŠIĆ A. MATO, rođen u Bihaću 1924. godine. Poginuo 1942. godine na Novskoj planini, Bosanski Novi.

MRŠIĆ Živka MILAN, borac, rođen 1925. godine u Rasavcima, Prijedor. Poginuo novembra 1944. godine na prostoru Kaonika, Busovača, Zenica.

MRŠIĆ SLOBODAN, borac, rođen 1927. godine u Velikoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo 3. marta 1943. godine u selu Velika Rujiška.

MUDRINIĆ Dušana MILE, komandir čete, rođen 1919. godine u D. Majkić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Kaknja.

MUDRINIĆ MILAN, rođen u Bosanskoj Krupi. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.

MUDRINIĆ MILAN, borac, rođen 1923. godine u Grmuši, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine kod Glamoča.

MUDRINIĆ Tode PEPO, komandir voda, rođen 1922. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo marta 1945. godine kod Kaknja.

MUDRINIĆ Tode PETAR, vodnik, rođen 1922. godine u selu Dabar, Sanski Most. Poginuo 29. marta 1945. godine u Kaknju.

MUDRINIĆ Dušana TRIVO, borac, rođen 1924. godine u D. Majkić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Stare Rijeke.

MUHIĆ Miralema VEHIĆ, borac, rođen 1920. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1944. godine kod Bosanskog Petrovca.

MUJAGIĆ Hadže JUSUF, borac, rođen 1922. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

MUJAGIĆ Alije DERVIŠ, borac, rođen u selu Vitez, Travnik. Poginuo 1945. godine.

MUJIĆ Jovana DRAGO, borac, rođen 1920. godine u Perni, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine u Grmuši, Bosanska Krupa.

MUJIĆ Pobre LAZO, borac, rođen 1905. godine u Perni, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

MUJKANOVIĆ Rame HASAN, borac, rođen u selu Vitez, Travnik. Poginuo 4. maja 1945. godine u Karlovcu, gdje je i sahranjen.

MUJKANOVIĆ Ibre MEHO, borac, rođen u selu Vranjska, Cajniče. Poginuo 1. maja 1945. godine u Perjasici kod Karlovca, gdje je i sahranjen.

MUJKANOVIĆ Zaikin ŠALKO, borac, rođen u selu Vitez, Travnik. Poginuo 19. januara 1945. godine u selu Kljake, gdje je i sahranjen.

MUJKOVIĆ Ibrahima MEHO, borac, rođen 1924. godine u Goraždu. Poginuo 2. maja 1945. godine u selu Baltaši kod Karlovca.

MULALIĆ Arifa MAHMUT, borac, rođen 1924. godine u Donjem Kamengradu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

MULAOMEROVIĆ Smaje ZAHID, borac, rođen u Trnovu, Sarajevo. Poginuo 4. maja 1945. godine na Vinici kod Karlovca.

MULAZINOVIĆ Mustafe HALIM, borac, rođen 1900. godine u Sarajevu. Poginuo 10. maja 1945. godine u selu Zasap, Cerklje, Slovenija.

MUMIĆ MILICA, bolničarka, rođena 1922. godine u selu Oprodak. Poginula 7. septembra 1944. godine u Prijedoru, a sahranjena u selu Tukovi.

MUNJIZA Jove LAZO, borac, rođen 1918. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Umcima, Sanski Most.

MURADIĆ Redže IBRAHIM, borac, rođen u Cazinu. Poginuo 1. maja 1945. godine ispred Perjasice kod Karlovca.

MURATAGIĆ Huseina NAIL, borac, rođen 1925. godine u Kijevu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

MURATOVIĆ Salka IBRAHIM, borac, rođen u Vitezu, Travnik. Poginuo 20. januara 1945. godine u Guča Gori, Travnik, a sahranjen u selu Osoje.

MIŠIĆ Mile JOVO, borac, rođen 1909. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 25. januara 1943. godine na Naglišu, Eminovci.

MUSIĆ Mehmeda MEHMED, borac, rođen u Gračanici, Visoko. Poginuo 2. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca.

MUSLIĆ Ibrahima RASIM, borac, rođen 1920. godine u Sarajevu. Poginuo početkom 1944. godine kod Šafradina, Vitez, Travnik.

MUSOROJEVSKI ALEKSANDAR, borac, rođen u SSSR-u. Poginuo 29. marta 1945. godine u Kaknju.

MUŠANOVIĆ Mule FEHIM, borac, rođen u Travniku. Poginuo 17. decembra 1944. godine u selu Hrasno kod Busovače.

MUTIĆ Jove DRAGOJE, borac, rođen 1926. godine u D. Majkić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Prijedora.

MUTIĆ Steve MILAN, borac, rođen 1922. godine u Donjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.

MAJHROVSKI V. DO KO, borac, rođen 1925. godine u Sanskom Mostu. Poginuo krajem 1942. godine u borbama na kod Bosanskog Novog.

MARI JANO VIĆ M. NEDELJKO, borac, rođen 1926. godine u Starom Majdanu. Poginuo krajem 1944. godine u borbama kod Travnika.

MARIĆA S. ĐURO, borac, rođen 1921. godine u selu Slatina. Poginuo polovinom 1943. godine u borbama na Podgrmeču.

MARIN G. NIKOLA, borac, rođen 1913. godine u selu Marini. Poginuo početkom 1943. godine u borbama na Risovcu u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

MANDIĆ L. DUŠAN, borac, rođen 1920. godine u Podvidači. Poginuo polovinom 1943. godine u borbama kod Sanskog Mosta.

MANDIĆ V. MANE, borac, rođen 1923. godine u Podvidači. Poginuo drugom polovinom 1943. godine u borbi na Podvidači.

MARIJANOVIĆ V. STEVO, borac, rođen 1913. godine u selu Duge Njive. Poginuo drugom polovinom 1943. godine u borbi na Dugim Njivama.

MARIJANOVIĆ B. JOVO, borac, rođen 1903. godine u selu Duge Njive. Poginuo prvom polovinom 1943. godine u borbi na Dugim Njivama.

MAJKIĆ M. JOŠO, borac, rođen 1922. godine u Kozinu. Poginuo krajem 1943. godine u borbama kod Banje Luke.

MAJKIĆ B. TOMA, borac, rođen 1922. godine u Kozinu. Poginuo krajem 1943. godine u borbi na Kozinu.

MAJKIĆ P. MILAN, borac, rođen 1900. godine u Kozinu. Poginuo početkom 1943. godine u Podgrmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

MAJKIĆ S. DRAGO, borac, rođen 1924. godine u Majkić Japri. Poginuo polovinom 1943. godine u Podgrmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

MACURA J. SPASE, borac, rođen 1924. godine u Djedovači. Poginuo početkom 1944. godine u borbama kod Sanskog Mosta.

MANOJLOVIĆ N. LUKA, borac, rođen 1914. godine u Djedovači. Poginuo krajem 1944. godine u borbama kod Travnika.

MARĆETA P. KOJO, borac, rođen 1910. godine u selu Mrkalji. Poginuo drugom polovinom 1943. godine u borbama kod Glamoča.

MAJKIĆ P. SMILJKA, bolničarka, rođena 1926. godine u Majkić-Japri. Poginula prvom polovinom 1944. godine u borbama kod Miške glave - Agići.

MAJKIĆ N. DRAGO, borac, rođen 1915. godine u Majkić-Japri. Poginuo prvom polovinom 1943. godine u Grmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

MARINKOVIĆ M. RATKO, borac, rođen 1914. godine u Bošnjacima. Poginuo početkom 1943. godine na Naglišu kod Eminovaca u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

MAJSTOROVIĆ J. ILIJA, borac, rođen 1910. godine u Bosanskom Milanovcu. Poginuo početkom 1943. godine u Grmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

MAJKIĆ P. MIROSLAV, politički komesar bataljona, rođen 1918. godine u Majkić-Japri. Poginuo krajem 1944. godine u borbama kod Travnika.

MALIĆ J. NIKOLA, borac, rođen 1919. godine u Dabru. Poginuo polovinom 1943. godine u borbi kod Sanskog Mosta.

MALIĆ J. ĐURO, borac, rođen 1927. godine u Dabru. Poginuo 1943. godine u borbama oko Sanskog Mosta.

MAKIVIĆ GOJKO, borac, rođen u s. Matavazi, Bosanski Novi. Poginuo 1942. godine u selu Đulovac, kod Daruvara, Slavonija.

MEDIĆ J. MOMČILO, borac, rođen 1925. godine u selu Antonića-Brdo, Budimlić-Japra. Poginuo krajem 1942. godine u borbi kod Ovanjske, Majkić-Japra.

MEDIĆ M. TRIVO, borac, rođen 1922. godine u Majkić-Japri. Poginuo drugom polovinom 1944. godine u borbama kod Bosanske Krupe.

MEDIĆ S. MILOŠ, borac, rođen 1925. godine u Jelašincima. Poginuo krajem 1943. godine u borbama oko Banje Luke.

MILEŠEVIĆ Dušana JOVO, borac, rođen u selu Osredak kod Bosanske Krupe. Poginuo juna 1943. godine na Sutjesci.

MILEŠEVIĆ Jove SIMO, borac, rođen 1921. godine u Maloj Krupskoj Rujiškoj. Poginuo aprila 1945. godine kod Karlovca.

MUDRINIĆ D. ILE, komandir čete, rođen 1919. godine u Majkić-Japri. Poginuo drugom polovinom 1944. godine u borbama kod rudnika Ljubije.

MUTIC T. BOGDAN, borac, rođen 1914. godine u Majkić-Japri. Poginuo prvom polovinom 1943. godine u Grmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

MUTIC P. ILIJA, borac, rođen u Majkić-Japri 1912. godine. Poginuo početkom 1943. godine u Grmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

N

NAJDAK Jakova LUDVIG, borac, rođen u Kalinovcu, Banja Luka. Poginuo 17. marta 1945. godine u selu Bukve kod Travnika.

NARANDŽIĆ Marka DŽAMO, borac, rođen u selu Doljani, Ostrožac, Jablanica. Poginuo 12. maja 1945. godine u selu Laksenburg, Slovenija.

NEDIMOVIĆ Đ. BOŽO, borac, rođen 1922. godine u Jasenici, Bosanska krupa.

NEDIMOVIĆ Đure ĐORĐE, borac, rođen 1925. godine u Malom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

NEDIMOVIĆ Đ. ĐUKAN, borac, rođen 1900. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo avgusta 1944. godine kod Piskavice, Prijedor.

NEDIMOVIĆ Branka LJUBICA, bolničarka, rođena 1928. godine u Mrkonjić-Gradu. Poginula 8. septembra 1944. godine u Prijedoru.

NEDIMOVIĆ K. LJUBIŠA, borac, rođen 1920. godine u Jasenici, Bosanska krupa. Poginuo marta 1943. godine u Grmeču.

NEDIMOVIĆ LJUBOJA, borac, rođen u Prijedoru. Poginuo 7. septembra 1944. godine u Prijedoru.

NEDIMOVIĆ M. SIMO, borac, rođen 1918. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine u Suvaji, Bosanska Krupa.

NEDIMOVIĆ Miće VELIMIR, borac, rođen 1920. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Bosanskog Novog.

NEDIMOVIĆ Mile ĐUKAN, borac, rođen 1915. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Šatoru.

NOVAKOVIĆ DUŠAN, borac, rođen 1928. godine u Maloj Krupskoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo marta 1943. godine u Grmeču.

NOVAKOVIĆ Marka ĐURO, borac, rođen 1917. godine u Kozinu, Sanski Most. Umro 1944. godine od zadobijenih rana na Siciliji.

NOVAKOVIĆ Jove MIĆO, borac, rođen 1921. godine u Krnjeuši, Bosanski Petrovac. Poginuo avgusta 1943. godine na položaju Smoljana, Bosanski Petrovac.

NOVAKOVIĆ Mile MIĆO, borac, rođen 1926. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.

NOVAKOVIĆ Jove MIHAJLO, borac, rođen 1915. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Ljubljani.

NOVAKOVIĆ Števana MILAN, komandir voda, rođen 1916. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Trnava, Sanski Most.

NOVAKOVIĆ Trive MILAN, borac, rođen 1921. godine u Grdanovcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine (decembra) kod Prijedora.

NOVAKOVIĆ Mirka MILE, borac, rođen 1922. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Jelašinovaca, Sanski Most.

NOVAKOVIĆ R. MILE, borac, rođen 1909. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1944. godine kod Travnika.

NOVAKOVIĆ Lazara MITAR, borac, rođen 1924. godine u selu Lukavice, Sanski Most. Poginuo 1941. godine kod Budimlić-Japre.

NOVAKOVIĆ NENAD, borac, rođen u Banjoj Luci. Poginuo 2. januara 1944. godine u Banjoj Luci.

NOVAKOVIĆ SLOBODAN, borac, rođen 1925. godine u Ripču, Bihać. Poginuo 22. juna 1943. godine na medenom polju, Bosanski Petrovac.

NOVAKOVIĆ Števana STOJAN, komandir voda, rođen 1919. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo novembra 1943. godine kod Rasavaca, Prijedor.

NIKOLIĆ BOŠKO, borac, rođen u Bihaću. Poginuo 1942. godine na Motajici kod Prnjavora.

Nj

NJEGOVAN Mijata MARKO, borac, rođen 1918. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Banje Luke.

NJEGOVAN Bože MIĆO, borac, rođen 1925. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Gomjenici kod Prijedora.

O

OBRADO VIĆ I. MILAN, borac, rođen 1926. godine u Vojevcu, Bosanska krupa. Poginuo marta 1944. godine kod Prijedora.

OBRADO VIĆ P. MILAN, borac, rođen 1918. godine u Vojevcu, Bosanska krupa. Poginuo aprila 1944. godine kod Bosanskog Novog.

OBRADO VIĆ Rade MILE, borac, rođen 1912. godine u Vojevcu, Bosanska krupa. Umro maja 1943. godine od tifusa u Vojevcu.

OGAR Miira MILAN, borac, rođen 1923. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Podvidače, Sanski Most.

OKLOBDŽIJA LAZAR, borac, rođen 1916. godine u Gornjem Budelju, Sanica. Poginuo 23. januara 1943. godine u selu Umci kod Sanskog Mosta.

OLJACA Tode DRAGAN, borac, rođen 1924. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Kozina, Sanski Most.

OLJACA Đure DUŠAN, borac, rođen 1920. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 25. januara 1943. godine na Naglišu.

OLJACA Tode RADE, borac, rođen 1917. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo decembra 1942. godine kod Sanskog Mosta.

OLJACA Tode SIMO, borac, rođen 1902. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Jelašinovaca.

OLJACA Đure VICO, borac, rođen 1923. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

OMĆIGUZ Paje MILAN, borac, rođen 1924. godine u selu Kljevci, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Cikota, Prijedor.

OPAČIĆ (Ilije) DMITAR, borac, rođen 1908. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Lušci-palanke.

OPACIĆ Nikole STEVO, borac, rođen 1924. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska krupa. Poginuo avgusta 1944. godine na Miljakovcima, Prijedor.

ORELJ Mile PERO, borac, rođen 1926. godine u Vranjskoj, Bosanska krupa. Poginuo 20. januara 1943. godine u Vranjskoj.

ORUČEVIĆ MUŠAN, borac, rođen 1905. godine u selu Dejčići, Trnovo, Sarajevo. Poginuo 4. maja 1945. godine u Vinici kod Karlovca.

OSMANČEVIĆ Muje ALE, borac, rođen 1924. godine u Kijevu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

OSTOJIĆ P. DUŠAN, borac, rođen 1920. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Ostrošca, Bihać.

OSTOJIĆ Paje ĐURAN, borac, rođen 1902. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska krupa. Poginuo krajem 1942. godine kod Stare Rijeke.

OŽEGOVIĆ Nikole ĐURAĐ, borac, rođen 1911. godine u selu Bunara, Bravsko, Bosanski Petrovac. Poginuo 1942. godine kod Gornje Sanice, gdje je i sahranjen.

OŽEGOVIĆ JOVO, vodnik, zarobljen 9. novembra 1942. godine i strijeljan u Prijedoru.

OŽEGOVIĆ Mirka JOVO, borac, rođen 1913. godine u Bravskom, Bosanski Petrovac. Poginuo krajem 1942. godine na položaju Cigelj, Paunovac, Ključ.

OŽEGOVIĆ Davida LUKA, borac, rođen 1912. godine u selu Bravsko, Bosanski Petrovac. Poginuo krajem 1942. godine na Paunovcu kod Ključa.

OŽEGOVIĆ VID, borac, rođen u M. Sanici, Ključ. Poginuo 11. oktobra 1942. godine kod Sanskog Mosta.

OŽEGOVIĆ K. VID, borac, rođen 1924. godine u Malom Duboviku, Bosanska krupa. Poginuo oktobra 1943. godine kod Sanskog Mosta.

P

PACARIS RANKO, borac, rođen 1922. godine u selu Rakelići, Prijedor. Poginuo 5. juna 1944. godine u selu Busije.

PAĐEN Mile JOVO, borac, rođen 1910. godine u Potkalinju, Bosanska krupa. Poginuo 1. januara 1943. godine u Lušci-Palanci.

PAJIĆ J. STEVAN, borac, rođen 1920. godine u Malom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine na Benakovcu, Bosanska krupa.

PALISLAMOVIĆ I. AHMET, borac, rođen 1927. godine u Dubočanima, Ključ. Poginuo februara 1945. godine kod Busovače.

PALJAK Osmana JUSUF, borac, rođen u Poljanima, Foča. Poginuo 1. maja 1945. godine u selu Vučetići, Perjasica, Karlovac.

PANIĆ Milana VID, borac, rođen u Bosanskom Novom. Poginuo 3. maja 1945. godine u Vinici kod Karlovca, gdje je i sahranjen.

PANTOŠ Š. ŠPIRO, borac, rođen 1916. godine na Korjenovu, Sanica. Poginuo sredinom 1944. godine u Dabru kod Sanskog Mosta.

PARIPOVIĆ Petra DUŠAN, borac, rođen 1919. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Bosanskog Novog.

PARIPOVIĆ Bude VID, borac, rođen 1917. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Foče.

PAŠIĆ J. BRANKO, borac, rođen 1921. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

PAŠIĆ Stevana DRAGO, borac, rođen 1924. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo početkom maja 1945. godine kod Karlovca.

PAŠIĆ S. GOJKO, komandir voda, rođen 1914. godine u selu Grabež, Bihać. Poginuo novembra 1942. godine kod Bihaća.

PAŠIĆ RADE, borac, rođen 1926. godine u Grabežu, Bihać. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.

PATAK Milana BOŽO, borac, rođen u Doljanima, Drvar. Poginuo 27. septembra 1944. godine u Klačnicama kod Banje Luke.

PATEK Milana BOŽO, borac, rođen u Drvaru. Poginuo 24. januara 1945. godine na Vučjoj gori kod Travnika, gdje je i sahranjen.

PAUKOVIĆ Laze MILAN, komesar čete, rođen 1914. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

PAVKOVIĆ JOVAN, borac, rođen 1923. godine u Donjim Agićima, Bosanski Novi. Poginuo 30. marta 1945. godine na željezničkoj stanici Kakanj.

PAVLOVIĆ DANE, borac, rođen u Prijedoru. Poginuo 17. decembra 1944. godine u selu Rovno, Busovača.

PAVLOVIĆ Rade DANE, borac, rođen 1920. godine u Petrovom Gaju, Prijedor. Poginuo 30. decembra 1944. godine u selu Vardište kod Zenice.

PAVLOVIĆ Jozefa STJEPAN, rođen 1910. godine u Varešu. Poginuo 3. januara 1945. godine na Kotolu kod Travnika.

PEĆIĆ Bećin MUHAREM, borac, rođen u selu Rovno, Bugojno. Poginuo 15. maja 1945. godine u selu Stojdraga u Sloveniji, gdje je i sahranjen.

PEJIĆ Mate JOSIP, borac, rođen u Ovčarima, Slavonija. Poginuo 27. septembra 1944. godine u Klašnicama kod Banje Luke.

PEJIĆ T. JOVO, borac, rođen 1924. godine u selu Zablaće, Ključ. Poginuo 18. juna 1943. godine u Ključu.

PEJIĆ Stojana LAZO, borac, rođen u Budovicama kod Našica. Poginuo 17. marta 1945. godine u selu Bukve kod Travnika.

PEJTA Josipa SLAVKO, borac, rođen u selu Čapljići, Busovača. Poginuo 21. decembra 1944. godine kod Busovače.

PERIŠIĆ Sime MILE, borac, rođen 1920. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanske Krupe.

PERIŠIĆ Ilije SIMO, komandir čete, rođen 1915. godine u Dabru, Sanski Most. Otišao u sastav Prve krajiške brigade i kao komandant bataljona 1944. godine poginuo za oslobođenje beograda.

PERIŠIĆ Nikole VID, borac, rođen 1927. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Šatoru.

PERNAN Marka STIPE, borac, rođen u selu Litice, Bosanska Krupa. Poginuo 23. februara 1945. godine u selu V. Glava.

PEŠEVIĆ B. BORO, borac, rođen 1924. godine u Sanici. Poginuo krajem aprila 1943. godine u Gornjem Kamengradu kod Sanskog Mosta.

PEŠEVIĆ P. MIRKO, borac, rođen 1924. godine u Sanici. Poginuo krajem 1943. godine u Sanici.

PETROVIĆ ILIJA.

PETROVIĆ Stojana LAZAR, borac, rođen 1914. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo decembra 1942. godine u Dabru.

PETROVIĆ Ostoje STEVAN, zamjenik komandira čete, rođen 1914. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Sanici.

PETROVIĆ Ostoje TOMA, borac, rođen 1923. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

PILIPOVIĆ BRANKO, komandir čete, rođen 1917. godine u selu Lipa, Bihać. Poginuo 1944. godine bez bližih podataka o mjestu pogibije.

PILIPOVIĆ Mile DAVID, borac, rođen 1920. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Miljakovcu kod Prijedora.

PILIPOVIĆ PETAR, borac, rođen 1926. godine u selu Lipa, Bihać. Poginuo 30. juna 1943. godine kod Han-Kola.

PINDŽO Husein TEUFİK, borac, rođen 1917. godine u Sarajevu. Poginuo 13. decembra 1944. godine kod Šafradina, Vitez, Travnik.

PIPERS Kl Živka VESELIN, borac, rođen u Vir Pazaru. Poginuo 1. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca, gdje je i sahranjen.

PJEVAČ ĐURO, borac, rođen 1922. godine u selu Lipa, Bihać. Poginuo jula 1943. godine na Gorijevcu kod Bihaća.

PJEVIĆ MILAN, borac, rođen 1922. godine u selu Lipa, Bihać. Poginuo avgusta 1944. godine kod Piskavice, Banja Luka.

PLAKALOVIĆ Dušana SLOBODAN, borac, rođen 1925. godine u Sarajevu. Poginuo marta 1945. godine na prilazima Sarajevu.

POLOVINA Ilija ĐURAĐ, borac, rođen 1912. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u istočnoj Bosni.

POLOVINA Stevana JOVAN, borac, rođen 1925. godine u Malom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo 28. januara 1943. godine u Grmeču.

POPARA Hase EDREM, borac, rođen u selu Šahbegovići, Sarajevo. Poginuo 4. maja 1945. godine kod sela Belaja, Karlovac, gdje je i sahranjen.

POPOVIĆ Mehmeda BEĆIR, borac, rođen 1911. godine u Goraždu. Poginuo 1. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca.

POPOVAC Riste BOGDAN, borac, rođen 1923. godine u Sarajevu. Poginuo 6. maja 1945. godine u Karlovcu.

POPOVIĆ M. BOŽO, borac, rođen 1915. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine na Benakovcu.

POPOVIĆ T. DMITAR, borac, rođen 1910. godine u Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine na Podvidači kod Sanskog Mosta.

POPOVIĆ Đ. JOVO, borac, rođen 1926. godine u Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo krajem februara 1945. godine kod Busovače.

POPOVIĆ Stevana JOVO, borac, rođen 1922. godine u Sanici. Poginuo 5. marta 1944. godine u Hambarinama kod Prijedora.

POPOVIĆ MILAN, borac, rođen 1919. godine u Čadavici, Bosanski Novi. Poginuo avgusta 1944. godine u Čadavici.

POPOVIĆ Stevana MILE, komandir čete, rođen 1917. godine u Sanici. Poginuo oktobra 1943. godine u Sanskom Mostu.

POPOVIĆ Mile MLADO, vodnik, rođen 1915. godine u Busnovima, Prijedor. Poginuo februara 1945. godine u selu Putičevo kod Travnika.

POPOVIĆ Dušana PETAR, borac, rođen u selu Ivanjska, Banja Luka. Poginuo 20. oktobra 1944. godine na Travniku, gdje je i sahranjen.

POPOVIĆ Petra SIMO, borac, rođen 1915. godine u Tomašici, Prijedor. Poginuo novembra 1943. godine u Tomašici.

POPOVIĆ Trivuna STEVO, borac, rođen 1889. godine u Gradini, Prijedor. Poginuo januara 1944. godine u Maričkoj kod Prijedora.

(PRAĆA Mihajla DRAGAN, komandir čete, rođen 1921. godine u selu Brdari, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Beograda.

PRAĆA Pere DUŠAN, borac, rođen 1907. godine u Kijevu, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Banje Luke.

PRAŠTALO Ilije BRANKO, borac, rođen 1914. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

PRAŠTALO Vida ĆEDO, borac, rođen 1922. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Srbiji.

PRAŠTALO Milana DUŠAN, borac, rođen 1926. godine u Lušci-Palanci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

PRAŠTALO Marka DRAŽO, borac, rođen 1925. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Prijedora.

,PRAŠTALO Laze JOVAN, borac, rođen 1919. godine u Donjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

PRAŠTALO Laze MILAN, rođen 1910. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

PRAŠTALO Mile MILUTIN, borac, rođen 1924. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1945. godine u Grmeču.

PRAŠTALO Pere MIRKO, borac, rođen 1910. godine u G. Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

PRAŠTALO Jove PERO, borac, rođen 1912. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

» PRAŠTALO Nikole PERO, borac, rođen 1924. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

PRAŠTALO Bude PERUKA, borac, rođen 1924. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Banjoj Luci.

PRAŠTALO Luke SIMO, borac, rođen 1920. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

PRAŠTALO Mihajla ŠPIRO, borac, rođen 1924. godine u G. Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Prijedora.

PRAŠTALO N. UROŠ, borac, rođen 1916. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Prijedora.

PRAŠTALO Nikole VASO, borac, rođen 1924. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

PRAŠTALO Stojana VASO, borac, rođen 1921. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Sanskog Mosta.

PRAŠTALO Vase VASO, borac, rođen 1914. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Šatoru.

PRAVULJAC Nikole SVETO, borac, rođen 1923. godine u Srednjem Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo 30. marta 1945. godine kod Kaknja.

PREDOJEVIĆ Branka DUŠAN, borac, rođen 1924. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču kao delegat.

PREDOJEVIĆ MILOŠ, komandir čete, rođen u Agićima, Bosanski Novi. Poginuo 12. decembra 1942. godine kod Sanskog Mosta.

PREDOJEVIĆ MIRKO, borac, rođen 1921. godine u Kršljama, Bosanski Novi. Poginuo 11. septembra 1944. godine u Banjoj Luci, a sahranjen na Leušu.

PRIČA Mile STOLE, borac, rođen 1920. godine u Kozinu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Sremskom frontu.

PRIJIĆ M. DANĀ, borac, rođen 1924. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo septembra 1944. godine kod Banje Luke.

PROLIĆ Sabita ABDULREZAH, borac, rođen 1924. godine u Ljubuškom. Poginuo 2. maja 1945. godine u selu Leskovac kod Karlovca.

PROŠIĆ Petra ČURO, borac, rođen 1920. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Miljakovcima kod Prijedora.

PROŠIĆ JOVO, borac, rođen 1926. godine u Bosanskom Novom. Poginuo 22. oktobra 1944. godine u Travniku.

PROŠIĆ Pere MILE, borac, rođen 1924. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

PROŠIĆ Mile MILOŠ, vodnik voda, rođen 1923. godine u selu Krnja Jela, Bosanski Petrovac. Poginuo maja 1944. godine na položaju Split.

PROŠIĆ Pere MIRKO, borac, rođen 1918. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.

PROŠIĆ Dmitra STEVO, borac, rođen 1924. godine u Otišu, Sanski Most. Umro 1943. godine od tifusa u Jelašincima.

PROŠIĆ Lake STEVO, borac, rođen 1923. godine u selu Krnja Jela, Bosanski Petrovac. Poginuo marta 1943. godine na položaju Kakanj.

PROTIĆ Jove ĐURO, borac, rođen 1912. godine u selu Kljevci, Sanski Most. Poginuo krajem 1942. godine u Kljevcima.

PUHALIĆ Nikole DUŠAN, borac, rođen 1920. godine u selu Mrkalji, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u Grmeču.

PUHALIĆ Miloša MILE, borac, rođen 1924. godine u selu Mrkalji, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

PUHALIĆ Spasoja MITAR, borac, rođen 1918. godine u selu Mrkalji, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Bosanske Krupe.

PUPAC Laze JOVO, borac, rođen 1926. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo juna 1943. godine na Mliništima, Mrkonjić-Grad.

PUPAC Đ. MILAN, borac, rođen 1920. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1942. godine kod Sanskog Mosta.

PUVALIĆ R. DUŠAN, borac, rođen 1915. godine u Velikom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine u Grmeču.

PANIĆ M. DUŠAN, borac, rođen 1923. godine u selu Halilovići. Poginuo početkom 1943. godine na području Podgrmeča u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

PAVUKOVIĆ L. MILAN, desetar, rođen 1914. godine u Dabru. Poginuo krajem 1944. godine u borbama kod Travnika.

PAVIĆ P. MIHAJLO, borac, rođen 1912. godine u Budimlić-Japri. Poginuo polovinom 1943. godine u borbama kod Prijedora.

PLAVŠIĆ Jove ĐORĐE, borac, rođen 1923. godine u selu Grabovac, Donji Petrovići, Bosanska Krupa. Poginuo juna 1943. godine na Sutjesci.

PRLIĆ S. MILE, borac, rođen 1920. godine u Budimlić-Japri. Poginuo krajem 1944. godine kod Travnika.

R

- RACA Jove MILAN, borac, rođen 1922. godine u selu Usorci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanskog Novog.
- RACIĆ Mladena KRSTA, desetar. Poginuo početkom maja 1945. godine na Karlovcu.
- RACIĆ Mladena KRSTO, borac, rođen u selu Saračica, Banja Luka. Poginuo 1. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca.
- RADAKOVIĆ Dragije DANE, borac, rođen 1915. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u Grmeču.
- RADAKOVIĆ I. DORDO, borac, rođen 1923. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Sanskog Mosta.
- RADAKOVIĆ N. ILIJA, borac, rođen 1913. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1944. godine kod Travnika.
- RADAKOVIĆ M. MARKO, borac, rođen 1914. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1943. godine kod rudnika Ljubije.
- RADAKOVIĆ J. MILAN, borac, rođen 1921. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo maja 1943. godine u Srednjem Duboviku.
- RADAKOVIĆ Mitra MILAN, borac, rođen 1922. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Podvidače.
- RADAKOVIĆ Ilije MILE, borac, rođen 1907. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.
- RADAKOVIĆ Nikole NIKICA, borac, rođen 1923. godine u Čojluku, Bosanska Krupa. Poginuo 29. septembra 1944. godine u Klačnicama kod Banje Luke.
- RADAKOVIĆ Staniše NIKOLA, borac, rođen 1922. godine u Perni, Bosanska Krupa. Poginuo 31. decembra 1943. godine kod Banje Luke.
- RADAKOVIĆ Nikole STOJAN, borac, rođen 1908. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.
- RADANOVIĆ DRAGAN, borac, rođen 1918. godine u Radomirovcu, Bosanski Novi. Poginuo avgusta 1944. godine na Tromedi kod Ljubije.
- RADANOVIĆ Tode JOVO, borac, rođen 1919. godine u Rasavcima, Prijedor. Poginuo (umro) oktobra 1943. godine u Rasavcima.
- RADANOVIĆ Đure LAZO, borac, rođen 1903. godine u Rasavcima, Prijedor. Poginuo aprila 1944. godine u Jasenici, Bosanska Krupa.
- RADANOVIĆ NIKOLA, borac, rođen u Perni, Bosanska Krupa. Poginuo 24. januara 1944. godine u selu Udovac, a sahranjen u selu Gudurevci.
- RADIĆ Blaža BOŠKO, borac, rođen u selu Semid, Trogir. Poginuo 2. maja 1945. godine na Vinici kod Karlovca, gdje je i sahranjen.
- RADIĆ MILAN, borac, rođen u Bosanskoj Krupi. Poginuo 2. januara 1944. godine kod Banje Luke.
- RADIĆ Laze MILAN, borac, rođen u selu Ceorci, Prijedor. Poginuo 1. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca, gdje je i sahranjen.
- RADIĆ MILOŠ, borac, rođen u Čojluku, Bosanska Krupa. Poginuo 1. januara 1944. godine kod Banje Luke.
- RADIĆ Nikole NIKICA, borac, rođen 1926. godine u Podlugi, Sanski Most. Poginuo 1942. godine na Sanskom Mostu.
- RADINOVIĆ Stanka ĐURO, vodnik voda, rođen 1925. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo februara 1943. godine na Smrešnjaku između Dabra i Jelašinoyaca.
- RADINOVIĆ Stanka JOVAN, vodnik voda, rođen 1919. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Banje Luke.
- RADINOVIĆ Stanka KOJO, borac, rođen 1922. godine u Jelašincima, Sanski Most. Umro 1943. godine od tifusa u selu Jelašinovci.
- RADINOVIĆ Vida PETAR, borac, rođen 1925. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo marta 1943. godine na Kisku kod Sanskog Mosta.
- RADINOVIĆ M. VID, vodnik, rođen 1917. godine u Sanici. Poginuo 12. decembra 1942. godine u Sanskom Mostu.
- RADIŠIĆ Đukana DUŠAN, borac, rođen 1921. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine u Jasenici, Bosanska Krupa.

RADIŠIĆ Laze MILAN, borac, rođen 1912. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Jasenici, Bosanska Krupa.

RADIŠIĆ RAJKO, borac, rođen 1921. godine u selu Lipa, Bihać. Poginuo 2. maja 1945. godine iznad Perjasice kod Karlovca.

RADMANOVIĆ I. LUKA, borac, rođen 1922. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1944. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa.

RADOJKO Mile BRANKO, vodnik voda, rođen 1928. godine u Podlugu, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Karlovca.

RADOSIMOVIĆ VITOMIR, borac, rođen u Piskavici, Prijedor. Poginuo 2. januara 1944. godine u Vodičevu kod Prijedora.

RADOŠEVIĆ I. DUŠAN, borac, rođen 1922. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1945. godine na Podvidači, Sanski Most.

RADOŠEVIĆ V. MIČO, borac, rođen 1920. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1943. godine na Miljakovcima kod Prijedora.

RAJEVIĆ S. NIKOLA, borac, rođen 1915. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo juna 1943. godine kod Ribnika, Ključ.

RADOŠEVIĆ STEVO, borac, rođen 1916. godine u Donjim Agićima, Bosanski Novi. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

RADUJKO M. JOVO, borac, rođen 1914. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo 9. februara 1943. godine u Otišu, Jelašinovci.

RADULJ BRANKO, komandir čete, rođen u Omarskoj. Poginuo novembra 1942. godine u napadu na utvrđenje na Tromedi kod Stare Rijeke.

RADUSIN Ilije JOVO, borac, rođen 1897. godine u Donjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1942. godine kod Starog Majdana, Sanski Most.

RAĐENOVIĆ DUŠAN, borac, rođen 1922. godine u Maloj Krupskoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo novembra 1943. godine kod Piskavice, Prijedor.

RAJIĆ Stojana JOVAN, borac, rođen 1908. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Olova, Tuzla.

RAJLIĆ Stevana BOŠKO, borac, rođen 1918. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo juna 1944. godine kod Vranjske Mosure, Bosanska Krupa.

RAJLIĆ DRAGAN, borac, rođen 1920. godine u Donjim Agićima, Bosanski Novi. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

RAJLIĆ Pave DUŠAN, politički komesar čete, rođen 1918. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Bosanske Krupe.

RAJLIĆ Pave ILIJA, borac, rođen 1922. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Fajtovca, Sanski Most.

RAJLIĆ Boška MILAN, borac, rođen 1922. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Podvidače.

RAJLIĆ Tadora MILAN, borac, rođen 1918. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Podvidače.

RAJLIĆ S. OSTOJA, borac, rođen 1923. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 10. decembra 1942. godine na Djedovači kod Sanskog Mosta.

RAJLIĆ Marka TOMA, borac, rođen 1901. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

RAKOVIĆ Steve BOGDAN, vodnik, rođen 1918. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo 1. juna 1943. godine u Glamoču.

RAKOVIĆ Nikole RADE, borac, rođen 1915. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 15. aprila 1943. godine u Dabru.

RASTOVIĆ S. MILAN, borac, rođen 1919. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo 6. maja 1945. godine kod Karlovca.

RAŠLIĆ Stevana TRIVO, borac, rođen 1897. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1943. godine u Četvrtoj ofanzivi.

RAŠULA Milana DANE, borac, rođen 1924. godine u selu Mrkalji, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Manjači.

RATKOVIĆ L. LAZAR, borac, rođen 1923. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

RELJIĆ Stevana JAKOV, borac, rođen 1920. godine u Jelašinovcima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanskog Petrovca.

REPARIĆ Janka MIRKO, borac, rođen 1923. godine u selu Halilovci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

RIHIĆ Salke ISMET, borac, rođen 1925. godine u Sidici. Poginuo 1945. godine kod Karlovca.

RISTIĆ Ibrahima MUHAMED, borac, rođen u selu Kloščani, Prijedor. Poginuo 3. maja 1945. godine u Vinici kod Karlovca, gdje je i sahranjen.

RODIĆ Mikana MILAN, komandir čete, rođen 1922. godine u selu Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Trsta.

RODIĆ Vase MILAN, borac, rođen 1923. godine u selu Usorci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Kaknja.

RODIĆ Đukana PERO, vodnik voda, rođen 1918. godine u selu Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Prijedora.

RODIĆ Gojka PERO, borac, rođen 1920. godine u selu Zecovi, Prijedor. Poginuo februara 1943. godine na Vitorogi, Lušci-Palanka, Sanski Most.

RODIĆ Janka SRĐAN, borac, rođen 1918. godine u Perni, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1942. godine kod Starog Majdana, Sanski Most.

RODIĆ Laze TRIVO, borac, rođen 1920. godine u selu Usorci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Kaknja.

RODIĆ Steve VESELIN, borac, rođen 1923. godine u selu Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanske Krupe.

ROKVIĆ Pere BOGDAN, borac, rođen 1924. godine u Podgomili, Cazin. Poginuo 27. aprila 1944. godine u Suvaji, Bosanska Krupa.

ROKVIĆ Paje MIRKO, borac, rođen 1925. godine u Pištalini, Bosanska Krupa. Poginuo 19. februara 1945. godine kod Travnika.

ROKVIĆ Miladina OSTOJA, borac, rođen 1925. godine u Rakelićima, Prijedor. Poginuo septembra 1944. godine kod Banje Luke.

ROKVIĆ Gojka VID, borac, rođen 1923. godine u Pištalini, Bosanska Krupa. Poginuo juna 1943. godine kod Mrkonjić-Grada.

ROSIC Glige MILAN, vodnik, rođen 1923. godine u Maričkoj, Prijedor. Poginuo 14. juna 1944. godine u Mednoj, Mrkonjić-Grad.

RADOCAJ B. DANE, borac, rođen 1910. godine u selu Miljevci kod Lušci-Palanke. Poginuo 1942. godine u borbama kod sela Pobrježja.

RAĐEN I. MIRKO, borac, rođen 1924. godine u Sanici. Poginuo krajem 1943. godine u borbama oko Banje Luke.

REPARIĆ S. ILIJA, borac, rođen 1922. godine u selu Halilovići. Poginuo krajem 1942. godine u borbama kod Sanskog Mosta.

S

SADIKOVIĆ Sulje LATIF, borac, rođen u Bugojnu. Poginuo 18. septembra 1944. godine u Banjoj Luci.

SAMARDŽIJA Dušana ĐORĐO, borac, rođen 1920. godine u selu Brdari, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

SAMARDŽIJA Petra STEVO, vodnik, rođen 1907. godine u Maričkoj, Prijedor. Poginuo 14. aprila 1944. godine u Mijskoj Glavi, Prijedor.

SANTRAC Mile NIKOLA, borac, rođen 1914. godine u Gudavcu, Bosanska Krupa. Poginuo 23. jula 1944. godine u mjestu Čore, Bosanska Krupa.

SANTRAC Rade TRIVO, borac, rođen 1920. godine u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine na Kozinu kod Sanskog Mosta.

SATRK J. BOGOMIR, borac, rođen 1916. godine u Daruvaru. Poginuo 27. septembra 1944. godine na Klačnici kod Banje Luke.

SAVANOVIĆ ĐURAN, borac, rođen 1920. godine u Maloj Novskoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo novembra 1943. godine kod Gomjenice, Prijedor.

SAVANOVIĆ Stevana JOVO, borac, rođen 1914. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Banje Luke.

SAVANOVIĆ Stevana LJUBOMIR, borac, rođen 1906. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

SAVANOVIĆ Trivuna MILAN, borac, rođen 1925. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Banje Luke.

SAVANOVIĆ Tode MILE, borac, rođen 1905. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

SAVIĆ Aćima DESANKA, bolničarka, rođena 1922. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginula 1945. godine kod Jošavke blizu Bronzanog Majdana.

SAVIĆ Gliše JANKO, borac, rođen 1907. godine u Busnovima, Prijedor. Poginuo krajem decembra 1943. godine kod Omarske, Prijedor.

SAVIĆ NEDELJKO, borac. Poginuo 26. februara 1945. godine u Travniku (podlegao ranama).

SAVIĆ Stojana NIKO, borac, rođen 1908. godine u selu Usorci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bijelih Voda.

SAVIĆ VID, borac, rođen 1927. godine u Kršljama, Bosanski Novi. Poginuo 5. maja 1945. godine na terenu Vinice kod Karlovca.

SAŽIĆ SAFET, borac. Poginuo 2. maja 1945. godine u Karlovcu.

SEKULIĆ Đurda RATKO, borac, rođen 1915. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

SELIMOVIĆ Age JUNUZ, borac, rođen u Turaliću, Zenica. Poginuo 10. marta 1945. godine kod Viteza.

SENIC DUŠAN, zamjenik komandira čete, rođen u selu Mala Rujiška. Poginuo novembra 1942. godine kod rudnika Ljubije na utvrđenjima »Postava jugozapad«.

SERDAR J. BOGDAN, borac, rođen 1912. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1944. godine u Staroj Rijeci kod Ljubije.

SERDAR Jove BOGDAN, borac, rođen 1919. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1944. godine kod Viteza, Travnik.

SIKIRAŠ M. JOVO, borac, rođen u Grahovčiću, Vogošća, Sarajevo. Poginuo 4. maja 1945. godine na terenu Vinice kod Karlovca.

SIMATOVIĆ J. BRANKO, borac, rođen 1925. godine na Medjedem Brdu, Sanica. Poginuo 1. januara 1944. godine u Banjoj Luci.

SKENDŽIĆ Gavre BOŽO, borac, rođen 1926. godine u Perni, Bosanska Krupa. Poginuo avgusta 1944. godine u Risovcu kod Bosanske krpe.

SMAJLOVIĆ Ibrahima IBRAHIM, borac, rođen 1915. godine u Donjim Kamengradu, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Travnika.

SMAJLOVIĆ Ibrahima VEJSIL, borac, rođen 1910. godine u Donjem Kamengradu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

SOFILJ M. JOVO, borac, rođen 1916. godine u Jasenici, Bosanska krupa. Poginuo početkom decembra 1943. godine kod Omarske, Prijedor.

SOFRANDŽIJA Murata MUSTAFA MUJO, borac, rođen 1913. godine u Sarajevu. Poginuo 3. maja 1945. godine u selu Hičiče kod Karlovca.

SOVILJ BORKA, bolničarka, rođena u Sanici, Ključ. Poginula 1. avgusta 1944. godine u Bosanskom Petrovcu, a sahranjena u selu Smoljana.

SOVILJ B. ĐURO, komandir čete, rođen 1909. godine na Medjedem Brdu, Sanica. Poginuo 21. februara 1943. godine u selu Lipnik kod Sanskog Mosta.

SOVILJ N. MIRKO, komandir čete, rođen 1916. godine u selu Zavalje, Sanica. Poginuo 20. februara 1945. godine kod Travnika.

SRDIĆ Ante BOŽO, borac, rođen 1906. godine u Velikoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo 11. februara 1945. godine u Tuk-Bobiji kod Lušci-Palanke.

SRDIĆ Miče MARKO, borac, rođen 1924. godine u selu Velika Rujiška, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1942. godine u selu Tuk-Bobija.

SRDIĆ Miče MIRKO, borac, rođen 1926. godine u Velikoj Rujiški, Bosanski Novi. Poginuo 11. februara 1943. godine u Tuk-Bobiji kod Lušci-Palanke.

SRDIĆ Petra MARKO, borac, rođen 1900. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo novembra 1942. godine na Djedovači kod Sanskog Mosta.

aDUŠAN, borac, rođen 1921. godine u Rašnovcu, Bosanski Petrovac. Poginuo 12. decembra 1942. godine u Sanskom Mostu.

SREDIĆ Trivuna NIKOLA NINO, borac, rođen 1923. godine u selu Johovici, Bosanski Novi. Poginuo 1943. godine u okolini Busovače.

STAKIĆ Tome MILOŠ - MILAŃ, vodnik, rođen 1919. godine u Maričkoj, Prijedor. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.

STANIĆ Šime DAVID, borac, rođen 1916. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 20. oktobra 1943. godine u Sanskom Mostu.

STANIĆ Vlade ILIJA, borac, rođen 1911. godine. Poginuo 5. maja 1945. godine u Logorištu kod Karlovca.

STANIĆ Vida JOVAN, borac, rođen 1923. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Centralnoj bolnici Grmeč.

STANIĆ Jove KOŠTA, borac, rođen 1926. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

STANIĆ Đukana MARKO, borac, rođen 1924. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1945. godine u Sremu.

STANIĆ MIHAJLO, rođen u Oštroj Luci. Poginuo u napadu na Bravsko maja 1943. godine.

STANIĆ Alekse MIRKO, vodnik voda, rođen 1926. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Vrbljana, Ključ.

STANIĆ Jove MIRKO, borac, rođen 1926. godine u selu Lukavica, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Bosanskog Petrovca.

STANIĆ Tihomira MIRKO, borac, rođen 1904. godine u Jelašincima, Sanski Most. Umro 1943. godine od tifusa kao ranjenik u Jelašincima.

STANIĆ Đukana MIROSLAV, borac, rođen 1926. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Lipnika.

STANIĆ Josipa NIKOLA, borac, rođen 1912. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Komaru kod Travnika.

STANIĆ Laze PETAR, borac, rođen 1925. godine u selu Lukavice, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanskog Petrovca.

STANIĆ Emila RUDOLF, borac, rođen 1929. godine u Sarajevu. Ranjen 3. maja 1945. godine u selu Belaj kod Karlovca i 28. jula 1945. godine podlegao ranama u Sarajevu.

STANIVUKOVIĆ Nikole KOJO, komandir vođa, rođen 1920. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Šatoru.

STANIVUKOVIĆ Pere NIKOLA, borac, rođen 1895. godine u Jelašincima, Sanski Most. Umro 1943. godine od tifusa u selu Jelašinci.

STANKOVIĆ Stevana DRAGAN, borac, rođen 1925. godine u Buševiću, Bosanska Krupa, Poginuo 22. oktobra 1944. godine u Travniku.

STANKOVIĆ DUŠAN, borac, rođen u Rasavcima, Prijedor. Poginuo 20. septembra 1944. godine u Banjoj Luci.

STANKOVIĆ Nike DUŠAN, desetar, rođen 1921. godine u Rasavcima, Prijedor. Poginuo novembra 1943. godine kod Prijedora.

STANKOVIĆ ILIJA, borac, rođen 1919. godine u Sokolištu, Bosanski Novi. Poginuo krajem oktobra 1943. godine u selu Busnovi, Prijedor.

STANKOVIĆ Nikole MARKO, desetar, rođen 1915. godine u Rasavcima, Prijedor. Poginuo juna 1944. godine u Peckoj kod Mrkonjić-Grada.

STIJEPIC Boška RATKO, borac, rođen u Tomašici, Prijedor. Poginuo 29. decembra 1944. godine u Gučkoj Gori kod Travnika.

STOJAKOVIĆ ČVIJO, komesar čete rođen u selu Matavazi. Poginuo na Novskoj planini novembra 1942. godine.

STOJAKOVIĆ Ilije MILE, borac, rođen u selu Lojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo 16. februara 1945. godine u mjestu R. Brdo kod Zenice.

STOJAKOVIĆ N. MILE, borac, rođen 1920. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo u selu Jagodići kod Zenice 29. decembra 1944. godine.

STOJAKOVIĆ Đ. MILORAD, borac, rođen 1915. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Bosanske Krupe.

STOJAKOVIĆ Đure RADE, borac, rođen 1926. godine u Čitluku kod Kostajnice. Poginuo 2. januara 1945. godine na Kuberu kod Zenice.

STOJANOVIĆ LAZAR, borac, rođen 1921. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo 1. juna 1943. godine u Glamoču.

STOJANOVIĆ M. LAZAR, borac, rođen 1920. godine u Gornjem Budelju, Sanica. Poginuo sredinom juna 1943. godine na Bravsku.

STOJANOVIĆ Ilije MILE, borac, rođen u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo 16. februara 1945. godine kod Travnika.

STOJANOVIĆ Mile ŠLAVKO, borac, rođen 1922. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo novembra 1942. godine na položaju Eminovci kod Sanskeg Mosta.

STOJANOVIĆ Mile SPASOJA, desetar, rođen 1919. godine u selu Bošnjaci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Busovače.

STOJANOVIĆ Aćima STEVO, borac, rođen 1919. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo septembra 1944. godine.

STOJANOVIĆ Ilije STEVO, borac, rođen 1924. godine u Perni, Bosanska Krupa. Poginuo 2. januara 1944. godine u Motikama kod Banje Luke.

STOJINOVIĆ Petra MILKA, bolničarka, rođena 1919. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski most. Poginula 1943. godine na Šatoru.

STOJINOVIĆ Petra MILOŠ, borac, rođen 1924. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

STOJISAVLJEVIĆ Milana NIKOLA, borac, rođen 1913. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 20. septembra 1943. godine u Lušci-Palanci.

STOJKOVIĆ Trivuna DUŠAN, borac, rođen 1913. godine u selu Kljevcima, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u Kljevcima.

STOAJKOVIĆ P. GOJKO, borac, rođen 1921. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1942. godine kod Bosanskog Novog.

STOJKOVIĆ Mile MITAR, borac, rođen 1921. godine u Kljevcima, Sanski Most. Poginuo 23. aprila 1943. godine na Lišniku kod Sanskog Mosta.

STOJKOVIĆ Kostadina STEVAN, borac, rođen 1920. godine u Kljevcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Kljevcima.

STOAJKOVIĆ P. TRIVO, borac, rođen 1921. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo u rejonu Volar kod Bosanskog Novog.

STOJKOVIĆ Kostadina VLADO, borac, rođen 1924. godine u Kljevcima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Busovači kod Travnika.

STOJNIC Ilije ĐORĐO, borac, rođen 1926. godine u Maričkoj, Prijedor. Poginuo 31. decembra 1944. godine u selu Čajdraš kod Zenice.

STOJNIC Nike MARKO, borac, rođen 1927. godine u Oštroj Luci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.

STOJNIC Đurda MILAN, vodnik, rođen 1920. godine u Maričkoj, Prijedor. Poginuo 20. avgusta 1944. godine kod Ljubije, Prijedor.

STOJNIC Vase NIKOLA, borac, rođen 1911. godine u Oštroj Luci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

STOJNIC Bože TRIVO, borac, rođen 1921. godine u Maričkoj, Prijedor. Poginuo 16. novembra 1944. godine u selu Hrasno kod Busovače.

STUPAR A. BOGDAN, borac, rođen 1919. godine u Rujiškoj, Bosanska Krupa. Poginuo avgusta 1944. godine kod Prijedora.

STUPAR S. BORKA, bolničarka, rođena 1921. godine na Medjedem Brdu, Sanica. Poginula 22. juna 1944. godine na Medenom polju kod Bosanskog Petrovca.

STUPAR J. DRAGO, borac, rođen 1916. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo početkom novembra 1942. godine kod Bihaća.

STUPAR Mile DRAGO JA, borac, rođen 1925. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

STUPAR D. DUŠAN, borac, rođen 1925. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1944. godine u rejonu Jelinjak, Kaonik, Busovača.

STUPAR I. DUŠAN, borac, rođen 1909. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo avgusta 1944. godine u Maričkoj kod Prijedora.

STUPAR Jove DUŠAN, borac, rođen 1914. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Dabra.

STUPAR L. DUŠAN, borac, rođen 1918. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine kod Bosanske Krupe.

STUPAR Mitra DUŠAN, borac, rođen 1920. godine u selu Brdari, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Banje Luke.

STUPAR Steve DUŠAN, borac, rođen 1924. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Šatora.

STUPAR V. DUŠAN, borac, rođen 1923. godine u Sanici. Poginuo 7. septembra 1944. godine u Prijedoru.

STUPAR Vida DUŠAN, borac, rođen 1920. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Umro 18. decembra 1944. godine u bolnici Petog korpusa u Bugojnu.

STUPAR Voje DUŠAN, borac, rođen 1913. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo 26. septembra 1944. godine u Laktašima kod Banje Luke.

STUPAR Đ. ĐORĐO, obavještajni oficir, rođen 1913. godine u Rujiškoj, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1943. godine na Manjači, Mrkonjić-Grad.

STUPAR S. KOŠTA, borac, rođen 1913. godine u Rujiškoj, Bosanska Krupa. Umro u ljetu 1944. godine u bolnici.

STUPAR Jove LAZO, borac, rođen 1920. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Dabra.

STUPAR Nikole LUKA, borac, rođen 1905. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u Dabru.

STUPAR S. MILAN, borac, rođen 1923. godine u Rujiškoj, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1944. godine kod Zenice.

STUPAR Jove MILE, borac, rođen 1926. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Brežičana, Prijedor.

SABLJIĆ P. LUKA, borac, rođen 1927. godine u selu Batkovci. Poginuo prvom polovinom 1944. godine u borbi kod rudnika Ljubije.

SMAJLOVIĆ I. VEJSIL, borac, rođen 1910. godine u Donjem Kamengradu. Poginuo krajem 1944. godine u borbama kod Travnika.

STOJANOVIĆ L. STOJAN, borac, rođen 1910. godine u Budimlić-Japri. Poginuo početkom 1944. godine u borbi kod Banje Luke.

STRČIĆ P. DUŠAN, borac, rođen 1902. godine u Kozinu. Poginuo prvom polovinom 1943. godine u borbama na Kozinu u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

STUPAR M. VESELJA, borac, rođen 1909. godine u selu Mrkalji. Poginuo polovinom 1943. godine u borbi na Podvidači.

STUPAR S. MARKO, borac, rođen 1919. godine u selu Koprivna. Poginuo krajem 1942. godine u toku napada na Sanski Most.

STANIVUKOVIĆ J. MILAN, borac, rođen 1924. godine u Jelašincima. Poginuo polovinom 1943. godine u borbama kod Prijedora.

STOJKOVIĆ K. STEVAN, borac, rođen 1920. godine u Kljvcima. Poginuo drugom polovinom 1943. godine u borbi na Kozari.

STOJKOVIĆ K. VLADĀ, borac, rođen 1924. godine u Kljvcima. Poginuo krajem 1944. godine u borbama kod Travnika.

STOJINOVIC M. MITAR, borac, rođen 1921. godine u Kljvcima. Poginuo polovinom 1943. godine u borbi kod Sanskog Mosta.

SUČEVIĆ T. MARKO, borac, rođen 1917. godine u selu Halilovići. Poginuo polovinom 1943. godine u borbi kod Stare Rijeke.

SUČEVIĆ I. TODOR, borac, rođen 1915. godine u Budimlić-Japri. Poginuo polovinom 1943. godine u borbama kod Bosanske Krupe.

STOLIC S. MILAN, borac, rođen 1920. godine u Budimlić-Japri. Poginuo početkom 1943. godine u Grmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

STRČIĆ M. OBRAD, borac, rođen 1910. godine u Kozinu. Poginuo prvom polovinom 1943. godine na Kozinu u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

STUPAR Ilije MILOŠ, borac, rođen u selu Knežice, Bosanska Dubica. Poginuo 2. marta 1945. godine u selu Lupac kod Travnika.

STUPAR M. PERO, borac, rođen 1925. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1943. godine kod Banje Luke.

STUPAR Đ. RAJKO, borac, rođen 1923. godine u Rujiškoj, Bosanska Krupa. Poginuo maja 1943. godine u Rujiškoj.

STUPAR L. RISTO, borac, rođen 1916. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo 1943. godine negdje u Podgrmeču.

STUPAR Dušana SIMO, borac, rođen 1914. godine u selu Smoljana, Bosanski Petrovac. Poginuo 1943. godine na položaju Brajića-Tavan kod Sanskog Mosta.

STUPAR Jove DUŠAN, borac, rođen 1912. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Naglišu, Bosanski Milanovac, Sanski Most.

STUPAR Jove UROŠ, borac, rođen 1922. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanskog Milanovca, Sanski Most.

STUPAR Ostoje ZORAN, borac, rođen 1922. godine u Rasavcima, Prijedor. Poginuo 30. decembra 1944. godine u selu Grahovčići kod Travnika.

SUBOTIC P. DUŠAN, borac, rođen 1914. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine na Briševu kod Sanskog Mosta.

SUBOTIC Proke DUŠAN, borac, rođen 1920. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo 21. oktobra 1944. godine u Travniku.

SVJETLICA Đure MIRKO, borac, rođen 1922. godine u Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Sanskog Mosta.

- ŠAJINOVIĆ Miće ILIJA, borac, rođen 1925. godine u Gornjem Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Kaknja.
- ŠARAC Nike SPASO JA, borac, rođen 1913. godine u Oštroj Luci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Sandžaku.
- ŠAŠIĆ M. MILAN, borac, rođen 1923. godine u Velikom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine u Grmeču.
- ŠEHIC Hasana ESAD, borac, rođen u Mošćanici, Zenica. Poginuo 26. marta 1945. godine u Mošćanici.
- ŠEKEROVIĆ Jovana MIĆO, borac, rođen 1921. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Bosanskog Novog.
- ŠESTIĆ Save KRSTAN, borac, rođen 1914. godine u selu Brdari, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Sremu.
- ŠEVA Bogdana DRAGO, borac, rođen u selu Piskavica, Banja Luka. Poginuo 4. maja 1945. godine u Karlovcu.
- ŠEVA Bogića DRAGO, borac, rođen 1916. godine u Piskavici, Prijedor. Poginuo septembra 1944. godine kod Prijedora.
- ŠEVO Đurđa RADE, borac, rođen 1926. godine u Lukavci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Baltine Bare, Prijedor.
- ŠEVO Mile VLADI JA, borac, rođen 1908. godine u selu Lukavice, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Prijedora.
- ŠIČAR Pere OBRAD, borac, rođen 1900. godine u Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine u Matavazima kod Bosanskog Novog.
- ŠIČAR Stevana SAVA, borac, rođen 1910. godine u Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo 22. juna 1944. godine na Medenom Polju kod Bosanskog Petrovca.
- ŠIJAN Nikole BRANKO, borac, rođen 1928. godine u selu Risovac, Bosanski Petrovac. Poginuo 20. oktobra 1944. godine na Travniku, gdje je i sahranjen.
- ŠIJAN J. DRAGO, borac, rođen 1916. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine u Bihaću.
- ŠIJAN M. MILAN, borac, rođen 1924. godine u Velikom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo 23. marta 1943. godine u Budelju kod Sanice.
- SIKMAN A. ĐURO, borac, rođen 1926. godine u selu Prisjeka, Sanica. Poginuo krajem juna 1944. godine u Mijskoj Glavi kod rudnika Ljubije.
- ŠILJEGOVIĆ AVDO, borac, rođen 1904. godine u Klisu, Bihać. Poginuo novembra 1943. godine kod Piskavice, Prijedor.
- ŠIPKA S. ĐURO, borac, rođen 1915. godine u Pučaniku, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.
- ŠIŠMAN Zajima SAKIB, rođen 1927. godine u selu Puhovac. Poginuo u Perin-Hanu kod Zenice.
- ŠKARIĆ Sime DUŠAN, borac, rođen 1922. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Bravsku kod Bosanskog Petrovca.
- ŠKARIĆ Dake ĐURO, rođen 1914. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Sandžaku.
- ŠKARIĆ RADE, rođen u selu Vranjska, Bosanska Krupa. Poginuo 4. novembra 1942. godine kod Bihaća.
- ŠKONDRIC Luke DMITAR, desetar, rođen 1922. godine u Gornjem Budelju, Sanica. Poginuo 3. novembra 1942. godine kod Ostrošca, Bihać.
- ŠKONDRIC N. ĐURO, borac, rođen 1892. godine u Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine na Benakovcu.
- ŠKONDRIC Luke JOVAN, borac, rođen 1923. godine u selu Halilovci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Bosanske Krupe.
- ŠKONDRIC Nikole STEVO, borac, rođen 1925. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo 29. decembra 1944. godine u selu Brajkovići kod Zenice.
- ŠKOBIC Z. BOŽO, borac, rođen 1922. godine u selu Grkuša, Bihać. Poginuo 27. septembra 1944. godine u selu Klačnice, a sahranjen u selu Jablan.
- ŠKORIC Jovin JOJA, borac, rođen u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.
- ŠKORIC Jove JOVAN, borac, rođen u Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine u Bosanskom Milanovcu kod Sanskog Mosta.

- ŠKORIĆ Nine MILOŠ, borac, rođen 1918. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo 28. marta 1944. godine u Staroj Rijeci kod Sanskog Mosta.
- ŠKORIĆ Nikole STEVO, komandant bataljona, rođen 1924. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.
- ŠKRBIĆ Laze BOŽO, borac, rođen u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 27. jula 1944. godine na Klačnici.
- ŠKUNDRIĆ J. MILAN, borac, rođen 1921. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine u Grmeču.
- ŠKUNDRIĆ T. PETAR, borac, rođen 1920. godine u Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine na Benakovcu.
- ŠOBOT Steve MILAN, borac, rođen 1927. godine u Podlugu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine (mjesto pogibije nepoznato).
- ŠOBOT Steve MILKA, bolničarka, rođena 1924. godine u Podlugu, Sanski Most. Poginula 1943. godine (mjesto pogibije nepoznato).
- ŠOLAJA Obrada ALEKSA, borac, rođen 1922. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1942. godine u selu Korjenovo kod Sanskog Mosta.
- ŠOLAJA Obrada ĐURO, borac, rođen 1917. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo septembra 1944. godine kod Vrbjlana, Ključ.
- ŠOLAJA Đ. RADE, borac, rođen 1908. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Umro maja 1943. godine od tifusa u Vojevcu.
- ŠOLAJA Obrada VESO, borac, rođen 1903. godine u Jelašincima, Sanski Most. Umro 1943. godine od tifusa u selu Jelašinci.
- ŠTRBAC M. BOŽO, borac, rođen 1921. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1943. godine u Hambarinama kod Prijedora.
- ŠTRBAC Đ. BRANKO, borac, rođen 1920. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo 1943. godine negdje u Podgrmeču.
- ŠTRBAC M. BRANKO, borac, rođen 1922. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1942. godine kod Bosanskog Novog.
- ŠTRBAC Mile DEJAN, borac, rođen 1924. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo oktobra 1943. godine kod Bosanskog Novog.
- ŠTRBAC Trive DRAGOJA, komandir čete, rođen 1923. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.
- ŠTRBAC L. DUŠAN, borac, rođen 1919. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1943. godine na Manjači, Mrkonjić-Grad.
- ŠTRBAC ĐURO, borac, rođen 1922. godine u Gudavcu, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Ostrošca.
- ŠTRBAC I. ĐURO, borac, rođen 1909. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine kod Čarakova, Prijedor.
- ŠTRBAC K. ĐURO, borac, rođen 1922. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine u Donjim Petrovićima, Bosanska Krupa.
- ŠTRBAC Š. GOJKO, borac, rođen 1920. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1942. godine na Novskoj planini.
- ŠTRBAC J. ILIJA, borac, rođen 1920. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine kod Starog Majdana, Sanski Most.
- ŠTRBAC I. MARKO, borac, rođen 1905. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.
- ŠTRBAC M. MARKO, borac, rođen 1913. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1944. godine u Zalinu, Bosanska Krupa.
- ŠTRBAC M. MILO RAD, borac, rođen 1924. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 1943. godine u Podgrmeču.
- ŠTRBAC Mile PERO, borac, rođen 1921. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.
- ŠTRBAC Stojana TRIVO, borac, rođen 1925. godine u Gudavcu, Bosanska Krupa. Poginuo 23. septembra 1944. godine u Banjoj Luci.
- ŠTRBAC Trive VICO, borac, rođen 1920. godine u Dabru, Sanski Most. Poslije teškog ranjavanja 1943. godine umro na Siciliji.
- ŠTRBAC T. VID, borac, rođen 1918. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 11. decembra 1942. godine na Djedovači.

ŠTRBAC L. VUJADIN, borac, rođen 1923. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 24. septembra 1943. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 24. septembra 1943. godine kod Sinja.

ŠTULIĆ Bože BOGDAN, borac, rođen 1905. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo 3. aprila 1945. godine kod Vareša.

ŠULOVIĆ IVAN.

ŠUŠKALO MILAN, borac, rođen 1920. godine u Čadavici, Bosanski Novi. Poginuo juna 1944. godine kod Sanice, Ključ.

ŠUŠNICA Jove DUŠAN, borac, rođen 1912. godine u Podlugu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Lušci-Palanke.

ŠUŠNICA Alekse JOVO, desetar, rođen 1910. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Carakova, Prijedor.

ŠUTIĆ Husejina HASAN, borac, rođen u selu Grahovica, Zenica. Poginuo 29. decembra 1944. godine u selu Vranjska u Vitezu kod Travnika.

ŠVRAKA Jovana BORISLAV, borac, rođen 1910. godine u Jeličkoj, Prijedor. Poginuo decembra 1943. godine kod Omarske, Prijedor.

ŠEŠUM M. UROŠ, borac, rođen 1915. godine u Dabru. Poginuo krajem 1942. godine u borbama kod Strog Majdana.

ŠKORIĆ S. DUŠAN, borac, rođen 1922. godine u Dabru. Poginuo drugom polovinom 1943. godine u borbi na Bravsku, Bosanski Petrovac.

ŠKORIĆ Đ. ĐURO, borac, rođen 1914. godine u Dabru. Poginuo drugom polovinom 1943. godine u borbi na Bravsku.

T

TADIĆ Dušana DRAGUTIN, borac, rođen 1925. godine u selu Gaćani, Prijedor. Poginuo novembra 1944. godine u selu Čele, Prijedor.

TADIĆ Jove MILE, borac, rođen 1925. godine u Rakelićima, Prijedor. Poginuo krajem marta 1944. godine u Velikoj Mosuri, Bosanska Krupa.

TADIĆ Mitra RAJKO, borac, rođen 1922. godine u Rakelićima, Prijedor. Poginuo januara 1944. godine u Trnoplju, Prijedor.

TANDARA Stipe ZVONIMIR, borac, rođen 1916. godine u Livnu. Poginuo 2. maja 1945. godine na Barilovcu kod Karlovca.

TANOVIĆ ILIJA, borac, rođen u Gackom. Poginuo 1. maja 1945. godine u selu Rastovac, Perjasica kod Karlovca.

TELALEVIĆ Ibre JUSUF, borac, rođen u Putovićima, Zenica. Poginuo 29. marta 1945. godine kod Kaknja.

TINTOR MILAN, borac, rođen 1912. godine u Johovici, Bosanski Novi. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.

TIŠMAN Rade MILAN, borac, rođen 1924. godine u Budimlić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

TIŠMAN Rade RADOVAN, borac, rođen 1926. godine u Budimlić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

TIŠMAN Rade SOFIJA, rođena 1926. godine u Budimlić-Japri, Sanski Most. Poginula 1943. godine u Grmeču.

TODIĆ Dušana OLGA, borac, rođena 1927. godine u Sanskom Mostu. Poginula 1943. godine kod Medenog polja.

TODIĆ Dušana SLAVKO, borac, rođen 1926. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1943. godine kod Suvaje.

TODIĆ Pere SRĐAN, borac, rođen 1926. godine u Perni, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1944. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa.

TOMAŠ Mitra MILOŠ, borac, rođen 1929. godine u Marini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Antonića brdu kod Šanskog Mosta.

TONTIĆ Đurđa MILAN, borac, rođen 1918. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Kozari.

TONTIĆ Petra MILAN, borac, rođen 1918. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

TONTIĆ Đure MIRKO, borac, rođen 1910. godine u Grdanovcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Grmeču.

TONTIĆ Đurda NIKOLA, borac, rođen 1912. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine na Travniku.
 TONTIĆ Petra NIKOLA, borac, rođen 1912. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Bosanskog Novog.
 TONTIĆ Nikole RAJKO, borac, rođen 1905. godine u Grdanovcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.
 TONTIĆ Sime TRIVO, desetar, rođen 1910. godine u Grdanovcima, Sanski Most. Poginuo 10. decembra 1942. godine na Brajića-Tavanu kod Sanskog Mosta.
 TOPALOVIĆ ARIF.
 TOPIĆ Gavre ILIJA, borac, rođen 1912. godine u Otišu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Rađanovom polju kod Lušci-Palanke.
 TOPIĆ Jove MOMČILO, borac, rođen 1903. godine u selu Gačani, Prijedor. Poginuo jula 1943. godine u selu Gačani.
 TOPIĆ Nikole PETAR, borac, rođen 1920. godine u selu Praštale, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Banje Luke.
 TOPIĆ SULEJMAN, borac, rođen u Bosanskoj Dubici. Poginuo 22. oktobra 1944. godine u Travniku.
 TOPOLIĆ Koste DUŠAN, borac, rođen 1928. godine u selu Marini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Hadrovaca, Sanski Most.
 TOPOLIĆ Mićana DUŠAN, borac, rođen 1923. godine u selu Halilovci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.
 TOPOLIĆ Ilije ĐURO, borac, rođen 1926. godine u selu Halilovci, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Busovače.
 TOPOLIĆ Stanka JOVAN, borac, rođen 1919. godine u selu Halilovci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Bosanskog Novog.
 TOPOLIĆ Mićana MARKO, borac, rođen 1920. godine u selu Halilovci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.
 TOPUS Ibre HASO, borac, rođen u Bugojnu. Poginuo 29. marta 1945. godine kod Kaknja.
 TRKULJA Pere DUŠAN, borac, rođen 1925. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Grmeču.
 TRKULJA Nike GOJKO, borac, rođen 1925. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1944. godine kod Travnika.
 TRKULJA Stojana GOJKO, borac, rođen 1924. godine u Dževaru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanskog Petrovca.
 TRKULJA Tone JELA, borac, rođena 1925. godine u Sanskom Mostu. Poginula 1943. godine kod Korčanice.
 TRKULJA Pere MILAN, borac, rođen 1911. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Karlovca.
 TRKULJA Dragoje MILKA, bolničarka, rođena 1928. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginula 1944. godine u Grmeču.
 TRKULJA Mile MIRKO - MIKA, borac, rođen 1923. godine u Brdarima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Naprelja.
 TRKULJA Pere PAJO, politički delegat voda, rođen 1915. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Usoraca, Sanski Most.
 TRKULJA Mile PERO, borac, rođen 1920. godine u Brdarima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Miljevina.
 TRKULJA Koste ŽARKO, borac, rođen 1924. godine u Koprivni, Sanski Most. Poginuo 1945. godine kod Karlovca.
 TRNINIĆ M. NIKIČA, borac, rođen 1927. godine u Gorinji, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.
 TRUBAČ Nikole VELJKO, borac, rođen u selu Medjede, Bosanska Gradiška. Poginuo 22. aprila 1945. godine na Kaknju.
 TUBIN DRAGOMIR, borac, rođen 1923. godine u Maloj Novskoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo 9. septembra 1944. godine u Cikotama koci Prijedora.
 TUBIN MILAN, rođen u Velikoj Rujiškoj. Poginuo novembra 1942. godine na utvrđenjima »Postava jugozapad« kod rudnika Ljubije.
 TUBIN Alekse SAVA, borac, rođen 1911. godine u G. Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Benakovca, Lušci-Palanke.

TUBIN VELJKO, borac, rođen 1911. godine u Maloj Novskoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo aprila 1943. godine u Maloj Novskoj Rujiškoj.
TUTUŠ Stevana SERGIJE, intendant bataljona, rođen 1900. godine u Jelašincima, Sanski Most. Umro 1943. godine od tifusa u selu Jelašinci.
TUTUŠ Seorgije UROŠ, borac, rođen 1925. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 15. aprila 1944. godine kod Prijedora.
TEŠIĆ L. JOVO, borac, rođen 1921. godine u Dabru. Poginuo krajem 1943. godine u borbama kod Bosanske Krupe.
TODIĆ D. OLGA, bolničarka, rođena 1927. godine u Sanskom Mostu. Poginula polovinom 1943. godine u borbama na Medenom polju, Bosanski Petrovac.
TOMAŠ P. SAVO, borac, rođen 1918. godine u Mrkalji. Poginuo prvom polovinom 1943. godine u Grmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.
TUKA IVAN, borac, rođen u okolini Siska. Poginuo 21. oktobra 1944. godine kod Travnika.

U

UGARČINA Pavia PERO, borac, rođen 1921. godine u Donjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Umro maja 1943. godine od tifusa.
UGRIČIĆ Petra STEVO, komandir voda, rođen 1916. godine u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u Banjoj Luci.
UMIČEVIĆ BOŽO, borac, rođen 1924. godine u Maloj Krupskoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo jula 1943. godine u Budimlic-Japri.
UMIČEVIĆ ILIJA, borac, rođen 1920. godine u Kršljama, Bosanski Novi. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.
UMIČEVIĆ SLAVKA, bolničarka, rođena 1915. godine u Maloj Krupskoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginula jula 1943. godine kod Sanskog Mosta.
UMIČEVIĆ SLAVKO, rođen u Maloj Rujiškoj. Poginuo novembra 1942. godine kod rudnika Ljubije.
UMČANIN S. MILOŠ, borac, rođen 1920. godine u selu Prisjeka, Sanica. Poginuo 23. januara 1943. godine na Brajića-Tavanu kod Sanskog Mosta.
UTJEŠANOVIĆ Mitra DRAGO, borac, rođen 1914. godine u Kljevcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.
UTJEŠANOVIĆ Milana JOVO, borac, rođen 1922. godine u Kljevcima, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Kupresu.
UTJEŠANOVIĆ Milana MARKO, borac, rođen 1929. godine u Kljevcima, Sanski Most. Poginuo maja 1945. godine kod Karlovca.
UTJEŠANOVIĆ Sime NIKOLA, borac, rođen 1917. godine u Kljevcima, Sanski Most. Poginuo krajem 1942. godine u Kljevcima.
UZELAC BOŠKO, omi. rukovodilac, rođen u Račiću, Bihać. Poginuo maja 1943. godine na Sutjesci kao ranjenik u sastavu Centralne bolnice.
UZELAC Jove OBRAD, borac, rođen 1924. godine u Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Bosanskog Petrovca.
UZELAC Stjepana PETAR, borac, rođen 1922. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo maja 1945. godine kod Karlovca.
UGRINOVIĆ P. STEVO, borac, rođen 1916. godine u Jelašincima. Poginuo krajem 1943. godine u borbama pri napadu na Banju Luku.

V

VARDA Pane ĐURO, borac, rođen 1924. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo maja 1943. godine kod Nebljusa, Bihać.
VARDA Ragiba HASIB, borac, rođen 1927. godine u selu Čauševići. Poginuo maja 1945. godine kod Karlovca.
VARDA I. MILAN, borac, rođen 1922. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine u Grmeču.
VEINOVIĆ LJUBO, rođen u selu Slatina. Poginuo novembra 1942. godine.

VEJINOVIĆ L. BRANKO, borac, rođen 1924. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1943. godine u Staroj Rijeci kod Sanskog Mosta.

VEJINOVIĆ J. MIĆO, borac, rođen 1924. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1944. godine u Suvaji kod Bosanske Krupe.

VEJINOVIĆ J. MIRKO, komandant bataljona, narodni heroj, rođen 1920. godine u Maloj Krupskoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo 17. decembra 1944. godine u selu Hrasno kod Busovače, Travnik.

VEJINOVIĆ RANKO, borac, rođen u Velikoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo 7. septembra 1944. godine u Prijedoru.

VEJINOVIĆ NIKOLA, borac, rođen u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo 1. avgusta 1944. godine u Bosanskom Petrovcu.

VEJINOVIĆ J. NIKOLA, obavještajni oficir bataljona, rođen 1924. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo 1. avgusta 1944. godine kod Bosanskog Petrovca.

VEJINOVIĆ Đ. PETAR, borac, rođen 1926. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine kod Fajtovaca, Sanski Most.

VEJINOVIĆ Đ. TRIVO, borac, rođen 1924. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine u Suvajskom Medugorju, Bosanska Krupa.

VEJINOVIĆ J. UROŠ, borac, rođen 1926. godine na Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine kod Ljubije.

VEJINOVIĆ Nikole ANĐA, borac, rođena 1918. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginula 1943. godine na Glamoču.

VEJINOVIĆ Rade KA JA, borac, rođena 1918. godine u Podvidači. Sanski Most. Poginula 1943. godine u Paninom polju.

VERIĆ Nikole MATO, borac, rođen 1905. godine u Ostrošcu, Jablanica. Poginuo 6. maja 1945. godine u selu Belavići kod Karlovca.

VESELINOVIĆ ACIM, borac. Poginuo 22. oktobra 1944. godine u Travniku.

VESELINOVIĆ Nikole ĐURO, borac, rođen 1914. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Sutjesci.

VESELINOVIĆ Save GOJKO, borac, rođen 1910. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Bosanskom Milanovcu.

VESELINOVIĆ Lake NEVENKA, bolničarka, rođena 1923. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginula 1945. godine kod Sarajeva.

VESELINOVIĆ Vuje SLOBODAN, borac, rođen 1909. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Bosanskog Milanovca.

VESELINOVIĆ Save STOJAN, borac, rođen 1922. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

VESELINOVIĆ Laze VOJISLAV, borac, rođen 1905. godine u Tomašici, Prijedor. Poginuo 25. maja 1944. godine u Lipi kod Vrtoča, Bosanski Petrovac.

VIDAK Miira SIMO, borac, rođen u Nedimovićima, Zenica. Poginuo 29. marta 1945. godine kod Kaknja.

VIGNJEVIĆ R. BOŽO, borac, rođen 1925. godine u Pučaniku, Bosanska Krupa. Poginuo septembra 1944. godine kod Banje Luke.

VIGNJEVIĆ S. BRANKO, borac, rođen 1913. godine u Pučaniku, Bosanska Krupa. Poginuo 1. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca.

VIGNJEVIĆ ĐURO, borac, rođen 1920. godine u selu Lipa, Bihać. Poginuo 26. maja 1943. godine na Kozinu kod Sanskog Mosta.

VIGNJEVIĆ ILIJA, borac, rođen 1923. godine u selu Lipa, Bihać. Poginuo 1. maja 1945. godine ispred Perjasice kod Karlovca.

VIGNJEVIĆ N. JOJA, borac, rođen 1913. godine u Pučaniku, Bosanska Krupa. Poginuo avgusta 1944. godine u Pećingradu kod Cazina.

VIGNJEVIĆ Luke MILAN, desetar, rođen 1920. godine u Pučaniku, Bosanska Krupa. Poginuo 19. septembra 1944. godine u Banjoj Luci.

VOJINOVIĆ ĐURO, borac, rođen 1924. godine u selu Praščijak, Bihać. Poginuo 3. novembra 1942. godine u Bihaću.

VOJINOVIĆ Stevana MILAN, borac, rođen 1915. godine u Budimlić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

VOJINOVIĆ L. STANKO, borac, rođen 1917. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine kod Starog Majdana, Sanski Most.

VOJVODIĆ Rade JOVAN, desetar, rođen 1914. godine u selu Bojište, Sanski Most. Poginuo juna 1943. godine na Zelengori.
 VOJVODIĆ MILOŠ, Poginuo 8. maja 1945. godine na Zumberku.
 VOKIĆ Save MILOŠ, borac rođen 1907. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 4. februara 1943. godine u Majkić-Japri kod Lušci-Palanke.
 VORUPA MEHO, borac, rođen u selu Bukve kod Travnika. Poginuo 21. januara 1945. godine u Guča Gori.
 VOTRIĆ Ibre VEJSIL, borac, rođen u Sanici, Ključ. Poginuo 2. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca, gdje je i sahranjen.
 VRANKOVIĆ Mihajla ĐURO, zamjenik komandira čete, rođen 1921. godine u Sanici. Poginuo 4. maja 1945. godine u Vinici kod Duge Rese.
 VRANKOVIĆ Todora JANKO, borac, rođen 1923. godine u Sanskom Mostu. Poginuo 1943. godine kod Korčanice.
 VRANKOVIĆ J. MIRKO, borac, rođen 1919. godine u Sanici. Poginuo aprila 1943. godine kao ranjenik Centralne bolnice na Sutjesci.
 VRANJEŠ Luke DRAGO, borac, rođen 1922. godine u selu Smoljana. Poginuo januara 1943. godine na položaju Ilna voda u Grmeču.
 VRANJEŠ Marka ĐURAĐ, borac, rođen 1911. godine u Djedovači, Sanski Most. Poginuo 1. juna 1943. godine u Glamoču.
 VRUČINIĆ Jove BOGDAN, borac, rođen 1925. godine u Dževaru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Saračice.
 VRUČINIĆ Ilije ĐURO, komandir voda, rođen 1912. godine u Jelašincima, Sanski Most. Umro 1943. godine od tifusa u selu Jelašinci.
 VRUČINIĆ Đukana LUKA, borac, rođen u Jelašincima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Ribnika, Ključ.
 VRUČINIĆ Jove RATKO, borac, rođen 1915. godine u Ništvcima, Prijedor. Poginuo jula 1944. godine na Briševu, Stara Rijeka, Sanski Most.
 VUČENOVIĆ Jove MARA, borac, rođena 1924. godine u selu Lukavice, Sanski Most. Poginula kod Busovače.
 VUČENOVIĆ Pere NOVAK, borac, rođen 1900. godine u selu Gaćani, Prijedor. Poginuo 21. oktobra 1944. godine u Travniku.
 VUČENOVIĆ Mile PETAR, borac, rođen 1926. godine u Saničanima, Prijedor. Poginuo novembra 1943. godine kod Kozarca, Prijedor.
 VUČENOVIĆ Luke SLAVKO, borac, rođen u selu Piskavica, Prijedor. Poginuo 20. oktobra 1944. godine u Travniku.
 VUČKOVIĆ J. ĐANE, borac, rođen 1921. godine u Sanici. Umro septembra 1943. godine na Kozinu.
 VUČKOVIĆ Đure OSTOJA, borac, rođen 1918. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Sandžaku.
 VUČKOVIĆ Petra RELJA, borac, rođen 1922. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 25. maja 1944. godine kod Hrgara, Bihać.
 VUJASIN DRAGAN, borac, rođen u Bosanskom Novom. Poginuo 22. oktobra 1944. godine u Travniku.
 VUJASIN JOVO, borac, rođen 1914. godine u Kršljama, Bosanski Novi. Poginuo 12. februara 1943. godine u Jelašincima, Lušci-Palanka.
 VUJASIN ZORA, bolničarka, rođena u Bosanskom Novom. Poginula 2. januara 1944. godine u Banjoj Luci.
 VUJIN Sime MILOŠ, borac, rođen 1922. godine u Budimlić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.
 VUJIN Jove MIRKO, borac, rođen 1925. godine u Budimlić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Kaknja.
 VUJKOVIĆ Đurđa DUŠAN, borac, rođen 1908. godine u Usorcima, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Stare Rijeke.
 VUJKOVIĆ Jove RADE, borac, rođen 1907. godine u Rakelićima, Prijedor. Poginuo decembra 1943. godine u Čeli, Prijedor.
 VUJKOVIĆ Pere RADE, borac, rođen 1903. godine u Miljakvcima, Prijedor. Poginuo 30. oktobra 1943. godine u Čeli, Prijedor.
 VUKADINOVIĆ ĐURO, borac, rođen 1920. godine u Hrgaru, Bihać. Poginuo 5. maja 1945. godine na terenu Vinice kod Karlovca.

VUKANOVIĆ S. DUŠAN, borac, rođen u Sanici, Ključ. Poginuo 2. januara 1944. godine u Banjoj Luci.

VUKAŠINOVIĆ VUKICA, borac, rođen 1914. godine u Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1944. godine kod Travnika.

VUKIĆ Blaže BOGDAN, borac, rođen 1923. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Bosanskog Petrovca.

VUKIĆ Blaže BRANKO, borac, rođen 1927. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo krajem novembra 1944. godine u Dabru.

VUKIĆ Dušana DRAGAN, politički delegat voda, rođen u Podlugu, Sanski Most. Poginuo 1944. godine u desantu na Drvar.

VUKIĆ Stevana DRAGAN, borac, rođen 1922. godine u Mijskoj Glavi, Ljubija. Poginuo krajem novembra 1944. godine na terenu Šafradina kod Busovače.

VUKIĆ Blaže DUŠAN, borac, rođen 1924. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1945. godine na Sremskom frontu.

VUKIĆ Mile DUŠAN, borac, rođen 1919. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1945. godine na Sremskom frontu.

VUKIĆ Save LUKA, borac, rođen 1923. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 22. oktobra 1944. godine na Travniku.

VUKIĆ Vice MILAN, borac, rođen 1922. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 7. novembra 1944. godine kod Miljakovca, Prijedor.

VUKIĆ Mićana MILOŠ, vodnik, rođen 1914. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo (decembra 1944. godine na Travniku.

VUKIĆ Bože MIRKO, borac, rođen 1916. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 26. januara 1943. godine u Dabru.

VUKIĆ Bože OBRAD, borac, rođen 1920. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 26. januara 1943. godine u Dabru.

VUKOBRAT P. MILAN, borac, rođen 1924. godine na Medjedem Brdu, Sanica. Poginuo početkom maja 1943. godine u Donjem Kamengradu kod Sanskog Mosta.

VUKOJEVIĆ Staniše ANKA, bolničarka, rođena 1927. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginula 6. marta 1945. godine u selu Lipac.

VUKOJEVIĆ Vučena BOŽO, borac, rođen 1921. godine u Slatini, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

VUKOJEVIĆ Laze DRAGUTIN, borac, rođen 1922. godine u selu Halilovci, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

VUKOJEVIĆ DUŠAN, borac, rođen u selu Halilovci. Poginuo novembra 1942. godine kod Ljubije.

VUKOJEVIĆ Sime GOJKO, borac, rođen 1915. godine u selu Halilovci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Ljubije.

VUKOJEVIĆ NIKICA, borac, rođen u Japri, Bosanska Krupa. Poginuo 1. januara 1944. godine u Banjoj Luci.

VUKOJEVIĆ Davida NIKOLA, borac, rođen 1920. godine u D. Majkić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Banje Luke.

VUKOMANOVIĆ Nikole PETAR, borac, rođen 1920. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo januara 1943. godine na Fajtovcima kod Sanskog Mosta.

VUKOVIĆ Miloša BOGDAN, borac, rođen 1919. godine u G. Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Nagliša, Bosanski Milanovac.

VUKOVIĆ DRAGOJE, borac. Poginuo u Lušci-Palanci.

VUKOVIĆ Todora ĐURO, borac, rođen 1927. godine u D. Lipniku, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

VUKOVIĆ Mile LUKA, borac, rođen 1908. godine u Podvidači, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Glamoču.

VUKOVIĆ M. STANKA, bolničarka, rođena 1925. godine u Potkalinju, Bosanska Krupa. Poginula marta 1943. godine u Grmeču.

VUKŠA Rade GOJKO, borac, rođen 1919. godine u Bosanskom Milanovcu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine u Grmeču.

VULIN M. DRAGO, borac, rođen 1921. godine u Zablaću, Ključ. Poginuo aprila 1943. godine kao ranjenik Centralne bolnice na Sutjesci.

VULIN Save MILE, borac, rođen 1918. godine u Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo 1. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca, a sahranjen u selu Podjasica.

VEJNOVIĆ DRAGIĆ, borac, rođen u selu Mala Krupska Rujiška, Bosanska Krupa. Poginuo 1942. godine.

VEJNOVIĆ BOGDAN, komandir čete, rođen u Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo 1943. godine na Ukrini u srednjoj Bosni.

VEJNOVIĆ Petra MARKO, komandir voda, rođen 1908. godine u Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo juna 1942. godine u Perni.

VESELINOVIĆ M. SPASE, borac, rođen 1918. godine u Bosanskom Milanovcu. Poginuo krajem 1943. godine u borbi kod Sanskog Mosta.

VRANJEŠ MILAN, borac, rođen u Velikoj Rujiškoj, Bosanski Novi. Poginuo juna 1943. godine na Sutjesci.

VRANJEŠ M. ĐURAĐ, borac, rođen 1914. godine u Djedovači. Poginuo krajem 1942. godine u Sanici.

VUČENOVIĆ J. ĐURO, borac, rođen 1917. godine u selu Lukavice. Poginuo krajem 1944. godine u borbama kod Travnika.

VUČENOVIĆ J. MARA, bolničarka, rođena 1924. godine u selu Lukavice. Poginula krajem 1944. godine u borbama kod Busovače.

VESELINOVIĆ Đ. BOŽO, borac, rođen 1921. godine u selu Krkojevci. Poginuo prvom polovinom 1944. godine u toku sedme neprijateljske ofanzive.

VUČKOVIĆ L. JOVO, borac, rođen 1915. godine u Starom Majdanu. Poginuo prvom polovinom 1943. godine kod Majkić-Japre u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

VUKOJEVIĆ P. MIHAJLO, borac, rođen 1925. godine u selu Slatini. Poginuo prvom polovinom 1943. godine u Podgrmeču u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

VUKOJEVIĆ M. JOVAN, borac, rođen 1916. godine u selu Slatini. Poginuo drugom polovinom 1943. godine na području Slatine.

VUKOJEVIĆ NIKICA, politički komesar bataljona, rođen u Slatini, Sanski Most. Poginuo aprila 1945. godine na Pleternici, Slavonija.

VUKOJEVIĆ MILAN, borac, rođen u Majkić-Japri, Sanski Most. Poginuo 1942. godine na Vrbasu.

VUKOJEVIĆ M. MILAN, borac, rođen 1926. godine u selu Slatini. Poginuo prvom polovinom 1943. godine na području Podgrmeča u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

Z

ZARIĆ S. ĐORĐE, rođen 1913. godine u selu Tsačak, Bihać. Poginuo novembra 1942. godine u Brekovicima, Bihać.

ZARIĆ SLOBODAN.

ZA VIŠA Steve DUŠAN, borac, rođen 1914. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo krajem 1942. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa.

ZEC N. MILAN, borac, rođen 1916. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine na Novskoj planini, Bosanski Novi.

ZEC M. MILOŠ, borac, rođen 1924. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine u Grmeču.

ZEC M. UROŠ, borac, rođen 1922. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1942. godine u Umcima kod Sanskog Mosta.

ZEKANOVIĆ Pere VASO, borac, rođen u Vracama, Zenica. Poginuo 9. maja 1945. godine u selu Vrhpolje, Videm Krško, Slovenija, a sahranjen na Krškom groblju.

ZELJKOVIĆ T. MIHAJLO, rođen u selu Tsačak, Bihać. Poginuo 1942. godine na Novskoj planini, Bosanski Novi.

ZERIĆ Murata ISMET, borac, rođen 1924. godine u Mrkonjić-Gradu. Poginuo 4. maja 1945. godine u selu Relići, Duga Resa, Karlovac.

ZIBLER MARTIN, borac, rođen u Smetniku, Kreševo. Poginuo 1. maja 1945. godine u rejonu Perjasice kod Karlovca.

i

ZJEDINBEGOVIĆ Mustafe EDHEM, borac, rođen 1906. godine u Sarajevu. Poginuo 4. maja 1945. godine u selu Vinica kod Karlovca.

ZMIJANAC Sime BRANKO, borac, rođen 1922. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo oktobra 1942. godine u Grmeču.

ZOBENICA Jove MIHAJLO, borac, rođen 1922. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1945. godine kod Viteza.

ZOLAK M. LAZO, borac, rođen 1924. godine u Sanici. Poginuo 1. juna 1943. godine u Glamoču.

ZORIĆ Milana ČEDO, borac, rođen 1924. godine u selu Krnja Jela, Bosanski Petrovac. Poginuo 1. juna 1943. godine na Glamoču, gdje je i sahranjen.

ZORIĆ Mile DUŠAN, borac, rođen 1924. godine u Kozinu, Sanski Most. Poginuo 1943. godine na Grmeču.

ZORIĆ Mile MARKO, komandir voda, rođen 1922. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 7. septembra 1944. godine na Prijedoru.

ZORIĆ Stevana PETAR, borac, rođen 1913. godine u selu Usorci, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Starog Majdana.

ZORIĆ Laze SPASE, borac, rođen 1912. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 1943. godine kod Prozora.

ZUKA ALIJA, borac, rođen u Crnoj Rijeci. Poginuo 1. maja 1945. godine na Perjasici kod Karlovca.

ZURNIĆ Lake TRIVO, borac, rođen 1922. godine u Suhaći, Sanski Most. Poginuo 1944. godine kod Travnika.

ZOLAK M. LAZO, borac, rođen 1919. godine u Sanici. Poginuo prvom polovinom 1943. godine u borbama kod Glamoča.

ZORIĆ S. ĐURAD, borac, rođen 1912. godine u Oštroj Luci. Poginuo polovinom 1943. godine u borbama na Fajtovcima.

ZORIĆ LAZO, komandant bataljona, rođen u s. Hrgari, Bihać. Poginuo 1945. godine u Slavoniji.

Ž

ZERIĆ ISMET, borac, rođen u Mrkonjić-Gradu. Poginuo 2. maja 1945. godine u Leskovcu kod Karlovca.

ŽERIĆ MEHO, borac, rođen u Sokolcu, Bihać. Poginuo januara 1945. godine kod Busovače, Zenica.

ZIGIĆ SAVO, borac, rođen 1907. godine u selu Rašće, Bihać. Poginuo decembra 1943. godine u selu Čarakovo kod Prijedora.

ŽILBERT Alojza MARTIN, borac, rođen u selu Smednik, Krševo. Poginuo 1. maja 1945. godine u Perjasici kod Karlovca.

ŽIVKOVIĆ Jovana MILAN, borac, rođen 1923. godine u selu Halilovci, Sanski Most. Poginuo 1942. godine kod Sanskog Mosta.

ŽUTIĆ Mile BOGDAN, borac, rođen 1924. godine u Dabru, Sanski Most. Poginuo 21. januara 1943. godine na Umcima kod Sanskog Mosta.

PERO, vodnik. Nosio uniformu stare jugoslovenske vojske. Poginuo.

DOPUNSKI SPISAK poginulih boraca Šeste krajiške NOU brigade

A

1. ADAMOVIĆ (Stojana) PERO, rođen 1911. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo 10. avgusta 1943. godine na Manjači.
2. ADAMOVIĆ Obrada PERA, rođen 1923. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo 2. jula 1944. godine u Gorijevcu, Bihać.
3. AJDUKOVIĆ Davida MILOŠ, rođen 1924. godine u Gernjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 1943. godine na Zelengori.

B

4. BAJIĆ Đure MILAN, rođen 1920. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 5. decembra 1943. godine u selu Čela, Prijedor.
5. BANJAC Ilije ĐURO, rođen 1920. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine na Novskoj planini.
6. BERONJA Ilije STOJA, rođena 1923. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Umrla od tifusa 1943. godine u Radiću.
7. BERONJA Laze MILAN, rođen 1921. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 6. februara 1943. godine u selu Lastve na Grmeču.
8. BILJETINA Sime MILAN, rođen 1921. godine u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 19. maja 1945. godine kod Bučica, Jastrebovsko.
9. BAKON Steve BOŽO, rođen 1926. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Ubijen u Jasenovcu jula 1943. godine (ranjen i zarobljen).
10. BURSAC Mile DUŠAN, rođen 1910. godine u Srednjem Buševiću, Bosanska Krupa. Umro u bolnici marta 1944. godine u Likićima.

Č

11. ČUBRA Jove DUŠAN, rođen 1926. godine u Velikom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo septembra 1943. godine između Sanskog Mosta i Ribnika.

Ć

12. ĆIRIĆ Sime NIKOLA, rođen 1924. godine u selu Podvran, Bosanska Krupa. Poginuo januara 1943. godine kraj Majkić Japre.

D

13. DAVIDOVIĆ Vase PERA, rođen 1918. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 28. juna 1943. godine u Fajtovcima, Sanski Most.
14. DRLJAČA Ilije TRIVO, rođen 1922. godine u Srednjem Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo 1. aprila 1943. godine u Maloj Krupskoj Rujiški.
15. DRLJAČA Nikole MARINKO, rođen 1919. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine na Benakovcu kod Bosanske Krupe.
16. DRLJAČA Jove NENAD, rođen 1922. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Umro 1945. godine u Ljubiji.
17. DOTLIĆ Mile RADE, rođen 1920. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine na Bošnjacima.
18. DOŠEN Nikole DUŠAN, rođen 1926. godine u Vojevcu, Bosanska Krupa. Poginuo 20. aprila 1945. godine u Andrijevcu, Slavonija.
19. DOŠEN Nikole VASO, rođen 1907. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Umro 18. novembra 1942. godine u Centralnoj bolnici kod Lukića.

Đ

20. ĐULIĆ Pere JOVO, rođen 1920. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi 1943. godine u Grmeču.
21. ĐULIĆ Mile NIKOLA, rođen 1920. godine u gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 1. jula 1944. godine u Lipi kod Bihaća.
22. ĐUKIĆ Đure MIRKO, rođen 1924. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 5. decembra 1943. godine u Oštroj Luci kod Prijedora.

G

23. GAVRILOVIĆ Ostoje MILAN, rođen 1919. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo u selu Sotana kod Vukovara.
24. GVOZDENO VIĆ Nikole DURA, rođen 1908. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Umro od tifusa 1943. godine u Vranjskoj.

I

25. ILIĆ Stevana NIKOLA, rođen 1913. godine u Velikoj Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo 5. februara 1944. godine u Beri kod Rogatice.

J

26. JAPUNDŽA Save MILE, rođen 1912. godine u Velikom Duboviku, Bosanska Krupa. Umro juna 1944. godine u bolnici.
27. JELIČIĆ Jove VID, rođen 1910. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Umro 30. novembra 1942. godine u Velikom Radiću.

K

28. KAČAVENDA Ilije ĐORĐO, rođen 1921. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Poginuo 10. februara 1943. godine u Jelašinovcima.
29. KNEŽEVIĆ Laze ILIJA, rođen 1914. godine u Gorinju, Bosanska Krupa. Ranjen u Pećinogradu a umro na Petrovoj Gori 1. septembra 1943. godine.
30. KRNETIĆ Ilije PERO, rođen 1907. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Poginuo 12. februara 1943. godine na Tuk Bobiji.
31. KRNETIĆ Laze MILAN, rođen 1925. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo 3. avgusta 1944. godine kod Bihaća.
32. KRČMAR Marka VOJISLAV, rođen 1925. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo septembra 1944. godine u Orašcu, Arandelovac.
33. KOVAČEVIĆ Pere MLADEN, rođen 1920. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 26. decembra 1943. godine u Volaru kod Bosanskog Novog.
34. KOVAČEVIĆ Cvije JOVAN, rođen 1920. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Zarobljen i ubijen maja 1944. godine u Zemunu.
35. KOVAČEVIĆ Riste ĐURO, rođen 1908. godine u Malom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 13. novembra 1944. godine u Čarakovu, Gudavac.
36. KONDIĆ Petra ĐORĐO, rođen 1925. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine na Baltinim barama kod Prijedora.
37. KOKOT Tome ĐURO, rođen 1925. godine u Gudavcu, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine na Novskoj planini.
38. KLJAJIĆ Trive ŠTEVO, rođen 1919. godine u Gornjem Buševiću, Bosanska Krupa. Poginuo 31. maja 1943. godine na Glamoču.

L

39. LUINOVIĆ Dmitra BRANKO, rođen 1923. godine u Gornjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Ubijen 1. aprila 1943. godine u Maloj Krupskoj Rujiškoj.

Lj

40. LJILJAN Petra DMITAR, rođen 1922. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo novembra 1942. godine na Novskoj planini.
41. LJILJAN Ilije MILAN, rođen 1922. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo 13. novembra 1943. godine u Čarakovu.

M

42. MILEŠ Sime JOVO, rođen 1922. godine u Zelinu, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1945. godine kod Šida.
43. MAJKIĆ Pere JOVO, rođen 1915. godine u Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo maja 1943. godine na Sutjesci.
44. MAJKIĆ Trive VID, rođen 1912. godine u Gudavcu, Bosanska Krupa. Poginuo avgusta 1943. godine kod Prijedora.
45. MANDIĆ Jove MIČO, rođen 1923. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo 1. avgusta 1944. godine na Gorjevu kod Bihaća.
46. MANDIĆ Koste SLAVKO, rođen 1914. godine u Srednjem Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo maja 1943. godine na Sutjesci.
47. MANDIĆ Luke ĐURO, rođen 1915. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 1. aprila 1943. godine kod Male Krupske Rujiške.
48. MANDIĆ Stojana PETAR, rođen 1917. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1943. godine na Hrgarima.
49. MANDIĆ Stojana PERO zv. Ludinović, rođen 1919. godine u Donjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1943. godine na Hrgarima.
50. MANDIĆ Mile PETAR, rođen 1903. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo 20. novembra 1944. godine kod Zlijmenjaka, Vranjska.
51. MANDIĆ Vase VLADO, rođen 1910. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo 30. januara 1943. godine u Grmeču.
52. MEDIĆ Petra MILE, rođen 1927. godine u Zalinu, Bosanska Krupa. Ranjen 1943. godine i zarobljen, a umro februara 1944. godine u Banjoj Luci.
53. MAMLIĆ Pere MILE, rođen 1920. godine u Malom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1944. godine kod Buline Glavice, Blagaj.
54. MAMLIĆ Pere DUŠAN, rođen 1916. godine u Malom Duboviku, Bosanska Krupa. Poginuo jula 1944. godine kod Blagaja.
56. MIJIĆ Laze MARKO, rođen 1923. godine u Ljusini, Bosanska Krupa. Poginuo 10. oktobra 1943. godine na Sitnici kod Mrkonjić Grada.
57. MUDRINIĆ Nikole STEVO, rođen 1925. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Umro od teških rana 8. avgusta 1944. godine u Blaževu kod Brusa.

N

58. NARANDŽIĆ Stanka BRANKO, rođen 1923. godine u Gudavcu, Bosanska Krupa. Poginuo 24. decembra 1943. godine kod Kladnja.
59. NIKOLIĆ Dragana LJUBAN, rođen 1922. godine u Ljusini, Bosanska Krupa. Poginuo 11. decembra 1942. godine na Sanskom Mostu.
60. NOVKOVIĆ Mile ILIJA, rođen 1910. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1943. godine u Velikom Radiću.
61. NOVAKOVIĆ Stojana MIHAJLO, ROĐEN, rođen 1912. godine u Donjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Umro od tifusa marta 1943. godine u Donjim Petrovićima.

O

62. OPAČIĆ Sime ĐOKO, rođen 1908. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1945. godine kod Mliništa.

P

63. PAVLICA Đure MARKO, rođen 1914. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo marta 1943. godine kod Kazinčića, Ljubija.
64. PRIJIĆ Mile MILE, rođen 1922. godine u Velikoj Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo 13. novembra 1943. godine kod Čarakova, Bosanska Krupa.
65. PRIJIĆ Mile MARKO, rođen 1921. godine u Velikoj Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo aprila 1945. godine na Pučeničkoj Glavici.

66. PETROVIĆ Marka JOVO, rođen 1924. godine u Velikoj Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo 20. novembra 1944. godine na Travniku.

67. PUVAČA Pere MILAN, rođen 1924. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Poginuo 13. aprila 1943. godine kod Duge Njive.

R

68. RAJLIĆ Đure DMITAR, rođen 1910. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 22. septembra 1943. godine Turbe kod Travnika.

S

69. SOVILJ Mile JOVO, rođen 1909. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine na Benakovcu.

70. SEKULIĆ Rade STOJAN, rođen 1920. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Umro 20. novembra 1944. godine u Jajcu.

71. STUPAR Stojana STOJAN, rođen 1920. godine u Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo februara 1943. godine na Grmeču.

72. STANIĆ Vase MILAN, rođen 1917. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo juna 1943. godine na Sutjesci.

Š

73. ŠKORIĆ Jovana MARKO, rođen 1921. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo avgusta 1943. godine u Vranjskoj.

74. ŠKORIĆ Marka ILIJA, rođen 1921. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo 20. aprila 1944. godine na Prijedoru.

75. ŠKORIĆ Pere RADE, rođen 1903. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Poginuo 3. novembra 1942. godine kod Cazina.

76. ŠKORIĆ Petra BRANKO, rođen 1923. godine u Vranjskoj, Bosanska Krupa. Umro od tifusa marta 1943. godine u Grmeču.

77. ŠTRBAC Stojana NEDELJKO, rođen 1924. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Ubijen od četnika 2. avgusta 1943. godine u Petrovcu.

78. ŠTRBAC Miloša MILAN, rođen 1920. godine u Gudavcu, Bosanska Krupa. Podlegao ranama 12. marta 1945. godine na putu za Jasenicu.

79. ŠTRBAC Jove STEVAN, rođen 1911. godine u Donjim Petrovićima, Bosanska Krupa. Umro od tifusa 25. novembra 1943. godine u Donjim Petrovićima.

T

80. TRTICA Nikole SRĐEN, rođen 1922. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 31. decembra 1944. godine u Obojnici, Travnik.

U

81. UGARČINA Todora MILAN, rođen 1924. godine u Hašanima, Bosanska Krupa. Poginuo 30. marta 1945. godine na Kaknju.

V

82. VOJKANOVIĆ Petra PERA, rođen 1913. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Poginuo 20. januara 1943. godine iznad Govedarnice, Bosanska Krupa.

83. VOJINOVIĆ Time JOVAN, rođen 1912. godine u Donjem Duboviku, Bosanska Krupa. Ranjen na Bosanskom Novom 28. novembra 1942. godine i na putu umro u Rujiškoj.
84. VEJINOVIĆ Laze BOGDAN, rođen 1920. godine u Benakovcu, Bosanska Krupa. Poginuo decembra 1944. godine u selu Bare kod Foče.
85. VEJINOVIĆ Mićana JOVAN, rođen 1922. godine u Jasenici, Bosanska Krupa. Umro od tifusa januara 1943. godine u Jasenici.

Z

86. ZMIJANJAC Petra SLAVKO, rođen 1921. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 13. novembra 1943. godine na Čarakovu.
87. ZMIJANJAC Mile ILIJA, rođen 1909. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 27. novembra 1942. godine na Novskoj planini.
88. ZORIĆ Pere PERICA, rođen 1918. godine u Velikom Radiću, Bosanska Krupa. Poginuo 28. septembra 1944. godine na Lijeveća polju, Banja Luka.
89. ZORIĆ Mile JOVO, rođen 1901. godine u Pučeniku, Bosanska Krupa. Umro od tifusa aprila 1943. godine u Kozinu.
90. ZEC Damjana DUŠAN, rođen 1923. godine u Gornjoj Suvaji, Bosanska Krupa. Poginuo 6. septembra 1944. godine na Prijedoru.

NAKNADNO PRIKUPLJENI PODACI

1. AGBABA Stojana PETAR, rođen 1921. godine u Malom Radiću, opština Bos. Krupa, poginuo 5. 12. 1944. godine kod željezničke stanice Busovača, gdje je i sahranjen.
2. BERONJA Jovana MARA, rođena 1923. godine u Velikom Radiću, opštine Bosanska Krupa, poginula koncem februara 1943. godine na Šator planini.
3. BERONJA Pere DUŠAN Vidić, rođen 1923. godine u Velikom Radiću, opština Bos. Krupa, poginuo aprila 1945. godine na Slavonskom Brodu.
4. BULJ Nikole MILAN, rođen 1921. godine Srednji Dubovik, opština Bosanska Krupa, ranjen 26. 1. 1943. godine na Benakovcu, na nosilima odnešen do Glamoča, umro, sahranjen u partizansko groblje u Srednjem Duboviku.
5. DELIĆ Ilije MILAN, rođen 1921. godine, u Malom Radiću, opština Bosanska Krupa, ranjen na mostiću u Malom Radiću 30. 1. 1943. godine, otjeran u Lastve gdje je poginuo 1. 2. 1943. godine.
6. GRBIĆ Pere SLAVKO, rođen 1924. godine u Vojevcu, opština Bosanska Krupa, poginuo 25. 5. 1944. godine u Drvaru prilikom desanta, gdje je i sahranjen.
7. JELIĆ Pere MIĆO, rođen 1915. godine u Malom Radiću, opština Bosanska Krupa, ranjen na Crkvenom, početkom aprila 1943. godine, liječen u O. Š. Trubar više Drvara, zapaljena škola i u istoj izgorio.
8. JELIĆ Mile RADE, rođen 1924. godine u Malim Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 2. 8. 1944. godine na Gorjercu-Bihać.
9. JELIĆ Spase VLADO, rođen 1920. godine u Benakovcu, opština Bosanska Krupa, zarobljen i ubijen od strane četnika na Praći posle proboja na Zelengori 17. 7. 1943. godine.
10. KRESOJA Nikole MILAN, rođen 1921. godine Mali Radić, opština Bosanska Krupa, ranjen 20. 4. 1944. godine na Gomjanica-Prijedor, umro u bolnici u Kozinu.
11. KOVAČEVIĆ Save ĐURO, rođen 1908. godine u Malom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 18. 8. 1943. godine na Manjači-Banja Luka, sahranjen u partizansko groblje u Radiću.
12. KOVAČEVIĆ Nikole PETAR, rođen 1919. godine u Malom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 3/4. novembra 1943. godine na Oštrelju-Bosanski Petrovac.
13. KOVAČEVIĆ Nikole BRANKO, rođen 1915. godine u Malom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 13. 11. 1943. godine na Čardaku, sahranjen u partizansko groblje Veliki Radić.

14. KOVACEVIĆ Laze MILAN, 1918. godine rođen u Malom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 13. 2. 1943. godine u Beširovića Vranjskoj, sahranjen u partizansko groblje u Velikom Radiću.
15. KOVACEVIĆ Jove DMITAR, rođen 1925. god. u Malom Radiću, Bosanska Krupa, poginuo 9. 2. 1944. godine u Miljakovcima-Prijedor.
16. KOVACEVIĆ Đure DUŠAN »JOVELJIĆ«, rođen 1920. godine u Velikom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 7. jula 1944. godine u selu Umcima kod rudnika Ljubije.
17. KOVACEVIĆ Pere STEVO, rođen 1924. godine u Velikom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 25. 8. 1943. godine na Manjači.
18. KOVACEVIĆ Đure MILAN, rođen 1924. godine u Velikom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 1. 5. 1945. godine na Perjasica-Karlovac.
19. KOVACEVIĆ Trivuna DUŠAN, rođen 1913. godine u Velikom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 13. 11. 1943. godine u Gudavcu - Bosanska Krupa.
20. KOVACEVIĆ Trivuna UROŠ, rođen 1925. godine u Velikom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 28. 9. 1944. godine na Lijevč polju.
21. LONIĆ Stojana BRANKO, rođen 1918. godine u Velikom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo koncem marta 1943. godine između Lipnika i Lušci Palanke.
22. LONIĆ Đure MILAN, rođen 1924. godine u Velikom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 20-24/10. 1943. godine u Miljakovcima-Prijedor.
23. NEDIMOVIĆ Petra VAJAN, rođen 1926. godine u Velikom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 23. 3. 1945. godine u Malom Radiću.
24. POPOVIĆ Cvije MILAN, rođen 1920. godine u Malom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 16. 12. 1943. godine na pruzi Prijedor - Banja Luka.
25. SANTRAC Spase STEVO, rođen 1923. godine u Malom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo 8. 11. 1943. godine na željezničkoj stanici u Otoci.
26. SANTRAC Mile BRANKO, rođen 1921. godine u Malom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo kod Kotor Varoša 3. 3. 1944. godine.
27. UZELAC Stjepana PETAR, rođen 1920. godine u Velikom Radiću, opština Bosanska Krupa, poginuo početkom maja 1945. godine kod Duga Resa - Karlovac.
28. ZMIJANJAC Sime BRANKO, rođen 1918. godine, u Velikom Radiću, opština Bosanska Krupa, umro od tifusa u Velikom Radiću.
29. ŠAŠIĆ Miloša MILAN, rođen 1921. godine u Velikom Duboviku, opština Bosanska Krupa, poginuo 4. 6. 1943. godine kod Skender Vakufa.

P O G O V O R

Monografija Šeste krajiške brigade napisana je na osnovu svestrano istraženih naših dokumenata i dokumenata neprijateljskih jedinica koji se čuvaju u Vojnoistorijskom institutu JNA, dokumenata zbornika tog instituta i naučnoistorijskih knjiga objavljenih poslije rata. Uz odgovarajuću provjeru i selekciju korištena su i sjećanja boraca i rukovodilaca Brigade. Autori su se pridržavali naučnoistorijskog metoda i stavova Redakcije utvrđenih na sastanku 1980. godine. Nastojalo se da se, metodom opisivanja cjelina borbi i njihovog značaja u vojnom i političkom pogledu, čitaocu olakša praćenje borbenog puta Brigade. Cjeline događaja opisane su ukratko i samo koliko je bilo potrebno da se preglednije sagleda uloga, značaj i težina borbi koje su vodile jedinice Brigade. Pri tome svaka od većih i manjih bitaka i borbi vjerno su rekonstruisane prema dokumentima i podacima učesnika.

Posebna pažnja posvećena je opisu likova boraca i rukovodilaca, članova KPJ i SKOJ-a, njihove hrabrosti, drugarstva, borbenog umijeća i snalažljivosti u savladivanju nadmoćnijeg neprijatelja, izdržljivosti u najkritičnijim situacijama i upornosti u njegovanju i jačanju bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti na borbenom putu Brigade dugom oko 12.000 kilometara.

U Redakciji je zauzet stav da se na osnovu istraženih dokumenata i sjećanja boraca i rukovodilaca u tekstu pomenu svi rukovodioci u komandama četa i štabovima bataljona Prvog krajiškog odreda prilikom njegovog stvaranja i u Šestoj brigadi 14. oktobra 1942. godine kada je Odred prerastao u Brigadu, zatim prilikom odlaska Brigade u centralnu Bosnu u doline rijeke Lašve i Bosne oktobra 1944. godine i na završetku rata. Ovaj zahtjev, zbog nepostojanja potrebne dokumentacije, nije bilo moguće potpuno ostvariti za period od oktobra 1944. godine. U izradu pregleda rukovodećeg kadra uloženi su veliki naponi, pri čemu se, s obzirom na osjetljivost ovog pitanja, nastojalo da se ne učini ni jedna greška u podacima o rukovodiocima i njihovim dužnostima. Stoga su autori više puta pažljivo provjeravali imena rukovodilaca i njihove rukovodeće dužnosti. I pored svih uloženi napora u tom pogledu ima manjkavosti i propusta, jer je, gotovo četrdeset godina poslije rata kada se piše ova monografija, bilo teško prikupiti sve podatke.

Posebnu pažnju posvetili smo poginulim borcima, nastojeći da navedemo imena i herojske podvige poginulih drugova i drugarica u svim većim bitkama. Radna grupa koju je formirala Redakcija svestrano je istražila i utvrdila spisak poginulih boraca, koji je verifikovan u opštinskim odborima SUBNOR-a Bosanskog Novog, Bosanske Krupe, Bihaća, Ključa, Sanskog Mosta, Zenice, Prijedora, Bosanskog Petrovca, Sarajeva, Kaknja, Banje Luke i dr. Isto tako jedna grupa Redakcije, prema utvrđenom kriterijumu, pripremila je fotografije boraca, jedinica, komandi, štabova i narodnih heroja.

Bez obzira na obimnost ove monografije, cjelovitost istorijskog opisa i uložene napore tokom dvogodišnjeg rada, autori ne pretenduju da su sveobuhvatno osvijetlili sva zbivanja u Brigadi.

Zahvaljujemo se na pomoći koju nam je pružio Odbor za ediciju, članovi Redakcije i sve sekcije Šeste krajiške brigade. Isto tako zahvaljujemo se na pomoći koju su nam pružili drugovi: Mićo Kolundžija, Hajro Kapetanović, Milan Miljević Milančić, Lazar Šušnica, Nikola Japundža, Slobodan Bogunović, Milan Crnomarković, Dušan Drobac, Morie Levi, Dušan Vujatović, Drago Radišić, Milan Miljuš, Stevo Kovačević, Gojko Beslač, Rade Erceg, Đuro Milinović, Božo Stupar, Branko Balaban, Pero Vukić, Milan Rodić, Svetko Rodić, Marko Stupar, Momčilo Stupar, Salih Talić i brojni drugovi i drugarice svih sekcija Brigade.

Posebno se zahvaljujemo Savezu udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata opština Bosanski Novi, Bosanska Krupa, Bihać, Ključ, Sanski Most, Zenica, Prijedor, Bosanski Petrovac, Sarajevo, Kakanj i Banja Luka na uložnim naporima oko konačne verifikacije monografije Šeste krajiške narodnooslobodilačke brigade.

AUTORI

SADRŽAJ

GLAVA I

	Strana
PODGRMEČ PRED RAT I U NARODNOM USTANKU 1941. GODINE	9
Geografski položaj, reljef i stanovništvo Podgrmeča	9
Ekonomske, socijalno-političke i kulturne prilike u Podgrmeču pred	11
Politički život pred rat u Podgrmeču.....	15
Radnički pokret.....	16
OKUPACIJA I USTAŠKA VLAST U PODGRMEČU	19
Pripreme i početak narodnog ustanka u Podgrmeču	21
PRESTROJAVANJE USTANICKIH REDOVA I OBRAZOVANJE ZAJEDNIČKE KOMANDE	
KRUPA-SANA.....	27
Borbena dejstva do sredine oktobra 1941.....	32
Reorganizacija u oktobru 1941. i formiranje bataljona »Sloboda«	34

GLAVA II

PRVI KRAJIŠKI NOP ODRED I SLOBODNA PODGRMEČKA TERITORIJA	37
Sprovedenje odluka sa Savjetovanja u Stolicama i formiranje Bihačkog OK KPJ i Prvog kra- jiškog NOP odreda	37
Borbene akcije Prvog krajiškog odreda od formiranja do početka marta 1942.....	41
Formiranje bataljona u Prvom krajiškom odredu i druge organizacione promjene	44
Oslobodenje Budimlić-Japre i borbene akcije u martu i aprilu 1942.....	45
Dvije čete Prvog krajiškog odreda u Krajiškom protivčetničkom bataljonu i formiranje Tre- ćeg bataljona.....	47
ORGANIZOVANJE SLOBODNE TERITORIJE (NARODNA VLAST I DRUŠTVENO-POLITIC- KE ORGANIZACIJE).....	
Podgrmeč - velika partizanska materijalna i sanitetska baza	53
Osnovna obilježja uloge Podgrmeča u NOR-u	58
BORBENA DEJSTVA I DALJE JAČANJE PRVOG KRAJIŠKOG ODREDA (MAJ - SEPTEM- BAR 1942.).....	62
Prvi krajiški odred u borbi za oslobodenje Prijedora	63
Formiranje Udarog omladinskog bataljona	64
Aktivnost Prvog krajiškog odreda za vrijeme neprijateljske ofanzive na Kozaru.....	65
Oslobodenje Bosanske Krupe	65
Napad na Sanski Most.....	66
Napad na Bosanski Novi.....	68
Formiranje Četvrtog bataljona.....	69
Oslobodenje Sanice i Saničke doline.....	69
Neprijateljsko posjedanje Zaštitnog bedema (»Postav jugozapad«)	70
Prodor u Cazinsku krajinu i oslobodenje Cazina	71

G L A V A III	Strana
PRERASTANJE PRVOG KRAJIŠKOG NOP ODREDA U ŠESTU KRAJIŠKU NOU BRI GADU.....	74
BIHAČKA OPERACIJA I DEJSTVA ŠESTE KRAJIŠKE BRIGADE.....	77
Tok borbi na sektoru Šeste brigade.....	78
PRENOŠENJE NAPADNIH DEJSTAVA ČETVIRTE KRAJIŠKE DIVIZIJE NA LINIJU »PO- STAV JUGOZAPAD«.....	86
Zadatak Šeste krajiške brigade.....	87
Borbe Šeste brigade od 21. do 25. novembra 1942.....	89
Dejstva Šeste krajiške brigade na sektoru Bosanskog Novog.....	90
Preuzimanje inicijative naših snaga na sektoru Sanskog Mosta.....	92
Zadatak i dejstva Šeste krajiške brigade.....	93
Produžavanje napada - borbe Šeste brigade od 12. do 15. decembra.....	97
Partijsko-politički rad, odmor i popuna jedinica.....	100
Na smotri pred Vrhovnim komandantom.....	102
G L A V A IV	
ČETVRTA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA.....	104
PLANOVI DEJSTVA NAŠIH SNAGA.....	107
Raspored i zadaci snaga Četvrte krajiške divizije.....	107
Tok borbi od 20. do 30. januara.....	108
Poraz i razbijanje 2. gorskog zdruga.....	112
Borbe na Benakovcu.....	114
Razvoj situacije na ostalim pravcima.....	115
Obostrano preostrojanje snaga i produžetak neprijateljskog napada.....	116
Završne etape operacije <i>V.A.S. I</i>	117
Raspored naših snaga za odbranu Podgrmeča.....	118
Prodor neprijatelja u Grmeč.....	119
Raspored naših snaga.....	120
Još jedna dramatična odluka i proboj u zapadni dio Podgrmeča.....	122
Protjerivanje neprijatelja iz Podgrmeča.....	125
DEJSTVA BRIGADE U MARTU I APRILU 1943.....	129
Proljetna ofanziva na Podgrmeč i borbe Šeste brigade.....	131
Kadrovske promjene u brigadi.....	134
G L A V A V	
BORBE BRIGADE U RAZBIJANJU ČETNIKA OD MAJA DO SEPTEMBRA 1943. ...	136
Aktivnost i namjere neprijatelja.....	137
Zadatak Brigade.....	140
Tok borbenih dejstava na razbijanju četnika.....	141
Dejstva na mrkonjičkom sektoru od 2. juna do 11. avgusta 1943.....	144
Prenošenje borbi na mrkonjičko-manjački sektor.....	148
G L A V A VI	
NASTUPANJE NAŠIH SNAGA U DALMACIJU I DEJSTVA ŠESTE BRIGADE OD 14. SEPTEMBRA DO 31. DECEMBRA 1943.....	152
Protivdejstva Nijemaca.....	153
Napad na Sinj.....	153
IZVLAČENJE NAŠIH SNAGA IZ SREDNJE I SJEVERNE DALMACIJE.....	155
Oslobođenje Livanjskog polja, Livna i Kupresa.....	156
OSLOBOĐENJE SANSKOG MOSTA.....	158

Jačina i raspored neprijatelja.....	Strana 15g
Raspored i zadaci naših snaga.....	158
Tok napada Šeste brigade.....	160
Odbrana Sanskog Mosta i borbe na sektoru Prijedora i područja Timara do kraja decembra 1943.....	162
Raspored neprijateljskih snaga	162
Tok odbrambenih dejstava.....	163
OBNAVLJANJE I ORGANIZACIONO-POLITIČKO UČVRŠĆENJE PARTIJSKE I SKOJEV-SKE ORGANIZACIJE	168
Mobilizovanje novih boraca	170
Kadrovske promjene	171

GLAVA vii

BRIGADA U PRVOJ BANJALUČKOJ OPERACIJI I BORBENA DEJSTVA DO POČETKA SEDME OFANZIVE.....	172
Raspored i jačina neprijateljskih snaga.....	173
Zadatak Brigade	174
Pripreme za napad i dovođenje jedinica na jurišne položaje.....	175
Tok napada na Banju Luku	175
Dejstva na sektoru Prijedor - Banja Luka (od 2. januara do 10. februara 1944.)	179
Borbena dejstva na lijevoj obali Sane od 10. februara do aprila 1944.....	181
NAPAD NA PRIJEDOR APRILA 1944.....	184
Zadatak Brigade	185
Brigada na sektoru Bihać-Bosanska Krupa-Bosanski Petrovac dopočetka Sedme ofanzive 187	
Kadrovske promjene	188

GLAVA vili

SEDMA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA	190
Stanje i raspored neprijatelja.....	190
Zadatak Četvrte krajiške divizije u sedmoj ofanzivi i početno grupisanje snaga	193
Zadatak Šeste krajiške brigade u sedmoj neprijateljskoj ofanzivi	194
Odnos snaga	195
Tok borbenih dejstava prva dva dana u sedmoj ofanzivi.....	195
Dejstva na komunikaciji Ripački klanac - Vrtoče.....	199
Napad na komunikaciju Mrkonjić-Grad - Mliništa	200
Tok napada.....	202
Protivdejstva 7. SS divizije »Princ Eugen«	202
Borbe Brigade u periodu jun-avgust 1944.....	205
NAPAD NA BOSANSKI PETROVAC.....	208
Raspored i namjere neprijatelja	208
Raspored i zadaci Šeste brigade	208
Organizacijsko-formacijske i kadrovske promjene.....	211

GLAVA IX

PROTIVOFANZIVA PETOG KORPUSA U DOLINAMA SANE I VRBASA	213
OSLOBODENJE PRIJEDORA.....	214
Raspored, zadaci i namjere neprijatelja.....	214
Angažovanje snaga Petog korpusa i zadatak Četvrte krajiške divizije.....	215
Zadatak Šeste brigade	216
Pripreme i tok napada.....	218
Situacija kod neprijatelja i njegove namjere poslije oslobođenja Prijedora.....	220
Raspored i zadaci naših jedinica.....	220
TOK BORBI 7. I 8. SEPTEMBRA 1944. GODINE	221
Razbijanje operativne grupe »Arent« u Cikotača	223

	Strana
Razbijanje neprijateljskih uporišta u okolini Banje Luke.....	225
DRUGA BANJALUČKA OPERACIJA.....	226
Raspored, jačina i namjere neprijatelja.....	226
Raspored, jačina i zadaci naših jedinica.....	227
Zadatak Šeste brigade.....	228
Priprema napada.....	229
Tok napada prvog dana.....	230
Tok napada drugog dana.....	234
Dejstva na pravcu Banja Luka - Klačnice - Bosanska Gradiška.....	236
Grupisanje i namjere neprijateljskih snaga.....	237
PRELAZAK U ODBRANU PETOG KORPUSA NOVJ.....	237
Tok borbi.....	239

G L A V A x

ŠESTA KRAJIŠKA NOU BRIGADA U DOLINAMA LAŠVE I BOSNE - TRAVNIČKA OPERACIJA.....	241
Pokret Brigade prema Travniku.....	242
Organizacija neprijateljske odbrane.....	245
Napad na Travnik.....	246
Produženje napada i oslobodenje Travnika.....	251
Odbijanje neprijateljskog protivnapada na Travnik.....	254
Novooslobođena teritorija i mobilizacija novih boraca.....	256
Učvršćenje borbene gotovosti i moralne čvrstine Šeste brigade.....	262
BORBENA DEJSTVA ČETVORTE DIVIZIJE I ŠESTE BRIGADE NA SEKTORU TRAVNIK- ZENICA.....	265
Osnovna obilježja borbenih dejstava u dolini Bosne.....	265
Borbena dejstva u novembru 1944.....	267
Napad na Busovaču.....	268
Dejstva Brigade na komunikacijama između Zenice i Nemile (30. XI - 10. XII).....	271
Odbijanje neprijateljskog napada prema Travniku.....	274
Napad na sela Bare, Kovačići i Hrasno.....	275
OPERACIJA »LAVINA« I TEŠKE ODBRAMBENE BORBE ŠESTE BRIGADE I ČETVORTE DI- VIZIJE.....»	277
Pripreme i grupisanje neprijatelja.....	277
Raspored naših snaga.....	279
Tok borbenih dejstava.....	280
Pregrupisanje snaga Četvorte divizije i odbrana Šeste brigade na pravcu Guča Gora - Trav- nik.....	283
Protivnapad Četvorte divizije.....	285
Nastavak napadne operacije »Lavina« i pad Travnika.....	287
Odbrambene borbe Šeste brigade do pada Travnika.....	290
Pad Travnika.....	294
Zatišje i pripreme naših snaga za protivudar (22. januar - 15. februar 1945.).....	296
Formacijske i kadrovske promjene u Šestoj brigadi (novembar 1944. - februar 1945.)	297
PROTIVUDAR ČETVORTE DIVIZIJE.....	298
Borbe Šeste brigade u februaru 1945.....	298
Prodor 7. SS divizije »Princ Eugen« u Vitez i borbe Šeste brigade u martu 1945.....	305
Grupa bataljona Četvorte divizije na desnoj obali Bosne.....	310
Oslobodenje Vareša i dolazak Grupe bataljona na zenički sektor.....	312
Borbena dejstva Grupe bataljona na desnoj obali Bosne (januar - mart 1945.).....	314
Akcije Grupe bataljona protiv zeničkih četnika.....	318
Evakuacija ranjenika i zarobljenika u Treći korpus.....	319

GLAVA XI		Strana
ZAVRŠNE OPERACIJE ZA OSLOBOĐENJE ZEMLJE		321
PRIPREME ZA SARAJEVSKU OPERACIJU I POKRET ŠESTE BRIGADE U REJON FOJNICE 321		
Napad na Kakanj.....		322
Pokret prema Sarajevu i borbe sa 7. SS divizijom »Princ Eugen«		325
KARLOVAČKA OPERACIJA		327
Zadatak Četvrte divizije i Šeste brigade		328
ŠESTA BRIGADA U BREZICKO-KRŠKOJ OPERACIJI.....		335
Kadrovske promjene do kraja rata.....		337
RATNE FOTOGRAFIJE ŠESTE KRAJIŠKE NOU BRIGADE		341
SPISAK POGINULIH I UMRLIH BORACA I STARJEŠINA ŠESTE KRAJIŠKE NOU BRIGADE		365
POGOVOR.....		437

Tehnički urednik
Nikola Savić

Jezički redaktor
Vera Prelević, profesor

Korektori
Momčilo Kalem
Branko Damjanović

Štampanje završeno avgusta 1985.

Štampa: VOJNA ŠTAMPARIJA - SPLIT

PODGRMEC

